ELTE Tanító- és
Óvóképző Kar

Mikonya György

AZ EURÓPAI EGYETEMEK TÖRTÉNETE

(1230–1700)

ELTE EÖTVÖS KIADÓ
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

AZ EURÓPAI EGYETEMEK TÖRTÉNETE
(1230–1700)

MIKONYA GYÖRGY

AZ EURÓPAI EGYETEMEK TÖRTÉNETE

(1230–1700)

ELTE EÖTVÖS KIADÓ · 2014

Lektorálta: Németh András, Szögi László
Szerkesztette: Farkas Mária

© Mikonya György, 2014

ISBN 978 963 284 507 4

ISBN 978 963 284 560 9 (pdf)

ELTE EÖTVÖS KIADÓ www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Tanító- és Óvóképző Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente

Borító: Csele Kmotrik Ildikó
Tördelőszerkesztő: Heliox Film Kft.
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.

TARTALOM

BEVEZETÉS 11

I. KUTATÁSMETODIKAI ALAPVETÉS 17

1. A témaválasztás indoklása 17
2. A téma szakirodalma és az ott felvetett problémák 19
3. Kutatásmetodikai megfontolások 28

II. PERIODIZÁCIÓ,
AZ EURÓPAI EGYETEMEK TIPOLÓGIÁJA, DEFINÍCIÓK .. 37

1. Periodizáció és az egyetemi tipológia szempontjai 37
2. Az egyetem fogalma és definíciók 42
3. Az egyetemi tipológia összegzése 54

III. AZ EURÓPAI EGYETEMEK ÓKORI ELŐZMÉNYEI 57

1. Mesterek, tanítványok az ókori görög-hellén kultúrában 57
2. Püthagorasz és a püthagoreizmus 58
3. Platón és az Akadémia 63
4. Arisztotelész Lükeionja 67
5. Arisztotelész utóda – Theophrasztosz 69

6. A szofisták filozófiai iskolája 72
7. Epikurosz filozófiai iskolája 73
8. Zénón sztoikus filozófiai iskolája, a Sztoa Poikilé 75
9. A cinikusok iskolája 78
10. Az éliszi Pürrhón iskolája – a szkeptikusok 78
11. Philokhorosz, a vátesz-pap tanítása 79
12. Az alexandriai Muszeion és a Nagy Könyvtár 80
13. Pergamon és könyvtára 84
14. Oktatás a hellenizmus korában 86
15. Oktatás a Római Birodalomban 88
16. Az athéni és más főiskolák a kései ókorban 92
17. A szónokiskola 94
18. Libaniosz életútja – példa az ókori örökség továbbélésére 96
19. Bizánci hatások 97
20. Muszlim hatások az európai egyetemek kialakulására 101
21. Az antik hagyomány egyetemtörténeti jelentőségének összegzése 104

IV. AZ EURÓPAI EGYETEMEK INTÉZMÉNYESÜLÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI: A SZÉKESEGYHÁZI ÉS A KOLOSTORI ISKOLÁK 107

1. A kora keresztény örökség 107
2. Kolostori és székesegyházi iskolák 111
3. II. Szilveszter életútja – példa az egyetemek kialakulása előtti időszak műveltségének összegződésére 115

V. A KÖZÉPKOR ÉS AZ EGYETEMEK VILÁGA 121

1. Egyetemek alapítása a középkorban 121
2. Alapfogalmak a középkori egyetemi élet megismeréséhez 123
3. A középkori egyetemek alapításának társadalomtörténeti háttere 127
4. A nagy nyugati egyházszakadás hatása az egyetemi életre 129
5. A bolognai egyetem kialakulása 131
6. A párizsi egyetem kialakulása 138
7. Oxford és Cambridge egyetemének kezdetei 147
8. A prágai egyetem alapítása 153
9. További egyetemek alapítása 158

VI. PROFESSZOROK ÉS DIÁKOK A KÖZÉPKORI EGYETEMEKEN 177

1. Professzorok a középkori egyetemeken 177
2. Diákok a középkori egyetemeken 184
3. Példa a középkori lehetőségekre – Aquinói Tamás, a diák és a magiszter .. 197

VII. A KÖZÉPKORI EGYETEM SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE .. 203

1. A középkori egyetem szervezeti felépítése és hatalmi jelvényei 203
2. A középkori egyetemek vezetése 212
3. A középkori egyetem épületei 217
4. A középkori egyetemek jelképei 219

VIII. A KÖZÉPKORI EGYETEM OKTATÁSI RENDSZERE ÉS A KAROK HIERARCHIÁJA 223

1. A középkori egyetem oktatási rendszere 223
2. Oktatási módszerek a középkori egyetemeken 228
3. A tudományok hierarchiája a középkori egyetemen 235
4. Egyetemi karok a középkorban 244
5. A középkori egyetemi élet összegzése 263

IX. A HUMANIZMUS ÉS AZ EGYETEMEK VILÁGA 267

1. A humanizmus megjelenése az egyetemeken 267
2. A humanizmus megjelenése egyes országokban 269
3. Egyetemek alapítása a humanizmus korában 277
4. A humanizmus és az egyetemi élet átalakulása 285
5. A tudományos kommunikáció új formái és az egyetemi oktatás módszerei a humanizmus idején 293
6. Az egyetemi funkció változása 299
7. Diákjegyzetek a humanizmus korából 301
8. Loyolai Ignác egyetemi évei 303

X. A REFORMÁCIÓ ÉS AZ ELLENREFORMÁCIÓ AZ EGYETEMEKEN 305

1. A reformáció és az ellenreformáció hatása az egyetemek világára 305
2. A Galileo Galilei elítélése körüli történések 314
3. Kora újkori egyetemi élet Európa országaiban 315
5. Diákok és professzorok vázlatos életútja a kiteljesedett humanizmus és a reformáció kezdetének időszakából – Simon Grynaeus és környezetének példáján 337

XI. AZ EGYETEMI KULTÚRA ALAKULÁSA A KORA ÚJKORBAN 343

1. Az egyetem szervezeti formájának változása a kora újkorban 345
2. Professzorok közötti konfliktusok – esettanulmány 353
3. A kollégiumok változó funkciója az egyetemek életében 355
4. A jezsuita kollégiumok rendszere 359
5. A Ratio Studiorum rendelkezései 362
6. A grazi jezsuita egyetem vázlatos története (1585–1773) 366
7. A jezsuita rend kritikája és általános értékelése 373

XII. AZ ÚJKORI EGYETEMEK SZERVEZETE, PROFESSZORAI ÉS DIÁKJAI 375

1. Az egyetemek felügyeleti rendje 375
2. Professzorok a kora újkori egyetemeken 377
3. A professzorrá válás útjai 378
4. A professzorok jövedelme 381
5. Diákélet a kora újkori egyetemeken – a beiratkozási és a felvételi procedúra 384
6. A diákélet alakulásának részletei 389
7. A tanulmányokat befejező utazás 395
8. A tudományos fokozatok megszerzése 397

XIII. AZ EGYETEMI KAROK FEJLŐDÉSE A KORA ÚJKORBAN 401

1. Változások az ars fakultáson, a teológiai, a jogi, az orvosi karokon 401
2. A tudományok kora újkori fejlődésének hatása az egyetemekre 405
3. A tantervek változása a kora újkori egyetemeken 414

XIV. A KORA ÚJKORI EGYETEM SZERVEZETE 423

1. Az egyetem pénzügyei 423
2. Az egyetemek épületei 424
3. Az egyetemek jelvényei 429
4. Változások az egyetemi polgárok ruhaviseletében 430
5. A kora újkori egyetemi élet jellegzetességeinek összegzése 433

XV. A FELVILÁGOSODÁS ELŐZMÉNYEI 437

FELHASZNÁLT IRODALOM 449

MELLÉKLETEK 463

1. sz. melléklet: A középkori egyetemek az alapítás sorrendjében 463
2. sz. melléklet: Egyetemtörténeti glosszárium 466

Az egyház és a nagy birodalmak után az egyetem a középkori európai kultúra harmadik meghatározó tényezője. A 13. században a nyugati világban az egyházi szervezet és az uralkodóházak mellett az egyetemek megjelenésével jött létre ez az új hatalmi tényező, franciaországi, itáliai és németországi centrumokkal.[1]

Ha e meghatározó intézményrendszerekből az egyházat és az egyetemet összehasonlítjuk, akkor különbözőségeket és hasonlóságokat egyaránt találunk. Az egyház alapvetően transzcendens irányultságú, az egyetemek világa viszont ennél földhözragadtabb, és alapvetően a tudomány által meghatározott. Természetesen a két rendszer között időleges összefonódások, azonosságok is megfigyelhetők. Az időnként kiéleződő konfliktusok, ellentétek és megbékélések miatt a tiszta viszonyok elég ritkák. A két hatalmi tényező közös tulajdonsága, hogy állandóan válságokkal és reformokkal kell számolniuk: az egyházban ez a reformációval és ellenreformációval, a szerzetesrendek érdekérvényesítési törekvéseivel, a világi és a szerzetespapság vitáival van kapcsolatban; az egyetemek világát a karok közötti erőviszonyok alakulása, az autonómia megnyilvánulási lehetősége és még számos további részelem színezi. Mindezzel együtt már maga a tartós, folyamatos fennállás is bizonyítja azt, hogy az egyház és az egyetemek a kultúra olyan meghatározó tényezői, amelyek *kiérlelt konfliktuskezelési gyakorlatuk és az e téren szerzett tapasztalataik következtében a legfontosabb társadalmi stabilitást és folytonosságot biztosító tényezők.* Az egyetemnek még további sajátossága mindenkori privilegizált helyzete, miszerint a kezdetektől napjainkig mindig is a figyelem középpontjában állt.

Az „egyetem" feladata már Arisztotelész szerint a következő hármas célkitűzés teljesítése: 1. a magasabb műveltséghez való hozzáférés biztosítása, 2. az erkölcsi nevelés és 3. a társadalmi szükségletek kielégítése – ez utóbbi az idők során lényegében csak tartalmában és módszereiben változott.

[1] Stichweh, Rudolf (1991): *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität. Zur Interaktion von Politik und Erziehungssystem im Prozeß ihrer Ausdifferenzierung (16–18. Jahrhundert).* Suhrkamp Verlag, Franfurt am Main. 15.

Az európai egyetemek mintegy nyolcszáz éves történetében az egyik legfontosabb feladat a tudás és az erények átszármaztatása, az erkölcsi, társadalmi és vallási normák átadása, valamint egy akadémiai képzettséget igénylő hivatásra való felkészítés volt. Az egyetem történetének változása lényegében *e legfőbb feladatok megvalósításában jelentkező hangsúlyok elmozdulását jelenti,* amit általában a társadalmi elit szokott kiváltani.

Az egyetemek másik fontos feladata a társadalmi és kulturális folytonosság biztosítása, ez azonban korántsem egyszerű, hiszen meg kell találni az optimális arányt az újítások és a tradíció őrzése között, ennek gyakorlati megnyilvánulása pedig nem más, mint a kontinuitás és a diszkontinuitás dinamikájának megnyilvánulása. Ennek a dinamikának az egyik mozgatórugója a tudástranszfer, ami az elfogadott tudományos nézetek oktatással történő átszármaztatása, illetve ezzel párhuzamosan az ismeretek kutatással történő permanens felülvizsgálata, azaz a tudomány megújítása révén valósul meg.[2]

A folytonosság megvalósulásának van olyan közvetett hatása is, hogy ott, ahol egyetemek létesültek, azok gyakran oltalmukba vették a környezetükben levő más, kisebb iskolákat, és *húzóhatást gyakorolva* elősegítették az adott település iskolaközponttá alakulását.[3]

Az európai kultúra gyökerei távolra nyúlnak vissza. Van ennek egy misztikus, keletről eredő, homályosan körvonalazódó része. Ennél többet tudunk a görögök világáról, ahonnan a filozófiai sokszínűség eredeztethető. A római kultúrától a jogi rendezettséget és a racionalitást örökölte az európai kultúra. A keresztény bibliai örökség pedig többféleképpen értelmezhető enciklopédiaként tartalmazza azt a tudást, ami végső soron a fejlődés–stagnálás–visszaesés–haladás dinamikáján alapuló rendeződés garanciája. Ennek az összetett, törésektől sem mentes fejlődési folyamatnak fontos, *független térként is elhatárolódó színhelyei az egyetemek,* amelyek mintegy katalizátorként felfogják, és irányzatokká, szellemi produktumokká alakítják e sokféle összetevőjű társadalmi és környezeti hatást.

Az európaiak körében évszázadok óta azt tartják, hogy létezik egyfajta európai öntudat – és ennek kitüntetett hordozói, ápolói, fenntartói az egyetemek. Ennek az öntudatosodásnak az első jelei még az ókori görögöktől származnak. Már Hippokratész – az i. e. 5. századi híres orvos – is úgy vélte, hogy az európaiak bátrak, kedvelik a harcot, ragaszkodnak a szabadsághoz, és készek a halált is vállalni érte, legkedveltebb politikai rendszerük a demokrácia, egyik legfőbb megnyilvánulásuk pedig a mindent folytonos változásban tartó lendület. Ezen utóbbi tulajdonság, a versenyszellem és a közös cselekvésre ösztönző csoporttudat különböztette

[2] Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 22.

[3] Hajnal István (2008): *Írásoktatás a középkori egyetemeken*. Gondolat Kiadó, Budapest. 86.

meg őket többek között Ázsia népeitől.[4] Mindezen sajátosságok *koncentrált megnyilvánulási helye* a folytonosan változó egyetemi világ.

Az európai kultúrkör lényegét azok az összetartó erők jelentik, amelyek Európát az egység felé vezetik. Ilyenek: a hasonló kultúra, az egyes intézmények (egyház, egyetemek) közötti kapcsolódási háló, a közös nyelv, azaz az egyetemesen használt latin nyelv a középkorban. Ezen erők egyik korai és folyamatos megnyilvánulási formája az európai egyetemek világának összetett, egymással kapcsolatban álló hálózatos rendszerré szerveződése.

Az összefonódással párhuzamosan – a fejlődés logikája szerint – az öntudatosodó Európa egységét számtalan törésvonal osztja meg: ebben meghatározó tényezőnek bizonyult a római kultúra jelenléte vagy hiánya, azaz az a tény, hogy elérték-e az adott területet a rómaiak, vagy sem. Fontos az is, hogy mi történt a korábbi hagyományokkal, feloldódtak-e a római kultúrában, vagy valamiféle szimbiózis jött létre közöttük, mint Írországban; esetleg rejtett tartalomként, újbóli felfedezésre várva még sokáig ott lappangott ez a sokféle tudás a történelem mélyebb rétegeiben.

A törések felsorolása az európai kultúrában hosszú listát tesz ki: ilyen a schisma, a két keresztény egyház szakadása 1054-ben; később a reformáció és az ellenreformáció hatásai; a nemzetállamok kialakulása és küzdelme a gazdasági és politikai hatalomért, ami számtalan további feszültséget generáló és továbbgyűrűző konfliktust okozott a helyi hatalmi tényezők és a nemzetállamok között.

Napjainkban, amikor oly sokat írunk, beszélünk tudástársadalomról, tudástranszferről, akkor egyre fontosabbá válhat azon intézmény-komplexumok tanulmányozása, amelyek évszázadok óta ennek *az összetett tudástartalomnak a letéteményesei* – és ezek az intézmények nem mások, mint az egyetemek. Az egyetemek, amelyek számos *kezdeményezés kiindulópontjai, állandósult viták és diskurzusok színhelyei, reformok kezdeményezői és megbuktatói, egyszóval a társadalmi átalakulás mindig többé-kevésbé forrongó színhelyei.*

*

Összehasonlító egyetemtörténetet írni nehéz, mert a folytonosság őrzése mellett az egyetemre mindig is érvényes volt a „semper reformanda", azaz az állandó reformálás gondolata. A kutatatás feladata ebben az esetben csak az lehet, hogy egy-egy hosszabb periódust összegezve kiemelje ebből a permanens megújulási folyamatból a leglényegesebb összefüggéseket, és meghatározza a fordulópontokat.

[4] Le Goff, Jacques (2003): *J. Le Goff Európa történetéről mesél.* Ab Ovo Kiadó, Budapest. 25.; Le Goff, Jacques (2008): *Európa születése a középkorban.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest. 23.

Első megközelítésben *az egyetem olyan intézménynek tekinthető, amelyet oktatók és diákok hatékony és szervezett együttműködésére alapozott közösség alkot. Az egyetem különleges jogokkal és önkormányzattal rendelkezik, ahol tanterveket fejlesztenek ki és egyúttal kutatási tevékenységet is végeznek, továbbá fontos egyedi sajátossága az egyetemnek, hogy joga van tudományos fokozatok adományozására*.[5] Az egyetem tehát olyan állandósult élet- és tanulóközösség, amelynek lényege a sokféle, változatos kialakítású szervezeti egységekbe és hierarchiába rendeződött diákok és a tanárok együttélését rendező szabályok összessége.

Amikor az egész mai társadalom kiemelt érdeklődéssel fordul a tudományos kutatás, az információszerzés és a kommunikáció elméleti és gyakorlati kérdései felé, akkor bizonyára nem mellőzhető azon intézmények történetének tanulmányozása sem, amelyek a legrégebben foglalkoznak e komplex tudástartalmak felszínre hozásával és terjesztésével.

Az egyetem, funkcióját tekintve, a legáltalánosabb értelemben olyan intézménynek tekinthető, melynek alapvető feladata a mindennapi tudást meghaladó ismeretek, azaz tények, módszerek és kutatási lehetőségek egymásra épülő rendszerének szisztematikus létrehozása. Ez azt is jelenti, hogy olyan személyeket alkalmaz, akik ilyen jellegű szellemi és gyakorlati tevékenységre képesek, e személyeket bonyolult elvek szerint szerveződő hierarchikus rendbe tagolja, és lehetőségei szerint megteremti az e személyek eredményes működéséhez szükséges anyagi és szervezeti feltételeket. Tekintve, hogy ez a tevékenység a köznapi tudás szintjét többszörösen is meghaladhatja, ezért e tudás birtokosai az esetek többségében magasabb társadalmi pozícióba kerülhetnek, így joggal állítható, hogy az egyetemek a társadalmi elitet képző legfontosabb intézmények.

Az európai egyetemek történetének feldolgozása feltételezi a sokféleség és az egyedi történések közötti kapcsolat vizsgálatát, az esetleges trendek, tipológiák keresését, modellek alkotását. Az egységesség keresése a professzorok és diákok pályafutásának alakulásában, a tudományos fokozatok rendjében, az oktatás tárgyában, valamint az egyetem szervezetében történhet. Az egyedi mozzanatok elsősorban az egyéni életutak és a különböző dokumentumok összehasonlítása és tartalomelemzése alapján tárhatók fel. Ez a könyv mindkét megközelítési mód érvényesítésére törekszik.

A sokféleség és az egyedi történések azonban nem feledtethetik el az egyetemi élet egyik legfontosabb és legnehezebben leírható összetevőjének, az egyetem éthoszának a jelentőségét. Ennek a könyvnek az egyik fontos célja éppen a folytonosság és a törések részleteinek érzékeltetésével, a mögöttük meghúzódó ok-okozati összefüggések bemutatásával ezen egyetemi éthosz megismerése, részleteinek

[5] Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd 1: Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 13.

leírása, ezáltal ennek az éthosznak differenciált tudástartalommal történő fenntartása, további erősítése.

Egyetemtörténeti kutatásomhoz sok segítséget kaptam az ELTE Egyetemi Könyvtárától, megismerhettem annak egyetemtörténeti gyűjteményét, gazdag levéltári forrásait, és hasznos tanácsokat nyújtott Szögi László főigazgató, az egyetemtörténet- és peregrináció-kutatás neves szakértője.

Külföldi kapcsolataim a következő intézményekkel, illetve azok munkatársaival alakultak ki: Gesellschaft für Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte (GUW) – Bázel; Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung – Köln; Institut fur Europäische Kulturgeschichte der Universität – Universität Augsburg; Institut für Europäische Geschichte – Johannes Gutenberg-Universität Mainz. Valamennyiüktől értékes ösztönzést és szellemi támogatást kaptam e könyv megírásához.

I. KUTATÁSMETODIKAI ALAPVETÉS

1. A TÉMAVÁLASZTÁS INDOKLÁSA

Bármilyen meglepő, az egyetemi tudástranszfer és tudásfelhasználás átfogó vizsgálata a tudományos és társadalomtörténeti kutatásokban viszonylag hosszú ideig mellőzött területnek számított. Még az általános történettudományi kutatásokban is sokáig csak periferikus témának tekintették az egyetemtörténetet, a nemzeti szellemű történetírás pedig gyakran megelégedett egy adott intézmény nemzeti kultúrában betöltött szerepének a vizsgálatával. Természetesen az így is igen nagyszámú egyetemtörténeti munkák sokat foglalkoztak egy-egy egyetem történetével, de a több egyetem összehasonlító vizsgálatából következő trendek keresése, esetleges összehasonlító vizsgálatok elvégzése jóval ritkább. A különféle – többnyire jubileumi évfordulókhoz kapcsolódó – kiadványok alapvetően a kronológiai elrendezést követik, és gyakran csak a regionális jelentőségű események társadalom- és tudománytörténeti hátterét vizsgálják. Ezzel szemben termékenyek és sok érdekes részletet tartalmaznak az irodalomtörténészek írásai – főleg a korai egyetemekre vonatkozóan –, bár ezek leginkább nyelvi és műfaji sajátosságokat vizsgáló régiségkutatások és elemzések. Érthető módon keveset foglalkoznak az oktatástörténeti aspektussal, viszont neveléstudományi szempontok szerinti feldolgozásuk mindenképpen hasznos a neveléstörténeti kutatás számára.

A folytonosság és a törések vizsgálata az európai egyetemek életében azzal a reménnyel kecsegtet, hogy kutatás közben új ok-okozati összefüggések, trendek, tendenciák tárulhatnak fel. A folytonosság vizsgálata nagy körültekintést és óvatosságot igényel, mert nagyon könnyű látszólagos folytonosságot kimutatni az egyetemek történetében, de igazi értékük csak a tények és összefüggések sorozata révén igazolt állításoknak lehet.[1] Az egyetemekből kiinduló szellemi mozgás ugyanis többnyire a legszűkebb körökből, sokszor csak néhány személy

[1] Schwinges, Rainer Christoph (2008): Libertas scholastica im Mittelalter. In: Müller, Rainer Albert – Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg. 2008): *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart.* Schwabe Verlag, Basel. 2.

egymásra gyakorolt hatásából eredeztethető. A tudományos igényű hagyományátadás folyamatosságát biztosító „iskolák" csak különleges körülmények szerencsés együttállása következtében keletkeztek spontán módon, egyébként létrejöttük és megszűnésük, esetleges átalakulásuk összetett történések eredménye.

A folytonosság vizsgálható úgy is, mint példaképek követése, azaz adott személy(ek) munkásságának és intézmények történetének a megismerése, rendszerezése, átvétele és reprodukálása. A *transalatio studii* koncepció szerint a tudományok és a tanulás áramlásának útja az ókori kultúrákból kiindulva Athénből Rómába, majd Rómából Bizáncba, végül Bizáncból Párizsba, Bolognába és az európai városokba vezetett, miközben óhatatlanul jelentős változások, ilyenolyan mértékű módosulások, időleges vagy tartós szakadások, törések színezik az egyetemek történetét és így a tudomány fejlődését.

A téma kutatásához sokféle forrás áll rendelkezésre: egyetemek irattári anyaga, egyetemi anyakönyvek, statútumok, okleveles emlékek, jegyzőkönyvek, promóciós iratok, eredeti forrásokat felhasználó szöveggyűjtemények, diákok és tanárok útinaplói, peregrinációs beszámolók, diákok és tanárok levelezése, elég nagy számban fennmaradt beszámolói. Ezen források differenciált kultúr- és pedagógiatörténeti értékelése, összehasonlító elemzése lehetővé teheti ok-okozati összefüggések, trendek felvázolását és az esetleges eltérések magyarázatának keresését.

Úgy tűnik, minha az egyetemtörténeti kutatásoknak sajátos ritmusuk lenne. Általában a letisztult, nyugodtabb időszakok kedveznek az ilyen tevékenységnek, ilyen volt például Németországban és Magyarországon a 20. század fordulója – de a paradigmaváltások idején is fontos lenne a múltbeli történések feltárása, leginkább azért, hogy a korábbi hibákból okulni lehessen.

Újabb, komplex összehasonlításra törekvő, intenzívebb egyetemtörténeti kutatások csak az 1970-es években kezdődtek az oktatás iránt érdeklődő szakemberek körében, akkoriban – talán az 1968-as diáklázadások utóhatásaként – a legfontosabb vizsgálódási irány az egyetemi élet társadalomtörténeti hátterének a feltérképezése volt: ennek részeként elemezték a diákság társadalmi státusát, az egyetemi tanulmányok hatását a későbbi karrierre, valamint a professzori kar összetételét. Később ez az alapvetően szociológiai orientáltságú kutatási irány kibővült egy erőteljes tudománytörténeti aspektussal. Természetesen ezen utóbbi területen főleg a szaktudományok képviselői és a tudománytörténészek jártak az élen, különösen a bővebb anyagi támogatásban részesült természettudomány-történészek voltak termékenyek, az általános kultúrtörténeti megközelítés még sokáig háttérbe szorult.

2. A téma szakirodalma és az ott felvetett problémák

2.1. Az egyetemtörténeti kutatások nemzetközi szakirodalma

E téma kutatásához fontos kiindulópont *Friedrich Paulsen*nek, a filozófia és a pedagógia egykor Berlinben alkotó professzorának a könyve.[2] Ez a munka részletesen tárgyalja az 1500 és 1800 közötti időszak iskolatörténetét. A felsőoktatásra is kiterjedően ismerteti a tanterveket és az oktatás körülményeit. Paulsen műve alapvetően Németországra vonatkozóan közöl adatokat. Ennek hátterében az 1890-es berlini iskolaügyi konferencia állt, ahol Paulsen professzor a gimnáziumi oktatás súlypontját jelentő ókori nyelvek monopolhelyzetét kívánta megváltoztatni, és ezért keresett a tananyag elrendezésével kapcsolatban bizonyítékokat a humanisztikus képzés területéről. Paulsen a tanítás szabadságának elve alapján két szakaszra tagolva tárgyalja az egyetemek történetét: a 14–17. század közötti időszakot a kötöttség, míg a 18. századtól kezdődőt a tanszabadság idejének tekinti.

Világtörténelmi összefüggések részeként vizsgálja *Otto Willmann* kétkötes munkájában[3] az egyetemek történetét, ebben – a művelődéstörténeti vonatkozásokkal párhuzamosan – részletesen ismerteti az oktatás módszereiben bekövetkezett és a maguk korában újnak tekinthető kezdeményezéseket.

Karl Jaspers abban látja az egyetem legfontosabb feladatát, hogy kutatók és diákok együtt keresik az igazságot, önkormányzati korporációba tömörülve. Az egyetem szerinte olyan sajátos, egyedi jegyekkel rendelkező intézmény, amelyben nemcsak oktatnak, hanem a diákok a kutatómunkában is részt is vehetnek, ezáltal még jobban elmélyedve szakterületük ismeretanyagában. Az egyetem az a helyszín, ahol az adott kor szellemisége a legtisztább formájában mutatkozik meg.[4]

A nemzetközi egyetemtörténettel foglalkozó kutatógárda tagjai általában egy-egy szűkebb terület vizsgálatára szakosodtak.

Peter Moraw[5] megítélése szerint a középkori Európa átfogó társadalomtörténetének megírása még várat magára. A késő középkori egyetemtörténet újabb értelmezéséhez két szempontot ajánl: 1. a helytörténeti kutatások történetkritikai

[2] Paulsen, Friedrich (1919–21): *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten von Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. 1–2. kötet.* Leipzig–Berlin.
[3] Willmann, Otto (1917): *Didaktika. A műveltség és oktatás elmélete. I. A Művelődésügy történet típusai.* Ford.: Dr. Schütz József. Kath. Középiskolai Tanáregyesület, Stephaneum Nyomda, Budapest.
[4] Jaspers, Karl (1923): *Die Idee der Universität.* Springer, Berlin. Reprint: Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg–New York, 1980. 9.
[5] Moraw, Peter (1993): Der Lebensweg der Studenten. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993.

felülvizsgálatát és azok eredményének integrálását és 2. a múltbeli események átfogó, nagy összefüggésekbe helyezett értékelését és értelmezését.[6]

Moraw fő kutatási területe a középkori diákélet, de ez, véleménye szerint, csak egyszerűsített formában lehetséges, mert értelmezése szerint a középkort egy határozott differenciálódási folyamat és az eközben kialakuló komplexitás növekedésének együtteseként érdemes tanulmányozni. Ezért olyan elemzési modellt kínál fel, amelyik a fejlődési különbségeket fáziseltolódásként ragadja meg. Eszerint megkülönbözteti az ún. „régebbi Európát", ami alatt Itáliát, Dél- és Észak-Franciaországot, Spanyolország egy részét, Angliát és a Rajna bal partján található területeket érti, valamint a „fiatalabb Európához" tartozó Észak-, Kelet- és Közép-Európát. Véleménye szerint ezen utóbbi területeken sok minden némi fáziskéséssel jelent meg, és nem is tudott olyan formában kiteljesedni, ahogy az Európa „régebbi" felében történt. Egyetemtörténeti szempontból ez az elkülönülés két alapvetően eltérő életvilágot, elemzési szempontot jelent, mert eszerint egy bolognai joghallgatót nem szabad összehasonlítani a prágai artista fakultás diákjával, mert az előbbi úgy életkorában, mint vagyoni helyzetében és ebből következően életvitelében messze a prágai feletti színvonalon van. Az egyetemek kialakulása és fejlődése szempontjából Moraw meghatározónak tartja az egyház szerepét, élén a pápával (a schisma idején két pápával) és a városok fejlődéstörténetét. Ehhez a két komplex tényezőhöz kapcsolódhat még egy-egy uralkodó – császár, király, herceg – deklarált vagy rejtett érdekérvényesítési szándéka. Ebben a konfliktusokkal terhelt, haladást és visszaesést is bőven felmutató társadalmi szerkezetben Moraw a középkori egyetemek fejlődését az 1200–1380 közötti alapítási időszakban és az 1380–1500 közötti nemzeti-regionális időszakban vizsgálja.[7] Ilyen tekintetben különösen fontos elemzési szempont az ún. vegyes típusú egyetemek (Prága, Bécs, Pécs) szemrevételezése, főként abból a szempontból, hogy az itt tapasztalható fáziskésés miatt produkálnak-e ezek az alapítások hasznosítható tapasztalatokat a régebbi egyetemek további fejlődése számára. Moraw összefoglalóan megállapítja, hogy „Európában az egyetemek fejlődését előidéző szelek nyugatról kelet felé és délről észak felé fújnak".[8] További fontos sajátosságnak tartja, hogy a keleti és a közép-európai egyetemeken jelentős számban tanulhattak nemesek és városi polgárok fiai, a szegény rétegek számára viszont alig-alig kínálkozott kiemelkedési lehetőség. Szerinte a „régebbi Európában" e réteg esélyei jobbak voltak a tanulás és a klerikussá válás összekapcsolódása miatt, ezért

[6] Moraw, Peter (1999): Prag. In: Demandt, Alexander (Hrsg. 1999): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 127.
[7] Uo. 225–226.
[8] Uo. 231.

ezekben az országokban friss erők áramolhattak be a „tudástermelés" színhelyeire, ami sokszínűbbé tette az egyetemek világát.

Rudolf Stichweh szerint a 13. században a nyugati világban az egyház és az uralkodók mellett az egyetemek megjelenésével egy harmadik hatalmi ág jött létre, ennek centrumai pedig: Róma, Németország és Franciaország. Úgy véli, a köztudatban különböző mítoszok keringenek az egyetemek alapításáról, egyesek közvetlen kapcsolatot keresnek Athén és Párizs között, amely folyamatban közvetítőnek tekintik Rómát és Konstantinápolyt. Írország különleges helyzetéről is számos legenda kering a köztudatban. Az egyik szerint az athéni egyetem bezárása után tudósok menekültek volna ide, és nekik köszönhető az ír egyetemi élet felvirágoztatása.[9] Stichweh írásaiban alapvetően szociológiai és történeti szempontból elemzi és értelmezi az egyetemi élet belső és külső szerveződési szintjeit.

Jacques Verger 1981-ben azzal a megállapítással élt, hogy a kora újkori egyetemek meglehetősen rossz hírűek. Ez feltehetőleg azzal függ össze, hogy ennek az időszaknak a dokumentumai még csak részben feldolgozottak. Ennek pedig az az oka, hogy az újkori történészeket kevéssé foglalkoztatta az egyetemtörténet, a reneszánsz időszak kutatóinak figyelmét pedig jórészt a skolasztika és a humanizmus küzdelme kötötte le. Az utóbbi években viszont dinamikus fejlődésnek indult az egyetemtörténeti kutatás, főleg tudomány- és oktatástörténeti vonatkozásban, mostanában több, a diákok és a professzorok mobilitását elemző művet adtak ki.[10] A peregrináció-kutatás az egyetemtörténeti kutatások egyik legjobban kidolgozott területévé vált.

Az újabb kutatások sorából kiemelendők *Jack Goody* vizsgálatainak eredményei, amelyek az írásbeliség hatását elemzik a hagyományos társadalmakra.[11] *Elizabeth L. Einstein* azt vizsgálja, hogy a könyvnyomtatás milyen hatást gyakorolt a művelt elitre és a városi lakosságra. A nyomtatott könyvet ugyanis nem pusztán gondolatok és képek forrásának, hanem kapcsolatok hordozójának is kell tekintenünk. Hatása egy „furcsa pörgettyű" imbolygó mozgásához hasonlítható, melyet szerinte a szerző és az olvasó együtt forgat meg.[12] *N. Z. Davis* egyik tanulmányában *(A könyvnyomtatás és a nép)* olvashatunk a kora újkori írástudás mérésének technikáiról és a 16. századi francia vidéki plébánosok könyvgyűjteményeinek tartalomelemzéséről.[13]

[9] Stichweh, Rudolf, 1991, 15., 17–18.
[10] Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 14.
[11] Közli Davis, Natalie Zemon (2001): *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban.* Balassi Kiadó, Budapest. 171.
[12] Uo.
[13] Uo. 174–175.

A 16–17. századi angol egyetemek életének kutatásáról írta *Morgan*[14], hogy 1950-ig az egyetemek története egyfajta *terra incognita* volt, nagyrészt ünnepi beszédek és szűklátókörű krónikák jelentek meg erről a témáról.

Az egyetemtörténeti írások között – sajátos humora és provokatív szándéka miatt – egyedi *Siegfrid Bär* könyve, ebben olyan állítások és utalások olvashatók, mint az egyetem konstrukciójában folyamatosan meglevő ellentmondások létezése; az egyetemeken a kezdetektől fogva uralkodó reménytelen zűrzavar, továbbá hogy az egyetemek a bölcsességet könnyen kezelhető egységekbe, tudományos fokozatokba csomagolják, és ezt adják el, ezért az egyetem olyan gépezet, amelyik a hiúságból ver pénzt.[15] Bär monográfiájában a professzorrá válás viszontagságainak tanulmányozása mellett az egyetemi élet „céhes szerveződésének" vizsgálatával és bizonyításával foglalkozik. A céhes szerveződés példájaként négy, az egyetemi életben folyamatosan jelenlevő hibára hívja fel a figyelmet:

1. Minden magiszter további magisztereket állít elő, azaz egyetlen magiszter sem tudja kivonni magát a tanítási engedéllyel járó fokozatok (magiszter, doktor) parttalanná váló szaporítása alól.
2. A magiszterek anyagilag függőségbe kerülnek a hallgatók számától, és ezért versengés alakul ki a hallgatókért, ami lényegében a professzorok megélhetésének egyik alapja.
3. Az egyetemi élet a testületi döntéseket részesíti előnyben, ezekben pedig általában az óvatosak, a késlekedők és a közömbösek vannak többségben, ezért a döntések lassúak, a testületekből hiányzik a becsvágy, és a döntésekért senki sem vállal felelősséget.
4. A professzorrá és egyetemi vezetővé válás egy időben kizárólagosan, máskor részben meghívás alapján történt, ennek során nem mindig a legjobbakat választották, hanem sokszor azokat, akik a legjobban illettek az adott testületbe.[16]

Egyetemtörténeti szempontból kiváló kutatási lehetőséget jelent egy újabb, hatkötetes egyháztörténeti *genealógiai irodalmi forrás* megjelenése, amelyből tájékozódni lehet a pápai és bíborosi családok részletesen feltárt származási viszonyairól a teljes rokoni szisztéma nyomon követésével, továbbá témánk szempontjából

[14] Idézve in: Rüegg, Walter (Hrsg. 1996): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 2. Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München. 13.

[15] Bär, Siegfried (2005): *A céh. Az egyetemek lényege a professzorrá válásnak és a professzorok érzelmi életének tükrében.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 44., 45., 49. – A Siegfried Bär írói álnév Hubert Rehm Freiburgban élő kutatót, publicistát és a *Laborjournal* társkiadóját jelöli, aki kutatással és egyetemi élettel kapcsolatos élményeit sajátos, néha provokatív stílusban, adott esetben karikatúrákkal kiegészítve adja közre.

[16] Uo. 55–58.

nem mellékesen e személyek iskoláztatásáról.[17] Az *egyházi levéltárak* anyaga ugyancsak nélkülözhetetlen egyetemtörténeti forrás. A bennük fellelhető statútumok, oklevelek és más források mellett különösen érdekesek lehetnek a püspökjelöltek alkalmassági vizsgálatának dokumentumai. Az ilyen vizsgálatok elvégzése többnyire a nuncius feladata volt. Ő adhatott felmentéseket például házassági és szentelési akadályok alól, engedélyezhette tiltott könyvek olvasását, és elvégezte a püspökjelöltek alkalmassági vizsgálatát, azaz a kánoni per *(processus informativus)* lefolytatását. Ez utóbbi cselekmény tanúk kikérdezését jelenti – a jelölt születéséről, származásáról, életkoráról, tanulmányairól, pappá szentelésének körülményeiről, lelkipásztori működéséről, hitéről, erkölcséről, tudásáról, tudományos fokozatáról, egyházkormányzati alkalmasságáról –, ezért ezek a dokumentumok forrás értékű oktatási vonatkozású információkat is tartalmazhatnak.[18]

1981-től rendszeresen megjelenik a *History of Universities* című folyóirat az Oxford University Press kiadásában.

1995-ben alakult meg Svájcban a „*Gesellschaft für Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte*" (GUW), és ez a társaság azóta is évente több konferenciát szentel az egyetemtörténeti kutatások eredményei megismertetésének. A konferenciák témái lényegében direkt utalások az egyetemtörténeti vizsgálódás szempontjaira, így például 2001-ben „Az egyetemek finanszírozása régen és napjainkban", 2003-ban a „Vizsgák, egyetemi címek és tudományos fokozatok", 2005-ben „Az egyetem és a közterek", 2007-ben „Az egyetem és a vallás" volt a téma. A GUW az egyetemeket olyan hálózatosan szervezett társadalmi és kulturális rendszerekként vizsgálja, amelyek hosszú történetük során az oktatás és a tudomány fejlődését szolgálták. A társaság legfontosabb célja az interdiszciplinaritás elve alapján az egyetemek életében bekövetkezett változási folyamatok tanulmányozása és publikálása, amiről a megjelenés sorrendjében a következő kötetek informálnak.

- Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg. 1999): *Artisten und Philosophen. Wissenschafts- und Wirkungsgeschichte einer Fakultät vom 13. bis zum 19. Jahrhundert.* Schwabe Verlag, Basel.
- Schmutz, Jörg (2000): *Juristen für das Reich. Die deutschen Rechtsstudenten an der Universität Bologna 1265–1425.* Schwabe Verlag, Basel.
- Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg. 2001): *Humboldt International. Der Export der deutschen Universitätsmodell im 19. und 20. Jahrhudert.* Schwabe Verlag, Basel.

[17] Weber, Christoph (1999–2002): *Genealogien zur Papstgeschichte. I–VI. Päpste und Papsttum 29 (I–VI).* Stuttgart.
[18] V. ö. Tusor Péter (2004): *A barokk pápaság (1600–1700).* Gondolat Kiadó, Budapest. 6.

– Schalenberg, Marc (2002): *Humboldt auf Reisen? Die Rezeption des „deutschen Universitätsmodells" in den französischen und britischen Reformdiskursen (1810–1870).* Schwabe Verlag, Basel.
– Prüll, Cay-Rüdiger (2003): *Medizin am Toten oder am Lebenden? Pathologie in Berlin und in London, 1900–1945.* Schwabe Verlag, Basel.
– Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg. 2005): *Finanzierung von Universität und Wissenschaft in Vergangenheit und Gegenwart.* Schwabe Verlag, Basel.
– Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg. 2007): *Examen, Titel, Promotionen. Akademisches und staatliches Qualifikationswesen vom 13. bis zum 21. Jahrhundert.* Schwabe Verlag, Basel.
– Immenhauser, Beat (2007): *Bildungswege – Lebenswege. Universitätsbesucher aus dem Bistum Konstanz im 15. und 16. Jahrhudert.* Schwabe Verlag, Basel.
– Müller, Rainer Albert – Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg. 2008): *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart.* Schwabe Verlag, Basel.
– Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg. 2008): *Universität im öffentlichen Raum.* Schwabe Verlag, Basel.

1998-tól folyamatosan jelenik meg a *Jahrbuch für Universitätsgeschichte* című évkönyv.

Az egyetemtörténeti kutatások egyik legújabb területe a *ruhaviseletre* koncentrál. Ezek a kutatások a ruházatot olyan státusképzőnek tekintik,[19] amely az identitás meghatározó része, és ezért fontos szerepe van abban, hogy az egyetemet végzettek tekintélye külső szemlélő számára is azonnal érzékelhető legyen.

Egy 2005-ös münsteri egyetemtörténeti konferencián a következő témákról tartottak előadásokat: *A diákok párbajozási szokásai; Masculinity diák élete Cambridge-ben 1560–1640 között; A diákok mindennapi élete a kora újkorban; Hétköznapok a krakkói egyetemen a 17. században; A zene és a tánc a 17. századi diákok életében; Feljelentések Halle egyetemén 1765–1768 között; Fegyelem és fegyelmezés a német egyetemeken ikonológiai megközelítés alapján; Talár és doktori föveg, az egyetemi polgárok ruhaviselete; Professzorok síremlékei Oxfordban és Tübingenben*.[20]

Az *Európai Rektori Konferencia* (CRE) több mint 500 egyetemet fog össze, és ez a szervezet a hivatalos megrendelője az e témakörben a legátfogóbbnak számító, angol, német, francia, orosz és kínai nyelven megjelent szakirodalomi forrásnak, azaz a *Walter Rüegg* svájci professzor szellemi iránymutatása által szerkesztett négykötetes kiadványnak. Ezek a kötetek a téma legjobb szakértői által

[19] Elias, Norbert (1987): *A civilizáció folyamata.* Gondolat Kiadó, Budapest. 101.
[20] Az előadások publikált szövege megjelent: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. (Hrsg. 2009): *Frühneuzeitliche Universitäten. Kulturhistorische Perspektiven auf die Hochschulen in Europa.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien.

írt elemzéseket, tanulmányokat tartalmazzák. Ennek az egyetemtörténeti összefoglalónak 2010-ig már mind a négy kötete megjelent, és napjainkban ez tekinthető az európai egyetemek története legátfogóbb szakirodalmi összegzésének.[21]

2.2. Az egyetemtörténeti kutatások magyar szakirodalma

A magyar egyetemtörténeti kutatás megalapozói több monográfiát és számos tanulmányt írtak a hazai és a külföldi egyetemek fejlődéséről. A kutatáshoz mindmáig alapnak tekinthetők *Ábel Jenő,*[22] *Kornis Gyula,*[23] *Békefi Remig,*[24] *Schneller István,* [25] *Fináczy Ernő*[26] és *Prohászka Lajos*[27] témával kapcsolatos művei.

Kornis Gyula Tudomány és társadalom című művében írja:

> „A középkorban a XIII. század elején ugyancsak a társadalom talaján született meg az universitas, a mai egyetem őse. Már a neve is kifejezi társas jellegét: universitas magistorum et scholarium, a tanárok és tanulók egyetemessége, azaz mint jogi személynek a munkaközössége. Az egyetem eredetileg a középkor korporatív szellemének alkotása."[28]

Kornis megállapításait az elemzett időszakra vonatkozóan az *1. táblázat*ban összegeztük.

Kor	Alapeszme	Tudomány-felfogás	Uralkodó kar	Ember-eszmény	Erény
Középkor	hit	dogmatikus	teológia	keresztény ember	jámborság
Felvilá-gosodás	ész	kritikai racio-nalizmus	jog	hasznos ember	az állam szolgálata

1. táblázat: A középkor és a felvilágosodás hatása az egyetemre, Kornis alapján

[21] Igaz – szerkesztési gondok miatt – nagy időbeli fáziskésés van az egyes kötetek megjelentetésében. A kötetek megjelenési évei: 1993, 1996, 2004 és 2010. Ez azt eredményezte, hogy az utolsó, a 4. kötet megjelenésekor, 2010 őszén, a frankfurti könyvvásáron a kritikusok ebből a kötetből már időszerűtlennek találtak néhány fejezetet.

[22] Ábel Jenő (1881): *Egyetemeink a középkorban.* Budapest.

[23] Kornis Gyula (1937): *Az egyetemi oktatás főbb kérdései.* Budapest.

[24] Békefi Remig könyvei: *Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete* (1898); *A debreceni ev. ref. főiskola 17–18. századi törvényei* (1899); *A pécsi egyetem: székfoglaló* (1909).

[25] Schneller István (1910): *Pedagógiai dolgozatok. Főiskolai tanügyről.* Hornyánszky, Budapest.

[26] Fináczy Ernő könyvei: *Az ókori nevelés története* (1906); *A renaissancekori nevelés története* (1910); *A középkori nevelés története* (1926).

[27] Prohászka Lajos (2004): *Az európai ókor neveléstörténete.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

[28] Kornis Gyula (1944): *Tudomány és Társadalom. I–II.* Franklin Társulat, Budapest. 370–371.

A neveléstörténeti szakirodalomban kevéssé ismert és idézett *Hajnal István*[29] munkássága, holott ő az írástörténet nemzetközi szaktekintélye. *Hajnal István* az európai kultúrában megnyilvánuló korai egyetemi mozgalom jelentőségét a következőkben látja: egyik napról a másikra létrejön egy tudományosan képzett új értelmiségi réteg, továbbá néhány generáció alatt egységes programmal működő iskola-központok alakulnak Európában.[30]

Mályusz Elemér – a középkori egyházi társadalomról írott könyvében – részletesen bemutatja és elemzi azt a folyamatot, amelynek során a papság, a világi társadalom szolgálatába állva, különös megbecsültséget és kiváltságokat vívott ki magának. Ezek a kiváltságok azt is lehetővé tették a klerikusok számára, hogy korszerű műveltséget szerezzenek, egyetemre járjanak.[31]

Tonk Sándor kiváló monográfiájában az erdélyi peregrináció kutatását végzi el a kezdetektől 1520-ig, közben az összefüggések magyarázataként felvázolja egy általános egyetemtörténet részleteit is. Különösen érdekesek és egyetemtörténeti szempontból jól használhatók Tonk Sándor családtörténeti kutatásai, amelynek részeként egy-egy nevesebb erdélyi klerikus és értelmiségi – így Kecseti Péter, a Vitéz János-rokon Váradi Péter, Lépes György, a kolozsvári Bulkischer család, a segesvári Polnerek és mások életútját – ismerteti.[32]

Mészáros István a Szalkai-kódexet bemutató monográfiájában[33] a korábban főleg történészek és irodalomtörténészek által művelt humanizmus-kutatás pedagógiatörténeti értelmezését nyújtja. Az ellenreformáció iskolaügye, valamint a protestáns, kollégiumi típusú iskolák bemutatása[34] pedig e korábbi munka szerves folytatásának tekinthető. Ezek a könyvek az interdiszciplináris kutatási eredmények pedagógiatörténeti elemzésével és értelmezésével, továbbá az oktatási módszerekre vonatkozó megállapításaikkal mintaadóak lehetnek a neveléstörténészek számára.

A hazai kutatói műhelyek között kiemelten fontos az ELTE Egyetemi Könyvtárában *Szögi László* köré szerveződő kutatók köre.[35] Ez a műhely az egyetemtörténet- és ezen belül a peregrináció-kutatás hazai központja. Az itteni egyetemtörténeti gyűjtemény, az egyéb dokumentumok, valamint a külföldi és a hazai

[29] Hajnal István 2008.
[30] Uo. 86.
[31] Mályusz Elemér (1971): *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest. 41.
[32] Tonk Sándor (1979): *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Kritérion Könyvkiadó, Bukarest. 74–75., 148., 150.
[33] Mészáros István (1972): *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
[34] Mészáros István (1984): *A humanizmus és a reformáció–ellenreformáció nevelésügye a 15–16. században.* Tankönyvkiadó, Budapest.
[35] http://www.konyvtar.elte.hu/magunkrol/szervezet/munkatarsak/cv_szogi.html (2012. október 26.)

szakkönyvek, publikációk gyűjteménye számos egyetemtörténeti doktori disszertáció készítését segítette.

Az újabb magyar kutatások között fontos az MTA Filozófiai Intézete által kezdeményezett, több szerző által jegyzett, 1995–1999 között folytatott, „Az európai egyetem funkcióváltozásai" című, multidiszciplináris szerveződésű kutatás, amelynek anyaga könyv formában, illetve a *Magyar Felsőoktatás* aktuális számaiban érhető el.[36]

Pedagógiatörténeti vonatkozásai miatt jelentős és mértékadó a *Németh András* köré szerveződő műhely munkája. Az itt megjelent könyvek és tanulmányok átfogó képet adnak e diszciplína nemzetközi gyakorlatáról, a külföldi hatások hazai adaptációjának részleteiről, az egyetemi modellekről, valamint a neveléstudomány hazai egyetemeken való megjelenéséről és fejlődéséről.[37]

A szegedi-kolozsvári egyetem történetének avatott kutatói Pukánszky Béla személye körül csoportosulnak, kitüntetett kutatási területük a tanárképzés alakulása, valamint a meghatározó professzorok életútjának ismertetése, elemzése, értékelése.[38]

[36] Tóth Tamás (szerk. 2001): *Az európai egyetem funkcióváltozásai: felsőoktatás-történeti tanulmányok.* Professzorok Háza, Budapest.

[37] Horn, K.-P. – Németh A. – Pukánszky B. – Tenorth, H.-E. (Hrasg.2001): *Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. Aufklärerishe Traditionen – deutscher Einfluß – nationale Eigenständigkeit*. Osiris Kiadó, Budapest; Németh András (2002): *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete.* Osiris Kiadó, Budapest; Németh András (2006): Die Universitätspädagogik und Milde Rezeption in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Breinbauer, I. M. – Grimm, G. – Jäggle, M. (Hrsg.): *Milde revisited. Vincenz Eduard Mildes pädagogisches Wirken aus der Sicht der modernen Erziehungswissenschaft*. Lit Verlag, Wien, 143–163; Németh András (2007): Der Philanthropismus- und Rochowrezeption in Ungarn. In: Schmitt, H. – Horlacher, R. – Tröhler, D. (Hrsg.): *Pädagogische Volksaufklärung im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext: Rochow und Pestalozzi im Vergleich*. Haupt Verlag, Bern–Stuttgart–Wien. 198–217.; Németh András (szerk. (2004): *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója.* Gondolat Kiadó, Budapest; Németh András (2005): *A magyar neveléstudomány tudománytörténete.* Gondolat Kiadó, Budapest; Németh, András (2006): The relationship between educational science at the universities and educational movements influenced by „new education" outside academia. In: Hofstetter R. – Schneuwly, B. (ed.): *Passion, Fusion, Tension. New Education and Educational sciences.* Peter Lang, Bern, 169–190.; Hopfner, Johanna – Németh András – Szabolcs Éva (Hrsg.) (2009): *Kindheit – Schule- Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa 1948–2008.* Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien; Németh András – Biró Zsuzsanna Hanna (szerk.) (2009): *A magyar neveléstudomány a 20. század második felében.* Gondolat Kiadó, Budapest.

[38] Pukánszky Béla (2000): Pedagógiai és pszichológiai tudományos iskolák a kolozsvári-szegedi egyetemen. In: Németh András – Tenorth, Heinz-Elmar (szerk.): *Neveléstudomány-történeti tanulmányok.* Osiris Kiadó, Budapest. 203–228.; Kékes-Szabó M. – Pukánszky B. (2001): Kutatáselméleti koncepciók a kolozsvári-szegedi egyetemen (1872–1934). In: Horánszky N. (szerk.): *A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban*. Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény, Budapest. 319–370.; Pukánszky Béla (1999): Pedagógiai és pszichológiai tudományos iskolák a szegedi egyetemen. In: Szentirmai László – Ráczné Mojzes Katalin (szerk.): *A szegedi tudományegyetem múltja és jelene, 1921–1998*. JATE, Szeged. 215–223.

A magyar egyetemtörténeti kutatások között ugyancsak a neveléstörténeti megközelítést képviseli a Debreceni Egyetem Brezsnyánszky László által vezetett kutatócsoportja. Egyetemük és főleg a tanárképzés történetét évről évre bővítve, részletesen bemutatták az országos neveléstudományi konferenciákon, és több monográfiát is kiadtak ebben a témában.[39]

3. KUTATÁSMETODIKAI MEGFONTOLÁSOK

Az egyetemek fejlődéstörténetének vizsgálata európai kontextusban elsősorban szövegszerű feljegyzéseken alapuló dokumentumok tanulmányozását és elemzését jelenti. A történeti indíttatású, ok-okozati összefüggések feltárását célzó analízis lehetővé teszi az egyetemek működési feltételeinek funkcionális-összehasonlító elemzését, a speciális problémahelyzetek kezelési technikáinak tanulmányozását. A kutatás legfőbb módszere a dokumentumelemzésre épülő, több szempontú *komplex komparatív vizsgálat* és elemzés, amit alkalmanként egy-egy részlet alaposabb megvilágítása érdekében *mikrotörténeti elemzések* egészítenek ki. Ennek során a fő cél az európai egyetemeken a kontinuitás és a törések dinamikájának feltérképezése és a mögöttük rejlő ok-okozati viszonyok feltárása. A kutatás kiemelt szempontja az egyetemi élet legfontosabb ágenseinek: azaz a professzorok, a diákok és a tananyag konstruálódása körüli történéseknek kronologikus és tematikus elrendezés szerinti elemzése. Mindez nem nélkülözheti az általános kultúra-, eszme- és társadalomtörténeti jellegzetességek bemutatását. A kutatás – a témát némiképpen lehatárolva – lényegében az európai egyetemek történetét vizsgálja. Az Európán kívüli egyetemi világra való kitekintés csak a kapcsolódási pontok felvázolásáig terjed.

A kutatás során több részelemet felhasználtam a *hagiográfia* gazdag adattárából, figyelembe véve azt a tényt is, hogy a hagiográfiának nem elsődleges célja a történelmi tények hitelességének bizonyítása és e tények sok szempontú elemzése. Georges Duby igen kritikus a hagiográfiát illetően, úgy véli, „…ha a szent életrajzát annak tekintjük, ami valójában, az ideológiai harc legcsillogóbb fegyverének, akkor megmutatkozik, miképpen manipulálták az átélt valóságot a szükségleteknek megfelelően, hogyan csonkították meg, színezték ki, hogy el ne sikkadjon az oktató jelleg”.[40] Ennek ellenére mégis fontos segítségnek tekintem ezt

[39] Brezsnyánszky László (szerk. 2007): *A debreceni iskola neveléstudomány-történeti vázlata*. Gondolat Kiadó, Budapest.

[40] Duby, Georges (2006): *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. Nagyvilág Könyvkiadó, Budapest. 142.

a vizsgálódási irányt a korabeli mentalitás és a műveltség részleteinek megismeréséhez. A hagiográfiák ugyanis minden, a műfaj igényelte séma és toposz ellenére igen jól tükrözik egy-egy kor tipikusnak tekinthető gondolkodását, így a pedagógiai szempontú elemzés számára mégis értékes adatokkal szolgálhatnak. Az egyetemtörténeti kutatásokban új lehetőséget jelent a Vatikáni Titkos Levéltár 1983-tól kezdődő megnyitása a kutatók számára. Ez lehetővé tette például a vatikáni Penitenciára beérkezett kérelmek megismerését, amelyek sok vonatkozásban pontosítják az eddigi középkori diákéletre vonatkozó tudásunkat.[41]

A középkori egyetemtörténet kutatásában rendkívül hasznos az újabb *történeti-könyvészeti eredmények* felhasználása. Erre példa *Richard de Fournival* (1201–1260) költő és később amiens-i kanonok 1241-ben írt *Bibliomania* című munkájának megtalálása, ami nem más, mint saját könyveinek katalógusa. Igen fontos kortörténeti adalék ez a jegyzék arról, hogy milyen könyvek voltak megtalálhatók akkoriban ebben a könyvtárban. Egy másik használható könyvészeti adat a mindenkori példányszámra vonatkozik: a történészek egyetértenek abban, hogy amennyiben egy adott középkori forrásból száznál is több példány maradt fenn egyenletes eloszlásban, akkor azt a középkorban általánosan használt irodalomnak lehet tekinteni, kétszáz fellelhető példány pedig már rendkívüli elterjedtségre utal. Általában az egyetemi tananyag részét képező szövegek tartoznak ebbe az utóbbi kategóriába. Mintha kifejezetten az egyetemtörténeti kutatást segítenék a „kéziratok szociológiájaként" ismert források. Ezek lényegében a megmaradt *diákjegyzetek,* amelyekből nyomon lehet követni egyes személyek karrierjét, illetve azt, hogy mit választottak ki másolásra. Még egy fokkal többről árulkodnak az esetleges diktálás vagy másolás alatt elkövetett hibák vagy a törlések. Egy párizsi középkori egyetemi jegyzetből például szinte teljesen törölték a tenyérjóslásra vonatkozó részt, de a jóslásra és mágikus gyakorlatra utaló többi rész érintetlen maradt, vélhetően azért, mert az akkor még elfogadhatónak tűnt abban a környezetben.[42]

A középkori egyetemtörténeti kutatásban igen fontos a *kodikológiai kontextus,* azaz annak a figyelembevétele, hogy milyen szövegekkel együtt másoltak egy adott kéziratot.

A kutatás során lehetőség szerint érvényesítem az *interdiszciplináris megközelítést,* mégpedig oly módon, hogy a különböző tudományterületek eltérő

[41] Egy ilyen jellegű unikális kutatás a „szökött szerzetesekkel" foglalkozik, amelyből kiderül, hogy a szerzetesek a kolostor által nyújtott felemelkedési lehetőséget kihasználva igyekeztek a világi papság soraiba jutni, amire javadalom (titulus) hiánya miatt egyébként nem lett volna lehetőségük. Továbbá említésre kerül a kolostori, káptalani és plébániai iskolák közötti különbségek bemutatása és diákok más településeken történő tanulásáról is olvashatunk Erdélyi Gabriella (2011): *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban.* Libri Kiadó, Budapest című monográfiájában.

[42] Láng Benedek (2007): *Mágia a középkorban*. Typotex, Budapest. 84.

fogalomhasználata – például a teológia és a filozófia esetében – ne összezavarja, hanem segítse az értelmezést és a tények feltárását.

A *szociológiai* szempontok segítenek európai kontextusba helyezni az összefüggéseket, és hozzájárulnak a társadalmi szerkezet funkcionális elemeinek analíziséhez és összehasonlító elemzéséhez.

A *történeti szemantika és a historiográfia* felé való nyitás esélyt ad az analitikus elemzésre, és érzékennyé tehet a csekélynek tűnő eltérések árnyalt vizsgálatára.

Az *irodalomtörténeti* megközelítés sokat segít a korabeli szövegek szemantikai tartalmának megfejtésében és az összehasonlításhoz szükséges szempontok kiválasztásában. Ebben a tekintetben különösen hasznosnak bizonyult Mezey László sok egyetemtörténeti részletet tartalmazó monográfiájának megismerése.[43]

A tágabb összefüggések feltárásához nélkülözhetetlen a lehető legtöbb egyetem történetét áttekintő összehasonlító elemzés. Csak a múltbeli fejlődéstörténet alapos megismerése és a meghatározott szempontok szerinti összehasonlítás teheti lehetővé egyetemtörténeti modellek, folyamatok, trendek és tendenciák felvázolását. A kutatási téma európai dimenzióba helyezett vizsgálata lényegében arra az összetett kérdéssorra keresi a választ, hogy hogyan alakult a második legrégibb európai intézményrendszerben, az egyetemek világában az állandóság és a változás aránya; milyen konfliktusokkal járt ez együtt; milyen tévutak jöttek létre, ami nota bene néha egy-egy egyetem megszűnéséhez is vezetett?

Vizsgálom azt is, hogyan és milyen körülmények között élednek újjá ezek az intézmények, továbbá hogyan váltják egymást az egyetemek életében a felívelő és a hanyatló szakaszok – és milyen okok húzódnak meg ennek hátterében.

A kutatási téma bemutatására a kronologikus és a tematikus elrendezés együttes alkalmazásával kerül sor. Egy-egy periódus jellegzetességeinek ismertetése olyan általános korképpel kezdődik, amelyben a meghatározó kulturális, társadalmi, politikai és gazdasági körülmények bemutatása a cél. Ezt utalások követik az egyetemek nagyságáról és földrajzi elhelyezkedéséről, amit az egyetem oktatási nyelvének és az egyetemi alapszabályoknak/statútumoknak a vizsgálata követ. Elemzem továbbá az adott időszak oktatási történéseit, illetve ezek viszonyát a nemzeti kultúrához. Az egyetemi polgárok vizsgálata kiterjed a professzori karra, a többi oktatóra, a diákokra és az egyetemi segédszemélyzetre.[44] Az egyetemi infrastruktúra – épületek, pénzügyek kezelése – vizsgálata nélkülözhetetlen a tartalmi vonatkozások mélyebb, háttérben rejlő összefüggéseinek feltárásához.

[43] Mezey László (1979): *A deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

[44] A tanügyi segédszemélyzetről eddig nagyon kevés publikáció jelent meg, ezt pótolja Wagener, Silke (1996): *Pedelle, Mägde und Lakaien (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft).* Vandenhoeck & Ruprecht.

Érdekes lenne az egy-egy beazonosítható egyetemről származó kéziratok elterjedésének területi vizsgálata, mert ez plasztikus képet adna a hálózatszerű szerveződési szisztéma részleteiről. Kérdés lehetne az is, hogy az artista, a jogi, az orvosi és a teológiai kar írásainak terjedése megegyezik-e a magiszterek vándorlásával, a szecesszió okozta új alapításokkal – vagy más tényezők is szerepet játszanak ebben? Alkalmanként egy-egy példával érzékeltetem ezeket az összefüggéseket, de a kapcsolati háló empirikus alapon történő megszerkesztése még további részletesebb forráskutatást igényelne.

Amennyire csak lehetséges, bevonom a vizsgálat körébe az egyetemi közösségi élet aktuális szervezeti formáinak és azok jelképeinek feldolgozását: azaz a szimbólumokat, az ünnepségek rendjének leírását, valamint a tanulmányi idő sokféle strukturálási lehetőségét.

Az egyetem szervezeti struktúráját lényegében a karok és a tanszékek korspecifikus elrendezési formája jeleníti meg. Ennek során az oktatás és a kutatás rendje, a tananyag elrendezése, valamint a könyvek és a könyvtárak változó szerepe a meghatározó tényező. A szertárak és különösen a laboratóriumok felszereltsége további hasznos elemzési lehetőséget nyújthat az egyetemek történetének összehasonlító vizsgálatához. Eredményes lehet még a tudományos kommunikáció szervezeti formáinak történeti kontextusba helyezett értelmezése.

A kutatás kiterjed még az egyetemi konfliktusok elemzésére, ezek hátterében ugyanis mindig más-más elvárások, más-más értékek és érdekek húzódnak meg. A konfliktusok keletkezése, kiéleződése és sikeres vagy sikertelen megoldása az egyetemi élet és a tudományos előrehaladás természetes velejárója. Mindenesetre azok a struktúrák, azon döntési mechanizmusok és megoldási kísérletek elemzése, amelyek dokumentáltan hozzáférhetők, igen hasznosak lehetnek más, az egyetemnél „fiatalabb" szerveződési formák, társadalmi szervezetek elemzése és összehasonlítása számára.

Walter Rüegg az 1500–1800 közötti évek vizsgálatát bevezető tanulmányában az egyetemekkel kapcsolatosan öt problémakör kutatására tesz javaslatot: 1. Európa nyitása a nagyvilág felé, 2. az új kommunikációs formák hatása az egyetemi életre, 3. az öntudatosság szintjének kulturálódáson alapuló emelkedése, 4. a humanizmus beszivárgása az egyetemekre és 5. néhány egyetem merev ragaszkodása a régi formációkhoz.[45] Ezeket a szempontokat messzemenően figyelembe vettem kutatási tervem elkészítésekor.

A professzorok és a diákok életvitelének, életmódjának kutatása csak az utóbbi időszakban került az érdeklődés középpontjába. Németországban egyre több publikációban foglalkoznak az ún. „Burschenschaftok" belső viszonyainak leírásával, elemzésével. Ezzel kapcsolatban a középkorról és a 19. század utáni időszakról

[45] Rüegg, Walter (Hrsg. 1996): *Themen, Probleme, Erkenntnisse.* In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 21–52.

viszonylag bő források állnak rendelkezésre, de meglepő módon a kora újkor erősen adathiányos időszaknak bizonyul.[46]

3.1. A kutatást nehezítő tényezők

A kutatás számára jelzésértékű lehet azon tényezők számbavétele is, amelyek nehezítették a pedagógiatörténeti kutatást.

Az egyik legelső probléma a terminológiai kérdések tisztázatlansága és a definíciók hiánya, illetve ugyanannak a fogalomnak többféle és eltérő értelemben történő használata. A szakirodalomban még az sem egyértelműen eldöntött, mikor, mire lehet az *egyetem* megnevezést használni. Előfordul, hogy székesegyházi iskolák – hosszabb-rövidebb ideig, egy-egy kiemelkedő tanárnak köszönhetően – egyetemi színvonalon oktattak, mégsem egyetemként említik őket. Maga az egyetem elnevezés csak a 16. századtól használatos, korábban több más kifejezést használtak. Előfordul az is, hogy az egyetemeket és az egyetemszerű intézményeket még gimnáziumként említik a korabeli források.[47] A *stúdium generale* kifejezés történetesen jelenthet szerzetesrendi főiskolát, néha egyetemet, de érthetik alatta az oktatott tananyag összességét is. Ehhez hasonlóan problematikus a *skolasztika* kifejezés használata, mert egyrészt arra utal, hogy a középkorban a filozófiát különféle iskolákban művelték, ám ez nagyon leegyszerűsített vélemény. Másrészt használják a fogalmat a több évszázadon át művelt filozófiára és teológiára, ami pedig túl általános.[48]

A kutatás kezdetén szembesültem azzal a ténnyel, hogy a klasszikus egyetemtörténeti publikációk alapvetően intézménytörténeti – esetleg társadalomtörténettel kiegészített – megközelítést alkalmaznak. Gyakoriak még az egy-egy kiemelkedő professzor életútját elemző, azt bemutató írások. További nehézséget jelent ezekben a forrásokban az elfogult szemlélet gyakorisága, ennek megnyilvánulási formája pedig az, hogy „az egyetem történetét általában egy ezzel a feladattal megbízott történész írja hivatalos emlékiratként. Természetesen ilyen esetben az egyetem hírneve (garantáltan) makulátlanul tiszta marad."[49]

A hiteles egyetemtörténeti kép teljes körű felvázolásához sokféle típusú dokumentum összehasonlító elemzésére lenne szükség, de történetesen a 15. század előtti időszakból alig maradtak fenn diákoktól származó önreflexiós írások, pedig főleg ezek segítségével lehetne hitelesen kiegészíteni, pontosítani

[46] Müller, Rainer Albert (1996): *Studentenkultur und akademischer Alltag.* In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 263.
[47] Mészáros István, 1972, 43.
[48] Borbély Gábor (2010): *A középkor filozófiája.* In: Boros Gábor (főszerk. 2010): *Filozófia.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 309.
[49] Kearney, Hugh (1996): *Scholars and Gentlemens.* In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 11.

a diákéletmódról valamilyen módon fennmaradt, néha anekdotikus jegyeket mutató feljegyzéseket. A fellelhető levelek, levéltöredékek – ráadásul tartalmukat tekintve nagyon hasonlóak – többnyire szülőknek, gyámoknak, rokonoknak írt panaszkodó és pénzt kérő írások.

Jelen kutatás differenciáltabb célja lenne a tudás, és a tudomány genézisének vizsgálata a tudáshasznosítás összetett rendszerében, az ok-okozati összefüggések feltárása alapján, amihez jóval kevesebb vagy nehezebben fellelhető forrás áll rendelkezésre.

A tudománytörténet és az egyetemi karok fejlődése sincs mindig egymással összhangban, az újkor kezdetén például a tudomány fejlődése egy időre kikerült az eltérő teológiai nézetek és a humanizmus küzdelmével vesződő egyetemi karokról, és a tudományos fejlődés e karok rendszerét meghaladva és megtörve az egyetemen kívüli világban realizálódott, ezért a kutatási területet szükségszerűen bővíteni kellett.

Az egyetemek története bővelkedik fehér foltokban és homályos részletekben. Érdekes módon éppen az adott korban nyilvánvalónak számító dolgokban mutatkozik hiány, mert ezek a maguk korában annyira triviálisak, hogy nem is említik őket. A legnehezebben a fokozatosan megvalósuló átmenetek figyelhetők meg, ilyen a baccalaureátusi fokozat megszűnése és újbóli megjelenése, vagy az ars fakultás filozófiai karrá válása.

A kora újkori egyetemek szervezeti felépítéséről és különösen felszereltségükről kevés összehasonító elemzés jelent meg.[50] Ne feledjük azt sem, hogy az egyetemek mintegy 800 éves története során igen jelentős váltás volt a taneszközökben, a felhasznált alapanyagokban, ezek között sok olyan van, ami végérvényesen megsemmisült, és csak következtetni lehet tényleges használatuk körülményeire.

Az egyetemi anyakönyvek közül ugyan sok megmaradt, de az összehasonlítást és a peregrináció kutatását nehezíti az egységes bejegyzési szisztéma hiánya. Bécsben például a 15. század elejéig csak a beiratkozottak nevét és származási helyét tüntették fel, az apa foglalkozását csak 1420-tól jegyezték fel. Krakkóban más rend alakult ki, ott a diák és az apa keresztnevét, a diák származási helyét és az egyházmegyét tüntették fel beiratkozáskor.

Egy másik vizsgálati irány – az egyetemi gazdálkodás körülményeiről – elvileg jól kutatható, hiszen a számadáskönyveket mindig megbízható helyen őrizték, és ezek egy része hozzáférhető. Itt a gondot az összehasonlítás, az összemérhetőség okozza. Maguknak a bevételeknek számtalan, mára már csak nehezen rekonstruálható tartalmú felsorolása is problémák forrása lehet. Speciális szakértelmet igényel a mértékegységekben és a pénznemekben való eligazodás, ami az összevetés alapvető feltétele. A vagyon nyilvántartása sem egységes rendben történik,

[50] Ridder-Symoens, Hilde (1996a): Mobilität. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996a, 139., 146.

a mértékegységek átszámítása nehézkes, így mindez bizonytalanná teszi az értékelést.

Úgy vélhetnénk, hogy az egyetemi anyakönyvek objektív adatokat tartalmaznak a diákság származása, összetétele, és egyáltalán, a diákok száma tekintetében. Sajnos a kutatás során ez is téves elképzelésnek bizonyult: egyrészt azért, mert a legtöbb egyetem története tele van adathiányos periódusokkal; másrészt a történészek szerint erősen megkérdőjelezhető némelyik anyakönyvi bejegyzés pontossága. Ez abból fakad, hogy kezdetben a beiratkozás bármikor – még ünnepnapokon is – megtörténhetett, sokszor a rektort helyettesítő személyek – a titkár, esetleg a pedellus[51] – jelenlétében, és ez pontatlansághoz vezethetett. Egy másik furcsaság abból adódik, hogy az egyetemi kedvezmények igénybevétele miatt családtagok, hivatalnokok, szolgálók is gyakran egyetemi polgárnak anyakönyveztették magukat.

További zavaró tényező fakad a vallásháborúk tényéből: voltak ugyanis olyanok, akik lelkiismereti okból – tudniillik a kötelező eskü miatt – nem iratkoztak be az egyetemre, de oda jártak, esetleg álnevet használtak.[52]

Az egyetemi beiratkozást még számos további tényező befolyásolta, így számolni kellett a helyi háborúskodás, a felkelések és főleg az időről időre felbukkanó járványok hatásával. Ezeket a tényezőket kevésbé vették számításba a csak statisztikai alapokon végzett kutatások, így azok sok bizonytalansági tényezőt tartalmazhatnak.[53]

Különösen nehéz feladat bizonyos oktatási módszerek részleteinek megismerése, ilyen például a gyakorlatok tartalma vagy az ismétlések megvalósulása, mert ezeket éppen általános elterjedtségük és közismertségük miatt alig vagy egyáltalán nem dokumentálták.[54]

A tantervek kutatása is viszonylag későn került az egyetemtörténészek figyelmének körébe. Az első időszakban még az egyetemi statútumok részeként foglalkoztak ezzel a témával. A statútumok egyébként kezdetben viszonylag ritkán változnak: a párizsi egyetem statútumai 1400 és 1790 között csak kétszer módosultak, 1453-ban és 1598-ban. A statútumok gyakran csak a professzorok szakterületéről tájékoztatnak, a tananyagról, a használatos tankönyvekről pedig nem vagy kevéssé informálnak. Az egyetemtörténészek szerint a korai tantervek részleteinek megismeréséhez az látszik az egyik járható útnak, ha a fennmaradt dokumentumok alapján nyomon követjük, rekonstruáljuk egy-egy személy tanulmányi teljesítményét. Erre a könyvtárakban és az egyetemi levéltárakban számos

[51] A pedellus a középkori egyetemeken sokféle feladattal járó, magas presztízsű hivatal.
[52] Simone, Maria Rosa di (1996): *Die Zulassung zur Universität.* In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 236.
[53] Uo. 244.
[54] Weber, Wolfgang (2002): *Geschichte der europäischen Universität*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart. 4.

forrás áll rendelkezésre: sok professzor leírta és gyűjteményes formában vagy tankönyvként is kiadta előadásainak a szövegét; másutt a hallgatók jegyezték le és terjesztették egymás között a professzori előadásokat. Természetesen nem minden országban és nem minden egyetemen volt divatban ilyen feljegyzéseket készíteni, ezért már az is jó eredménynek tekinthető, ha egy-egy egyetemről egy hosszabb periódusra vonatkozóan teljes az anyag. Különbség van a tananyag rögzítése terén az egyetemi karok között is, meglepő módon a legkevesebb leírás éppen a teológiai karokról maradt fenn.[55]

[55] Brockliss, Laurence (1996): Lehrpläne. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996. 451.

II. PERIODIZÁCIÓ, AZ EURÓPAI EGYETEMEK TIPOLÓGIÁJA, DEFINÍCIÓK

1. PERIODIZÁCIÓ ÉS AZ EGYETEMI TIPOLÓGIA SZEMPONTJAI

A periodizáció problémáját a történettudomány részletezően vizsgálja. Jelen esetben az a kérdés, hogy az európai egyetemek történetének vizsgálatához milyen periodizációs szisztéma alkalmazása a legcélszerűbb. Elképzelhető az is, hogy többféle felosztás, megközelítés egymás melletti vagy egymás utáni vizsgálata lesz produktív. Az előbbi megoldás a komparitivás felé, míg az utóbbi a longitudinális vizsgálat felé nyitja meg az utat. Az egész biztosan látszik, hogy olyan hosszú időszakokat, mint például a középkor, érdemes – egyetemtörténeti szempontok figyelembevételével – tovább tagolni.

A kronológiai elrendezés tények egymásutániságából következtet trendekre, lehetőséget teremtve az összehasonlításra, az elemzésre és a tények magyarázatára. Ezzel szemben a *stádiummodell* másfajta megközelítéssel él. A stádiummodell eredete F. Müller-Lyer német evolucionista szociológus nevéhez fűződik,[1] aki fazeológia elnevezéssel használta ezt a 20. század elején. Ez a modell új összefüggések feltárásával magyarázatot adhat a kronológiai rendben elsikkadó jelenségek értelmezéséhez. A modell részeit dinamikus folyamatok és statikus fázisok alkotják, miközben a valódi átalakulásokat előidéző trendek ritkán érnek véget egy adott ponton; egy folyamat rendszerint azután is tovább tart, hogy újabb stádium veszi kezdetét. Tehát minden stádium egy folyamatos mozgás része; azaz kisebb folyamatokból áll – és nagyobb folyamatoknak is a része. A folyamat átfogóbb fogalom, mint a stádium vagy a fázis, ezért megfordíthatók a szokásos prioritások: a folyamatok kerülnek előtérbe, a stádiumokat pedig már nem statikus értelemben definiáljuk, hanem éppen azon folyamatok felől értelmezzük őket, amelyeknek a részét alkotják, és amelyekből származnak.

„A stádiumok és fázisok ebben a felfogásban epizódok egy szüntelenül zajló folyamatban, fő jellemzőjük pedig, hogy egy-egy fázis során meghatározott

[1] Müller-Lyer, F. (1915): *Phasen der Kultur*. Albert Langen, München.

trendek dominálnak. A stádiumokat időben specifikus átmenetek vagy fordulópontok határolják."[2] Ezeket a fordulópontokat összegzi a *2. táblázat.*

Fordulópontok a korai egyetemek történetében
A statútum keletkezése – gyakran utólag, visszamenőlegesen szövegezve.
Kezdeti szervezeti forma – pozicionálás (a város, a püspök, az uralkodó, a pápa) által determinált erőviszonyok között.
Választott vagy kinevezett vezetők az egyetemen (rektor, kancellár, dékán).
A fakultások létrejötte (ars, teológia, jog, medicina) + nációk + kollégiumok.
A tudományos fokozatok rendszerének kiteljesedése.
A skolasztika – mint lehetőség az auktorok szövegének megkérdőjelezésére, értelmezésére –, az egyetemi élet fejlődésének előfeltétele és majdani akadálya.
Az egyházszakadás megosztó hatása – dinamizálja az egyetemek életét.
A humanisták ideájának megjelenése a 14–15. században.
A nációk szerepének visszaesése – 14. század –, a nemzetköziség fokozatos csökkenése. A nemzeti egyetemek kialakulásának kezdete.
A reformáció-ellenreformáció hatása.
A javadalmakkal támogatott szegények tanulási lehetőségének radikális visszaesése, ennek formálissá válása.
Változás a tudományos fokozatokban – a baccalaureátus fokozatos eltűnése, az asszisztensek megjelenése.
Az ars fakultás átalakul filozófiai karrá.
A habilitáció megjelenése és ennek változó követelményei.

2. táblázat: Fordulópontok a korai egyetemeken

A középkor korszakolása a történészek körében is eltérő periódusokat foglal magába. Denifle a 15. századot jelölte meg azon időszaknak, amely sok tekintetben a változás jegyeit mutatta.[3] Kortársa, Kaufmann, német egyetemtörténetében érvényesnek tekinti az előző állítást, azzal a kiegészítéssel, hogy a tudománytörténetben egészen a 17–18. századig nincsenek nagy horderejű változások.[4]

[2] Goudsblom, Johan (2005): *Időrezsimek.* Typotex, Budapest. 209.
[3] Denifle, Heinrich (1885): *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Reprint: Graz 1956.
[4] Kaufmann, Georg (1896): *Geschichte der deutschen Universitäten. II.* Stuttgart. Reprint: Graz 1958.

Más megközelítésben a középkor felosztható: kora középkorra (400-tól 1066-ig), amibe beletartozik a Karoling reneszánsz is, s amelyre a naturális gazdálkodásra épülő feudális viszonyok a jellemzőek;[5] továbbá virágzó középkorra (1066-tól 1350-ig), amelyet a lovagi kultúra kibontakozása fémjelez, és késő középkorra (1350-től 1485-ig), amelynek meghatározó eleme a városi-polgári kultúra alapjainak kibontakozása. Southern ismert könyvében[6] kezdeti korszakra (kb. 750–1050), a fejlődés korszakára (kb. 1050–1300) és a nyugtalanság korszakára (kb. 1300–1550) felosztva tárgyalja a középkori egyház történetét.

Le Goff viszont új időkoncepciót fogalmaz meg. Szerinte a történelmi idő több – a fejlődés ritmusához, az emlékezet jelentőségéhez, a megélt idő tartamához és a kulturális és társadalmi gyakorlathoz kapcsolódó – összetevőre bontható. A mérhető idő mellett mindinkább előtérbe kerül a szubjektív, a szimbolikus idő. A keresztény naptárra vonatkozóan két döntő újítást említ: az egyik az ideális ritmust jelentő hétnapos munkahét elterjedése; a másik az „utolsó idők" fogalmának bevezetése által keltett várakozás. A nyugat-európai területekre vonatkozóan megkülönböztet egyházi, falusi vagy feudális és kereskedői, azaz városi időt. Az egyetemek kialakulása és fejlődése szempontjából ezen utóbbi bír jelentőséggel.

A későbbi időszakra vonatkozóan alapvetően az európai kultúrkörre jellemző klasszikus felosztás használata látszik célszerűnek, azzal a megjegyzéssel, hogy egy-egy szakasz kezdete vagy vége nemzetállamokként eltérő. Az egyes szellemi áramlatok megjelenése vagy elmaradása szintén fontos tényező lehet: ilyen a reneszánsz korai megjelenése Itáliában, vagy ennek teljes elmaradása az orosz kultúrkörben.

Az európai egyetemek tipológiája megjelenik a klasszikus neveléstörténeti forrásmunkákban és a szakirodalomban,[7] de ezek lényegében – tankönyvi funkciójuk miatt – a nagy összefüggésekre koncentrálva, az alaptípusokat és azok néhány későbbi változatát említik.

Jelen kutatás egyik célja a rendelkezésre álló primer és szekunder források, valamint a vonatkozó szakirodalom felhasználása alapján egy részletező tipológia vázlatának elkészítése. Ennek érdekében többféle szempont és tipizálási lehetőség adódik, ilyenek:

[5] Le Goff, Jacques (1979): *Az értelmiség a középkorban*. Magvető Kiadó, Budapest. 13–17.; Eco, Umberto (2008): *Az új középkor.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 20.

[6] Southern, Richard W. (1987): *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban.* Gondolat Kiadó, Budapest. 5.

[7] V. ö.: Willmann, Otto, 1917; Finászy Ernő (1926): *A középkori nevelés története*. Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest; Kornis Gyula (1937): *Az egyetemi oktatás főbb kérdései.* Budapest; Prohászka Lajos (1948): *A nevelés története a középkorban.* Prohászka Lajos előadásai alapján összeállította ifj. Jesch László, Stachora soksz. Budapest; Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris Kiadó, Budapest.

a) a kronológia szerinti elrendezés;
b) a működés helye szerinti elrendezés;
c) az alapítás körülményei szerinti elemzés;
d) az egyetemhez kapcsolt jelzők szerinti ismertetés;
e) az egyetem névadója szerinti bemutatás;
f) az egyetemelapítás üteme szerinti elrendezés.

A szempontok felsorolása folytatható lenne a művelt tudományok jellege, a karok száma, a megszerezhető szakképzettség, a képzési idő, a tudományos fokozatok rendje és még sok más elemzési lehetőség figyelembevételével. A továbbiakban teljes tipológiák helyett meghatározott szempontok szerint kiemelt részletekre és az ezzel kapcsolatban felmerült történésekre utalok.

a) A *kronológia* szerinti elrendezés lényegében az alapítástól napjainkig egymás után felsorolva ismerteti az egyetemeket. Ehhez többféle lista, felsorolás és táblázat áll rendelkezésre.[8] Az egyik legalaposabb a már említett Rüegg-féle könyvekben található. Ez a rendszerezés szándékával megírt, teljességre törekvő monográfia problémacentrikusan mutatja be az európai egyetemek alapításának történetét, ennek részeként tárgyalja a sokszor nehezen megállapítható elsőbbség és a jogfolytonosság kérdését, főleg az összevont egyetemekkel kapcsolatban.

b) A *működés helye* szerinti elrendezést a legszemléletesebben a térképek mutatják. Ezeken az látszik, hogy kezdetben a folyók és a régi európai útvonalak kereszteződési pontjai voltak a legalkalmasabbak egyetemek létesítésére. Később új szempontok váltak fontosakká, például a meglevő kolostori vagy székesegyházi iskolákra való ráépülés lehetősége. Gyakran előfordul középkori városok iskolavárossá történő felfejlesztése is. Itt vizsgálható a birodalmi központok, a vidék és a központ kapcsolata, a kialakuló nagyvárosok húzóerejének szerepe. Fontos egy-egy egyetemi vonzáskörzet kiterjedtségének vizsgálata, illetve ennek társadalmi-történeti eseményektől függő zsugorodása, illetve bővülése. A 19–20. században pedig az ipari városokban teremtődnek új lehetőségek egyetemek létesítésére.

c) Az *alapítás körülményei* szerinti elrendezés alapján megkülönböztethetünk egyházi alapítású egyetemeket (ennek fő mintáját Párizs egyeteme jelenti); diákok által alapított, bolognai típusú egyetemeket és fejedelmi alapításokat, mint amilyen a nápolyi egyetem. Természetesen mindegyik csoportnak számos altípusa jött létre. Így például az egyházi alapításoknál fontos, hogy a szerzetesrendek szerepet kapnak-e az egyetem életében, ha igen, akkor melyik: a bencések, a koldulórendek vagy később a jezsuiták? Az sem mellékes, hogy milyen e rendek egymás közötti és a világiakkal való kapcsolata, mert ez a kezdeti időkben alapvetően determinálja az egyetemek körüli történéseket.

[8] Lásd: 1. sz. melléklet!

d) Az *egyetemhez csatolt jelzők* szerinti elrendezés sajátos értelmezési lehetőségeket jelent, ugyanis többnyire egy mellékes vagy annak látszó körülmény alapján lehet utalni a más egyetemektől való eltérésre. Ezért az értelmezés leginkább az érdekes kivételek számbavételére szolgál. Egy ilyen elnevezés például a *szegények egyeteme* kifejezés, ami az adott intézményben tanulók szociális összetételére utal. Ilyen például a 16. században Bécs egyeteme, ahol az egyetemhez tartozó szállásokon (Kodrien) az engedélyezett 24 fő helyett néha százan is élnek.[9] Ezt a jelzőt viselte (a szegények egyeteme) Jéna is a 18. században, mert a drágaság miatt diákjainak egy részét elvesztette.[10] Azon országok diákjai, ahol még nem volt egyetem – ilyen például Izland, Norvégia, a Baltikum és egy ideig Magyarország is – igyekeztek először valamelyik külföldi egyetemre bejutni, majd ezt *„ugródeszkának"* használva (Sprungbrettuniversität) igyekeztek továbbjutni egy másik intézménybe. A kora újkori egyetemek között különlegességként létezik az úgynevezett *családi egyetem* (Familienuniversität), ahol az elnevezés arra utal, hogy a professzori kar hosszabb ideig ugyanazon család köréből rekrutálódik. A többféle iskolát, többek között még elemi iskolát is magába foglaló formációt *„védelmező egyetem*ként" említi a szakirodalom.[11] További, a kora újkorra érvényes megkülönböztetés az utalás az *oktató egyetemre* (Studienuniversität) és a *vizsgáztató egyetem*re (Prüfungsuniversität). Ismert az utalás a *humboldti modell*re vagy *a reformegyetem* elnevezés Halléval, Göttingennel és Konstanzcal kapcsolatban. Angliában használatos a patinás oxfordi és cambridge-i egyetemektől való megkülönböztetésre a *vörös téglás* (red brick) *egyetemek* elnevezés, ilyen Manchester (1851) és Newcastle (1852), vagy az 1952 utáni időszakra vonatkozóan az *üvegből és acélból épült* (glass-and-concrete) *egyetem* elnevezés. Közép-európai sajátosság az ún. *költözködő egyetemek* jelenléte, amely történések az országhatárok változása miatt következtek be, ilyen a pozsonyi egyetem Pécsre kerülése vagy a kolozsvári egyetem Szegedre költözése. A nagy nemzetközi konferenciák és a tudományos egyesületek is kiemelten fontos összegző-értékelő-tájékoztató szerepet töltenek be, nem véletlen, hogy Karády Viktor ezekre a szerveződésekre vonatkozóan a „*láthatatlan egyetem*" elnevezést használja.

e) Az egyetem *elnevezése és névadója* szerinti bemutatás szimbolikus jelentőségű, ám ennek is több altípusát különíthetjük el. Már az is döntő fontosságú, hogy mikor és kiről neveztek el egyetemet. Itt speciális probléma ugyanazon egyetem nevének egyszeri vagy többszöri megváltoztatása, néha az eredetire történő visszaváltoztatása.

[9] Matschinegg, Ingrid (2009): Aspekte der Alltagsorganisation in studentischen Lebensumgebungen. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. Hrsg. 2009, 107.
[10] Rashe, Ulrich (2009): Cornelius relegatus und die Disziplinierung deutschen Studenten. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. Hrsg. 2009, 208.
[11] Tonk Sándor, 1979, 12.

Jellemző módon (a humanizmus idején) – a professzorokhoz hasonlóan – a német egyetemek is előszeretettel vettek fel görögös vagy az uralkodóra utaló neveket. Ilyenek: Prága – Carolina; Bécs – Rudolfina; Frankfurt – Viadrina, Wittenberg – Leucorea; Heidelberg – Rupertina; Göttingen – Georgia Augusta; Halle – Fridericiana.

f) Az *egyetemalapítás ütemének* tanulmányozása azért lehet érdekes, mert ebben sajátos hullámzás figyelhető meg, vannak pangó időszakok, máskor pedig nagyfokú számbeli növekedés kezdődik. Ilyen radikális visszaesési tendencia a francia egyetemi rendszer lebontása a forradalom és Napóleon idején, aminek sajátos következményei lettek. Ezen hullámok némelyike tényleges fejlődést jelent, történetesen ilyen az angol egyetemi rendszer igen gyors bővülése a 20. század elején, ami viszont válaszként következett be Németország gyors fejlődésére. Ennek során tíz év alatt egy egész sor új egyetem jött létre: Birmingham (1900), Liverpool (1903), Scheffield (1905), Belfast (1908), Bristol (1909). Más esetben a számbeli gyarapodás mögött csak látszólagos a fejlődés, így a pedagógiai akadémiák és a műszaki főiskolák egyidejű egyetemmé válása inkább csak technikai, oktatásszervezési szempontból keletkezett gyarapodást jelentett.

2. AZ EGYETEM FOGALMA ÉS DEFINÍCIÓK

Az egyetem fogalma alatt történeti korszakoktól függően más és más tartalmat értettek. Paulsen szerint: „A (középkori) egyetemek szabadabb szervezetű kolostori iskolafélék voltak, melyek az utóbbi intézmények két fő feladata közül, az istentisztelet s a tanítás közül főleg az utóbbit szolgálták."[12] Ennél árnyaltabb és összetettebb a kritikus beállítottságú Willmann véleménye, aki úgy véli, „a középkori egyetemek sok tekintetben tökéletlen intézmények. Céhszerű szervezetük korlátozza tanítóik szabadabb mozgását; tanításuk száraz, s csak szövegdiktálásra és kommentálásra szorítkozik, vitatkozásaik pedig ma üreseknek és jelentéktelennek látszanak. Azonban mégis fontos jelenségek a művelődésügy történetében: ezek az első autonóm tanító testületek; az első, jogokkal fölruházott, magukat választással kiegészítő, tisztán a tudomány ápolását és terjesztését szolgáló szociális szervezetek."[13] Willmann szerint az universitas fogalmát differenciáltan kell értelmezni: az egyházi alapításoknál kezdetben az oktatók együttesét

[12] Paulsen, Friedrich (1885): *Geschichte des Gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart: mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht.* Veit, Leipzig. 15.

[13] Willmann, Otto, 1917, 227.

értik alatta, Bolognában vagy Salernóban pedig a függő helyzetbe került oktatók és a diákok közösségét.

Az universitas megnevezés előfordul olyan értelmezésben is, hogy a tudományok összességét értik alatta. Az egyetem elnevezésére ismert még az egyetemes tanulmányok (studium generale) kifejezés is, ezt olyan értelemben használják, hogy a kiállított oklevelek általános érvényességére utal.[14] Attól, hogy egy intézmény egyetemnek tartja magát, még messze nem biztos, hogy ténylegesen is az. A középkori studium generale elnevezésen Itáliában és Spanyolországban jó ideig egyetemet értettek, a német és skandináv országokban pedig az egyetem szó helyett divatba jött az akadémia megnevezés.

Az egyetemtörténeti kutatások egyik speciális problémája, hogy a legfontosabb alapfogalmak – így például a kar, a professzor, a doktor, a magiszter, a diák és még sok más – lényegében változó tartalmú kifejezések, amelyek a hosszú történeti időszakokban el-eltérő dolgokat takarnak, ezért mindig csak egy behatárolt korszakra vonatkozóan használhatók.[15]

A definiálás további problémája a sokféle hasonló értelmű elnevezés használata. Az akadémia megnevezést használták például a nemesség intézményei, a lovagi akadémiák, melyek lényegében középiskolai színvonalon oktattak. Közben a 15. századtól kezdve egymás után alakulnak meg a tényleges tudós társaságok, a mai értelemben vett akadémiák. A terminológiai zűrzavart fokozza még, hogy egyes országokban a *college, colegio* elnevezést preferálták, de valójában egyetemet értettek alatta.

Az elnevezés problémája még bonyolultabb Kelet-Európában. Az orosz kultúrkörben az ortodox egyház maga gondoskodik a papi utánpótlásról, ezért az egyetemeken sokáig egyáltalán nem oktatnak teológiát. Ez a tény és a nagyszámú külföldi professzor alkalmazása speciális viszonyokat teremtett itt, kezdetben nem is alakulnak ki fakultások, hanem a „régi" és az „új" tudomány szerinti megkülönböztetés érvényesült. Ennek ellenére ezek az intézmények egyetemként funkcionáltak.

Viszonylag egyszerű az egyetem definiálása addig, ameddig csak a pápának és a császárnak volt alapítási joga, de később, amikor mások – hercegek, főpapok, választófejedelmek is – jogosulttá váltak egyetemek alapítására, ez a kritérium érvényét vesztette

A wittenbergi egyetem 1502-es alapítása az európai egyetemek történetében egyfajta paradigmaváltásnak tekinthető, egyrészt azért, mert a reformációval itt teremtődtek meg az egyetemi reform előfeltételei, másrészt főleg Melanchthonnak (1497–1560) köszönhetően, aki visszahozza az egyetemi világba és fejleszti

[14] Uo. 223–227.
[15] Schwinges, Rainer Christoph, 2008, 2.

a humanizmus fontos eredményeit, s ezzel a cselekedetével véget vet a megmerevedett középkori gondolkodás egyeduralmának. Ez a felfogás a professzorok és a diákok viszonyában is változást hoz. Míg a középkori struktúrákban a vertikális viszonyok uralkodtak, és a professzorok megkérdőjelezhetetlen autoritásnak számítottak, a reformáció kezdetére a horizontális kapcsolatok lesznek jellemzőek az universitásokon. Amikor a 17–18. századra ez a modell is veszített kezdeti lendületéből, akkor ez az érintkezési forma az irodalmi társaságokban és az alakuló akadémiákon jelent meg.[16]

A filológiai-történeti módszer 16. századi bevezetése további változást hozott az egyetemek történetében, ami előkészületet jelentett az egzakt tudományok számára, így e tendencia folytatásaként a 17. században a matematika, a 18. században pedig a kísérletező-kutatás a legfontosabb újítás. A filológiai-történeti módszer első alkalmazói teológusok: Luther (1483–1546), Melanchthon, sőt Kálvin (1509–1564) is élt ezzel a metódussal, az ő hatásukra indul meg és teljesedik ki a reformáció, és ennek ellensúlyozására keletkezik az ellenreformáció szellemi áramlata. A filozófiai paradigma Joseph Justus Scaliger (1540–1609) és Justus Lipsius tevékenységében érte el csúcspontját. Sajnálatos tény, hogy amikor a humanisták a politikai hatalom kiszolgálóivá váltak, ez az irányzat sokat veszített hitelességéből.

A filozófiai indíttatású matematikusok reformjai messze túllépték a hagyományos egyetemi kereteket, és az általuk bevezetett új gondolkodás és kutatási módszerek alapjaiban változtatták meg az oktatást és a gyakorlati tevékenységet. Ennek a tendenciának a legismertebb képviselői: Galileo Galilei (1564–1642), René Descartes (1596–1650) és Pierre de Fermat (1601–1665). Közülük nem mindenki tanított egyetemen, voltak köztük olyanok, akik magánvagyonukból tartották fenn magukat, mások uralkodók támogatását élvezték.

A reformáció és az ellenreformáció hatása egy további olyan számottevő tényező, amely – legalábbis kezdetben – megzavarta az egyetemek életét. Ameddig egy vallási felekezetnek még kevés híve van, kénytelenek a diákok külföldön tanulni, így volt ez Írország esetében, ahonnan a katolikus vallású tanulni vágyók Franciaországba vagy a katolikus Németalföldre kényszerültek. Az adott terület uralkodójának konfesszióváltása is gondot jelentett, hiszen az alattvalóknak, így az egyetemnek követniük kellett ezt a változást. A német császárok sokáig nem engedték meg, hogy protestáns akadémiákon tudományos fokozatot lehessen szerezni. A rebellis holland tartományokon kívül egyedül Duisburg megreformált akadémiája kapott 1654-ben egyetemi rangot, sem Herborn, de Bréma és Steinfurt sem érte el ezt, bár az 1648-as vesztfáliai békében a császár már elismerte a megreformált egyházat. Az egyetemi életre ez azzal a következménnyel

[16] Frijhoff, Willem (1996a): Grundlagen. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 53.

járt, hogy a reformációt követő intézményekben kisebb jelentőségű a kari szervezeti forma, és a tudományos címek sem olyan fontosak, mint ahogy azt Johannes Sturm (1507–1589) Strassburgban már alkalmazta.

A másik definiálási lehetőséget a tanulmányi színvonal alapján történő meghatározás kínálja. Még a leghíresebb egyetemeken – Párizs, Oxford, Salamanca – sem egyenletes a színvonal. A 17. századtól kezdve állandó panaszok hangzanak el az oktatás minőségét illetően. A színvonal nemcsak a tényleges oktatástól és a közvetlen környezet véleményétől függött, hanem jelentős tényező a fenntartói elégedettség. Ezzel magyarázható, hogy elégedetlenség esetén több, egyetemnek induló intézmény végül székesegyházi iskolává alakult vissza. A kortársak számára rendkívül nehéz volt egy-egy egyetem értékét megítélni, ennek könnyítésére adtak ki útikalauzokat és egyetemi katalógust. A katalógusok szerint egyetem az az intézmény, ahol tudományos fokozatot lehet szerezni. Ennek ellenére a katalógusok felsorolják azokat a főiskolákat – például Amszterdamban a „Hohe Schule"-t, Deventer főiskoláját, Braunsberg kollégiumát, Zürich, Bern, Lausanne, Genf teológiai akadémiáit –, amelyekben nem lehetett doktorálni. Ennek hátterében gyakran az húzódik meg, hogy a régi egyetemek és az új alapítások konkurenciát látnak egymásban, a régiek pedig féltékenyen őrzik monopolhelyzetüket, ahogy erről számos bírósági pereskedés iratai és ítéletek tanúskodnak.

Angliában Oxford és Cambridge nagyon erősen őrizte az anglikán egyház erőteljes támogatásával megszerzett kiváltságait, nem alap nélkül emlegették néha – sajátos szóösszevonással – „Oxbridge-ként" a két intézményt, utalva szoros összetartozásukra. Ennek ellenére decentralizációs célzattal 1640 után egyetem létesült Manchesterben, Yorkban és Durhamban, arra pedig már korábban is lehetőség nyílt, hogy Angliában speciális szakképzést folytató intézmények működjenek, ilyen volt a jogi képzést szolgáló Inns of Court vagy a College of Physicians. Az újabb alapítású intézmények megjelenése azt eredményezte, hogy jelentősen csökkent a diákok mobilitása, minden intézménynek kezdett stabilizálódni a vonzáskörzete. Ez fontos változás a középkorhoz képest. Az új alapítások egyébként a régi egyetemeket tekintették mintának, amit kezdtek nemzeti és konfesszionális jellegzetességeikkel kiegészíteni. A nagyrészt reorganizált skót egyetemek például a 16. században az angol kollégiumi mintát követték, ahol a karok csak szimbolikus jelentőségűek voltak. A spanyol kollégiumi szerveződést követő egyetemek gyakorlatias szemlélet alapján működtek, amit a fenntartók el is vártak tőlük: a gyarmatosítás következtében egyre újabb követelményeknek kellett megfelelniük. Ehhez hasonlóan komplex követelményeket elégítettek ki Kelet- és Közép-Európában a kollégium típusú főiskolák. A korábban említett, jezsuita alapítású, kifejezetten rendi képzést szolgáló intézmények tovább színezik a felsőoktatás palettáját. Ehhez metodikai kiegészítésként fontos annak a megemlítése, hogy az iskolarendszer alap-, közép- és felsőfokra történő felosztása csak jóval

későbbi, lényegében neveléstörténészek rendszerezésének az eredménye, ebben a fázisban ez még nem különült el ilyen élesen. Korábban, így a középkorban esetenként még az egyetemeken is folyt – szükségszerűségből – elemi oktatás.

A 17–18. századi felsőoktatási reformok célja lényegében kettős. Egyrészt szabályozzák az egyetemek és a diákok számát a társadalom változó szükségletei szerint. (Érzékelhető, hogy a gyarmatosító országokban – Spanyolország, Hollandia, Anglia – más igények jelennek meg, mint a többi országban.) Másrészt revideálják a tananyagot, ebben a gyakorlatiasság szempontja és a társadalmi szükségletek kielégítése a fő befolyásoló tényező.

A szerzetesrendek a korábbiakhoz hasonlóan továbbra is működtetnek felsőoktatási intézményeket. A rendi szemináriumok között fontos különbség az, hogy a belső rendi képzést szolgálták-e, vagy nyitottak voltak-e laikusok számára is – van példa mindkettőre.

A nemesi kollégiumok és a tiszti iskolák sokszor felsőoktatási intézményként működnek.

Az egyetem definiálásának lényeges része, hogy a konkrét intézmény adott-e lehetőséget doktori fokozat szerzésére. Bizonyos magas hivatalok betöltéséhez – udvari orvos, ügyvéd, magasabb beosztású bíró, hivatalnok – már megkövetelték az egyetemi végzettséget. Egyetemi professzoroktól elvárták a tudományos fokozatot, de még itt is sokszor előfordult, hogy ezt *honoris causa* nyerték el, némelyek csak akkor, amikor oktatni kezdtek.

Az újkor küszöbén hangsúlyeltolódás következett be az egyetemi karok között, az artista fakultással szemben a jogi és az orvosi karok lettek a fontosabbak. A jogászképzésben ettől kezdve elkülönül a jegyzők, titkárok és más, alacsonyabb rangú hivatalnokok képzése az elismertebb, akadémiai szintű, elméleti képzéstől.

A teológusok között országonként és vallásfelekezetenként is jelentősek az eltérések a tudományos fokozat szükségességét illetően. A fejlődés hátterében két tényező szerepe mutatható ki: egyrészt a humanizmus hatására képzettebbé lett az egyházak politikai és szellemi vezető rétege; másrészt megváltozott ezen elit társadalmi szerepe, hiszen ezek a személyek egyre kevésbé jelentek meg egyházi javadalmak és tisztségek élvezőiként. Fontossá válik számukra a közösség és az állam szolgálata, ennek szellemében alakul át a képzési rendszerük, amelyben már a lakosság gyakorlatias szükségleteinek a kielégítése is helyet kapott. Ennek a tendenciának a hatására kezdődik el egyetemek és egyetem jellegű intézmények új alapítási hulláma Európában. Az 1563-as zsinat után papi szemináriumok és teológiai főiskolák hálózata jön létre Európában, így Svájcban az ún. „Hohe Schule", Spanyolországban a kolostor-egyetemek, Franciaországban a kollégiumok különböző típusai, Németországban pedig némelyik félig egyetemi jellegű gimnázium csonka egyetemi karként működött. Mindezek az intézmények érthető módon konkurenciát jelentettek a „valódi" egyetemek számára, egyrészt

azokat újításokra ösztönözve, másrészt pedig előkészítették a hallgatókat az igényesebb továbbtanulásra. Nem véletlen, hogy az újkor kezdetén Észak-Itália, Észak-Németország, Hollandia és később Skócia egyetemei voltak a legfejlettebbek, tehát azok a területek fejlődtek gyorsabban, ahol az egyetemeket sűrű konkurenciát jelentő intézményi háló vette körül.

Az eddigiek is utaltak arra, hogy mindenfajta korspecifikus egyetemi tipológia megalkotása meglehetősen bonyolult feladat, és érvényessége erős kétségeket támaszt, mert az egyetemek kialakulása és fejlődése nagyon eltérő módon következett be, továbbá az újkortól kezdve egyre fontosabbá válik a nemzeti sajátosságok és a nemzeti kultúra befolyása. Ilyen értelemben beszélhetnénk spanyol, skót, svájci vagy akár holland egyetemi kultúráról is, ami egészen új felosztás szerinti tipológiát jelentene.

Az egyetemek tipizálása több, korábban is említett szempont alapján lehetséges. Amennyiben a statútumok alapján soroljuk be őket, akkor megmaradhatunk a középkori felosztásnál, azaz a párizsi típusú, magiszterek vezette, a bolognai mintájú diák-egyetemeknél és az oxfordi metódus szerint működőknél, azzal a kiegészítéssel, hogy az uralkodói/városi/állami fenntartású egyetemek növekedésével arányosan esett vissza a Bologna-rendszer szerinti diákönkormányzati szisztéma szerint működők száma. Az újkori egyetemeket már professzorokból álló szenátus vezeti, és külső hatalmi tényezők is befolyásolják a működésüket. Maga a párizsi modell sokáig domináns maradt, de pontosításra van szükség, hiszen legalább három további altípusban fordul elő:

1. A professzorok egyetemét egy olyan, karokból álló tanulmányi rendszer jelenti, melyben a professzorok tantárgyak szerint különülnek el. Ez a struktúra a specialisták képzésére alkalmas.

2. Az oxfordi mintát követő tutorálásra berendezkedett kollégiumok rendszerében a decentralizált tanulmányi rendet követik, mindezt olyan közösségi tevékenységekbe ágyazottan, ahol diákok és tanárok között személyes kontaktus van. Itt a fő hangsúly a magas színvonalú általános képzésre és a nevelésre (tutorálásra) helyeződik.

3. A kollégium típusú iskolák olyan köztes modellként jelennek meg, amelyek egyesítik a központosított tanulásszervezés és az átlátható, emberközeli méretű kollégiumi rendszer előnyeit. Ez a rendszer biztosítja a szabad diákéletet, de lehetővé teszi a tanulmányok ellenőrzését is. Ilyen kisebb méretű, viszonylag zárt jellegű egyetemek általában Európa peremterületein – Skóciában, Írországban, Magyarországon és Kelet-Európában – jöttek létre.[17]

Az egyik legelterjedtebb egyetemi oktatási modell az 1538-ban Sturm által kifejlesztett strassburgi képzési rendszert követi. Ebben az az újszerű, hogy már

[17] Uo. 69.

évfolyamok szerint rendezték el a tananyagot, és megjelentek a tanszéki rendszer csírái is. Új mozzanat a tantárgyak megjelenése, hiszen a korábbi elrendezés szerint inkább egyes szerzők műveit tanulták a diákok, és a tantárgyi elrendezés szerinti szisztematikus oktatás csak véletlenszerűen következett be. Ezt a rendszert a protestáns iskolák kezdték először alkalmazni, de később átvették a jezsuiták is.

Spanyolországban, Itáliában, Lengyelországban és Németországban elterjedt volt a szeminárium jellegű egyetem, ez a haladó szellemiségű katolikus reform részeként jelent meg, és itt főleg filozófiát és teológiát tanítottak.

Az egyetemi működés szerveződési elve alapvetően befolyásolta egy-egy intézmény külső hatásokhoz való viszonyát: a merev spanyol kari struktúra nehezen fogadott be új diszciplínákat, a német „tanszéki szerveződési forma" viszont sokkal flexibilisebbnek bizonyult. A tanszéki elrendezés fejlesztésében szerepet vállalt a francia Baduel (1540), aki Nîmes-ben vezette be ezt a rendszert. Később a hugenottáknál és a skót egyetemeken is alkalmazták ezt a szervezeti formát, utóbbiak ennek köszönhették sikereiket. Számos magasabb szintű iskola is rendelkezett tanszékekkel, de megmaradt fél-egyetemi státusban. Néhány egyetem, így például a krakkói, viszont arra rendezkedett be, hogy a karokat szorosabban összefogja, és a doktori vizsga követelményeinek előírásával befolyásolja azok oktatási rendjét.

Az egyetemek tipizálása történhetne a fenntartók alapján, persze, ezt megfelelő óvatossággal kell kezelni, ugyanis igen gyakori, hogy az újkor kezdetén az alapítványtevő (Stifter) nem azonos a fenntartóval (Träger). A császár és a pápa mellett számos helyi főpap és néha egyes főurak is egyetemet alapítanak, ezzel a szupranacionális modellel megtörve a hagyományos egyházi és a szerzetesrendek által kifejlesztett rendszert. Az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy ezek az alapítások gyakran rövid életűek, mert az alapító vagyoni helyzetétől függött az intézmény további sorsa, és ez sokszor bizonytalanságot okozott az egyetemi életben.

További tipizálási lehetőséget jelent az egyetem vallásfelekezeti hovatartozása. Itt nemcsak a felekezet fontos, hanem a felekezethez kötődés szorossága is számít. A laikusok által működtetett egyetemeken is elvártak a professzoroktól valamilyen hitvallást, de ez messze nem volt olyan kötött, mint az egyházi fenntartású intézményekben. A holland egyetemek például már alapításuk kezdetétől kivonták magukat a református egyház befolyása alól, annak ellenére, hogy oda tartozónak vallották magukat, sőt lelkészeket is képeztek az egyház számára. Németországban és Franciaországban a vallásfelekezeti határok gyors váltakozása miatt állandó viták zajlottak. Az állandó huzakodás csak a 18. századra csendesedett le valamennyire, amikor az egyetemek egyre inkább szakfőiskolákká alakultak át.

Az újkori egyetemek besorolhatók még társadalmi funkcióik szerint is: lehetnek általánosan képző vagy szakképző intézmények, elitképzésre szakosodott

egyetemek vagy sajátos életformára felkészítő intézmények, mint például a szemináriumok, szakkollégiumok.

A tipizálási kísérletekből megállapítható, hogy a felvilágosodás koráig teljes értékű egyetemnek csak a császári vagy pápai alapítású intézmények tekinthetők. Ez viszont messze nem reális kép, hiszen kizárja a felsőoktatási intézmények sorából a protestáns alapításokat és az akadémiákat, valamint az akadémiai rangú gimnáziumokat. Az ilyen akadémiai jellegű gimnáziumok némelyikében komoly tanszékek működtek – így például Innsbruck, Breslau, Jéna és Harderwijk gimnáziumaiban –, ezek később egyetemmé is fejlődtek. Az összefonódásnak köszönhetően még más további gimnáziumok is egyetemmé váltak, ilyen az altdorfi egyetem 1525-ben a nürnbergi gimnáziumra épülve, a helmstedti egyetem 1576-ban a gandersheimi pedagogiumból kinőve, a strassburgi akadémia 1621-ben Sturm iskolájából kifejlődve. Más hasonló indíttatású gimnáziumok – ilyen Hamburg, Bréma, Lingen, Steinfurt – még egy ideig gimnáziumok maradtak. Némelyik kivételesen – „gymnasium academicum" elnevezés alatt működtetve – baccalaureátusi címet is adhatott diákjainak, de doktori fokozatot sohasem.

Különleges esetet képeznek a felsőoktatási intézmények között az ún. jezsuita egyetemek. Ezek hároméves képzési idejű ars fakultásból és egy erre épülő négyéves teológiai képzésből álltak. Ezek 1556/1561-től jogosultságot kaptak a pápától alsóbb tudományos fokozatok adására. Közülük némelyik évek múltán egyetemmé fejlődött, így például Olmützben ilyen intézményből lett tanárképző akadémia. 1581-től itt is a kari szervezeti formát vezetik be, és joguk lesz doktori fokozatot adni. 1670-ben a jogi, majd 1753-től az orvosi kar ide integrálódik, ezzel ezek az intézmények már teljes jogú egyetemmé váltak, amire tipikus példa Bamberg egyeteme. Ez utóbbi intézmény 1586-ban még papi szemináriumként indult, 1611-ben átveszik a jezsuiták, 1648-ban már akadémiai doktori címet adományozhatnak, és 1735-ben egészül ki orvosi és jogi karral. Bamberg egyeteme hivatalosan csak 1773-ban – a jezsuiták kényszerű távozásakor – kap egyetemi rangot, ennek ellenére lényegében már 1648-tól egyetemnek tekinthető.

A főiskolai szintű képzés külön csoportját jelentik a humanista kollégiumok, amelyekben a szemináriumok létesítése előtt az alacsonyabb rangú klerikusokat képezték.

Az előzőek részletezően dokumentálják azt a tényt, hogy a felsőoktatási intézmények hierarchiája meglehetősen összetett az 1200–1800 közötti időszakban, a tiszta típusok mellett számos nemzeti specifikumokkal színezett köztes forma található. Ezen intézmények presztízse változó, némelyik annak ellenére, hogy nem adhatott ki tudományos fokozatot, elismertebb volt – például Herborn és Amszterdam esetében –, mint egyes régi egyetemek. Ilyen jellegű intézmények Magyarországon a protestáns kollégiumok – Sárospatak, Debrecen, Pápa –, oktatási színvonaluk fényesebb időszakaikban vetekszik az egyetemekével.

A *3. táblázat*ból kitűnik, hogy 1500 és 1800 között eléggé ingadozott az új alapítások száma, úgy tűnik, mintha 1650-re telítődött volna az európai felsőoktatási térség, az azutáni években viszont egyensúly jött létre az új alapítások és a megszűnések között. Az egyetemek költözése, áthelyezése mögött összetett történések rejlenek, így van ez Strassbourg és Nancy esetében. A nagyszombati egyetem Budára költözése pedig a török kiűzésével hozható összefüggésbe.

Időszak	Katolikus alapítás	Protestáns alapítás	Összesen	Megszüntetés, költözés
1501–1550	22	4	26	3
1551–1600	31	16	47	3
1601–1650	14	10	24	3
1651–1700	5	7	12	12
1701–1750	10	2	12	13
1751–1790	13	3	16	15
Összesen	95	42	137	50

3. táblázat: Egyetemalapítások és megszüntetések 1500–1790 között (Forrás: Frijhoff, Willem, 1996a, 74.)

Az egyetemalapítások terén két hullám figyelhető meg, az egyik a 16. század eleji katolikus Spanyolországból induló ellenreformációval kezdődik, aminek következményeként ez a modell terjedt el egész Közép- és Dél-Amerikában. Ezt a hullámot némi késéssel követték a protestánsok iskolaalapításai, 1527-ben Marburgban kezdődve, majd 150 éven keresztül töretlen lendülettel haladva tovább. Az alapítások során Németországban, Svájcban és később Franciaországban főleg akadémiai gimnáziumokat hoztak létre. Angliában „Oxbridge" uralta a felsőoktatást, Skandináviában, Hollandiában és svéd hatásra a Baltikumban mutathatók még ki protestáns alapítások. A protestánsok iskolaalapítása 1551–1650 között van a csúcson, aktivitásuk ezután némileg csökken. Az ellenreformáció vezető erejét jelentő jezsuiták aktivitása viszont egészen a 18. századig eltart. A jezsuiták stratégiája egyrészt a katolikus országrészekben maradt egyetemek átalakítását jelentette, amennyiben ezeket saját képzési rendszerüknek megfelelővé formálták, másrészt a protestánsok közelségétől fenyegetett területeken – egyfajta szellemi védőbástyaként – egyetemek, csonka egyetemek rendszerét hozták létre.

Az egyes egyetemek fejlődésében is kimutathatóak a megmerevedés, a stagnálás és a fejlődés váltakozó ciklusai. Ezzel kapcsolatban érdekes Siegfrid Bär

állítása, aki erre vonatkozóan 30 éves periódusokat említ, mert szerinte általában egy nemzedéknyi idő telik el az újjáalakulástól vagy a reformok megindulásától az egyetemi élet megmerevedéséig.[18]

Az újabb egyetemtörténeti kutatások újraértékelik az északi és a déli egyetemek körüli történéseket. Az egyetemalapítások adatai egyértelműen a protestáns Észak-Európa dominanciájára utalnak. Eközben viszont nem szabad elfelejteni, hogy ezek az egyetemek nagyrészt a volt katolikus egyetemek hálózatára épültek rá. A kora újkorban az egyetemek kétharmad része a nagy népességű katolikus országokban volt. További érdekesség, hogy míg északon a 17–18. században visszaesik a diákok száma, addig délen növekvő tendenciát mutat. Még meglepőbb a déli egyetemi élet felerősödő belső dinamikája, ami abból fakadt, hogy ezek az intézmények egyértelműen felvállalták az állami szükségletek kielégítését és a társadalmi elit utánpótlását. Érdekes az is, hogy Itáliában járhattak először nők egyetemre. Sok uralkodó foglalkozott intenzíven az egyetemekkel személyesen, vagy olyan tehetséges miniszterek útján, mint Pombal márki Portugáliában, vagy van Swieten az Osztrák–Magyar Monarchiában és Aranda gróf Spanyolországban.

A diákok származására vonatkozóan is megfigyelhetők bizonyos trendek: a 15. és 16. században az egyetem utat nyitott a jómódú polgárok fiai számára, lehetőséget teremtve tanulmányaik elkezdéséhez. A 17–18. században a kézművesek, iparosok és a gazdagabb parasztok fiai is megjelenhettek az egyetemeken, a 19. században az egyetem már a kispolgárság fiainak felemelkedését is szolgálta.

Az egyetemek életéhez hozzátartozik az állandó változás, a reformok sorozata: ilyenek voltak Löwenben 1617-ben, Koppenhágában 1621-ben, Salamancában 1625-ben, Katalóniában 1714–1717-ben, Piemontban 1729-ben. A reformok sorozata folytatódik a jezsuita rend 1773-as felszámolása miatt kialakult új helyzetben 1773-ban Lengyelországban, 1769-ben Spanyolországban, 1774–1777-ben az Osztrák–Magyar Monarchiában, 1777-ben Poroszországban és 1782-ben Oroszországban. A reformok hátterében annak a szükségszerű belátása húzódik meg, hogy a nevelés az állam feladata, és az államnak egyre több képzett hivatalnokra lesz szüksége. A déli egyetemek valamivel kevesebbet foglalkoztak a kultúra általános problémáival, inkább az állam praktikus szükségleteinek a kielégítése volt a céljuk.

Egy másik érdekes probléma az európai egyetemek területi elhelyezkedésével függ össze. Itt bizonyos helyeken fehér foltokat találunk, azaz az adott helyen/országban nincs egyetem: ilyen az Alpok és a Kárpátok vidéke, vagy kezdetben a törökök által megszállt területek. Másutt, például Észak-Németországban, Magyarországon és Erdélyben kollégium típusú iskolák hálózata jött létre.

[18] Bär, Siegfried, 2005, 54.

Ország	Egyetem	Lakosság (millió fő)	Egyetem 1 millió lakosra
Skócia	5	1,50	3,3
Írország	1	5,25	0,2
Anglia és Wales	2	9,20	0,2
Hollandia	5	2,10	2,4
Ausztriai Németalföld	1	3,25	0,3
Skandináv országok	4	5,25	0,8
Európai Oroszország	2	36,00	0,1
Német Birodalom	34	24,00	1,4
Svájc	2	1,75	1,1
Ausztria–Magyarország	12	20,75	0,5
Itália	26	19,00	1,4
Franciaország	25	29,00	0,9
Spanyolország	23	11,50	2,0
Portugália	1	2,75	0,4
Összesen	143	171,35	0,8

4. táblázat: Az egyetemi hálózat sűrűsége 1790-ben (Forrás: Frijhoff, Willem, 1996a, 79.)

Európában a francia forradalomig 143 egyetem létezett, igen egyenlőtlen földrajzi elosztásban. (Lásd a *4. táblázat*ot!) Nagyjából minden 1 millió lakosra jutott egy egyetem. Ekkoriban a legtöbb egyetem Spanyolországban, Itáliában, Németországban, Skóciában és Hollandiában volt, Anglia, Oroszország, Portugália és Írország a sereghajtók. Írországban jelentősen nehezíti a továbbtanulást az, hogy az egyetem az anglikán vallást preferálja, a lakosság zöme pedig katolikus. Összességében 1500 és 1800 között Európában 140 új egyetem jött létre, azaz összesen ennyi alakult át vagy alakult újjá.[19]

További érdekes lehetőség lehet annak vizsgálata, hogy hogyan és miért maradtak egyes nagyvárosok egyetem nélkül. Ilyen egyetem nélküli nagyvárosok

[19] Frijhoff, Willem, 1996a, 56.

a felvilágosodás előtti időszakban: kezdetben Köln, Nürnberg, London, Amszterdam, Brüsszel, Hamburg, Berlin, Drezda, Marseille, Lyon, Madrid, Lisszabon és Varsó. Az okok számosak: előfordul, hogy nem is akart az adott város egyetemet, mert féltek attól, hogy a sokszor elégedetlenkedő diákok megzavarják a polgárok nyugalmát, ez történt például Nürnbergben. Egy másik probléma a később fejlődésnek indult városokban merült fel, ezek sokszor azért nem jutottak egyetemhez, mert egy közeli városban már volt egy egyetem, és az féltve őrizte, óvta monopolhelyzetét. Igaz, e városok némelyike akkor már rendelkezett szakfőiskolákkal, így joggal vélelmezhető, hogy ezek a főiskolák a hagyománytisztelő, merev egyetemi rendszernél jobban alkalmazkodtak az új tudományos kihívásokhoz, továbbá rugalmasabban és gyakorlatiasabban reagáltak a kor szükségleteire – és ezzel némiképp pótolhatták az egyetemeket.

A 19. századra az egyetem definíciója némiképpen módosul, ezt híven tükrözi Karl Jaspers korábbi definíciójának finomítása: „Az egyetem az a hely, ahol *az igazságot* kutatják. A kutatás minden lehetőségének az igazságot kell szolgálnia. Mivel az igazság kutatása határozott döntéseket igényel, az egyetemen a legmagasabb szellemi feszültségnek kell uralkodnia. Ez az előrelépés feltétele… az egyetemnek kell ama keretnek lennie, amelyben vita és közlés alkotta kapcsolatba lépnek a kutatók a diákokkal."[20]

A kora újkori egyetemi történések összegzése lényegében három szóval fejezhető ki a legkönnyebben: *terjeszkedés (expanzió), differenciálódás* és *professzionalizáció.* Az expanzió egész Európát érintette, igaz, különböző mértékben. A differenciálódás azt jelenti, hogy a 18. század végére olyan oktatási-művelődési hálózat jött létre, ahol már nem az egyetemek a kultúra és az oktatás kizárólagos hordozói, csak annak egy speciális területéért, leginkább a fokozatszerzésért felelősek. Az egyetemek sajátos szerveződési elveikből adódóan általában lassan reagáltak az új idők szükségleteire, és nem tudták a kellő mértékben integrálni a műszaki-technikai ismereteket, és így a kutatásból sem tudták mindig a kívánatos mértékben kivenni a részüket. A professzionalizáció csak a 19. századra teljesedett ki: az akadémiai és az egyetemi foglalkozások egyesítésével az egyetem megkezdte annak az útnak a kijelölését, ami idővel a társadalmi szükségletek növekvő kielégítésének irányába mozdította el az egyetemi oktatást.

[20] Jaspers, Karl, 1923, 28.

3. Az egyetemi tipológia összegzése

Az alábbiakban – a korábban bemutatott tipológiák egyes elemeinek felhasználásával – egy vázlatos összegző táblázatban *(5. táblázat)* foglalom össze a később részleteiben is bemutatásra kerülő egyetemtípusokat, az áttekinthetőség kedvéért ezúttal a leghagyományosabb felosztási elvek, a kronológiai és a stádiummodell elve szerinti tagolás alapján. A táblázatos összefoglalóban az adott időszakban továbbra is tovább élő régi formációkat nem jelölöm, csak az adott időszakban megjelenő új szervezeti formákat ismertetem, azokat is a teljesség igénye nélkül.

Időszak	Az egyetem típusa
Ókori előzmények	Platón Akadémiája Arisztotelész Lükeionja Alexandriai könyvtár Pergamon Róma felsőoktatási intézményei Iszlám egyetemek
Középkor	Magiszterek egyeteme – Párizs Diákok egyeteme – Bologna Oxfordi metódus – kancellár az egyetemről, kollégiumok, tutorálás Császári alapítás – Nápoly Alapító okmány nélküliek – Salerno, Oxford Kettős alapítású (pápai és királyi) – Prága, Pécs, Krakkó Kollégiumok egyetemi szerepben – Oxford, Cambridge, a Collège de Sorbonne és a Collège de Navarra Prágai modell vagy vegyes típus – párizsi és bolognai modell egymás mellett Spontán hatások összegződése az alapításkor – Montpellier Királyi alapítású – Buda, Salamanca Pápai alapítású – Avignon, studium Curiae, a római pápai egyetem Zsinati alapítás – Bázel Városi alapítás – Pádua, Lipcse, Bécs Szecesszió útján keletkezett – Cambridge, Orléans, Prága, Bécs, Lipcse Kisvárosi egyetemek – Heidelberg, Freiburg, Breisgau, Tübingen Székesegyházi iskolává visszaalakulók – Pécs Újjáalapított egyetem – Krakkó Regionális jelentőségű egyetemek – csak egy-egy stúdium területén eredményesek, főleg a német fejedelemségekben jönnek ilyenek létre Rövid életű egyetemek – Reggio Emilia, Vicenza, Arezzo,Vercelli, Huesca

A reformáció–ellenreformáció ideje	Klasszikus négykarú egyetem Ötkarú magiszter-egyetemek (a római jog és a kánonjog külön) Párizsi modell Professzorok egyeteme Oxfordi mintát követők Kollégium típusú főiskolák Wittenbergi modell – horizontális viszonyokkal Strassburgi modell – évfolyamok szerinti elrendezés Kálvini szellemiséget képviselő genfi akadémia Szeminárium jellegű egyetem Orosz modell – teológia külön, akadémiák alapítása Szupranacionális modell – helyi főpap vagy főúr alapítása Jezsuita kollégiumok hálózatos szerveződéssel – azonos artista fakultással, szoros versenyhelyzetben más egyetemekkel Nemesi kollégiumok Lovagi akadémiák Családi egyetem (Familienuniversität) Oktatóegyetem (Studienuniversität) Vizsgáztató egyetem (Prüfungsuniversität) Szegények egyeteme
Felvilágosodás	Papi szemináriumok Teológiai főiskolák Csonka, hiányos intézmények Akadémiák Tiszti iskolák Speciális szakfőiskolák Humboldti modell Reformegyetem – Halle, Göttinga, Konstanz

5. táblázat: Az egyetemi tipológia összegzése

III. AZ EURÓPAI EGYETEMEK ÓKORI ELŐZMÉNYEI

1. MESTEREK, TANÍTVÁNYOK AZ ÓKORI GÖRÖG-HELLÉN KULTÚRÁBAN

Az objektív gondolkodás – ami a mindenkori tudományos gondolkodás, és így az egyetemek kialakulásának előfeltétele – az ókori görög kultúrában feltehetően számos társadalmi és kulturális tényező kölcsönhatásának következményeként alakult ki. Ilyen tényező a népgyűlés, ahol a racionális érvelés és a meggyőzés válik fontossá. A tengeri kereskedelem, mert bővíti a látókört, és kimozdulást jelent az elszigeteltségből. A nagy kiterjedésű, görögül beszélő világ, mert lehetővé tette, hogy az utazók és a „tudósok" ide-oda vándoroljanak, vagy a vagyonos réteg kialakulása, mert tagjai megtehették, hogy saját tanítókat alkalmazzanak. Ezt illusztrálja az olyan mesterművek létrejötte, mint az *Íliász* és az Odüsszeia, amelyek önmagukban is a felszabadult, ok-okozati összefüggéseket kereső gondolkodás mintapéldái. Fontos görög specifikum még, hogy az irodalom terén nem a kultuszokat őrző korabeli papság van vezető szerepben, ami bizonyos fokú szellemi szabadságot ad a társadalom más részeinek. Szerencsés körülmény még az is, hogy ezek a művelődési viszonyok kisebb-nagyobb zavaró tényezők ellenére igen hosszú ideig fennállnak, ezért van idő arra, hogy az élet számos területén tartós, történelmi korszakon átívelő eredményeket produkáljanak. Nem véletlen az sem, hogy ezen hosszú időszak magasabb szintű művelődési formáit „egyetem nélküli egyetem"-ként is említik a szakirodalomban.[1]

Carl Sagan értékelése szerint: „Ahhoz, hogy ezek a tényezők együttesen jelen legyenek egy hatalmas civilizációban, nagy szerencse kellett, és ilyesmi nem fordul elő kétszer a történelemben."[2] A görögök világa az extremitás világa is, hiszen magában foglalja a nagy – Európa, Ázsia és Észak-Afrika egy részét felölelő

[1] Wachter, Rudolf (2007): Universität ohne Universität. Historischer Essai zur 'Hochschulbildung' in der Antike. In: Hügli, A. – Küchenhoff, J. – Müller, W. (Hrsg. 2007): *Die Universität der Zukunft. Eine Idee im Umbruch?* Schwabe Verlag, Basel. 15.

[2] Sagan, Carl (2010): *Korok és démonok*. Typotex, Budapest. 312.

– világbirodalmakat, de egyúttal jelenti azokat a gyorsan változó, instabil, államszerű struktúrákat is, amelyek egy-egy völgyben, szigeten alakultak ki. Ezek az állandóan változó, képlékeny tömörülések jelentik a majdani egyetemi kultúra forrásait és kialakulásának előfeltételeit.

A görög kultúra további és egyik legnemesebb eredménye az önmaguk és a körülöttük levő világ lényegét kereső, „kérdezve-kételkedő személyiségek" (szkeptikusok) nagyobb számú megjelenése és megnyilvánulási lehetősége.

Ebben a fejezetben nem az ókori kultúra teljességének a leírása a cél, hanem inkább az ókori kultúra hagyatékából egyetemtörténeti jelentőséggel bíró részek kiválogatása a vezető szempont.

Az ókori görög-hellén–római kultúráról az újabb kutatási eredményeknek, a régészeti leleteknek, az újabban előkerült forrásoknak köszönhetően egyre bővebb ismeretekkel rendelkezünk, de még ezzel együtt is nagyon sok a töredék, a hiátus erről a korszakról. Még mindig túl sok történés maradt a feledés homályában, túl sok mindent értelmeztek át vagy félre. Különösen így van ez az i. e. 6. század egy korai, sajátos „iskolájával", a püthagoreusokkal.

2. PÜTHAGORASZ ÉS A PÜTHAGOREIZMUS

Püthagorasz – ez a költői, misztikus és tudós jegyeket önmagába integráló személy – a maga különleges életvitelével és iskolájával a neveléstörténeti gondolkodás homályba vesző, kevés egyértelmű bizonyítékkal dokumentált hermetikus vonalába tartozik. Ennek ellenére – munkásságának maradandó eredményei és a rá való gyakori hivatkozás miatt – megismerése nem mellőzhető.[3] Püthagorasz a korának olyan vezérlő szelleme, akinek hatásáról sokkal többet tudunk, mint életéről.[4]

Püthagorasz i. e. 580 körül született Szamosz szigetén, és i. e. 500 körül halt meg. Személyét és munkásságát legendák sora övezi. A történeti Püthagoraszról alig tudható valami bizonyos, tanítása minden valószínűség szerint alapvetően az arra érdemesek (beavatottak) számára is csak szájhagyomány útján volt elérhető. Ezért van az, hogy a filológiai bizonyításra építő teoretikusok fenntartással

[3] Finánczy (1906) csak lábjegyzetben említi, idézve Chaignet kétkötetes művét; Simonyi Károly *A fizika kultúrtörténete* című művében viszont részletesen foglalkozik vele; Huszár Tibor *Fejezetek az értelmiség történetéből* című munkájában részletesen ír Püthagoraszról és az utókorra gyakorolt hatásáról (142–150.). A neveléstörténeti kézikönyvek egy része csak említi, másik része csak röviden utal Püthagoraszra. Bene László (2010) az antik filozófiát ismertető könyvében Xenophanészt és Püthagoraszt együtt említi.

[4] Kerényi Károly (1938): *Pythagoras és Orpheus*. Magyar Filozófiai Társaság, Budapest. 5.

kezelik a vele kapcsolatos leírásokat. Püthagoraszról már az ókorban is állandóan vitatkoztak. Arisztotelész történetesen sohasem említi közvetlenül Püthagoraszt, de meglepő módon ír a püthagoreusokról.

Apollodórosz i. e. 532-re teszi Püthagorasz munkásságának csúcspontját. Püthagorasz állítólag sokat utazott, járt Keleten, sőt egyes állítások szerint Egyiptomban is, talán innen származhatnak geometriai ismeretei. I. e. 532-ben a délitáliai Krotónba került, ahol egy olyan sajátos arisztokratikus szövetséget hozott létre, amelynek célja az erkölcsi és a vallási reform megvalósítása volt. Az itteni iskola vélhetően két körre oszlott: a külső exoterikusra és a belső ezoterikus részre. A külső iskolába 12–17 évesek jártak, és a hallgatás, az önuralom, az engedelmesség és a mértékletesség erényeiben gyakorolták magukat. Bonyolult – böjtöléssel és aszketikus életvezetéssel összekötött szabályokat követve – gnómaszerű erkölcsi mondásokat tanultak meg, és ezeket értelmezték. A belső iskola működése – a kötelező titoktartás miatt – abszolút homályba vész. A fennmaradt hermetikus irodalom utalásai alapján[5] arra lehet következtetni, hogy itt a számviszonyok részleteivel, a vallás természetfilozófiai magyarázatával, a világegyetem alapelemeivel, a szférák harmóniájával, a lélek halhatatlanságával és vándorlásával, a test és a lélek viszonyával foglalkozhattak.

Püthagorasz pedagógiai jelentősége abban nyilvánul meg, hogy az erkölcsi tökéletesedés érdekében egy fokozatos fejlődést biztosító, szisztematikus felépítésű, egymásra épülő részelemekből összeálló nevelési rendszert működtetett. Ennek során két elv következetes alkalmazása érvényesült: egyszer a mértékletességé minden cselekedetben; másodszor pedig a világrendet átható elvek és törvényszerűségek, azaz „a szférák zenéjének" a megismerése, megértése és alkalmazása.

A püthagoreusok céljaik megvalósítása érdekében minden valószínűség szerint erős politikai befolyásra törekedtek. A püthagoreus szövetség olyan zárt egyesülés volt, amelynek fontos jellemzője a titkosság, a különböző szimbólumok és rítusok használata. Mintegy húszévi működés után a püthagoreusok menekülni kényszerültek Krotónból, így kerültek Metapontionba. A szövetség Püthagorasz halála után is fennmaradt, Platón idején történetesen a püthagoreus Arkhütasz állt az állam élén Tarentumban. Később a püthagoreus szövetség egyre jobban beleolvadt a platóni Akadémiába, amíg 700-800 évvel az alapítás után, az i. sz. 1–2. században egyfajta újravirágzása nem kezdődött.

A beavatott püthagoreusok aszketikus életmódot folytattak, szigorúan tartózkodtak bizonyos ételek, így a hús és a bab fogyasztásától, szigorú hallgatási kötelezettséget fogadtak, és tudományos problémák megoldásával töltötték idejüket.

[5] Aranymondások. – V. ö. Kássa László dr. (szerk. 2003): *Püthagorasz Aranyversei. A püthagoreusok*. Hermit Könyvkiadó Bt., Budapest.

Ennek számos műszaki-technikai eredménye lett, ilyen az 1260 méteres vízvezetékrendszer és a karbantartó alagút, valamint a hadiflotta védelmét biztosító védőgát megépítése Szamoszban.[6]

A püthagoreusok napi életét szigorú ritmus és rend szabályozta. Felfogásuk szerint az egyénnek különösen arra kell ügyelnie, hogy belsőleg és külsőleg méltó ember, azaz erkölcsi műremek legyen. Ennek megvalósítása érdekében magányos, elmélkedő reggeli sétával kezdték a napot, amit közös tudományos foglalkozás, gümnasztika, azaz testedzés, közös étkezés és az egész napi munkát lezáró kötelező lelkiismeret-vizsgálat zárt le.

A püthagoreusok szövetségébe csak kellő alkalmassági vizsga és próbaidő letöltése után lehetett bekerülni, és a felvetteket akkor is különböző csoportokba osztották. Ilyenek voltak: az akuszmatikusok, akik a hallgatásban és az önuralomban gyakorolták magukat, továbbá a matematikusok, a fizikusok és a misztériumok teljességébe beavatottak. Maga a felvételi procedúra úgy történt, hogy akit felvettek, annak a vagyonát közössé tették, azaz olyan vagyoni társulásba vonták be, amit később a római jog oszthatatlan örökségként nevez meg. Püthagorasz a tanítványok felvételénél a következő módszert alkalmazta:

„A hozzá jelentkező ifjakat nyomban megvizsgálta külsőleg (ephysiognómonei). A kifejezés jelentése: az emberi természetre és jellemre való következtetés a tekintet, arckifejezés, az egész testalkat és a külső alapján. Ha a vizsgálat értelmében alkalmasnak talált valakit, azt rögtön felvette tanítványai közé, és bizonyos időre hallgatásra kötelezte. Azonban nem mindenkit egyformán, hanem szellemi képességeinek függvényében más-más időtartamra. Annak pedig, aki hallgatott, mások szavait hallgatta, nem volt szabad kérdeznie – ha csupán részben értette meg azokat –, sem pedig kommentálnia a hallottakat, viszont legkevesebb két évig mindenkit hallgatásra kötelezett. Ezeknek, akik a hallgatás és figyelés szakaszában voltak, hallgatók (akustikoi) volt a nevük. Miután – valamennyi dolog között a legnehezebbeket – a hallgatást és a figyelést megtanulták, és a hallgatás folyamán figyelmük fejlődni kezdett, a »beszédtől való tartózkodás« (echemythia) szakaszába léptek, lehetőséget kaptak a közbeszólásra és a kérdezésre, valamint arra, hogy a hallottakat leírják, és véleményt nyilvánítsanak. Ebben az állapotban »tanulók« (mathématikoi) névvel illették, azon tudomány után, amelynek a tanulását már elkezdték, ugyanis a régi görögök a geometriát, a gnómikát, a zenét és más magasabb stúdiumokat mathématának nevezték, ellenben a köznép azokat nevezi mathematicusoknak, akiket a népnév után chaldeusoknak kellene mondani. Miután ezekben a tudományokban jártasságot szereztek, áttértek a világ dolgainak és a természet alaptörvényeinek a vizsgálatára, és akkor végül »természetkutató« (physikoi) lett a nevük."[7]

[6] Pais István (1988): *A görög filozófia*. Szerzői kiadás, Budapest. 75.

[7] Gellius 1,9. Idézve in: Hoffman Zsuzsanna (2009): *Antik nevelés*. Iskolakultúra-könyvek 35., Veszprém. 95.

A püthagoreusok sokat foglalkoztak geometriával, az égi jelenségek megfigyelésével, akusztikával, zeneelmélettel, a számok világával és a lélekvándorlás tanával. A számokról sajátosan gondolkodtak, úgy vélték, azok nem véletlenül pottyantak a világba; a számok az istenek táncának megjelenítői, a számok mögött a dolgok princípiumai rejtőznek, és mint ilyenek, a világ törvényszerű rendjének megjelenítői: például a négyes szám számukra az igazságosság elvét jelentette, és erre tettek esküt, a 10-es szám – az 1 + 2 + 3 + 4 összegeként – pedig nem más volt, mint a teljesség elvének megjelenítője.

Arisztotelész a *Metafizikáb*an a következőképpen jellemzi a püthagoreusokat:

> „A püthagoreusok az elsők voltak, akik előbbre vitték a matematikát, sőt annyira beleélték magukat, hogy ennek az elveit gondolták a létező dolgok elveinek. Mivel pedig a matematikában természet szerint a számok az elsők, azt hitték, hogy a számokban sokféle hasonmását találják a létező és keletkező dolgoknak, többet mint a tűzben, földben és vízben – ők ugyanis a számbeli állapotban az igazságosságot, a másikban a lelket és az értelmet, ismét a másikban a kellő időt, s így tovább pillantották meg –, s mivel a harmónia természetét és okát a számokban látták meg, s mivel a többi dolgok is egész természetükre nézve a számokra látszottak hasonlítani, a számok pedig az egész természetben az elsők: ennélfogva arra a gondolatra jöttek, hogy a számok elemei egyúttal minden létező valóságnak is elemei, és az egész világrend harmónia és szám."[8]

A püthagoreusok az összetartozás felismeréséhez olyan kettévágott táblákat és gyűrűket használtak, amelyek segítségével – ha a két részt összeillesztették – biztosan felismerték egymást azok, akik között vendégbarátság állt fenn. Ennek a műveletnek a neve *szümbolon,* azaz összevetés, szerződés. Ez átvitt értelemben azt jelentette, hogy ha a szövetség egyik tagja kimondta a szümbolont, és a másik kiegészítette azt, és tisztában volt annak értelmével, akkor biztosan azonosíthatták egymást. Ilyen szümbolonokból áll a püthagoreusoknak tulajdonított *Aranymondások* című gyűjtemény, amelyben életszabályok fogalmazódnak meg a mester és a tanítvány közötti párbeszéd formájában. Plutarkhosz *A gyermeknevelésről* című könyvében is említi *Püthagorasz* rejtvényeit (mondásait), amelyek hozzásegítenek az erény érvényre juttatásához, ilyenek *Hoffmann Zsuzsanna* fordításának és értelmezésének felhasználásával a következők:

> Ne menj a mérleg karja fölé! – azaz az igazságot tartsd a legtöbbre, és ne hagyd figyelmen kívül.
> Ne ülj fel a vékára! – azaz ne légy lusta, és gondold meg, hogyan szerezzük be a mindennapi betevőt.
> Ne fogj kezet mindenkivel! – azaz ne köss szerződést meggondolatlanul.

[8] Arisztotelész (1936): *Metafizika.* (Ford: Halasy-Nagy József.) Dunántúli Pécsi Egyetem kiadása. Reprint: Budapest 1992. 1936: 985 b

Ne viselj szoros gyűrűt! – élj a szabadsággal, ne kösd le magad.
Ne egyél szívet! – ne terheld magad gyötrő gondokkal.
Tartsd magad távol a babtól! – vagyis ne politizálj.
Ne néz hátra, ha már a határon vagy! – ha közeleg a halál, ne keseregj.[9]

Püthagorasz tanítása ismert még a neki tulajdonított tétel és zeneelmélete alapján, ezeket részletesen tárgyalják a mindenkori egyetemi jegyzetek. Érdekes példa zeneelméletére a *Püthagorasz a kovácsműhelyben,* amit *Kisvárdai János* egykori krakkói diák hagyott ránk megmaradt diákkori jegyzetében, e szerint:

„Püthagorasz valamikor úton lévén, betért egy kovácsműhelybe, amelyben egyszerre több kalapáccsal dolgoztak a kovácsok egyetlen üllőn. Püthagorasz itt igen csodálkozva tapasztalta meg a hangok kellemes egybecsengését. Ezen élmény hatására elkezdett kísérletezni különböző súlyú kalapácsokkal, azt remélve, hogy így az összhang új változatait hozhatja létre. Így is lett, újra kellemes hangzást tapasztalt, egy variáns kivételével: ez disszonáns volt a többihez (képest). A kalapácsok súlyát égi sugallatra a következőképpen alakította: az első 6 uncia, a második 8 uncia, a harmadik 9 uncia, és a negyedik 12 uncia. Tehát felismerte, hogy a számok és a súlyok arányában és összefüggésében van a zeneelmélet lényege." [10]

Egyébként oktáv hangközt ad a 12/6 = 2, kvint a 12/8, kvart a 12/9. Leegyszerűsítve: az oktáv 2:1, a kvint 3:2, a kvart 4:3 képlettel értelmezhető. Ha viszont a 9 és 8 unciás kalapács szólt egyszerre, az disszonáns hangot adott, mert a 9:8 arány nem fedi egyiket sem a korábban említettek közül.

Püthagorasz egyik legismertebb követője az i. e. 5. századi filozófus és költő, Empedoklész, a püthagoreusok legfontosabb vitapartnerei pedig a Dionüszoszt tisztelő orfikusok közül kerültek ki.

Összegezve megállapítható, hogy az egyetemtörténeti kutatás előtörténete számára azért fontosak a püthagoreusok, mert olyan magas intellektuális szinten strukturált közösségnek tekinthetők, ahol tudományos igénnyel, holisztikusan gondolkoztak, de egyúttal törekedtek felismeréseik gyakorlati megvalósítására, és mindezzel megteremtették az egyik első misztikus-tudományos iskola alapjait, amelynek különböző felfogásai – az egyetemi oktatás különböző fázisaiban – újra és újra előkerülnek a nyugati világban.

[9] In: Hoffman Zsuzsanna, 2009, 148–149.
[10] Idézve in: Mészáros István, 1972, 179–180.

3. Platón és az Akadémia

Platón i. e. 427-ben született Athénban, azaz az athéni demokrácia virágkorának tekinthető időszakban. Születésnapját – mostani átszámítás szerint május 26-át – mindig megünnepelték az általa alapított Akadémián. Ő maga családja eredetét Szolónra vezette vissza. Eredeti neve Arisztoklész volt, és a Platón nevet állítólag magas homlokáról kapta. A korában szokásos athéni múzsai és gümnasztikai nevelésben részesült. Később mint katonai szolgálatra kötelezett ephébosz állítólag több ütközetben is részt vett. A hérakleitoszi filozófiába Kratülosz vezette be. Körülbelül húszéves korában csatlakozott Szókratész iskolájához, és nyolc évig – egészen mestere haláláig – az ő tanítványa volt. Innen Megarába ment, ott Euklidész lett a mestere. Időközben sokat utazgatott. Egyiptomi utazása nem dokumentált, csak feltevésekre alapozódik, de itáliai és szicíliai útja és a püthagoreusokkal való megismerkedése történeti ténynek tekinthető. A szürakuszai türannosszal való konfliktusa majdnem tragikusan végződött számára, hiszen eladták rabszolgának Aiginában, ahonnan egy Annikerisz nevű volt tanítványa váltotta ki, mert kiváló tanárnak tartotta.

Platón i. e. 387-ben Athén falain kívül, az Akadémosz héroszról elnevezett ligetben Muszeiont alapított a kilenc múzsa szolgálatára. Az Akadémia élén a mostani rektori tisztségnek megfelelő személy (scholarch) állt, ezt a tisztet elsőként értelemszerűen Platón töltötte be. Egyébként kezdetben életfogytig viselték a kinevezettek a tisztségüket, később pedig választás útján, határozott ideig töltötték be. A „diákok" tanulmányi idejének hossza is kötetlen, Arisztotelész történetesen 20 évig tanult a platóni Akadémián. Az ilyen „diák" megfelelő teljesítmény esetén persze tanári szerepbe is kerülhetett. Platón és tanítványai az Akadémosz ligetben is laktak, különálló házakban.

Az Akadémiának nevezett intézmény a kilenc múzsa tiszteletére létesített, tanárokból és tanítványaikból összetevődő *kultikus társaság* központja lett. Az Akadémián, egy ülőhelyekkel ellátott teremben – akkoriban szokatlan módon – ingyenesen tanítottak. Az Akadémia teljesen Athén szellemiségének megfelelő intézmény volt, működését lehetőségeik szerint sokan segítették. A következetes Platón mindenképpen szerette volna ideáit a gyakorlatban is megvalósítani, ezért egy második, majd egy harmadik szicíliai útra vállalkozott, ennek során Szürakuszai aktuális türannoszát szerette volna rábírni arra, hogy államát az ő elvei szerinti monarchiává alakítsa. Mindkét vállalkozása sikertelen maradt, sőt második alkalommal újból életveszélybe került, ekkor a püthagoreus Arkhütasz segítette a menekülésben.

A püthagoreus hatás, így a lélek halhatatlanságának tana megjelenik Platónnál, de a püthagoreusok dogmáit és ezoterikus tanításait nem követi. Viszont elfogadja a püthagoreusok okfejtését a tanítások lejegyzésének szükségtelenségéről,

és ő is a közös gondolkodást tartja a legfontosabbnak, tanításai lejegyzését – az utókor szerencséjére – éppen csak a gondolkodás ösztönzése miatt gyakorolja, és nem tekinti azt lezárt, végleges formának. A legfontosabb összefüggéseket csak az Akadémia belső iskolájában tanították – és csak verbálisan. A cél ezzel az volt, hogy a beszélgetőpartner tudatában felvillanjon a felismerés fénye, mert ha ez megtörtént, akkor az adott tény örökké az emlékezetben maradt, és felesleges leírni. Platónnál megfigyelhető az átmenet a szóbeli hagyománytól a lejegyzett tanítások felé, míg mestere, Szókratész – az utókor bánatára – megelégedett a szóbeli közléssel.

A platóni Akadémián matematikát, asztronómiát, zoológiát, botanikát, logikát, retorikát tanítottak, és politikai tanácsadást is vállaltak. Ez utóbbi funkciót Platón az Akadémia egyik fontos feladatának tekintette. Az Akadémia később az egzakt kutatások – elsősorban a matematika – oktatásának színhelye lett, de ez lényegében nem gazdagította a platonizmust, sőt ezáltal a szkepticizmushoz közeledett, mert püthagoreus hatásra a matematikának olyan, más tudományokat egységesítő hatást tulajdonított, amelyet nem praktikus haszna, hanem ideateremtő és láthatatlan struktúrateremtő funkciója miatt műveltek. A matematika ilyetén értelmezéséről fennmaradt Arisztoxenosztól egy némiképpen vitatatott hitelességű írás, mely szerint Platón egy alkalommal előadást tartott a jóról. A hallgatók arra számítottak, hogy majd szó esik a gazdagságról, az egészségről, a szerencséről és a jólétről, de e helyett Platón számviszonyokról, geometriáról és asztronómiáról beszélt, a legvégén pedig legfőbb jóként az Egyet nevezte meg, amin a hallgatók nagyon elcsodálkoztak, és szitkozódni kezdtek. A kiegészítő értelmezések szerint ez minden valószínűség szerint egyfajta teszt lehetett Platón részéről, miáltal már kezdetben a legnehezebb problémával szembesítette hallgatóit, és aki ilyen megpróbáltatás után sem marad el az előadásokról, az szerinte megérdemli a mélyebb összefüggésekbe való bevezetést.[11]

Az Akadémia tanítási rendjében különleges jelentőségű lesz – a püthagoreusokhoz hasonlóan – az ember belső erőinek kiegyensúlyozása, az embernek ugyanis:

> „Képesnek kell lennie rá, hogy azokat a dolgokat, amelyek a legnagyobb ellenségei egymásnak a testben, barátságban és szerelemben békítse össze egymással. … A megbékélést az orvostudomány és a zene művészete teremti meg … a zene ugyanis a harmóniára és ritmusra irányuló szerelmes vágyak tudománya. … Amit nevelésnek hívnak, az nem más, mint hogy helyesen használjuk fel a mások által alkotott dallamokat és mértékeket…"[12]

[11] Flashar, Hellmut (1999): Athen. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999, 7.
[12] Platón (1999): *A lakoma. Platón összes művei kommentárokkal*. Atlantisz Kiadó, Budapest. 45–47.

A zene mellett a másik alkalmazható kiegyensúlyozó rendszer a gimnasztika, ennek számtalan megoldási módjával. Platón *Törvények* című művében ennek egyik hatékony eszköze a kartánc, aminek – érdekes módon az összhangzás és együttes mozgás eredményeként – az erkölcsi nevelésben lesz fontos szerepe.[13] Platón olyan fontos részletekre is kitér, mint a jobb és a bal kéz egyforma használata vagy a keresztmozgások szükségessége, amit a „kovácsfogó" tánccal oldanak meg.

Platón az írásaiban különleges figyelmet szentel a *tanulásnak,* és erre vonatkozó írásában az egyik központi gondolat annak keresése és leírása, hogy ez a láthatatlan folyamat hogyan történik, milyen részelemekre bontható, milyen a dinamikája, és a különálló részek hogyan állnak össze egésszé. Platón *Lakoma* című írásában olvasható a következő, erre vonatkozó megállapítás:

> „Mert erre is az a tanítás vonatkozik, ami az emberekre: a halandó természet igyekszik lehetőség szerint örökre megmaradni és halhatatlan lenni. Erre pedig csak így képes, szaporodással, mert így mindig újabb, másik lényt hagy hátra a régi helyett. Hiszen ugyanez a helyzet az egyedekkel is… Például az embert is ugyanannak tartják gyermekkorától öregségéig, pedig semmi sem marad benne ugyanaz, mégis egyformán hívják, holott folyton újjászületik, s valami mindig elpusztul benne, a hajában, a húsában, csontjaiban, vérében és egész testében. És nemcsak a testével van így, hanem a lélekkel is: a tulajdonságok, szokások, vélemények, vágyak, örömök, bánatok, félelmek, mindez senkiben sem marad ugyanaz, hanem egyes sajátságok megszületnek, mások meg elpusztulnak. S ami még ennél is furcsább: nemcsak, hogy ismereteink is folyton keletkeznek és elpusztulnak, és nem maradunk soha ugyanazok ismereteinkben sem, hanem minden egyes ismeret is elszenvedi ugyanezt. Amit ugyanis tanulásnak nevezünk, az föltételezi az ismeret eltávozását; az ismeret eltávozása a feledés, s a tanulás újat tesz a távozó helyébe, s ezen a módon őrli meg az ismeretet, úgyhogy az mindig ugyanolyannak látszik. Mert így őrlődik meg és marad minden meg, ami halandó: nem úgy, hogy mindig teljesen ugyanaz marad, mint az isteni, hanem hogy a távozó öregebb egy másikat, újat hagy maga helyett, amely olyan, mint ő volt. Ez annak a módja, Szókratész, hogy a halandó részt kapjon a halhatatlanságból…"[14]

A platóni Akadémia az ideák – a „tiszta tudomány" – műhelyeként joggal tekinthető a későbbi egyetemek előzményének.[15]

Platón – többszöri eredménytelen kísérletek és hosszabb-rövidebb kalandozások után – mindig visszatért athéni iskolájába, és nagyjából nyolcvanéves koráig, egészen i. e. 347-ben bekövetkezett haláláig folyamatosan itt tanított.[16]

[13] *Platón összes művei* (1984). III. Törvények. VII. könyv. Európa Könyvkiadó, Budapest.
[14] Platón, 1999, 207–208.
[15] Huszár Tibor (1977): *Fejezetek az értelmiség történetéből.* Gondolat Kiadó, Budapest. 207.
[16] Prohászka Lajos, 2004, 88–99.

Az Akadémia élére Platón halála után unokaöccse, *Szpeuszipposz*[17] került, emiatt többen – így talán Arisztotelész is – elhagyták azt. Ezt követően hamarosan megszűnt az oktatás ingyenessége is, és a sztoikusok befolyására az igazság keresése és a tévedések felfedése helyett a biztos megismerés lehetőségének tagadása került előtérbe.

Több érdekes anekdota is fennmaradt az Akadémia mindennapi életéből, ezek egyike a következő. Az Akadémiát akkor vezető *Polemón* idején történt, hogy a kiterjedt érdeklődési körű, de félénk *Zénón* többször beosont az előadásokra. Egyszer aztán *Polemón* mosolyogva rászólt e másik filozófiai iskola vezetőjére: „ne hidd, *Zénón,* hogy nem látom, amint a kertajtón besurranva ellopod tanításaimat, hogy aztán föníciai köntösbe öltöztesd".[18] Egy másik feljegyzés arról tudósít, hogy a tanítás reggel 5 órakor kezdődött, és már használatban volt egy különleges ébresztőóra is. Ez úgy működött, hogy meghatározott mennyiségű víz ömlött egy zárt tartályba, ahonnan egy idő múlva a kiszorított levegő egy sípba került, és ez szirénázó hangot adott.[19]

Az Akadémia első nem athéni polgár vezetője a kisázsiai Püthiából származó *Arkeszialaosz.* Családja szónoknak szánta, de ő a filozófusokhoz vonzódott. Athénban először *Theophrasztosz*t hallgatta a Lükeionban, de majd onnan átment az Akadémiára. Ötvenéves volt, amikor i. e. 268-ban átvette az Akadémia vezetését. *Arkeszialaosz* úgy vélte, vissza kell térni *Szókratész* módszeréhez, de ezt összekapcsolta *Pürrhón* szkeptikus agnoszticizmusával. *Pürrhón* célja a lélek tökéletes, boldog közönyének elérése, *Arkeszialaosz* célja viszont a megismerés lehetetlenségének megállapítása. A sok polémiában *Arkeszialaosz* legfőbb vitapartnere a *Zénón* iskoláját akkoriban vezető *Kleanthész.* A vitapartnerek nézeteik különbözősége ellenére tisztelték egymást. Amikor például egy *Battosz* nevű komédiaíró a színpadon kigúnyolta *Kleanthész*t, a filozófus erre való válaszként addig nem engedte be a komédiaírót az iskolájába, amíg *Battosz* meg nem követte *Kleanthész*t. [20]

I. e. 156/155-ben *Karnaedasz* – a kiváló dialektikus – vezeti az iskolát, az ő személye még Rómában is ismert az igazságosságról mondott beszéde alapján. I. e. 87-ben, az Akadémiát vezető *Philon* és tanítványa, Antiochosz közötti viszály következményeként, az iskola hanyatlásnak indult, így amikor Sulla i. e. 86-ban elfoglalta Athént, az Akadémosz ligetet lerombolták. Cicero i. e. 79-ben már csak hűlt helyét találja a híres filozófiai iskolának.

[17] Finászy Ernő (1906): *Az ókori nevelés története.* Horánszky, Budapest. 51.
[18] Idézi: Swiderkowna, Anna (1981): *A hellénizmus kultúrája Nagy Sándortól Augustusig.* Gondolat Kiadó, Budapest. 48.
[19] Flashar, Hellmut, 1999, 4.
[20] Idézve in: Swiderkowna, Anna, 1981, 58.

Az Akadémia – mint intézmény – megszűnése azonban nem jelenti Platón filozófiájának feledésbe merülését. Az tovább élt, aminek bizonyítéka például *Plutarkhosz* írása az 1. századból, vagy az, hogy *Marcus Aurelius* 176-ban tanszéket alapított a platóni filozófiával való foglalkozásra. A platonizmus működési tere azonban ezúttal már Athénen kívül van, Athénban csak 410-ben hívnak életre egy gazdag polgár alapítványából neoplatonista iskolát. Ez az iskola – a korábbi Akadémiától eltérően – az Akropolisz déli lejtőjén talált helyet, fő tevékenységének pedig Platón nézeteinek magyarázatát tekintette. Legismertebb képviselője *Proklosz* (410–485), Platón nézeteinek kommentátora.[21] Ez az iskola Platónhoz hasonlóan a filozófiát egyfajta istentiszteletként művelte, így érthető módon ellentétbe került a kereszténységgel, ennek következményeként aztán *Justinianus* 529-ben végleg bezáratta az athéni „egyetemet". Ez a korai iskola alapvetően abban különbözött a későbbi igazi egyetemektől, hogy itt az oktatás tartalmát még kifejezetten az alapító személye és az őt követő tanítványok sora által vallott nézetek határozták meg.

4. Arisztotelész Lükeionja

Arisztotelész i. e. 384-ben született Sztageirában. Apja makedóniai Fülöp udvari orvosa volt. 18 éves korában a filozófiai gondolkodás központjának tekintett Athénba megy, *Platón* tanítványa lesz. Mesterének i. e. 347-ben bekövetkezett halála után Asszoszba távozik, *Herminasz* türannosz udvarába, ahol *Platón* szellemiségének megfelelően tevékenykedik, ennek részeként kicsiben realizálja *Platón* kudarcba fulladt államtervét. Három év elteltével Leszbosz szigetére utazik, ahonnan *Fülöp* makedón király udvarába hívják. Nyolc éven át, annak trónra lépéséig, a későbbi *Nagy Sándor* nevelője.

13 év elteltével, 335-ben tér vissza Athénba, és megnyitja az Apollón Lükeioszának szentelt ligetben iskoláját, a Lükeiont, amit később Peripatosz elnevezéssel is említenek, az akkoriban szokásos sétálva tanításra utalva. Tizenkét évig tanít itt folyamatosan, majd egy évvel *Nagy Sándor* halála után, az üldöztetés elől menekülve Euboia szigetére megy, ahol i. e. 322-ben halt meg.[22]

Arisztotelész iskoláját lazább szálak fűzték Athénhoz, mint a platóni Akadémiát. Egyrészt azért, mert Arisztotelész és követője, *Theophrasztosz* nem volt athéni polgár, másrészt ez az iskola nem zárkózott be, nem volt belterjes, szerves kapcsolatot épített ki a görögség perifériájával, illetve az azon kívüli világgal.

[21] Wachter, Rudolf, 2007, 18–19.
[22] Prohászka Lajos, 2004, 133–134.

Theophrasztosz két tanítványa történetesen az egyiptomi Alexandriába került. A Lükeion további jellemzője az Arisztotelésztől kiinduló természettudományos érdeklődés fejlesztése, ami a tanítványi láncolaton keresztül folyamatosan képviselve volt egészen Sztratón haláláig, ezután viszont megváltoznak a tanítás-tanulás súlypontjai.

Arisztotelész az iskoláját – elődeihez hasonlóan – egyfajta *vallásos egylet* mintájára szervezte meg. Az iskola tevékenységének központjában a múzsák tisztelete állt, amelynek fő törvényei a beszélgetéssel egybekötött vendéglátást, azaz a szümpozion megtartását írták elő. A magas szintű intellektuális társalgással egybekötött étkezést és italozást az ókori kultúra értékes, fenntartandó hagyományaként gyakorolták. A szümpozion résztvevői a közös költségekhez szeretetadomány vagy részesedés formájában járultak hozzá. A rendre mindig az idősebbek ügyeltek. A megvitatásra kerülő problémákat maga Arisztotelész vetette fel, és a megoldáshoz szükséges válaszokat, megoldásokat tanítványaival együtt gyűjtötte össze. Ez az együttes válaszkeresés lett a majdani egyetem és a jóval későbbi szemináriumi rendszer előképe. A Lükeion igen gazdagon volt felszerelve: kéziratok, térképek, táblák, tudományos kutatás céljára szolgáló eszközök álltak a tanulók rendelkezésére.

A Makedóniához fűződő kapcsolatok miatt a Lükeion az athéniak szemében mindig egy kicsit gyanúsnak tűnt. Ez a filozófiai iskola a múzsák kultuszának ápolására szolgáló intézmény, és működésének fontos feltétele a gondolatok kifejtésének szabadsága. Ez azonban nem talált mindenkor kedvező fogadtatásra: például szunioni Szophoklész javaslatára törvényt hoztak a filozófiai iskolák alapításának szabályairól. Eszerint az athéni állam képviselői útján érdeklődhetett az iskola belső élete, vagyona és szervezete iránt, de nem szólhatott bele abba, hogy az iskola tagjai milyen nézeteket vallanak. Tehát a tanok hivatalos cenzúrája csak áttételesen érvényesülhetett.

Arisztotelész tudományfelfogásában egyfajta – a jövő szempontjából – igen fontos súlyponteltolódás következett be, mégpedig az általános műveltség és a specializálódás fontosságának elismerése terén. Platón *Prótagoraszában* megkülönbözteti az „epi téchnei" jellegű, szabad emberhez méltó tudományos tevékenységet az „epi paideaiai"-tól, azaz a valamilyen szakma gyakorlásához szükséges tudástól. Tehát a specializálódás ilyen értelemben Platónnál másodrendűnek tekinthető. A változás Arisztotelésznél kezdődik, aki a *Nikomakhoszi etiká*ban kiemeli a megkülönböztetés, az ítéletalkotás és a kritikai képesség fontosságát, amit csak mélyebb ismeretek birtokában, azaz a specializálódás valamilyen formájában lehet elsajátítani. Ez a gondolat majd a hellenizmus idején változik újra, és később a nyugati fejlődés egyik meghatározó eleme lesz.[23]

[23] Wachter, Rudolf, 2007, 23.

A Lükeion a tudomány történetében az első, nagyobb szabású, kutatást is végző tudományos közösség. Itt gyűjtik és rendszerezik a növényeket, a zoológiai művekben mintegy 500 állatfajt írnak le, de a kutatás kiterjed a politikaelméleti területre is, több mint 158 különféle alkotmány leírását készítik el.[24] A Lükeion sajátossága – a beavatási rítusok hagyománya alapján – a tudásanyag feltételhez kötött továbbadása, ennek részeként reggelente zártkörű, ezoterikus jellegű oktatást szerveztek, míg a szélesebb hallgatóság számára más időpontban exoterikus előadásokat tartottak.[25]

A Lükeion az i. e. 4–3. század fordulóján érte el virágkorát, ekkor a kétezret is meghaladta a tanítványok száma.

5. Arisztotelész utóda –Theophrasztosz[26]

Theophrasztosz (kb. i. e. 372–287) i. e. 323-ban vette át az Arisztotelész által alapított iskola vezetését Apollón Lükeiosz szent ligetében. Theophrasztosz Arisztotelész régi barátja és munkatársa volt. Egykor közös természettudományos vizsgálódásokat végeztek Leszbosz szigetén, Theophrasztosz szülőhelyén. Magáról az *utódkijelölés* módjáról a következő feljegyzés maradt ránk:

> „A filozófus Arisztotelész már majdnem 62 éves volt, testi betegsége és gyengesége miatt kevés reménye volt az élethez. Akkoriban felkereste követőinek teljes csapata, s kérve kérték, hogy ő maga jelölje ki utódját, aki az iskola élén a helyét betölti, s halála után irányítja őket a tudományos ismeretek megszerzésében és elmélyítésében. Iskolájában akkoriban számos kiváló és két különleges tehetség volt: Theophrasztosz és Eudémosz. Ők a többieket mind tehetség, mind tudás tekintetében felülmúlták: amaz Leszbosz szigetéről származott, Eudémosz pedig Rhodoszról. Arisztotelész válasza az volt erre, hogy a maga idejében eleget tesz a kérésnek. Rövid idő múlva, ugyanazok előtt, akik a vezető kiválasztására kérték, azt mondta, hogy a bor, amit éppen akkor ivott, számára nem egészséges, hanem egészségtelen és fanyar, s ezért különlegeset kell választania, vagy rhodoszit vagy pedig leszboszit. Azt kérte, hogy mindkettőt szerezzék be, és azzal fog élni, amelyik neki jobban tetszik. Elmentek, keresték, megtalálták és el is hozták. Arisztotelész először a rhodosziból kért… Ezután kért a leszbosziból. Miután azt is megízlelte, azt mondta: Mindkettő nagyon kitűnő – úgymond –, de a leszboszi édesebb. Mikor ezt kimondta, senkinek nem volt kétsége, hogy ezzel a szellemes és tapintatos megállapítással nem a bort, hanem az utódját választotta ki. Ez pedig az

[24] Huszár Tibor, 1977, 211.
[25] Uo. 212.
[26] Swiderkowna, Anna, 1981, 26–28.

úgy beszédében, mint életvitelében kiváló leszboszi Theophrasztosz volt. Arisztotelész ezután nem sokkal meghalt, tanítványai pedig valamennyien Theophrasztoszhoz szegődtek."[27]

Theophrasztosz közel ötvenéves korában vette át a Lükeion igazgatását. Ehhez rendelkezésére állt Arisztotelész 376 tekercsből álló könyvtára is. Nagyon rendszerető tanár volt, előadásain mindig pontosan jelent meg, tiszta öltözetben. Érdekes előadásainak köszönhetően évente átlagosan hatvan hallgató látogatta az iskolát. Theophrasztosz igen sokoldalú tudós, érdeklődésének tárgya az etika, a vallástudomány, a nevelés kérdései, a matematika, a csillagászat, a logika, a lélektan, a meteorológia, az ásványtan, az állattan és a növénytan. Népszerűségére jellemző, hogy egy időben állítólag 2000 hallgatója volt.[28] Theophrasztosz több mint 500 növényfajtát írt le és osztályozott. Lélektani tanulmányai közül a legérdekesebb az i. e. 319-ben írt *Jellemrajzok* című műve, ebben mintegy harminc különböző jellemtípust vázol fel. Részletesen leírja a fukar, a hencegő, a gyáva, az otromba, a babonás, az örökifjú ember jellegzetes viselkedését. A *jellemrajz* írása és eljátszása az ókorban a szónoki képzés meghatározó része, ennek alapján sajátította el a leendő rétor a jellemábrázolás és a szerepjátszás alapelemeit. „A jellemábrázolás egyfajta színészi helyzetgyakorlat révén tanította meg a diákot arra, hogy egész személyiségét irányítva, hogyan lehet meghatározott képet, benyomást kialakítani másokban önmagáról."[29] A jellemábrázolást segítette az a tény, hogy ebben az esetben érzelmi hatásokra koncentráltak, így az átélés és a mesterségesen támasztott élmény révén dinamizálódott, lendületet kapott a szónok és a beszéd, és maga a memorizálás folyamata is könnyebbé vált. A jellemábrázolás gyakorlása során alkalmazták a „mintha-helyzetek" teremtésének technikáját is, amikor szimulált körülmények között kellett a szónoknak helytállnia. Minden jellemrajz definícióval kezdődik, majd a mindennapi életben előforduló megnyilvánulások felsorolásával folytatódik, beleértve még a jellegzetes szóhasználat vizsgálatát is, és végül az ilyen jellemű ember társadalmi szerepének bemutatásával fejeződik be a leírás. A következő theophrasztoszi példázat a megátalkodott emberről szól:

„A megátalkodottság szégyenletes tettekhez és szavakhoz való ragaszkodás. Megátalkodott az az ember, aki gátlástalanul esküdözik, fittyet hány a hírhedtségére, mester a gorombáskodásban; ami a jellemét illeti, közönséges, erkölcstelen és mindenre kapható; magától értetődik, nem átall színjózanon is álarcot ölteni és eljárni a kordaxot[30]

[27] Gellius 13, 5, ford. Hoffmann Zsuzsa. In: Hoffmann Zsuzsa, 2009, 61.
[28] Fináczy Ernő, 1906, 52.
[29] Bolonyai Gábor (szerk. 2001): *Antik szónoki gyakorlatok.* Typotex, Budapest. 36–37.
[30] A kordax az athéni ókomédia buja, leplezetlenül érzéki tánca volt; magára adó polgár legfeljebb nézte, de nem járta.

valamilyen komédia táncosai között; a mutatványosok bódéjában ő megy körbe, és szedi be mindenkitől a bronzgarast, és közelharcot vív azokkal, akik szabad jegyük birtokában ingyen akarják nézni a látványosságot; kitűnő korcsmáros, bordélyháztulajdonos, vámszedő válik belőle, egyáltalán, semmi megvetésre méltó foglalatosságot nem utasít vissza, hanem kikiáltónak, szakácsnak, kockajátékosnak is elszegődik; anyjára nem visel gondot, vád alá helyezik lopásért, s a börtönben több időt tölt, mint otthon. Sorolhatnánk őt azok közé is, akik maguk köré csődítik az alja népet, és szóba elegyednek a járókelőkkel, aztán rekedten harsogó hangon szitkozódnak és vitatkoznak velük. Egyesek persze közben jönnek, mások úgy mennek tovább, hogy végig sem hallgatták, tehát kinek közlendője elejét, kinek a végét, kinek egy részét mondja csak el, ahhoz azonban ragaszkodik, hogy megátalkodottságát ne máskor, hanem valami nagy ünnepen bocsássa közszemlére. Elboldogul egyszerre több perrel is, s ha itt alperes, amott meg felperes, az egyik alól esküvel kimenti magát, a másikon viszont megjelenik, ruhája redőibe iratcsomót rejtve és aktaköteggel a kezében; attól sem riad vissza, hogy amíg egy sereg szatócs »harcát irányítja«, egyszersmind ne hitelezzen is nekik, mégpedig drachmánként napi másfél oboloszért,[31] s hogy mikor sorba járja a lacikonyhákat, az élőhal-árudákat és a sózotthal-boltokat, üzletelése kamatait ne a pofazacskójába »szedje be«. Kellemetlen emberfajta ez, a szájuk egyhamar szitokra áll, s olyan harsogó hangon beszélnek, hogy a piac és minden üzlet tőlük visszhangzik."[32]

A platóni Akadémia és Theophrasztosz iskolája között a sok hasonlóság mellett egy lényeges különbség van, ami abban nyilvánul meg, hogy az egyes tudományterületek itt valamennyire önállósodhattak, és hiányzott a transzcendentális orientációhoz való kötődés, ami szélesebb körű nyitottságot jelentett a világi jelenségek iránt. Theophrasztosz további jelentősége abban rejlik, hogy természettudományos és főleg botanikai kutatásai révén kilép a filozófia világából az empirikus megfigyelések irányába. Theophrasztosz i. e. 288-ban hunyt el, és olyan népszerű volt Athénban, hogy pompás temetést rendeztek számára. Az utókor viszont Arisztotelész mellett csak az utóbbi időben fordít több figyelmet munkásságának megismerésére.

Phaléroni Démétriosz, Theophrasztosz egykori tanítványa nem feledkezett meg mesteréről akkor sem, amikor Athénban hatalomra került, és akkor lehetővé tették Theophrasztosz számára, hogy a tudós – nem athéni polgárként – megvásárolhassa a Lükeion melletti kertet. Iskolája valójában egy tetővel fedett árnyas sétány volt, ahol peripatetikusan, azaz sétálva tanítottak-tanultak. A kertben lakóházak is voltak, valamint itt állt a múzsák kis temploma – a Muszeion –, benne a kilenc istennő szobrával. A tanulók itt is *vallásos társulást* alkottak, kultusszal övezték a múzsákat, mint a filozófia és minden tudomány patrónáit.[33]

[31] Tehát uzsorakamatért, mert az obolosz a drachma egyhatod része volt.
[32] http://mek.oszk.hu/04200/04240/04240.htm#1 / (2010. márc. 25.)
[33] Swiderkowna, Anna, 1981, 26–29.

*Menandrosz*tól, a komédiaírótól – Theophrasztosz másik tanítványától – maradt fenn *A pajzs* című komédia, ebben szerepel egy Daosz nevű hűséges paidagogosz-rabszolga, aki elkíséri Kleosztratoszt a hadjáratba. A rabszolga Daosz becsületesen őrzi gazdája rá bízott kincsét, és amikor kérdezik, miért nem szökik meg vele, csak annyit felel „Phrüg férfi létemre sok mindent, amit ti szépnek láttok, azt ellenkezőleg, én könnyűnek" (találom).[34] Menandrosz tehát a paidagogosz-rabszolgának ad igazat egy szabad göröggel szemben, ami nem szokványos abban az időszakban. A paidagogosszal kapcsolatban Epikurosz életrajzából tudható, hogy amikor az athéni telepeseknek el kellett hagyniuk Szamosz szigetét, akkor Epikurosz és szülei Kolophonba költöztek, és itt édesapja, Neoklész gyermekek tanításából tartotta fenn magát.[35]

Arisztotelész második követője a Lükeion élén *Sztratón,* aki éppen Theophrasztosz halálakor érkezett vissza Alexandriából, ahol korábban az egyiptomi trónörökös, a későbbi II. Ptolemaiosz nevelőjeként alkalmazták. Mivel alapvetően a phüszisszel foglalkozott, azaz természettudományok iránt érdeklődött, „fizikusnak" is nevezték. Panteista és materialista elveket vallott, de síkraszállt Démokritosz atomelmélete ellen. Elvetette a tudomány metafizikus alapelveit, és főleg a tapasztalatra kívánt építeni, elvei azonban túl radikálisak voltak kortársai és követői számára, így az ő idejében kezdődött el a Lükeion hanyatlása, szemben Platón Akadémiájával, amelyiknek ugyan szintén voltak hanyatló és felívelő periódusai, de az egész ókor idején folyamatosan fennmaradt.

6. A szofisták filozófiai iskolája

A szofisták – Szókratész és Platón kortársaiként – az antik felvilágosodás képviselői. Nem alkottak egységes csoportot, de olyan műveltség terjesztői voltak, amely megkérdőjelezte a konvenciókat. A szofisták életmódjukból adódóan nem is építettek ki intézményhálózatot. Azt tanították, hogy amit a szabad gondolkodó keres, annak belső meggyőződésből, magából az adott személyből kell fakadnia, mégpedig oly módon, hogy azt nem légből kapott feltételezésekre kell alapozni, hanem a gondolkodás tárgyát gondos módszeres vizsgálat alá kell vetni.

Az irányzat legjelentősebb egyénisége *Prótagorasz* (i. e. 490–410), aki több mint egy évtizeddel Szókratész előtt született. A vándor életmódot folytató szofisták városról városra járva hirdették tanaikat. A hozzájuk forduló tanítványok pedig a technének nevezett „mesterségek" egész sorát tanulhatták meg tőlük,

[34] Kárpáthy Csilla fordítása. In: Swiderkowna, Anna, 1981, 34.
[35] Uo. 46–47.

ilyen volt a számolás, az asztronómia, a geometria, a muzsika, a mnemotechnika vagy bármi más, ami felkeltette érdeklődésüket. A szofisták lényegében tudást árultak megfelelő fizetség ellenében. Tehát olyan mesterembereknek tekintették magukat, akik nem kézzelfogható termékeket állítanak elő, hanem a jelképek és információk kezelésének, megőrzésének és terjesztésének a szakemberei. A szofisták meg voltak győződve a tudás midenhatóságáról, művelődési eszményük a gyakorlatias, racionális életvitel terjesztése. Legfőbb – a későbbi fejlődésre hatást kifejtő – erényük a tudományos ismeretekhez kapcsolódó módszeres képzés és az állampolgári erények taníthatóságnak felismerése.

Érintőlegesen kapcsolódik ehhez az iskolához a másik híres szofista, Gorgiasz (kb. i. e. 480–380) tanítványa, *Iszokratész* (i. e. 436–338), aki i. e. 390-ben ugyancsak iskolát alapított Athénban, mégpedig a város területén belül. A platóni Akadémia konkurenciájaként megjelenő Iszokratész érdeme a szofisták, Szókratész és a tradicionális értékek közötti kapcsolat keresése. Iszokratész ifjabb korában bírósági beszédeket írt pártok részére, így iskolája legfőbb céljaként sikerorientált bírósági szónokok képzését tartotta. A szofistáktól átveszi a teljes megismerés lehetetlenségének tanát, Szókratésztól pedig az emberi természet tanulmányozása iránti nyitottságot, valamint a gyakorlati problémák megoldása iránti érzékenységet. Iszokratész egyébként hosszú ideig (i. e. 393–338) retorikát tanított az athéni ephéboszok számára. Munkásságában hatékonyan egyesítette a filozófiát és a retorikát. Gyakorló szónokként hitt az élőszó különleges hatásában, annak az erkölcsöt tökéletesítő, értelmet és jellemet formáló erejében. Úgy vélte, aki helyesen beszél, az úgy is gondolkodik, ennek elérésében pedig a nevelésnek van a legfontosabb szerepe. Iskolájának programját a szónoklattan, a matematika és a hozzá kapcsolódó gyakorlatias problémák oktatása adta. Ezt a szálat viszi majd tovább mintegy 300 évvel később a római korban Cicero, de a matematikai és részben a filozófiai vonatkozások elhagyásával.

7. Epikurosz filozófiai iskolája

Epikurosz (i. e. 341–270) már gyermekkorában is igen eredeti gondolkodó, aki három bátyja közül kitűnt gyors észjárásával. Ez minden bizonnyal édesapja, Neoklész tanítás iránti hajlamából fakadhatott. Neoklészről tudható, hogy amikor kényszerből el kellett hagynia Szamoszt, Kolophonban gyermekek tanításából tartotta fenn magát. Epikurosznak állítólag már az alsó fokú iskolában, amikor Hésziodoszt olvasták, szeget ütött a fejébe ez a sor: mindennek a kezdetén volt a káosz! A legenda szerint ekkor megkérdezte a tanítóját, miből is lett a káosz, mire utóbbi azt felelte, hogy az effajta kérdések tisztázása nem az

ő feladata, hanem az úgynevezett filozófusoké. Ekkor határozta el a kis Epikurosz, hogy ő filozófiát fog tanulni.[36]

Epikurosz körülbelül harmincéves korában alapított filozófiai iskolát: először a Leszbosz szigetén található Mütilénében, majd Lampszakoszban. Ebben a városban dolgozta ki tanításait, és számos olyan tanítvány gyűlik köré – így Métrodórosz, Idomeneusz és Kolotész –, akik egész életükben hűek maradnak hozzá. Tanítványai pénzbeli támogatásának köszönhetően Epikurosz i. e. 306-ban visszatérhetett Athénba, ahol a Tanács és a nép belegyezésével telket vásárolhatott a Dipolüni kapu közelében, s itt, saját házában, filozófiai iskolát nyitott. Az iskolában úgy éltek együtt a mester és számos tanítványa, mint egy nagy család. Epikurosz mindenkit befogadott, még nőket és rabszolgákat is, ha tanulni akartak. Életmódjuk ennek megfelelően igen szerénynek mondható: többnyire beérték kenyérrel és vízzel, amibe egy kis bort kevertek. Egy alkalommal Epikurosz állítólag a következőt írta egy barátjának: „Küldj egy kis sajtot, hogy lakomát csaphassak, ha kedvem szottyan."[37] Epikurosz ismeretelméletének kiindulópontja az a megállapítás, hogy igaz csupán az, amit érzékszerveinkkel megismerhetünk Érdekes, hogy ennek ellenére Epikurosz elfogadta Démokritosz tanítását arról, hogy a világ parányi, osztatlan atomokból áll. Epikurosz szerint az egész létező világ a végtelen űrből és a benne mozgó atomokból épül fel. Ezen atomok formája, súlya és nagysága különböző, és véletlenszerűen, a legkülönbözőbb alakzatokba és konfigurációkba rendeződve alkotják a mulandó világot. Az ebből a világképből következő általános determinációt viszont nem fogadta el, mert szerinte az ember szabad, és saját akaratából cselekszik, s mindezt az atomok minimális egyéni mozgása, némi spontaneitás létezése teszi lehetővé. Szabad akaratát az ember arra használhatja, hogy megtalálja az igazi boldogságot, ami lényegében a gyönyört jelenti. Állítólag kertjének és egyben iskolájának ajtaján a következő felirat volt olvasható:

„Vendég, itt boldog leszel, itt lakozik a legfőbb jó: a gyönyör."[38]

A gyönyör nála elsősorban a szenvedés hiányát, a csöndes nyugalmat, a félelem, a bizonytalanság és a vágy nélküli életet jelentette. Fontos erénynek tartotta a mértékletességet. Véleménye szerint: „Igazi élvezetet csak a józan töprengés okoz, amely vágyaink és aggodalmaink okának feltárására irányul, továbbá

[36] Uo. 46.
[37] Uo. 50.
[38] Idézve uo. 53.

segít megdönteni a hibás nézeteket, melyek a léleknek a legtöbb nyugtalanságot okozzák."[39]

Epikurosz i. e. 270-ben halt meg, halála előtt levélben búcsúzott el tanítványaitól.

8. Zénón sztoikus filozófiai iskolája, a Sztoa Poikilé

Az elnevezés – Tarka csarnok – onnan ered, hogy az iskola tágas oszlopcsarnokának falait Polügnótosz i. e. 5 századbeli falfestményei díszítették. A kalandos életű, részben föníciai származású Zénón (i. e. 333–262), Mnaszeasz fia a küprosi Kitionban született. Athénba úgy került, hogy bíborfestéket hozott eladni, de Pireusz előtt hajótörést szenvedett. Egy legenda szerint a fiatalember egy athéni könyvesboltban hallotta egyszer, amint az eladó Xenophón *Emlékezések Szókratészre* című munkájából olvas fel, és megkérdezte, hol lehet találkozni olyan emberekkel, mint amilyen a bölcs Szókratész. Történetesen éppen akkor ment arra az utcán a thébai Krátész. Az eladó rámutatott, és csak annyit mondott: Menj utána! – és Zénón engedelmeskedett.[40] Zénón ennek ellenére tanítómesteréül mégis Hérakleitoszt választotta, aki a világ tűzből fakadó lényege mellett érvelt.

Érdekes lehet Epikurosz és Zénón nézeteinek részletesebb összehasonlítása *(6. táblázat)* tanításaik alapján:[41]

Epikurosz	Zénón
Materialista – az atomok mechanikus mozgása alapján. A létező világok száma végtelen, ahol szerepe van a véletlennek. Az istenek a világok közötti üres térben élnek. A legfőbb jó – a gyönyör. Az emberek éljenek rejtőzve! Távol a politikai élet méltóságaitól és kötelességeitől.	Materialista – az életerő eleveníti meg az anyagot. A világot célszerűség uralja, minden a tűzből születik újjá, örök körforgásban. Az egész világegyetemet gondviselésként irányítja az isteni tűz. A legfőbb jó – az erény. Az ember feladata – az emberiség tevékeny szolgálata az államban és a városban.

6. táblázat: Epikurosz és Zénón nézetei

[39] Uo. 51.
[40] Uo. 47.
[41] Uo. 49–50.

Az athéniak nagyra értékelték Zénón munkásságát, ezt bizonyítja az is, hogy a filozófus halála után a Kerameikoszon, Athén legtiszteletreméltóbb embereinek nyughelyén temették el. Az erről rendelkező törvény felsorolja Zénón érdemeit:

> „…Az iskolájába járó ifjakat bölcsességre és erényre nevelte, de a jóra való legigazibb biztatást saját életének mindenki által látható, a tanításokkal teljes mértékben összhangban álló példája jelentette…"[42]

A sztoikusok jelentősen gazdagították a filozófiai gondolkodást a kötelesség fogalmának kibontásával, közel kerülve a gondolatrendszer politikai felhasználáshoz, míg Epikurosz nézetei, melyek szerint a legfontosabb a gondtalanság és a lelki nyugalom megőrzése, nem fejtettek ki ilyen hatást.

Zénón, környezetének nagy meglepetésére, a roppant erejéről ismert, ökölvívóként versenyző *Kleanthész*t szemelte ki utódjául. Kleanthész, Asszosz város szülötte i. e. 282-ben – ötvenéves korában – szállt partra Pireuszban, szinte nincstelenül. Éjszakánként kertek öntözését vállalta, ebből tartotta fenn magát. Nappal Zénón iskolájába járt, ahol osztrakonokra (törött cserépdarabokra) karcolta a legfontosabb gondolatokat. A többi tanítvány ékesszóló vitáihoz csak a maga lassú, földhözragadt módján szólt hozzá, ezért sokszor kinevették. „Egyszer azt mondta rá valaki, hogy szamár. Kleanthész erre nyugodt hangnemben azt felelte: ezért éppen ő az egyetlen, aki cipelni tudja Zénón tanításainak terhét."[43] Kleanthész korában a platóni Akadémiát éppen Arkeszilaosz vezette. Példaszerű a két radikálisan eltérő nézeteket valló vitapartner egymás iránti tisztelete. „Egy alkalommal, amikor valaki élesen kritizálta az Akadémia vezetőjét, a sztoikus rászólt: Ne szidalmazd őt, ha tanításával nem is szolgálja az igazságot, az életben tettekre váltja."[44] Kleanthész csaknem százesztendős aggastyánként, i. e. 232-ben halt meg.

Utódja egy tehetséges filozófus, a kilikiai Szoloi városából Athénba jött *Khrüszipposz* (kb. i. e. 281–208) lett. Khrüszipposz korábban Arkeszilaosz Akadémiájában tanult logikát és dialektikát, mégpedig olyan eredményesen, hogy amikor átment a sztoikusokhoz, saját módszere szerint vitatkozhatott korábbi mesterével. Khrüszipposz sztoicizmusa egy három részből álló konzisztens rendszer, ennek részei: 1. a logika vagy ismeretelmélet, 2. a fizika mint a természetről szóló tanítás, 3. az etika, ami mindkét korábbi részben jelen van. Tételesen nincs említve ebben a rendszerben a nyelvtudomány, de ez már Zénónnál is fontos volt, mint a logika kiegészítése, a logosz szó ugyanis gondolatot és beszédet is jelent egyszerre. Az ismeretelmélet azért volt fontos a sztoikusok számára, mert úgy vélték,

[42] Idézve uo. 56.
[43] Idézve uo.
[44] Idézve uo. 58.

hogy az erény alapja a megismerés, és csak az lehet erényes, aki nem csupán tudja, mi az igazság, hanem ezen felismerésének teljes tudatában is van. A bölcs bölcsessége ugyanis abban mutatkozik meg, hogy a létező valóságot leképezik azok a fogalmak, amelyeket a filozófus használ. Az ember életének célja szerintük az, hogy a természettel összhangban éljen, és hogy ezt megtehesse, ismernie kell a természettudományokat, azaz a fizikát. A sztoikusok az egész világmindenséget egyetlen élő gondolkodó lénynek látták, nem csupán isteni lénynek, hanem magának Istennek. Khrüszipposz a végletekig viszi a célszerűség elvének alkalmazását, ennek egyik ismert népies megfogalmazása szerint például az egerek természetbeni feladata az lenne, hogy rendre szoktassák az embereket. A világmindenség anyagának a tüzet, a vizet, a levegőt és a földet tekintette. Ezek az elemek örökös körforgásban, állandó változásban vannak, megsemmisülnek és újjászületnek. A sztoikusok világában a lélek is anyagi természetű, amit meleg leheletnek képzelnek el, és lényege az isteni tűz (szikra) értelemmé válása. Az emberi lélek – Zénón szerint – a halál után még egy ideig él, aztán szétfoszlik és eltűnik. Khrüszipposz úgy gondolta, a lélek a földi életciklus befejezése után egy e folyamatot lezáró egyetemes tűzben pusztul majd el.

Az utóbbi évek kutatásaiból ismert a kb. i. e. 135-ben született, szíriai származású sztoikus *Poszeidóniosz* munkássága. Írásaiban tudósít ismeretlen országok népeiről, az óceánok világáról, a Föld vízháztartásáról, vulkanikus hatásokról és még sok természeti jelenségről. Természetbeni megfigyeléseit a sztoa kategóriarendszerében értelmezte, amelynek központjában a kozmosz állt. A szimpátia és az életerő fogalma központi jelentőségű rendszerében. *Poszeidóniosz* a maga idejében azon kevés kivételek közé tartozott, akik sikeresen túlléptek a filozófia és a tudomány közötti szakadáson.[45]

A sztoikusok szerint a világmindenségben minden lény egyedi és megismételhetetlen, ahogyan nincs két egyforma homokszem, úgy nincs két egyforma ember sem. Az egyén előtérbe helyezése új elem Arisztotelésszel szemben, akinél az általános számított igazán.

A másik fontos gondolatuk az, hogy a világban minden a legszorosabban összefügg, és minden kölcsönhatásban áll egymással. A természetben minden lény és dolog között egyetemes kapcsolat van, kozmikus „együtt-érzés", görögül „szüm-patheia". Bölcs tehát az az ember, aki rendet és harmóniát teremtve önmagában, szimpátiában él a világmindenséggel, és életének minden percében tudatában van annak, hogy a világegyetem parányi, de gondolkodó részecskéje.[46]

[45] Flashar, Hellmut, 1999, 12.
[46] Swiderkowna, Anna, 1981, 61.

9. A CINIKUSOK ISKOLÁJA

Az alapító *Kratész* – a híres szinópéi Diogenész tanítványa, aki elutasította a civilizáció minden akkori vívmányát, és akit a természethez való visszatérés radikális híveként ismertek. Otthontalanságuk miatt – mert úgy éltek, mint a kivert kutya – künikoszoknak nevezték őket. Helyhez kötött iskolát nem létesítettek, mert ez ellenkezett volna alapelveikkel. A kötetlen vándoréletet élő cinikusok önmagukat szabad embernek tartották, mert lemondtak minden felesleges dologról, hogy az istenekhez hasonlóan élhessenek. Ebben a gondolatrendszerben mindenki teljesen egyenlő, a szabad polgárok és a rabszolgák, valamint a férfiak és a nők is.

A „cinikus" *(künikosz)* szó eredeti jelentése „kutyázó", vagyis „kutyát utánzó" – és nagyon is tudatosan választhatták ezt a szót jelzőül a cinikus filozófia megalapozói.

Szókratész egyik tanítványa és barátja, *Antiszthenész* (kb. i. e. 440–366) alapította meg ezt az új bölcseleti iskolát, és a világtól való elzárkózás, az igénytelenség és tagadás jelszavának hangoztatásával gyűjtötte maga köré követőit. A cinikusok elvetettek minden állami intézményt és minden társadalmi normát, az állatok (kutyák) létformáját tartva az ember számára egyedül természetes életmódnak. Ez kétségbeesett és primitív tiltakozás a társadalom igazságtalanságai ellen.

Az egyik legismertebb cinikus filozófus, *Diogenész* (i. e. 404–323) hóbortos életmódjáról anekdoták sokaságát mesélték, de lelki nagyságát és büszkeségét állítólag Nagy Sándor is megcsodálta. Diogenész írásban is terjesztette tanait, többek között drámákat is írt. Maró szatíra, gúnyos agresszivitás jellemezte a cinikusok írásait. A cinikusok anarchista lázadásával sokan rokonszenveztek, tanításaik népszerűségét pedig csak fokozta előadásaik és írásaik közérthető stílusa, a csúfondáros versikékbe és párbeszédekbe épített frappáns és népies fordulatok sokasága.

Az i. e. 2. század második felében élt *Kerkidasz* dallamos ritmusban írt vallásellenes verseket, a földi javak igazságtalan elosztása miatt támadva az isteneket; *Kratész* „önkritikusan" csúfolta a tunya éhenkórászokat is.[47]

10. AZ ÉLISZI PÜRRHÓN ISKOLÁJA – A SZKEPTIKUSOK

Pürrhón (kb. i. e. 365–275) tanítását alapvetően befolyásolta az a tény, hogy egészen Indiáig elkísérte Nagy Sándort, ezért nem volt számára ismeretlen a hindu bölcsek gondolkodása sem. A saját vizsgálódásaikba elmerült athéni tudósokban

[47] http://mek.niif.hu/04700/04714/html/falusantik1602.html (2012. márc. 10.)

viszont csalódott. Éles szemmel észrevette, hogy több igazság is létezik egymás mellett, és ezek állandóan ütköznek egymással. Ezért úgy vélte, hogy semmit sem lehet bizonyosan tudni, ezért nem is kell ítéleteket mondani és állításokat megfogalmazni. A boldogság tökéletes útjának a tökéletes, nyugodt közöny elérését jelölte meg.

Kleanthésszel és Arkeszilaosszal egy időben került Athénba az i. e. 320-ban egy peloponnészoszi városkában, szegény családban született *Timón.* Szülei korán meghaltak, ezért táncosként kereste meg a mindennapi kenyérre valót, de miután nagy kedvet érzett a tanuláshoz, összegyűjtött némi pénzt, és filozófiával kezdett foglalkozni. Amikor találkozott éliszi Pürrhónnal, rögtön otthagyta többi mesterét, és hozzá csatlakozott, a továbbiakban pedig az ő tanait hirdette. Timón is az igazság megismerésének lehetetlenségét tanította, ezért szerinte teljesen közönyösnek kell lenni mindennel szemben, ami élete során érheti az embert. Idős mesterének halála után vándortanítónak állt. Megtámadott minden élő és halott filozófust, okos, maró gúnnyal, és ha kellett, humorral fűszerezve bírálta nézeteiket, életmódjukat, és bizonyítani igyekezett minden igazság és dogma viszonylagosságát. Leghíresebb műve a *Gúnyolódások* (Szilloi) című költeménye.

11. PHILOKHOROSZ, A VÁTESZ-PAP TANÍTÁSA

Epikurosz kortársa a szintén Athénban élő és tevékenykedő jós és vátesz-pap, *Philokhorosz,* aki a jósjelek szakértőjeként fontos állami tisztséget töltött be, és rendkívüli események idején hozzá fordultak tanácsért. Philokhoroszt – Epikurosztól eltérően – a filozófia és a természettudományok kevéssé érdekelték, viszont sokat foglalkozott Euripidész tragédiáival. Értekezéseiben összegyűjtött minden lényeges tudnivalót a kultuszokról és a velük kapcsolatos attikai szokásokról. Témaválasztását a következő címek jellemzik: *Az áldozatokról; Az ünnepekről; A (szerencsés és szerencsétlen) napokról; A szakrális megtisztulásokról; Az athéni versenyekről; Az athéni misztériumokról.* Philokhorosz foglalkozott a pütagoreizmussal, az álomfejtéssel és a jósművészet kifejtésével is. I. e. 290–280 körül kezdett hozzá Athén történetének megírásához, hat könyvet (atthiszt) szentelve az első athéni királyoktól a phaléroni Démétriosz uralmáig tartó mintegy ezer év leírásának, a további tizenegy könyvben pedig az általa megélt ötven év politikai történetét dolgozta fel. Mindebből sajnos szinte semmi sem maradt az utókorra. Jóslataival növelni igyekezett az athéniak makedónokkal szembeni harci kedvét, ezért amikor utóbbiak elfoglalták Athént, a makedón király Philokhoroszt halálra ítélte.

Apthoniosz *Kezdő szónoki gyakorlatok* című művében úgy véli, a jóslás a tiszta gondolkodásból ered, a jövőt ugyanis nem láthatja olyan ember, akinek a látását elhomályosítja a féktelenség.[48]

12. AZ ALEXANDRIAI MUSZEION ÉS A NAGY KÖNYVTÁR

A két egyedülálló ókori intézményben, a Muszeionban és a Nagy Könyvtárban két kulturális tradíció folytatódik, az egyik a művészetek pártolása, a másik a görög filozófiai iskolák hagyománya. Az alexandriai Muszeionból és a Nagy Könyvtár épületeiből sajnos napjainkig sem kerültek elő maradványok, mert az egykori nagyhírű város a tengerszint megemelkedése miatt víz alá került. Sztrabónnál olvashatunk arról, hogy a királyi negyedben helyezkedett el a Muszeion épületegyüttese, dísztermében rendezték a tagok közös lakomáit, ugyanitt még egy fedett portikosz és árnyas fasor tette kényelmessé a tudósok életét.

A görög *muszeion* szó eredetileg mindenfajta, múzsáknak szentelt helyet jelentett, ami lehetett egy szent liget, egy szentély. A híressé vált alexandriai Muszeion alapítója az a phaléroni *Démétriosz* – Arisztotelész harmadik tanítványa –, aki az i. e. 3. század kezdetén jött Alexandriába, és akit I. Ptolemaiosz (Nagy Sándor egykori testőre) tárt karokkal fogadott.

Démétriosz mintája a Muszeion alapításakor Platón és Arisztotelész athéni iskolája lehetett, de több okból változtatnia kellett az ottani szervezeti felépítésen. Ezek között talán a legfontosabb ok, hogy míg az athéni iskolák magánpénzből létesültek, addig Alexandriában a Muszeion működtetése állami pénzből történt. A tudósokat közvetítők javaslatára a király hívta meg, azok tőle kaptak fizetést, lakást és teljes ellátást, továbbá adómentességet élveztek. Egy másik változás a résztvevők körére vonatkozott: míg Athénban főleg filozófusok látogatták az ilyen intézményeket, addig a Muszeion nyitottabb, írók és költők is a tudós társaság tagjai lehettek. Eltérés volt a vezetőt illetően is, ez a Muszeionban egy, a király által kinevezett pap, aki a szakrális feladatokat és az állami felügyeletet együtt látta el. A Muszeion vezetőjét munkájában segítette egy gondnok (episztatész) és egy titkár, valamint több szakképzett rabszolga. Maga az épület oszlopcsarnokból (peripatosz), egy udvarra nyíló reprezentációs teremből (exedra) és egy nagy, ebédlőül is szolgáló épületből állt, amit laboratóriumok és a gyűjtemények elhelyezésére és bemutatására szolgáló helyiségek egészítettek ki, így a Muszeion a hozzá tartozó könyvtárral együtt az első campusnak, egyetemi

[48] Bolonyai Gábor, szerk. 2001, 96.

városrésznek tekinthető. A Muszeion funkciója és szerepe bővült az idők során: növény- és állatgyűjtemény létesült benne, ahol az ismert világ minden részéből származó ritkaságokat gyűjtötték és rendszerezték. Fontos változás, hogy a természettudósok és az orvosok külön helyiségekben állati és emberi tetemeket boncolhattak, kísérleteket végezhettek. A csillagászok számára csillagvizsgáló létesült. A Muszeionban tisztán tudományos jellegű ülések, előadások, viták voltak, de vitával összekapcsolt lakomákat is tartottak, s a résztvevők sokszor árnyas fasorokban sétálva beszélgettek vagy levegős oszlopcsarnokokban üldögéltek.

A *Nagy Könyvtárról* valamivel több információ maradt az utókorra, mint a Muszeionról. Itt a papirusztekercseket gondosan őrzött szekrényekben helyezték el, és a nagy terem mellett sok kisebb munkaszoba alkotta a könyvtár épületét. A Könyvtár vezetője rendszerint még egy további fontos feladatot kapott, ő lett ugyanis az uralkodó fiainak egyik nevelője, ilyen tekintetben új mozzanat, hogy már nem egy, hanem több nevelő töltötte be ezt a fontos funkciót. A könyvtár mindenkori vezetője az uralkodó gyermekeinek irodalmi műveltségéért felelt, míg a többi oktató közigazgatásra, hadtudományra, fegyverforgatásra és lovaglásra tanította a trónörököst. Tehát megállapítható, hogy ebben az időszakban már a nevelési-oktatási feladatok egyfajta korai megosztására került sor. Egy szerencsésen megmaradt papirusztekercs tanúsága szerint az első száz évben a Muszeion legjobb tudósait bízták meg a könyvtár vezetésével.

A megnövekedett tudományos feladatok ellátásához már nélkülözhetetlen volt a könyvtekercsek gyűjtése, hozzáférhetővé tétele és rendszerezése. Számos anekdotikus feljegyzés maradt a Könyvtár beszerzési gyakorlatáról, ennek során tekercseket kölcsönöztek és vásároltak másolásra. Az írnokok, másolók munkaeszközei, a könyv formája és a másolás munkamódszere itt lett egyre tökéletesebb. A Könyvtárban őrzött tekercsek becsült száma a kezdeti 200 ezerről (Démétriosz idején) kétszáz évvel később már a 700 ezres számot is elérte.

A tudományok területén a Muszeion egyik kiemelkedő érdeme a klasszikus szövegek kritikai felülvizsgálata az akkor még fellelhető tekercsek alapján. A természettudományok terén az asztronómiában Arisztarkhosz kiszámítja a Nap–Hold távolságot, posztulátumot állít fel a helocentrikus világképre vonatkozóan. A matematika terén Eratoszthenész kiszámítja a Föld kerületét; Euklidész geometriával foglalkozik, a földrajzban a karthágói Hanno kísérletet tesz Spanyolországból indulva Afrika megkerülésére, Püthiasz felderítő útra indul az Északi-tengerhez, expedíció indul az Indus vidékére. Az alkalmazott mechanika eredménye Kteszibiosz sípoló arany italtartálya, kézmosó szerkezetek, víziorgona; ostromgépek, kőhajító gépek készülnek, a ballisztika is tökéletesedik, a kőhajító gépek találati pontossága nő.

Kallimakhosz, a fiatal költő I. Ptolemaiosz uralkodása idején érkezik Alexandriába. Kallimakhosz ugyan rokonságban állt Küréné régi királyaival, de ez nem

sokat segített rajta, ő ugyanis költő akart lenni, de a megélhetéshez pénzt kellett keresnie, ezért gyermekeket tanított írni-olvasni.[49] Kallimakhosz legfontosabb tudományos műve az alexandriai könyvtár katalógusának, pontosabban az ún. *Pinakesz*nek az elkészítése, aminek a teljes címe így hangzott: *Mindazok táblázatai, akik az irodalom valamely területén jelentőset alkottak*. A *Pinakesz* 120 könyvből állt, és ez volt az első görög irodalomtörténet.

Sztratón is járt Alexandriában, közvetlenül Arisztotelész Lükeionjából érkezett ide, és itt alapvetően zoológiával foglalkozott. Sztratón mellett két további nevelő is oktatta az ifjú Ptolemaioszt: kószi Philétasz, a költő és tudós, valamint epheszoszi *Zénodotosz,* a tudós filológus, aki a könyvtár igazgatója is volt. A könyvtári tevékenységben a gyűjtemény gyarapítása és rendezése mellett folyamatos feladata volt a szövegek gondozása. *Zénodotosz* érdeme a homéroszi eposzok javított, kritikai kiadása. A kritikai kiadás nem a betoldottnak vélt szövegek törlését jelentette, hanem azok lapszéli megjelölését egy ferde vonallal, az obelosz (nyárs) jelével.

III. Ptolemaiosz idején a Nagy Könyvtár vezetője és az uralkodó gyermekeinek nevelője az Athénban tanult *Eratoszthenész,* ő volt az, aki magát athéni philoszophosz mestereitől megkülönböztetve olyan philologosznak nevezte, aki nem a bölcsességet (szophia), hanem a tudást (logosz) tartja kiemelten fontosnak. Eratoszthenész foglalkozott a törzsszámok megtanulásának módjával – ezt nevezik Eratoszthenész-féle rostának –, valamint megoldást közölt az ún. déloszi problémára. Ez utóbbi feladat lényege, hogy egy kocka alakú oltárt úgy kell kétszeresére növelni, hogy az is kocka alakú legyen. Eratoszthenésznek köszönhető a matematikai alapon álló tudományos földrajz és a III. Ptolemaiosz alatti naptárreform-kísérlet.

Eratoszthenész után a bizánci *Arisztophanész* lett a Könyvtár vezetője, aki tudós filológusnak és grammatikusnak nevezte magát, elvégezte a görög lírai és drámaköltők kritikai kiadását. Miután i. e. 180-ban meghalt, követője *Apollóniusz* lett, akit később *Arisztarkhosz* váltott fel. Utóbbi tovább pontosította a kritikai szövegkiadásokat, ún. diplével és kettős vonással (<) jelezve, ha kommentár-tekercsre hivatkozik, a diple két ponttal pedig azt jelezte, ha nem értett egyet a leírtakkal.

A fiatal Arkhimédész talán azért látogatott Alexandriába, hogy találkozzon Eukleidésszel. Itt írta 13 kötetes, *Elemek* című munkáját, jó megközelítéssel meghatározta a „pi" értékét, számos műszaki találmánya van, így az öntözőcsatornák vizének kiemelésére szolgáló arkhimédészi csavar. Sírjára – mikor i. e. 212-ben Szürakuszait elfoglalták a rómaiak, és egy katona leszúrta a 75 éves tudóst

[49] Swiderkowna, Anna, 1981, 117.

– a gömbre rajzolt henger mintáját vésték, mert bebizonyította, hogy a gömb térfogata a henger térfogatának kétharmadával egyenlő.

Alexandriában működött egy híres *orvosi iskola* – a kószi iskola örökségét folytató *Hérophilisz*nak köszönhetően, aki az első ismert hellén orvos. Ő boncolt először nyilvánosan emberi tetemet. Főleg az emberi agyat vizsgálta, mert ezt a szervet tartotta a gondolkodás székhelyének. Megkülönböztette már az érzőidegeket a mozgatóidegektől és a vénákat az artériáktól. Közvetlen segítője a knidoszi orvosi hagyományt folytató *Eraszisztratosz,* aki az ifjú Ptolemaiosz Philadelphosz egyik nevelője volt, és nagyon közel állt a vérkeringés titkának megfejtéséhez. Hérophlisz másik tanítványa, a szintén kószi Philinosz tagadta az elméleti munkák jelentőségét az anatómiában. Ennek köszönhető, hogy Alexandriában önálló, empirikus alapokra helyezkedő orvosi iskola jött létre. Az ide tartozó orvosok tudása három alapra épült:

1. saját tapasztalatukra;
2. mások tapasztalatára, kóresetek leírására;
3. az analógiára, ami szerintük a cselekvés leghelyesebb útját mutatja.

Alexandriában – az empirikus kutatások, a filológiai stúdiumok és részben a matematika oktatásának korabeli fővárosában – nem kedveztek a körülmények a világnézeti általánosításnak, ami mindenütt és óhatatlanul a hagyományos és hivatalos eszmék revízióját eredményezte. A szinkretizmus egyik sajátos formája – a görög műveltség és a zsidó vallás közelítése – mégis itt valósult meg, mégpedig a hellenizmus alkonyán, a filozófiába integrálódva, hiszen a zsidó monoteizmus nem léphetett vallási egyezségre a görög politeizmussal.

Az alexandriai „iskolában" az értékőrző funkció mellett megjelenik és dominánssá válik az aprólékos rendszerezés igénye, amit alkalmanként túlzásba is vittek. „Korántsem véletlen, hogy a lényegre nem figyelő, csak a meglevőt rendezgető, az új kérdések iránt érzéketlen tudóskodást… alexandrizmusnak nevezik."[50]

A mesterek és tanítványok folyamatos láncának egymásra épülése mintegy másfél száz évig tartott, és ez volt a Muszeion aranykora. A törés VIII. Ptolemaiosz (a Pocakos) uralkodása idején történt, aki megvonta támogatását a Könyvtártól, és száműzte a tudósok egy részét. Az alexandriai tudósok úgy lettek minden hellén nevelői, hogy ebből a központból kiindulva benépesítették az őket befogadó városokat, szigeteket, így kerültek különböző helyekre innen származó grammatikusok, filozófusok, matematikusok, zenészek, festők, orvosok. A kereszténység térhódításával a Muszeion helyzete egyre tarthatatlanabbá vált.

Origenész és Alexandriai Kelemen (140–215) vezetésével létrejött Alexandriában egy keresztény főiskola, a *Didaszkaleion.* A felszabadított rabszolga, Alexandriai Kelemen Hellász, Magna Graecia és Szíria sok iskolájában megfordult. Fő

[50] Huszár Tibor, 1977, 216.

célkitűzése a *Biblia* és a görög filozófia közötti öszhang keresése. Tanári ambíciójára utalnak műveinek címei: ilyen az *Oktató* (propreptikosz), a *Nevelő* (paidagógosz) és a *Tanító* (didaszkalosz).

A Muszeion és a Nagy Könyvtár eredményes működése több tényező együttes hatásának tudható be. Ilyenek: 1. az uralkodók folyamatos anyagi és erkölcsi támogatása, aminek eredményeként a legjobb tudósokat tudták meghívni; 2. több tehetséges tudós egyidejű jelenléte mellett és a szümpozionok rendszerével lehetőség adódik a tudományos eszmecserére, ennek révén pedig érvényesülnek a különböző tudományterületek – filológia, irodalom, matematika, asztronómia, földrajz, fizika, mechanika – szinergenciájából adódó hatások; 3. Nagy Sándor megalomániás terveit követően optimista, a lehetetlenséggel kacérkodó dinamizmus jellemzi Alexandria társadalmát.

Az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy ezek a kedvező feltételek csak viszonylag rövid ideig álltak fenn, a csúcsot a 3. század jelenti, amely időszakból több jelentős alkotó neve és tevékenységének részletei is fennmaradtak. A hanyatlás 272-ben kezdődik, Aurelianusszal, aki meghódítja a várost, Diocletianus pedig szigorúan megbünteti a tudósok lázadása miatt. 391-ben Theodosius császár parancsot ad minden pogány szentély lerombolására, talán ennek az áldozata lett a Muszeion is. Serapis templomának felgyújtásáról és a kisebbik könyvtár pusztulásáról is említést tesznek a források.[51]

A Muszeion mintegy 700 évig működött, és 391-ben tragikus körülmények között szűnt meg.

A Könyvtár történeti és tudományos jelentősége abban van, hogy előmozdította és kialakította az igényes tudományos színvonalú oktatást, továbbá ideálként megjelenő mintát jelentett a későbbi korok felsőbb szintű tanintézetei számára. Az ókori intézmények között talán a Muszeion az, amelyik a leginkább hasonlít a később kialakuló egyetemekhez.

13. PERGAMON ÉS KÖNYVTÁRA

Pergamon városa egy 335 méter magas hegyre épült, valójában egy három városrészt összefogó teraszrendszer. A várost 9-10 méter magas és helyenként két méter széles, jól megkonstruált falrendszer védte. A városban jól kiépített vízvezetékrendszer és csatornahálózat működött. Ebben a szabad görög poliszban a király csak közvetve uralkodott, azáltal, hogy ő nevezte ki az öt legfontosabb városi tisztviselőt – a sztratégoszokat.

[51] Seidensticker, Bernd, 1999. 15–37., 34–35. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999.

A pergamoni könyvtár, a régészek által feltárt legrégibb görög könyvtár, négy teremből állt, ahol fapolcokon tartották a tekercseket, az olvasók innen mehettek fel egy felső szintre vagy ki a szabad levegőre egy csatlakozó portikuszhoz. A könyvtárat I. Attalosz alapította és II. Eumenész bővítette ki. A könyvtárat a megmaradt állvány-talapzatok szerint szép számmal díszíthették szobrok. A pergamoni uralkodók sem akartak rosszabbak lenni az alexandriai Ptolemaioszoknál, ezért bizonyos fokú versengés alakult ki közöttük a kéziratokért és különösen a nevesebb tudósok hagyatékáért.

Itt fordult elő, hogy a meglehetősen borsos árú és nem mindig könnyen beszerezhető papirusz helyett *dipherá*nak, azaz bőrnek nevezett anyagra kezdtek írni. Ez az anyag egyébként már korábban is ismert volt, az okmányok egy részét már régebben erre írták, de itt kezdték el könyvek írására használni, ezzel megőrizve az utókor számára a *pergamen (pergamené)* elnevezést.

A pergamoni uralkodók tudták, hogy a könyvek mellett a megfelelő képzettségű tudósok jelenléte az igazi érték. Sikerült is megnyerni vezetőnek az i. e. 200-ban Kilikiában született *Kratész*t. Ez a tudós jól ismerte alexandriai társainak a munkáit, de megkülönböztetésül azokat grammatikusoknak, míg önmagát kritikusnak tartotta. Szerinte a kritikust mindaz érdekli, ami a nyelvre vagy az irodalomra vonatkozik. A kritikán belül három önálló részt különböztetett meg:

1. a logikai kritikát – a beszédrészek és a ragozás tudományát;
2. a praktikus kritikát – a fonetika és a stílus problémáit vizsgálja és a retorikát;
3. a történelmi kritikát – a szerzők műveibe foglalt nézetek helyes értékelését és értelmezését.

Mellesleg Kratész készítette el az első földgömböt, ez mintegy három méter átmérőjűre sikeredett, és megtalálhatók rajta a szélességi és a délkörök is.

Kratész utóda a nála húsz évvel fiatalabb *Apollodórosz,* aki Athénből jött Pergamonba. Amikor korábbi mestere, Diogenész i. e. 156-ban követként Rómába utazott, Apollodórosz új tanárt keresett magának, és Alexandriába ment, ahol Arisztarkhosz lett a mestere. Ám az ifjú athénit nem elégítették ki az alexandriai tudósok, mert azok főleg grammatikával foglalkoztak. Az ő ideálja a filológus-geográfus Eratoszthenész, akinek a kronológiai kutatásaiba már korábban bekapcsolódott. Közben két módszertani újítást vezetett be. A könnyebb érthetőség és emlékezetbe vésés kedvéért ugyanis versbe szedte közlendőjét. A másik újítása az időbeli összehasonlítást könnyítette, amennyiben nemzedékben számolt, három nemzedéket véve egy évszázadnak. Új volt az *akmé* fogalmának bevezetése, azaz az életpálya csúcsát jelölő fogalom használata; a 40 év körüli életkort jelölte meg az emberélet legproduktívabb alkotói időszakának. I. e. 145 után, mikor VIII. Ptolemaiosz elűzte a Muszeion tudósait, Apollodórosz Pergamonba került, és egészen i. e. 133-ig maradt ott, aztán visszatért Athénba.

14. OKTATÁS A HELLENIZMUS KORÁBAN

A hellenizmus idejét általában Nagy Sándor halálától Egyiptom római meghódításáig, azaz i. e. 323-tól i. e. 30-ig számítják. Magát ezt a kort a paradoxonok sokasága jellemzi. Egyrészt világrésznyi birodalmak alakulnak ki, a görög kultúra rohamosan terjed, egyre több nép veszi át a görög szokásokat. Másrészt jelen van a hanyatlás, a nagy polisz-városok sorra veszítenek gazdasági hatalmukból, a demokratikus társadalmi rend elveszti bázisát.

Az i. sz. 2. században a racionalizmus-modell uralja a természettudományt, de a görög hagyomány nemcsak ennyiből áll, ide tartoznak az eleusziszi misztériumok is, a görög világ a végtelen (apeiron) vonzásában áll, a végtelen pedig az, amire nem érvényes a norma. Ekkoriban terjed a Hermész-mítosz, amelyben az oksági láncok megcsavarodnak, hiszen tagadja az azonosság, az ellentmondásmentesség és a harmadik eset kizárásának elvét, eszerint a hamarább van utóbb, mint előbb. Hermész az i. sz. 2. században diadalmaskodik, ez a politikai rend és a béke korszaka, ekkor artikulálódik az enkükliosz paideia, a teljes és minden diszciplínában járatos ember koncepciójának gondolata. Ebben a szisztémában nem érvényesül harmadik eset kizárásának elve, sok igazság lehet egymás mellett. A könyvekben rejtőző misztikus üzenet megértéséhez kell a szavakon kívül valamiféle kinyilatkoztatás, olyan, ami személyes jelentéssel bír – ilyen a látomás, az álom, az orákulum. Ez a titkos tudás mély tudás (mert csak az maradhat sokáig ismeretlen, ami felszín alatt van), így hát az igazság azzal lesz egyenlővé, ami kimondatlan, illetve homályosan mondódik ki, és a látszaton, a szó szerintiségen túl értelmezendő. Az istenek e szerint hieroglifikus, rejtelmes üzenetekben beszélnek, amit nem minden halandó, hanem csak a beavatottak értenek meg. A görög racionalizmus szerint az volt az igaz, amit meg lehetett magyarázni, most ellenben csakis az lehet igaz, ami megmagyarázhatatlan. Umberto Eco a következő magyarázattal szolgál e misztikus szál eredetére vonatkozóan:

> „A végső, a megközelíthetetlen értelem után tapogatózó elme belenyugszik, hogy az értelem mindig tovasiklik. Minden akár evilági, akár égi objektumban valami titok lappang; ezt a titkot csak beavatottak fejthetik meg, és az ismerete egyúttal beavatottságot is jelent. A megfejtett beavatási titok azonban semmire se jó. A megfejtettnek vélt titok csak akkor titok, ha egy másik titokra utal és így tovább, egészen a végső titokig. A tovább- és továbbutaló szimpátiák univerzumát kölcsönhatások tagolják valóságos labirintussá, amelyben minden esemény spirálszerű logikának engedelmeskedik, amelyben kérdésessé válik az időrend szerinti ok-okozati sorrend. Végső titok nem létezhet. A hermetikus beavatottság végső titka az, hogy minden titok. A hermetikus titok szükségképpen üres titok, hiszen aki azt állítja, hogy bárminemű titkot megfejtett,

az nincs beavatva, és a kozmikus misztérium megismerésének csak a legkülső felszínéig jutott el."[52]

I. e. 404-től, a peloponnészoszi háború lezártával jelentős változások következtek be a görögök világában. Athén elveszti katonai vezető szerepét, innentől a politikai hegemónia helyett a kultúra és a műveltség biztosítja számára a vezető szerepet. Olyan híres kulturális központok képviselik a folytonosságot vagy jönnek létre újként, mint Athén, Rhodosz, Mütiléné, Apollónia, Masszilia és Mediolanum, később ismert lesz még Karthágó, Burdigala és Augusztodunum.[53]

A kultúra minél szélesebb körű terjesztésére vállalkozó hellenizmus olyan olvasztótégelynek tekinthető, amelyikben legfőképpen a görög műveltséget kívánták terjeszteni. Ezt a törekvést nagymértékben segítette a hellenizmus kozmopolitizmusa, ugyanis nem csupán az a személy számított görögnek, aki annak született, hanem az is, aki görögös műveltséggel rendelkezett. Ez utóbbi a görög nyelv ismerete mellett irodalmi, filozófiai, retorikai képzettséget és sajátos hellén gondolkodásmódot jelentett. A szofista Gorgiász iskolájából kikerült Iszokratész (i. e. 436–338) jóval korábban így foglalta össze ezt a koncepciót:

„A mi városunk annyira megelőzte már a többi embert gondolkodásban és beszédben, hogy ennek tanítványai a többiek tanítói lettek, és hatása alatt a görög megnevezés többé nem közös származást, hanem a gondolkodásmódot jelenti, s inkább nevezhetnők görögnek, akik a mi műveltségünkben, mint akik közös származásunkban osztoznak velünk."[54]

Iszokratész tehát a hellenizmus ideológiai megalapozójának is tekinthető. A hellenizmus korának további jellemzője a horizont kitágulása, aminek gyakorlatias megnyilvánulása új görög városok alapítása. Ekkoriban olyan új kulturális központok jöttek létre, mint Alexandria, Antiochia, Pergamon vagy Rhodosz. A hellenizmus az egységesülés mellett differenciálódást is magával hozott, ez különösen a tömegek és a magasabb műveltséggel rendelkezők határozottabb elkülönülésében jelentkezett, oka pedig a szorosabb kötöttséget és egyúttal jogokat is jelentő poliszrendszer szétesésével magyarázható.

[52] Eco, Umberto, 2008, 170.
[53] Hoffmann Zsuzsa, 2009, 130.
[54] Panegyrikos 50–51. In: Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: *Görög művelődéstörténet*. Budapest. 656.

15. OKTATÁS A RÓMAI BIRODALOMBAN

Az ókori Rómában csak az i. e. 3. század közepétől beszélhetünk görög-hellén értelemben vett iskoláztatásról, korábban az oktatást kizárólag nagycsaládi keretben oldották meg. Valószínűleg a dél-itáliai Magna Graeciából érkezett literatusoknak köszönhető Rómában az első kollektív iskolák létrejötte, feltehetőleg nekik köszönhető a „G" betű megjelenése is a latin ábécében.[55] Az i. sz. 2. században már sok görög van Rómában, ők a hellenisztikus műveltség átadásával foglalkoznak. Idővel lassan kialakul az elemi iskolákból, a grammatikai és retorikai iskolákból álló oktatási rendszer.

A nagy rétorok közül *Cicero* igen fontosnak tartja a tanítást-tanulást, mégpedig életkortól függetlenül:

> „…a művelődés kedvéért való tanulás hajtóerő az ifjúkorban, élvezet az öregségben, dísz a jósorsban, menedék és vigasz a balszerencsében…"[56]

Plutarkhosztól tudható (Cicero 2-3), hogy Cicero Görögországban tanult, Athénban aszkalóni Antikhosz előadásait hallgatta, majd az új Akadémia tanainak követője lett.[57] A rómaiakra jellemző racionális és praktikus gondolkozás összekapcsolódását mutatja Cicero történelemről vallott felfogása:

> „A történetírás első törvénye az, hogy sohase állíts olyat, ami nem igaz; a második, ne titkold el az igazat; a harmadik, a részrehajlásnak és az előítéletnek még a gyanúját is kerüld el."[58]

A művelődésügy állami szervezése Rómában a császárság korában kap nagyobb lendületet: Caesar már polgárjogot adott a szabad művészetek tanítóinak, és hozzáfogott egy nyilvános görög–latin könyvtár alapításához, ennek vezetőjéül Varrót szemelte ki.

Augustus is bőkezűen támogatta a tudományok képviselőit, és felállíttatta az octaviusi és a palatinusi könyvtárat.

Vespasianus hozza létre Rómában az első „egyetemet". I. sz. 69-től már a császár ennek a fenntartója. Vespasianus volt az első, aki állami fizetést adott a magasabb fokú iskolák oktatóinak. A császár rendeletben védi az orvosokat és a tanárokat, szigorúan bünteti azokat, akik e hivatások gyakorlóit bármivel is gyötörnék.

[55] Wachter, Rudolf, 2007, 24.
[56] Idézve in: Willmann, Otto, 1917, 178.
[57] Hoffmann Zsuzsa, 2009, 100.
[58] Cicero, idézve in: Sagan, Carl, 2010, 255.

Állítólag Quintilianus volt az első latin tanító és rétor, aki a császártól fizetést kapott.[59] Quintilianus pedig megírja *Retorika* címmel az első „egyetemi tankönyvet".

Róma igen fogékony a görög kultúrára. 155-ben az athéni hatóságok a filozófiai iskolák képviselőiből álló küldöttséget menesztenek Rómába, azzal a céllal, hogy fizetési könnyítést érjenek el. Jellemző módon három irányzat képviseltette magát: a platóni Akadémia, a Lükeion és a sztoikusok, az epikureusokat nem vonták be ebbe az akcióba. Plutarkhosz tudósítása szerint a filozófusok szónoklatai olyan lelkesedést váltottak ki a rómaiak körében, hogy azok minden korábbi szórakozásukat félbehagyva, a filozófusokat hallgatták.[60]

Trajanusszal indult meg a szegény gyermekek neveléséről való gondoskodás, és az ő „Ulpia" elnevezésű könyvtára a korábbiaknál is több tekercccsel rendelkezett. A császár példamutatását követve a provinciai városok is igyekeztek egyre fokozódó mértékben gondoskodni a nyilvános oktatásról és a tanítókról.

Hadrianus császár Rómában a kapitoliumi dombon megalapítja az *Athenaeum Romanum*ot, ahol a szónokok és a költők előadásokat tarthattak, a görög és római rétorok pedig itt tanítottak. Az Athenaeumban grammatikát, retorikát, filozófiát és jogtudományt oktattak az állampénztárból fizetett tanárok. Hadrianus felvirágoztatta az athéni iskolákat: Athénban gimnáziumot és könyvtárat alapított, de hazájában, Hispániában is számos iskola létesítését kezdeményezte. Fontos intézkedése, hogy a kiszolgált tanítóknak kitüntetést adott, így gondoskodott idős korukra megélhetésükről. Utódja, Antonius Pius folytatta ezt a hagyományt, és a provinciák tanítóit is évi fizetéssel látta el. A tanítóságot kiváltságos osztállyá tette, ugyanis felmentette a filozófusokat, a rétorokat és a grammatikusokat az adófizetés, a hadi szolgálat és a katonák beszállásolásának kötelezettsége alól. Igaz, korlátozta a kedvezményben részesíthetők számát, és a kisebb városokban 6, a nagyobbakban 11, a provinciák székhelyén 15 fő alkalmazását biztosította.

Marcus Aurelius, a filozófus császár évi fizetést adott az athéni filozófiai iskolák – azaz az akadémikus, a peripatetikus, a sztoikus és az epikureus irányzat – két-két tanára számára. Alexander Severus Rómában új tanszékeket állított fel a retorika, a grammatika, az orvostudomány, a matematika, a mechanika, az építőművészet és a haruspex-tan számára, továbbá ösztöndíjakat létesített szegény sorsú tanulók támogatására.

Diocletianus császár szabályozta az oktatás költségeit, és meghatározta a különböző tárgyak oktatói által szedhető tandíj maximumát: eszerint az iskolamester (magister) havi 50 dénárt kérhetett, a számtan (calculator) és az írás (notarius) tanítója 75 dénárt, az architectus 100, a latin vagy görög grammatika

[59] Willmann, Otto, 1917, 187.
[60] Flashar, Hellmut, 1999, 11.

és a geometria oktatója pedig 200 dénárt.[61] A legmagasabb jövedelme a retorika oktatójának lehetett: 250 dénár.

Constantinus császár megerősíti a tanítók kiváltságait, és kiegészíti azokat a személyi sérthetetlenség jogával.

Egy-egy jelentősebb személy hitelesen dokumentált életútjából is neveléstörténeti következtetések fogalmazhatók meg. Iulianus császár például a következő tanulmányi utat járta be: a 337. évi palotavérengzések után, amelynek atyja és egyik bátyja is áldozatul esett, az ariánus Eusebius püspök nevelte Nicomediában majd Constantinopolisban,[62] de tanult Pergamonban és Epheszoszban, megismerkedett a neoplatonista tanítással, és az athéni Akadémián hallgatta Priszkosz előadásait. Életében a fordulatot, azaz a „pogánysághoz" fordulást, amiért a történelemben Iulianus Apostata (Hitehagyott) jelzővel illetik, saját maga 351-re datálja, kiváltó oka pedig a körülötte zajló gyilkosságok, nyolc hónapos comumi fogsága és több más tényező összegződő hatása lehetett. Ennek külsődleges megnyilvánulását 361-ben szakálla megnövesztésével jelezte a nyilvánosság számára. Rövid ideig tartó uralkodása alatt – 361–363 között – megszületett a „rétorokról szóló rendelete". Ebben Iulianus elrendeli a tanítói hivatalra pályázók vizsgáztatását, mert szerinte „a tanítómesterek és tanítók mindenekelőtt életmódjukkal s azután szónoki tudásukkal tűnjenek ki…"[63], továbbá kimondja azt, hogy a tanító csak azt taníthatja, amivel egyetért. Ennek a rendelkezésnek az értelmében a keresztény hitű tanítók nem taníthattak pogány szerzőket és természetesen fordítva sem. Jogtörténeti érdekesség, hogy ezt a minden fél által bírált rendeletet nem törölték el, sőt a későbbi, a 425-ben keletkezett *Codex Theodosianus* mint érvényes rendelkezést tartalmazza.

A felsőbb iskolai (akadémiai) tanulmányok rendjét Valentinianus rendelete szabályozza: eszerint a tanulónak be kell mutatnia honossági bizonyítványát, ki kell választania a megtanulandó tudományterületet, tisztességesen kell viselkednie, és 20 éves koráig be kell fejeznie a tanulmányait. A végbizonyítványba bejegyezik a tanulmányi előmenetelt, és tájékoztatást adtak benne az érintett személy erkölcseiről.

II. Theodosius 425-ből való rendelete bemutatja a rómaival vetekedő konstantinápolyi főiskola szervezetét, ebben tíz-tíz tanár foglalkozott latin és görög grammatikával, öt tanár görög retorikát, három latin retorikát oktatott. A jogtudományt két tanár, a filozófiát pedig egy tanár képviselte. Az oktatás a Capitolium

[61] Mommsen, Theodor (1851): *Über das Edikt Diokletans*. Berichte d. Königlichen Sächsichen Gesichte der Wissenschaften. 1.
[62] Havas L. – Hegyi W. Gy. – Szabó E. (szerk. 2007): *Római történelem*. Osiris Kiadó, Budapest. 620.
[63] Mommsen, Theodor, 1851, 9.

csarnokaiban történt, ahol csak a kinevezett tanárok tarthattak előadást, akik számára viszont tiltva volt a korábban sok problémát okozó magánoktatás.

Róma egyik legjelentősebb oktatási teljesítménye *a jogi iskolák* (stationes) működtetése. Ilyenek kezdetben Rómában Apollo temploma mellett létesültek, ahol jogi könyvtárat is alapítottak. A római arisztokrácia főként a katonai, illetőleg a jogi képzettséget részesítette előnyben. A jog tanárait antecessoroknak nevezték. Az elméleti jogi oktatatás tárgyai: a bevezetés (institutio) és a gyakorlati kiképzés (instructio). A római jog rendszere és az ebből fakadó gondolkodás az európai kultúra fejlődésére közvetlen, az oktatásra pedig az itt kifejlesztett módszerek alkalmazása révén közvetett hatást fejtett ki.[64] A római társadalom rétegződése és ennek művelődésre gyakorolt differenciált hatása az európai kultúrkör egyik további, elmélyültebb tárgyalást igénylő értékes hagyománya.[65]

A római jogi oktatás mellett említést érdemel Berytos (a mai Bejrút) Septimus Severus által híressé vált jogi iskolája. A berytosi iskola az Antonius-dinasztia idején (i. sz. 96–103) jött létre, fénykora a Severusok uralkodási idejére (i. sz. 193–204) esik. Itt olyan kiváló római jogászok tanultak, mint Gaius, Scaevola, Papinianus és Ulpianus. Ezek a jogi iskolák a 3–4. században még „magánvállalkozásként" működtek, azaz az iskolák élén álló jogtudósok tartották fenn őket. A római birodalom közigazgatása viszont egységességet igényelt, így már Nagy Konstantin idején elkezdődött az államosítás, amit II. Theodosius folytatott 425-ben kelt rendeletével.[66] Rómában, Berytosban és Konstantinápolyban is két-két jogi tanszék létesült. A kötelező tanulmányi időt öt évben határozták meg, amelyből három évig előadásokat látogattak a „diákok", az utolsó két év pedig gyakorlattal és önképzéssel telt el. Ez volt a jogi oktatás rendje egészen Justinianus 533-ban elrendelt reformjáig.

Az universitas megnevezést ekkor még más értelemben használják, de már ismert és használatos a cathedra és a professzor kifejezés.

A római kultúra hagyományrendszeréből két módszertani megoldást mindenképpen említeni kell, mert ennek jelentős hatása lesz a későbbi fejlődésre és különösen a középkori egyetemi oktatásra. Az első ilyen a grammatikai oktatás keretein belül *a költői olvasmányok feldolgozási rendje,* metódusa. Ennek egymás utáni lépései pedig a következők:

Lectio – a kifejező, szép, helyesen hangsúlyozott olvasás.

Enarratio – az értelmezés, ami kiterjed a szófajokra, a szófűzésre, a mondattanra, a stílusra, a verstanra. Alkalomszerűen figyelnek a földrajzi, a mitológiai,

[64] Stein, Peter (2005): *A római jog Európa történetében.* Osiris Kiadó, Budapest.
[65] Alföldy Géza (2000): *A római társadalomtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.
[66] Zlinszky János (1998): *Ius publicum. A római magánjog története*. Osiris Kiadó, Budapest. 100–114.

a történeti, a csillagászati és a mértani vonatkozásokra is. Itt oldották meg az alaki és a tárgyi értelmezés során keletkezett problémákat.

Emanditio – a szöveg kritikai elemzése: azt vizsgálják, hogy a szöveg szerzője helyesen használta-e a szavakat, jól alkalmazott-e minden kifejezést.

Iudicium – a mű általános méltatása. Ezt sokszor maga a tanár végezte összefüggő előadásban.

A másik módszer a retorika oktatásával kapcsolatban a *declamatio* rendje, ami a következőképpen alakul. A tanár megadja a tárgyat, és ugyanő meg is magyarázza, azaz kifejti a helyzetet, a körülményeket és a tényállást, ezt *sermó*nak hívták. Ezután kezdődött meg a tanuló feladata, aki írásban megszerkesztette szónoklatát, ezt felolvasta a tanárnak, akivel mondatról mondatra haladva végigmentek a szövegen, és elvégezték a szükséges javításokat. Ezután a kijavított szöveget a tanuló kívülről megtanulta, és megfelelő hangsúllyal és hanglejtéssel tanárai és diáktársai előtt előadta. Témaválasztásukat tekintve a szónoklatok egy része történeti események keretébe képzelt helyzeteknek megfelelő beszédgyakorlatokból állt, ezek a könnyebbek. Másik részük, az ún. *controversiá*k tárgya hasonló a bíróságok előtt lefolytatott perekhez. Seneca a *declamatio* mindkét esetére számos példát jegyzett le.[67]

A rómaiak eredményei számottevőek a matematika alkalmazásának gyakorlati részében, a geometriában, továbbá a földmérésben, az asztrológiában, az építészetben és az orvostudományban.[68] Ennek maradandó bizonyítékai a napjainkban is látható épületek, utak, vízvezetékrendszerek maradványai.

16. AZ ATHÉNI ÉS MÁS FŐISKOLÁK A KÉSEI ÓKORBAN

Az athéni filozófiai iskolák egyesülése révén jött létre az athéni „egyetem". Eredetileg csak azok látogatták, akik a grammatikai és a retorikai képzés befejezéseként filozófiát akartak tanulni, azaz az *ephébia* 18-19 éves ifjai. Ugyanis az ephébiában a katonai szolgálat ideje megrövidült, és ennek a helyére került az irodalmi és filozófiai tanfolyam. Ennek kezdeti időtartama 1-2 év, de idővel akár 5 év is lehetett.[69] Egyébként Athénban i. e. 338-ban vezették be az ephébia intézményét, ami a 18-20

[67] Ilyen példák olvashatók Finánczynál (1906, 236).

[68] 1956-ban a római via Latinán találtak egy képekkel díszített sírkamrát. A családban orvostudós is lehetett, mert az egyik kép Aszklépioszt, a gyógyítás istenét ábrázolja, amikor a körülötte álló fiatalembereknek mutató pálcával magyaráz egy holttest felett. – In: Medvigy Mihály (2009): *Róma – művészeti és régészeti barangolás a történelmi múltban.* Semmelweis Kiadó, Budapest. 23–24.

[69] Finánczy Ernő, 1906, 58.

év közötti fiúk katonai kiképzését szolgálta, az i. e. 2. században már egy évig tartó, a tehetősebb fiúk képzésére szolgáló intézményként említik. A magasabb szintű tanulmányokra előkészítő ephébia vezetője a *koszmétész*. A művelődési eszmény pedig az *enkyklios paideia,* ami a nevelés teljes folyamatát és végeredményét jelenti. A milétoszi Delphinionból került elő egy i. e 200/199-ből származó kőtábla, amely egy iskola működését írja le: ebben részletesen előírják a pénzalapok felhasználását, a testnevelés és az írástanárok megválasztásának szabályait és ezek jövedelmét. Rendelkeznek a határozatok kőtáblán történő közzétételéről is.[70]

Hadrianus és az Antoniusok különösen fontosnak tartották az athéni iskolát és ennek megfelelően kezelték. A 2. században már mintegy tíz rendes tanárral működött. Az oktatás fő területei: szophisztika vagy retorika; politika és filozófia. A „diákok" a világ minden tájáról érkeztek, voltak közöttük görögök, rómaiak, egyiptomiak és arabok.

Az egyházatyák közül is többen az athéni „egyetemen" tanultak, így például Nagy Szent Vazul és Nazianzi Szent Gergely. Nazianzi Gergely dicsérő beszéde (Or. XLIII. 15. és 16. fejezet), melyet egykori társára emlékezve írt, eleven életképet ad az akkori iskola szervezetéről, az ott tanuló diákok életéről, a viselt öltözetről és az ünnepi lakomák lefolyásáról.[71] Az athéni iskolában magas színvonalon oktattak retorikát és a legtöbb filozófiai irányzatot – a platóni, az arisztotelészi, a sztoikus és az epikureusi irányzat is képviselve volt, sőt az 5. században már neoplatonista nézeteket is tanítottak.

Az athéni újplatonista iskola több neves képviselőjének a munkássága is feldolgozott a szakirodalomban. A konstantinápolyból származó *Proklosz* (412–485) 437-től haláláig az iskola vezetője. A sokoldalú tudós kommentálta Platón műveit, magyarázott matematikai és csillagászati szövegeket, értekezett teológiai kérdésekről. Az athéni iskolát a bezáratás idején a szír származású *Damaszkiosz* (462–538) vezeti. A hangsúlyozottan „pogány" szellemiségű iskolában élénk szellemi viták zajlanak a mesterek és tanítványaik között metafizikai kérdésekről. Damaszkiosznak fennmaradt *A principiumokról,* valamint az *Iszidórosz élete* című munkája. Az athéni egyetem bezárása után tanítványival együtt Perzsiába menekült.[72]

A hellenisztikus és a későbbi időszak között némi folytonosságot jelenthetett a Berytosban található jogi főiskola, I. Justinianus ugyanis ennek a működtetését még megengedte. 551-ben azután egy földrengés miatt szűnt meg az oktatás. Alexandriában a 7. században bekövetkezett arab hódításig akadémia működik, ahol a hét szabad művészet tárgyai mellett filozófiát, jogot és orvostudományt oktatnak.

[70] Németh György: *Görög történelem. Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest. 331–333.
[71] Fináczy Ernő, 1906, 59.
[72] Bene László (2007): Görög–római filozófia. 243. In: Boros Gábor, főszerk. 2007.

Az athéni egyetem Justinianus által történő bezáratása 529-ben – mintegy 916 éves működés után – korszakhatárnak tekinthető, ugyanis azt a tényt fejezi ki, hogy ennek a kultúrának az értékei most már nemcsak feleslegesnek, de zavarónak is tűnnek. A korai kereszténység, majd az államvallássá lett kereszténység idején az antik kultúra egyes elemei sokáig a „pogányságot" jelentették, és határozottan elítélték, sőt büntették ezek követését. Ezzel szinte egyidőben Monte Cassino szerzetesei között 528-ban megfogalmazódik a *Regula,* megvetve az alapját egy új kultúrának.

17. A SZÓNOKISKOLA

Talán a szónokiskolák hasonlítanak az ókor idejéből a leginkább a későbbi egyetemekre, ezért működésükkel és oktatási módszereikkel érdemes részletesebben foglalkozni.

A szónoki mesterségek (technék) a görög kultúrában a népgyűléseken és bíróságokon voltak rendkívül fontosak. Az ókori bírósági rendszer sok embert mozgatott, ugyanis minden reggel sorsolással választották ki a harminc év feletti férfiak közül az 500 tagból álló esküdtbíróság tagjait. Az athéni igazságszolgáltatás hihetetlenül gyors volt, hiszen a tárgyalásra került ügyeket – bízva a kollektív bölcsesség ítéletében – nem napolták el, hanem még a tárgyalás napján lezárták, és fellebbezési lehetőség sem volt. Így minden a bíróság előtt, ott és akkor elhangzottaktól függött. A vádlottól elvárták, hogy minden eszközt megragadjon a védekezésre. Mindez ténylegesen létfontosságúvá tette a szónoklás művészetének elsajátítását. A hivatásos beszédírók (logográfus) – díjazás ellenében – segíthettek a beszéd megírásában és szükség szerint a betanításban is. A szónoki előgyakorlatok (progymnasma) a műveltség elsajátításának fontos részei az ókorban, a középkorban, sőt még a humanizmus idején is. A rétor ezekkel a gyakorlatokkal vezette be növendékeit a beszédkészítés mesterségébe.

A poliszrendszer megszűntével a retorika tekintetében új helyzet állt elő, ugyanis a törvényszéki és a tanácsadói beszédek szerepe csökkent, a politikai szónoklás egyre inkább ceremoniális jellegű lett. Jelentősen átalakult a bírósági ítélkezés gyakorlata. Az egyre több törvény ismerete és alkalmazása már ügyvédi tevékenységet igényelt, és az esküdtbíróság helyett is egyetlen bíró ítélkezett. A 438-ban létrejött *Codex Theodosianus* már az egységesítés céljait szolgálta. Mindennek természetes következménye a törvénykezés lelassulása és megdrágulása. Ilyen körülmények között a hellenisztikus korban az egyre fontosabbá váló iskolarendszerben kulcsszerephez jut a retorika, mert kívánatos végcélként

ez határozza meg az oktatás tartalmát. A szellemi és a társadalmi elit életformájának és műveltségének részévé válik a diplomáciai retorika ismerete.

A szónoki képzés előfeltétele az írás-olvasás elsajátítása, amit irodalmi szövegek tanulmányozása útján oktattak a grammatikai iskolákban. A retorikai képzés négy gyakorlati módszerrel történt: 1. az olvasás; 2. az előadások meghallgatása; 3. egyes szövegrészletek parafrázisa és 4. önálló beszéd készítése és elmondása. A hangos olvasás során a helyes kiejtés gyakorlása mellett a színészi előadás elemi formáit, a kéz- és testmozdulatok, valamint az arcjáték különböző formáit is megismerték. Az előadások meghallgatása valójában önmagában is összetett feladat. Kezdőknek elég volt a beszéd főbb pontjait és néhány fordulatot megjegyezniük. A haladóknak viszont emlékezetükben meg kellett őrizniük a teljes beszédet, és lehetőség szerint képesnek kellett lenniük újra elmondani azt. Ennél is több leleményességet igényelt a parafrázis. Az átfogalmazás általában versszorok prózába fordítását, ritkábban prózarészletek versbe szedését, görög szövegrészek latinra fordítását jelentette. Az önálló beszédek készítéséhez már tankönyveket írtak, ilyen az alexandriai Theón és Priscianus munkája. Beszédfajtából hármat különbözettek meg, a törvényszéki, a tanácsadói és az ünnepi beszédet. Ezek a következő gyakorlatokból álltak össze: mese, elbeszélés, chreia[73], gnóma[74], cáfolat, megerősítés, közhely, dicsőítés, szidalmazás, összehasonlítás, jellemábrázolás, leírás, elvi kérdés és törvényjavaslat.[75] Ezen gyakorlatokkal a következő készségek alakulhattak ki: egy szöveg lényegének megértése és elmondása saját szavakkal, a tanulság megfogalmazása és továbbadása mások számára.

A retorikai iskolát végzett ifjak lehettek ügyvédek, hivatalnokok, udvari tisztviselők, tanácsadók, orvosok, és egyházi szolgálatba is állhattak. Tanárok – a korabeli források tanúsága szerint – a legritkábban lettek. A retorikai iskolák oktatói eleve ambivalens viszonyok között éltek. Aki közülük hírnevet szerzett, azért városok versengtek, és ha megnyerték maguknak, akkor felvirágzott a város élete. A szónokok közötti rivalizálás a városi élet fontos színfoltja. A versengés következményeként előfordulnak megvesztegetések, egymás kölcsönös feljelentgetése és más negatív jelenségek is, amikor a vezető szónokok közötti viszályt átvették a diákjaik, ami verekedéssé, összetűzéssé fajult. Különösen rossz helyzetbe kerültek a másodrangú oktatók, nekik minden egyes fizető diákért meg kellett küzdeniük, és ha már megnyerték maguknak, a tandíj beszedése sem volt mindig egyszerű.

[73] A chreia az anekdota, adoma, vicc kategóriába sorolható, azzal a megszorítással, hogy mondanivalója erkölcsileg építő szándékú.

[74] A gnóma valamire rábeszélő vagy valamiről lebeszélő tömör mondás, kijelentés formájában. A gnóma abban különbözik a chreiától, hogy az utóbbi néha cselekményes, a gnóma viszont mindig mondáson alapul, továbbá a chreia személyhez kötődik, a gnóma viszont személy nélkül is megfogalmazható.

[75] Bolonyai Gábor (szerk. 2001): *Antik szónoki gyakorlatok*. Typotex, Budapest. 35.

18. Libaniosz életútja – példa az ókori örökség továbbélésére

Szent Ágostonhoz hasonlóan kortársa, Libaniosz (314–393) élete is jól dokumentált, művei 12 kötetben jelentek meg, mintegy 1600 levele és 64 beszéde maradt fenn, valamint önéletrajza.[76] Így kiváló lehetőséget nyújt a korabeli oktatási viszonyok megismeréséhez. Libaniosz megtért kortársától eltérően megmaradt görögpogány szerzőnek. Antiochiában született jómódú családban. Igaz, a család nem volt mentes a tragikus történésektől, hisz atyai nagyapját Diocletanius császár kivégeztette, és vagyonukat elkobozta. Libaniosz édesapja vagyonos családba nősült, így sikerült újra felülkerekednie a mostoha viszonyokon. Ám az édesapa Libaniosz tizenegy éves korában meghalt, így édesanyja nevelte, nem sajnálva a taníttatásra szánt pénzt, annak ellenére, hogy fia inkább a szórakozást és az alvást választotta tanulás helyett. Tizenöt éves korában viszont hirtelen megjött a kedve a tanuláshoz, egy grammatikushoz kezdett járni, és öt éven keresztül éjjel-nappal klasszikusokat olvasott. Húszévesen kezd retorikát tanulni és 336-ban érkezik meg Athénba, ahol akkoriban három állami támogatással működő szofista és növendékeik vetélkednek egymással. Libanioszt hidegen hagyják a diákok közötti összetűzések, huszonöt éves, amikor Achaia tartomány proconsulja meghívja tanárnak, mert megelégelve a korábbi tanárok közötti viszályt, azokat elküldi. Huszonkilenc éves korában Libaniosz innen is továbbáll, és egy társával együtt Herakleia városába indul. Útközben a nagyobb városokban megállva bemutató beszédeket tart, amivel sikereket arat, és némi pénzhez is jut. Hívják Konstantinápolyba, de mire odaér, másnak adják az állást, ezért magániskolát nyit. Jó szónokként elhódítja a diákokat a többiektől, akik ezért nemi erőszak és mágia vádjával feljelentik a császárnál. A támadások miatt Nikai majd Nikodémia városába megy, itt tartózkodik 344 és 349 között. Olyan sikeres, hogy a városi fürdőben is órákat ad, az utcán kántálják beszédének részleteit, és amikor 1500 statért (15 évnyi állami fizetést) ellopnak tőle, a város összeadná a pénzt, de ő nem fogadja el, viszont nyolcévi tanítással újra megkeresi az ellopott összeget. A szakmai irigység és a vádaskodás itt sem kerüli el. 350 körül Philippos császár hívására újra Konstantinápolyban van, 353-ban pedig Athénba hívják vezető szofistának, amit nem fogad el, mert két másik tanárt az utcán megszégyenítettek. 354-ben visszamegy szülővárosába, és élete végéig ott is marad. Nagy várakozással tekint 361-ben Julianus Apostata trónra kerülésére, várja régi ünnepek újbóli megünneplését és az ékesszólás tiszteletének növekedését. Julianus 362-es rendeletével,

[76] Libaniosz munkásságát Bolonyai Gábor (szerk. 2001) *Antik szónoki gyakorlatok* c. könyve (62–71.) alapján elemzem, életútjából az oktatási vonatkozásokra koncentrálva.

miszerint a kereszténységet eltiltotta az államilag megtűrt oktatástól, viszont nem ért egyet. A rendelet két híres érintettje Proairesziosz Athénban és Marius Victorinus Rómában. Miután Julianus 363 nyarán meghalt, egy évre rá rendeletét visszavonták. De Libaniosz élete ezután sem jut nyugvópontra, 365 és 378 között többször vádolják összeesküvéssel. Közben Valentinianus praefectus praetario címet ajánl fel neki, de ő nem fogadja el, mert becsesebbnek tartja a szofista címet. 383-ban, Theodosius uralomra kerülésekor viszont már elfogadja, mert úgy véli, így hatásosabban védheti megélhetési gondokkal küszködő szofista társait. 387-ben még részt vesz az antiochiai lázadásban. 393-ban bekövetkezett haláláig folytatja a tanítást.

Libaniosz életútja jól példázza korának – a pogányság és a kereszténység közötti átmeneti időszaknak – művelődési viszonyait. Az oktatás a sokféle földrajzi helyszínen, a mindenütt előforduló ellenségeskedés, az uralkodók váltakozó üldözése és kegye és közben a töretlen alkotókedv, melynek produktumai napjainkig megmaradtak – ezek mind a kor összetett viszonyainak egyéni sorsban megmutatkozó lenyomatai.

19. BIZÁNCI HATÁSOK

A 4. században Bizáncban folytatódott a görög–római hagyományok és a kereszténység összeegyeztetésének kísérlete. Az egyházi szövegek megértése és a prédikációk megtartása érdekében fontos az írásbeliség, a grammatika és a retorika. A tanulóknak 6-8 éves korban írást-olvasást tanítottak, ahol nagy figyelmet fordítottak az ortográfiára, tekintve, hogy a kiejtés lényegesen eltért a klasszikus görög idiómáktól. 10-12 éves korban grammatikát és a görög szerzők műveit, Homéroszt és az eposzokat oktatták, továbbá a filozófusok tanításaival ismerkedtek. Ezután választási lehetőség nyílt azon tanulni vágyók számára, akik nem apáik mesterségét kívánták folytatni. Ez lehetett egy szerzetesrend belső iskolája vagy egy magasabb képzést nyújtó iskola elvégzése, esetleg egy főiskola, ahová a 16-19 évesek jártak. A bizánci kultúrában már ekkortól különvált a klerikusok és a világiak oktatása. A papi utánpótlás képzése ebben a kultúrában tartósan az egyház kezében maradt. A világi főiskolán matematikával, filozófiával és retorikával foglalkoztak. Az iskolafokozatok közötti életkori és tananyagbeli határok nem voltak merevek, a helyi lehetőségektől függően változatos kombinációk jöttek létre. A részleteiben jelentős különbséget mutató oktatás közös alapja az antik hagyományból ismert *enciklopédikus képzés,* ami nem tantárgyszerűen, hanem a megfelelő tanári értelmezés segítségével, egyfajta szintézist alkotva fogta össze

a szükségesnek vélt ismereteket.[77] Nazianzi Gergely vagy Baszileiosz életrajzából tudható, hogy az enciklopédikus ismeretek elsajátítása után a diákok máshol, például az athéni „egyetemen" tanultak tovább. Baszileiosz hasznosnak tartja a hozzáférést a klasszikus szerzőkhöz, nem lát ebben sem morális, sem intellektuális akadályt, mert úgy véli, ez elmélyítheti a keresztény tanítást. Homérosz költeményét egyenesen az erkölcs himnuszának tekinti.[78] A nyugat-római oktatáshoz képest még az a jelentős eltérés, hogy Bizáncban a trivium szövegeit görög és latin nyelven olvasták. Az itteni professzorok hagyományosan állami szolgálatban álltak, tisztességes jövedelemmel bírtak, de ennek fejében nevelési feladatok ellátását is elvárták tőlük.

A bizánzi oktatás legfontosabb központja a jelentéktelen Byzanz városából 324-ben kifejlődött császári székhely, Constantinopolis. A város alapterülete ekkor négyszeresére növekedett, paloták és oszlopcsarnokok épültek, de külön oktatás céljára létesített épületet nem említ a szakirodalom. Az itt élő, szabadfoglalkozású tanárok még a Vespasianus császár 1. században hozott rendelete szerinti privilégiumokat élvezték, azaz nem fizettek adót, és nem szállásoltak el náluk katonákat. A második Rómaként emlegetett város hamarosan kereskedelmi központtá vált, de a könyvtárak hiánya, Alexandria és Athén konkurenciája miatt, és mert csupán egyetlen oszlopcsarnok állt rendelkezésre, a magasabb szintű oktatás előfeltételei lassan alakultak ki. Első lépésként Constantinus császár egy scriptoriumot alapított 340-ben. Ebben a városban oktatott *Libaniosz,* az ő leírásából tudható, hogy ekkoriban a tanárok között éles verseny alakult ki a (fizető) diákokért. A diákok megnyerésének egyik módja pedig az volt, hogy változatos helyeken tartottak szónoklatokat, s ékes beszédükkel vonzották magukhoz a tanulni vágyókat. Libaniosznak ezen a téren olyan sikerei voltak, hogy még a lóverseny és a színház rajongóit is magához tudta csábítani.

A döntő lépést 425-ben II. Theodosius császár tette meg a felsőoktatás felé, mert megelégelte, hogy a nagyon különböző képzettségű tanárok összevissza csábítgatják egymás elől a diákokat, és ezért, saját szóhasználata szerint, nem egyetemet, hanem *auditorium*ot létesített, 31 „tanszékkel". Itt 10 tanár latin grammatikát, 3 latin retorikát, 10 görög grammatikát tanított, mellettük 5 szofista, 1 filozófus és 2 jogász oktatott. A császár a zavartalan oktatás érdekében utasította a város prefektusát, hogy minden tanár számára biztosítson egy különálló helyiséget. A kései antikvitás legnagyobb könyvtára is itt létesült, 120 ezer kötettel, de ez sajnos 476/477 körül leégett. Egészen a 6. század második feléig működött ez a kétnyelvű oktatás, azután pedig megszűnt maga az „egyetem" is.

[77] Mazal, Otto (1989): *Handbuch der Byzantinistik*. Graz. 149.
[78] Schlange-Schöningen, Heinrich (1999): Konstantinopel. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999, 42.

Valójában az egyetem elnevezés több okból sem használható erre az intézményre. Egyrészt hiányzott az orvostudomány és az építészet oktatása, másrészt alapvetően az állami szolgálatra alkalmas hivatalnokok képzése volt a létesítés alapvető célja. Egyébként a városi prefektus hatáskörébe tartozott a diákok felügyelete, ennek értelmében a kocsmázókat és azokat, akik 20 éves korukig nem fejezték be tanulmányaikat, elküldték a városból.[79] Egy további érdekesség ezzel a korai intézménnyel kapcsolatban, hogy nem oktattak benne teológiát sem, ami azért szokatlan, mert II. Theodosius köztudottan a kereszténység híve volt, minden napot himnuszok éneklésével kezdett, és heti 2-3 napot böjtölt. A történészek szerint vélhetően feleségének, az egyik athéni filozófus lányának, Atheniasznak a befolyása érvényesült ebben, aki később megkeresztelkedett és az Eudokia nevet vette fel. Mindez arra is utal, hogy a 4. század idején egyfajta kiegyenlítődés vette kezdetét a pogányság és a kereszténység nézetrendszere között. Ez a békésebb állapot – amelynek részeként pogány tanárok is szabadon oktathattak – egészen 527-ig, két évvel az athéni Akadémia bezárása előtti ideig tartott, akkortól tömegesen tértek át az oktatók a keresztény hitre, és csak elvétve említenek nem keresztény tanárt. II. Theodosius és Justinianus ideje között mintegy 23 tanár ismert név szerint, ennek ellenére ez az „auditorium" ennek az időszaknak a kiemelten fontos oktatási intézménye.

II. Hérakleiosz császár (610–641) idején újra indul egy magasabb szintű iskola, de működése nem tartós, mert III. León (717–741) császár idején a zsidó és arab üldözés miatt újra bezárták.

Bizáncban 726 és 843 között az ikonosztázia kérdése körül zajlottak a viták, és a képrombolás időszaka nem kedvezett az oktatásnak. Ekkor a magasabb szintű oktatás és az állami tisztviselők képzése magánkézbe került, ennek tartalma és eredményessége azonban esetlegesnek bizonyult.

A több egymást követő császár már nem intézményalapításban, hanem egyes tanárok támogatásában gondolkodott, néha az is csak külső ösztönzésre valósult meg, ahogy ez Theophilosz (829–842) császár idején történt. Ekkoriban egy León nevű tanár olyan eredményesen tanított, hogy egy arab fogságba került növendékére az abasszida kalifa, al-Mamún (813–833) is felfigyelt, és Leónt Bagdadba invitálta. Ekkor már Theophilosz is felfigyelt a tehetséges tudós tanárra, megajándékozta, valamint egy templomot jelölt ki számára, hogy legyen hol tanítania. León tanár neve feltűnik még III. Mihály császár idejében Bardasban, ahol további három tanárral kiegészülve – a geometria, az asztronómia és a grammatika tárgyában – intézményt alapítanak, de ennek az egyik legfőbb célja a mecénás császár hírnevének ápolása volt.

[79] Uo. 46.

Az újbóli eredményes iskolaalapításra a 11. századig, VIII. Kónsztantinosz császár uralkodásáig kellett várni, amikor Johannes Mauropus meggyőzte az uralkodót egy filozófiai és jogi főiskola szükségességéről. A filozófiát oktató főiskolán a görög hagyományra, a jogi főiskolán pedig a római jogra helyezték a hangsúlyt. Az előbbin a hét szabad művészetet oktatták, az utóbbin pedig a római jogforrások görögre fordításával és állami tisztviselők képzésével tettek nagy szolgálatokat az utókornak. A tudósok közül ismert személy Mikhaél Pszellosz (1018–1079), Mauropus tanítványa, aki a „filozófia konzulja" megtisztelő címet kapta.[80] Pszellosz a Xiphilinos patriarchával folytatott vitájában kiállt az ókori filozófusok mellett, úgy érvelve, hogy gondolatrendszereik ismerete sokat segített neki a keresztény tanok megértésében, sőt több tanításukat fel is használja a képzés során. Kettőjük vitája még irodalmi síkon zajlik, de 1082 körül a Pszellosz-tanítványt, Johannes Italost már kiátkozással sújtják ugyanezekért a nézetekért.

A keresztes hadjáratok, különösen a Velencéből induló IV. sok kárt okoztak Bizáncnak, magánkönyvtárak és kéziratok vesztek el a többszöri tűzvészben. Michael Choniates (1138–1222), aki 1182 és 1205 között Athén érseke volt, megdöbbenve említi, hogyan rabolták el a keresztesek a könyveit.[81] Az érsek feljegyzéseiben utal arra is, hogy már ekkor élénk könyvforgalom van Kelet és Nyugat között, ebben a közvetítő szerepet az ide-oda utazó, irodalmi érdeklődésű követek jelentették. Közülük ismert Burgundio von Pisa (1110–1193), aki a görög nyelv ismeretében következtében járt Konstantinápolyban, és több művet – így Hippokratész és Galénosz műveit is – lefordította latin nyelvre. Ez azt jelenti, hogy az arab források mellett Bizáncon keresztül egy másik út is létezett, amelynek közvetítésével az antik görög örökség a nyugati világ felé terjedhetett.

Bizánc későbbi fejlődése úgy alakult, hogy 1204-ben a párizsi egyetem tiltakozása miatt nem jöhetett itt létre nyugati mintájú skolasztikus iskola, de ismert ebből az időből néhány jelentős tudós személye, ilyen Georgios Akropolites (1217–1287), aki az arisztotelészi filozófia tanáraként sokat tett a tudományok felvirágoztatásáért, vagy Theodoros Metochites (1260–1332), aki asztronómiát és matematikát oktatott, és kommentárokkal látta el Ptolemaiosz és Arisztotelész írásait.

A 13. század végén, II. Andronikosz uralkodása alatt viszont létrejött egy muszeion-szerű főiskola, aminek II. Manuél a 14. században skolasztikus irányt szabott. Ez az intézmény olyan jó hírnévnek örvendett, hogy még az olasz egyetemekig is eljutott az itteni kiváló oktatás híre. Az állami fizetést élvező professzorok filozófiát, a platóni és az arisztotelészi tanokat oktatták, igen magas színvonalon. Teológiai képzés itt sincs, mert ezt az egyház maga biztosítja.

[80] Ostrogorsky, Georg (1963): *Geschichte des byzantinischen Staates*. 3. átdolgozott kiadás, München. 262.

[81] Schlange-Schöningen, Heinrich, 1999, 56.

Bizánc tudománytörténeti jelentősége elsősorban a kommentárokban és a gyűjteményes munkák kiadásában és megőrzésében rejlik. Ilyen értelemben sajátos produktumok keletkeznek, amennyiben a természettudomány Bizáncban „nem arisztotelészi szellemben kutató jellegű, hanem inkább rejtett összefüggéseket kereső a növények, az állatok, az ember és isten világa között, ilyen értelemben leginkább a teológia segédtudományának tekinthető".[82] Ezt az irányt képviseli a számmisztika Bizáncban kedvelt művelése is.

A tudományok alkalmazása terén originális teljesítmény az Hagia Szophia székesegyház kupolájának megszerkesztése, építése és többszöri javítása, valamint számos különleges – többnyire csak a látványosságot szolgáló – automata készítése. Ennél sokkal fontosabb a könyvészetben beállt változás, ugyanis a korábbi papirusztekercsek helyett kezdtek összefűzhető pergamenlapokra írni. Változott az írásmód is, amennyiben a korábbi majuszkuláról a helytakarékosabb és könnyebben olvasható minuszkula írásra térnek át. Az antik irodalmi források másolásával és kritikai felülvizsgálatával foglalkozók közül a legismertebb Photios, történetesen neki köszönhetők a napjainkig megmaradt Platón-kéziratok. Az egy generációval későbbi Arethasz Euklidész, Lukianosz és Marcus Aurelius önéletleírását menti meg az utókor számára.

Összességében Bizánc érdemei nem annyira az egyes intézményekben öltenek testet, hanem sokkal inkább az egyes kiemelkedő személyek teljesítményében, ennek ellenére az ókori kultúra értékeinek gondozásával és átszármaztatásával Bizánc pótolhatatlan szolgálatot tett az egyre jobban intézményesülő, más modellekre építő Európa számára. Bizánc az antik örökségből a grammatikát, a retorikát és a filozófiát őrizte meg, de legfontosabbnak a római törvény megtartása bizonyult.[83]

20. MUSZLIM HATÁSOK AZ EURÓPAI EGYETEMEK KIALAKULÁSÁRA

A középkori iszlám országok, amelyek Eurázsia közepén helyezkedtek el, Indiából és Kínából is vettek át találmányokat, és részben örökölték az ókori görögök tudását, így sajátos szintézist alkotva közvetítik ezeket az értékeket az európai kultúra felé.[84]

[82] Uo. 52.

[83] Mezey László (1979): *A deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 36–37.

[84] Diamond, Jared (2010): *Háborúk, járványok, technikák. Társadalmak fátumai*. Typotex, Budapest. 257.

A nagy mecsetiskolák az innen kikerülő tudósok révén, többszörös áttételeken keresztül, változatos formában hatnak az európai egyetemekre. A muszlim világban az első Abbászidák idején, a 700-as évek második felében már a városi közösségek fizetik a tanítókat, és meglepően sokan tudnak írni. 800 után sorra alakulnak magasabb végzettséget nyújtó iskolák, közülük a leghíresebb a 972 óta Kairóban működő Al-Azhar.

Hárún ar-Rasid a 10. században alapította Bagdad egyetemét, amit hamarosan követett a bassorai, isfahani, szamarkandi, fezi, marokkói, szicíliai és a granadai főiskolák megnyitása.[85] Ezen iskolák tanárai mindenekelőtt az antik hagyomány megőrzésében és rendszerezésében látták a fő feladatukat.

Az ókori kultúra egyik meghatározó örökségét jelentik a felhalmozott ismeretek gyűjtéséről, rendszerezéséről tanúskodó *enciklopédiák* és a keletkezésüket eredményező gondolkodási folyamat részletei. Érdekes, hogy ez a gondolkodás más-más jelentéssel bír a kereszténységben és az arab világban. A keresztények számára a dolgokat jelentő szavak pontos használata áll a középpontban, a muszlimok világában viszont a tudományok közötti kapcsolatokat keresték, és számos tudomány-rendszertani művet köszönhetünk ennek a törekvésnek. E művek későbbi fordításai ösztönzően hatottak a nyugati kultúrkörre.[86]

Európa számára – közelsége miatt – különleges jelentőségű Córdoba, az alandalúszi Omajjád Emirátus (928-tól Kalifátus) fővárosa. A Kalifátus történetének csúcspontja III. Abdurrahmán (912–961) uralkodásának idejére tehető, ekkor a város lakossága körülbelül egymillió fő.[87] A városban a bagdadit is felülmúló főiskola működik. 971-re felépült könyvtárában 400 ezer könyv volt. A városban 52 közkórház és 27 elemi iskola működött. A híres córdobai könyvtár alapítója II. al-Hakám, aki mintegy 15 évig tartó uralkodása alatt (961–976 között) megbízottakat küldött szerteszét a muszlim világba, azzal a céllal, hogy vásárlással, cserével, ajándékozással gyűjtsék össze a fontos írásos műveket.[88] A könyvtár számos másolót, illusztrátort és könyvkötőt foglalkoztatott. A könyvkultúra magas színvonalára utal az a tény, hogy az elkészült szövegeket az uralkodó megbízottai ellenőrizték és szükség szerint korrigálták, javították az elírásokat. A muszlim kéziratos könyvek magas számát több tényező is magyarázza: egyrészt a magánhangzók kihagyása és a dőlt betűs írás használata, aminek következtében

[85] Huszár Tibor, 1977, 525.

[86] Kéri Katalin (2005): Átpillantását vágyva az egésznek – adalékok az enciklopédikus gondolkodás korai történetéhez. In: *Neveléstörténet,* 2005. 3–4. sz.

[87] Benke József (2006): *Az ó- és középkor egyetemei.* Hét Krajcár Kiadó, Pécs. 113.

[88] Ambrusné Kéri Katalin (1997): Córdoba virágkora és II. al-Hakam könyvtára. In: *Valóság,* 1997. 7. sz. 74.

gyorsabb ezek másolása, másrészt hogy papirusz és pergamen helyett az olcsóbban előállítható papírt használták.[89]

A muszlim hatások egyetemtörténeti összefüggéseinek tanulmányozásához némi eligazítást adnak a *tudományok rendszeréről* kialakult felfogások. Al-Farabi (870–954) a tudományokat kezdetben két fő csoportra osztja: teoretikus tudományokra, ilyen a matematika, a fizika és a metafizika; továbbá gyakorlati tárgyakra, amilyen az etika és a politika. Később a görög hagyomány és az iszlám szempontok összeegyeztetése után már nyolc tudományt említ: a nyelv tudományát, a matematikát (ennek része a zene és az asztronómia), a fizikát, a metafizikát, az etikát, a politikát, a jogtudományt és a spekulatív teológiát. Kortársa, al-Khwárizmi (meghalt 997-ben) muszlim tudományokat (jogtudomány, spekulatív teológia, grammatika, írnoki ismeretek, költészettan és prozódia, história) és nem muszlim tudományokat (filozófia, logika, orvostudomány, aritmetika, geometria, asztronómia és asztrológia, zene, mechanika, alkímia) említ. Ismert még Ibn Szina (Avicenna) és al-Ghazáli (1058–1111) tudományfelosztása, utóbbi a bagdadi Nizámijja akadémiának a vezetője. A legszisztematikusabban felépített és a szokványos tudományrendszertant messze meghaladó tartalmú felosztás a córdobai születésű Ibn Hazm (994–1063) nevéhez fűződik. Munkájának legfőbb értéke a szintézisteremtés szándéka az értelem, a hit, a filozófia és a teológia között.[90]

A görög és muszlim világ európai kultúrára gyakorolt hatásáról értekezik egy filozófus-fordító, Adélard of Bath (1080–1152 körül), és ezt írja:

> „Nehezemre esik nekem az állatokról vitatkozni. Én arab tanítómestereimtől megtanultam, hogy az értelmet válasszam vezetőül, te viszont megelégedsz azzal, hogy rablánccon kövessél egy mesemondó autoritást. Mi másnak nevezhetném az autoritást, mint láncnak?"[91]

A fordítóiskolák működésével kapcsolatban további zavaró tényezőnek bizonyul, hogy sokszor bizonytalan, homályba vész a fordításhoz felhasznált alapszöveg eredete. Ennek számos oka lehet. Az egyik történetesen az, hogy a 12. századi értelmiségiek alkalmanként „a régiek és az arabok álruhájába"[92] bújtatták saját felismeréseiket, hogy vakmerőségüket jobban el tudják fogadtatni tekintélyelvű környezetükkel.

[89] Kéri Katalin (2009): *Nevelés és művelődés Hispániában – történelmi tanulmányok.* Szeged–Pécs. 14–15.
[90] Mindez teljes részletességgel olvasható Kéri Katalin (2009, 43–57) könyvében.
[91] Idézve in: Le Goff, Jacques, 1979, 76–77.
[92] Uo. 77–78.

Természetesen a muszlim hatások sokkal bővebbek, ezek részletesebb kifejtése olvasható Kéri Katalin monográfiájában,[93] néhány vonatkozás ismertetésére pedig az egyes fakultások tevékenységének tárgyalásakor kerül sor.

21. AZ ANTIK HAGYOMÁNY EGYETEMTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGÉNEK ÖSSZEGZÉSE

Az egyetemtörténeti előzmények számbavétele során terminológiai problémát jelent az ókori, magasabb képzést nyújtó intézmények megnevezése, hiszen ezek nem klasszikus értelemben működő egyetemek, ennek ellenére a szakirodalom felváltva használja ezen intézményekre vonatkozóan a magasabb képzést nyújtó iskola körülírást, esetleg alkalmanként az akadémia, a főiskola vagy az egyetem elnevezést. De ismertek még olyan megnevezések – mint vallásos egylet, vallásos társulás, kultikus-misztikus központ –, amelyek így összességükben lényegében a későbbi felsőoktatási intézmények elődeinek tekinthetők.

Ugyanilyen problematikus a tanszék elnevezés használata, az esetek többségében ennek a tartalma sincs pontosan definiálva. Nagy általánosságban úgy vélhetjük, hogy ennek említésekor egy-egy katedrát (tanszéket) birtokló és onnan előadó tanárról és a hozzá csatlakozott tanítványok szűkebb vagy tágabb köréről lehet szó.

A filozófiai iskolák szerepe kiemelten fontos a görög, a római és a hellén városok életében, hiszen a filozófiát nem elvont tudománynak tekintették, hanem elvárták, hogy eligazítást, tanácsot adjon az élet fontos gyakorlati kérdéseiben. A „filozófusok" arra keresték a választ, hogyan éljenek, és hol keressék az emberek az igazi boldogságot. Az ókorban a filozófusokban olyan tanítókat kívántak látni, akik utat tudnak mutatni a megváltozott világban való eligazodáshoz. Tehát a filozófia szerepe lényegesen eltért attól, ahogy ma használjuk, a mindennapi életben betöltött szerepe a mainál gyakorlatiasabb volt. Mindezt jól tükrözi az a tény, hogy Athénban a Tanács – és közvetve a nép – jóváhagyására volt szükség ahhoz, ha valaki filozófiai iskolát akart nyitni. A filozófiai iskolák ősi színhelye Athén, és az is maradt végig az ókorban. Előfordult, hogy később, a hellenizmus korában négy filozófiai irányzat is létezett itt egymás mellett, ami – a folytonosság egyik megnyilvánulásaként – Athén politikai hatalmának hanyatlása után is tovább élt. A hellenizmus idejének további jellemzője a filozófiából kiváló

[93] Kéri Katalin (2010): *Allah bölcsessége. Bevezetés az iszlám középkori nevelés- és művelődéstörténetébe*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.

empirikus irány kiteljesedése és megerősödése, ez azonban már leginkább Alexandriához és az ottani Muszeionhoz köthető.

Tehát az iskolák alapítása nem tetszőleges, véletlenszerű, hanem éppen fordítva, szerves fejlődés eredménye, egy törvényekkel szabályozott folyamat része. A cenzúra igénye, azaz a filozófiai iskolákban tanított nézetek ellenőrzésének követelése már megjelenik, de ez csak indirekt módon, a vagyoni helyzet és a szervezeti forma ellenőrzésén keresztül valósulhatott meg.

A filozófiai iskolák képviselőiben természetes módon élt a kíváncsiság a másik iskola tanításai iránt. Tekintve, hogy a tanítás jórészt szóbeli előadásokat jelentett, nehéz volt ehhez hozzájutni. Az „áthallgatás" eléggé kockázatos vállalkozás lehetett, mert minden gondolkodó félt tanítása átalakításától, annak esetleges eltorzításától, félreértelmezésétől. A másik veszélyt egymás tanítványainak az elcsábítása jelentette. Ettől függetlenül – az állandósult viták és ellenségeskedések ellenére – számos utalás maradt ránk a tanárok egymás közötti összefogásáról, amikor toleranciára való felhívással védték egymás szabad véleménynyilvánítási lehetőségét.

A filozófiai iskolák tagjai és főleg vezetői közötti viták a közélet fontos, közfigyelmet kiváltó eseményei, ezekben az okfejtő érvelés mellett kiemelkedő szerepe van a szónoki képességeknek és a hangzatos, közérthető hasonlatoknak, példáknak, összehasonlításoknak. Ezek némelyike eredeti forrásból vagy többszörös áttételben és átvételben napjainkig is megmaradt.

Az ókori felsőoktatási intézmények legfontosabb megkülönböztető sajátossága az újkori egyetemekhez képest az, hogy az előbbiek az esetek többségében egy-egy kiemelkedő képességű mester és tanítványai köré szerveződnek – az újkori viszonyokra jellemző korporációk csírái még csak elvétve és rövid ideig fordulnak elő.

A *mester–tanítvány lánc* létrejötte a folytonosság és a fejlődés kiemelt jelentőségű lehetősége az antikvitás idején. Ezzel a kontinuitással megtakarítható az újrafelfedezéshez, újra-feltaláláshoz szükséges idő. A mester–tanítvány viszonyban óhatatlanul keletkező feszültség pedig a haladás egyik biztosítéka. Ilyen mester–tanítvány lánc például a Platón–Polemón-kapcsolat; az Arisztotelész–Theophrasztosz–Sztratón-sor vagy a Diogenész–Kratész-lánc.

A kultúra és az oktatási viszonyok neveléstörténeti szempontú vizsgálatának fontos része lehet e *láncszerű kapcsolódási formák,* illetve a később időhatárokon átívelő *kapcsolati hálók* részleteinek feltárása. Ennek részeként vizsgálható és elemezhető a folytonosságok és a törések, valamint a szakadások bekövetkeztének és helyreállításának oka, ritmusa, rendje és ezek következményeinek hatása az utókorra. Fontos lehet még a változások gyorsaságának, időbeli ritmusának megismerése, a tanítási rendszerek megmerevedésének (ortodoxia) és feloldódásának, fellazulásának, illetve újbóli integrálódásának az üteme. A tanítványok „újítási

kényszere" többféleképpen is megnyilvánulhatott: lehetőség volt a mester nézeteinek merev őrzésére, de előfordult – és ez a gyakoribb – újabb kombinációk létrehozása, gyakran korábbi, más iskolához tartozó mesterek egyes gondolatainak integrálásával, mégpedig oly módon, hogy ezáltal új tanrendszer jött létre: ilyen például Arkeszilaosz esete, aki Pürrhóntól vesz át gondolatokat; vagy Epikuroszé, aki felhasználja Démokritosz tanításainak egy részét.

A hagyományos múzsai tudományok mellett az ókori tudományos gondolkodás elmaradhatatlan része a jóslás és az asztrológia, ami ekkoriban még igen szorosan összefonódik a természettudományos gondolkodással.

Az intézmények szervezeti formája, fenntartási körülményei, irányítása az idő haladtával – a kezdeti athéni mintát csak részben követve – differenciálódik, és egyre összetettebbé válik, lásd a platóni Akadémia, az alexandriai Muszeion és a pergamoni könyvtár összehasonlítását.

A „könyvek" szerepe ebben az időszakban még különleges, ugyanis azok még nem a széles olvasóközönségnek, hanem azon tudósoknak készültek, akik majd a hallgatóknak előadást tartanak belőlük, így érthető módon *a memorizált könyvek adják a kollektív emlékezet tartalmát.* A tudás és a tudomány tisztaságát, eredetiségét pedig döntő módon befolyásolta az e könyvekhez való hozzáférés lehetősége és az interpretáció minősége.

Az oktatók „szakosodása" először a trónörökösök nevelésénél figyelhető meg: akkor, amikor egy oktató ismeretei már nem elegendőek az uralkodók gyermekeinek szakszerű felkészítéséhez, értelemszerűen több „szaktanárt" alkalmaznak.

A tanítói hivatásra vonatkozóan sokáig szinte csak arról van említés, hogy szabad ember csak végső szükségből, kényszerűségből vállalja gyermekek tanítását, azt is csak addig, amíg sorsa jobbra nem fordul.

Összegzésként megállapítható, hogy a későbbi egyetemek előzményeként az ókori kultúrában már megjelenik azon későbbi modellek alapmintázata – így a kutatásra, az általános képzésre, a szabad művelődésre és a specializációra törekvő intézmények sora –, amelyek hatással vannak a későbbi fejlődésre. Az ókori kultúra gazdag hagyományrendszere és ennek átszármaztatási módja jelenti azt a gazdag szellemi örökséget, ami sokféle közvetítő csatornán keresztül, nyíltan vagy lappangva, a folytonosságot követve vagy újrafelfedezésre várva, elősegítette az európai gondolkodás későbbi intézményesült hordozóinak, az egyetemeknek a tényleges kialakulását és további fejlődését.

IV. AZ EURÓPAI EGYETEMEK INTÉZMÉNYESÜLÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI: A SZÉKESEGYHÁZI ÉS A KOLOSTORI ISKOLÁK

A középkori tudományos gondolkodás legalább két fő forrásból fakad: az antik görög–római filozófiából és a zsidó – kora keresztény hagyományokat integráló Bibliából. A gondolkodók ösztönösen vagy tudatosan mindenkor arra törekedtek, hogy a kinyilatkoztatás könyveit valamilyen módon összeegyeztessék az antik tudomány eredményeivel. Ezt az időleges fellendülési folyamatot nevezi karoling reneszánsznak a szakirodalom.[1] Ennek eredménye az ókori tanítási rendszer újjászervezése, az írásbeliség ápolása, az antik szerzők műveinek gyűjtése, másolása.

1. A KORA KERESZTÉNY ÖRÖKSÉG

A kora keresztény örökségről könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre. A téma egyik tartalmas összefoglalása Peter Brown részletes bibliográfiát is tartalmazó könyve.[2] Az egyetemtörténeti kutatás szempontjából fontos az ekkori sok-sok vita és az ezeket lezáró zsinatok megállapításainak feldolgozása, mert a későbbi professzori karriereket, a tananyag alakulását ezek a történések és a részletekről zajló viták lényegesen befolyásolták. Ennek az anyagnak a bősége és főleg a viták részletező elemzése külön tanulmányok témája lehetne, ezért most lényegében csak a fontosabb személyek megnevezésére és a viták „végeredményeként" kialakult helyzetre utalok.

A remeteként élő *Szent Jeromos* (kb. 347–420) a héber nyelvű *Biblia* latinra fordításával (amin később még különböző javításokat végeztek) tett nagy szolgálatokat. Szent Jeromos előtt a görög nyelvű fordítást, a *Septuagintá*t használták.

[1] Sz. Jónás Ilona (2010): *Sokszínű középkor. Természet – társadalom – kultúra a középkori Európában.* Szerk. Nagy Balázs – Novák Veronika. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 85.; Le Goff, Jacques, 1979, 13–17.
[2] Brown, Peter (1999): *Az európai kereszténység kialakulása, 200–1000.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

A folyamatos szövegjavításban és értelmezésben később fontos szerepet vállaltak a 13. századi párizsi magiszterek, akik Alcuin szövegkritikai összehasonlítási gyakorlatának felhasználásával dolgoztak, ennek eredménye a *Vulgata.*

Szent Ágoston (354–430) önvizsgálat jellegű önéletrajza *(Vallomások),* a maga oktatást érintő részleteivel eleve tanulságos a korabeli oktatási körülmények feltérképezéséhez. *Isten városa* című könyve az európai gondolkodás hosszú időre programot adó alapja. A *Regula* és az ágostonos szerzetesrend a középkori szerzetesrendek számára kezdetben követendő mintává, majd később a reformok kiindulópontjává vált. Az ágostonos hagyományok körüli hol fellángoló, hol elülő viták és értelmezések mindig lendületbe hozták az erre érzékenyeket, és ez hosszú időre megszabta a gondolkodás menetét.

A szakirodalom *Boethius*t (478 körül – 525) gyakran az utolsó rómaiként említi, ami annyiban igaz, hogy Theodorik keleti gót uralkodó szolgálatában a magister officiorumi tisztet töltötte be, ami később a vesztét is okozta, hiszen politikai okból perbe fogták, és kivégezték. Ennek ellenére munkássága kiterjedt Platón és Arisztotelész műveinek latinra fordítására, kommentárok és tankönyv írására, az univerzálékról és más filozófiai kérdésekről való értekezésre. Jelentős érdemeket szerzett tankönyveivel: kettő számtannal, zeneelmélettel és még kettő geometriával foglalkozott. A már keresztény Boethius, „aki Püthagoraszt népszerűsíti és Arisztotelészt olvassa újra, nem a múlt leckéjét mondja föl, hanem a kultúrateremtés új módját veszi észre…”[3] – és mint ilyen, a kontinuitás egyik megalapozója.

Boethius közvetlen követője a magister officiorum hivatalában *Cassiodorus* (490 körül–580 körül), aki hivatali tevékenységének befejezése után megalapítja a Vivarium elnevezésű kolostort, ahol a klasszikus szövegek áthagyományozásával foglalkoznak. *Institutiones* című, enciklopédikus, filozófiára és logikára is kitérő művét a középkorban sokáig használják. Cassiodorus a római–bizánci világ és a barbárnak tekintett világ között közvetít. Még Agapeus pápával együtt – aki igen gazdag könyvtárral rendelkezett – tervezte egy keresztény főiskola létrehozását Rómában, de ez a terve a gót–bizánci háborúk miatt nem valósulhatott meg, ezért a calabriai Vivarium nevű kolostorba visszavonulva görög műveket fordít latinra, és könyveket másoltat szerzetesekkel. A szellemi munkát az öntökéletesítés eszközének tekinti. Tudását enciklopédiákban teszi mások számára is hozzáférhetővé. Könyvtárában a *Biblia* könyvei, kommentárok, grammatikai, retorikai, dialektikai, aritmetikai, zenével kapcsolatos, geometriai, asztronómiai és görög nyelvű könyvek találhatók. A Vivarium könyvtára később a pápai palotába, a Lateránba került, majd innen továbbajándékozták a könyveket – a kor szokásai szerint – az újonnan alapított kolostorokba.

[3] Eco, Umberto, 2008, 23.

A szabad művészetek tárgyalásában a császárkor utolsó két évszázadában változás áll be. A használatos tankönyvekben előtérbe kerülnek az enciklopédikus szerkesztésű művek, ilyen például *Marcianus Capella* munkája az 5. század első felében.

Ebbe a sorba illeszkedik a sevillai püspök, *Isidorus* munkája is (560 körül–636), aki *Etymologiae* címmel megalkotta szómagyarázatokra épülő, mintegy ezer kéziratos formában ránk maradt művét. Ez a műve azon a koncepción alapul, hogy az elnevezések kulcsot adnak a dolgok megértésének lényegéhez. Könyvében a teljes tudás összefoglalására vállalkozik, ezzel jó szolgálatot téve korának és a későbbi időszak kutatóinak. A kiemelkedő enciklopédista *Sevillai Izidor*t kortársai az új idők legtudósabb férfiújának tartottak.

A sor folytatható *Johannes Scotus Eriugená*val, aki 800 körül született Írországban. Az ő fő műve, a *Peryphiseon* a Teremtés könyvének első három fejezetéhez kapcsolódik, és nagyszabású, szisztematikus alkotás. Eriugena művét 855-ben és 859-ben zsinati határozattal és 1225-ben pápai bullával ítélték el, így a hivatalos középkori gondolkodásra csak csekély hatást gyakorolhatott.

A kora középkor másik meghatározó személyisége *Nagy Szent Gergely* (540–604) pápa, aki nagyszerű szervezőmunkája mellett könyveket szerkeszt, naptárreformot vezet be, pasztorációs kézikönyvet ír, megreformálja a liturgikus énekeket, amelyeket ennek nyomán gregorián énekeknek neveznek.

Beda (673–746) az angolszász világot képviseli, enciklopédikus műveltségét olyan nagyra tartották, hogy a *Venerabilis* (tiszteletre méltó) címet adták neki. Nyelvészeti kérdések mellett foglalkoztatta – a computus részeként – a mozgó egyházi ünnepek dátumának kiszámítása. Beda tudósít arról, hogy mestere, Benedek apát, Jarrow és Wearmouth kolostorának alapítója több ízben járt Rómában, ahonnan másolás és tanulmányozás céljára görög és latin kéziratokat hozott scriptoriumába. Beda korának leghíresebb iskolamestere Angliában, aki egész életében írással és tanítással foglalkozott. Több száz növendékének oktatta a szabad művészetek minden tárgyát, de Platón, Arisztotelész, Seneca, Cicero, Lucretius és Ovidius műveit is.

Nagy Károly császárként Konstantinápolyt tekintette riválisának, államszervezői tevékenysége mellett az irodalom és a tudományok pártfogója kívánt lenni, több rendelkezést is kiadott iskolák állítására.

Kancellárja, a bencés *Alcuin* 799-ben így ír Nagy Károlynak:

„…sokakat áthat a szándékod, [hogy] egy új Athén születhet Frankföldön. Olyan Athén, mely sokkal szebb, mint a régi, mert… fölülmúlja az Akadémia minden bölcsességét. A régi csupán Platón tanait hirdette, s megalkotva a hét szabad művészetet ragyogóvá

> lett, a miénk viszont rendelkezik a szellem hét formájának teljességével, így meghaladja a világi tökéletesség minden méltóságát."[4]

Alcuin, az angol bencés szerzetes „academia palatii"-nak nevezett udvari iskolájában összegyűjtötte kora legnevesebb tudósait. Később Tours-ba visszavonulva a kolostor könyvtárának gyarapításával és az írás technikájának javításával, azaz a minuszkula alkalmazásának bevezetésével foglalkozott. Alcuin *De dialectica opusculum* című írása stilizált, oktató jellegű dialógus, párbeszéd a tanító Alcuin és a tanítvány Nagy Károly között. A ránk maradt kézirat érdekessége, hogy a margón piros színnel jelölik „K" és az „A" kezdőbetűkkel a véleményt nyilvánítók változását.[5] Alcuin a klerikus iskolázás tárgyait így sorolja fel: grammatika, retorika, dialektika, musica. A dialektika mindössze a formális logika tudnivalóit jelentette. A musica fontos, és ellenőrzik is a papok tudását e téren, hiszen memorizálniuk kellett a nyolc zsoltártónust, a zsolozsma énekeit és a miseszövegeket. Csak énekelni kevés volt, a klerikusnak érteni kellett a dallam megteremtéséhez is.[6] Az antik örökség átvétele a Karoling-kultúrába nem jelentette a „septem artes" teljes recepcióját. A grammatika foglalta el a legtöbb helyet, a retorika már kevésbé volt fontos. A computus őrizte a matematika maradványait, a musica pedig már részben kiszakadva a matematika antik összefüggésrendszeréből „a retorika társaként a szó zenei kifejezője, hangulati hatásfokának emelője lesz."[7] A könyvek szerepe is sajátos ebben az időszakban, értékük inkább gazdasági és szellemi, még a templomok és az uralkodók kincsestárában őrzik őket. Egy feljegyzés szerint „Nagy Károly eladja szép kéziratos kódexeinek egy részét, hogy a szegényeknek alamizsnát osszon".[8] Egy másik részlet az egyik leveléből hűen tükrözi a kor hasonlatokkal és metaforákkal színezett, szemléletes gondolkodásmódját:

> „Némelyekkel, akik Szent Márton házában vannak, a Szentírás mézét igyekszem felszolgálni, másokat a régi tudományok óborával igyekszem megrészegíteni, ismét másokat a grammatikai finomságok almáival fogom táplálni, némelyeknek meg a csillagok rendjével, mely olyan, mint valami nagy ház festett mennyezete szándékozom világot gyújtani."[9]

[4] Idézve in: Sz. Jónás Ilona 2010, 200.
[5] A 2008. április 22. és július 19. között a bambergi városi könyvtárban megrendezett „Angelsächsisches Handschriftenerbe" című kiállítás katalógusából.
[6] Mezey László, 1979, 63.
[7] Uo. 65.
[8] Le Goff, Jacques, 1979, 15.
[9] Idézve in: Sz. Jónás Ilona, 2010, 213.

Hrabanus Maurus (780–856) Fulda kolostori iskolájának vezetője, Alcuin egyik tanítványa *De universo* címmel írt egy enciklopédiát, hogy ezzel helyettesítse Sevillai Izidor munkáját. Célja a keresztény értelmezés erősítése (különösen gyanúsnak találta az asztrológiát). A több könyvből álló enciklopédiában még a fizikai világ legkisebb oszthatatlan részeiről is ír, szándéka nem kevesebb, mint a világmindenség egészének ésszerűségben történő bemutatása, ebből egy példa a következő idézet:

> „Ezek a részecskék szüntelen mozgásban forognak, hasonlóan a porszemcsékhez, melyeket megfigyelhetünk az ablakon behatoló napsugár fényében. Ezekből az atomokból nőnek a fák, a növények, a gyümölcsök, ebből áll össze a fény, a víz…"[10]

Fulda kolostora a tudomány tekintetében versenyre kelhetett Tours-ral. Hrabanus Maurus *Institutio clericorum* című, 819-ben keletkezett híres munkájában összefoglalta a papok képzésének ismeretanyagát, amit kiegészített még antik görög–római szerzők tanításával. Módszerének lényege: a kifejtendő kérdésekre allegorikus magyarázatokat ad. A didaktikusan szerkesztett kézirat érdekessége, hogy a prológus karoling minuszkulával van írva, a folytatás pedig egy másik személytől származó angolszász minuszkulával.[11]

2. KOLOSTORI ÉS SZÉKESEGYHÁZI ISKOLÁK

A középkorban a világot Isten keze által írt hatalmas könyvnek tekintették, minden létező dolog mélyén az egyház ideáját, az erények és a bűnök megjelenési formáját keresték. Az érzékelhető és az erkölcsi világ a hívők számára egységet alkotott. Az egész világot szimbólumok összetett rendszerének vélték, az égitestek mozgásában, az évszakok változásában, mindenütt a kinyilatkoztatás jeleit keresték. Ennek megfejtéséhez, értelmezéséhez sok ismeretre és analógiás gondolkodásra volt szükség, amit a kolostori és a székesegyházi iskolákban tanítottak.

A 8. századból már több úgynevezett *fordítóiskola*[12] híre maradt fenn, egy ilyen működött például Corbie-ban, ahol főként grammatikusokat képeztek. A leghíresebb ilyen iskola azonban Toledóban jött létre, ahol a keresztények, a musz-

[10] Heyse, E (1969): *Hrabanus Maurus Enzyklopädie „De rerum nature"*. Münchener Beiträge zur Mediavistik und Renessaince-Forschung 4. München. 268.

[11] A 2008. április 22. és július 19. között a bambergi városi könyvtárban megrendezett „Angelsächsisches Handschriftenerbe" című kiállítás katalógusából.

[12] A fordítóiskola elnevezés a 19. századi történészektől származik, akik ezzel jelezték a muszlim vagy héber szövegek középkori latinra történő átfordítását.

limok és a zsidók már hosszabbb ideje éltek egymás mellett. A fordítóiskola működtetésében kezdeményező szerepet vállalt Raymundo toledói érsek a tudós emberek közötti együttműködés szorgalmazásával. A két leghíresebb fordító Cremonai Gerhardus és Sevillai Joannitius. A csillagászati művek között a középkor végéig kézikönyvként használták az ún. toledói táblákat, amelyek az ünnepek dátumának meghatározásához nyújtottak segítséget.[13] A fordítás problémája igen összetett feladatot jelentett, kiindulópontja az eredeti mű – vásárlás, csere, kölcsönzés útján történő – megszerzése. Gyakori, hogy ugyanazon a művön több fordító is dolgozik egyszerre, így több eltérő variáció is létrejön. A szövegbeli eltérések gyakoriak, mert hiányoznak vagy kezdetlegesek a szótárak. Nem ritka az sem, hogy fordítás helyett csak a lefordítandó szó átírására kerül sor, különösen akkor, ha a nyugati kultúrában ismeretlen tartalmat jelöl. Fontos az alkalmazott közvetítő nyelv megválasztása és az esetleges nyersfordítások használata. Összességében: a „többszörös áttételek következtében az eredeti mondanivaló olykor teljesen átváltozott, illetve bizonyos szövegrészek, kifejezések rejtélyesek maradtak a késznek mondott fordításban is".[14]

Egy másik híres fordítói közösség Cluny híres apátja – Petrus Venerabilis – vezetésével dolgozott, és érdekes módon a fordítás tárgya a *Korán* volt, mert úgy tartották, hogy „nem a csatatéren, hanem intellektuális síkon kell felvenni a harcot a muzulmánokkal".[15]

A keleti hatások megjelenése egybeesik a termelés és az árucsere forgalmi útvonalával, ezért válnak fontossá az olyan városok, mint Chartres, Párizs, Laon, Reims és Orléans.

A Karoling-korban a kolostorok könyvtáraik gyarapítására törekedtek, híres kéziratmásoló központok jöttek létre az ír alapítású monostorokban, Luxeuil-ben és Bobbióban. 848-ban Lüttichben szervezte meg monostori iskoláját Sedulius Scotus, akinek valószínűleg köze lehet a *Hermeneumata* című, görög–latin társalgási kézikönyvhöz. Johannes Scotus Eriugena, a görög nyelvismerettel bíró neoplatonista[16] főleg görög–bizánci teológiai irodalmat közvetített, de kommentárt írt Martianus Capella szabad művészetekről szóló könyvéhez is.

A Nagy Károly utáni időszak háborúi, a normann, arab és a magyar betörések, a belső hatalmi harcok visszaesést okoztak a kultúra fejlődésében, s a helyzet csak az Ottók császársága idején stabilizálódik. Ebben az időszakban a kultúra fontos konzerválói a görög kolostorok, amelyek a hellén örökség avatott gondozói. A görög hatások Bizánc és Dél-Itália közvetítésével jelennek meg a nyugati világban.

[13] Kéri Katalin, 2009, 20–21.

[14] Uo. 24–25.

[15] Le Goff, Jacques, 1979, 23.

[16] Eurigenát saját korában nem nagyon hallgatták meg, tanításának jelentőségét csak a 12. század körül kezdik felismerni.

Közben a széttagolt német területeken is változások következnek be: a megerősödő püspöki székhelyek, ilyen Mainz, Köln, Hildesheim, Lüttich és más központok, átveszik, illetve folytatják a kolostori iskolák művelődési tevékenységét, azaz könyveket másoltatnak, és a papi utánpótlás biztosítására székesegyházi iskolákat létesítenek.

Kölnben I. Ottó öccse, Bruno érseksége idején egy egész kulturális központ jött létre. Bruno a műveltségét Baldrich utrechti püspök környezetében szerezte, költőket, filozófusokat olvasott görögül, kedvelte a tudósokkal való társalgást, és kiváló mestereket hívott meg székesegyházi iskolájába.

Bamberg városát új Athénként emlegették a korabeli szerzők. Jó hírét annak köszönhette, hogy II. Henriktől a város görög és római klasszikusokat tartalmazó gazdag könyvtárat kapott ajándékba. Az iskolákat vezető grammatikusok igyekeztek az antik szerzők szövegeit az új erkölcsökhöz igazítani.

A regensburgi Szent Emmeran-kolostor egyik szerzetese, Othlo (1010–1079) iskolai célokra szerkesztett egy közmondásokat tartalmazó könyvet *(Liber Proverbiorum),* ennek előszavában őszinte meglepetéssel számol be az antik szerzőkkel való intellektuális találkozásáról:

> „Miután elolvastam a Senecának tulajdonított, betűrendbe szedett mondásokat, elcsodálkoztam azon, hogyan lehetett ekkora bölcsesség egy pogányé, aki képes volt egy pár szóban megfogalmazni ezeket a közmondásokat. Hatására erős indíttatást éreztem, hogy szent és profán művekből a hívek nevelésére alkalmas mondásokat kigyűjtsek. Ha Seneca, akinek nem volt hite, sem reménye az örök élet elnyerésére, önmaga javításával foglalkozott, és erre másokat is felhívott, annál inkább képes vagyok követni őt…"[17]

A lüttichi püspökség különösen Ratherius püspök és annak követői idején (853 körül) vált híressé. Ratherius egyébként egy igen érdekes, a lélek állapotait bemutató mű, a *Dialogus confessionalis* szerzője. Már életútja főbb állomásainak a felsorolása is tanulságos: eszerint Lüttich, Verona, Como, Provence, Laon, Lobbes városait és iskoláit járta be, majd innen a császári udvarba került. Ismerjük még az utódait is, ilyen a jó tanítómester hírében álló Heraclius, majd annak utóda, Notker Lobbes, akinek a tanítványa lesz az érseki rangot elért Egbert. Egbert 1023-ban a trivium tanítására egy *Fecunda Ratis* (Megterhelt hajó) című könyvet szerkesztett. Ebben a gyűjteményben mintegy 200 közmondást, disztichont, találós kérdést, moralizáló mesét ismertet, azzal a céllal, hogy azt kívülről megtanulják.

Ez az illusztris mester–tanítvány láncolat is mutatja a folytonosság megtartásának fontosságát, mert ennek hatására olyan iskolaközpont létesül, ami közvetlen és közvetett hatása révén több évszázadra meghatározza egy-egy város jövőjét.

[17] Idézve in: Sz. Jónás Ilona, 2010, 222.

Reims iskolája 972–982 között, Gerbert idején éli virágkorát, ennek részletesebb ismertetése a Gerbert életútját bemutató fejezetben olvasható. A 11. századtól Reims iskolája hanyatlani kezd, és a helyét fokozatosan átveszi Chartres. A folytonosság képviselője minden bizonnyal Fulbert püspök, aki Gerbert egykori tanítványa. Fulbert levelezésében geometriai kérdésekről vitatkozik, verset ír a compútuszról, és érdeklődik a zene iránt. Tanítványai „új Szókratésznek" nevezik, mert a székesegyház melletti kertben sétálgatva, peripatetikusan szeret tanítani. A chartres-i kolostori iskola erős platonista befolyás hatására alakította ki tudományos életét, és fénykorát a 12. században élte. Thierry de Chartres (elhunyt 1155 körül) olyan elit nevelésén fáradozott, akik a tudásban, az ismeretekben a társadalom jobbá tételének eszközét látják. Fontos erkölcsi célként a mértéktelenség elkerülését szorgalmazta. Ennek az iskolának a szellemiségét képviseli Bernardus Silvestris, aki allegorikus formájú művében[18] úgy írja le az égi és földi jelenségeket, mintha azok az őskáosztól az univerzum harmóniájáig vezető zarándokút részei lennének. A tudós szerzetes ebben a művében a következőképpen összegzi az ókorból átmenthető ismereteket:

> „A hallás szerve teszi közkinccsé mindazt, amit Róma összegyűjtött és Athén tanulmányozott, amit India a káldeusok tudományából megőrzött, vagy amit Arisztotelész isteni sugallatra megérzett, s amit Platón követői a pythagoreusokkal együtt megsejtettek, valamint mindazt, amit a csavaros eszű gallok a különböző művek alapján megállapítottak, s amit liguriai orvosok nyilvánosan előadtak."[19]

A rövid idézet az Indiára, illetve a káldeusokra és a püthagóreusokra való utalással a szélesebb világra való nyitottságot tükrözi, de megjelenik az antik tudomány megszűrésének szándéka is, az arisztotelészi tanítás isteni sugallatként történő értelmezésével.

Mindenesetre kiolvasható belőle a tudós szerzetesi élet egyik törekvése, azaz a rend keresésének szándéka az emberi életben és a teremtett világban, annak a rendnek a keresése, amit a teremtett világban a legfőbb jónak tekintenek. Ennek a rendnek és rendezettségnek az örök keresése jelenti azt a motívumot, ami mentén az ember megindul a maga igaz és téves állításainak összevetésével az igazság keresésére, amihez előbb-utóbb stabil intézményi háttérre is szükség lesz.

A kolostori és a székesegyházi iskolák tananyagában módszerként előszeretettel fordultak az antik pogány mesékhez. Ezekben megszívlelendő figyelmeztetéseket, tanulságokat, óvatosságra intő példákat, erkölcsi jótanácsokat leltek fel,

[18] Bernardus Silvestris: De mundi universitate libri duo, sive megacosmus et microcosmus. Ismertetve in: Sz. Jónás Ilona, 2010, 94–96.
[19] Uo. 96.

ezeket a történeteket aztán néha templomok oromzatán, oszlopokon is ábrázolták. A középkor látványon nyugvó civilizáció, az uralkodó ideológia alappilléreit a képek nyelvére fordítják le. A katedrális kövekkel írott óriási, többféleképpen értelmezhető, geometriába formált könyv.[20] A 12. században gyakori a farkas és a bárány motívuma, a 13. század legeredetibb műve pedig a *Róka-regény,* amelynek alakjai Aiszóposz ókori meséiből formálódtak.

A 12. századra a székesegyházhoz tartozó iskolák sok helyen felülmúlták a kolostori iskolákat, és így a püspök és a főesperes után oktatási ügyekben a székeskáptalan kancellárja lett a legfőbb tanügyi méltóság. Ő adta ki a tanításra felhatalmazó engedélyt, az egyetemi diploma elődjét.[21]

A székesegyházi iskolák tananyagát a dictamen és a computus jelentette. A dictamen latin nyelvű írásművek szerkesztését jelentette. A computus pedig – elnevezéséhez híven – igen sokféle tartalommal bírt, jelentette a csillagászatban és a naptárszámításban való eligazodást, feltételezett geometriai, földrajzi és némi egészségügyi ismeretet. A 12. században a retorikát felváltotta az *ars dictaminis,* azaz a fogalmazás művészi módja. Ez magába foglalta a versszerű és a prózában történő fogalmazást is. A korabeli „könyvek" általában két részből álltak, egy elméleti bevezetésből és számos szemléltető szövegből, továbbá az ehhez tartozó oklevélmintákból. A középkori könyvek egy része – a könyvhiány miatt – a könnyebb megjegyezhetőség kedvéért verses formában íródott. Gyakoriak voltak még az úgynevezett *szentenciás-könyvek,* amelyek lényegében különböző szerzőktől származó, hosszabb-rövidebb idézeteket tartalmazó szöveggyűjtemények.

3. II. SZILVESZTER ÉLETÚTJA – PÉLDA AZ EGYETEMEK KIALAKULÁSA ELŐTTI IDŐSZAK MŰVELTSÉGÉNEK ÖSSZEGZŐDÉSÉRE

A nyugati kultúra 10. századi történetének tanulmányozásához hasznos információkkal szolgál Pierre Riché primer forrásokat feldolgozó könyve,[22] melynek tárgya egy rendkívüli ember, azaz Gerbert, a későbbi II. Szilveszter pápa mozgalmas pályafutásának ismertetése. Gerbert reimsi iskolamesteri tevékenységéről közvetlen tanítványa, Richer feljegyzéseiből tudhatunk. A reimsi Szent Remigius kolos-

[20] Eco, Umberto, 2008, 41.

[21] Györgyiné Koncz Judit (2005): *Pályaismeret.* Károli Egyetemi Kiadó, Budapest. 31.

[22] Riché, P. (1999): *II. Szilveszter, az ezredik év pápája*. Balassi Kiadó, Budapest. 53–58. – A források két részből állnak, egyrészt a Saint-Mesmin de Micy-apátságban egyetlen corpusban megmaradt 220 levelet tartalmazó gyűjteményből, másrészt kortársi tanúságtételből, amelyek forrása Gerbert tanítványa és életrajzírója, a reimsi Saint-Rémyből való Richer szerzetes.

torban élt az ifjú Gerbert, aki nem tudott görögül, de ennek ellenére érdeklődéssel tanulmányozta a hozzáférhető antik forrásokat. Univerzális érdeklődésére utal, hogy különféle szemléltető eszközöket készített tanítványai számára a földi zónák, valamint a bolygók mozgásának szemléltetésére, sőt még egy látcsőszerű eszközt is szerkesztett a csillagok mozgásának alaposabb tanulmányozásához.

A dokumentált visszaemlékezések alapján lehetőség nyílik a korabeli műveltségi viszonyok részleteinek rekonstruálására. Ennek egyes elemei a híres *Gerbert–Asztrik-vitából* ismerhetők meg. Az előzményekhez tartozik, hogy II. Ottó 980 decemberében feleségével, Teophanuval és fiukkal, az akkor hat hónapos Ottóval Ravennába érkezik, ahol találkoznak a szolgálatukban álló Gerberttel. A császár kíséretében ott van Magdeburg egykori híres skolasztikus mestere, Asztrik[23] is, aki már régóta féltékeny Gerbertre. Asztrik már korábban elküldött egy szász ifjút Reimsbe, ahol Gerbert tanított, mégpedig azzal a megbízással, hogy figyelje meg alaposan a filozófia módszeres felosztását Gerbertnél, mert Asztrik szerint ebből lehet a legkönnyebben megismerni egy bölcselő hírében álló ember ismereteinek pontosságát. A szász ifjú azonban – Gerbert szerint – összekuszálta a jegyzeteit, és azt jelentette Asztriknak – jelentését egy saját maga által fabrikált táblázattal kiegészítve –, hogy „Gerbert a fizikát a matematika tudománya alá rendelte, mint fajt a nem alá".[24] A tudományok iránt fogékony Ottó császár – miután Asztrik bepanaszolta Gerbertet – szeretné tisztázni a kialakult helyzetet, és skolasztikus vita megtartására biztatja a szemben álló feleket. A császár nyitóbeszéde már önmagában is figyelmet érdemel:

> „Én úgy gondolom, hogy a sűrű elmélkedés és a gyakorlat viszi előbbre az emberi tudományt, kiváltképp, ha a helyesen felvetett tárgyat az összes tudós által elfogadott közös nyelven vitatjuk meg. Tekintettel rá, hogy oly gyakran süppedünk tétlenségbe, igen hasznos az, ha egyesek olyan kérdésekkel zaklatnak bennünket, amelyek gondolkozásra ösztönöznek. Ekképp született a legnagyobb tudósok vitái nyomán a tudomány… Vessünk fel hát mi is néhány problémát. A kutatás csiszolja elménket, és szellemünket a bizonyosság felé vezeti. Azt mondom tehát, tekintsük át a filozófiának azt a felosztási táblázatát, amelyet a múlt évben mutattak be nekünk."[25]

Asztrik behozatta a táblázatot, ám Gerbert, miután megtekintette azt, kijelentette, hogy ezek nem az ő nézetei, és a következőket mondta:

[23] A skolasztika kifejezés itt magyarázatra szorul, arról van ugyanis szó, hogy a tudomány klasszifikációja ekkoriban két szisztéma alapján történhetett. Egyszer az egyházi tradíciók alapján, a második rendszer pedig az antik görög–római hagyományra épült. A Gerbert–Asztrik-vita ennek a két, sokszor összemosódó tradíciónak az ütközése.

[24] Idézve Riché, P., 1999, 54.

[25] Uo. 55.

„Tudom jól, ó, fenséges császár, hogy fölötte állsz mindezeknek az embereknek. Igaz szívvel engedelmeskedem hát parancsaidnak, anélkül, hogy felháborodnék rosszakaróim hitvány féltékenységén, akik az egyik faj alárendelésével szándékosan eltorzították a filozófia helyes felosztását, amelyet én egykor meggyőzően és világosan megfogalmaztam. Kijelentem tehát, hogy a matematika, a fizika és a teológia, mint rangban egyek, ugyanannak a nemnek vannak alárendelve, és hogy részvételük a nemen belül azonos. Lehetetlen, hogy valamely egy és ugyanazon lényegből való faj egyenlő legyen egy másik fajjal, miközben nála alacsonyabb rendűként alá is legyen rendelve, mint faj a nemnek. Legalábbis én így vélekedem a kérdésről."[26]

Asztrik arra kéri Gerbertet, hogy a maga igazolására adja elő tanítását, mert csak így tisztázhatja magát. Gerbert Victorinus és Boethius alapján ismerteti nézeteit, amelyekben a filozófiát elméleti és gyakorlati ágakra osztotta:

„Az elméleti ághoz tartozik a természetes fizika, az érzék feletti matematika és az észbeli teológia. Nem soroljuk a matematikát a fizika alá, mert ellene mondana az értelemnek."[27]

Asztrik megpróbálja tévedésen érni Gerbertet, amikor az a fiziológia és a fizika kapcsolatáról beszél. Gerbert azzal vágja ki magát, hogy ez ugyanolyan kapcsolat, mint amilyen a filológia és a filozófia között van. Asztrik ezután arra kéri Gerbertet, hogy magyarázza meg a filozófia eredetét. „A filozófia azért született, hogy megismerhessük az isteni és az emberi dolgokat"[28] – válaszolja Gerbert. Asztrik félbeszakítja és megkérdezi, hogy miért kell olyan sok szó egyetlen dolog okának a meghatározásához, amikor meghatározható az egyetlen szóval is, és a filozófus célja szerinte éppen a tömörség keresése. Ekkor vita kezdődik a dolgok okának egy vagy több szóval történő definíciójáról. Most Gerbert fordul kérdéssel Asztrikhoz, és arra kéri, jelölje meg egyetlen szóval az árnyék okát. Asztrik erre nem tud válaszolni, Gerbert ekkor magyarázatba fog:

„Azt állítom, hogy az árnyék oka a fény elé helyezett test. Ezt nem lehet rövidebben kifejezni. Ha azt mondjátok, hogy az árnyék oka egy test, akkor túlságosan általános definíciót tételeztek; ha azt mondjátok, hogy egy előre helyezett test, akkor a definíció nem ér semmit, mivel befejezetlen; vannak ugyanis testek, amelyek mások elé helyezve nem vetnek árnyékot. Nem vitatom, hogy számos dolog oka kifejthető egyetlen szóval is: ezek a nemek, amelyek a fajok okai, ahogy mindnyájan tudjuk, ilyen például

[26] Idézve uo. 56.
[27] Idézve uo.
[28] Idézve uo.

> a lényeg, a mennyiség, a minőség. De vannak más viszonyok is, amelyeket nem lehet ilyen egyszerűen kifejezni, például az értelmes és a halandó viszonyát."[29]

A vita új témáról, mégpedig az értelmes és a halandó közötti viszonyról folytatódott, és még bizonyára sokáig elhúzódott volna, ha a császár egy kézmozdulattal véget nem vet a disputának, mert az már egy teljes napja tartott szünet nélkül, és a hallgatóság is elfáradt.

A vita a formális logika és az összetett érvelési technika eszköztárának segítségével zajlott, és Gerbert győzelmével végződött. Asztrik ezután visszavonult a világtól, és 981-ben halt meg. Gerbert pedig Bobbio apátjaként folytathatta munkásságát, míg 1000-ben II. Szilveszter néven pápa nem lesz. Gerbert tudományos tevékenységének nagy eredménye az arab számok bevezetésének előkészítése az európai kultúrkörbe. Az arab számok használata egyébként csak a 13. század végén terjedt el Sacrobosco *De Algorithmo* című könyvének megjelenése után. Az alábbi idézet jól érzékelteti a bevezetés folyamatát. Beauvais-i Vince dominikánus szerzetes (meghalt 1264-ben) a *Speculum doctrinaea* 16. fejezetében így ír erről az újításról:

> „9 új számjegyet találtak fel; jobbról az első helyen álló szám az egységet vagy egyeseket jelenti, a második helyen álló a tízeseket, a harmadikon a százasokat és így tovább; ha valamelyik számot a második helyre tesszük, akkor tízszer annyit jelent, mintha az elsőn állana, és így tovább a végtelenig. Azonfelül egy tizedik számjegyet is feltaláltak; alakja ez: 0; ez nem jelent semmit, azonban más szám értékét annak tízszeresére növeli."[30]

Gerbert reimsi éveiből teljes részletességgel fennmaradt tanítványának, Richeriusnak a beszámolója, amelyben leírja a mester által oktatott tananyagot és az oktatás módszerét. A leírás úgy tartalmában, mint metodikájában a korabeli oktatás csúcsát jelenti, ezért érdemes részleteiben is megismerni.

> „A dialektikát a következő könyvek rendjében világította meg. Kezdte Prophyriosz Iszagojével, azaz Bevezetésével, Victorinus rétor és Manlius fordítása nyomán. Ezután kifejtette Arisztotelész Kategóriáit, majd igen pontosan a Peri herméniasz értekezését, vagyis a De interpretationest, végül megtanította tanítványainak a Topikákat, azaz a bizonyítás alapjait, amelyeket Cicero fordított görögből latinra, s melyhez Manlius konzul öt kötetből álló kommentárt fűzött. Ezután felolvasta és gyakorlati példákkal kommentálta a topikus differenciák négy könyvét, a kategorikus szillogizmusok két, a hipotetikus szillogizmusok három könyvét és a felosztásról szóló egyetlen könyvet.

[29] Idézve uo. 57.

[30] Willmann, Otto (1917): *Didaktika. A műveltség és oktatás elmélete. I. A művelődésügy történeti típusai*. Stephaneum Nyomda, Budapest. 230.

> E munkák tanulmányozása után azt akarta, hogy tanítványait bevezesse a retorika tudományába. Attól tartva, hogy tanítványai nem tudnak eljutni az orátori művészethez a megfelelő kifejezésmód nélkül, amit csak költőktől tanulhattak meg, ezért az általa hasznosnak ítélt költőkhöz fordult. Vergilius, Statius, Terentius, a szatirikus Juvenalis, Horatius és a történetíró Lukianosz megismertetése után e költők révén megtanította a beszéd stílusát, majd egy szofistára bízta őket, hogy a vitatkozásban is gyakorlatot szerezzenek. Azt akarta, hogy tanítványai olyan művészettel fejezzék ki magukat, mint a legtökéletesebb szónokok. A matematika tanítását az aritmetikával kezdte, majd a zene alapjait tanította meg egy monokordon segítségével, a különböző hangzásokat, hangokat és félhangokat a távolság módszeres felosztásával szemléltette."[31]

Ebben az időszakban még szó sincs klasszikus értelemben vett egyetemről, de az Asztrik és Gerbert közötti vita részletei már elővételezik a disputák védett és szervezett körülmények közötti lefolytatásának színhelyéül szolgáló egyetemek alapításának igényét.

[31] Idézve in: Sz. Jónás Ilona, 2010, 216–217.

V. A KÖZÉPKOR ÉS AZ EGYETEMEK VILÁGA

1. EGYETEMEK ALAPÍTÁSA A KÖZÉPKORBAN

Az első egyetemek létrejötte valószínűleg nagyon komplex történések sajátos összegződése. Ezek között fontos a kedvező földrajzi fekvés, ami lehetőség szerint kereskedelmi utak kereszteződését jelentette. Mindenképpen előnyös lehetett még az éppen adott uralkodó szándéka és ennek találkozása a pápa törekvéseivel. További figyelmet érdemlő tényező az ókori római kultúrához való viszony. A római kultúra különböző módon hatott a provinciák népeire, de hatása, illetve annak elmaradása a limesen kívül eső területeken döntően befolyásolta a középkori történéseket. Edward Gibbon angol történész kiváló monográfiája részleteiben elemzi a Római Birodalom hanyatlásának időszakát és a korai kereszténység történetét.[1] Nem mellőzhető a középkor elején az arab és iszlám világhoz fűződő viszony elemzése, mert ez számos vonatkozásban ösztönzően hatott a művelődési viszonyokra. Az iszlámkutató Magdisi 18 pontban foglalja össze a nyugati és a keleti kultúra találkozásából kimutatható hasonlóságokat.[2] Norbert Ohlen monográfiája[3] a katedrálisok építési körülményeinek részletes leírását tartalmazza, és ebben utal a keleti–nyugati technikai fejlődés részleteire. A 13. század a latin egyházban az igazi lelkipásztori buzgalom, az intellektuális élet és a misztika százada.[4]

Joannes Gerson a párizsi egyetem kancellárjaként 1405-ben az egyetem eredetéről írva a *translatio studii* elméletét képviseli, eszerint a tudomány a zsidóktól Egyiptomba, innen Athénba, majd Athénből Rómába és innen Párizsba áramlott.

[1] Gibbon, Edward (2006): *Verfall und Untergang des Römischen Reiches.* Anaconda Verlag GmbH, Köln.
[2] Magdisi, G. (1981): *The Rise of Colleges, Institutions of Learning in Islam and the West.* Edinburgh. 287.
[3] Ohler, Norbert (2002): *Die Kathedrale. Religion–Politik–Architektur.* Pathos Verlag GmbH, Düsseldorf.
[4] Mezey László 1979, 149.

Elvileg az egyetemek alapításáról a legkönnyebben az alapítólevelek tanulmányozásának segítségével tájékozódhatnánk, de ezek sokszor jóval az alapítás után íródtak: így a párizsi egyetem alapítási időpontja 1215 és 1231 lenne, a montpellier-ié 1220 és a bolognaié 1252. Orléans-ban már 1230-ban létezik universitas, de erről a pápai bullát csak 1306-ban adják ki. A későbbi alapítású egyetemek esetében más jellegű problémák adódnak, ekkor ugyan idejében kiadták a pápai bullát, de az egyetem tényleges működése valamilyen okból későbbre halasztódott: így például Toulouse egyetemét hivatalosan 1229-ben alapították, de 1260-ig feltehetőleg csak papíron létezett. Hasonló a helyzet Bécs esetében is, ez az egyetem ugyan már 1365-ben megalakult, de tényleges működését csak 1383-ban kezdte meg, amikor a nagy schisma után több párizsi magiszter menekült Bécsbe. A krakkói egyetem már 1364-ben létrejött, de hamarosan vissza is esett ott az oktatás, és csak 1400-ban, II. Ulászló (Wladisław Jagelló) király alatt nyerte vissza régi fényét, amit a pápa bullával is megerősített.[5] Rashdall klasszikusnak számító egyetemtörténete mintegy 50 olyan középkori egyetemalapítást sorol fel, amelyekhez ugyan kiadták a pápai bullát, de ezek mindvégig csak „papíron létező" egyetemek maradtak.[6]

Az egyetemek alapítási dátumáról gyakran készültek hamisított dokumentumok. 1226 és 1234 között készült Bolognában egy olyan okirat, amely személyesen Theodosius császárra (423) vezeti vissza az egyetemalapítást. Párizsban egy időben Nagy Károlyra vezették vissza az egyetem alapítását. Oxfordban pedig azt a legendát terjesztették, hogy Trója lerombolása után néhány ottani filozófus Albionba menekült, és ott alkotott tovább, létrehozva az oxfordi egyetem elődjét.

Az alapítás körülményeivel kapcsolatban még több érdekes, kifejtésre váró probléma vethető fel, ilyenek például a következők:

Miért alakul Rómában csak 1303-tól egyetem, Kölnben pedig csak 1388-tól, holott mindkét város sokkal fontosabb szerepet tölt be a kultúrában? Mivel magyarázható ez a majdnem 200 éves késés Bolognához képest?

Miért nem lesz jelentős a 13. században Firenze egyeteme, holott (majdnem) minden meglenne az optimális fejlődéshez?

Miért nincs a középkor kezdetén Londonnak semmilyen egyeteme?

Miért nem valósulhatnak meg az egyetemalapítási tervek Luccában, Lyonban és Genfben?

A kérdések még sokáig folytathatók lennének, de azt mindenképpen le kell szögezni, hogy az alapítás dátuma fontos, hiszen ez legitimizáló és rangsort meghatározó tényezőnek számít az egyetemek közötti hierarchiában.

[5] Verger, Jacques (1993a): Grundlagen. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 53.

[6] Rashdall, Hastings (1988): *The Universities of Europe in the Middle Ages*, *3. kötet.* Oxford.

Az alapítás körülményeinek jobb megismerése érdekében célszerű részletesebben elemezni a középkori egyetemek világát és egy-egy egyetem létrejöttének körülményeit.

2. ALAPFOGALMAK A KÖZÉPKORI EGYETEMI ÉLET MEGISMERÉSÉHEZ

Az egyetemről való középkori gondolkodás érdekes és jellemző példája Konrad von Megenberg bécsi iskolamester és párizsi egyetemi oktató 1350-ből fennmaradt jegyzete. Konrad megkülönböztet autentikus (authenticae) és kevéssé autentikus, könnyűnek találtatott (levinomae) felsőoktatási intézményeket:

> „Az autentikus iskolában az oktatást pápai privilégiumok és ünnepélyesen kihirdetett császári oklevelek határozzák meg, ilyen Párizs, Bologna, Pádua és Oxford [!]. A kevéssé autentikus iskolát világi hercegek alapítják, ilyenek Németországban Erfurt és Bécs és más ehhez hasonlók."[7]

A nem egészen következetes Konrad – lásd Oxford esetét – még hozzáfűzi, hogy magiszteri fokozatot csak az autentikus iskolák adhatnak.

A fogalomhasználat legalább olyan fejlődési folyamat eredménye, mint amilyen az intézményeké volt, de ez nincs mindenkor szinkronban egymással, a leggyakoribb az, hogy egy-egy fejlettebb intézménytípust még a régi fogalmakkal írnak le. Az utókor történészeinek egyik fontos feladata az utólagos, dokumentumokra és elemzésre alapozott értékelés alapján a helyes besorolás lehetőségeinek keresése.

A *studium generale* többféle értelemben használt szakkifejezés. 1. Egy ideig ez a korai alapítású egyetemek elnevezése. Ezek olyan, pápai vagy néha császári alapítású, magasabb szintű képzést nyújtó iskolák, amelyeknek tanárai és diákjai univerzális, azaz minden regionális városi, püspöki, hercegi hatalom felett állóak, önálló jogokkal rendelkeznek. Gazdasági szempontból pápai felhatalmazás alapján önállóan rendelkeznek a nekik juttatott adományok felhasználásáról.[8] Az ilyen intézmények hatóköre messze túlterjed közvetlen vonzáskörzetükön. Az itt végzett diákok – a megfelelő fokozatok elnyerésével – a kereszténység egész területére érvényes oktatási jogot szerezhetnek. A szakirodalomban így jelölik még azokat a 2. szerzetesrendi iskolákat is, amelyek ugyan magas szintű

[7] Miethke, Jürgen (1999): Heidelberg. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999, 151.
[8] Frijhoff, Willem, 1996a. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 49.

képzést nyújtottak, de nem voltak jogosultak doktori fokozatot adni. 3. Az elnevezés jelentheti még az oktatott tudományok összességét is.

Az *universitas* szakkifejezésnek is többféle értelmezése lehet. 1. Kezdetben nem az intézmény megnevezése, hanem tanárok és diákok korporációját, az összességet, az egészet jelenti. 2. A középkori jogászok ezt a szakkifejezést használták minden közösség, így például a céhek megnevezésére. 3. A 12. század után jelzővel kiegészítve az egyetem megnevezésére használták, pl. universitas scholarium. Német nyelvterületen a 14. századtól egyetemet értenek alatta. A középkori egyetem bizonyos értelemben még sokáig egyházi testület, amelyben felszentelt és szentelés nélküli klerikusok tanulnak és esetenként tanítanak, valamint magiszterek oktatnak.

A *statútum* vagy *studia generalia* az egyetem alapító okirata. A pápa ezzel ismerte el egy intézmény státusát, így Montpellier-t 1289-ben, Bolognát 1291-ben, Párizst 1292-ben. Érdekesség, hogy Oxford sohasem kapott ilyen alapítólevelet! A középkori statútumok igen gyakran már csak a kivívott eredményeket szentesítik. Az egyetem csak az egyházi és a világi hatalom ellen felváltva folytatott vitákban tudja megszerezni fejlődésének alapszabályban rögzített garanciáját és az egyetem lényegét, az ilyen-olyan szintű autonómiát. A statútum legfontosabb szerepe a privilégiumok jogosságának szükség esetén történő bizonyítása. Maguk a privilégiumok a következők lehetnek: 1. az immunitás, eszerint az egyetemen az állam tisztviselői nem járhatnak el; 2. a joghatóság szerint az egyetemi polgárok a rektor bírói hatalma alá tartoznak; 3. az önigazgatás elve szerint az egyetem ügyeit saját választott tisztviselői intézik.

A *magiszterek egyeteme* megnevezés alatt a párizsi modell alapján működő egyetemeket értették, ahol a meghatározó szerep a professzoroké volt.

A *klerikus* és a *világi* személyek megkülönböztetése korántsem egyszerű feladat a középkorban. A *Szalkai-kódex* a címzésekről szóló füzetében a külső jegyek alapján differenciálna: mindazok világiak, „…akik egyházi szertartással nem kaptak tonzurát, vagy pedig nem örvendenek egyházi ruházatnak”.[9] Ebből az következne, hogy klerikus az, aki felvette a tonzúrát, és még valamilyen jogcímen egyházi ruhát hordhat. Az egyetemek világában azonban gyakran említik azt a klerikustípust, aki nem vett fel semmilyen egyházi rendet sem, de valamilyen egyházi javadalom haszonélvezőjeként mégis egyházi ruhát hordhatott. Az egyházi ruházat tehát ekkoriban még semmilyen egyházi funkció vállalására nem kötelezte viselőjét, a tonzúra viszont kötelező volt annak, aki javadalmakban részesült. A klerikus elnevezés tulajdonképpen különböző időpontokban másmás tartalmú és általában eléggé tágan értelmezhető egyházi helyzetet és jogállást jelentett. A *Szalkai-kódex* a császárt és a királyt sem tartja világinak, mert

[9] Idézve in: Mészáros István, 1972, 154.

felkenték őket. Egy klauzulában az fűzi őket a többiekhez, hogy „jóllehet egyesek ténylegesen nem klerikusok, mégis egyházi ruházatot viselnek, és ők lehetőségben igen közel állnak a klerikussághoz, ilyenek egyesek a diákok közül".[10]

Hasonlóképpen vélekedik Bónis György is, szerinte „a klerikus-mivolt elsősorban a latinus tudást (litteratura) jelentette nálunk is már a 11. századtól kezdve. A klerikus a könyvírás (littera) hagyományos eszközén túl a használati írás tudásával állt az uralkodó osztály rendelkezésére. Ez a klerikus, magyarul deák, csak formailag volt egyházi ember, valójában értelmiségi… Funkciójában világi értelmiségi, de az értékes kiváltságok megtartása érdekében ritkán szakít teljesen a klérussal."[11] Mályusz Elemér ugyancsak a klerikus megnevezés kettősségére utal, mert ez a kifejezés jelentette általában a papsághoz tartozót, de jelentette az értelmiségi munka végzőjét is.[12] Találó erre az élethelyzetre Michael Klant szóhasználata, aki a népnyelvben használatos megnevezésre utal, és „félig papokról" (Halbpfaffen) tesz említést.[13]

A *diákok egyeteme* Bolognában és Páduában jött létre. Itt a professzorok egyszerű éves jövedelemmel díjazott alkalmazottak, akiket a városi hatóságok vagy a diákok közössége hív meg.

A *natio* a különböző földrajzi helyekről érkező diákok (nemzetek) szerinti beosztási rendje, többnyire az azonos vagy egymással szomszédos helyről érkezők sorolódtak egy nációba. A nációk összetétele minden egyetemen más és más, sőt történeti időszakon belül is változott ezek belső tagoltsága. Egyes egyetemeken csak a választások idején működtek nációk, másutt önálló intézményként funkcionáltak az egyetemen belül. Bolognában egy időben 20, Orléans-ban 10, Párizsban 4 nációba szerveződtek a diákok.

Az *ars fakultás* vagy más néven a *szabad művészetek kara,*[14] de használják még a *szabad mesterségek fakultása*[15] elnevezést is – általában az egyetem legnagyobb létszámú, változatos szervezeti felépítésű, a tanulmányaikat elkezdők oktatására specializálódott, hierarchikus, differenciált feladatrendszerrel ellátott közössége. Az *ars* megjelölést azért alkalmazzák a szabad művészetekre, mert „nemcsak ismeretek sorát foglalják magukba, hanem olyan alkotásokat is, melyek közvetlenül az értelemből erednek. Ilyen például a konstrukció (a grammatikából), a szillogizmusok (a dialektikából), a diskurzus (a retorikából), a számok (az aritmetikából), a kiterjedések (a geometriából), a dallamok (a zenéből), a csillagok pályájának

[10] Idézve uo. 155.
[11] Bónis György (1972): *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Budapest. 11.
[12] Mályusz Elemér, 1971, 369–370.
[13] Klant, Michael (1984): *Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschule.* Fackelträger Verlag, Hannover. 12.
[14] Le Goff, Jacques, 1979, 104.
[15] Huszár Tibor, 1977, 297.

kiszámítása (az asztronómiából). Az ars ilyen értelemben a cselekvés értelmesen szervezett technikája, ami anyagi vagy szellemi javak létrehozására irányul."[16] Ehhez még hozzátartozik, hogy a középkorban az ars művelői lényegében az ilyen szellemiségű, gyakorlatba átültethető tudás birtokosaiként, lényegében valamiféle mesteremberként jelenítették meg és értelmezték tevékenységüket.

A *fakultás* tanárok és diákok együttese egy egyetemi karba mint szervezeti egységbe összefogva. A középkori egyetem klasszikus karai a bevezető jellegű ars fakultás, a teológiai, a jogi és az orvosi kar. A jogi kar gyakran kánonjogi és római jogot oktató fakultásokra tagozódott. A karok viszonylag önálló, saját alapítólevéllel, saját tanácskozó testülettel rendelkező szervezeti egységek, a dékán vezetésével működtetve.

A *magister* cím értelmezése és tartalmának változása is elemzést igényel. Ez a cím az okleveles irodalomban a 12–13. században válik használatossá a francia egyetemek vonzáskörzetében. Kezdetben egy közösség ezzel a címmel tisztelte meg a tanítómestert, ha mondandójának minőségével kiérdemelte. Ez a tanítómester még ókori mintára városról városra járva gyűjtötte maga köré a hallgatókat. Később a magasabban képzett klerikusok is használni kezdték ezt a címet, de 1215 után már szabályozták használatát, és vizsgák letételéhez kötötték. Az oklevelek azonban nem mindig következetesek a cím használatával kapcsolatban, még a 13. században is előfordul, hogy a művelt klerikust magisternek nevezik. Az itáliai jogászság némileg elhatárolódott ettől a „zavaros" helyzettől, ők következetesen a „doktor" címet használták. Tehát a magister-réteg nem volt egységes: értették alatta a csak tanításnak és tanításból élő világi tanítómestert, a szerzetes paptanárt és a kancelláriák magas beosztású egyházi férfiait is.[17]

A *licentia ubique docendi* az egyetemes, mindenütt érvényes, tehát nemcsak egy-egy püspökség területére korlátozódó tanítási jogosultság. A magiszteri vagy doktori címmel járó jogosultság, a tudományos teljesítmény elismerése, függetlenül attól, hogy melyik egyetem adta ki az erről szóló tanúsítványt, mindenütt azonos értékű, és megnyitja az utat a magasabb állások betöltéséhez.

A *doctore bullati* tudományos fokozat azt a különleges helyzetet jelenti, amikor a pápa fenntartja magának a jogot, hogy érdemei alapján bárkit egy bulla kiadásával doktorrá avasson.

Az egyetemtörténettel kapcsolatos kifejezések, fogalmak további részletes magyarázata megtalálható a melléklethez tartozó glosszáriumban.

[16] Le Goff, Jacques, 1979, 86–87.
[17] Huszár Tibor, 1977, 315.

3. A KÖZÉPKORI EGYETEMEK ALAPÍTÁSÁNAK TÁRSADALOMTÖRTÉNETI HÁTTERE

Az európai egyetemek kialakulása szoros kapcsolatban van az egyházi szervezetben bekövetkezett változásokkal. A 9. századtól kezdve a klerikusok egyre jobban elkülönítik vagyonukat és jövedelmeiket a püspökétől. A kanonoki testületek a stallumok számának rögzítésével egyre inkább bezárulnak. Számba veszik a különböző jövedelmeket, ehhez szakembereket igénylő összeírások, leltárak készülnek. Elkülönülnek azok a jövedelmek is, amelyek a kanonoki stallumokhoz kötődő feladatok ellátásához szükségesek. A kanonoki funkciók specializációja és megszilárdulása együtt jár a klerikusok képzési rendszerének létrejöttével, amelynek a vezetője az éneklőkanonok (cantor, scholastikus vagy cancellarius) lesz. Az eddig szétszórtan élő kanonokok kezdik ugyanazon a helyen felépíteni házaikat, ahol aztán önállóságukat megtartva közös helyiségeket is létesítenek, ezzel létrejön a kanonoki clastrum vagy káptalan. A kanonokok életében az aszketizmus nem meghatározó, a gyakorlatias szemlélet viszont előtérbe kerül – és a püspöki birtokok igazgatása miatt erre fokozott szükség is van. A kanonokoknak oktatási feladataik is vannak, hiszen minimum saját segítőiket ki kell képezniük, legalább saját utánpótlásukról gondoskodniuk kell, és ez érdekükben is áll. Minden kanonok rendelkezik famulus és serviens névvel jelölt klerikusokkal. Ezeknek alaposan ismerniük kell a tartományi szokásokat, a jelképeket, bizonyos szövegeket, és főleg azokat a technikákat, amelyekkel biztosítják e szokások betartását. Mindez egyre inkább igényli a szokásjog meghaladását, a jogok pontos megfogalmazásának képességét pedig már tanulni kell. Ez és még több más igény együttese teszi szükségessé magasabb képzést nyújtó intézmények létesítését.

A 10–11. század bizonyos szakaszait a civilizáció hirtelen bekövetkezett hanyatlásaként szokták értelmezni, az írás például nagy tömegek számára több évszázadra kiszorult a mindennapi élet gyakorlatából, és ez holt időszak, a várakozás ideje az egyetemek számára is, amit a 12., de inkább a 13. században hirtelen fellendülés követ. A 13. században a filozófia ment át látványos fejlődésen, főként a tapasztalati tudományok virágzásának köszönhetően. Ebben fontos szerepük volt az oxfordi egyetem ferences magisztereinek. A ferencesek itteni ösztönző hatása megmutatkozik a 14–15. században is, amikor a növényvilág, a fizika, az optika, az asztronómia és a földrajz tudománya tud jelentős teljesítményeket felmutatni.

Az egyetemek alapítása – mint az a korábbiak alapján nyilvánvaló – sokféle szándék és érdek sikeres kombinációjának az eredménye. Amennyiben megkíséreljük felvázolni az egymásba fonódó érdekek hálóját, akkor a következő főbb

érdekelt felekre gondolhatunk: a pápára, a mindenkori uralkodókra, a városi közösségekre, a tanárokra és a diákokra.

A pápákat több, egymáshoz kapcsolódó szándék vezethette az egyetemek alapításában:

1. felismerték, hogy a különböző rendek közötti vitákban és az eretnekség elleni küzdelemben az egyetemek hatékony segítséget nyújthatnak nekik a doktrínák racionális alapú védelmében;

2. az egyetemek fontosak voltak a központi hatalom erősítésében a világi hatalmi törekvésekkel és a regionális feudális érdekekkel szemben;

3. az egyetemek lehetővé tették az ezen feladatok ellátásához szükséges személyek rekrutációját;

4. a pápák előszeretettel használták kommunikációs fórumként az egyetemeket, mert gyakran itt tették közzé dekrétumaikat, amelyek egyébként az egyetemi előadások alapjául is szolgáltak;

5. az egyetemek lehetőséget teremtettek, és igazolták az adományok (beneficiumok) kérésének és felhasználásának jogosságát;

6. az egyetemek létezése növelte a mindenkori pápák szellemi mozgásterét, hiszen szükség esetén itt könnyen találtak szövetségesekre, alkalmanként ellenfelekre is.

Ezek alapján joggal feltételezhetnénk, hogy a pápák majd sok egyetemet fognak alapítani, de ezt nem mindenben igazolják a tények. Az 1229-ben Toulouseban alapított egyetem ilyen tekintetben kivételnek számít, itt ugyanis az eretnekség elleni küzdelem miatt vált fontossá az alapítás. Jellemző tény az is, hogy a pápai kúria csak 1245-ben alapította meg saját egyetemét Rómában.

Az uralkodók, a francia, az angol, a spanyol, a portugál, Ausztria, Csehország és Magyarország királyai és a hercegek is komoly elvárásokat támasztottak az egyetemekkel szemben. Elsősorban uralmuk megerősítésében, személyes segítségnyújtásban és tanácsadásban, valamint az igazgatási rendszer működtetésében számítottak a támogatásukra. Az uralkodók szándékát az is befolyásolhatta, hogy meg akarták kímélni alattvalóikat a drága külföldi egyetemjárástól.

Vajon mit vártak a városok, városi közösségek az egyetemektől? Azoktól, amelyekkel az idők folyamán majd igen sok konfliktusuk támad, melyek során az egyetemek privilégiumaik védelmében mindig hatásosan védekeznek a városi hatóságokkal szemben? A nagy kereskedővárosokban már korán szükség volt képzett jogászokra azon kereskedelmi ügyletek lebonyolításának segítésére, amelyeket hagyományos úton már nem tudtak elintézni. Az egyetemek más vonatkozásban is hasznosaknak bizonyultak, hiszen lehetővé tették a gazdag polgárok gyermekeinek társadalmi felemelkedését. Így a városok gazdasági és politikai érdekeltségük alapján arra törekedtek, hogy megbízható partnerei legyenek az oda települt egyetemeknek.

A tanárok és a diákok az egyetem révén kollektív érdekérvényesítési lehetőséghez jutottak a városi hatósággal és az egyházi hatalmakkal szemben. Ez bizonyos fokú védelmet jelentett az erőszakkal, a gazdasági kizsákmányolással és önkényeskedéssel szemben, amire a fennmaradt érdekütközéseket részletező dokumentumok alapján szükség is volt. A legerőteljesebb tiltakozás az egyetem részéről a tanítás beszüntetése, vagy súlyosabb esetben a szecesszió, a városból való kivonulás, amire az egyetemek történetében többször is sor került.

A közös képviselet más szempontból is fontos volt, ne feledjük, hogy a diákok többsége lényegében klerikus, és a közös fellépés a létalapot biztosító adományokhoz való biztonságos hozzájutást jelentette számukra. A bolognai típusú egyetemen fontos a közös érdekképviselet, itt a diákok elsősorban a tanulás szakszerűségének és magas színvonalának biztosítására törekedtek, amit a professzorok javadalmazásának megállapításakor érvényesítettek. A professzoroktól Bolognában kauciót kértek, és tanításbéli mulasztás esetén pénzbüntetést szabtak ki rájuk.

Az egyetemi élet kezdeti dinamikus fejlődését sok konfliktus hátráltatta, ezek egyike a nyugati egyházszakadás, ami az erőforrások és az érdekek megosztásával polarizálta a kezdeti, viszonylag homogén viszonyokat.

4. A NAGY NYUGATI EGYHÁZSZAKADÁS HATÁSA AZ EGYETEMI ÉLETRE

A 14. század Európában sorozatos csapásokkal terhelt: 1337-ben tört ki a százéves háború Anglia és Franciaország között, aminek pusztító hatása 1435-ig folyamatosan tartott. Közben 1348–50-ben a nagy pestisjárványban meghalt Európa lakosságának több mint egyharmada. A bonyodalmakat fokozta az 1378–1417 közötti nyugati egyházszakadás. Ennek során az egyház egymással versengő érdekcsoportokra esett szét. Ez nem hagyta érintetlenül a szerzetesrendeket sem. A schisma hatásának megítélésénél számot kell vetni azzal a vallás szempontjából nem jelentéktelen ténnyel, hogy az egyik vagy a másik pápa melletti döntés nem személyes lelkiismereti kérdés, erről egy-egy nagy, összefüggő terület uralkodói döntenek, úgyszólván az alattvalók feje fölött, aminek a későbbiekre nézve nem mellőzhető következményei lesznek.

A nyugati egyház szakadása nagy törést okozott az egyetemek fejlődésében, ennek hatását még fokozta a pestis és az állandó háborúskodás. 1380-tól két pápa is uralkodott: VI. Orbán Rómában és VII. Kelemen Avignonban. Az egyetemek egy része – Bologna és Párizs – VI. Orbánt támogatta, Franciaország és Provence egyetemei VII. Kelemenhez húztak. A párizsi egyetem belülről is megosztott,

a fakultások és a nációk állandó harcban álltak egymással, míg végül a király beavatkozásának köszönhetően VII. Kelemen hívei nyertek. 1395-ben a párizsi egyetem mindkét pápát lemondásra szólította fel, de ennek nem lett foganatja. A pápák küzdelmében mindkét fél aktív volt. VI. Orbán 1384-ben engedélyezte Bécsben a teológiai kar létesítését és 1385-ben egyetemet alapítanak Heidelbergben is. VI. Orbán privilégiumokat adott még Köln, Lucca, Kulm és Erfurt városoknak studium generale létesítésére. A Párizsból emigrált tanároknak köszönhetően Közép- és Kelet-Európa egyetemeinek színvonala emelkedett, míg a dél-franciaországiaké – Avignon kivételével – visszaesett. A schisma következményeként a középkori kereszténység egységessége visszavonhatatlanul törést szenvedett, a párizsi egyetem által képviselt univerzalitás eszményét is meghaladta az idő.

A schisma után a feléledő nemzeti identitás jegyében szépen lassan mindenütt új államok képződtek. Mindez kedvezett új egyetemek alapításának, amit a *7. táblázat* szemléltet:

Időpont	Új alapítások száma
1378–1400	7
1400–1450	19
1451–1500	22

7. táblázat: Új alapítású egyetemek
(Forrás: Frijhoff, Willem, 1996a, 69.)

Az új alapítások alól csak Anglia volt kivétel, ahol Oxford és Cambridge még jó ideig őrizte művelődési monopóliumát.

Az aktív egyetemek száma Európában a következőképpen alakult: 1378-ban 31, 1400-ban 33 és 1500-ban már 65 egyetemen lehetett tanulni.

A 16. században folytatódott az egyetemek létesítése, annak ellenére, hogy a régebbi alapításúak ragaszkodtak monopolhelyzetükhöz, Párizs például megkísérelte hátráltatni a közelben levő Caen és Bourges egyetemének kiépülését. Míg az 1378 után alapított egyetemek nagyrészt közepes fejlettségi szintet értek el, a 15. századi alapításúak igen dinamikusan fejlődtek, ami az oda áramló diákok számában és a városi hatóságokkal szembeni elismertségben mutatkozott meg, erre példa Rostock és Greifswald egyeteme. Más egyetemek elsősorban híres professzorok meghívásával igyekeztek növelni vonzerejüket. Volt, ahol új tanítási rendszer bevezetését kezdeményezték, ez történt Krakkóban az asztronómia, Bécsben a humanizmus, Tübingenben a nominalizmus oktatásának bevezetésével.

5. A BOLOGNAI EGYETEM KIALAKULÁSA

A 11. század Európában, de különösen a politikai szempontból széttagolt Itáliában a nagy változások idejének tekinthető. Ennek hátterében a gazdaság és a kereskedelem fellendülése, a népességszám gyarapodása és a városiasodás áll. Bologna már a 11. században a pápai és a császári hatalom közötti küzdelmek metszéspontjába került. Tekintve, hogy e konfliktusok alapvetően jogi természetűek, azaz a pápa és közvetve az egyház érdekeit érvényesítő kánonjog és az uralkodói jogok ütközéséből, azaz a római jog preferálásából fakadtak – ezért és a városi igények miatt –, itt szükségszerűen jogi iskolák létesültek.

A jogi kérdések előtérbe kerülése Európának ezen a részén nem előzmények nélküli, hiszen Paviában, a longobárd királyság központjában már a 7. századtól fejlett kommentáló jellegű, nem intézményes joggyakorlat folyt. Ez értelemszerűen sok ellentmondással járt, az ismeretek továbbadása pedig a tapasztalt bírók és tanítványaik közötti kapcsolatban jött létre.

Világi részről a Barbarossa Frigyes által 1155-ben kiadott *Authentica Habita* (Törvény az akadémiai szabadságról) az első, egyetemalapítást ösztönző dokumentum. Barbarossa Frigyes útban Róma felé a koronázásra, 1155-ben Bologna közelében találkozott jogtudósokkal és a diákok küldöttségével, akik azt kérték az uralkodótól, hogy biztosítsa számukra törvény útján, hogy a tanulni vágyókat sem a tanulás helyszínén, sem útközben senki se hátráltathassa szándékuk megvalósításában. A császár törvényben ismerte el a tudományok művelésének hasznosságát, és védelmet ígért a kérelmezőknek. Ettől fogva a római jog professzorai és diákjai élhettek a szabad mozgás lehetőségével, védelmük érdekében a császár büntető szankciókat helyezett kilátásba azokkal szemben, akik a tanárokat vagy a diákokat tevékenységükben akadályoznák. Amennyiben ezt hatósági személy követné el, azt a császár hivatalvesztéssel sújtaná. A törvény kimondja, hogy „a tudomány jobbá teszi a világot, az alattvalókat pedig engedelmessé teszi Istennel és az ő szolgájával, a császárral szemben".[18] Ennek a nagyon diákbarát rendelkezésnek a jelentősége akkor érthető meg igazán, ha tudjuk, hogy a 12. századi Európában még él az archaikus retorziós jog, amely szerint, ha például egy kölni személy Róma felé utazva Veronában adósságot hagyott maga után, akkor az őt követő, Kölnből érkező személy köteles volt ezt az adósságot megtéríteni.

A császár az itteni diákoknak a klerikusokéhoz hasonló privilégiumokat adott: azaz azok jogsérelem esetén tanáraikhoz vagy a püspökhöz fordulhattak panaszukkal (privilegium fori). Ez egyébként még egy Justinianus császár idejéből származó rendelkezés feleleventését jelentette. Sajnálatos, hogy a lombard ligával

[18] Idézve in: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 32.

való háborúskodás miatt (1159–1161) ez a törvény csak rövid ideig fejthette ki áldásos hatását, mert a császár később teljesen közönyössé vált az egyetem iránt.

Egyházi részről sokat segített a bolognai egyetem létrejöttében a kiváló teológus, Rolando Bandinelli kardinális pápává választása 1159-ben, aki a III. Sándor nevet vette fel. A pápa már kancellárként kapcsolatot tartott a legkiválóbb iskolákkal, erről számos fennmaradt dokumentum tanúskodik, így a bolognai professzoroknak írt pápai levelek. Feltehetőleg ezek tartalmazzák Bologna első hivatalos egyházi elismerését. Amikor a pápa Barbarossa Frigyes támadásai miatt 1162 és 1165 között Franciaországba menekült, ott valószínűleg megismerkedett a Regnum Francorum székesegyházi iskola működésével. Ennek köszönhető, hogy miután visszatért Itáliába, elrendelte annak az itteni rossz szokásnak a megszüntetését, mely szerint korábban csak egy meghatározott pénzösszeg ellenében adták meg a tanítás jogát (licentia docendi) a székesegyházi iskolák tanárai számára, és az oktatásért a diákoknak fizetniük kellett, holott a tudomány Isten ajándéka, és ennek az értékét nem lehet pénzben mérni. 1173-ban az engedélyezési procedúrát a pápa már egy testületre, a káptalanra bízta, és elrendelte az ingyenes tanítást, aki pedig megsértené ezt a rendelkezést, azt a püspök minden további nélkül felmentheti tisztségéből. A III. lateráni zsinat (1179) megerősíti a korábbi rendelkezéseket, azzal a lényeges kiegészítéssel, hogy elrendeli a tanárok kártalanítását az egyházi javakból az ingyenes oktatás miatti jövedelem elvesztése miatt.

A magánkezdeményezésre megindult bolognai jogi képzés kibontakozását elősegítette még az a tény, hogy Bologna városa a Róma felé vezető kereskedelmi és zarándokutak metszéspontjában helyezkedik el. Bolognában már a 11. században igén élénk érdeklődés támadt a jogi kérdések iránt, ennek hátterét az adta, hogy itt volt az európai kereskedelem és a bankügyek egyik központja. Szerencsés körülmény az is, hogy az olasz városállamokban a legjobb a kapcsolat a nemesek és a nem nemesek között, ugyanis a nemesség itt gyorsan alkalmazkodott a gazdag polgárokhoz, elismerte a kereskedelem fontosságát, és sok tekintetben már ekkor lazított a feudális előjogokon, a polgárság pedig attraktív életviteli szokásokat igyekezett átvenni a nemességtől. Az egyetem létrejöttét még befolyásolta az a tény, hogy itt ülésezett a császári bíróság, és annak ülnökei alkalmilag tanári szerepet is vállaltak, különösen egy Irneriusként emlegetett személy előadásai voltak látogatottak a 12. század elején.[19]

Az egyetem létrejöttéhez szükség volt még további híres helyi és külföldi tanárok megnyerésére. Az egyre jobb hírű oktatás a vagyonos családokból származó diákokat is az egyetemre vonzotta. Ez további fontos gazdasági tényezőnek tekinthető, hiszen fizetőképes kereslet alakult ki. Bologna város vezetőinek érdeme, hogy felismerték az ebben rejlő lehetőségeket. Tehát röviden összegezve

[19] Willmann, Otto, 1917, 223–227.

megállapítható, hogy szerves fejlődés eredményeként, szerencsés belső és külső körülmények egybeeséseként, a bolognai egyetemi képzés alapjait főleg a diákok aktivitása és gazdasági, társadalmi és politikai érdekből létrejött szövetsége teremtette meg. Ez megnyilvánult a két diákrektor választásában, akiknek a professzorok is engedelmességgel tartoztak. A tanárok oktatásbeli mulasztását olyan szigorúan vették, hogy a köztudatba mintaként Azzo dei Porci professzor esete került be, aki – a róla terjengő híresztelések szerint – csak az előadások nélküli időszakban betegedett meg, sőt halálának időpontja is szünidőre esett.[20]

Az alapítás pontos dátuma a köztudatban az 1088-as évhez kapcsolódik, ennek hátterében azonban összetett történések húzódnak meg. Ezt az időpontot ugyanis valójában 1888-ban állapították meg, amikor egy, a költő Carducci által vezetett bizottság grandiózus jubileumi ünnepséget kívánt rendezni Bolognában, ahová meghívták a királyi család tagjait és több nagy egyetem rektorát. Az ünnepségen főleg az olasz kultúra korai eredetét és világra való nyitottságát szándékozták demonstrálni. Ehhez nagyon jó lehetőségnek kínálkozott a hivatkozás az egyetem alapítására és a nyolcszáz éves évfordulóra.[21]

Természetesen az „európai egyetemek szülőanyjának" tekintett bolognai universitas alapítását csak tényekre lehetett építeni: Carducci középkor-kutatással foglalkozó barátai találtak is egy feljegyzést, mely szerint a híres Irnerius és egy Pepo nevű ismeretlen 1030 és 1080 között Bolognában jogot tanított. Napjainkra már ténylegesen is bizonyítottá vált, hogy ez a Pepo 1090 körül valóban a római jog tanára volt IV. Henrik udvarában. A jogász Odofredo (elhunyt 1265-ben) egy írásában úgy említi az egyetemet, hogy „amikor a jogi képzés Rómában visszaesett, akkor a törvénykönyveket először Ravennába, majd Bolognába vitték".[22] Pepónál valamivel többet tudunk Irneriusról, aki 1140 és 1146 között tanított Bolognában. Ő a pápa és V. Henrik császár küzdelmében a császár oldalára állt, és kommentálta Justinianus *Corpus Iuris Civilis*ét, e szöveg kritikai elemzésével a jog terén körülbelül ugyanazt a hatást fejtve ki, mint ami Abélard-nak tulajdonítható a teológia területén a maga „Sic et non"-jával. Tette ezt annak ellenére, hogy nem jogász, hanem a retorika tanáraként foglalkozott jogi kérdésekkel. Irnerius tevékenységét négy ismert tanítványa, Bulgarus, Martinus, Jacobus és Hugo folytatta. 1130 körül az Irneriust követők, a legisták meghonosították a római jog művelését és oktatását, a kánonjog területén pedig itt működött 1125–1140 között egy híressé vált szerzetes, Gratianus. Ő nemcsak összegyűjtötte a zsinati és a pápai rendelkezéseket, az úgynevezett *Dekralék*at, hanem olyan kommentárokkal is

[20] Ehlers, Joachim (1999): Paris. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999, 81.
[21] Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 24.
[22] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T. (1991): *Universitäten im Mittelalter. Die europäischen Stätten des Wissens*. Südwest Verlag. München. 46.

ellátta ezeket, amelyek feloldották a különböző időszakból eredő kánonok közötti ellentmondásokat. A *Concordia discordantium canonum* 1140-ben jelent meg. Ez a monumentális, 4000 fejezetből álló mű a középkor egyik legnagyszerűbb jogi teljesítménye. Erre alapozva jött létre 1160-ban Hildesheimben egy jogi tankönyv és 1170-ben Kölnben egy jogi iskola. Bolognában tehát 1150 körül két, egymástól független jogi tanulmányi út nyílt, amit kombinálni is lehetett egymással. A római jog szokványos tanulmányi ideje 8 év, a kánonjogé 6 év, s amennyiben valaki mindkét jogot tanulta, akkor a kölcsönös beszámítás miatt 10 évig tartó tanulással kellett számolnia. Természetesen a baccaleuratus vagy a doktori fokozat megszerzése még további 5-6 évnyi tanulást jelentett.

Minden eddigi vizsgálat arra utal, hogy 1180 körül Bolognában már dokumentáltan léteztek magánkezdeményezésen alapuló jogi iskolák, amelyekben a tanárok honoráriumát az általuk beszedett tandíj (collectae) jelentette. Dokumentált az is, hogy 1180-1190 körül jelentős létszámbeli növekedés következett be az egyetemen, amikor váratlanul német, francia és angol diákok jelentek meg Bolognában.

Az egyetem fejlődését az egymással konkuráló olasz városok közötti verseny is befolyásolta, ugyanis a közeli Modena is egyetem alapítására készült. 1182-ben egy Pillius nevű jogász titkos tárgyalásokba kezdett az oktatás áthelyezéséről Bolognából Modenába. Ezért a bolognai városvezetés erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy erősebben kontrollálja a tanárokat, nehogy a szomszéd városba menjenek, ezért már az alkalmazásuk kezdetén megkövetelt esküvel minimum kétéves maradásra kötelezte őket. A tanárok – akik nagyrészt bolognai polgárok voltak – 1189-től esküvel kötelezték magukat arra, hogy nem kezdeményezik az egyetem máshová történő áthelyezését. Feltehetőleg a mozgásszabadság ilyen jellegű korlátozása késztette a bolognai diákokat arra, hogy a céhekéhez hasonló érdekvédelmi szövetségekbe tömörüljenek. Így a diákok elkezdtek nemzetek (nációk) szerint is szerveződni. Elsőnek a lombard náció alakult meg 1191-ben az élén álló vezetővel. A nációk a diákok védelmére és egymás kölcsönös segítésére alakultak meg a helyi polgárokkal és a városi hatóságokkal szemben. 1230 és 1240 között – egy hosszabb átmeneti fázist követően – kialakult a nációk szerinti szerveződés klasszikus bolognai formája, amelynek eredményeként kezdetben lényegében két egyetem működött itt, mégpedig két rektorral az élén: a citramontán az olaszok számára és az ultramontán minden máshonnan érkezett diák számára.

A korabeli viszonyok összetettségét jelzi Bologna város polgárainak ambivalens viszonya az egyetemhez. Ugyanis hamarosan konfliktusok sora keletkezett, ilyen a diákok és a városi hatóságok közötti, a császár és a pápa közötti, a diákok és a tanárok közötti, Bologna és a szomszédos városok közötti, és a sort lehetne még folytatni. Az egyetem számára szinte mindegyik konfliktus kihívást jelentett,

és korántsem volt mindegy, hogy az egyetem mikor és kinek a pártjára áll.[23] 1211-ben a város akkori podesztája, Guglielmo da Pusterla – aki egyébként a pápa által nemrégiben kiközösített IV. Ottó császár híve volt – félt attól, hogy egy konkurenciát jelentő kozmopolita közösség keletkezik a városában, ezért megtiltotta a diákoknak, hogy érdekszövetségbe tömörüljenek. A pápa viszont éppenséggel védelmébe vette a diákokat, és exkommunikációval fenyegette meg a város magisztrátusát. 1215-ben a magiszterek lemondtak a város javára a laikus diákok feletti rendelkezésről, a klerikusok felett pedig amúgy is a püspök rendelkezett. A város ekkor elismerte az universitast, azaz a tanárok és a diákok sajátos közösségét, de megtiltotta a diákoknak, hogy „összeesküvő szövetségekbe" tömörüljenek, a rektorokat pedig esküvel kötelezték, hogy útját állják az egyetem városból való elköltözésének. A diákok ezzel a megoldással nem voltak elégedettek, és 1217-ben, az akkori új pápához, III. Honoriushoz fordultak, aki felszólította a podesztát rendelkezései visszavonására, a diákokat pedig a várossal szembeni passzív ellenállásra és szükség esetén a város elhagyására buzdította. A diákok által választott rektorok vonakodtak a magiszterekhez hasonló hűségesküt fogadni a városnak, a város viszont 1211-es és 1216–1217. évi rendelkezéseivel igyekezett visszafogni a diákok egymás közötti szervezkedését. A diákok egyébként általában megnyerték céljaik számára a pápákat, akik a „szabad diákok védelmezőjeként" ki akarták terjeszteni a befolyásukat ezekre a „világi" intézményekre.

A 12. században a római jog ellensúlyozásaként a kánonjog oktatása is megkezdődött Bolognában, mégpedig nem kisebb személyiségnek, mint Gratianusnak köszönhetően. Az ő 1140-ben írt, röviden csak *Decretum*ként említett munkája a kánonjog alapműve. Gratianus érdeme, hogy ahol ellentmondásokat vélt felfedezni, ott a normák értelme szerint (ratione significationis), az időbeli viszonyok érvényessége és a logikai kapcsolat alapján keresi az ellentmondások feloldási lehetőségeit. Legnagyobb érdeme pedig a kánonjog és a teológia egymástól való határozott elhatárolása. A római jog és a kánonjog egy intézményben történő oktatása a korabeli Európában szenzációnak tekinthető, mert a régi Római Birodalom más területein a 6. századot követően a római jog használata még magától értetődő volt, de ez a későbbiekben kezdett feledésbe merülni, pontosabban mindenféle helyi – germán, longobárd, frank – jogszokások kezdték helyettesíteni.[24]

A 13. században Bologna az averroizmus egyik központjaként ismert. Ez a gondolatrendszer nem tagadja ugyan kifejezetten a halál utáni létet, de a kérdést a filozófia hatókörén kívülinek tartja. Az ember számára a legfőbb jónak

[23] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 49.

[24] Müller, Achatz von (2007): Das nützliche Glasperlenspiel. In: Hügli, A. – Küchenhoff, J. – Müller, W. (Hrsg. 2007): *Die Universität der Zukunft. Eine Idee im Umbruch?* Schwabe Verlag, Basel. 33.

a természet jóságát tekinti, és legfőbb életcélnak az igazság keresését javasolja, erre pedig kiváló lehetőség kínálkozik az egyetemen.

A diákság és a városi hatóságok közötti küzdelem viszonylag sokáig elhúzódott, közben a Bolognából elvándorolt diákok Páduában (1222) Nápolyban (1224) alapítottak egyetemet. Bolognában időközben a diákbarát néppárt került hatalomra. Mindez elősegítette egy kompromisszumos megoldás létrejöttét. A város oklevélben erősítette meg az egyetem autonómiáját, és ugyanolyan lakáskörülményeket, élelmiszer-ellátást, hitellehetőséget és jogi védelmet biztosított az egyetemi polgárok számára, mint amilyenben saját polgárai részesültek. Erről tanúskodnak az 1245. évi rendelkezések, amelyek 1274–1290 között újra megerősítést nyertek. A város úgynevezett taxatorokat alkalmazott, akik meghatározták a diákok számára a szállásért kiszabható díjakat, és gondoskodtak róla, hogy ne alakuljon ki ezen a téren versenyhelyzet. Az egyetemi polgároknak nyújtott kedvezmények hátterében az állt, hogy ezek a diákok többnyire érett korú, előkelő származású, sokszor már hivatallal bíró, tekintélyes férfiak voltak.

Az Irnerius-tanítvány jogi glosszátorok szakmai véleménye is különbözött, különösen élesen vetődött fel ez a probléma Bulgarus és Martinus között. Bulgarus ugyanis mereven ragaszkodott a római joghoz, míg Martinus nagyvonalúbb volt a toposzok értelmezésében. Ennek is szakítás lett a következménye, a Bulgarus-követők maradtak Bolognában, Martinus hívei pedig Mantuába és Dél-Franciaországba távoztak.[25]

Időközben az egyetemi polgároknak sikerült tanulmányaik szervezését magukhoz ragadniuk, ugyanis a professzorokat ők alkalmazták, éves jövedelmet állapítottak meg számukra, és pontosan előírták oktatási kötelezettségeiket. 1252-re datálódik az első ilyen jellegű leírás. Később saját érdekvédelmük érdekében a professzorok is szövetségbe tömörültek. Mindez kezdetben a jogi képzéshez kapcsolódott, később más, elsősorban déli területekre is átterjedt ez a szervezeti forma. A leendő jogászok felkészítése érdekében a városban grammatikai és retorikai képzést indítottak, valamint dictament (jogi szövegek fogalmazását), levélírást és logikát oktattak.

1253-ban IV. Ince pápa jóváhagyta az universitas scolarium statútumát. Ez előírta a tandíj befizetésének időpontjait és a tanárok díjazásának kötelező mértékét, az ünnepek rendjét, a tanév elején tartott disputációk szabályait és főként a *punctát*, azaz a jogi előadások időtervét, valamint a büntető szankciókat tartalmazta arra az esetre, ha valaki jelentősen eltérne ezektől az előírásoktól. 1260-tól a jogi képzéshez kapcsolódva orvosképzés is indult Bolognában, de ennek az önálló elismerésére csak 1316-ban került sor.

[25] Landau, Peter (1999): Bologna. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999, 67.

Magyar szempontból fontos, hogy a Bolognában tanuló magyar (dalmát) diákok egyike – Paulus Hungaricus néven anyakönyvezve – a rektorságig jutott. Magyarországi Pál később belépett a domonkos rendbe, és az ő feladata lett a magyar provincia megszervezése. Paulus Hungaricus bűnbánati kézikönyve *(Summa de poenitentia)* mellett megmaradtak kánonjogi jegyzetei. A két nagy kánonjogi rendszerezés – Gratianus és IX. Gergely – ideje között kiadott pápai dekrétumok gyűjteményéhez, az ún. *Compilatio*khoz írt jegyzetei Magyarországra vonatkozó megjegyzéseket is tartalmaznak.[26] Az első magyar diák 1221-ben iratkozott be a bolognai egyetemre: Jeles Pál mesternek nevezték, aki mint „legum doctor" tért haza, később veszprémi prépost lett. Tudásvágyát és tudományszeretetét mutatja, hogy bolognai útjáról 15 jogi könyvet hozott magával, amelyeket a veszprémi könyvtár tulajdonába örökített át.[27] Az Árpád-ház kihalásáig eltelt időben (1301) mintegy 80 diák tanult Bolognában.[28] Köztük László mester is, aki esztergomi kanonok volt 1262 és 1288 között, és IV. Béla kancelláriai jegyzőjeként is szolgált, minden bizonnyal igen eredményesen, mert megmaradt végrendeletében komoly vagyonról és 18 műből álló könyvtáráról is rendelkezik.[29] Szepesi János országbíró fia még dobokai főespereskén itt vizsgázott 1385-ben, és az ultramontan diákok őt is rektornak választották. A Bolognában tanultak nagy hasznára lehettek, mert hazatérése után rögtön gyulafehérvári prépost, majd zágrábi püspök és végül kalocsai érsek lett.[30] 1463 és 1466 között nevezetes diákja volt a bolognai egyetemnek Vitéz János és a krakkói egyetemről Bolognába került Bakócz Tamás.

Összegzésként fontos annak a megemlítése is, hogy kezdetben Bolognában universitas alatt csak a diákok közösségeit értették, a professzorok ettől teljesen különálló testületbe tömörültek, ezért nevezik ezt a modellt a diákok egyetemének. Bologna további sajátossága, hogy jó ideig nincs teológiai és orvosi kara sem, így a klasszikus négykarú egyetemi modellről kezdetben itt nincs szó. Bologna lakossága a 13. század közepén mintegy 20 ezer fő körül lehetett, a diákok száma megközelítőleg ezer fő körül mozgott, így érthető, hogy miért volt ilyen erős egyetempolitikai és gazdasági befolyásuk.[31] A sok viszontagság és az időnkénti zavaros viszonyok ellenére Bologna tekintélye olyan nagy az egész középkorban,

[26] Kódexek a középkori Magyarországon, Katalógus (1985). Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest. 96.
[27] Mihalovicsné Lengyel Alojzia: Magyar diákok az olasz egyetemi városokban 1220 és 1864 között. In: *Neveléstörténet,* 2005. 3–4. sz.
[28] Kósa László (2006): *Magyar művelődéstörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 159.
[29] *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985, 99.
[30] Tonk Sándor, 1979, 134. – Teljesebb életrajzi adatai olvashatók ugyanitt a diáknévsorban, a 864. sorszám alatt.
[31] Koch, J. W. F. (1839): *Die preußischen Universitäten: eine Sammlung von Verordnungen.* Berlin. 42.

hogy nem véletlenül járta az a szólásmondás jogászi körökben, hogy „Bononia docet", azaz „Bologna ezt így tanítja", amit az esetek többségében döntő érvnek fogadtak el. Az illendőség kedvéért még meg kell említeni egy másik, a maga idejében szintén közkeletű felfogást, amelyik éppenséggel az állandó változtatások, sőt a lázongások kiindulópontjának is tekintette ezt az egyetemet.

6. A PÁRIZSI EGYETEM KIALAKULÁSA

A párizsi egyetem a bolognaival közel azonos időben keletkezett, de kialakulása egészen más körülmények között történt, mint a bolognaié. Az olyan mesterek jelenléte, mint a szélsőséges realista Guillaume de Champeaux (1100 körül) és a hírneves nominalista, Pierre Abélard (1079–1142) már a klasszikus értelemben vett egyetem létezése előtt is tanulni vágyók sokaságát vonzotta Párizsba. Abélard a világra nyitott értelmiségi első nagyszabású képviselője, a nagy tanítómester, a „dialektika lovagja", aki a hit és az értelem összeegyeztetésének útját kereste.[32] Egy időben Abélard-t tekintették az egyetem alapítójának, de közben kiderült, hogy ő a 12. század első négy évtizedében ténylegesen Melunben, Corbeilben és Párizsban tanított. Abélard regényes élete sokféle művelődésre vonatkozó utalást tartalmaz, ebből is kiemelkedik a vitája Szent Norberttel, a premontrei rend alapítójával és Szent Bernáttal, Citeaux kolostorának nagy megújítójával, aki magányában magas szintre fejleszti a misztikus meditációt. Abélard és Szent Bernát küzdelmében egy régi „pedagógiai mozzanat" továbbélését figyelhetjük meg, mely szerint egy tanár hírnevét tanítványi köre adja. Ezért nem véletlen, hogy Szent Bernát Párizsba megy, és igyekszik elcsábítani Abélard diákjait, de nem jár sikerrel.[33] A korabeli párizsi tanulmányi lehetőségek „bőségére" utal Johann von Salisbury tapasztalata is, aki Abélard mellett Alberich magisztertől és Robert von Meluntől is tanult.[34]

Az újabb kutatások szerint az egyetemalapítás Párizsban sokkal összetettebb folyamat eredménye, mint azt korábban vélték, ezért lényegében az egyetemalapítás pontos dátuma ismeretlen, mert az egy lassú folyamat, progresszív erők összeadódásának eredménye. A Notre-Dame és más iskolák mellett számos, hivatalos engedéllyel rendelkező vagy a nélküli mester tanított Párizsban, akik egymással konkurálva gyakran kerültek vitás helyzetbe. Már 1150-től törekedett a Notre-Dame kancellárja a licentia docendi adásával e felett valamilyen felügyeletet és

[32] Paul Vignaux találó szavait idézi Le Goff, Jacques, 1979, 50.
[33] Uo. 62–63., 68.
[34] Ehlers, Joachim, 1999, 76.

kontrollt gyakorolni, ennek részeként egyre fontosabbá vált a tanárok közötti versenyhelyzet szabályozása egyfajta kompromisszum keresésével. Így a párizsi egyetem létrejötte nem más, mint „…a módszertanilag képzett értelmiségiek korporatívan szervezett mozgalma egy agrár- és militarizált társadalom szűk keretei között".[35] A kutatás nehézségének további oka az, hogy a megmaradt szövegek nem homogének, általában különböző időszakokból származó szabályok, normák és előírások, amelyek ráadásul hol az egyik karra vagy csak egy-egy kollégiumra, máskor pedig az egész egyetemre érvényesek. Így az érvényesség kiterjesztésének határai okoznak némi értelmezési bizonytalanságot. Az alapítás pontos rekonstruálását nehezíti az is, hogy nem minden szabályt ismerünk, főleg az alapítás idején számos olyan előírás létezhetett, amit csak szóbeli megállapodás vagy szokásjog alapján tartottak be, sok előírás pontosan ilyen normák utólagos rögzítése révén került be a statútumba. Az egyetem alapításának egészen pontos meghatározását nehezíti az a tény is, hogy a pápai bullákból még sokáig hiányzik az universitas megnevezés, ehelyett a pápa egy időben például „a minden doktoroknak" megszólítást használta, amikor az egyetem számára volt közlendője.[36] A párizsi egyetemnek – Bolognától és Oxfordtól eltérően – nem maradt meg kora középkori épülete sem, az első említett összejöveteli hely egy Szajna-parti templom, ahol a magiszterek konventje ülésezett, állandó előadótermek csak a 15. századból ismertek. Megmaradt viszont az 1230 körüli évekből egy diákok számára készült útmutató, benne vizsgakérdésekkel, olvasmányok jegyzékével. Mindez csak az ars fakultásra érvényes, mert ez alakult meg először, a magasabb fakultások csak 1260 után jöttek létre.

A Szentszék egyetem létesítésére tett erőfeszítései már III. Sándor idején felerősödtek, ugyanis a 12. század elején még nem léteztek azok a szervezeti keretek, amelyek lehetővé tették volna az egyetemi oktatást, magas szintű képzés mégis létezett, de ezen iskolák működése alapvetően az őket vezető tanárok tehetségén és fenntartói ügyességén múlott.

Egyetem létesítésére ekkoriban még maga az egyház sem tudott vállalkozni, és az erre való igény is csak fokozatosan jelent meg. Jellemzően a püspökök nagyobbik része a 13. században még nem tudott írni. A zsinatok (Clermont 1130, Reims 1131, a II. lateráni zsinat 1139) még kifejezetten tiltják a már felszentelt szerzeteseknek és kanonikusoknak, hogy orvostudományt és jogot tanuljanak.[37] Ennek ellenére a pápai Kúria már bizonyítottan kapcsolatba került a bolognai jogi és a párizsi teológiai iskolákkal: Haimerich kardinális a Szent Római Egyház kancellárjaként (1123–1141 között) kapcsolatot ápolt a híres bolognai glosszátorral, Bul-

[35] Uo. 75.
[36] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 56.
[37] Nardi, Paolo (1993): Hochschulträger. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 83.

garusszal. Ennek a kancellárnak a helyére 1144-ben az angol Pullen kardinális került, aki maga is tanított Párizsban.[38]

III. Sándor pápa (1151–1181) a korrupció és a szimónia elleni küzdelem jegyében lényegi oktatási reformokat készített elő, amennyiben a szegényebbek számára is megnyitotta a tanulás útját, s ez a döntés elsősorban a párizsi egyetem kialakulására volt hatással, így biztosítva a képzett teológusok iránti egyre fokozódó igény kielégítését.

III. Ince pápa idején (1198–1216) – aki maga is képzett teológus és jogász volt – a magasabb szintű képzés igénye tovább erősödött. Ezt befolyásolta az is, hogy a kanonokok már a 11. században felhagytak a közös élettel, és az oktatást fizetett helyettesekre bízták, ezzel viszont a káptalani iskolák indultak hanyatlásnak. III. Ince pápa, aki az egyház és a papi műveltség korábbi szintjének fenntartására törekedett, úgy igyekezett a hanyatlásnak gátat vetni, hogy az 1215-ös lateráni zsinaton azt kérte, és erről döntés született, hogy minden székesegyházban grammatika-tanítókat és teológiai lectorokat kell alkalmazni. A püspökök ellen indított kánoni eljárásban pedig mindig súlyt helyezett annak vizsgálatára, hogy felkarolta-e az adott püspök az ifjak oktatását, vagy sem.[39] 1207-ben hozott dekrétuma *(Tuae fraternitatis)* lehetővé tette a tanulni vágyó klerikusok számára, hogy az adományokból akkor is részesüljenek, ha nem tartózkodnak az adománynyújtás helyszínén. Ez a rendelkezés lehetővé tette a tanulni vágyók szabad mozgását, és igen ösztönzően hatott az egyetemek fejlődésére. A IV. lateráni zsinat (1215) szorgalmazta újabb alapítványokkal ellátott székesegyházi iskolák létesítését, és minden érsekség számára javasolta a teológiai képzés elkezdését. III. Ince pápa dekrétumaiban elismerte a párizsi egyetem jogát az önálló jogi képviseletre, garanciát adott a professzoroknak addigi vívmányaik megtartására. A pápa rendelkezései célt tévesztettek volna, ha a legátusok és a prelátusok egyes rendelkezései nem erősítették volna ezt az irányt, így Guala Bicchieri, a jogász képzettségű pápai kardinális-legátus 1208-ban pontosan szabályozta a magiszterek, a városi hatóságok és a diákok egymáshoz való viszonyát. Azt javasolta, hogy fegyelmi vétség esetén a professzorok először általánosságban figyelmeztessék a diákokat, és helyezzék kilátásba az exkommunikációt. Amennyiben a vétséget újra elkövetné a diák, adjanak neki lehetőséget a védekezésre, és ismételjék meg a figyelmeztetést és a fenyegetést az egész iskola előtt, ha ez sem hozna javulást, akkor a kancellár hirdesse ki az exkommunikációt, amit csak a püspök vagy a Szent Viktor kolostor apátja vonhat vissza.

A kezdetek Párizsban is a helyi káptalani iskolához és a Notre-Dame katedrális iskolájához kötődtek. Az egyetem magva az a notre-dame-i székesegyházi iskola,

[38] Idézve uo.
[39] Willmann, Otto, 1917, 217.

amelybe beleolvadt egy korábbi palotaiskola, továbbá a szent-viktori iskola, egy Campeaux-i Vilmos által alapított Ágoston-rendi és a Szent Geneviève-i kolostoriskola, továbbá más kisebb világi iskolák.[40] Ezek olyan magániskolák voltak, amelyek működtetéséhez korábban szükség volt a Notre-Dame éneklő-kanonokjának az engedélyére. A Notre-Dame iskolájában főleg teológiai képzés történt. A 12. század második felében itt tanított Petrus Lombardus, Petrus Comestor és Petrus Cantor. Az egész középkorban az ő könyveik alapján oktatták a teológiát. Ezekben a magániskolákban dialektikát, grammatikát, jogot és orvostudományt is tanítottak. A 12. század végére egyre több lett az ilyen magániskola, és egyre több tanulni vágyó diák érkezett Párizsba, még távoli országokból is. Ez a gyors növekedés sok problémát okozott. Élelem ugyan volt a diákok számára, de igen kevés tanulásra alkalmas helyiség állt rendelkezésre, ezért 1180 és 1186 között királyi támogatással szálláshelyeket építettek a szegényebb diákok számára. Maguk a tanárok is működtettek kezdetleges iskolákat saját házaikban vagy bérleményekben. Ezen tanárok egy része megpróbált függetlenedni a püspöki és a kancellári befolyástól. A főpapoknak viszont gondot okozott a tanulmányok tartalma, különösen a világi jogi ismeretek és az arisztotelészi tanokat ismertető források miatt aggodalmaskodtak.

A párizsi egyetem létrejötte valójában számos összetett konfliktusos történés kompromisszumos megoldásaként fogható fel. A konfliktusok lényegében két csomópont köré rendeződnek: egyik részük a püspökkel való viszonyra vonatkozik, a másik részük pedig a tananyaggal, pontosabban Arisztotelész könyveivel van kapcsolatban. Amikor a konfliktusok megoldhatatlanná válnak, akkor az egyetemek általában a szecessziót, azaz a városból való kivonulást választják. Ez Párizsban is megtörténik, de nem válik véglegessé – mint néhány más, későbbi egyetemen –, hanem lehetőséget ad a feltételek újbóli, kedvezőbb pozícióból induló megismételt egyeztetésére, ami végső soron az universitas visszaköltözését eredményezi.

Az egyetemmé válást még számos további probléma nehezítette. 1200-ban egy provokátor felbujtására polgárok egy csoportja megölt néhány diákot. Fülöp Ágost király ekkor közvetlenül beavatkozott az ügybe, és a vétkesek szigorú megbüntetését ígérve, megengedte a diákoknak, hogy jogi ügyeikben az egyházi hatóságok védelme alá kerüljenek.

A művelődést igencsak pártoló III. Ince pápa, felismerve a hellén-görög hagyományok értékét, arra szólította fel a párizsi egyetemet, hogy küldjön tanulási céllal görögül beszélő férfiakat Bizáncba. Fülöp Ágost király pedig Collegium Constantinopolitanumot alapított Párizsban görög ifjak számára. Ezek a törekvések csak szórványos, de fontos kezdeményezések maradtak. A középkorban sohasem

[40] Hahn, Ludwig (1848): *Das Unterrichtswesen in Frankreich*. Breslau. 15.

tudták kellőképpen megérteni és feldolgozni a görög költészetet és művészetet, viszont a görög filozófia egyes, a középkori gondolkodás rendszerébe illő elemeit felhasználták, és ezekre fokozott szükség volt.[41]

1208–1210 körül már lehetővé vált az artest, azaz a bevezető tanulmányokat oktató, többnyire fiatalabb tanárok számára, hogy autonóm korporációvá álljanak össze, alapszabályt alkothattak, maguk dönthettek tagjaik felvételéről, és függetlenedhettek a Notre-Dame kancellárjától. Továbbá a teológusok garanciát kaptak az idegen befolyással szembeni védelemre, ez a kötelező tanulmányi rendben, a részletes tantervben és a szigorú vizsgáztatási előírásokban nyilvánult meg.

A kompromisszum megkötése egy 1231-ig tartó állandó küzdelem eredménye, és csak a király és a pápa közvetítő tevékenységének köszönhetően jött létre egyezség. A király 1200-tól a diákok számára is biztosította a klerikusok privilégiumait, a pápa pedig 1215-ben és 1231-ben hivatalosan kiadta és megerősítette az egyetem alapszabályát. 1215-ben – Robert de Courcon, egy korábbi párizsi magiszter – pápai legátusi minőségben rögzíti az egyetemi működés keretfeltételeit: meghatározza a tanulmányok tartalmát, tanulmányi terveket készít, előírja a különböző gyűlések rendjét, rögzíti a kialakult szokásokat, előírja halálesetre vonatkozóan a gyászszertartás rendjét, szabályozza a venia docendi adományozásának módját, és megerősíti a magisztereket a diákok ügyei feletti rendelkezés jogában. Az 1231-es pápai bulla előírja, hogy három hónappal az alkalmazás előtt be kell jelenteni a kancellári hivatalnak az új oktatók személyét, azért, hogy a kancellárnak még maradjon ideje tájékozódni az adott személyről. Amennyiben a magiszterek többsége megszavazta a tanár alkalmazását, a kancellár ezt már nem akadályozhatta meg.[42] Szabályozásra kerül az előadások és disputák rendje, meghatározzák még a diákok elszállásolásáért kérhető pénzösszeget is. A pápai támogatás magától értetődően nem volt önzetlen. A mindenkori pápák szigorúan őrködtek a tanulmányok tisztaságán, és saját céljaik megvalósításában értelemszerűen számítottak az egyetemre, különösen az eretnekség elleni küzdelemben. A képzett prédikátorok biztosításában fontos szerepet szántak a párizsi egyetemnek. 1219-ben, miután a római jog oktatását túl profánnak találta az egyház, betiltották azt, és azt kérték 1220-ban, hogy az egyetem fogadja be a koldulórendek teológiai iskoláit. Emiatt aztán 1250–1256 között nagyon kemény vita bontakozott ki a magiszterek és a koldulórendek képviselői között. Ebben a küzdelemben alakult ki a párizsi egyetem későbbi új szervezeti rendje, ami aztán a középkor végéig fennmaradt. Ennek részeként 1220-ban megalakult a négy náció. 1240-től a rek-

[41] Willmann, Otto, 1917, 242.

[42] Jean Gerson kancellár többször kifogásolta, hogy nem utasíthat vissza ily módon többséggel megválasztott, de általa kifogásolt jelöltet. In: Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 52.

tort mindig az artes magiszterei közül választották. 1260-ban létrejöttek a karok, önálló alapszabállyal, élükön a dékánnal.

A párizsi egyetem soha nem volt annyira népszerű és nemzetközi jellegű, mint ebben a korai, 13. századi időszakban. Ennek alapvetően három oka volt: 1. az oktatás magas színvonala, beleértve a magiszterek jó hírének elterjedését; 2. segítette ezt az a pápai rendelkezés, amelyik a 14. század közepéig másutt mindenhol tiltotta teológiai fakultás alapítását, viszont lehetővé tette az egyházi beneficiumok másutt történő felhasználását és 3. Észak-Franciaország ekkor viszonylag békés időszakot élt át, és ennek következtében viszonylagos jólét alakult ki.

Ebben a hosszú előkészületi folyamatban született meg az a korai egyetemtípus, amit a bolognai diákok egyetemével szemben a magiszterek egyetemének szoktak nevezni, azért, mert az egész tanulmányi rendszer a magiszterek és választott közösségeik felügyelete alatt állt. Igaz, ebben a rendszerben az artes magiszterei voltak többségben, tehát azok, akik maguk, leendő teológus hallgatóként, egyúttal oktattak is az előkészítő szakaszban. Ők voltak a hangadók a nációkban, és egy időben közülük került ki a rektor. Ez a bizonyos értelemben hierarchikus felépítésű párizsi modell demokratikus eleme, amire nagy szükség volt a magiszterek és a felsőbb karok közötti állandó konfliktusok miatt.

A párizsi egyetem sajátossága a 12. században a goliard-klerikusok feltűnése. A zsinatok és szinódusok elítélő véleménye olyan szavakban jut kifejezésre róluk, mint csavargó vándordiákok, feslett bujálkodók, bajkeverők, komédiások.[43] Ennek ellenére a városi értelmiség korai megjelenési formájának tekinthetők. Pusztán a romboló kritikára szorítkozó erőteljes hajlamuk nem tette lehetővé, hogy tartósan megtalálják helyüket a középkor világában. A 13. századra már a szellemi fejlődés perifériájára szorultak, a század közepére már csak a *Carmina Burana* verssorai őrzik emléküket.

A párizsi egyetem a Capetingek uralkodása alatt politikai, gazdasági és kulturális központtá vált, amely magához vonzotta a tehetséges tanárokat és diákokat. VII. Lajos – aki maga is tanult ember volt – pártfogolta a tudományokat. Erre a támogatásra építve a magiszterek egyik közös célja az lett, hogy lazítsanak a helyi püspökhöz fűződő kötelmeiken, másrészt pedig rendet akartak teremteni az egyre kaotikusabbá vált tananyagban. 1208 és 1231 között emiatt újra összeütközések és konfliktusok sora támadt.

A párizsi teológiai kar kezdetben ellenállást tanúsított a latin nyelvű Arisztotelész-fordításokkal és azok arab eredetű kommentárjaival szemben. Amikor 1210-ben Párizsban betiltották a természetfilozófia oktatását, ez akkor elsősorban Amalricus de Bena (meghalt 1207-ben) és tanítványa, David de Dinando panteista tanítása ellen irányult. Ez volt a közvetlen előzménye a természetfilozófia

[43] Le Goff, Jacques, 1979, 34.

tiltásának, következménye pedig Dinando könyveinek elégetése és hét Amalricus-követő máglyahalálra ítélése lett.[44] A 13. század első felétől viszont a görög, a zsidó és az arab filozófusok iránti nyitás jellemzi az egyetemet: Arisztotelész *Metafizikáj*a, Avicenna, Averroes és Moses Maimonidész néhány tanítása is megjelenhetett az oktatásban, ami növelte az egyetem vonzerejét.

Az egyetem és a párizsi püspök közötti vitákban a pápa az egyetem pártjára állt, például III. Honorius pápa a párizsi egyetemet védelmébe vette „mint különleges figyelmet érdemlő gyermeket" (tanquam filios speciales), amikor tudomást szerzett arról, hogy a helyi püspök az egyetemet kiközösítette. A pápa, az exkommunikáció megszüntetése mellett, rendelkezett az egyetemi pecsét használatáról, a magiszterek jogállásáról, a jogi vétségek megbüntetéséről és a temetési szertartásokról. 1219. évi, *Super speculam* című dekrétumában megtiltotta Párizsban a római jog oktatását, azzal az indoklással, hogy a római császárok törvényeit nem alkalmazzák Franciaországban, és az egyházjog kérdéseinek megoldásában is csak ritkán merül fel a római jog alkalmazásának szükségessége. A rendelkezés a teológia védelmében tiltja az orvostudomány oktatását, amit a tours-i zsinat (1163) korábban már megengedett, és mindezt kiterjeszti a világiakra is. Viszont megengedő a pápa az egyházi javadalmak felhasználásában, mert a klerikusoknak ötéves távolmaradást engedélyez a javadalmas helytől.

IV. Sándor pápa folytatta elődei politikáját, és megerősítette Párizs domináns szerepét, mivel úgy vélte, hogy ez a város „az élet fája Isten Paradicsomában" (lignum vitae in Paradiso Dei). 1255-ben elrendelte az egyetemi statútum revízióját. Az újítások között volt a tanárok sztrájkjogának elismerése, mint a tiltakozás egy lehetséges formája, biztosította a beleszólás lehetőségét az új tanárok kooptálásába, és tisztázódtak a kancellár jogai is. Ez a párizsi egyetem iránti felfokozott érdeklődés vezetett ahhoz, hogy később Siger von Brabant, Boethius von Dakien és mások averroistának vélt filozófiai tanait 1277-ben betiltotta Stephanus Tempier, Párizs akkori püspöke. Ezen tiltójegyzék előszavában – a teológiai tanítások tisztaságának megőrzése érdekében – megtiltják a démonidézést, a tenyérjóslást és más, mágiát szolgáló könyvek használatát. Úgy vélik, hogy „a csak Isten előtt ismert, számunkra azonban titkos és rejtett dolgok megismerésére irányuló próbálkozás még akkor is szükségszerűen magában hordozza a démoni segítséget, ha erről a jövendőmondó nem tud".[45]

Közben 1257-ben létrejön Robert Sorbonnak – IX. Lajos káplánjának köszönhetően – egy alapítványra épülő kollégiuma azon teológusok támogatására, akik egyik rendhez sem tartoznak. Az alapítványtevő rendelkezése szerint kezdetben 16, majd később 30 klerikus és az ars fakultás 6 magisztere lakhat itt. A kollégium

[44] Asztalos Mónika (1993): Die theologische Fakultät. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 368.
[45] Láng Benedek, 2007, 46–47.

vezetését egy kuratórium látja el, kinevezett (provisor) és választott tisztségviselő (prior) útján.

1280-tól Párizsban egyre erőteljesebben érződött Oxford konkurenciája. Oxfordban ebben az időszakban olyan ferencesek töltenek be vezető szerepet, mint Johannes Peckham és Duns Scotus, akik mindketten kifogásolják a dominikánusok nézeteit, amennyiben szerintük a dominikánusok elutasítják az egyházatyák tanítását, és csak a filozófusokra koncentrálnak. Aquinói Tamás is szakít az ágostoni tradícióval, és a teológiát már nem sapientiaként, hanem scientiaként definiálja. Párizsnak még Aquinói Tamás egyes gondolatai is radikálisak, hiszen Tempier püspök tiltási listáján szerepel néhány tőle származó gondolat. Oxford Duns Scotus hatására a 14. század első felére rugalmasságának köszönhetően átveszi majd Párizstól a vezető szerepet.

Az egyházszakadás súlyosan érintette az egyetemeket, mert ettől kezdve a helyi püspök joghatósága alá tartoztak, és nem élhettek már olyan szabadon a pápai védelem ernyője alatt, mint korábban. A schisma erősen megosztotta a párizsi universitast: a három magasabb fakultás VII. Kelemen pártjára állt, az anglo-germán és a pikard náció viszont VI. Orbán pártján volt. A germán náción belüli konfliktusok 1383-ra olyan élessé váltak, hogy több magiszter a diákjaival együtt elhagyta Párizst, és Prágába, Bécsbe, Heidelbergbe és Kölnbe mentek. Ezek között olyan híres személyek is voltak, mint Marsilius of Inghen és Heinrich von Langenstein, akik később Heidelberg és Bécs hírnevét növelték.

Az egyetemek életét jelentősen befolyásolta a nemesség sajátos viszonya ehhez az intézményhez. Le Goff szerint vannak példák arra, hogy a 12–14. század idején a lovagok és a földbirtokos nemesek megpróbáltak önálló identitást kialakítani a maguk számára, ennek jegyében átvették a népies ízlés egyes elemeit a parasztságtól, ami szólásokban és közkedvelt történetek továbbadásában nyilvánult meg.[46] De arra is vannak utalások, hogy a párizsi egyetemen a szegényeknek fenntartott helyekre gazdagok fiai jutottak be. Azt sem lehet tudni, hogy hány személy épített fel olyan karriert, mint például a brie-i falusi kovács fia, aki egyetemi évei után Lyonban lett korrektor, és amikor 1560-ban meghalt, a *Codex Theodosianus* egy értékes kézirata volt a birtokában.[47]

Párizs lakossága a 13. század közepén 200 ezer fő körül van, a diákok száma megközelítőleg 5000-7000 fő lehetett.[48] Az egyetem köré egész utcarendszer épült ki, a Szalma utcában a hét szabad művészetet és a filozófiát oktatták. Ez az utca onnan kapta a nevét, hogy itt a diákok szalmán ülve tanultak. A Sorbonne

[46] Davis, Natalie Zemon, 2001, 203.
[47] Uo. 174.
[48] Koch, Hans-Albrecht, 2008, 42.

utca a teológusoké, a Clos-Bruneau a jogászok, a Boucherie utca pedig az orvosok megszokott tanuló- és lakóhelye.

A Párizs egyetemén tanult magyarok közül kitűnik Lukács, az 1158–1181 közötti esztergomi érsek, akiről igen elismerően nyilatkozott egykori iskolatársa, az angol pap és költő Walter Map (Gualterus Map). Szerinte Lukács jó erkölcsű, alaposan felkészült klerikus, akinek asztala mindig szabad volt a szegények számára. Lukács érsek küldhette Párizsba tanulni Elvint – a későbbi váradi püspököt.[49] Egyébként az 1180-as években négy magyar pap is tanul Párizsban, egyikük – Betlehem klerikus – sajnálatos halálhíréről a Sainte Geneviève-monostor apátja nemcsak a szülőket, hanem magát III. Béla királyt is értesíti.[50]

1304-ben alapítja meg IV. Fülöp felesége, Navarrai Johanna a róla elnevezett kollégiumot 70 fővel, három grammatikai osztállyal és teológiai stúdiummal. Ennek a kollégiumnak a neveltje a híres teológus, Joannes Gerson (1363–1429), az egyetem későbbi kancellárja és a konstanzi zsinat meghatározó személyisége. Gerson 1405-ben megtartott *Vivat rex* című beszédében – érvényesítve az egyetem politikai befolyását – az ország megreformálására szólított fel. Ebben vezető szerepet szánt a maga négy fakultásával az egész emberiség bölcsességét reprezentáló universitasnak.

A párizsi egyetem ars fakultásán 1330 és 1494 között 3300 fő szerzett fokozatot (graduált). 1333 és 1452 között 1806 fő baccalaureatus tanult itt, ezek nációk szerinti megoszlását mutatja a *8. táblázat.*

Baccalaureatusok száma	%-ban	Náció
1116	62	Németországból, ebből 759 fő (52%) Kölnből
229	13	skót
79	4	skandináv
18		cseh
11		magyar
4		lengyel
339		ismeretlen

8. táblázat: A párizsi egyetem baccalaureatusainak nációk szerinti megoszlása (Forrás: Tanaka, M., 1983, 30.)

[49] Török József (1985): A középkori magyarországi liturgia története. In: *Kódexek a középkori Magyarországon,* és: (1985): Kódexek a középkori Magyarországon. 56.
[50] Kósa László, 2006, 158–159.

Párizs későbbi időleges visszaesését a százéves háború kitörése és ennek következtében az angol diákok elmaradása, valamint a schisma (1374–1415) elhúzódó hatása okozta. A százéves háború idején az angolok, az egyházszakadás következményeként pedig a németek távoztak Párizsból. Az 1445 körüli időszakra vonatkozóan teljesen jogos az a megállapítás, hogy Párizs egyeteme a mintegy 70, különböző nagyságú és rendeltetésű kollégiumában él tovább. Ezek az intézmények lesznek később a humanizmus melegágyai. Az egyetem életét a schisma mellett az uralkodók közötti hatalmi harcok is erősen veszélyeztették, 1470-ben IX. Lajos négyszáz diákot üldözött el Párizsból, csak azért, mert a burgundiai herceg, Kopasz Károly alattvalói voltak. A konstanzi zsinat ugyan egy rövid ideig tartó felvirágzást hozott, de VII. Károly és XII. Lajos rendelkezései, amelyek minden privilégiumot megvontak az egyetemtől, újra visszaesést hoznak, olyannyira, hogy ekkoriban már csak a „francia király legidősebb leányaként" említik az egyetemet.[51]

A párizsi egyetem úgynevezett angol korszakának legdicstelenebb epizódja az, amikor az egyetem magiszterei vezették a pert Jeanne D'Arc ellen, ami súlyos károkat okozott az intézmény hírnevének. Később még több hátrányos rendelkezés is sújtotta az egyetemet, 1437-ben a király megfosztja az adómentességtől, és részt kell vállalnia a hadiadóból. 1445-ben elveszíti az egyetem a jogi kiváltságait, és már ekkor kénytelen elfogadni a parlament fennhatóságát. 1470-ben XI. Lajos kényszeríti a burgundi alattvaló diákokat és magisztereket, hogy esküvel fogadjanak neki engedelmességet. Az utolsó döfés 1499-ben éri az egyetemet, amikor megfosztják egyik leghatásosabb védelmi eszközétől, a sztrájkjogtól.

7. OXFORD ÉS CAMBRIDGE EGYETEMÉNEK KEZDETEI

Anglia mind a mai napig tartó büszkeségét legalább három tényező alapozta meg: a monarchia, a parlament, és Oxbridge elnevezéssel a két legrégibb egyetem.

Oxfordra kezdetben jelentős hatást gyakorolt Párizs formálódó universitása, hiszen az angol diákok előszeretettel tanultak párizsi magisztereknél, és ez ösztönzően hatott az angol társadalomra. Anglia sajátos viszonyai között óhatatlanul felmerült az „egyetem" alapításának igénye, és ennek során meglepő módon egy kisváros, Oxford került előtérbe. A kontinentális modell szerint ennek ott kellene bekövetkeznie, ahol jól működő katedrálisiskolák vannak, ilyen York, Hereford vagy Lincoln. Még nehezebb kérdés, hogy miért mellőzték Londont az

[51] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 57.

egyetemalapításnál, holott legalább három jelentős iskolája volt, és miért részesítették Oxfordot előnyben, mikor az még püspöki székhely sem volt? Az még érdekesebb, hogy miért kellett Londonnak 1836-ig várnia, míg végre egyeteme lett? Az újabb oxfordi történetírás szerint ennek oka a következő lehetett: a provinciális kisvárosnak tekinthető Oxfordban 1180 körül kismértékű fellendülés következett be, ugyanis ide helyeztek egy királyi igazgatási egységet és az egyházi bíróságot. Ez azt eredményezte, hogy egy évtized elteltével Oxford volt az egyetlen hely, amelyik befogadhatta a külföldről érkező, jogi tanulmányok iránt érdeklődő diákokat. Még messzi tájakról – történetesen Magyarországról és a frízektől – is jöttek ide tanulni vágyók, különösen azért, mert a kor egyik híres teológusa, Alexander Neckham itt tanított. Oxfordban a studium generale nem felsőbb utasításra, hanem tanárok és diákok gyülekezésének eredményeként jött létre, ezért nincs is statútuma.

Már 1187-ből fennmaradt egy dokumentum az itteni oktatásról, eszerint Gerald of Wales három egymás utáni napon tanította *Topographia Hibernica* című művét, mégpedig első nap a szegény diákoknak, második nap a tanároknak és a harmadik napon laikusoknak és klerikusoknak vegyesen. Nem sokkal későbbről egy másik dokumentumból is következtetések vonhatók le a korai „egyetem" szervezetére vonatkozóan, eszerint 1200-ban a következő, egyetemhez kötődő személyek tanúskodnak egy tárgyaláson: 1 könyvkötő, 1 írnok, 3 illusztrátor, 2 pergamenárus.[52] Egy további dokumentum arra utal, hogy Oxford már ebben a kezdeti időszakban a párizsitól eltérően építkezik, de az egyetemet kiszolgáló személyek differenciálódó szerepére utaló írás is maradt fenn.

Az oxfordi egyetemi élet 13–14. századi kibontakozására két további tényező van döntő hatással: ez a városiakkal való viszály, és a Wycliffe-féle tanítás.

A viszály a várossal 1208-ban kezdődik, amikor is egy diák megölte szerelmét, majd tettétől megijedve elmenekült a városból, a felizgatott polgárok pedig megtorlásként felakasztottak két vétlen diákot. Erre válaszként 1209-ben a tanárok beszüntetik az oktatást, és a többség elhagyja a várost. Az universitas emberei támogatóra lelnek III. Ince pápa személyében, aki János királlyal került súlyos konfliktusba. 1214-ben Nicolaus de Romanis pápai legátus közvetítése eredményeként megszületik az első Charta, amelyben a tudományok művelői ugyanolyan szabadságjogokat és privilégiumokat kapnak, mint párizsi társaik. Az 1214-es királyi rendeletekkel kiegészített szabályzat már pontosan előírja a kancellár, a prokurátorok, a nációk és a professzorok feladatait, és garantálja az egyetem autonómiáját a lincolni püspökkel és a városi hatóságokkal szemben. Ebben rögzítik a diákok és a professzorok szálláshelyeiért elkérhető díjakat, és 10 éven keresztül csak a kiszabott ár felét kell fizetniük. A városnak a diákok igazságtalan

[52] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 64.

elítéléséért jóvátételként – megmaradó hagyományként – minden évben Szent Miklós napján száz diákot kell megvendégelnie. A vitás ügyek rendezésére pedig egy négy magiszterből és négy polgárból álló testületet hoznak létre. Az oxfordi diákok közül néhányan Cambridge-be távoznak, előkészítve egy szecesszió útján történő későbbi alapítást, az Oxfordban maradottakat (azaz a sztrájktörőket) viszont társaik három évre eltiltották az előadások látogatásától.

1231-ben III. Henrik (Plantagenet) rendeleteket alkot annak érdekében, hogy megvédje a tanárok és a diákok érdekeit és addigi privilégiumait az egyházi hatóságokkal szemben. Majd 1244-ben fontos jogosultságokat adott át az egyetem kancellárjának: hetente ítélkezik, kizárólagosan ő a döntésre jogosult személy az egyetemi polgárok ügyeiben, elrendezheti a vitákat, a kölcsönügyleteket, a lakbérügyeket, a lovak bérleti díját, és megszabhatja az élelmiszerek árát. 1248-ban a király újra megerősítette jogaiban az egyetemet, és feljogosította mint intézményt a városi élelmiszerárak megállapítására. A várossal való kapcsolatra rossz hatással van, hogy 1248-ban, majd 1277-ben újra gyilkosság áldozata lesz egy diák, a király ezért az egész várost bünteti.

Közben a városban sorra alapítanak kollégiumokat a diákok elszállásolására. 1264 és 1500 között tizenegyet, közülük elsőként a Merton College-t. A második a Balliol 1260-ból, ennek az alapítása szintén egy konfliktus feloldásának az eredménye, ugyanis Durham püspökét megsértette John de Balliol, akinek ezért jóvátételként 16 szegény diák támogatásáról kellett gondoskodnia. Oxford híres tanára ekkoriban Robert Grosseteste (meghalt 1253-ban) és William of Ockham (Guillemus Ockham, meghalt 1350-ben). Egyébként az első ismert oxfordi tanár Theobald d' Éstampes, aki 1094 és 1120 között oktatott itt, de ismert még a Párizsban tanult John of Salisbury mesterének, Robert Pullen teológusnak a neve is.

A várossal való sokféle viszálykodásnak azonban még messze nincs vége, sőt 1355-ben, Szent Skolasztika napján egy kocsmai verekedés folytatásaként a városiak még meg is ostromolják az egyetemet. A király válaszként mindkét fél privilégiumait visszavonja, a kancellár a továbbiakban ellenőrizheti a piacot, Lincoln püspöke pedig egy évig tartó interdiktumot rendel el, amikor is szüneteltetik a szentségek kiszolgáltatását, nem lehet például házasságot kötni, keresztelni. A városi polgárokat kötelezik évi egy alkalommal a polgármester vezetésével és 60 fő részvételével a diákáldozatok emlékének szentelt misén való részvételre. 1370-ben az egyetem részben kikerül a püspök joghatósága alól. 1395-ben újra felbolydulnak a kedélyek, mert előkerül egy oklevél a Canterbury érsektől való teljes függetlenségről, de ez már 1397-ben hamisítványnak bizonyul.

IX. Gergely pápa 1377-ben kéri az egyetem kancellárját, hogy utasítsa Wycliffe-et tanai visszavonására. Wycliffe tanításai az eleve elrendelésről szólnak, és radikálisan támadják az egyházat. Az egyetem nem adja ki Wycliffe-et, viszont engedi, hogy elmeneküljön. 1407-ben egy érseki bizottság még felülvizsgálja Wycliffe

tanításait. 1479-ig, IV. Sixtus pápa bullájáig kell várnia az egyetemnek a nagyobb szabadságra.

Az egyetemek történetében mindig voltak összetűzések, konfliktusok. Ezek rendezésére sokféle megoldás született. Ha ezek nem hoztak eredményt, akkor végső megoldásként éltek az egyetemek a kivonulás (a szecesszió) lehetőségével. Ezt akkoriban viszonylag könnyen megtehették, hiszen az egyetemek még nem rendelkeztek értékes, nem mozdítható épületekkel, nagy könyvtárakkal. A professzorok és a diákság költöztetése sem okozott még áthidalhatatlan nehézséget. Ezen kivonulások végeredménye kettős lehetett: a konfliktus megszüntetése után az egyetem visszaköltözött eredeti helyére – vagy egészen új környezetben eresztett gyökereket.

Összegezve Oxford 13. századi időszakát, megállapítható, hogy az egyetem függő helyzetben volt Lincoln püspökétől, aki viszont kevés érdeklődést mutatott az egyetem iránt. Közben a várossal egyre több konfliktus támadt, ezért az egyetem a pápához és a királyhoz fordult, akiktől – a városiak bosszúságára – az egyetem privilégiumokat kapott, így még a piaci árakat is az egyetem szabhatta meg. A kancellárt Lincoln püspöke nevezi ki, de csak az egyetem magiszterei közül választhat. Oxfordban a kancellár a korporáció vezetője, aki nem tekinthető a püspök kinyújtott jobb kezének, és ilyen értelemben az itteni körülmények lényegesen eltérnek a párizsiaktól.

Magyar vonatkozású adat, hogy az első, név szerint is ismert, magyar származású oxfordi diák Magyarországi Miklós, akinek költségeit az angol királyi udvar fedezte, beleértve ebbe két szolgája fizetségét is.[53]

A korai európai egyetemi modellek között – a bolognai és a párizsi után – a harmadik az oxfordi modell. Ennek legfontosabb elemei már az alapításkor jelen vannak:

A párizsi egyetemen a püspök az általa delegált kancellár személyén keresztül érvényesíthette befolyását. Oxfordban viszont lehetőség nyílt arra, hogy az egyetem a maga köréből, azaz a magiszterek közül válasszon kancellárt, aki egyúttal a püspök archidiakónusa is volt, tehát az egyetem képviselethez jutott az egyházi hierarchiában, és ez nem fordítva történt, mint másutt. A középkor vége felé már nem egyházi személy, hanem általában egy főnemes töltötte be, sokszor csak névlegesen a kancellári tisztséget, az ő legfontosabb feladata az egyetemi érdekek külső képviselete volt.

Az egyetemi döntések Párizshoz képest demokratikusabban születtek, már az újonnan avatott magiszterek is részt vehettek convocatión, azaz a legmagasabb szintű döntéshozó testület ülésein. Ismert még vezető professzorok szűkebb testülete, a congregatio is.

[53] Kósa László, 2006, 159.

Oxfordban különös figyelmet fordítottak a természettudományok, az empirikus vizsgálatok és a nyelvek művelésére. Ennek számos neves képviselője volt az egyetemen, ilyen Robert Grosseteste, aki matematikai és különösen geometriai és görög nyelvi érdeklődése alapján lefordította az arisztotelészi etikát. Az ő tanítványa a nehéz sorsú Roger Bacon, az asztroláb megszerkesztője.

A kollégiumok Oxfordban több szempontból is kiemelten fontosak, sokkal fontosabbak, mint a kontinensen kialakult nációk szerinti szerveződés, ami itt nem volt hosszú életű. A kollégiumok a sokféle alapítvánnyal lehetővé teszik a kiszámítható, tartós működést magánszemélyek tőkéjének felhasználásával. Ez azt is jelenti, hogy az egész egyetemen belül önállóak belső működésük és gazdálkodásuk tekintetében. Általánosságban igaz az a megállapítás, hogy az egyetem szegény, de kollégiumai gazdagok. Oxford bizonyos tekintetben kollégiumoknak és azok alapítványainak a konglomerátuma. A kollégiumi szisztéma hozza magával a tutorálás gyakorlatát, miszerint az adott diákot nemcsak magisztere segíti, hanem a tutor is kontrollálja tanulmányi előmenetelét és viselkedését. A kollégiumi élet közös hagyományrendszere és rituáléi életre szóló szolidaritási közösséget hoznak létre, ami jelentősen megkönnyíti az életvezetést, és a folytonosság biztosítékát is jelenti, amennyiben az egykori sikeres növendékek kötelességüknek érzik egykori kollégiumuk erkölcsi és anyagi támogatását. A kollégiumok mellett létezik a „hall"-ok rendszere – a késő középkorban mintegy 150 ilyet említenek a források. Ezek abban térnek el a kollégiumoktól, hogy itt mindenki maga viseli a költségeket, mert nincsenek alapítványaik, és nincs tutorálás sem.

Fokozatosan kiépül, és egyre bővül az egyetem tanulmányi munkáját támogató rendszer. Ennek elemei: kollégium alapítása, múzeum, könyvtár, laboratórium létesítése, professzúrák tartós vagy időleges finanszírozása.

Oxford hiányossága, hogy sokáig nincs jogi képzés, ugyanis az angol *common law* csak gyakorlati képzéssel együtt oktatható, ennek színhelye pedig Londonban az Inns of Court. Ezen a helyzeten az sem javít sokat, hogy 1437–1438-ban Henry Chichele érsek létrehoz Oxfordban egy kánonjogot és legisztikát oktató intézményt

Cambridge helyzete különleges, mert ez tekinthető az első, szecesszió útján keletkezett egyetemnek. Oxforddal való rivalizálására és hasonlóságára is vannak példák. A hasonlóságot mind a mai napig használatos Oxbridge elnevezés is szimbolizálja.

Cambridge alapításáról egyes források azt a legendát táplálják – a folytonosságra való utalásként –, mintha Cambridge az athéni egyetem bezárásakor elmenekült tudósok szellemi örökségének folytatása lenne. Egy másik koncepció szerint Cambridge egyeteme egy egyházi iskola (schola externa) kibővítéséből jött létre. Ugyanis a cambridge-i egyetem anyaintézménye a cruylandi anyakolostor, ennek alapítója pedig egy Goisfred nevű szerzetes, aki Orléans-ban kapott

kiképzést, és 1109–1124 között a kolostor élén állt. Goisfred a Cambridge melletti cottenhami majorban letelepített néhány szerzetest. Ezek innen naponta mentek a városba, ahol grammatikát, dialektikát, retorikát és teológiát oktattak. Kezdetben egy pajtában tanítottak, de később olyan sok tanítványuk lett, hogy már különböző házakban és más szabad helyiségekben is oktattak.[54]

Az oktatásra figyelmet fordító III. Henrik király (1206–1272) mindenesetre sokat segített ennek az egyetemnek, hiszen visszahívta Párizsból az angol diákokat, és lehetővé tette diákok verbuválását a keleti grófságokból is. Párizsból 1229-ben a diákokkal együtt ferences és dominikánus szerzetesek is jönnek, akik 1300 körül már hat házat kapnak Cambridge-ben, és létszámukat 75-75 főben határozzák meg.

Cambridge-et IX. Gergely pápa az alapítástól számított 24 év elteltével, már 1233-ban függetleníti a püspökségtől. Másutt – így Párizsban és Oxfordban – ez sokkal tovább tartott. 1233-ban IX. Gergely több privilégiumot adott az itteni egyetemnek, többek között kivonta az ely-i püspök joghatósága alól. Az 1250. évi rendelkezés előírta, hogy minden diák köteles bejelentkezni egy magiszternél, a felügyelőnek pedig kötelessége ellenőrizni, hogy a diák a megérkezésétől számított két héten belül beiratkozott-e az egyetemre, s amennyiben ez elmaradt, elrendelték az érintett diák elfogatását és kiutasítását a városból.

A város és az egyetem viszonya itt is feszült, főleg a diákszállások bérleti díjai miatt, ami a polgárok egy része számára jelentős bevételi forrást jelentett. 1231-ben zavargások törnek ki, amit 1268-ban III. Henrik Chartája zár le. A továbbiakban szervezett módon egy 10 polgárból és 13 egyetemi delegáltból álló testületre bízzák a vitás ügyek rendezését. A 13–14. században újabb erőszakhullámok sora zavarja meg a tanulást: 1260-ban az északi és a déli diákok veszekszenek egymással, 1304-ben a városiak ostromolnak meg egy diákszállást, 1322-ben a polgármester vezetésével éri támadás az egyetemet, viszonzásként 1371-ben a diákok ostromolják meg a városházát.[55] Az 1381-es nagy parasztfelkelés idején a polgármester megint személyesen vezeti a Corpus Christi College ostromát, nagy rombolást okozva ezzel. Norwich püspöke leveri a lázadást, és megtorlásul egy polgárt felakasztanak. Később az egyetem visszakapja korábbi privilégiumait, sőt megszabhatja a kenyérre, sörre, borra kivetett adót, és ellenőrizheti a súlyok és más mértékek betartását. A városiakkal a 14. század második felében áll be a béke, ennek egyik megnyilvánulása a városi polgárok részvétele a Great St. Mary-templom újjáépítésében.

[54] Huber, V. A. (1839): *Die englischen Universitäten I.* Kassel. 103.

[55] Chaucer a *Canterbury mesék*ben ezen eseményekre utal a molnár és a klerikusok konfliktusának részletes leírásával. A molnár véleménye, mely szerint „a tanult emberek nem mindig a legokosabbak", híven tükrözi a városiak akkori álláspontját.

Amint nyugalom lesz a városban, az egyetemen rögtön eredményesebb lesz a tanulás, amit számos itteni tudós munkássága is bizonyít, ilyen Duns Scotus, John Bromyard, Robert of Holcot, Roger Marston, Thomas of Cobham. Az itteni professzorok heti három előadást tarthatnak, és élnek is a lehetőséggel, mert más egyetemeknél jobban rá vannak utalva a diákoktól beszedendő tandíjra.

Cambridge-ben a kollégiumok még az oxfordi szisztémánál is fontosabbak, 1317 és 1352 között hét college alakul. 1317-ben II. Eduárd alapítja meg a King's Hallt: ebben a vegyes összetételű, azaz az artista fakultás diákjait, de doktorokat is összefogó intézményben a királyi adminisztráció utánpótlásának a nevelése az egyik deklarált cél. A Merton College csak graduáltakat fogadott be. A Christ's College-ot 1504-ben alapítja Fisher kancellár – egy ideig Erasmus is ennek a humanista központnak a vendége lehet. Később (1660-ban) a Trinity College-be lép be egy akkor 16 éves diák, aki 1665-ben baccalaureatus, két évvel később fellow és 1668-ban már doktor, majd 1669–1702 között a matematika tanszék vezetője. Ez a személy nem más, mint Isaac Newton.

Oxford és Cambridge között van rivalizálás, de ez a 14. század végére mérséklődik, Oxfordnak ugyan jóval több diákja van, de a pestisben meghaltak nagy száma miatt később egyfajta kiegyenlítődés következik be.

8. A PRÁGAI EGYETEM ALAPÍTÁSA

A 14. század közepétől kezdve egyre több egyetem jön létre Itálián kívül, ezek közül a legérdekesebb a **prágai egyetem** alapítása 1348-ban. Ez a német birodalom és egyúttal a szláv népek első egyeteme. Maga a helyszín azért érdekes, mert a németek számára más helyszíneken sokkal jobb előfeltételek lennének egyetem alapítására. Így például *Köln* a maga 40 000 lakosával a középkorban a legnagyobb német város, a római korig visszanyúló városi hagyományokkal, jó fekvésű kereskedelmi központ, Albertus Magnus dominikánus studium generaléjának helyszíne. Gyakorlatilag minden előfeltétel predesztinálná arra, hogy Párizshoz, Bolognához hasonlóan spontán módon, szerves fejlődés eredményeként egyeteme legyen. Egy akadályozó tényező mutatható ki, és ez a kölni vezető egyházi hierarchia főnemesi származása és ebből adódóan a feudális előjogok fokozott védelme. Ez az egy tényező elég ahhoz, hogy Prágához képest 40 év késéssel, 1388-ban kapjon Köln egyetemet. Peter Moraw az egyetemalapítások idejével kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy legalább a történészek ne „naiv" módon foglalkozzanak a kérdéssel, hiszen a korai egyetemek esetében a legtöbbször egy folyamat eredménye az egyetem létrejötte, és ez nehezen köthető egzakt időponthoz. Egyébként ezen elhúzódó folyamat miatt talán célszerűbb lenne a bécsi

egyetem alapítása időpontjának 1365 helyett 1384-et tekinteni. Heidelberg egyeteme 1386-ban még egészen kis intézmény volt, a krakkói ugyan 1364-ben alakul meg, de csak 1400-ban teljesedik ki.[56]

Prágában az egyetem alapításának kezdeményezése II. Vencel királyé, a végrehajtó pedig az ő unokája, IV. Károly császár. A cseh nemesség korábban kevés érdeklődést mutatott az egyetemi tanulmányok iránt, abban pedig végképp nem volt érdekelt, hogy a városi polgárok és a parasztok fiai magasabb iskolai végzettséget szerezhessenek. A 14. századra viszont a gazdaság fejlesztése és az egyház erősödő befolyása, valamint a feléledő nemzeti öntudat indokolttá tette az egyetemalapítást. Az alapítás előtt már létezett egy jól működő studium generale Prágában, és erre az alapra épült rá a majdani egyetem. A pápa és a humanista képzettségű IV. Károly császár közös szándéka az alapítás 1348-ban. Az alapítási szándékot erősítette az uralkodók közötti konkurencia is, ugyanis IV. Károly vejét, az osztrák Rudolf herceget is erősen foglalkoztatta az egyetemalapítás gondolata. Hamarosan német, cseh és lengyel diákok százai jelentek meg Prágában. 1349-ben császári privilégiumok révén 12 professzor kap teljes ellátást és egy épületet, ahol a lakásaik vannak. Sorra alakulnak meg a diákok kollégiumai, 1366-ban a Collegium Carolinum, 1380-ban a Vencel Kollégium és a Collegium Hedwigs Reginae a litván diákok számára.

A prágai egyetem helyzete azért különleges, mert itt kezdettől fogva taníthattak teológiát! Ez pedig egészen ritka pápai privilégium, mert 1360-ig a pápa csak Párizsban, Oxfordban, Cambridge-ben és Rómában engedélyezte a teológia tanítását és a graduálást. 1360 után V. Orbán pápának köszönhetően ezen a területen is változás történt, ennek egyik kiváltó oka lehetett az, hogy Párizs – a nominalisták, a scottisták és a tomisták állandósult vitái miatt – már képtelen volt fenntartani a teológia oktatásában korábban elnyert kizárólagos monopolhelyzetét. Mindez a teológiatanítás decentralizációjához vezetett, és a pápai bullák hatására rövid idő alatt Európában tizenegy új teológiai kar jött létre.

A prágai egyetem másik különlegessége, hogy *vegyes típusú,* azaz az artista, a teológiai és az orvosi kar a párizsi mintát, a jogi kar 1372-től a bolognai mintát követi. Az 1348-as alapítással kezdődő egyetemi szisztémában 1371-ben következik be törés, és akkortól két egymás melletti egyetem létezik Prágában. Párizsi elem az egyetem működésében az erős kancellári kontroll, amit a mindenkori prágai érsek tölt be. Ő rendelkezik a statútum betartásáról, ellenőrzi a vizsgák rendjét és a tudományos fokozatok megadását. A rektor fogadja a beiratkozók esküjét, és irányítja az egyetemet. Tehát a duális struktúra miatt az 1419-es huszita felkelésig Prágának valójában két egyeteme van egymás mellett – lényegében ez tekinthető prágai modellnek –, egy háromkarú, párizsi mintájú és egy bolognai

[56] Moraw, Peter, 1999, 131.

mintájú, római jogi és kánonjogi oktatással.[57] A prágai egyetem sok professzort és diákot vonzott magához, és hamarosan a régi alapítású egyetemekkel egyenrangúnak számított.

Párizsi mintára négy nációja van az egyetemnek, minden náció, összetételét tekintve, jellegzetesen több csoportosulásból áll, amit a később keletkező nemzeti színezetű konfliktusok miatt érdemes részleteiben is bemutatni. Kezdetben a legnépesebb a bajor és a legkisebb a cseh náció. Egy átlagos klerikus diák tanulmányi rendje akkoriban a következőképpen alakult: a 16 év körüli ifjak lehetőség szerint egy saját nációjukhoz tartozó magiszternél jelentkeztek, jó esetben nála is lakhattak egy olyan bursában, ahová bonyolult felvételi procedúra után juthattak be. Közülük néhányan letették a baccalaureatusi vizsgát, még kevesebben magiszterek lettek. Ők továbbtanulhattak a magasabb karokon, vagy állást kerestek.

cseh	lengyel	bajor	német
csehek szlovákok magyarok morvák	lengyelek sziléziaiak litvánok poroszok türingiaiak Lausitz és Meissen püspökségéből származók	bajorok frankok svábok rajnaiak hesseniek westfáliaiak osztrákok tiroliak karintiaiak németalföldiek	skandinávok finnek

9. táblázat: Nációk a prágai egyetemen

Prágában további konfliktusok keletkeztek a nemzetek beosztása és a választási rendszer miatt, a lengyel nációban ugyanis hamarosan átvették a vezetést a németek, és ezzel három német szavazat állt szemben az egy szlávval, azaz a csehek kiszorultak a vezetésből, ami főleg a beneficiumok elosztására hatott előnytelenül. Az ellentéteket növelte a Vencel király idején megerősödő cseh nemzeti öntudat is. A konfliktust fokozta még, hogy 1384-ben Jan z Jenštejna érsek két kollégiumot ad a cseheknek. Időközben elérték Wycliffe tanai Prágát, és a kardinálisok tanácskozásra gyűlnek össze Pisában a schisma feloldására. Prága érseke és vele a három német náció ebben a döntési helyzetben Rómához húz. A csehek, akik önmagukban is megosztottak, Wycliffe követésében egységesek annyiban,

[57] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 112.

hogy elfordulnak Rómától, és nagy várakozással tekintenek a zsinati döntések felé. A csehek a korábbi visszás helyzet miatt Vencel királyhoz fordulnak, aki most három szavazatot ad a cseheknek és egyet a németeknek, ez az úgynevezett Kutna-Hora-i dekrétum 1409-ből. Ennek a döntésnek több súlyos következménye lesz:

1. elmennek Prágából a bajorok, a sziléziaiak és a szászok, egy részük Lipcsében iratkozik be a meisseni őrgróf által alapított egyetemre;

2. az elvándoroltak új helyükön erős csehellenes propagandát fejtenek ki.

A nációk közötti nemzeti színezetű konfliktusok hátterében a gazdasági tényezők is fontosak, ugyanis az igazán kemény harcot a javadalmak elosztása okozza, és ezek korlátozottan állnak rendelkezésre. Mindez összefüggésbe hozható a huszita-problémával, amennyiben az úgy is felfogható, mint az „elnyomott" artista fakultás lázadása az összetartó teológiai doktorok és a jogászok ellen, akik a hivatalos egyházat támogatták.

Prága ekkor már az eretnekség egyik fészkének számít, és ez jelentősen befolyásolja a konstanzi zsinat döntéseit, aminek következtében Husz Jánost és Prágai Hieronymust máglyahalálra ítélik. Husz János egyébként 1401-ben a prágai egyetem dékánja és a cseh megújulási mozgalom, a cseh devotio moderna egyik vezető képviselője. Prága érseke a 14. század végéig még uralja a helyzetet, de mindez megváltozik akkor, amikor erősödnek a Husz-ellenes támadások, és a cseh klérus reformpárttá alakulva elfordul az egyházi tekintélyektől. Mindehhez a wycliffeiánus tanok adják az ideológiai alapot. Az artista karon zavargások kezdődnek. Egyébként itt oktat Stanislaus de Znoyma (Stanislav ze Znoyma), Husz egykori tanára, az ő és mások tevékenységének eredménye, hogy a wycliffe-i teológiai és filozófiai tézisekből nyíltan Róma-ellenes teológiai tanítás lesz. Husz János konstanzi elítélése után Znoyma és Štěpán Páleč elfordulnak ettől a tanítástól, viszont Jacobellus von Jacob of Mies (Jakoubek ze Stříbra) ezután még Husznál is radikálisabb nézeteket képvisel.

A prágai egyetem hanyatlása már a schismával kezdődik (1378), és az azt követő események csak fokozzák ezt a tendenciát, a diákok kétharmad része elvándorol, így jön létre 1409-ben a lipcsei egyetem. A Prágában maradottak radikalizálódnak, a konstanzi zsinat (1414–1418) megszünteti az egyetem privilégiumait, így az itteni graduálást már sehol sem fogadják el, hiszen ahhoz legalább három főből álló doktori kollégium kellene. A három fakultás lényegében megszűnik. Az 1419-ben kitört huszita felkelés és a háborúk sem kedveznek az egyetemi életnek, így a prágai egyetem a 15. század elejére már közepes szintre süllyedt vissza, csak egy huszita szellemiségű artista fakultás maradt meg, amely legfőképpen tanárokat képez Csehország számára.

Ennek ellenére a prágai egyetem több uralkodó és Közép-Európa számára is követendő példaként jelent meg. A schisma idején és után alapított egyetemek

sora, így Bécs, Heidelberg, Köln, Erfurt és Lipcse a prágai modell követőjének tekinthető, már csak azért is, mert számos prágai professzor került ezekre az egyetemekre. Később, a 15. század közepén Bázelben még egyszer kísérletet tesznek két „egyetem" egymás melletti működtetésére, de ez sikertelen marad.

A párizsi, bolognai, oxfordi minta mellett a középkor további meghatározó jelentőségű modellje a prágai, vegyes típusú egyetem, amelynek jellemzői a következők.

Az alapítás kettős előfeltételű, azaz a császár és a pápa megegyezése előzi meg. A háttérben még fontos szerepe van az uralkodóházak közötti konkurenciának, ami ösztönzően hat az alapítás gyorsaságára. A mintaként meglevő párizsi és bolognai modell kombinálása illuzórikus, ugyanis ez két, egymástól alapjaiban eltérő szisztéma, optimális esetben is csak a két modell, azaz egy háromkarú egyetem és egy jogászképzés céljait szolgáló egymás melletti működtetéséről lehet szó. Ez a szervezeti forma tekintetében azt jelenti, hogy 1371-ig közös rektorátus irányítja az egyetemet, mégpedig oly módon, hogy egyik évben a jogászok, a másik évben a további három fakultás választ rektort. Közben a rendszert finomítva bevezetik a helyettes rektori tisztséget, ennek betöltője mindenkor az éppen rektort nem adó csoportból kerülhet ki, de 1372-től már két rektort választanak. A jogászok és a másik három kar között jelentős elismertségbeli különbségek álltak fenn. Az artista fakultás magisztere nagyjából a jogi kar klerikus diákjának felelt meg, hiszen a kor szokásainak megfelelően az alacsonyabb kar oktatója diák a magasabb szintű karon. A jogi kar olyannyira fölényben érezte magát, hogy diákjai esetében sokszor eltekintettek az artista fakultás elvégzésétől, igaz, e kivételezetteknek az előtanulmányokat a szülői ház által finanszírozott magánoktatásban kellett elvégezniük.

Zavarok lehettek az egyetemi pecsét használata körül is. Az 1350 utáni időből csak a jogi kar pecsétje maradt fenn, feltáratlan, hogy vajon a többi karok használta-e ilyet, mert ha igen – a középkorban, amikor a pecsétnek a mostaninál sokkal nagyobb jelentősége volt –, ez egyértelműen jelezte ezen karok alárendelt helyzetét. Egyébként a prágai jogi kar 3563 nevet tartalmazó, utókorra maradt anyakönyve 1372-ből az első rendkívüli jelentőségű egyetemtörténeti dokumentum.[58]

Összegezve Peter Moraw szerint megállapítható: „Az újkori egyetemekhez vezető út nem közvetlenül Párizsból és Bolognából ered, hanem Közép-Európából, a prágai egyetem közvetítésével."[59]

[58] Moraw, Peter, 1999, 139–140.
[59] Uo, 144.

9. További egyetemek alapítása

Salamanca királyi alapítású egyeteme három kultúra találkozási pontjában jön létre.[60] Salamanca e korban ritka sajátossága, hogy már alapításakor ideális a külvilág és az egyetem közötti kapcsolat. Latin iskolája 1218–1219-ben, IX. Alfonz leóni király kezdeményezésére alakult. 1245-ben a lyoni zsinat az egyetemet a párizsi, a bolognai, az oxfordi mellett a legfontosabbak között említi. III. Ferdinánd 1245-ben már gondoskodik a diákok vámmentességéről és biztonságos utazásáról. 1254-ben X. (Bölcs) Alfonz, Kasztília királya *Carta Magná*jában egyetemi rangra emeli. Ebben a dokumentumban fordul elő első alkalommal az egyetem (universitas) megnevezés egy felsőoktatási intézményre vonatkozóan.

A *Carta Magna* preambuluma válasz a klerikusok egyik petíciójára, a második rész a diákok lakásviszonyairól, az egyetemi pecsétről, az élelmiszer-beszerzés rendjéről és a püspöki exkommunikációról rendelkezik, a harmadik rész szerint egy római jogi és három kánonjogi, két logikai, két grammatikai és két orvostani katedrát finanszíroztak. Foglalkoztatnak még egy könyvtárost, orgonatanárt (ez az első említés zenetanárról!) és egy gyógyszerészt. A tanárok bérét az egyházmegyében behajtott tized egyharmada (a *terze*) fedezi. Az itteni diákok egy része szintén számíthatott különböző mértékű javadalomra. Salamanca szervezeti formájában a bolognai mintát követte, és az univerzitás élén a diákság által választott rektorok álltak, az egyikük Leónt a másik Kasztíliát képviselte.[61] Egy 1255-ös bulla szerint az itt végzettek – Párizs és Bologna kivételével – az egész földkerekségen *(in toto orbe terrarium)* külön vizsga letétele nélkül is taníthatnak. A jogi képzés tanulmányi ideje általában 6 év. Bölcs Alfonz azért tartja olyan fontosnak az egyetem támogatását, mert úgy véli, a sikerhez a jó tanácsadók ugyanolyan fontosak, mint az erős hadsereg. Az egyetem 1313-ban, V. Kelemen idején pápai irányítás alá kerül, és eltávolodik a monarchiától. A 15. század elején az egyetem és a királyi ház közötti szakadás tovább növekszik, nyolc bulla is foglalkozik egyetemi ügyekkel. Ekkor alakul meg 15 fő részére a Colegio Viejo. A salamancai egyetem lesz a spanyol humanizmus egyik fellegvára, egyik híres tanára *Antonio Nebrija* (1444–1522).

Salerno orvosi iskoláját állítólag egy, a kikeresztelkedett, zsidó származású karthágói Constantinus köré sereglett tanulócsoport alapította.[62] Az orvosi iskolához fűződik egy másik érdekes legenda is, mely szerint egy 12 éves kislány addig-addig sürgölődik a doktorok körül, míg végül valamilyen rejtélyes módon

[60] Szilágyi István (1997): Salmantia docet. A Salamancai Egyetem és az európai kultúra. In: *Valóság,* 1997. 7. sz. 77.
[61] Uo. 79. o.
[62] Willmann, Otto, 1917, 223–227.

kitanulja a gyógyítás és a gyógyszerkészítés minden csínját-bínját.[63] Az orvosi iskolák közül Salerno minden bizonnyal megérdemelte volna az egyetemi rangot, ám a II. Frigyes császár által adományozott alapítólevél (1231) ugyan lehetővé tette az itteni fokozatszerzést, de nem biztosította az egyetemi autonómiát.

Ezzel szemben az 1130 óta ismert **Montpellier** orvosi iskolája a 13. században egyetemmé válhatott. Ennek az egyetemnek az az érdekessége, hogy spontán módon jött létre, helyi kezdeményezésre, főleg az itteni orvosi iskolák egyesüléséből. 1220-ban Konrad von Urach legátus, néhány püspökkel, a következő elvárásokat támasztotta az egyetemmel szemben: senki sem tarthat előadást a püspök és a professzori testület engedélye nélkül, senki sem kezdheti meg a tanulmányait anélkül, hogy egy magiszterhez ne csatlakozott volna. A püspök három professzorral együtt továbbra is elsőfokú joghatóság maradt. Szabályozták a magiszterek és a diákok közötti viszonyt, az előadások és a disputációk időtartamát, a gyászszertartást – és előírták a tonzúra kötelező viselését minden felszentelt vagy egyházi javadalmazásban részesülő részére. Ezeket a rendelkezéseket minden alkalommal, amikor új tanár beiktatására került sor *(incepcio),* fel kellett olvasni, és a magiszternek ezekre kellett esküt tennie.[64]

1242-ben az orvosi kar mellett ars fakultás létesült, ami a püspök fennhatósága alá tartozott, s amelyhez 1280-ban jogi kar csatlakozott. 1399-től itt is – a bolognai rendszerhez hasonlóan – külön professzori társulást *(collegium doctorum)* hoznak létre.

Montpellier minden erővel igyekezett óvni az egyetemét. 1419-ben Károly francia régens – a Burgundiával fennálló viszály ellenére – védelmet nyújtott az egyetemnek, és garantálta az itt tanuló burgundiai diákok biztonságát.

Cambridge-hez hasonló módon jött létre (1229–1231 között) a párizsi egyetemről kivonuló magiszterek és diákok működésének folytatásaként **Orléans** egyeteme. IX. Gergely itt is reformokat engedélyezett, és a III. Honorius által betiltott római jog oktatását az itteni doktorok kívánságára újra lehetővé tette, igaz, csak a világiak számára. A 13. század második felétől megnőtt az igény a képzett állami hivatalnokok, azaz lényegében a jogászok iránt. Szép Fülöp uralkodása idején, 1285-ben már sok jogászt foglalkoztattak a királyi igazgatási hivatalokban, s ezek többsége Orléans-ban végezte tanulmányait. Amikor a Hohenstaufen-ház kihalt, és egy Anjou lett a király Szicíliában, a kapcsolatok olyan szorossá váltak, hogy 1266-ban I. Károly Orléans jogi iskolájából hívott meg tanárokat a nápolyi egyetemre.

[63] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 32.
[64] Nardi, Paulo, 1993, 91.

Az egyetemi migráció egyik legfontosabb színhelye Észak-Itália. Feltehetőleg a fejlett gazdaság, a városállamok rivalizálása is szerepet játszhatott ebben. Bolognából szecesszióval keletkezett 1222-ben **Pádua** egyeteme, de ennek a működése csak 1260-ban teljesedett ki. Ezt az egyetemet maximálisan támogatta a velencei Serenissima. Ezért is maradhatott fenn tartósan, nem úgy, mint a mellőzött Vicenza és Treviso, amelyek rövid működési idejűnek bizonyultak. Páduában Bolognához hasonlóan artista és jogi fakultás működik, két rektorral, két statútummal és két nációval. A jogi karon római jogot és kánonjogot oktatnak. Később orvosi és teológiai kar létesül, ez utóbbi 1363-ban. Egy-egy tanszékkel képviseltetik magukat az egyetemen a tomista dominikánusok és a ferencesek. A 14. század elején olyan híres korai humanisták oktatnak itt, mint Lovato Lovati (meghalt 1309-ben), Alberto Mussato (meghalt 1329-ben) és Petro d'Abano (meghalt 1316-ban), az ismert orvos-tanár. Itt tartózkodik egy ideig Albertus Magnus, a lengyel Witelo és Engelbert von Admont is. A híres Petro d'Abano Konstantinápolyban megtanult görögül, 1295-ben Párizsban találjuk, onnan kerül Páduába. Fontosnak tartja az orvosok számára a grammatikát és a retorikát, azért, hogy az orvos képes legyen megnyerni a beteg bizalmát, illetve szükség esetén meg tudja győzni a maga igazáról. Abano kommentárokat ír Arisztotelész *Problemata*jához, asztrológiával is foglalkozik, ahogy ez érvelési rendszeréből is kiolvasható, a logika és az orvostudomány összekapcsolására törekszik. Fontosnak tartja a matematikát, mégpedig a betegség kritikus napjainak meghatározása miatt, és azért, mert szerinte ez a diszciplína minden más tudomány elveit is tartalmazza. Pádua napjainkig is látogatható nevezetessége a Girolamo Fabrizio által 1594-ben építtetett, lépcsőzetes kialakítású anatómiai előadó, amely a maga nemében az első Európában.

A quadrivium tárgyai közül Páduában magasra értékelik az asztronómiát, feladatának tekintik a harmónia törvényszerűségeinek természetbeni feltárását és azon jelenségek keresését, amelyeket a szükségszerűség törvényei kötnek össze. Ilyen tekintetben néhány képviselőjük a radikális determinizmus híve, amennyiben a csillagok állásának közvetlen befolyást tulajdonítanak egy adott személy sorsára. Az itteni tanárok között híres még a lengyel Witelo, aki optikával és természetfilozófiával foglalkozva a precizitás és a tudományos módszerek használatának a szószólója. Az egyetem magyar származású tanítványa Janus Pannonius is, aki kánonjogot tanult itt, egy alkalommal – 1568-ban – pedig magyar származású rektort is választottak Páduában, Berzeviczi Márton személyében.[65]

A szakirodalomban említést tesznek még 1188-ban **Reggio Emilia, Vicenza** (1204–1209), **Arezzo** (1215–1255) és **Vercelli** (1228–1244) egyetemeiről is, amelyek

[65] Veress Endre (1915): *A Páduai Egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864).* Stephaneum, Budapest.

Pádua és Siena migrációjából keletkeztek. Ezek az egyetemek abba a csoportba tartoznak, amelyek rövid virágzás után már a 14. századra megszűntek.

IV. Ince pápa aktivitásának köszönheti a létét a **Studium Curiae, a római pápai egyetem** (1244–1245). Ez a nápolyi egyetemmel együtt kivételes alapításnak tekinthető. Kezdetben jogi és teológiai karral rendelkezett, és az volt az egyik feladata, hogy igazgatási szakembereket képezzen. 1323-tól a Studium Curiaen már pápai igényre keleti nyelveket is tanítanak, a 15. században pedig filozófiát és orvostudományt is. 1500-ban, X. Leó pápasága alatt egyesítették Róma város egyetemével, és ez a közös intézmény a Sapienza nevet vette fel. A Sapienza egyetem régi épületének falánál napjaikban is megtalálható egy négy hatalmas könyvet ábrázoló ivókút, mintegy képszerűen is megjelenítve a négy egyetemi kart és a tudásvágy iránti szomjúságot. Említést érdemel még az 1303-ban, VIII. Bonifác által Rómában alapított studium generale. Itt római és kánonjogot tanítottak a világ minden tájáról ide sereglő klerikusoknak. Ennek ellenére – talán a pápa túlzott közelsége miatt – nem ez lett a leghíresebb egyetem, olyannyira nem, hogy 1514-ben X. Leó pápa kénytelen volt beismerni: egyetemének sajnálatos módon több a tanára, mint a hallgatója.[66]

A pápának köszönheti az alapítását **Siena** egyeteme, amelyet még különleges privilégiumokkal is elláttak, és mentesítették az egyetemi polgárokat az adó- és a robotterhek alól.

Sajátos egyetemtípust jelentenek az uralkodói szándékból létrejött intézmények. Ilyen például **Nápoly** egyeteme, amely 1224-ben alakult II. Frigyes császár jóvoltából, aki nem akarta Bolognába küldeni a jogi tanulmányokra vágyókat, ezért inkább saját egyetemet alapított. Ezt az intézményt királyi megbízatású hivatalnokok vezették, ahol az önkormányzati elv csak igen korlátozottan érvényesülhetett. A császár megtiltotta a királyság alattvalóinak, hogy másutt taníttassák fiaikat, sőt elvárta azt is, hogy akik már máshol tanulnak, záros határidőn belül térjenek vissza Nápolyba. Helyi sajátosság, hogy az egyház egyáltalán nem szólhatott bele az egyetem működésébe. Frigyes igyekezett átvenni Bolognától a vezető szerepet a jogtudományok terén. II. Frigyes 1250-ben bekövetkezett halála megtörte a nápolyi egyetem fejlődését. II. Frigyes követői, az Anjou-k ugyan támogatták volna az egyetemet, de ez ennek ellenére nem fejlődött. Érdekes magyar vonatkozású adat, hogy a nápolyi Pietro Ranzano püspök, egykori domonkos megírta Szent István, továbbá Boldog Margit életrajzát és az *Epitome Rerum Hungaricarum* című művét Magyarország földrajzáról és történelméről.

Az előzőhöz hasonló sorsú a franciaországi **Toulouse** egyeteme. 1229-ben alapította Toulouse grófja a katharok elleni keresztes háború befejezésekor. A gróf 10 évre kötelezettséget vállalt négy teológus, két kánonjogász, hat, ars fakultáson

[66] Hajnal István, 2008, 21.

oktató tanár és két grammatikus fizetésére. Az oktatás megszervezésében a ciszterek is segítenek, hiszen egyik fő feladatuk az eretnekség elleni küzdelem. IX. Gergely 1233-ban kelt bullájában jelentős kedvezményeket adott Toulouse egyetemének, kijelentve, hogy az ott letett eredményes vizsga (licentia docendi) alapján a magiszter – külön további vizsga nélkül – bárhol taníthat. Ez erősen sértette Párizs érdekeit, és ez volt az első kísérlet Párizs monopolhelyzetének megtörésére. A monopolhelyzet megtörése és tanárok toborzása érdekében John of Garland komoly propagandakampányba kezdett. A keresztény világ minden szögletébe eljuttatott egy felhívást, amelyben a város kiváló éghajlatát és a toulouse-i hölgyek bájait dicsérte.[67] A város lakossága azonban bojkottálta az egyetemet, és az csak 1260-ban kezdett el jobban működni, végül aztán a helyi igények kielégítésére jogi egyetemmé vált. Teológiai kar létesítéséhez a pápa nem járult hozzá. A statútum 1309-ben, 1311-ben és 1314-ben is változik, jelezve a változó igényeknek való megfelelés szándékát. Az ars fakultáson három csoportban grammatikusokat, logikusokat és orvostudományt tanulókat említenek. A jogi karon tandíjért római és kánonjogot lehetett tanulni. Igen sajátos helyzetet eredményezett az a tény, hogy miközben a diákok római jogot tanulnak, a gyakorlatban még a szokásjog az irányadó. Ez újabb lehetőséget jelentett a tanároknak az ellentmondások feloldására szervezett konzultációk (*responsa)* tartására. Az egyetem híres tanára Raimund von Sabunde (Sibiude, meghalt 1406-ban). Ez a katalán pap, orvos és teológus megírja azt a *Theologia naturalis* című művet, amit majd száz évvel később Montaigne érdemesnek talál arra, hogy lefordítsa francia nyelvre. Az egyetem 15. századi visszaesésének oka az angol diákok és az avignoni pápa távozása, akinek a személye korábban még némi húzóerőt jelenthetett.

Spanyolországban **Palencia** 1208-ban jelentős támogatást kapott VIII. Alfonz kasztíliai királytól, ami 1220-ban pápai támogatással egészült ki, következésképpen az egyetem a szabad művészetek és a teológia oktatásában mutatott nagyobb aktivitást, de 1250 körül visszaesés következett be az egyetem életében. Salamanca viszont előtérbe került, 1254–1255-ben megkapta a királyi és a pápai privilégiumokat. Szervezeti formáját tekintve – amint ez az 1411-es statútumból kiderül – Palencia inkább a bolognai modellhez állt közelebb. A kasztíliai király 1346-ban Valladolidban még egy további egyetemet alapított. A déli egyetemek sorát a liszszaboni I. Dénes (Diniz) király által létesített (1288), a korábbiakhoz hasonló szerkezetű egyetem zárja.

Lisszabon–Coimbra a költözködő egyetem kiegészítő jelzőt kaphatná, mert kétszer is helyváltoztatásra kényszerült. 1290-ben pápai bulla rendelkezik az alapításról, de Lisszabon város és az egyetem között viták vannak, ezért az egyetem 1307-ben Coimbrába költözik. 1323-ban rendelkeznek a professzorok fizetéséről,

[67] Le Goff, Jacques, 2008, 166.

ami egyfajta rangsort is tükröz: eszerint a római jog tanára 600 livre, a kánonjogé 500 livre, a medicina oktatója és a grammatikus 200 livre, a logika tanára 100 livre, a zenetanár 75 livre és a hivatalnok 40 livre járandóságot élvez. 1344-ben IV. Alfonz kéri az avignoni pápát, hogy engedélyezze az egyetem visszaköltözését Lisszabonba, és VI. Kelemen 1345-ben eleget tesz a kérésnek, azzal a kikötéssel, hogy a liturgiát pontosan be kell tartani. A klerikusok javadalmas helytől való távolmaradását – ami az egyetemek pénzügyi stabilitásának fontos része – kezdetben három, majd később a szokványos öt évig engedélyezik. 1367-ben V. Orbán az időbeli korlátozást teljesen elengedi. 1471-ben V. Alfonz további rendelkezéseket hoz: elrendeli, hogy a statútumot minden tanév kezdetén fel kell olvasni; két választott diák pedig a professzorokkal együtt évente átnézi a tananyagot, és együtt választják ki a tanításra kerülő részeket; a tanítás idejét már órával mérik, rendjéért pedig a pedellus felel. A pedellus a középkorban az egyetem fontos tisztségviselője, a beiratkozáskor teendő esküt is a rektor és a pedellus jelenlétében teszik le. Az egyetem elhelyezése azonban nem végleges, ugyanis 1527-ben újra Coimbrába költöztetik.

Tehát ha azt kérdezzük, hogy melyik volt Európa első egyeteme, akkor erre azt válaszolhatjuk, hogy ha a külföldi diákok befogadása nyomán létrejött náció alapú szervezeti formát vesszük figyelembe, akkor Bologna az első, viszont ha a tanárokból és diákokból álló korporatív testület kialakulását tartjuk fontosabbnak, akkor Párizsé az elsőbbség.

A 13. század végéről elmondható, hogy kialakultak az európai egyetemek mint a tudásprodukció és disztribúció legfontosabb állomásai. Összesen 18 egyetem létesült, amelyekből mintegy 16 volt aktív. A 13. századot sajátos kettősség jellemzi, a monarchiák megerősödésével párhuzamosan fokozódnak a városok önállósodási törekvései. A korszak *alapkonfliktusainak mintázatai* a következők: magiszterek–diákok, diákok–diákok, magiszterek–magiszterek, magiszterek–szerzetesrendek, egyetem–város, város–város, egyetem–király, egyetem–pápa, pápa és püspöke. Sajátos helyzet áll elő akkor, amikor több ellentét egymás mellettisége bonyolítja a viszonyokat. Még összetettebb a helyzet, ha mindezt békülések, szövetségek és pálfordulások is alakítják.

A 14. és 15. században folytatódik az egyetemalapítás folyamata, ennek első fázisában az 1378-ban bekövetkezett egyházszakadásig 19 új egyetemet alapítottak. Ezek a következők: Lérida 1300, Avignon 1303, Róma 1303, Perugia 1308, Treviso 1318, Cahors 1332, Grenoble 1339, Pisa 1343, Prága 1347, Firenze 1349, Perpignan 1350, Huesca 1354, Arezzo 1355, Siena 1357, Pavia 1361, Krakkó 1364, Orange 1365, Bécs 1365, Pécs 1367, Buda 1395. Ekkor összesen 31 egyetem létezett Európában.[68]

[68] Verger, Jacques, 1993a, 65.

Az újabb alapításokról általánosságban elmondható, hogy egyházi és világi ösztönzés áll mögöttük ott, ahol már korábban jó színvonalú oktatás volt és kedvező körülmények, valamint igény támadt képzett klerikusok, jogászok, orvosok iránt. Ahol nem voltak jó iskolai alapok, mint például Trevisio, Grenoble vagy Huesca esetében, ott rövid virágzás után csak vegetáltak az új intézmények. Az új alapítású egyetemek többsége – tizenöt a tizenkilencből – lényegében a bolognai mintát követte, és ott a jogtudomány volt a centrumban.

Krakkó egyetemének alapítását befolyásolta a cseh, a magyar és a lengyel uralkodók közötti vetélkedés. 1364-ben, bolognai és páduai mintára, V. Orbán bullája lehetővé teszi a teológiai kar nélküli alapítást. Már az alapításkor is némi vita van az uralkodó és a pápa között, előbbi ugyanis saját kancelláriájának vezetőjét bízná meg az egyetem vezetésével, a pápa viszont ragaszkodik Krakkó püspökének kinevezéséhez. Az alapításkor három kánonjogi, öt római jogi, két orvosi és egy bölcsészeti katedra magisztereinek, valamint egy diák-rektor alkalmazásának terheit vállalta az uralkodó. Az alapítólevélben itt sincs megemlítve a legtekintélyesebb kar, a teológiai, ennek hátterében valószínűleg a pápának a dogmatika tisztasága feletti őrködési szándéka állt. A krakkói egyetem másik különlegessége, hogy a bolognai mintát követi, míg a többi közép-európai egyetem inkább a párizsi minta felé hajlik, de Krakkó Bologna követésében is egyedi, mert kezdetben nem szervezik meg a nációkat. Az egyetem könyvtára és más felszerelés tekintetében Krakkó nem támaszkodhatott fejlett latin iskolára, így hamarosan csökkent a színvonal. Ebben közrejátszott III. Kázmér király halála is. Az őt követő Nagy Lajos király inkább a pécsi egyetem fejlesztésével foglalkozik. A támogatás hiánya miatt 1373-tól egy ideig nincs adat az egyetem működéséről. A 12 000-14 000 lakosú Krakkóban 1390 után két koncepció is előtérbe kerül az egyetemmel kapcsolatban.1397-ben Hedvig királyné és II. (Jagelló) Ulászló (1386–1434) felkarolták az egyetem ügyét, és kérelemmel fordultak IX. Bonifác pápához, aki 1400-ban kelt második alapítólevelében már engedélyezi a teológia oktatását. Az újjáalakulás lehetővé teszi az egyetemi élet átszervezését, ami az olasz befolyás csökkenését és a prágai minta és a párizsi modell követését jelenti. A másik – főleg egyetemi polgárok által képviselt koncepció – a prágai minta választását szorgalmazta, némi fogékonyságot mutatva Wycliffe tanítása iránt: ennek megjelenését megkönnyítette, hogy számos professzor Prágában végezte tanulmányait. A második alapítás után négykarú, a párizsi modellre épülő egyetem létesült Krakkóban.

A kor szokásai szerint itt is sorra alapítják a kollégiumokat. Ezek sorát a Collegium Maius kezdi, itt Hedvig királynő hagyatékából hat professzort fizetnek, a kánonjogi oktatók a sóbányák jövedelméből, más oktatók pedig a Szent Flórián templomban gyűjtött adományokból kapják javadalmukat. Érdekes, hogy ekkoriban magánkasszákból finanszírozott professzorokat is alkalmaznak, akik csak

egy meghatározott tárgyat oktatnak, így nem is vesznek részt a minden tanév elején megtartott sorsoláson, ahol – a korabeli szokások szerint – az adott évi lectiók professzorok közötti felosztásáról döntenek.

Az egyetemi oktatásban kiemelt szerepet kap az asztronómia, ennek olyan kiváló művelői tevékenykednek itt, mint Laurentius von Ratibor és Martin Krol. Előbbi 1420-ban műszeres mérésekkel alátámasztva, matematikai táblázatok felhasználásával oktatja a csillagászatot. Nem véletlen, hogy ebből a környezetből kerül ki később Kopernikusz. Fejlett a grammatika oktatása, 1449-ben ezen a területen reformokat vezetnek be, magiszter Nowko tanszékén Quintilianus és Cicero műveit is tanítják, a retorika tanszéken magiszter Mezyk vezetésével Vergiliust, Horatiust, Ovidiust és Terentiust, sőt lengyel történelmet is oktatnak, mégpedig egy bizonyos 12. századbeli magiszter, Vincentius *Chronicon Polonorum* című műve alapján.[69] Ezekből a példákból levonható a következtetés, hogy a grammatika és a retorika oktatása gyorsabban alkalmazkodott a kor igényeihez, mint a teológiáé vagy a filozófiáé. A nominalisták–realisták vitájában a krakkóiak inkább a realista Duns Scotus (1266–1308) felé húztak, és a ferences obszervancia hatására kedvező légkör jött létre a szabadabb tudományos tevékenység kibontakozásához.

A schisma sajátos helyzetet teremt Krakkó egyetemén is. Az itt oktató német dominikánus – Johann Falkenberg – érthető okból a pápát támogatja, néhány magiszter, és köztük Peter Wysz kancellár viszont erősen bírálja a pápai kúria pénzügyi politikáját. A Peter Wysz által vezetett, öt teológusból álló delegáció ezt a kritikus álláspontot képviseli a pisai zsinaton. Később a konstanzi, a bázeli és a firenzei zsinaton is ezt az irányt képviselik a lengyelek. Az egyetem ebben az időszakban kétségen kívül a három hatalmi tényező – a Regnum, a Sacerdotium és a Studium – meghatározó része. Az itteni tudósok vezető szerepe érvényesült a bázeli és a konstanzi zsinaton, tevékenyen részt vettek a zsinati szövegek megfogalmazásában. 1434-ben a bázeli zsinati atyák a Julianus-naptár reformja ügyében szakvéleményt kértek a krakkói egyetem tanárától, Laurentius von Ratibortól. 1440-ben zsinati delegáció járt Krakkóban, előttük Johann von Paradies magiszter ismertette az egyetem álláspontját a zsinati pápa, V. Félix támogatásáról. Később Thomas Strzepinski egy traktátusban foglalta össze álláspontjukat, amit elküldtek Bázelba, de 1449-ben királyi és pápai nyomásra elálltak korábbi, a zsinati befolyást erősíteni kívánó szándékaiktól. Az egyetem ekkoriban nagyjából Heidelberggel azonos nagyságú és rangú intézmény, azaz a nagy egyetemek mögött áll, de a közepes nagyságúak elé sorolható be. A számok tekintetében 1435-ig évente nagyjából 130 fő iratkozott be Krakkóba, 579 fő lett baccalaureatus, és 150 magiszter doktorált.

[69] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 124.

A mintegy ötven évig tartó útkeresés és a kritika megnyilvánulási lehetősége mindenesetre viszonylag szabad légkört teremtett az egyetemen, ez lehetővé tette olyan személyek tevékenységének kifejtését, mint az író *Stanisław Orzechowski* és Philipp Buonaccorsi. A magiszterek némelyike egyébként a kor szokásai szerint diplomáciai szolgálatot is vállalt, erre a német lovagrenddel való háborúskodás adott alkalmat. Stanislas von Scarbimierz (kb. 1360–1431) egyik traktátusában az igaz háborúról, a pogányok és a keresztények szövetségének jogi lehetőségeiről értekezik. Paulus Vladimiri (kb. 1370–1435), aki a konstanzi zsinaton képviseli az egyetemet, egyik traktátusában a német lovagrend hódításai ellen emel szót. Ennek a légkörnek is köszönhető, hogy Krakkó a humanizmus jelentős középeurópai központja lesz.

A német egyetemek közül **Heidelberg** nyitja meg az úgynevezett kisvárosból kinőtt regionális jelentőségű egyetemek sorát, ilyen tipusú még Freiburg, Breisgau és Tübingen egyeteme is. A lakosságszámot tekintve a középkorban a kisváros Heidelberg esetében 4000 főt jelent, ami a 20 000 fős Prágánál vagy a 15 000 lakosú Bécsnél ténylegesen jóval kisebb település. A *kisvárosi vagy regionális modell* azt jelenti, hogy átveszik a párizsi szabadságjogokat és privilégiumokat, de minden mást egyedi módon, a helyi körülményekhez alkalmazkodva kell megoldani. Heidelberg esetében ez azt jelenti, hogy statútuma csak a 15. század végére lesz teljes, nációk pedig nem jönnek létre. Heidelbeg megalapítására mintegy emberöltőnyi idővel később kerül sor, mint Prágáéra. Egyébként az uralkodóházak egymás közti vetélkedése – a Habsburg-ház és a Luxemburg-ház két-két római királyt és császárt állított, a Wittelsbach-ház csak egyet – alapvetően befolyásolta az egyetemek alapítását.

I. Ruprecht őrgróf és IV. Károly császár jó kapcsolatot ápolnak egymással, az őrgróf már 70. életéve körül jár, amikor 1385-ben egyetemalapításra szánja el magát. VI. Orbán pápát keresi meg ebben az ügyben, párizsi mintájú intézményre gondolva. 1386-ban meg is kapja az engedélyt, kancellárnak pedig Worms apátját, Konrad von Gelnhausent jelöli ki a pápa. Gelnhausen maga is tudós ember, 1344-ben szerez licenciátusi fokozatot Párizsban az artista fakultáson, jogi doktor lesz Bolognában, innen kerül Prágába teológiai doktorként, majd onnan Wormsba és Heidelbergbe. Heidelbergben korábban csak a ferenceseknek és az ágostonos remetéknek volt iskolájuk, így jelentős iskolai hagyományokra nem lehetett építeni. Az egyetem három magiszterrel kezdi meg a működését: Reginald von Alna teológussal, Heilmann Wunnenberg von Worms és Marsilius of Inghen artista fakultásbeli oktatóval. Marsilius korábban 16 évig (1362–1378) volt az angol náció vezetője Párizsban, kétszer a rektori tisztséget is betöltötte, 1367-ben és 1371-ben, rektorként rá vár az egyetemi szervezet kiépítésének feladata. Nagyon gyakorlatias feladattal kezdi vezetői tevékenységét: az I. Ruprecht által kiadott hat pergamendiploma és az öt latin nyelvű adománylevél számára

saját költségén kincsesládát készíttet. Ezeket a dokumentumokat az egyetemi szabadságjogok deklarálásaként minden évben, Mindenszentek idején felolvassák a templomban.[70] 1386-ban már van az egyetemnek regisztere, anyakönyve és mintegy száz diákja, ugyanekkor kezdődik a jogászok képzése Johannes von Noet vezetésével, 1388-ban az orvosdoktor Jacobus von Hermenia indítja az orvosi karon az oktatást, ennek 1482-ig csak egy magisztere van.

Az 1386-os alapító okirat csak részleges szabályozást tesz lehetővé. Eszerint a vezető szerep az artista fakultásé, és az 1393-as év kivételével a rektor is innen kerül ki. Az egyetemnek nincs még stabil helye, a ferences és az ágostonos remeték kolostoraiban oktatnak. 1390-ben elüldözik Pfalzból a zsidókat, javaikat pedig felosztják: az egyetem megkapja a zsinagógát és több házat, amelyeket azután kollégiumnak és magiszteri lakásnak használnak. Ruprecht őrgróf saját kasszájából fizeti Marsiliust, a többiek beneficiumokból kapják a jövedelmüket. IX. Bonifác pápa tizenkét plébánia jövedelmét adja az egyetemnek, de csak akkortól, amikor a korábbi javadalmasok már elhunytak, így csak 1406-ban vált teljessé az egyetem gazdasági megalapozása. Ekkoriban 219 diák tanul itt, amivel Heidelberg a hetedik a német egyetemi rangsorban Lipcse, Erfurt és Köln után. Heidelberg vonzáskörzete regionális intézményként a középső Rajna-vidék, Worms, Speyer, Mainz és Trier püspöksége. Nemesi származású diák ekkor még ritkán vetődik erre az egyetemre.

Heidelberg alapításával kapcsolatban érdemes a folytonosság alakulását külön elemezni, ugyanis I. Ruprecht őrgróf elővigyázatosságból unokaöccsével, a leendő II. Ruprecht őrgróffal is aláíratta az alapító okiratot, ami némi garanciát jelentett a további működtetésre, annak ellenére, hogy csak 1390 és 1398 között uralkodott. Viszont az ő fia, III. Ruprecht – aki római király is lesz 1400-ban – már hosszabb ideig uralkodik, 1398-tól 1410-ig, és amennyire lehetséges, támogatja az egyetemet a sokféle vitás ügyben. III. Ruprecht is meghagyja feleségének és két fiának – Ludwignak és Johannesnek –, hogy ők is támogassák az egyetemet, amit azok meg is tesznek. Ebből a folytonossági láncból levonható az a következtetés, hogy a kisebb regionális jellegű intézmények esetében kulcsfontosságú a folytonosság biztosítása, mert ha több támogató egymás utáni fenntartói tevékenysége nyomán átesik az intézmény a kritikus holtponton, akkor már fennmarad. Holtpontnak az tekinthető, amikor már annyira szervesül az új intézmény egy adott régió életébe, hogy a hiánya már „fájna". Az egyetemi működés megszakítása, a törés a középkorban általában gazdasági okok miatt történik, leginkább azokon a helyeken, amelyek a „holtpontig" el sem jutnak, és ebből adódóan nagyobb hiányérzet nélkül szűnhet meg egy alapítás.

[70] Miethke, Jürgen (1999): Heidelberg. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999, 158–159. – Az utókorra maradt utolsó négy dokumentum 1945-ben a harcok során semmisült meg.

A tananyag Heidelbergben nagyjából megegyezik a hasonló intézményekben oktatottal, az itt tanító Marsilius fő tudományos tevékenysége egy enciklopédia írása *(Commento alle Sentenze),* logikai traktátusok és szentenciagyűjtemények szerkesztése. Egy további tudós, Johannes Trithemius *Commenti biblici* című művét az allegorikus interpretációk teszik érdekessé.[71] Itt oktat még Matthäus von Krakau, eredetileg prágai teológus, aki a párizsi Gerson világos szövegezésű traktátusainak mintáját követi. Az itteni egyetemen gyakorlatias írások születnek olyan világi témákról, mint az uzsora, a szerződések érvényessége vagy a babonák elleni küzdelem. Az egyetem küldöttei részt vesznek a zsinatokon is, Konrad von Gelnhausen rektor műve *(Epistola concordiae)* a tiszta életű pápák választásáról szól. A heidelbergi küldöttek visszafogottak a zsinati ügyekben, de mindenütt jelen vannak, így Pisában, Konstanzban, Paviában és Sienában. IV. Lajos őrgróf alatt megújítják a statútumot, bővítik a rektor jogkörét, több privilégiumot kap az egyetem, és új professzúrákat alapítanak. 1452-ben I. Frigyes őrgróf folytatja a reformok sorát, és kompromisszumos megoldással vet véget az artista fakultáson a „via Marsilianus", azaz a realisták és a „via antiqua", azaz Aquinói Tamás követői közötti vitának. A megoldás az lett, hogy a vizsgázók szabadon eldönthették, melyik irányzat tanítása szerint teszik le a magiszteri vizsgát. *Ez a maga korában a tolerancia egészen egyedi megnyilvánulása!* 1450-re erős humanista központtá válik az egyetem, különösen az irodalmi és az esztétikai írások értékesek. 1456-ban meghívják tanárnak Peter Laudert, akinek a klasszikus antik szerzők alapos ismerete az erőssége. Ebben az évben éppen Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa az egyetem kancellárja. 1485-ben itt tart előadásokat Rudolf Agricola is. Ezen az egyetemen kezdi meg 1509-ben, 14 éves korában a tanulmányait Melanchthon, és már két év elteltével baccalaureatusi fokozatot szerez. Érdemes a neves reformátor tanulmányi útját végigkísérni, mert ebben újra a kivételekre találunk példát. Melanchthon Heidelbergből Tübingenbe megy, és 1518-ban már a wittenbergi egyetemen a görög nyelv professzora. Neki adatott meg a lehetőség, hogy együtt oktatva Luther Mártonnal, bevezesse a másik reformátort a görög nyelv rejtelmeibe. Melanchthon 1536-ban egy új egyetemi modell alapjainak leírásával gazdagítja a felsőoktatást.

Erfurt városában már a 13. században mintegy 1000 diák tanult. Erfurt ekkoriban a hatodik legnagyobb német város, ami előnyös földrajzi helyzetének köszönhető, hiszen az észak–déli és a kelet–nyugati kereskedelmi útvonalak metszéspontjában fekszik. 1378-ban, a schisma kezdetének évében szánja el magát a város vezetése studium generale alapítására. Tekintve, hogy a mainzi püspök fennhatósága alá tartoznak, a püspök akaratát követve VII. Kelemen avignoni pápát ismerik el, aki bullájában kezdetben három-, majd később négykarú egyetem alapítását

[71] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 149.

engedélyezi. Az engedékenység egyik oka az, hogy ellensúlyozni kívánja a VI. Orbán által támogatott prágai egyetem hatását. Mainz püspöke azonban 1371-ben már a római pápát támogatja, így az egyetem fejlődése stagnál. 1389-re a város magisztrátusa már alkalmasnak tartja a körülményeket arra, hogy kéréssel forduljanak VI. Orbánhoz, és Köln után Erfurt lesz a második városi alapítású egyetem. 1392 húsvétján történik az ünnepélyes avatás, a kancellár kezdetben a helyi Szűz Mária-templom kanonokja, 1396-tól pedig Mainz érseke látja el ezt a tisztséget. IX. Bonifác 1390-ben négy bírót delegál az egyetemre a vitás ügyek rendezésére, és egyúttal privilégiumokat ad az egyetemnek. 1412-ben Amplomius von Bercka orvos-tanár az egyetem második rektora, aki saját jövedelméből kollégiumot és 4000 kéziratból álló könyvtárat alapít. Az oktatásban kezdetben erőteljes prágai befolyás dominál, mert a tanárok többsége maga is onnan jött. A jogászok körében jó hírnévre tesz szert Heinrich von Angerra, aki korábban heidelbergi rektorságot viselt. Teológiai doktora kezdetben nem volt az egyetemnek, a szerzetesek a ferencesektől a scottistákig voltak képviselve, de hamarosan minden koldulórend katedrához jutott. A világi papok közül a leghíresebb Hermann Lurz (meghalt 1399-ben), ő vezeti be a logika újszerű oktatását, amennyiben azt a tudományos megismerés egyik módszerének tekinti. Az első időben évente mintegy 200 új diák jött a városba, 1406-tól némi visszaesés tapasztalható, főleg a pestis miatt. 1409-ben megjelennek Erfurtban a Prágából távozó diákok, így az egyetem Lipcse konkurense lesz. Egyedül a jogi karon nincs fejlődés, mert a jogászok Lipcsét részesítik előnyben. 1410-ben az egyetem meghatározó személyisége Ludolf Meistermann magiszter, ő Prágában és Bécsben tanult, az artista fakultás dékánja, teológiai doktor, Husz János és Stanislaus de Znoyma kérlelhetetlen ellenfele. 1407–1408-ban fel is jelenti a radikális Znoymát XII. Gergely pápánál. Meistermann életútja sajátos klerikus karrier, ugyanis Erfurtból Hamburgba megy, ahol 1418–1419-ben a szintén Prágában tanult Heinrich von Geismar a rektor. Meistermann itt megkapja az időközben elhunyt Geismar javadalmát, de innen is tovább megy, és ő lesz az Erfurtból Rostockba került egyetem első rektora.

Az erfurti egyetem 1430–1460 között éli fénykorát, a jogi kar a német egyetemek között a legjobbnak számít, még a nemesek is ide küldik tanulni vágyó fiaikat. Az egyetem küldöttei jelen vannak a zsinatokon, Konstanzban követelik Husz elítélését, 1431-ben Bázelban takarékosság miatt a korábban itt doktorált Heinrich Toket bízzák meg Erfurt képviseletével és ő be is kerül a mérsékelt huszitákkal tárgyalásba kezdő küldöttségbe. Erfurt mindig az egyház érdekeit tartotta szem előtt, IV. Jenő és a zsinat között kialakult vitában a zsinati álláspontot képviselték. Duns Scotus tanítását fontosnak tartották, de ennek ellenére nem követték az univerzale-vitában elfoglalt álláspontját. Az erfurti egyetem a kritikus, független szellemiség híve, őrködnek a teológia és a filozófia tudományának tisztaságán, harcos álláspontot képviselnek a babonák, a hazugságok és mindenféle

vallási köntösbe bújtatott csalással szemben. 1460-ban vitába keverednek Mainz püspökével, ez és 1463-ban a pestis a színvonal csökkenéséhez és diákok távozásához vezet. 1470-re valamelyest kiheverik a veszteséget, és ekkortól kezdve viszonylagos autonómiának örvendő városi egyetemként nyitnak a humanizmus gondolatrendszere felé. Számos Itáliából érkező humanista kedvelt tartózkodási helye lesz Erfurt. Peter Luder antik szerzőket bemutató előadásai húzóerőt jelentenek a német diákok számára, 1460-körül itt a tanul a német diákság egyharmad része. Latin nyelvet, poézist, retorikát, asztronómiát és matematikát oktatnak, egyedül a skolasztikus módszer továbbélése okoz gondot, mert ez visszafogja a többi tudományt. A püspökkel megkezdődött hatalmi harc is folytatódik, és csak az 1472-es tűzvész vet ennek véget. Erfurt Rómával szembeni elégedetlensége egyre fokozódik, Rucherat von Wesel wormsi és mainzi prédikátor radikális reformok gondolatával áll elő, amiért 1479-ben életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélik. Az artista és a teológiai fakultás sem csatlakozik a Weselt elítélő álláspont-

hoz, sokszorosítják és továbbra is oktatják az általa képviselt nézeteket. Érdekes, hogy ezek a reformok megtermékenyítik a skolasztikát, és 1500 körül az mintegy másodvirágzásba kezd, legjobb reprezentánsai Jodocus Trutfetter és Bartholomäus von Uningen.[72] 1506-ban a pestis újbóli kitörése keseríti meg a város és az egyetem életét. Közben az új idők nyitányaként erre az egyetemre iratkozik be 1501-ben, 18 éves korában Luther Márton, aki egy év múlva már baccalaureatus, és 1505-ben az artista fakultás magiszteri fokozatát szerzi meg, egy évre rá pedig belép szerzetesnek az ágostonosok rendjébe.

A prágai siker más országokat is utánzásra ösztönzött, **Bécsben** 1365-ben jött létre egyetem, de ténylegesen csak 1383-ban kezdődött meg az oktatás. Az alapítást IV. Rudolf herceg (1358–1365) kezdeményezte, mégpedig azért, hogy a császári Luxemburg-házzal szemben biztosítsa a Habsburgok uralmát. IV. Rudolf 1363-ban tárgyalásokat folytatott Avignonban a pápával egy studium generale alapításáról, és egy volt párizsi magisztert, Albertus de Saxoniát követségbe küldött V. Orbánhoz. Rudolf herceg, ismerve a teológiát illetően a krakkóiak kudarcát, mindent megmozgatott annak érdekében, hogy teljes egyetem jöhessen létre. A pápa azonban csak két hónapos késéssel válaszolt Rudolf kérésére. A hallgatás hátterében az állt, hogy IV. Károly, intervencióval élve, Prága vonzáskörét féltve, az engedély megtagadására kérte a pápát. A pápa közbülső megoldást választott: az egyetem alapítását engedélyezte, de teológiai kar nélkül. Az egyetemen osztrák, cseh, szász és magyar nációk működtek, mindegyik élén egy ars fakultásbeli magiszterrel. Sajnos IV. Rudolf 26 éves korában váratlanul meghalt Milánóban, ezzel az egyetem elkötelezett pártfogóját vesztette el. Az uralkodó halálát követően Albert von Sachsen irányítja az egyetemet, ő még Párizsból került Bécsbe.

[72] Uo. 158.

Az uralkodó két testvére, a 16 éves III. Albert és a 14 éves III. Leopold egymással viaskodnak a hatalomért. III. Albert ugyan 1365–1366-ban az egyetem rektora, de ezt a tisztséget csak formálisan töltheti be. Vélhetően az anyagi támogatás hiánya és a tanárok távozása miatt az egyetemnek tíz évig még rektora sincs, és szüneteltette is a működését.[73] 1376-ban Albert és Leopold megegyezésre jutnak egymással, ezt követően, Johann von Randegg rektor erőfeszítéseinek is köszönhetően, újra lendületet vesz az egyetemi élet. Az új pápa, VI. Orbán már engedélyezi a teológia oktatását 1384-től, és a jogi kar is felfejlődik, így Bécsben klasszikus négykarú egyetem jön létre. Hamarosan tekintélyes tudósokat hívnak meg Párizsból, így például Ockham párizsi utódja és Oresme barátja, a teológus Heinrich von Langenstein is Bécsbe jön, és újjászervezi a teológiai kart, könyvtárat fejleszt, új épületekről gondoskodik, ennek eredményeként nő a diákok száma. A nációk rendje is változik, a továbbiakban osztrák, rajnai, magyar és szász nemzetek képviseltetik magukat Bécsben. Az 1384-es statútum kötelezővé teszi a diákoknak a klerikus ruházat viselését, előírja és fontosnak tartja a ruha tisztaságát, eltiltja a diákokat a fegyverviseléstől, a kocsmázástól és a polgárokkal való verekedéstől.

1385-ben Bécsben igen komplikált választási rendszer van érvényben, ugyanis a négy náció minden hatodik hónap végén prokurátort választ, és a négy prokurátor még aznap rektort választ a maguk sorából. A rektornak mindenképpen magiszternek kell lennie, a prokurátoroknak pedig más-más karról kell lenniük. Így a szabályos választási turnusok félévente ismétlődnek, először a teológusok, azután a jogászok és a medikusok, végül pedig az artista fakultás választ prokurátort, akik közül egy fél évig rektor lesz. A rektor saját személyében és tekintélyével felel az egyetem belső rendjéért. 1388-ban négy bizottság is létrejön, ezúttal a dékánok hatáskörének meghatározására.

Bécsben a nominalisták voltak többségben, ami kedvezett a természettudományos fejlődésnek, és több híres tudós is itt tevékenykedett, köztük Georg von Peuerbach és tanítványa, Regiomontanus. Míg Rudolf herceg idején csak kánonjogot oktattak, később a római jogot is tanították, mégpedig a híres olasz humanista, Hieronimus Balbi. Az orvosi fakultás a második alapításkor indult virágzásnak, ez főleg Galeazzo de S. Sofia nevéhez fűződik. Egyébként az első, Itálián kívüli boncolást is itt végezték 1404-ben. A bécsi diákokat 1366-ban prágai mintára négy nációba sorolták, itt a magyar nációba került az összes közép- és kelet-európai diák. 1389-ben már olyan sok diák tanult a jogi karon, hogy új termekre lett szükség. Ebben az évben az egyetem IX. Bonifác pápához fordult új privilégiumokért. 1390-ben új tanrendet vezettek be, ennek szellemében minden év szeptember elsején összeültek a magiszterek, és megállapodtak arról, hogy ki mit tanít.

[73] Uo. 132.

1404-ben Bécs megerősíti VII. Ince pápa iránti elkötelezettségét, aki privilégiumként lehetővé teszi hosszabb távollét után is a javadalmak felhasználását. A bécsi küldöttek jelen vannak a pisai zsinaton, és hűségesküt tesznek VII. Gergely mellett, elutasítva XIII. Benedek ellenpápát. Ennek következményeként viszont elveszítik a magyar diákok nagyobbik részét, mert Luxemburgi Zsigmond magyar király a zsinat kudarcára számítva felszólítja alattvalóit a bécsi egyetem elhagyására.[74] A bécsi magiszterek meghívást kapnak a római zsinatra is, de ez elmarad. 1414-ben ott vannak Konstanzban, ahol igazolniuk kell a résztvevők előtt, hogy Bécsben nem követik a huszita tanokat. 1417-ben V. Mártont választják meg pápának, a bécsiek újra hűségesküt tesznek, és az 1423-as bullában különös kegyben részesülnek. Eszerint a rektor a dékánokkal egyetértésben egyházi büntetéssel, sőt akár exkommunikációval is sújthatja a vétkeseket. 1431-ben tizenegy bécsi magiszter képviseli az egyetemet a bázeli zsinaton Ebendorfer von Haselbach teológusnak, a husziták kérlelhetetlen ellenfelének a vezetésével. 1434-ben – pénzhiányra hivatkozva – váratlanul visszahívják a delegációt, de a valós ok vélhetően az lehetett, hogy Zsigmond császár és V. Albert a háttérben egyezséget kötött a husziták mérsékelt irányzatának támogatására. Bázel válaszként titkos vizitátorokat küld Bécsbe az esetleges husziták felfedésére. Ilyeneket ugyan nem találnak, de azért szigorítják a statútumok előírásait. 1447-ben, IV. Jenő pápa halála és V. Miklós megválasztása után újabb bonyodalmak támadnak, az egyetem magiszterei nézeteik revidiálására kényszerülnek, mert III. Frigyes császár V. Miklóst pártfogolja, a magiszterek viszont szívesebben támogatták volna V. Félix ellenpápát. III. Frigyes nyomatékos kérésére 1447-ben, amikor V. Miklós Bécsbe látogatott, körmenetben fogadták őt, az artista fakultás ugyan próbálta kihúzni magát ezalól, de kényszerítették őket a részvételre.

A diákok itt is bármikor beiratkozhattak az egyetemre, ennek egyik feltétele a jó latintudás, a másik a beiratkozási díj megfizetése. Ennek összege a vagyoni helyzettől függött, a szegényeknek teljesen elengedték az immatrikulációs díjat. Bécsben a diákokat kötelezték arra, hogy kollégiumban lakjanak. A 15. században sorra alakulnak a bursának nevezett tanulóházak és közösségek a legkülönfélébb céllal és elnevezéssel. Híres a sziléziaiak számára alapított Bursa Sielesiorum, a jogászok tanulóháza, a Bursa Liliorum vagy a 40 szegény diákot befogadó Coderia Goldberg. 1421-ben rendeletet adtak ki arról, hogy csak azok élvezhetik az egyetemi kiváltságokat, akik valamelyik kollégiumnak, bursának vagy codériának a tagjai. Az egyetem a fénykorát V. Albert (1397–1439) és V. László (1440–1457) alatt élte, ekkor mintegy hétezer diákja volt. A 15. század végére és a 16. század elejére stabilizálódott az egyetem helyzete, számos humanista, költő

[74] Uo. 137.

és matematikus tanul itt, közülük is kiemelkedik Conrad Celtis, a humanisták egyik vezetőjeként.

A bécsi egyetemen tanuló magyar diákok – a Natio Hungarica, amelybe a magyarokon kívül a lengyel, cseh, morva és görög diákokat is besorolták – első anyakönyve elveszett, de megmaradt az 1453–1629 közötti időszakról adatokat tartalmazó Nova Matricula, lelőhelye a bécsi egyetemi könyvtár. Ennek érdekessége a nevek mellett az illuminátor személye, aki nem más, mint az a „Lehrbüchermeister" névvel jelölt személy, aki a Miksa herceg számára díszített három tankönyvről kapta a nevét.[75]

A magyar egyetemek középkori történetét egyrészt a folytonosság állandó megszakadása, másrészt a háttérben – a peregrináció és a kontinuitást jelentő domonkos rendi studium generalénak köszönhetően – a művelődési igény folytonos érvényesítési szándéka jellemzi.

Magyarországon a Bizáncban nevelkedett III. Béla király (1172–1196) idején Veszprémben már működik egy jogi képzést nyújtó studium generale, amiről IV. Ince pápa (1243–1254) 1246-ban kiadott bullájában említés történik, de az iskolát és a székesegyházat Csák Péter 1275-ben leromboltatta. A veszprémi káptalani jogi iskolát IV. László király 1276-ban kelt oklevele is említi, és a párizsi egyetemhez hasonlítja,[76] de a működés részleteiről kevés bizonyosat lehet tudni. Hegedűs Géza ismert történelmi regényében szépirodalmi formában ír a párizsi egyetemről, annak magyar diákjairól és a veszprémi káptalani főiskoláról is.[77]

Az 1367-ben alapított **pécsi egyetem** történetét monográfiában megíró Békefi Remig[78] óta – az újabban előkerült dokumentumoknak[79] és a régészeti ásatások eredményeinek[80] köszönhetően – számos új felismerés született, ezek kiváló összegzése olvasható Boda Miklós kötetében.[81] Boda Miklós arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyetemalapítás előzményeinek a kutatása a korábbinál nagyobb figyelmet érdemelne. Egyik fontos felismerése az ágostonos remeték[82] *egyetemi*

[75] Török Gyöngyi (1985): A középkori magyarországi könyvfestészet. In: *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985, 43.

[76] Békefi Remig (1896): Árpád-kori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. In: *Századok,* 1896, 310–337.

[77] Hegedűs Géza (1969): *Az írástudó.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

[78] Békefi Remig (1909): *A pécsi egyetem.* MTA, Budapest.

[79] Petrovich Ede (1967): A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény (a müncheni kódex). In: Csizmadia Andor (szerk. 1967): *Jubileumi tanulmányok. 1. A pécsi egyetem történetéből.* Pécs.

[80] G. Sándor Mária (1998): A középkori pécsi egyetem helye és épülete. In: *Pedagógiai Szemle,* 1998. ősz–tél. – Fedeles Tamás számos publikációja, köztük Fedeles Tamás (2011): *„Eztán Pécs tűnik szemünkbe": a város középkori históriája: 1009–1526.* Pro Pannonia Kiadó, Pécs.

[81] Boda Miklós (2002): *Stúdium és literatúra. Művelődéstörténeti tanulmányok.* Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.

[82] Az ágostonos kanonok rendtől eltérő ágostonos remetékre általában nem fordítanak olyan nagy figyelmet, mint a többi koldulórendre, annak ellenére, hogy V. Orbán pápa például két Ágoston-rendi

diplomáciában[83] betöltött szerepének dokumentált bizonyítására vonatkozik. Ebből megtudható, hogy Rudolphus de Castello két alkalommal – 1366-ban és 1367-ben – járt Magyarországon, és minden valószínűség szerint tájékoztatta a pápát a pécsi állapotokról. Ezek az állapotok pedig igen alkalmasak lehettek az egyetemalapításra, ugyanis akkoriban mintegy 40 kanonok tartozik a székesegyházhoz, és egy jól működő káptalani iskola van a városban. Említést érdemel még, hogy Pécsett a dominikánusoknak, a ferenceseknek és az ágostonos remetéknek is van kolostoruk, és köztudott, hogy a koldulórendek és az egyetemek akkoriban szinte vonzották egymást.[84] Az ún. pécsi egyetemi beszédeket tartalmazó kódex (Münchenben a Bayerische Staatsbibliothekben őrzik) prédikációs beszédei a pécsi egyetemen készülhettek, és a tartalomelemzés alapján arra következtetnek a szakértők, hogy domonkos irányítás alatt álló, magasabb műveltségű, latinul jól értő közösség számára írták a beszédeket.[85]

A pécsi egyetem alapításában kezdeményező szerepe volt Vilmos püspöknek (Wilhelm von Koppenbach vagy Berzenbern). Ez a Bolognában tanult főpap korábban IV. Károly császár és Nagy Lajos király szolgálatában állt titkárként és tanácsadóként.[86] A pozitív előfeltételek ellenére nem várt fejlemény, hogy az egyetem nem kapott lehetőséget V. Orbán pápától teológiai kar létesítésére. Az egykori bencés szerzetes és tudós V. Orbán pápa (1362–1370), aki egykor maga is tanított a montpellier-i és az avignoni egyetemen, egyébként az oktatás lelkes pártfogója, és saját költségén mintegy ezer klerikus tanulását segítette.[87] A hivatalos indok szerint nem voltak meg a feltételek a teológia eredményes oktatásához, de a döntés hátterében vélhetőleg az eretnekek közelsége lehetett. Érdekes egybeesés, hogy Pádua ugyanekkor kapott teológiai kart, és ugyanekkor kezdődött el a teológia oktatásának előkészítése Bolognában, Toulouse-ban és Firenzében. A pápa vélhetően egyfajta decentralizációra törekedett, valószínűleg a párizsi egyetem okchamizmusával szemben a tomizmust akarta erősíteni. A pécsi egyetemre több jelentős tanárt hívtak meg, köztük a híres Galvano di Bolognát, és a pápa könyveket is küldött. A király jelentős összeget szánt a meghívott tanárok javadalmazására, de az egyetem nem rendelkezett állandó jövedelmet biztosító adományokkal, és ezért Nagy Lajos király után a támogatás forrásai elapadtak. A pécsi egyetem csak néhány évtizedig maradt fenn, a megszűnés pontos

teológust is felkért 1360-ban abba a testületbe, amelyik a bolognai egyetem teológiai fakultásának létesítével foglalkozott.

[83] Az egyetemi diplomácia vizsgálata és ennek részeként a professzorok közvetítői és szakértői tevékenysége külön kutatásra alkalmas, kevéssé feldolgozott téma.

[84] Fügedi Erik (1972): Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Századok,* 1902.

[85] *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985. 108–109.

[86] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 141.

[87] Tonk Sándor, 1979, 26–27.

időpontját és okait nem ismerjük, de tudjuk, hogy székesegyházi iskolává alakult, osztozva azon egyetemek sorsában, amelyek a pécsihez hasonlóan csak időszakos kincstári támogatást kaptak.

Az **óbudai egyetem** alapítólevelét 1395-ben adta ki Luxemburgi Zsigmond uralkodó kérésére IX. Bonifác pápa. Az alapító okirat valószínűleg teljes, tehát négykarú univerzitas létesítésére szólt, de nincs adat arról, hogy minden fakultáson megindult volna az oktatás.[88] Az immatrikuláltak anyakönyve 1396-ból van meg. Az egyetem kancellárja Szántai Lukács, aki egyúttal csanádi püspök is. Az akkori Buda azon három hazai hiteles hely egyike, amelyik árumegállító joggal rendelkezik. A város kézművesei és polgársága viszont szeretett volna még több jogot a város igazgatásában, és ezért társadalmi mozgalmat indítottak. Ugyanekkor, 1402-ben az országban felkelés kezdődött Zsigmond ellen, amin 1403-ra sikerült az uralkodónak úrrá lennie. Tekintve, hogy az egyetem vezetői valószínűleg belekeveredhettek a mozgalom szervezésébe, ezért az egyetemet bezáratták. 1410-ben, nyugodtabb körülmények között, a pápa bullájában újra megerősítette az egyetem alapítását, ugyanazokkal a kiváltságokkal, amelyekben a többi univerzitas részesült. Az egyetem ismert professzorai: Johannes de Horrow és Gelderni Sluter Lambert teológus Bécsből, prágai Pál magiszter és Simon Clostein a prágai orvosi karról, Johannes Wrede Kölnből. Az óbudai egyetem akkori megbecsültségét mutatja, hogy a konstanzi zsinaton az egyetem hét tanára is részt vett, igaz, a német náció tagjaként. Az óbudai egyetem 1418 körül szűnhetett meg, amikor Sluter kancellár elkerült Budáról, őt hamarosan a bécsi egyetem rektoraként említik.

A **domonkos** rend 1304-ben a budai várban alapított **studium generaléja** a leghosszabb ideig megmaradó magyar intézmény, amelynek csak a török megszállás miatt kellett elköltöznie Buda 1541-es elfoglalása után. Az első dominikánusok Magyar Pál vezetésével érkeztek Itáliából az országba, és az ottani rítust hozták magukkal.[89]A domonkos rend magyarországi jelentőségét mutatja, hogy 1254-ben, 1273-ban és 1382-ben itt tartották a dominikánusok rendi nagygyűlését, a *capitulum generalét*.[90] A studium generale működtetésének folytonosságát az tette lehetővé, hogy ez az intézmény nem függött az uralkodó szándékától, és gazdasági szempontból is független volt tőle. Feltehetőleg az 1347 körüli évekből fennmaradt Boethius *Arithmetica* című tankönyvének kézirata, amit Benedictus Engner használt a budai rendi főiskolán.[91]Az 1495-ben és 1510-ben készült nagykáptalani jelentésből tudható, hogy az oktatásban a bolognai mintát

[88] Szögi László (szerk. 1995): *Régi magyar egyetemek emlékezete 1367–1777.* ELTE, Budapest. 10.
[89] Török József, 1985. In: *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985, 59.
[90] Harsányi András (1938): *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt.* Nagy Károly Grafikai Műintézetének Kiadása, Debrecen. (Reprint: Paulus Hungarus Kiadó, 1999.)
[91] *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985, 98.

követték, de csak az ars fakultás anyagát és teológiát tanítottak. Fontos sajátosság, hogy tudományos fokozatot is adhattak, de nincs adat arról, hogy ez pontosan milyen fokozatra vonatkozott. A kolostori iskola nevesebb tanárai: Franciscus Nardeus Páduából, a német Petrus Niger, valamint az Erdélyből származó és Itáliában tanult Nicolaus de Mirabilibus. A studium generalét Mátyás király is pártfogolta, különösen a Vitéz János-féle összeesküvés 1475-ös leverése után. Állítólag a tervezett budai egyetem kialakításában komoly szerepet szántak volna ennek az intézménynek. A domonkosok nagykáptalanja ugyan kimondta, hogy a budai studium generale a bolognai egyetem mintáját kövesse, és nyolc, Párizsban tanult magisztert Budára is rendeltek, de 1530-után az iskola már beszüntette itteni működését.

A Vitéz János munkásságához kapcsolódó Academia Istropolitana említése egy későbbi fejezet része.

Összefoglalva az egyetemek alapítása körüli történéseket, megállapítható, hogy az egyetemek az uralkodók, a városok és a pápa hatalmának jól látható, reprezentatív megjelenítői. A saját pecséttel és önálló jogosítványokkal rendelkező, a városi hatóságoktól privilégiumokkal elkülönülő egyetem presztízse nagy. A 14. század közepén, több körülmény együttes hatásaként, egy évszázadig elhúzódó válságos időszak következik. Ennek egyik tünete, hogy az egyetemek elvesztik korábbi „nemzetközi" jellegüket, és előbb-utóbb a nemzeti gondolkodás bástyái lesznek. Ennek következményeként a személyes és a korporatív úton megszerzett jogok terén is visszaesés következik be. Az egyetemek fokozatosan veszítenek korábbi lehetőségeikből, amelyek az intellektus általános, szabad körülmények közötti fejlesztését tették volna lehetővé. A középkor és az újkor határán az alattvalók szorosabb kontrollja a cél, a hatalom koncentrációja nő, a tömegek elszegényednek. A 14–17. század között alig van változás az írástudatlanok számának alakulásában, ezért az egyetemek alulról jövő utánpótlása csekély, az új egyetemen képzett elit pedig jó ideig az oligarchikus társadalmi szerveződés szolgálatába állva építi saját jövőjét.

VI. PROFESSZOROK ÉS DIÁKOK A KÖZÉPKORI EGYETEMEKEN

1. PROFESSZOROK A KÖZÉPKORI EGYETEMEKEN

A *magister, doctor, professor, regens* elnevezéseket kezdetben még szinonimaként használták az egyetemeken azon személyek jelölésére, akik egy meghatározott tudományban mesterszintű tudásról tettek tanúbizonyságot. A magiszternek vagy doktornak nem feltétlenül kellett az oktatásban aktívan részt vennie, elláthatott olyan feladatokat is, amelyekhez magasabb szintű intellektuális tudásra volt szükség. A középkor vége felé ezen tudományos fokozatok megszerzése utat nyitott a nem nemesi származásúaknak a privilegizáltak, a nemesség rendjébe való beilleszkedéshez. Egyes francia gimnáziumokban ma is *régent* a tanárok megnevezése.

A *baccalaureatusi* cím eléréséhez úgy Párizsban, mint Oxfordban kezdetben négyéves tanulmányi időt írtak elő. Az első két évben a diák naponta részt vett magisztere reggeli előadásán és az azt követő dispután, de szerepe passzív, lényegében csak hallgatja a többieket. A következő két évben pedig magisztere mellett már részt kellett vennie a disputákon, de most már aktív szereplőként. A két fő oktatási módszer az előadás és a disputa, kiegészítésként még ismétléseken *(repetitio)* és gyakorlatokon *(exercitationes)* is részt vehetett, és magánórákon való hiánypótlásra is lehetősége volt a baccalaureátusnak.

A 12. századtól a magiszter címhez viszonylag pontosan előírt graduálási feltételeket kellett teljesíteni, ennek lényegében három lépcsőfoka ismeretes: a jelölt, amennyiben magisztere már előzetesen alkalmasnak találta arra, vizsgára jelentkezhetett az egyetemi hatóságoknál, azaz a rektornál és a kancellárnál. Ezek a személyek – mint a magiszterek testületének vezetői – ellenőrzik, hogy a jelölt teljesítette-e előírt tanulmányi kötelezettségeit, azaz elég időt töltött-e az egyetemen, igazolni tudja-e a baccalaureatusok számára előírt előadások, disputációk és gyakorlatok elvégzését. Ezután következett ugyanezen vizsgabizottság előtt a második feltétel teljesítése, azaz a vizsga *(privates vagy rigoroses examen)* elnevezéssel. Ez lényegében egy olyan disputáció megtartását jelentette, amelynek a vitakérdését előző este vagy aznap délelőtt sorsolták ki. Amennyiben a jelölt itt is megfelelt,

licenciátus lehetett. A kancellár által adott engedély *(licenz)* még nem képesített az önálló tanításra, ehhez még egy harmadik vizsgát is le kellett tenni. Ez a nyilvános vizsga többnyire röviddel a licenciátus megszerzése után következett, és *incepcio* néven ismert a szakirodalomban. Ez a nyilvános vizsga az esetek többségében már nem okozott problémát a jelöltnek, inkább a ceremoniális jelleg volt fontosabb, ezért sokszor ünnepélyes körülmények között zajlott a templomban, és a magiszteri jelvények, azaz a barett, a kesztyű és egy könyv átadásával végződött. Ezzel a jelölt felvétetett a professzorok közé. A kancellár ugyan jelen volt ezen a ceremónián, de nem szólt bele a graduálás menetébe, tiszteletben tartva az autonómiát. Nagyjából ez volt a szokványos eljárás menete. A valóságban azonban nagyon kevés diák jutott el a licenciátusig, ennek a hosszú és nehéz tanulmányi feltételek mellett a másik oka a licenciátus megszerzésével járó sok költség. Általában tíz diákból három-négy lett baccalaureatus és talán egy magiszter. Az ügyeskedők és gazdagok viszont különböző kedvezmények vásárlásával könnyen magiszteri fokozatot szerezhettek. Sokan megmaradtak a licenciátus szintjén, mert a nyilvános doktori vizsga még költségesebb volt. A doktori címnek ugyan magas a presztízse, bár nem igényelt sokkal magasabb szintű tudást, mint a licenciátus, főleg azoknak volt fontos, akik be akartak kerülni valamelyik doktori testületbe.

A professzorok alkalmazása kétféleképpen történt: egyrészt kooptálással kerülhetett be a jelölt a magiszterek kari testületébe, a másik megoldás szerint pedig az egyetem vagy a fenntartó (a város, az uralkodó) szerződést kötött a jelölttel. Ennek időtartama általában egy évre szólt, és minden részletre kiterjedt: ez volt a módja annak, hogy a jelöltből professzor legyen. A szerződéses forma a Bolognához hasonló itáliai és dél-francia egyetemeken gyakori.

A főfoglalkozású (rendes) professzorok a legfontosabb szövegeket *(ordinarie)* adták elő, általában a délelőtti doktori *(doctorale)* órákban, másfél-két órás előadás során. A „rendkívüli" státusú, azaz nem főfoglalkozású professzorok melléktárgyakat adtak elő *(kursive)* a délutáni órákban. Ezek a délutáni órák kevésbé részletezőek, inkább az összegző jelleg került itt előtérbe, és sokszor olyan tananyagot adtak itt elő, amely nem tartozott a vizsga legfontosabb követelményeihez.

Bolognában szigorú numerus clausus uralkodott a professzori karban: 16 római jogi professzort és csak 12 kánonjogászt lehetett alkalmazni. A korlátozásra a jövedelmi viszonyok miatt volt szükség. Bolognában és a déli egyetemeken a professzorok többsége világi személy, akik családot alapíthattak, és ezért az értékrendszerük is más, mint a nőtlen teológusoké. A bolognai professzorok sokáig nem szívesen fogadtak be idegeneket, ugyanis szerették volna ezeket a státusokat saját fiaiknak és rokonaiknak fenntartani.

A magiszteri hivatás örökletessé tételére több próbálkozás is történt. A magiszterek számára egyébként is vonzó volt a nemesi életforma. Ennek külsődleges

megnyilvánulása a trónszerű katedra, a doktori gyűrű és a prémmel díszített talár, valamint a középkorban különösen divatos, könyékig érő, drága zergebőrből készült kesztyűk viselete. A doktorrá avatás ceremóniája is mutat némi hasonlóságot a lovaggá ütés szertartásával. A katonai szolgálat alól még az ars fakultás alacsonyabb rangú oktatóit is felmentik. A magasabb rangú egyetemi tisztviselők jogosultak fegyverviselésre, némelyik rektor még öt testőrből álló kíséretet is kap. De figyelmet érdemelnek egyes professzorok emlékműszerű sírkövei is.[1] Egy 1391-ben keletkezett írásában Froissart megkülönbözteti a fegyveres lovagokat az úgynevezett jogász lovagoktól. A 14. században sok országban a magister cím teljesen egyenértékű a dominus (uraság) elnevezéssel. A legnagyobb gesztust mindenesetre I. Ferenc francia király tette a professzori karnak, ugyanis 1533-ban az összes egyetemi doktornak lovagi címet adott.[2] A professzori karból a teológus professzorok lehetőségei mások, itt gyakoribbak a személycserék, mert közülük sokan néhány év tanítás után magas egyházi tisztségbe kerültek, püspökök, kardinálisok, sőt pápák is lehettek. A 15. században a 76 angol püspökből 36 fő tanított előtte Oxford vagy Cambridge egyetemén.[3]

A középkor vége felé jelenik meg a professzoroknak egy újabb típusa, a kollégiumi tanár. Kezdetben a kollégiumi oktatás még pusztán az ismétlésre *(repetitio)* korlátozódik, ez később kiegészül, és a kollégiumok fokozatosan átveszik az egyetem szerepét, mert a nem bentlakó diákok is kezdenek ide járni. Verseny is létrejön a kollégiumi és az „egyetemi" oktatás között. Az idők folyamán a kollégiumoknak saját tantestületük lesz, és a bentlakásból fakadó nagyobb lehetőségeik miatt elit intézményekké válnak, ilyen például a Collège de Sorbonne és a Collège de Navarra Párizsban, vagy az 1448-ban alapított Magdalen College Oxfordban.

A professzorok *kötelezettségeit* részletesen felsorolják a statútumok, ezek értelemszerűen egyetemenként eltérőek. Általában minden professzor legfontosabb feladata előadások tartása a kötelező tananyagból. Ehhez tartozott még az otthon vagy a könyvtárban eltöltendő, nem jelentéktelen felkészülési idő. A délelőtti másfél-két órás előadásokat csak munkanapokon *(dies legibiles)* tartották. A vasárnapok és ünnepnapok, valamint a vizsganapok levonása után ez évi 130-150 tanítási napot jelentett. A professzorok számára az itáliai és a dél-francia egyetemeken tilos volt a korábban általuk megszerkesztett előadás diktálása, viszont egy időben elvárás velük szemben, hogy megtartott előadásaik szövegét saját maguk korrigálják, és később átadják sokszorosításra a másolóknak. Néhány doktor rendkívüli tárgyakból délutáni előadást is vállalt.

[1] Knöll, Stefanie (2009): Von Ruhm des Geistesadels: Professorengrabmäle rin Oxford, Leiden und Tübingen. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E., Hrsg. 2009, 273–285.
[2] Le Goff, Jacques, 1979, 175–179.
[3] [298] Verger, Jacques, 1993b, 143.

Egy másik fontos oktatási feladat a disputációk előkészítése, azaz a vitára érdemes téma kiválasztása, továbbá a lefolytatott vita lezárása, azaz a vita eredményének ismertetése *(determinatio)*. A vitákból adódó tanári terhelés igen különböző. A nagy teológus, Aquinói Tamás Párizsban heti két disputációt tartott, a jogi karokon legfeljebb heti egy járta, nehogy megtörjék a tanulás lendületét, mert ezeken minden baccalaureatusnak kötelező volt a részvétel.

A professzorok részt vettek még az egyetem közösségi életében, így a rendszeresen visszatérő ceremóniákon, a vizsgabizottságokban, a különböző gyűléseken. Választhatóként rektori, prokurátori, dékáni, pénztárosi feladatokat is elláthattak, ezek általában egyéves megbízatások voltak, és ismétlődhettek. Ezeket a nagyon felelősségteljes és sok munkával járó feladatokat presztízsnövelő szerepük miatt sokan szívesen vállalták.

Különleges megbecsülést, tekintélyt és vagyoni gyarapodást jelentett a professzorok számára a különböző szakértői megbízások teljesítése, amivel úgy egyházi, mint világi részről alkalomszerűen éltek.

Természetesen nem minden professzor látta el kielégítően a feladatát, főleg a tanári kontrollt gyakorló diák-egyetemeken maradtak feljegyzések a mulasztásokról, amelyek közül tipikusak a következők: a professzor nem veszi végig a tananyagot, egyes részeket kihagy belőle, diktálja az előadást, méltatlanoknak is engedélyezi, hogy részt vegyenek a doktori eljárásban, sokat hiányzik, baccalaureatusokkal vagy licenciátusokkal helyettesítteti magát. Maga XXII. János pápa is panaszkodik 1317-ben egyes jogászprofesszorokra, akik ügyvédi tevékenységet folytatnak, és mindenféle üzletekben vesznek részt, ahelyett, hogy idejüket előadások tartására szentelnék. [4]

Bolognában a jogi karon a professzorokkal szembeni elvárásokat olyan részletezően fogalmazták meg, hogy a tanulmányi rendre is lehet következtetni belőlük:

> „Úgy rendelkezünk, hogy a professzornak minden egyes tárgyalt fejezet végén kötelessége elmondani, mivel fogja folytatni az előadást a következő alkalommal, továbbá az előadáson elkezdett cikkelyt nem hagyhatja félbe. Amennyiben felmerülne annak szükségessége, hogy összehasonlítás, összevonás vagy értelmezés érdekében szükség lenne egy korábbi cikkely ismeretére, azt a professzornak a megelőző előadáson közölnie kell a diákokkal, hogy megfelelően fel tudjanak készülni. Amennyiben ezt elmulasztaná a professzor, öt bolognai schilling büntetést tartozik fizetni. Megköveteljük, hogy a statútum ezen rendelkezéséről, az év kezdetén, minden előadóteremben tájékoztatás történjen."[5]

[4] Idézve in: Verger, Jacques, 1993b, 148.
[5] Borst, Arno (1979): *Lebensformen im Mittelalter.* Frankfurt a. M. 555.

A professzorok egymáshoz való viszonya a doktori kollégiumban, a különböző gyűléseken és természetesen a magánszférában, spontán összejövetelek során formálódik. A tanszék mint szűkebb közösség ebben az időszakban még nem létezik.

Természetesen az egyetemi élet sok *konfliktussal* jár együtt. Van, amikor ezek az intézményi érdekek ütközéséből fakadnak, máskor pedig személyes okok az előidézők. A középkori intézményes konfliktusok között a legjobban dokumentált *a koldulórendek és a világiak ütközése,* ilyenek keletkeztek Párizsban 1250–1259-ben, 1387–1403-ban; Oxfordban 1303–1320-ban; Cambridge-ben 1303–1306-ban. A konfliktusok gyökere többnyire teológiai eredetű, de sokszor prózaibb okok is meghúzódhatnak a háttérben. A párizsi artista fakultás magiszterei, akik a koldulórendeknél tanulták a teológiát, arra panaszkodnak, hogy a rendek képviselői az egyetemhez kötődést rendjük népszerűsítésére és tudományos fokozat szerzésére használják, közben pedig nem vetik alá magukat az egyetemi rendszabályoknak. Nem vesznek részt az egyetem tiltakozási akcióiban és az autonómia megtartásáért való küzdelemben, önkényeskednek a tanítás tartalmi kérdéseiben. Az ilyen jellegű összetűzéseket a pápa is érzékelte, ám az ő helyzetét nehezítette, hogy a koldulórendek egymás között is vitatkoztak. A pápa úgy próbálta az egyensúlyt biztosítani, hogy a kinevezéseknél egyik rendet sem részesítette előnyben: Párizs egyetemére például együtt nevezte ki a dominikánus Aquinói Tamást és a ferences Bonaventurát. A helyzetet még tovább bonyolítja, hogy magában a ferences rendben is szakadás áll be. Az egyik irányzat követői a ferenci hagyomány buzgó, de nem tudós követői, akik a szegénységre esküdtek, a másik pedig a (drága) stúdiumok érdekében a kompromisszumra hajlók, akik a prédikálást tartották fontosnak. Ennek az ellentétnek a kiegyenlítése Giovanni da Fidanza, azaz Bonaventura ferences generális érdeme.[6]

Az így sokféle okok eredőjeként kibontakozó viták általában hosszú küzdelem eredményeképpen, kompromisszumok útján oldódtak meg, de a koldulórendek vezető szerepe a teológia oktatásában sohasem kérdőjeleződött meg.

A konfliktusok másik fajtája a nemzetiségi hovatartozásból fakadt, ennek jellemző példája a cseh és a német magiszterek szakítással végződő vitája Prágában 1409-ben.

Az egyetemekre természetesen beszivárogtak a politikai viszályok is, és a magiszterek nem mindig engedhették meg maguknak, hogy ne foglaljanak állást. Így volt ez 1303-ban Szép Fülöp és VIII. Bonifác küzdelmében, vagy a nagy egyházszakadás idején és a százéves háborúban. Mindenesetre az egyetemek igazi álláspontját talán a legtalálóbban Johannes Gerson (Jean Gerson) párizsi kancellár fejezte ki *Vivat rex* című írásában (1405):

[6] Mezey László, 1979, 156.

„Az egyetem a maga négy fakultásával az emberiség számára hozzáférhető tudást reprezentálja, mégpedig kettős gyakorlati és elméleti formájában. Továbbá az egyetem polgárai a világ minden részéből és minden társadalmi rendből származnak, ezért az egész társadalmat reprezentáló mikrokozmoszként különösen alkalmasak a közjó meghatározására".[7]

Tehát szerinte *az egyetemnek a legfőbb feladata a történelem viharaitól megzavart és összekeveredett világban az ideális rend képviselete és helyreállítása.*

A professzorok *jövedelmi viszonyaiban* éppen olyan eltérések vannak, mint foglalkoztatásuk körülményeiben. Kezdetben Párizsban és Bolognában annyi pénzből éltek a tanárok, amennyivel a diákokkal egyénileg megállapodtak. Az egyház viszont azon az álláspontón volt, hogy a tudomány Isten ajándéka, nem lehet áruba bocsátani, ezért a székesegyházi iskolákban – a III. lateráni zsinat 13-as pontja értelmében – az oktatás ingyenességét a tanárok adományokban való részesítésével biztosítják. Ez a probléma annyiban érintette az egyetemeket, amennyiben a professzorok klerikusok voltak, és részesülhettek a pápai adományokból. Persze, ez nem volt mindig elegendő számukra, ráadásul a fiatal magiszterek sokszor még nem voltak javadalmasok. A professzorok ezért tandíjat *(collactae)* szedtek a diákoktól, de a diákok nem voltak mindig pontos fizetők, ezért a 14. századtól bevezetik a vizsgadíjakat, amelyek összege egyre magasabbra emelkedett. A javadalmakban való részesedés, a tandíjak és a vizsgadíjak elosztása rivalizáláshoz vezetett az oktatók között. A jogászok és a teológusok ideológiát is kovácsoltak érdekeik védelmében. Eszerint az ugyan igaz, hogy a tudomány Isten ajándéka és nem bocsátható áruba, a professzorok viszont, mivel más jövedelmük nincs, kártérítésre jogosultak, kivéve azt az esetet, ha szegény diákot tanítanak. Létezett egy másik megoldás is, mégpedig a stabil fizetés, ezt általában azok az egyetemek alkalmazták, amelyek valamilyen okból máshol oktató, már neves professzorokat akartak maguknak megnyerni. Így Nápoly (1224), Vercelli (1228), Toulouse (1229) és még sokan mások is ehhez a módszerhez folyamodtak. A jövedelmekben így nagy különbségek jöttek létre, természetesen a magasabb szintű fakultásokon oktatók bére magasabb, de ezt befolyásolta még a diákok száma, az egyetemi város gazdagsága, az uralkodó bőkezűsége és több más tényező.

Aquinói Tamás életrajzából tudjuk, hogy I. Károly királytól a teológia tanításáért havi egy uncia arany fizetést kapott, igaz, ezt a pénzt valójában a nápolyi rendház főnökének fizették ki. Az összeg értékének reális felbecsüléséhez tudni kell, hogy már Konrád király is ugyanannyit fizetett egy teológiaprofesszornak,

[7] Idézve in: Verger, Jacques, 1993b, 154–155.

II. Károly pedig évi 150 uncia aranyat fizetett 1302–1306 között három nápolyi kolostori iskolának a teológia oktatásáért.

Viterbói Jakabról tudható, hogy 1294-ben Szent Ágoston rendjének rendtartományi káptalana a friss magiszternek évi 8 aranyforint ellátmányt juttatott, amit további 25 aranyforinttal egészített ki a következő indoklással:

> „Mivel az a szándékunk és akaratunk, hogy a sacra theologia magisztere, Viterbói Jakab testvér teológiai műveket írjon és készítsen, elhatároztuk, hogy a rend minden tartományától egy aranyforintot kell kapnia titkáraira, pergamenre és más szükségleteire."[8]

A professzori életpálya nagyjából két formában nyilvánulhatott meg a középkori egyetemen. Voltak fiatal professzorok, akik vizsgáik után néhány évig még vállalkoztak a tanításra, abban a hiszemben, hogy később majd magasabb egyházi vagy világi pozícióba kerülhetnek. Ők később sem távolodtak el végleg az alma matertől, hiszen esküjük révén részben kötve voltak, és továbbra is részt vehettek a magiszterek gyűlésein, továbbá alkalmanként oktatási feladatokat is elláttak. Feltehetőleg sikeresek voltak a tanításban, mert egyrészt életkoruk miatt közelebb álltak a diákokhoz, másrészt iskolán kívüli tapasztalatokkal is rendelkeztek. Mivel ezek a professzorok az oktatók közötti belső küzdelmeken kívül maradtak, könnyebben azonosultak az egyetem vallásos és politikai céljaival.

A főfoglalkozású professzorok más pályát futottak be. A külső érvényesülés lehetőségét feladva, sok-sok évet töltöttek el az egyetemen. Az orléans-i egyetemen 1378 és 1429 között oktató 16 professzorból 13 fő 20-40 éve tanított ugyanott. Számukra – és családjuknak is – az egyetem magát az életet jelentette, ezért személyes és családi érdekeikből adódóan ritkán hoztak radikális változtatással járó döntéseket, inkább a stabilitás, az állandóság fenntartásában voltak érdekeltek.

A professzorok és a diákok közötti viszony sajátos formája jött létre Oxfordban és Cambridge-ben – ez a tutorálás rendszere. Ez a diákok egyéni fejlesztését célzó kapcsolat némi hasonlóságot mutat a kolostorok novicius – lelki vezető páros kapcsolatával. A cambridge-i St. John's Kollégium tanára, Richard Holdsworth kézikönyvet írt a tutorálásról. Ebben tételesen ismerteti a tutoráltak számára ajánlott tanrendet, és útmutatásokat ad a tanulásra vonatkozóan. Ebből a leírásból kitűnik, hogy az oktatás lényegében a college-ben történt, és alig maradt valamennyi idő az egyetemi előadások látogatására. Ez a szisztéma 1330-tól a 17. század közepéig kisebb-nagyobb módosulásokkal fennmaradt Angliában.[9]

[8] Idézve in: Torrel, Jean-Pierre O. P. (2007): *Aquinói Szent Tamás élete és műve*. Osiris Kiadó, Budapest. 441.

[9] Curtis, M. H. (1959): *Oxford and Cambridge in Transition 1558–1642. An Essay on Changing Relations between the English Universities and English Society.* Oxford. 404–444.

A középkorban nem volt olyan éles az elhatárolódás a diákok és a professzorok között, mint később. A diák és a professzori státus között a baccalaureatustól a licenciátusig többféle átmeneti forma létezett. Általános gyakorlat volt, hogy valaki egyszerre élte meg a diák és az oktató szerepét. Ennek a szisztémának lényeges következménye, hogy az egyetemek tantestülete meglehetősen flexibilis, nem merevedik meg az oktatói kar – igaz, a színvonala sem egyenletes. Előnye a rendszer működtetésének gazdaságossága is, hiszen a magiszterek számára két évig kötelező az oktatás, és ezért csak csekély javadalmazásban részesülhettek.

A professzori lét a 13. században rengeteg kockázatos és sok időt felemésztő utazással járt együtt. Albertus Magnus járt Páduában, talán Bolognában, Kölnben, Regensburgban, Strassburgban, tanár volt Párizsban, és innen tért vissza Kölnbe.

Az 1265-ben Skóciában született Duns Scotus Oxford, Párizs és talán Cambridge után visszatért Párizsba, innen ment Kölnbe, ahol 1308-ban halt meg.

A 14. század ilyen tekintetben is némi változást hoz, a professzorok ugyan még ide-oda vándorolnak, de egyre többen igyekeznek valahol megállapodni, és ez gyakran nem az egyetem – sokszor az udvari adminisztráció vezetői, uralkodók tanácsadói lesznek, vagy éppen diplomáciai feladatokat kapnak.

2. DIÁKOK A KÖZÉPKORI EGYETEMEKEN

A középkori egyetemen a diákok státusa a klerikusokéhoz hasonló, gyakran *clerici, clers, clerks* elnevezéssel említik őket. Ez a státus befolyásolta életkörülményeiket: nem lehetett fegyverük, nem hordhattak világi ruhát, és általában nem nősülhettek meg; viszont csak egyházi bíróság ítélkezhetett felettük, adómentességet élveztek, és nem voltak katonakötelesek. A „rendes" klerikusokhoz képest az egyetemhez tartozók személye és vagyona sérthetetlen, és nem lehet gyorsított eljárással intézni az ügyeiket. Nem esnek a helyi egyházi hatóság joghatálya alá sem, sérelem esetén pedig közvetlenül a pápához vagy annak képviselőjéhez fordulhatnak. Javadalmaikat pedig a javadalmas helytől távol is igénybe vehetik.[10]

A diák első teendője, ha egyetemre akart járni, az, hogy jelentkezik valamelyik magiszternél, aki elfogadja a jelentkezőt tanítványának. A magiszter kiválasztása általában egy korábbi diák ajánlása alapján történik, de szerepet játszik benne az azonos vidékről való származás, és más, véletlenszerű kapcsolatok is befolyásolhatják a választást. Ezzel a cselekedettel a tanulni vágyó ifjú még csak potenciálisan lesz részese az egyetemi közösségnek. Az első találkozás alkalmával

[10] Gieysztor, Alexander (1993): *Organisation und Ausstattung*. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 109.

a leendő diákot kikérdezi a magiszter a származásáról, a szülei anyagi helyzetéről, érdeklődési köréről, tájékozódik a tanulmányok folytatása iránti ambíciójának erősségéről. Ez a kölcsönös tájékozódási időszak akár egy hónapig is elhúzódhat, némelyik egyetem statútumai pontosan előírják, mennyi idő elteltével kell majd a diákjelöltnek a rektornál jelentkeznie. Amennyiben a jelölt az egyetem jogi védelmével és a privilégiumokkal is élni kíván, azaz rendes egyetemi polgár *(membrum universitatis)* kíván lenni, akkor a rektormál be kell iratkoznia *(immatrikuláció).* Az immatrikulációra kezdetben – amikor még mindenki személyesen ismerte egymást – nem volt szükség, csak később, a 13. század második felében, a létszám növekedésével vált szükségessé, mert a korabeli indoklás szerint, „igen furcsa anya lenne az egyetem, ha még édes gyermekei nevét sem ismerné".[11]

Ezzel kapcsolatos érdekesség egy 1268-ból, a cambridge-i egyetem Gonville és Gaius Kollégiumából fennmaradt kézirat: ez Arisztotelész *Logikájának* egy kivonata, amelynek a margójára a magiszter neveket írt fel, a nevek mellett számok láthatók, amelyek valószínűleg a diákok egyetemen eltöltött éveit jelentik.[12]

Egyébként a legrégebbi ismert regisztrációs irat a bolognai *Matricula nationis Germanicae* 1289-ből, a legrégibb rektori anyakönyv pedig a prágai egyetem jogi karának a dokumentuma. A beiratkozás időpontja nem volt rögzítve, gyakorlatilag bármikor, még ünnepnapon is lehetett a rektornál immatrikulációra jelentkezni.

A *beiratkozás* aktusa lényegében három, egymás után következő mozzanatot jelent: ezek az eskü, a beiratkozási díj befizetése és az anyakönyvi bejegyzés. Párizsban egy időben latinul kellett a diáknak előadnia beiratkozási szándékát, amire korábban választott magisztere felkészítette őt, és ez egyfajta szolid biztosítékot jelentett arra, hogy a diák alkalmas lesz az egyetemi tanulmányok elkezdésére. A beiratkozási aktusból a legfontosabb *az eskü,* mert ennek hiányában a rektor nem is folytathatja a beiratkozási ceremóniát. Az esküvel általában a következő kötelezettségeket vállalta a leendő diák: 1. engedelmeskedni fog a rektornak vagy a kancellárnak (ehhez helyenként kiegészítést fűznek, például a rektori utasítás erkölcsi előírásaira és jogi tartalmára vonatkozóan);

2. betartja az egyetem mostani és majdani statútumát;

3. ígéretet tesz arra, hogy bármilyen pozícióba kerül az életben, az egyetemet mindenkor támogatni fogja;

4. megígéri, hogy sérelem esetén minden személyes bosszúról lemond, és ilyen ügyekben átengedi a döntést a rektornak.

[11] Schwinges, Rainer Christoph (1993): Der Student in der Universität. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 169.

[12] Idézve uo. 167.

Ezzel az esküvel a diák egyetemi polgárrá vált, ami azt jelenti, hogy a rektor hivatalánál fogva köteles minden esküt tett diákot az őt érő vagy érintő jogsértéssel szemben megvédeni. Néhány egyetemen az esküformulát kiegészítették az adott uralkodónak tett hűségnyilatkozattal, és előfordult, hogy ez került az első helyre, ahogy ez például a prágai egyetemen egy időben szokás volt.

Az eskütételnek volt még egy fontos előfeltétele, a leendő diáknak nagykorúnak kellett lennie. A kánonjog szerint ez a betöltött 14. életévet jelentette, de ezt a középkorban sajátosan értelmezték. Toulouse-ban a betöltött 10., Lipcsében a 13., Oxfordban pedig a 16. évvel számított valaki esküképesnek. Speciális problémát jelentett a főnemesi származású kiskorúak egyetemre járatása, ami gyakran előfordult, ebben az esetben a rektor a legközelebbi rokonnal megígértette, hogy az érett korúvá válás időpontjában ejtik meg az esküt. Ez főleg a párizsi modell szerinti egyetemek artista fakultásán fordult elő, mert a déli egyetemek hallgatói általában eleve idősebbek voltak. Ez azt is jelentette, hogy a középkorban a diák fogalma alatt nagyon tág életkori határok közötti személy értendő.

A beiratkozás következő lépése *a beiratkozási díj befizetése,* ami egyetemenként eltérő összeget jelentett. Ezért megkülönböztettek drágább (Pádua, Firenze, Rostock, Greifswald) és olcsóbb (Bologna, Ferrara, Lipcse, Köln, Bécs) egyetemeket. Ez fontos információ volt a diákok számára, és az egyetem díjszabásának híre gyakran jelentősen befolyásolta a diákság szociális összetételét. A beiratkozási díj *(taxa)* megállapításánál figyelembe vették a diák vagyoni helyzetét. A főnemesektől és a magas egyházi javadalmakkal rendelkezőktől magasabb összeget kértek, sőt elvárták, hogy még plusz pénzösszeggel is támogassák az egyetemet – az ilyen diákok aztán viszonzásként különféle előjogokkal élhettek tanulmányaik során. A szegényebbektől kisebb összeget kértek, és a rektor akár felmentést is adhatott a beiratkozási díj befizetése alól. A diákok fizetőképességének megállapítása az ún. *taxatorok* feladata volt.

A beiratkozás utolsó aktusa *az anyakönyvi bejegyzés.* Ennek is több módja ismeretes. Ha a jelentkező tudott írni, akkor esetenként ő maga írta be a szükséges adatokat, de az esetek többségében az egyetem írnoka, a rektor titkára vagy maga a rektor végezte el ezt a feladatot.

A kölni egyetemen 1478. október 14-én a következő anyakönyvi bejegyzést tették:

„Conradus Pijckell de Swefordia, dioecesis Hebipolensis, artes, juravit ez solvit."

Ennek értelmében a későbbi híres német humanista, Conrad Celtis, aki 1459-ben született és a würzburgi püspökséghez tartozó Schweinfurt közeléből jött, 19 éves korában beiratkozott a kölni egyetem ars fakultására, és a beiratkozási díj teljes összegét megfizette.[13]

[13] Idézve in: Schwinges, Rainer Christoph, 1993, 174.

A diákok egyetemre kerülése és *egyetemi pályafutásuk* nagyon eltérő, alapvetően a következő tipikus tanulmányi utakat lehetett bejárni. [14]

1. A *scolaris simplex*. Ez általában egy 14-16 év körüli skolasztikus az artista fakultáson, aki csak nemrégiben iratkozott be az egyetemre, mégpedig úgy, hogy teljesítette az immatrikuláció előtti jogi és financiális követelményeket. Származását tekintve általában a középréteghez tartozik. Viszonylag csekély számban vannak ebben a csoportban nagyon gazdagok. A scolaris simplex előtanulmányait általában a szülőhelyén végezte egy latin iskolában, ahol legalább elemi szinten megtanult írni, olvasni – és ismerte némileg a latin grammatikát. Korábban már csatlakozott egy általa választott magiszterhez, ahol egy kurzuson elkezdte az ismerkedést a tananyaggal, s amennyiben kiderült, hogy hiányosságai vannak, akkor az ún. „pedagógiai" kurzusra került, ahol megpróbált felzárkózni a többiekhez.[15] Az egyetemen másfél-két évet tölt el, nem vizsgázik, és nem szerez tudományos fokozatot. Az ilyen diák a négykarú észak-, közép- és kelet-európai egyetemeken, Párizsban és Angliában fordul elő nagy gyakorisággal, sokszor a diákság felét teszik ki a scolaris simplexek, így a középkori diákság legnagyobb létszámú képviselői.

2. A második típus is az artista fakultásra jár, és nem sokban különbözik az elsőtől. Életkorban alig, szociális hátterében csak annyi a változás, hogy közöttük nagyobb a szegény diákok aránya. Feltehetőleg ez az a kis rés a középkori társadalom szerkezetében, ahol számukra társadalmi felemelkedési lehetőség nyílt meg. Ez a diák ugyanis be szándékozik fejezni tanulmányait, vagy legalábbis dokumentálni akarja tudását (determinatio), és célja a baccalaureatusi cím elérése. Erre lehetősége is van kettő, kettő és fél év, a választott magiszterrel (actus scholastici) végzett közös munkával. Ekkor általában 16-19 éves. 1350–1500 között ez a típus a maga 40%-os arányával a második legnagyobb csoport az egyetemi polgárok között. Sokan közülük ezzel be is fejezik tanulmányaikat, mások számára viszont ez csak a belépési lehetőség tanulmányaik folytatásához, így például Angliában a kollégiumi felvételhez és a nevelővé váláshoz (fellow).

3. A harmadik típus is az artista fakultáshoz kötődik, de céljait tekintve már messzebb tekint. A baccalaureatusi cím megszerzése után két-három év alatt a szabad művészetek magisztere lesz, ekkor 19-21 éves. Szociális háttere az előzőekéhez hasonló, azzal a kiegészítéssel, hogy a szegények aránya jóval kevesebb közöttük. A magiszteri fokozat megszerzése után hozzákezd az artista fakultáson kötelező kétéves oktatási feladatainak teljesítéséhez (biennium). Ezután vagy elhagyja az egyetemet, vagy megkezdi tanulmányait a teológiai, a jogi vagy az

[14] Uo. 182–186.

[15] A „paedagogia" megnevezésen ebben az időben a magánszemélyek által, díjazásért végzett felzárkóztatást értik.

orvosi karon. A *magiszter-diák* a középkori egyetem tipikus képviselője, Európában mindenütt megtalálható, de a legnagyobb számban Párizsban és Bolognában fordul elő. Eddig a szintig csak minden tizedik diák jut el. E típus további sajátossága az, hogy a diák és a tanár szerepet együtt – egyetemenként eltérő módon –, sajátosan éli meg az adott személy. A magiszter-diák ugyanis többnyire teológus vagy orvos, aki mások által választott magiszterként maga is oktatja az első vagy második csoportba tartozókat. Így az ő személye köré is épül egy iskola *(schola).* Sokan közülük ezen az úton finanszírozzák további tanulmányaikat, aminek a következő lépcsőfoka egy magasabb fakultás baccalaureatusi címének megszerzése. Ebből a csoportból a szerencsésebbek már részesülhetnek az egyházi javadalmakból, alapítványi támogatást, ösztöndíjat kaphatnak, választott vagy vállalt tisztségeik jövedelmét élvezhetik. Az ilyen magiszter-diákok, ha tanulmányaikban és közéleti megnyilvánulásaikban is kitűntek a többiek közül, minden további nélkül lehettek dékánok, de akár rektorok is.

4. A negyedik típus lényegesen eltér az előzőektől. Ide azok tartoznak, akik előkelő, gazdag családból jönnek az egyetemre. Vannak közöttük olyanok, akik már ekkor magas állást töltenek be, mások egyházi javadalmak élvezőiként kerülnek az egyetemre, sokszor háznépükkel *(familiares),* azaz a szolgálókkal, a magántanárral, a titkárral és a lovászokkal együtt. Életkoruk természetesen nagyon eltérő: a nagyon fiataltól a korosabbig terjed a skála. Legtipikusabban a jogi karon találjuk őket. Előképzettségüket magántanároknál szerzik meg, ezért az artista fakultás fokozatait nem járják be, és a magiszter-diák státus is lealacsonyító számukra. Körükben a doktori cím megítélése változó, a legmagasabb társadalmi körökben ezt nem kifejezetten akceptálják, így nem feltétlenül törekszenek ennek elérésére. Ilyen „diákok" minden európai egyetemen előfordulnak, de a legtöbben a dél-európai jogi karokon. Bologna egy időben a Portugáliából, Skandináviából, Magyarországról és az angol szigetekről érkező előkelőségek nemzetközi központja. A bolognai – 1289-től vezetett – egyetemi anyakönyvek név és rang szerint tartalmazzák a beiratkozottak nevét. A későbbi alapítású egyetemeken némileg mások a körülmények, azokon ugyanis az artista fakultás adja a diákok 80%-át. Bár szívesen fogadják az előkelőségeket, azok csak ímmel-ámmal élnek a lehetőséggel.

5. Az ötödik típus az a törekvő, szorgalmas diák, aki el akarja érni a doktori címet, ezért a baccalaureatusi fokozat megszerzése után rögtön folytatja a tanulmányait valamelyik magasabb rendű karon, és megszerzi a teológiai, az orvosi vagy jogi licenciátusi címet. Amennyiben nagyon törekvő, mindkét jog (a római és a kánonjog) licenciátusa is lehet, amihez tanítási jog (licentia docendi) is kapcsolódik, és ha anyagi helyzete megengedi, doktori vizsgát tehet. Ezzel valamikor 20-30 éves kora között befejezheti tanulmányait. Ez a típus csak nagyon kis százalékban fordul elő, többnyire olasz egyetemeken és ott is főleg a német nációban.

Szegény diák számára ez az út szinte járhatatlan, vagy csak különlegesen szerencsés körülmények egybeeséseként juthat valaki ilyen módon előre. Ez a típus nem az egyetemen, hanem a „kinti világban" akar boldogulni, városi és egyházi hivatalokat vállal, uralkodók magas rangú tanácsadója szeretne lenni. A licenciátus és a doktori cím az ő esetükben fontos presztízsnövelő tényező.

Természetesen az öt alaptípus – a simplex, a baccalaureatus, a magiszter-diák, a nemesi származású diák és a „szorgalmas" diák – kombinációjából további változatok is létrejöhetnek. A kevert típusok közé sorolhatók például azok a nemesi származású diákok, akiknek valamilyen módon mégis sikerül az artista fakultás elvégzése nélkül bekerülni a jogi vagy az orvosi karra. Az áttörést szociális kapcsolatok, barátságok, rokoni szálak és patronálók támogatása segítheti.

Az egyes alaptípusokhoz kapcsolódó kötelességek és jogok értelemszerűen egyetemenként eltérőek. Párizsban történetesen az egyszerű simplexeket felavatásukig nem is vezették be az anyakönyvbe, hanem csak magiszterükhöz beiratkozottként tartották nyilván őket, így ebben a stádiumban még nem tekinthetők az egyetem teljes jogú tagjainak.

Sok érdekes kivétel is előfordul, különösen akkor, amikor még nagyon fiatal fiúkat íratnak be az egyetemre. Ennek ismert történelmi példája Philipp Melanchthon tanulmányi előmenetele. Az akkor még Schwarzerd nevű fiú – akinek nagybátyja a nagy tekintélyű tudós, Reuchlin – 14 éves korában kezdi el a tanulmányait Heidelbergben az artista fakultáson, és 17 éves korában, kitöltve a normál tanulmányi időt, Tübingenben magister artium címet szerez.

Egyébként az 1477-ben alapított tübingeni egyetemre évente nagyjából száz fő iratkozott be. Az anyakönyvek szerint ez 1534-ig összesen 5800 diákot jelentett. A rendelkezésre álló dokumentumok alapján W. Kuhn nagyjából 1588 diák karrierjét tudta követni, ami a következőképpen alakult:

Diákok száma	Választott hivatás
1095	papi pálya
314	közigazgatás, bíróságok
110	egyetem és a hozzá tartozó intézmények
33	orvos
23	iskolamester
13	ügyvéd, jegyző

10. táblázat: Diákok karrierje Tübingenben 1477–1534 között (Forrás: Kuhn, W., 1971.)

A középkori diákok közös jellemzője, hogy klerikusok (clericus), de ennek a fogalomnak az értelmezése, mint már jeleztük, eléggé problematikus, mert más tartalma van az egyetemek keletkezése és azok későbbi szervezeti kiteljesedése után. Formálisan egy adott személy egyházi rendbe tartozását (ordo clericalis) jelenti. Ide sorolható minden érintett egyházi személy, a pápától kezdve a legalsó egyházi rendig. A klerikus státus *(clerici)* kezdetben annyira egyértelmű volt, hogy a 15. század közepéig az egyetemi anyakönyvekben külön nem is jelölték! Az elnevezés az anyakönyvekben akkor jelenik meg, amikor megkülönböztetésként a világi értelmiségi (litterati) elnevezést kezdik a klerikus ellenében használni. A klerikus kifejezést egy idő után az írástudó szinonimájaként, a tanult személy megnevezésére használták. Másrészt a laikus (laicus) elnevezés a nem egyházi rendhez tartozó mellett nem szakszerű, tudatlan jelentést is kapott. Ilyen tekintetben érdekes a német egyetemek besorolási rendszere, ahol papokat, diákokat és laikusokat különböztettek meg. A diákok sajátos átmeneti státusát jól jellemzi az átmeneti „félpapi" (halbe Pfaffen) besorolás.[16] Persze, akit a legalacsonyabb felszentelt egyházi rendben klerikusként soroltak be, az még nem feltétlenül jelentett nagyon szoros egyházi kötelezettségeket. Ennek egyik ismert típusa a házas klerikusok *(clerici uxorati)* csoportja, akik közé számos diák tartozott. Ők élhettek az egyházhoz tartozásból fakadó jogi védettséggel, és még a javadalmakból is részesedhettek, ami egy bizonyos szintű létbiztonságot nyújtott nekik. Sok diák csak a beiratkozáskor vagy éppenséggel tanulmányi ideje alatt szenteltette fel magát. Az egyetemek és az egyház közötti kapcsolat a kölcsönösségen alapult, ennek egyik megnyilvánulási formája a sok, koldulórendbe belépett szerzetes, akik közül sokan Párizs és Oxford artista fakultásán tanulhattak.

A középkori egyetemek csak férfiak számára nyújtottak tanulási lehetőséget. A nemesség egy része művelődésre vágyó leányait magántanárokkal tanítatta. Kivételként egy-egy említés történik egyetemi körökkel kapcsolatba kerülő lányokról, asszonyokról. Ilyen például Magdalena Buonsignori vagy Novella d'Andrea esete, ez utóbbi a híres bolognai jogász, Johannes Andreae leánya – és mindkét hölgyet elismert jogászként tartották számon.[17]

A középkori diákélet irodalmi és későbbi zenei feldolgozása a *Carmina Burana* vagy Geoffrey Chaucertől (1400) a *Canterbury mesék,* de Sebastian Brant, a híres bázeli kánonjogász társadalmi szatírájában (*Narrenschiff* – „Bolondok hajója") is szerepelnek diákok. Sok érdekes részletet ismerhetünk meg François Villon balladáiból. A szegény diákok nyomorúságáról tanúskodik a goliard-költészet gazdag anyaga. A goliardok vagy vagabundok merész bírálói koruk társadalmának, de nem alkotnak harcias csoportot, főleg tanulni akarnak, és ha idővel valamilyen

[16] Schwinges, Rainer Christoph, 1993, 186.
[17] Uo. 187.

egyházi javadalomhoz jutnak, szépen beilleszkednek a társadalomba. A szegény diákok – a könnyebb megélhetés reményében – gyakran csatlakoztak a városi komédiásokhoz, zenészekhez (a jokulátorokhoz), akik városról városra vándoroltak. A jokulátorok, alkalmazkodva a kor igényeihez, vállalkoztak a szentek életének zenével és jelenetekkel kísért megjelenítésére is.[18] A népnyelven előadott, leegyszerűsített történetek sokaknak segítettek a korábban csak töredékes ismeretek jobb megértésében, ezért az egyház, ha nem is támogatta, de nem is akadályozta működésüket, sőt igyekezett konfraternitásokba tömöríteni az ide-oda vándorló csepűrágókat, ami érthető okból nem sok sikerrel járt.

A középkor századaiban a diákok és tudósok körében terjedtek a vidám grammatikaparódiák. Ezek a grammatikák, amelyeknek a hagyománya Vergilius Maro grammaticusra nyúlik vissza, végigkísérik az egész középkort. „E vidám grammatika lényege elsősorban az, hogy a grammatikai kategóriákat – az eseteket, az igealakokat – anyagi-testi, leginkább erotikus jelentéssel kapcsolják össze."[19]

A diákok életmódjában sok kifogásolnivaló is akadt. Jacques de Vitry kardinális (1170–1240) „a bűnök nemzetközi parlamentjeként" említi a párizsi egyetemet, mert a diákok csak télen hajlandók tanulni, nyáron ide-oda mászkálnak, egyik tanártól mennek a másikhoz, soha semmit sem fejeznek be; éppen csak annyit hajlandók megtenni, hogy privilégiumaikat ne veszítsék el. A délelőtti kánonjogi órákra nem járnak, mert még nem aludták ki magukat.[20] Ugyancsak a párizsi egyetem diákjairól jegyezték fel, hogy olyan ügyesek voltak, hogy kockajátékon elnyerték a sütemény- és lepényárusok teljes készletét, amiből később több hosszas perpatvar keletkezett. Hasonló véleményt képviselt az ünnepelt bolognai glosszátor, Odofredus de Denariis (kb. 1200–1265) is. Megfigyelései szerint a diákok hajlamosak a luxus és a szórakozás keresésére, szeretik a szép ruhát és a kalandokat, kockáznak és táncolnak, az oktatásban pedig csak testükkel és nem szellemükkel vannak jelen.

A diákok magatartását, szokásait egyetemenként és városonként más-más előírások szabályozták. Ezek lényegében a diákélet legfontosabb részleteit foglalják keretbe, így több bírósági döntés, panasz részletezi a diákok mindenféle rendű és rangú hölgyekhez való viszonyát. Az egyetemek férfivilágában generálisan mindenféle nőkapcsolat zavaró tényezőnek számított, és – a déli egyetemeken előforduló nős diákok és magiszterek kivételével – azt kerülendőnek tartották. Ennek ellenére a városi polgárok és az egyetem közötti konfliktusok hátterében sokszor a szép polgárlányok kegyeinek elnyeréséért folyó küzdelem, verekedés húzódik meg, amint erről számos jegyzőkönyv és bírósági feljegyzés tanúskodik. Ehhez

[18] Sz. Jónás Ilona, 2010, 404–405.
[19] Lehmann, Paul (1922): *Die Parodie im Mittelalter.* Masken, München. 75.
[20] Rashdall, Hastings, 1998, 439.

kapcsolódik egy másik előírás a fegyverviselés tilalmáról. Fegyvert viselni tilos – a testi sérelmek megelőzése érdekében – minden gyűlésen és az oktatás során. Egyedül az ólmos bot használata engedélyezett, az is csak védekezésül az esetleg támadó kutyák ellen.[21] Ennek ellenére állandóak voltak a fegyveres összetűzések, sőt a források szabályos diákháborúzásokról is beszámolnak: ilyenek előfordultak Párizsban (1278), Toulouse-ban (1332), Oxfordban (1355), Orléans-ban (1387), Salamancában (1410–1411) és Heidelbergben (1422).[22]

Tiltották a díszes ruhák viselését is, helyettük egyszerű, szolid ruha hordását javasolták: ez egy bokáig érő, zárt, ujjak nélküli ruha, a *cappa clausa,* ami a 15. században átalakult elöl nyitott, övvel és ujjakkal ellátott ruhadarabbá, ez a *cappa municata*. Színben kezdetben a feketét írták elő. A rang és a valamelyik kollégiumhoz tartozás jelzésére többféle lehetőséget ismertek: a ruhaanyag kiválasztása (gyapjú, selyem), a bordűrök, a szegély, a bélelés és a gallér díszítése – ez utóbbi sokszor prémből készült – mind-mind szerepet kapott ebben. Fontos jelzés volt a fejfedő, ami az artisták esetében egy, a ruhához erősített csuklya volt. A doktorok birétumot viseltek, ennek különböző színei pedig a kari hovatartozásra utaltak. A rendi öltözék *(actibus scolasticis)* viselése természetesen kötelező, és a doktori vizsgán nélkülözhetetlen, így aki ilyennel nem rendelkezett, annak kölcsön kellett kérnie, vagy kellő indokkal diszpenzációért folyamodhatott.

A viselkedési szabályok tiltották mások sértegetését. A prágai egyetemen külön katalógus készült az enyhébb sértésekről: ilyen például az, amikor hazugnak *(mendax)* mondanak valakit, súlyosabb vétség, ha valakit fattyúnak *(bastard)* vagy árulónak *(spurius, traditor)* neveznek.

A sokféle szabály között nem volt könnyű kiigazodni, ezért minden rektorváltáskor, ami az esetek többségében évente történt, kötelező volt a szabályok teljes universitas előtti felolvasása és rektori megerősítése. Ennek ellenére sokszor és sokféle szabályszegés történt, ezek között a leggyakoribb a kötelező latinnyelvűség megszegése. Külön megbízatást jelentett a nyelvi figyelő, „a farkas" beállítása, akinek az volt a dolga, hogy jelentse azon személyek nevét, akik anyanyelvükön beszélnek egymással. Az ilyen vétkeket általában pénzbírsággal büntették. A pénzbírság egyébként kedvelt büntetési forma a középkorban, mert igen érzékeny területen érintette a diákokat, a testi fenyítéshez vagy az elzáráshoz *(carcer)* csak más megoldás hiányában folyamodtak.

A Breisgau melletti Freiburgból fennmaradt a Collegium Sapientiae házirendje, amelyből a mindennapi élet apróbb részletei is megismerhetők.

[21] Duby, Georges (1978): *Emberek és struktúrák a középkorban.* Magvető Kiadó, Budapest.
[22] Schwinges, Rainer Christoph, 1993, 208.

Ezt a kollégiumot tizenkét fő részére Johannes Kerer von Wertheim augsburgi püspök alapította 1497-ben. Az intézmény lakói különböző előképzettségűek, és mást-mást tanulnak, elöljárójuk egy magasabb szinten tanuló baccalaureatus. A kollégiumba nőneműek nem léphettek be – mosónők és ápolónők kivételével, ez utóbbiak csak súlyos betegség esetén. Minden valószínűség szerint a főzésről és a terítésről maguk a diákok gondoskodtak. Minden napra ebédre vagy vacsorára jutott nekik fejenként egy fél font főtt hús körettel, ami többnyire répa, káposzta, borsó vagy más zöldségféle lehetett. Az ital általában bor. Sült hús csak ünnepnapokon, új tag felvételekor vagy az alapítványtevő és testvére születésnapján járta. Más ételek készítése tiltva van, továbbá a kamrát és a pincét szigorúan zárva tartják. A főzés és a kiszolgálás feladatai alól a graduáltakat mentesítik. Közös hálóteremben alszanak, amelyben függönyökkel elválasztva mindenkinek önálló hálókamrája van, ahová más személy nem léphet be. Fűtés egyáltalán nincs, éjszaka egy szál gyertya világít, mindenki maga takarít. Misére naponta mennek, hetente egy prédikációt hallgatnak meg, és ünnepnapokon gyónnak. A kollégium bár kicsi, felszereltsége jónak mondható: földbirtok tartozik hozzá, van benne házi kápolna és könyvtár, bútorzata egyszerű, konyhai edényekkel és evőeszközökkel jól el van látva, még ezüstből készült is akad közöttük. Aki megsérti a ház nyugalmát – muzsikálással, kártyázással, kockázással –, azt megbüntetik. Klavikordon szabad játszani, és a sakk is engedélyezett. Ha valaki szóban sértegeti a másikat, azt még a sértés napján rendezni kell. Súlyosabb esetben a rektoré a döntés, ez lehet végleges vagy ideiglenes kizárás. Enyhébb büntetésként az étel és főleg a bor megvonása fordul elő, mindez egy vagy több napig tarthat.

A tanulmányi időt minden egyetemen eltérően osztották be, a legtöbb egyetemen egész évben oktattak, sok helyen még vasárnap is volt valamilyen tanítási-tanulási tevékenység. A 15. századig a kötelezően megtanulandó könyvek határozták meg az éves ritmust, a könyvek tárgyalása október elsején kezdődött el; *magnus ordinarius*nak hívták az október elejétől június végéig tartó időszakot, *parvus ordinarius* a neve a júliustól szeptember végéig tartó rövidebb periódusnak.

Oxfordban más rend volt, ott az évet szemeszterre, trimeszterre vagy négy *terms*re osztották, megszakítva a karácsonyi, húsvéti és pünkösdi szünettel, valamint a két hónapos nagyszünettel – Péter-Pál naptól (június 29.) Mihály napig (szeptember 29.). Ekkor sokan hazautaztak, és csomagokkal, pénzzel ellátva jöttek vissza ősszel.

Az ünnepeken kívül is voltak előadásmentes napok az egyetemeken, így például Szent Miklós napján vidám felvonulásokat tartottak. Párizsból ismert a püspökjáték, amikor egy diákot erre a napra püspöknek tettek meg, ugyanez Oxfordban a Christmas-King játék. Az aragóniai Perpignanban 1381-ben kénytelenek voltak betiltani egy furcsa szórakozást, a diákok ugyanis Szent Miklós- és az azt rögtön követő Katalin- és Eulália-napon zsidónak, szaracénnak vagy női ruhába

öltözve rendeztek felvonulást és nagy felfordulást a városban. Ismertek még a karnevál és a májusi ünnepségek, a skót egyetemeken előszeretettel rendeztek kakasviadalt. Egyébként az ünnepnapokat egy korabeli szólásmondás szerint „bor, hölgyek társasága és nóta" töltötte ki. A párizsi egyetem nagy újítása, hogy a tanítás rendjébe beiktatják a nyári egy hónapos vakációt.

Vidám ünnepség minden évben az új diákok (*bejani vagy beani*, azaz a zöldcsőrűek) felvétele az idősebb diákok közösségébe, mindez természetesen sok evéssel, lakomával, ivászattal és néha durva tréfákkal járt együtt – az avatásra várók költségére és sérelmére. Ez a szokás egész Európában elterjedt, és mindenütt egyfajta tisztító szertartáson *(purgationes)* kellett keresztülmenniük a jelölteknek. Egyes helyeken (Aix-en-Provence) a jelen levő előkelő dámák kegyelmet vagy enyhébb bánásmódot kérhettek a bejanik számára, másutt bíróság elé citálták őket, vagy a diák-apátnak kellett mindenféle megalázó szolgálatot tenniük. Avignonban és Párizsban vízzel mosták le az újoncság porát. Közép-Európában más szokás járta, mégpedig a szarvak letörése *(depositio cornuum),* miáltal a még – a korabeli szóhasználat szerinti – vad(marha) kezdőkből civilizált diáklény lett.

A diákok tanulóéveik alatt anyagi lehetőségeik függvényében vásárolhattak másolt kéziratokat, amelyeket saját jegyzeteikkel egészítettek ki. Ezek meglehetősen lassan készültek, és elég drágák voltak, ezért a diákok többsége csak egy-két füzettel rendelkezett tanulmányai befejezésekor. Könyvtárakat csak 14–15. században alapítottak.

Az egyetemre járásnak a középkorban borsos ára volt. A diákok költségei két fő részre oszlottak: egyszeri és állandó kiadásokra. Az egyszeri költségeket a beiratkozáskor kellett fizetni, mégpedig külön-külön a rektornál és a karon. Előfordult még, hogy a náció anyakönyvébe való bejegyzés is pénzbe került. Ezt tetézte még az ún. *bejanium,* azaz a beavatás díja, amivel a beanus az idősebb diákokat látta vendégül. Ezen utóbbit próbálták az egyetemi szabályzatok mérsékelni.

Állandó költséget jelentett a magisztereknek, doktoroknak járó, előre kikötött tandíj *(collactae).* Ezek a költségek minden egyetemen az adott diák vagyoni helyzetére való tekintettel kerültek megállapításra, tehát a gazdagok többet, a szegények kevesebbet fizettek. A vagyoni helyzettől függetlenül szabott áras a szövegek, a könyvek, a pergamen, a papír, a tinta, a tollkés vásárlása, a rendi ruha megvétele, bérlése és karbantartása. Pénzbe került azon szövegek kölcsönzése is, amelyekről a diák maga másolt, még drágább volt az, ha scriptorral másoltatta. A költségeket növelte még a pedellusnak járó díj és a hozzájárulás az egyetemi ünnepségekhez.

A diákok önfenntartási költségeit az étel-ital, a szállás, a ruházat, a cipő, a mosás és az ágynemű, a testápolás (fürdés, borbély, orvos), a világítás (gyertya), az utazás otthonról az egyetemre, a küldönc díja, a szórakozás (szerencsejátékok), a pénzbüntetések és a felvett hitelek kamata, törlesztése jelentette. A jogi egyetemek diákjai a szállásért járó bérleti díj szabályozása céljából érdekszövetségekbe

tömörültek *(taxatores hospiciorum),* és el is érték, hogy a féléves vagy éves bérleti díjat *(pensio)* három éven keresztül változatlanul hagyják. Sok diák saját munkájával igyekezett tanulmányi kiadásait csökkenteni, ennek egyik módja volt, hogy honorárium ellenében részt vett az alsóbb szintre járók tanításában, vagy egyéb kisegítő szolgálatot vállalt. A szegény *(pauperes)* diákok írnokok, titkárok, másolók, rektorok, dékánok segítői, szolgái, gazdag vagy nemesi származású társaik kiszolgálói, szakácsok, takarítók, kóristák, utcai énekesek lehettek. A diákok gyakran váltak alkalmi árusokká, mert szülőhelyükről vámmentesen hozhattak be élelmiszert. Ha a szükség rászorította őket, koldulhattak is.

A középkori emberek, annak ellenére, hogy az utak rosszak voltak, szerettek utazni, vándorolni, mert a szükség rákényszerítette őket, ez lehetőséget adott számukra a könnyebb boldogulás, a jobb sors keresésére. A gyalogosan vándorlók 30-40 kilométert, a lóháton utazók 50-60-at, a hivatásos küldöncök pedig akár 100 kilométer utat is megtettek egy nap alatt. A korabeli feljegyzések, naplók alapján tájékozódhatunk az utazás részleteiről: az angol Sir Richard Guylforde a Hastings melletti Rye-ből indult és 37 nap alatt ért Velencébe, ebből 26 napot szárazföldön, hatot hajón utazott, öt napot pedig pihenéssel töltött el.[23] A vatikáni posta Rómából Bécsbe 12-21 napig, Varsóba 25-35 napig, Kölnbe 24 nap alatt ért el, télen ennél egy héttel hosszabb idővel kellett számolni.[24]

Az utazók két nagy csoportja ismert a középkorban: a zarándokoké és a diákoké *(peregrini).* A szerzetesrendek némelyike a helyhez kötöttséget *(stabilitas loci)* preferálja, ilyenek például a bencések; a koldulórendeknél – így a ferencesek és a dominikánusok esetében – viszont létfeltétel a szabad mozgás.

Diákok és tanárok járták Európa országútjait, abban a reményben, hogy új ismereteket szerezhetnek, új barátságokat köthetnek, és megfelelő életlehetőséget találnak. A mindenütt használt latin nyelv és a tananyag központi részének azonossága egyszerűvé tette a vándorlást egyik egyetemről a másikra. A diákok úti céljára való tekintettel megkülönböztethetünk belső *(intern)* migrációt, amikor egy ország területén belül vándorolnak (ez Itáliában, Franciaországban és Spanyolországban gyakori), valamint külső *(extern)* migrációt, ami más országba irányul (ilyen a Németországból és Magyarországról Itáliába vezető út). Vannak olyan híres iskolák, amelyek Európa minden részéből vonzzák a tanulni vágyókat, ilyen például Salerno orvosi iskolája vagy Toledóban a fordítóiskola.

A peregrináció legaktívabb résztvevői a német diákok, legfontosabb úticéljuk pedig Bologna, Párizs és Pádua. Hasonlóan sok diák érkezik Angliából, akik nagyjából ugyanazokat az egyetemeket preferálták, mint a németek. A francia

[23] Ridder-Symoens, Hilde (1993): Mobilität. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 272.
[24] Tusor Péter, 2004, 179.

és az olasz diákok viszont kevésbé mobilak és „otthonülőknek" számítanak.[25] A peregrináció szempontjából Kelet- és Közép-Európa igen mozgalmas vidék, mert ezekről a területekről sok diák indult külföldre. Még az olyan híres egyetemek, mint a prágai vagy a krakkói megtartó ereje sem volt teljes, sok cseh diák indult Bolognába, Páduába, Párizsba, a prágaiak körében Oxford nagyon népszerű.

A magyarok a pécsi (1367), a budai (1395) és a pozsonyi (1467) rövid életű egyetemek megszűnése miatt, ha tudományos fokozatot akartak szerezni, ezt sokáig csak külföldön tehették. Bologna, Pádua, Párizs, Krakkó, Prága és Bécs a legnépszerűbbek közöttük. Ennek ellenére Kubinyi András szerint meglepő, hogy milyen kevés magyar fejezte be graduálással a tanulmányait. Ennek a legfőbb okát abban látja, hogy a középkori Magyarországon a királyi udvartartásban és az egyházban még nem volt jelentős igény ilyen végzettségre. A jogi licenciátusi végzettségűek és a doktorok magas hivatalokat töltöttek be. A városi polgárok fiai elsősorban nyelvtanulás és kapcsolatok, valamint tapasztalatok szerzése miatt mentek külföldre.[26]

A középkorban általánosnak számított, hogy egy-egy diák elutazott egy idegen városba vagy kolostorba, és egy ottani kéziratból saját kódexébe (jegyzetébe) másolt különböző szövegeket. Ezen kéziratos diákjegyzetek némelyike kiváló történeti forrásként maradt az utókorra, tanúskodva a tulajdonos személyes érdeklődéséről és a különböző helyeken található források tartalmi vonatkozásairól.[27] A középkor oktatástörténetének megismeréséhez hasznos kiegészítés a korra vonatkozó ikonográfiai megközelítés eredményeinek integrálása, különös tekintettel a mindennnapi élet részleteire – úgy mint játék, szórakozás, higiéniai viszonyok stb. – vonatkozóan.[28]

Összefoglalva megállapítható, hogy a peregrinációt segítette: 1. az egyetemek pápai vagy császári/királyi legitimációja, mely szerint a megszerzett végzettséget mindenütt elismerték; 2. a latin nyelv egyetemes használata, ami senkinek sem anyanyelve; 3. a tananyag hasonlósága és az ekkor még közel azonos tanulmányi és vizsgarend. Mindez lehetővé tette az egyetemek közötti átjárást, ami sok haszonnal és veszéllyel járt a diákok számára. Haszna a külföldi könyvek, kéziratok megismerése és lemásolása; tapasztalatok szerzése a szokások, az érintkezési formák, az étkezés területén, ami mind-mind gazdagította a küldő ország kultúráját. A veszélyek is számosak: az utazás, a rablótámadások, a bizonytalanság,

[25] Maurer, Tina – Hesse, Christian (2011): *Von bologna zu 'Bologna'*. 11.
[26] Kubinyi András, 1977, 161–165.
[27] Láng Benedek, 2007, 17.
[28] Endrődy-Nagy Orsolya (2013): Középkori gyermekkép-narratívák? In: *Új Kutatások a neveléstudományokban.* 2012. *A munka és a nevelés világa a tudományokban.* (Szerk. Kozma Tamás – Perjés István). MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság, ELTE Eötvös Kiadó, 267–289.

a betegségek, a vámok, az uralkodók miatt kitörő viszályok, a háborúk sok váratlan legyőzendő nehézséget jelentettek a peregrinus diákok számára.

3. PÉLDA A KÖZÉPKORI LEHETŐSÉGEKRE – AQUINÓI TAMÁS, A DIÁK ÉS A MAGISZTER

A jól dokumentált életutak kiváló lehetőséget nyújtanak ahhoz, hogy egy másik síkon az egyetemtörténeti kutatásokban feltárt általános jellegzetességek egyedi megnyilvánulásait tanulmányozzuk. Aquinói Szent Tamás életútja a hagiográfiának[29] és a napjainkban is aktívan működő Leonina-bizottságnak[30] köszönhetően, sokoldalúan feltárt. Jelen esetben főleg az egyetemtörténeti vonatkozásokra koncentrálva tekintjük át ezt a sajátos életutat.

Bármilyen furcsa és bármennyire is jól dokumentált Aquinói Szent Tamás élete, születésének időpontját mégis csak hozzávetőlegesen ismerjük, a kutatók 1224-re vagy 1225-re teszik.[31] A Montecassino közelében élő Tamás, egy nemesi család legfiatalabb fiúgyermeke számára szinte magától értetődő, hogy a bencésekhez kerül *oblatus*nak.[32] Az ottani apát hamarosan Nápolyba küldi a tehetséges fiút, aki 1239-ben be is iratkozik az ottani studium genaráléba, és 1244-ben szerzetesi fogadalmat tesz. Ebben az 1244-ben II. Frigyes által alapított intézményben élénk kulturális élet zajlik: Arisztotelész művei mellett arab asztrológiáról és görög orvostudományról lehet itt hallani. Történik mindez akkor, amikor Arisztotelész természetfilozófiája Párizsban még tiltás alá esik. Az itteni évekből ismert két magiszterének a neve: Martinustól grammatikát és logikát, Petrus de Hiberniatól a *naturalia* gyűjtőnévvel jelölt tudományokat tanulja. Itt kerül kapcsolatba Tamás két domonkos-rendi szerzetessel, akiket II. Frigyes akkor még nem űzött el Nápolyból. A család nehezen veszi tudomásul, hogy Tamás egyre erősebben kötődik e rendhez, és minden erővel, még erőszakkal is próbálják visszatartani.

A rend először Rómába, majd 1246-ban Párizsba küldi. Előtte minden valószínűség szerint elvégezte a Domonkos-rend belső kolostori iskoláját. Ennek két

[29] A szentek életrajzával kapcsolatban felvetik, hogy az uralkodó nevelő szándék miatt elhanyagolhatják a tényszerű és a kronológiai adatokat, esetleg pontatlan anekdotákat is közölnek.

[30] A Leonina-bizottság a tudományos kutatás teljes repertoárját alkalmazva törekszik Aquinói Szent Tamás életútjának és munkásságának teljes, hiteles, több szempontú kritikai bemutatására. Kutatásaik eredményeként még a közelmúltban is előkerültek feledésbe merült művek, ilyen Aquinói 1971-ben megtalált *Tabula libri Ethicorum* című munkája. A mű egyetemtörténeti szempontból azért is érdekes, mert ez szolgáltatta Stephanus Tempier párizsi püspök számára az egyik 1277-ben bírált tétel alapját.

[31] Torrel, Jean-Pierre, 2007, 25.

[32] Az oblatusi állapotot, mivel az adott személy még kiskorú, a nagykorúvá váláskor még meg kell erősíteni.

részét különböztették meg, a *studium solemne* az átlagos képességűek filozófiai és teológiai képzését szolgálta, a *studium generale* pedig a legjobb képességű növendékek provinciák feletti képzési intézménye volt. Sokáig csak a párizsi Szent Jakab-konvent tartozott ebbe a kategóriába.

Aquinói Tamás első párizsi éveiben néhány évig Albertus Magnus titkáraként másolással is foglalkozott, azaz *peciai*t készített. Ez azt jelentette, hogy egy egész művet különálló füzetekre osztottak, és egy időben többen is másolták a rájuk eső részt. 1250-előtt ez elterjedt gyakorlat volt Párizsban. A peciák azonosítása érdekében minden füzet első lapjának felső margójára nagy betűkkel felírták a munkába fogott mű címét és a pecia számát.

A kutatók nem tudják biztosan, hogy Aquinói Tamás járt-e az artista fakultásra, a Domonkos-rend ugyanis tiltotta a „pogány" könyvek tanulmányozását, de a rendi elöljárók felmentést is adhattak a tiltás alól. Feltehetőleg vegyes rendszerben végezte tanulmányait, azaz kivételes szellemi képességei miatt engedélyezték neki, hogy elkezdje a teológiát úgy, hogy azzal egy időben fejezze be filozófiai tanulmányait. Ez a maga korában kivételes eljárás – ilyenben még lesz része életében.

1248–1252 között Tamás Kölnben van Albertus Magnus asszisztenseként. Itt – *baccalaureatus biblicus*ként – már előadásokat tart. Ezeken az ún. gyors előadásokon még nem folyt bele a különböző értelmezési lehetőségek taglalásába, feladata a szöveg szó szerinti értelmezése, a bemutatás volt.

Igazi különlegesség Tamás első teológiai műve, a szentencia-kommentárokat tartalmazó *Super Isaiam* című írás. Ez a mű azért kuriózum, mert a használt pergamen és más stílusjegyek – többek között Tamás híres *littera illegibilis* írása – alapján bebizonyosodott, hogy ezt ő maga írta. A kéziratból következtetni lehet munkamódszerére, ami újabb érdekességeket mutat, ugyanis a kézirat tanulmányozása alapján megállapítható, hogy előadásainak első része precízen kidolgozott, a későbbiekben pedig – valószínűleg időhiány miatt – egyre több lapszéli jegyzet *(collationes)* olvasható, ezek a jegyzetek vázlatpontokhoz hasonlítanak, amelyeket legyező alakban vonalak kötnek össze.[33]

1252 körül a domonkosok rendfőnöke (Johannes Teutonicus) arra kéri Albertust, hogy jelöljön ki számára egy baccalaureátust, aki ezt követően Párizsban megkezdheti tanári munkáját. Tamás ekkor még csak 27 éves, a kánonjogi szabályok szerint viszont csak 29 éves kortól tölthető be ez a tisztség, de az ő esetében, most már másodszor, újra kivételt tesznek. Párizsban az egyetemen elég nagy nyugtalanság uralkodik, nem sokkal előtte ért véget az általános „sztrájk", amelyben a koldulórendek „sztrájktörőnek" bizonyultak. Arisztotelész tanítását 1252–1255 között nagy nehezen engedélyezik, főleg azért, hogy Toulouse diákokat

[33] Torrel, Jean-Pierre, 2007, 67.

elszívó hatását csökkentsék. Itt Tamás újabb feladatot kap: Petrus Lombardus *Liber Sentencianum* című művét kell kommentálnia. A feladat jelentőségét szimbolizálja az a tény, hogy akkoriban minden tanulni vágyó dominikánus útravalóul három könyvet kapott: a *Bibliá*t, Petrus Lombardus művét és Petrus Comestortól a *Historica scolasticá*t. Ez vezet a kölni baccalaureatus biblicusi munka után Tamás számára a második fokozat – a baccalaureatus sentencianus, vagyis a teológiai magiszteri – cím eléréséhez. Lombardus műve a maga korában nagy újítás, mert egy kötetbe gyűjtötte össze az egyházatyák különböző véleményét, de ez a gyűjteményes jelleg egyúttal nehézkessé is tette az olvasást. Aquinói Tamás újfajta felosztása és a téma ennek megfelelő elrendezése könnyebbé tette a megértést.

1256-ban az egyetem kancellárja megadja Tamásnak a *licentia docendi*t, és felkéri székfoglaló beszéde *(principiuma)* megtartására, ehhez megint csak kivételes engedélyre van szükség, mert Tamás még csak 31 éves a kívánatos 35 helyett. A beiktatási szertartás két részletben zajlott. Az első ülést *vesperiá*nak nevezik, ebből az alkalomból ünnepélyes *disputáció*t tartanak, az új magiszter feladata a vitát *determinatio magistralis*ával összefoglalni és lezárni. A második ülésre, az *aulá*ra másnap délelőtt került sor a püspökség dísztermében, ahol az újdonsült magiszter letette esküjét, és korábbi mesterétől átvette méltóságának jelvényeit, továbbá ezután mondhatta el székfoglaló beszédét. A teológiai magisztereknek három feladatkört kellett betöltenük: 1. *legere,* azaz bibliakommentárt tartottak; 2. *disputare,* azaz vitavezetésre vállalkoztak és 3. *praedicare,* azaz oktatták a teológiát, és pasztorációt végeztek.

A fennmaradt dokumentumok alapján a következőképpen rekonstruálható egy átlagos tanítási nap a Szent Jakab-konventben:[34]

Tamás reggel megtartotta lecturáját, ezt követte baccalaureatusának lecturája; délután azután közösen tartottak disputációt tanítványaiknak egy meghatározott kérdésről. Ehhez három óra állt rendelkezésre, de ez gyakran kevésnek bizonyult az articulusról articulusra történő haladáshoz, ilyenkor egy adott témával több napig is foglalkozhattak. A viták eredményét – az ellenvetéseket, a válaszokat és az összegzést – lejegyezték, azzal a célzattal, hogy kiadhassák a *quaestió*t annak végső, most már egységesített formájában.

A párizsi egyetem sajátossága a permanens küzdelem a magiszterek között, ez jelenti a világiak és a koldulórendek konfliktusát, amit még színesít a két koldulórend, a dominikánusok és a ferencesek alkalmankénti vitája. Vitatták többek között a szerzetesi eszményt, melynek követői a tanulásnak és a tanításnak szentelték életüket, magukat azonban nem „munkából", hanem koldulásból akarták fenntartani. A vitában részt vevők között a legjelentősebb a ferences Bonaventura

[34] Torrel, Jean-Pierre, 2007, 115–116.

mellett a világi magiszterek közül Abbeville-i Gellért, akitől mintegy 20 quodlibet maradt fenn.[35] *Quodlibet-vitá*t évente kétszer rendeztek, karácsony és húsvét idején. A viták alkalmanként két-két ülésszakot jelentettek. Az elsőn a résztvevők mindegyike feltehette kérdéseit, a magiszter pedig hagyta, hogy baccalaureusa válaszoljon, és csak akkor szólt közbe, ha az nehéz helyzetbe került. Az összegző jellegű, másnap megtartott *determinatio magistralis*t a magiszter mindig fenntartotta magának. A quodlibetek során a gyakorlatban nem lehetett egészen szabadon érvényesíteni a spontaneitást, bizonyos kötöttségekre csak szükség volt, erre a megvitatott kérdések jegyzékéből lehet következtetni. Ezért maga a magiszter is tehetett fel kérdéseket, szerepeltethette segítőit, baccalaureusát vagy hallgatóit. Bizonyos kérdésekre megtagadhatta a választ, ha azokat az alkalomhoz méltatlannak találta, az viszont sokat ártott hírnevének, ha túl gyakran utasította vissza a válaszadást. 1269 húsvétjáról fennmaradt egy quodlibet összefoglalója Tamástól, amelyben azt a kérdést boncolgatja, hogy *időveszteség-e tanulással vagy éppen tanítással foglalkozni.* Válaszában igen magasra értékeli a teológiai magiszterek tevékenységét:

> „…vannak olyanok, akiket a kétkezi munkásokhoz hasonlíthatunk; ők azok, akik az egyes emberek lelkének gondozásával foglalkoznak például úgy, hogy kiszolgáltatják a szentségeket, illetve, hogy ehhez hasonló feladatokat végeznek. Az építészekhez a püspökök hasonlatosak, akik az előzőek munkáját irányítják, és rendelkeznek arról, hogy miként végezzék szolgálatukat; éppen emiatt hívják őket episcopusoknak, ami azt jelenti, felügyelő. Ugyanígy a teológia doktorai is építészek, akik azt a módot kutatják és tanítják, ahogyan a többieknek a lelkek üdvösségéért dolgozniuk kell. Abszolút értelemben szólva jobb dolog – és amennyiben jó szándékból teszik, több érdemet szerez – doctrina sacrát tanítani, mint az egyes emberek lelki gondozásának szentelni magunkat. … Ugyanakkor sürgető szükség esetén a püspököknek és a tanítóknak is fel kell függeszteniük saját hivataluk gyakorlását, hogy az egyes emberek lelki üdvének szenteljék magukat."[36]

Aquinói Tamás hosszú előkészületek után jut el *Summa theologiae* című munkájában a skolasztikus módszer lényegének megfogalmazásáig. Ebben a művében azt a feladatot tűzte maga elé, hogy 631 kérdésben összehangolja a korábbi klasszikusok nézeteit a kereszténységgel:[37]

[35] Abbeville-i Gellért – Robert Sorbon barátja – egy egész vagyont érő, azaz 300 kötetes könyvtárat adományozott az újonnan alakult kollégiumnak, de a koldulórendek ellenfeleként kikötötte, hogy azok nem használhatják a könyveit.

[36] Idézve in: Torrel, Jean-Pierre, 2007, 337.

[37] Sagan, Carl (2010): *Korok és Démonok.* Typotex, Budapest, 276.

„Mivel a célunk az, hogy a javasolt módszert követve járjunk el, először is úgy próbáljuk meg bemutatni a hit által vallott és az értelem által kutatott igazságot, hogy bizonyító erejű és a valószínűséget feltáró érveket hozunk fel, amelyek közül egyeseket a filozófusok, másokat pedig a szentek *(sancti)* műveiből kölcsönzünk, és melyek révén igazoljuk az igazságot és meggyőzzük *(convincere)* ellenfelünket. Ezután pedig – az egyértelmű dolgokról a kevésbé egyértelműekre áttérve – úgy térünk rá az értelmet meghaladó igazság bemutatására, hogy valószínűségre alapozott, illetve a tekintélyektől átvett érvek segítségével megcáfoljuk ellenfeleink érveit, és – amennyire Isten lehetővé teszi számunkra – így világítjuk meg a hit igazságát."[38]

Aquinói Tamás azt javasolja, hogy ellenfeleinkkel vitázva az általuk elfogadott tekintélyekre – tehát a zsidókkal az Ószövetség, a manicheusokkal az Újszövetség stb. – alapján vitatkozzunk. A *Summa theologiae*-val azt tűzte ki célul, hogy tanítványai kezébe olyan rendezett szintézis kerüljön, amely lehetővé teszi a kérdések közötti belső kapcsolatok és az egész mű összefüggéseinek alapos megértését. Minderre a teológushallgatók kudarcainak megfigyelése késztette őt, mert észrevette, hogy a haszontalan kérdések, az érvek és ellenérvek rendezetlen sokasága, a kezdők számára szükséges ismeretek nem didaktikus rendben történő előadása és a gyakori ismétlés okozta csömör zavart okoz a hallgatók lelkében, és ezt akarta összegző művével feloldani.

Tamás 1272 tavaszán – négy ott töltött év után – elhagyja Párizst, és visszamegy Nápolyba, ahol *magister regens*ként életének utolsó éveit tölti. Egyébként 1269–1272 között Aquinói Tamás tanártársa Párizsban Petrus de Tarantasia, a későbbi V. Ince pápa, aki akkor magyarázza Petrus Lombardus szentenciáskönyvét, amikor Aquinói a *Summa theologiae*-t adja elő. Párizsban 1272 nagyböjtje után újra nagy a nyugtalanság, a magiszterek szembekerültek Párizs püspökével, és „sztrájkolni" kezdenek, igaz, ez főleg a jogászokra vonatkozik, a koldulórendek nem vesznek részt benne, ami később további konfliktusokhoz vezet.

Aquinói Tamás úton a II. lyoni zsinatra 1274. március 7-én hunyt el Fossanovában, és itt, a ciszterek kolostorában temették el, így már nem kellett megélnie azt, hogy 1277. március 7-én Stephanus Tempier párizsi püspök elítéli a 219 heterodox tételt, köztük Tamás két tézisét is.

Tamás munkásságának hatását többféleképpen lehet elemezni: vizsgálhatjuk közvetlen tanítványaira és segítőjére, titkárára *(sociusára),* Renaldusra gyakorolt hatását; a dominikánus renden belüli megítélésének alakulását; vitapartnereinek – főleg a ferenceseknek – hozzá való viszonyát, és magát a szentté, egyháztanítóvá avatás folyamatát is.

[38] Aquinói Tamás: *Summa Theologiae* Ia 32. q., I. a.

Az első szentté avatási pere 1284-ben Nápolyban zajlik, a második 1321-ben Fossanovában. Ezt jellemzi így Umberto Eco: „Ez az a pillanat, amikor a nagy gyújtogatót kinevezik tűzoltónak."[39]

1567-ben V. Pius pápa nyilvánítja egyháztanítóvá (doctor ecclesiae), besorolva őt a sorba Szent Ambrus, Szent Jeromos, Szent Ágoston és Nagy Szent Gergely után.[40]

Aquinói Tamással – Le Goff szerint – „a magával ragadó, de vitatott európai értelmiségi típusa jelenik meg, aki egyszerre ébreszt világosságot és zavart értelmiségi és vallási körökben".[41]

[39] Eco, Umberto, 2008, 151.

[40] V. Pius ugyanekkor vezeti be a négy nagy keleti egyháztanító: Szent Athanasziusz, Nagy Szent Baszileiosz, Nazianszoszi Szent Gergely és Aranyszájú Szent János ünnepét is a római liturgiába.

[41] Le Goff, Jacques, 2008, 125.

VII. A KÖZÉPKORI EGYETEM SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE

1. A KÖZÉPKORI EGYETEM SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE ÉS HATALMI JELVÉNYEI

A középkori egyetemek szervezeti formája az alapításukat befolyásoló számtalan gazdasági, egyházpolitikai és uralkodói szándéktól függően igen változatos formát ölt. Maga az egyetem megnevezés alatt kétféle szervezeti forma jelenik meg. Ilyen a studium generale vagy néha csak stúdiumként említett intézmény, amely spontán módon, pápai vagy uralkodói privilégiumok segítségével keletkezett, és joga volt abszolvált diákjainak a *licentia ubique docendi* címet adni, amelylyel ennek birtokosa bárhol taníthatott. Az universitas fogalma ennél jóval tágabb, a középkorban közösségi formációk és társulások elnevezésére használt kifejezés. A 13. században az universitas fogalma alatt olyan együttest értenek, amelyet valós érdekek tartanak össze, a külvilág felé egységesen képviselteti magát, bár belső szervezetében kis csoportok versenyeznek egymással.[1] Ennek a sok összetevős folyamatnak a belső dinamikáját mutatják a szervezeti felépítés részletei.

A középkori egyetemek között – a kapott privilégiumok alapján – a szabadság és az immunitás mértékében tapasztalható lényeges különbség. Ezen jogok között a legfontosabb az autonómia érvényesülése, ami azt jelenti, hogy az egyetem kifelé önálló jogi személyként képviselheti az ügyeit, dönthet arról, hogy mely személyeket fogad be, meghatározhatja ennek a feltételeit, magatartási szabályokat írhat elő, gondoskodik ezek betartatásáról, és sérelmük esetén saját szervezetén belül rendezi a vitás ügyeket.

Az egyetemi szervezeti rendszer kialakulásának legfontosabb fejleménye a fakultások/karok kapcsolódási rendjének létrejötte. Ilyen tekintetben két fő modell – a párizsi és a bolognai – alapján érdemes a fakultásokat bemutatni.

A négykarú párizsi modell szerint létezett a három magasabb rendű kar: a teológiai, a jogi és az orvosi, valamint egy alárendelt kar, az ars fakultás. A ferences szerzetes és később szentté avatott Bonaventura – az egyetem professzoraként, az

[1] Hajnal István, 2008, 110.

egyetemet metaforikusan épületnek gondolva – az artest gondolta el az épület alapjának, a jogot és az orvostudományt a falaknak, a teológiát pedig a tetőnek és az épület díszének. Az ars fakultásnak Párizsban a 13. századtól önálló vezetője van – ez a dékán. A dékán elnököl a magiszterek gyűlésein, felelős a kar igazgatásáért, az előadások, a disputációk és a vizsgák megtartásáért. További kari tisztségviselők még a pénztáros, a receptor és a pedellus. A karnak saját pecsétje és statútuma van. Párizsban és Oxfordban az ars fakultás a legnagyobb, ezért csak ennek a karnak van dékánja, a magasabb rendű karoknak ekkoriban még nincs ilyen rangú vezetőjük. Nagyrészt a párizsi modellt követték Észak-, Nyugat- és Közép-Európa egyetemei, ilyen Párizs testvéregyeteme, Löwen (1425) és Köln (1388). Elvileg minden követő egyetemnek négy karból kellett volna felépülnie, de ez nem mindig történt így, egyrészt azért, mert a pápa a teológiai kar alapításának engedélyezésekor egyházpolitikai szempontokat is figyelembe vett; másrészt nem mindenütt volt elegendő pénz, tanár és diák egy önálló kar alapításához és működtetéséhez. Ilyen érdekes kivételek a skót egyetemek, amelyek alapszabályaik szerint ugyan négykarúak, de a valóságban a 18. századig csak az ars fakultást működtették és csak ennek volt meg a teljes curriculuma. Orvosi kar sok egyetemen létesült, de sokszor nagyon kevés diákkal, mint például Dániában is, ahol csak a diákok 1%-a járt erre a karra. A magasabb szintű képzésre előkészítő, nagy létszámú ars fakultáson az volt a legfőbb gond, hogy kevesen látogatták az előadásokat és a disputációkat, ami sok problémát okozott.

A bolognai modell szerinti szervezeti felépítés más, itt az universitas olyan konglomerátum, amely szakterület és nációk szerint fogta össze az egyetemi polgárokat, így lényegében két társulási formára épült. Maguk Bologna város diákjai nem képeztek nációt, mert nem volt szükségük ilyen jellegű érdekvédelmi szövetségre. A professzorok korporációja volt a *collegium doctorum.* Az olasz származású diákok az *universitas citramontanorum*ba (Alpokon inneniek), a más nemzetiségűek pedig az *universitas ultramontanorum*ba (Alpokon túliak) tömörültek. Bolognában és az ugyanilyen felépítésű Páduában a legfontosabb a jogi képzés (universitas legistarum), de létezik az ars fakultás és orvosi képzés is. Teológiát itt a kolduló rendek tanítanak, de ez nem épül be szervesen az egyetem belső rendjébe. A jogi karon és az ars fakultáson is választanak egy-egy rektort a diákok közül. A rektorválasztásban a nációk vezetői (consiliarii) vesznek részt. A Bolognát követő többi olasz egyetemnek nem volt szüksége ilyen bonyolult szervezetre, mert nem volt annyi külföldi diákjuk: Sienában nem voltak nációk az ars fakultáson; Pisában és Perugiában csak egy diáktársulás volt, értelemszerűen egy rektorral. A bolognai modellt követte még számos spanyol intézmény.

A középkori egyetem másik sajátossága a *nációk* szerinti szerveződés. Nációk kezdetben spontán módon, a diákok és a magiszterek kezdeményezésére jöttek létre, a későbbi alapítások esetében pedig bevezették őket. Egy adott nációhoz

tartozás alapja lehetett: a közös anyanyelv, a tág értelemben vett közös születési hely és a közös kultúrkörhöz tartozás. Egy volt párizsi teológus-diák – Jacques de Vitry (1160–1240) a következőképpen jellemzi a tizenkét nációt:

> „Az angolok iszákosak és gyávák, a franciák büszkék, puhányok és nőiesek, a németek hirtelen haragúak és hajlamosak az obszcenitásra, a normandiaiak hiúk és felfuvalkodottak, a Poitiers-környékiek ravaszak és fösvények, a burgundiak brutálisak és buták, a bretonok könnyelműek és ingadozóak, a lombardok fösvények, haragosak és gyávák, a rómaiak magamutogatók és erőszakosak, a szicíliaiak uralkodni vágyók és kegyetlenek, a brabantok tolvajok, a flamandok korhelyek."[2]

A bolognai modell szerinti felosztást, amely Alpokon innenieket (citramontán) és Alpokon túliakat (ultramontán) különböztet meg, már említettük. Nagy létszámú nációk esetén még további osztódás is kialakulhatott, az így létrejött kisebb közösségek a provinciák. 1331-ben Párizsban az angol náció három – felnémet, észak-német és angol – provinciára oszlott. A felnémet provincia fogadta be a dél-németországi, a dán, a svéd, a magyar és a szláv diákokat.[3] A nációk száma és elnevezése nagyon jól tükrözte a középkorban egy-egy egyetem vonzerejét. Perugiában például három ultramontán nációt jegyeztek be: a németet, a franciát és a katalánt.

Párizsban a korábbiaktól némileg eltérően alakult a nációk szerepe, ezek az ars fakultáson alapvetően nem a mai értelemben vett nemzetfogalom szerint szerveződtek. Megkülönböztettek francia, pikard, normann és anglo-germán nációt. A francia nációhoz tartoztak a dél-franciák, az itáliaiak, a spanyolok, a portugálok, a görögök és a kis-ázsiaiak. A pikardhoz az északkelet-franciák és a németalföldiek tartoztak (a Maas-folyóig). A normann nációt csak a Rouen püspökségéből érkezők alkották. Az anglo-germán nációba az angolok, skótok, németek, magyarok, skandinávok és a szláv népek tartoztak. Az adott nációhoz tartoztak az onnan származó magiszterek és a magasabb szintű karokon tanulók is. Párizsban a nációk gyűlésein a prokurátor elnökölt, akit a mindenkori magiszterek közül választottak meg egy-egy hónapra, amit többször meg lehetett hosszabbítani. Minden náció rendelkezett önálló épülettel, vagyonnal, pecséttel, anyakönyvvel és saját pénzeszközökkel.

Az Alpoktól északra más mintát követtek: Orléans jogi karán 1532-ben tíz nációt jegyeznek fel, ami egyedülálló vonzerőről tanúskodik. Oxford és Cambridge a nációk tekintetében különleges esetnek számít, a beosztás itt sajátos, hiszen az ilyen szerveződésnek itt nincs sok értelme, mert a külföldiek aránya

[2] Idézve in: Ridder-Symoens, Hilde, 1993, 257.
[3] Tonk Sándor, 1979, 17.

kevesebb, mint 6%. Oxfordnak tehát két nációja volt: a borealesek közé tartoztak a normannok, az írek és a walesiek; az australesekhez pedig minden déli országbeli és a skótok. A besoroláshoz alapnak, választóvonalnak a Trent folyót tekintették. 1274-ben viszont az állandó veszekedések miatt megszüntették a nációkat. Érdekesség, hogy évekkel később a három skót egyetemen, St. Andrewsban (1411), Aberdeenben (1494) és Glasgow-ban (1450–1451) viszont bevezették őket, holott ide csak skótok iratkoztak be. A beosztás alapjául a skót kerületek szolgáltak. Ennek sem volt sok értelme, mert egészen a 18. századig elenyésző számban látogatták külföldiek a skót egyetemeket. Egyébként a spanyol és a portugál egyetemeken is nagyrészt hazai diákok tanultak. Prágában viszont négy nációt különítettek el: a morvákat, a cseheket, a bajorokat és a szászokat. Bécsben is négy náció volt, és jelentős befolyást gyakoroltak az egyetem vezetésére. Lipcsében és Löwenben négy nációt említenek, Krakkóban, Erfurtban és Kölnben viszont egyet sem.

A nációk tehát az esetek nagyobbik részében az egyetemen belüli független képződmények, szerepük minden egyetemen más és más. Ennek ellenére belső struktúrájukban több hasonlóság van. Mindegyik élén a prokurátornak vagy consiliarinak nevezett vezető áll. Adminisztratív és pénzügyi, esetenként jogi képviseletüket önállóan látják el. Szerepük van a rektor megválasztásában, és a prokurátorok a rektor tanácsadói. A nációknak tisztségviselőik vannak, úgymint a pénztáros, a receptor és a pedellus. Párizsban például minden náció választott főpedellust (bedellus maior) és egy segédpedellust (bedellus minor), akik a prokurátor alárendeltjei. A pedellus hivatali jelképe a díszes pálca. Ugyanitt alkalmaztak a nációk küldöncöket is, az ő feladatuk – posta híján – a hírek és a pénz vagy más küldemények továbbítása más nációk felé, illetve a diákok családjához. A prokurátorok szükség szerint foglalkoztattak pénzváltókat, bankárokat hitelügyleteik bonyolítására.

A középkor vége felé a közös anyanyelvűség veszít a jelentőségből, ennél sokkal fontosabb lesz a valamelyik nagyobb társadalmi csoporthoz tartozás. A nációk jelentőségének csökkenését több tényező befolyásolta. Az egyik az, hogy a 15. század végén már a diákok háromnegyed része a lakóhelyéhez legközelebbi egyetemet választotta. Egy másik ok abban rejlik, hogy a konstanzi és a bázeli zsinaton megváltozott a szavazás rendje, már nem nációk, hanem püspökségek szerint kapták az egyetemek a szavazati jogot.

A középkori egyetemi élet egyik érdekességére – egy, a nemzetközi szakirodalomban eléggé mellőzött témára[4] – jó érzékel talált rá egyetemtörténeti és írástörténeti kutatásai közben Hajnal István, és ez nem más, mint *az elemi oktatás és az egyetemi képzés közötti összefüggés*. Ugyanis az elemi oktatást ellátó kisiskolák

[4] A kivétel Rashdall, aki *The Universities of Europe in the Middle Ages* (3. kötet) című művében ugyanezt állítja.

kezdetben szokatlan módon igen szorosan kötődnek az egyetemhez, leginkább azért, mert ezek tanítói az egyetem diákjai, az iskolák működtetői pedig gyakran az egyetem magiszterei vagy kollégiumai, akik számára ez a tevékenység jól jövedelmező bevételi forrás. Párizsban a kisiskolák együtt fejlődtek az egyetemmel, mert összetartoztak. Kezdetben még az éneklőkanonok alá rendelt, praktikus egyházi célokat kielégítő kórusiskolák voltak azok, amelyek idővel átalakultak olyan latin grammatikai iskolákká, ahol a tanítás fanciául folyt. Az iskolamesterek általában egy évre kaptak tanítási jogot, a felvehető tanulók számát pedig pontosan előírták. A 14. század első felében a ritka lakosságú negyedekben húsz, a sűrűn lakottakban pedig tíz ház után kellett „iskolának" lennie. A tanításért fizetni kellett, és az iskolamesterek nem tartoztak az egyetemhez, ezért adómentességet sem élveztek. Az 1292. évi párizsi adóív 12 fiú és 1 lányiskolát tüntet fel, 1296-ban 9 iskolamester, 1297-ben pedig már 18 iskolamester adózik Párizsban.[5]

Ugyan csak részben kapcsolódik az egyetemhez, de érdekes lehet egy 1280 előtt keletkezett iskolamester panaszainak a megismerése.

Everardus Alemannus szegény diákként Orléans-ba megy, és híres magiszterek kommentárjait hallgatja, innen üres zsebekkel tér vissza Párizsba, ahol licenciátust kell vásárolnia a kancellárnál, hogy iskolát nyithasson. A tanítást rabszolgaságként éli meg, reggeltől estig tanít, javítja a hibákat, és vitatkozik a szülőkkel. A szülők tiltakoznak a gyermekek büntetése miatt, alkudozni kell velük a tandíjról, sokszor nincsenek megelégedve a gyermekek előrehaladásával, és csak a kialkudott összeg felét akarják kifizetni. Amennyiben a mester mégis a pénzéhez akar jutni, pereskednie kell, de akkor a pénz felét az ügyvéd viszi el.[6]

Az egyetemeknek a kisiskolákkal fenntartott viszonyára nincs általános érvényű szabály, ezt mindig a helyi erőviszonyok és a szokások határozzák meg.

A 13. századi, német írást oktató iskolában (Schreibschule) a polgárok, kereskedők, hivatalnokok gyermekeit akarják megtanítani olvasásra és a folyékony, gyakorlatban használható írásra. Ezek az iskolák nem alkalmaztak saját módszereket, hanem lerövidített és a népnyelvre átültetetett grammatikai és retorikai anyagot tanítottak, erre utal a használatos könyvek címe (például az egyik így hangzik: *Rhetorica vulgaris*).[7]

Párizsban és a párizsi mintát követő egyetemeken a grammatika oktatása az ars fakultáshoz kötődött. A középkori grammatika oktatása addigra már elszakadt az antik szerzők részletező tanításától, a latin mesterséges logikus nyelvvé vált, ami alkalmas volt gyakorlatias feladatok megoldására. A grammatika oktatói gyorsan és gyakorlatias szellemben működtek. Egyik fontos feladatuk a jogi képzésre

[5] Sz. Jónás Ilona, 2010, 402.
[6] Uo. 403–404.
[7] Hajnal István, 2008, 86–87.

való előkészítés volt, és ennek idejét a diákok szerették lerövidíteni. A grammatika oktatása ezeken az egyetemeken szinte különálló részként fejlődött, a magiszterek egymás között egyezkedtek arról, hogy ki mikor jogosult ilyen bevételi forrást jelentő „iskolákat" működtetni, ennek érdekében bevezették a grammatikai magiszterek speciális képzését is.[8]

Idővel a nációk szerinti szerveződés elvesztette a jelentőségét, viszont a kollégiumok *(domus scholarium, hospicium, paedagogium, bursa)* egyre fontosabbakká váltak. Először csak szálláshelyet adtak, de később a tanulmányi tevékenység is ide tevődött át. A 13. század folyamán indult el az a folyamat, melynek során a diákszállások bonyolult rendszeréből kialakultak a kollégiumok, s a 15. századtól ezek jelentik majd az egyetem kemény magját, szövetségük pedig a hivatalos egyetem majdani megnyilvánulási formája lesz.

A középkori egyetemi élet teljességéhez hozzátartoznak a kollégiumok. Az első ilyen szálláshelyek Párizsban még az egyetem előtt jöttek létre, ezekben a hospitiákban éltek a „socii"-nak nevezett diákok. Az első ilyen intézményt 1180-ban alapították Collège des Dix-huit néven, mindössze 18 szegény diák számára. A kollégiumokat javadalmakkal látták el. A teológusokat a monostorokban helyezték el. A kollégiumok alapítása a 13. század második felében, Párizsban és Angliában folytatódott. Közülük a leghíresebb a Párizsban megalakult a Sorbonne (1257) és a d'Harcourt (1280).

Robert de Sorbon – a király udvari orvosa – azzal a szándékkal alapított kollégiumot, hogy növelje a teológusok létszámát. Ebben az időben az artes fakultás létszáma a legnagyobb, a többi kar ehhez képest rendkívül kicsi. Robert de Sorbon szándéka valójában a világi klérus képzettségének emelését célozta, mintegy versenyhelyzetben a szerzetesi képzéssel. Először tizenhat, később már harminc teológus és hat magiszter kapott itt szállást. IX. Lajos egy, a római termák melletti földbirtokát a kollégiumnak adta, ezzel részben biztosítva volt az intézmény tartós fennmaradása. A kollégiumot egyetemi és egyházi tisztségviselőkből álló kuratórium és egy provizor megnevezésű tisztviselő felügyelte, valamint az egy évre választott jegyző vezette. Érdekes lehetőség a Sorbonne alapításával kapcsolatban megmaradt 141 különféle írásos szerződés elemzése. Ezek nagyrészt kollégiumi házakkal, földekkel és más jövedelmek felosztásával foglalkoznak, ami arra utal, hogy a kollégium kezdetben főleg gazdasági vállalkozásként funkcionál, és ebből teremtik elő az ösztöndíjakat és a fenntartás költségeit. Ennek köszönhető, hogy a Sorbonne körül egy valódi egyetemi diáknegyed jön létre, itt vannak az egyetemtől függő intézmények, a diákok szükségleteit kielégítő kereskedők és kézművesek a boltjaikkal, itt élnek a hivatalnokok családostól, és ez lesz

[8] Uo. 90.

a magisztrátus-dinasztiák lakhelye.[9] Ezen komplex feladatokból érthető meg igazán, milyen nagy jelentőségű intézmény az egyetem a maga korában, és miért jelent tényleges fenyegetést egy város életére az egyetemi „sztrájk" vagy a kivonulással való fenyegetés.

Egy 1310-ben összeállított leltár szerint a Sorbonne kollégium könyvtárában 26, körben elhelyezett asztalhoz 363 könyv van lánccal odaerősítve, azért, hogy a szegény származású teológiát tanulók hozzájuthassanak az olvasmányokhoz. A könyvtárban négy könyvtáros *(librárius)* dolgozott, akik az egyetemi korporációhoz tartoztak, választották őket, és esküt tettek a rektor előtt. Hivatalukat csak megfelelő kaució letétele ellenében kezdhették meg. Ennek hátterében az volt, hogy a librárius ok – az adóívek tanúsága szerint – melléktevékenységként vendéglőt, kisebb boltot működtettek, néha pergamenkereskedéssel is foglalkozhattak.[10] Budepesten az ELTE Egyetemi Könyvtárában található egy Petrus de Tarantasia személyéhez köthető, a 13–14. század fordulóján keletkezett, párizsi betűkkel írt kódex.[11] Ennek formája az ún. textus edicus, azaz a tanári előadásoknak egy véglegesített és oktató által hitelesített szövegét tartalmazza. Ez a szöveg került – a párizsi gyakorlatban – a stationáriusokhoz, akiktől díjazás ellenében kikölcsönözhették másolásra a diákok, illetve a bérmásolók, akik megbízható szövegezésű mintapéldányokat készítettek.

Párizsban a 70 diákot befogadó Collège de Navarre volt sokáig a legnagyobb kollégium, ebben három csoportban grammatikát, az artes liberales egyes tárgyait és teológiát oktattak.

Oxfordban és Cambridge-ben kezdetben mindenféle diákszállásokon (hall) éltek diákok, amelyek idővel kollégiumokká alakultak. A kollégiumok (college) függetlenek az egyetemtől, ott lényegében csak a vizsgáztatás és a tudományos fokozat megszerzése történt. A kollégiumoknak saját épületük, királyi alapítólevelük és saját alapszabályuk volt, vezetőjüket a maguk köreiből választották. A 12. század végén és a 13. század elején mérsékelt számban a még nem graduált diákok szállást is kaphattak a hallnak vagy hostelnek nevezett szálláshelyeken. Oxfordban a legrégibb a University College (1249). Az első graduáltak számára létesült intézmény a Merton College (1263–1264). További híres kollégiumok a Balliol (1261–1266), az Edmund Hall (1270), az Exeter (1314), az Oriel (1326) és a Queen's (1340); Cambridge-ben a Peterhouse (1284), a Clare (1326), a Pembroke (1347), a Gonville és Caius (1348), a Trinity Hall (1350) és a Corpus Christi (1352). Szervezeti felépítésük hasonlított a koldulórendek egyetemek közelében található kolostoraihoz: földbirtok, épületek és javadalmak tartoztak hozzájuk, és az

[9] Hajnal István, 2008, 112–113.
[10] Sz. Jónás Ilona, 2010, 382.
[11] *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985, 100.

volt az alapfeladatuk, hogy diákoknak egy meghatározott ideig szállást adjanak. Az angol kollégiumok között Oxford számított a legelőkelőbbnek, a nemesség is igyekezett ide bejuttatni a fiait, ezért néha még a felvételi korhatárokat is átlépték. A nem nemesek is előnyben részesítették az oxfordi kollégiumokat, a tanulmányi időszak alatt kialakult és később hasznosítható kapcsolatok miatt nem véletlenül terjedt el „az oxfordi nemesség" elnevezés. Az egyetemlátogatás olyan tekintélyt adott a diákoknak, hogy aki már fokozatot szerzett, az jogosult lett a „Sir" cím használatára, de aki még nem jutott fokozathoz, az is jogosult a „dan" (dominus) tiszteletbeli cím viselésére. A kollégiumok lakói többféle csoportba sorolhatók, voltak közöttük ösztöndíjasok (socii, fellows, scholares megnevezéssel), az ő felvételi korhatáruk 14-19 év között mozgott, voltak még úgynevezett servitorok, akik nem tartoztak szorosan a kollégiumhoz, de megállapodást kötöttek egy-egy magiszterrel az írás vagy valamely más ismeret megtanítására. A choristers néven bejegyzett diákok elemi ismereteket tanultak, és éneklési kötelezettségük volt. Ismert 1292-ből az oxfordi egyetem rendelkezése, amelyben arra szólítja fel a kollégiumok tagjait, hogy titokban keressenek felvételre alkalmas tanulókat, mivel az egyetemnek pénzre van szüksége; ezek a fizetős diákok a commonersek.[12] Az egyetemi anyakönyvekben előfordul az undergraduates elnevezés, ez alacsonyabb szintű tanulmányokat végző ifjakat jelent, akik életkoruk szerint nem mindig fiatalok, még 24 éves is van közöttük.

Több olyan kollégium is létezett, amelyik csak egy-egy koldulórend tagjainak elhelyezésére szolgált. Kezdetben előfordult, hogy egy-egy kollégium kifejezetten az alapító közeli és távoli hozzátartozóinak, pártfogoltjainak a szállóhelye: Párizsban 19, Oxfordban 6 és Cambridge-ben 1 ilyen intézmény működött. Bár Párizsban volt szám szerint a legtöbb kollégium, ezek valójában csak kevés diákot fogadtak be az ars fakultásról, és autonómiájuk korlátozottnak tekinthető. Az angol kollégiumok autonómiája nagyobb, több bennük a demokratikus szervezeti elem, és általában fiatal teológusok laktak bennük. A kollégiumi rendszer a 14. századra teljesedett ki, Párizsban 37, Oxfordban 5 és Cambridgeben 7 ilyen intézményt említenek. 1444-ben Oxfordban 13 college-ben 450 diák tanult.[13] Közép-Európában a kollégiumok nagyobbrészt kifejezetten a magisztereknek voltak fenntartva. Prágában 1361-ben alapították a Collegium Carolinát tizenkét, javadalmakkal ellátott magiszter számára. Ez a kollégium azért érdekes, mert a gyűléseket és az egyetemi előadásokat is ebben az épületben tartották. Bécsben a Collegium Ducale fogadta be a magisztereket. Krakkóban három

[12] Idézve uo. 130–131.
[13] Idézve in: Gieysztor, 1993, 116.

kollégium létesült, bennük professzori lakásokkal. A krakkói magyar bursa csak bizonyos városokból, Szegedről, Budáról és Pestről fogadott be diákokat.[14]

Ugyanekkor a déli országokban is megjelentek a kollégiumok, de itt sohasem váltak olyan jelentősekké, mint Párizsban.

Sajátos kollégiumtípus jött létre a Német-római Birodalomban és Közép-Európában, ezek az intézmények ugyanis a magiszterek számára voltak fenntartva (Collegium maius elnevezéssel), és később átvették a karok vezetését is, mert itt volt létszámban a legtöbb tanár. A 15. században folytatódott a kollégiumalapítás, de a korábbinál kisebb lendülettel. Általánosságban elmondható, hogy egyre kevésbé fogadták be a szegény diákokat, a kollégiumok sokkal inkább a privilegizáltak olyan reprezentatív intézményeivé kezdtek válni, amelyek jó pénzért optimális feltételeket teremtettek a tanuláshoz. Különösen a jogi egyetemekhez kapcsolódó kollégiumok váltak az elitképzés színhelyeivé. A kollégiumok színvonalának emelését nagymértékben segítették az alapítványok. Ha a háborúkban nem vesztették el az alaptőkéjüket, akkor ezek gyakran önálló könyvtárral és saját tantestülettel rendelkeztek, és a hatékonyabb pedagógiai módszerek alkalmazásában is az élen jártak. A karokhoz sokszor csak annyiban kapcsolódtak, hogy a diákok itt szerezték meg tudományos fokozatukat. A 14. században néhány kollégium a tudományos élet központjává vált, így például a Collège de Navarre Párizsban és a Magdalen College Oxfordban. Bár a kollégiumok tudományos jelentősége nagy volt, hatásukat korlátozta, hogy Párizsban és Oxfordban is csak a diákok 10-20%-a járt ide.

Fontos a középkori egyetem és a kollégiumok közötti kapcsolat vizsgálata azért is, mert ez eltérő egyetemtípusokhoz vezet. Oxfordban és Cambridge-ben ugyanis ide helyeződött át az oktatás súlypontja, ami megnehezítette a fakultások kialakulását. Sajátos helyzet jött létre Párizsban az 1255-ben alakult Sorbonne-on. Itt ugyan a XV. századig meghatározóak a diákok szándékai, az egész egyetemet tekintve mégis a teológiai kar, illetve az egyházi vezetés befolyása a döntő. Németországban a bursák nem kaptak olyan fontos szerepet, mint Angliában a collegeok, de az egyetemi tanulmányokat előkészítő funkciót is felvállaltak. Érdekes, hogy ezeket a laza szerveződésű intézményeket „gymnasium"-oknak nevezték.[15]

Tehát a középkori egyetemeknek szükségszerűségből „facultam artium"-ként, azaz az egyetemi tanulmányokat előkészítő szervezetként is működniük kellett, ezért néha még elemi oktatási feladatokat is magukra kellett vállalniuk. Ezt

[14] Schrauf Károly (1893): *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen.* Budapest. 19.

[15] Wiese, Ludwig (1864): *Das höhere Schulwesen in Preussen I.* Berlin. 338. – Gymnasium alatt a középkorban kolostorok számára való birkózóiskolákat, de oktatást végző intézményeket is értettek. A IV. Orbán pápa köré gyűjtött filozófiai kört „philosphiae gymnasium"-nak nevezik. Az iskolák vezetőit helyenként gignaiarcha, a tanulókat pedig gignasiasta elnevezéssel említik. Mindenesetre a középkorban és a reneszánsz idején nem jelöl külön iskolatípust a gimnázium.

az előkészítő feladatot sokszor a kollégiumok végezték. Wykeham winchesteri püspök és kancellár 1386-ban alapította a Vewcollege-ot püspöki székhelyén 70 növendék számára. Ennek mintájára alapítja majd meg IV Henrik a Kings College-ot és az előkészítő jellegű Eton College-ot 1411-ben, szintén 70 tanuló számára.[16]

Részösszegzésként joggal állítható, hogy a kollégiumok a tudományos gondolkodás korai műhelyeiként egyfajta sajátos pedagógiai modellt jelentettek a későbbi egyetemi élet kibontakozása számára.

2. A középkori egyetemek vezetése

Az egyetem vezetését kezdetben a püspök megbízottja vagy más esetben a professzorok és a diákok által választott személy látta el, a 13. századtól a püspök által gyakorolt jogok egyre több helyen egy választott személyre, mégpedig a ***rektor***ra szálltak. A rektorjelöltekkel szemben általában a következő követelményeket támasztották: legelőször olyan, legalább 25 éves, érett felnőtt, graduált klerikusnak kellett lennie, aki dönteni képes az egyetem ügyeiben. Fontos, hogy legyen vagyona, mert ez a tisztség sok kiadással járt együtt, és elvárták tőle, hogy kifogástalan legyen az előélete. A megbízatás ideje egyetemről egyetemre változik. Általánosságban feladata az egyetemi hivatalok igazgatása, a gyűlések vezetése, őrködés a privilégiumok felett, a statútum betartatása, a pénzügyek figyelemmel kísérése, az egyetemi pecsét kezelése és az egyetem külső képviselete más hatóságok előtt. Befelé a legfontosabb a fegyelem fenntartása és az elnöklés az egyetemi bíráskodás során. Joghatálya kiterjedt a professzorokra, azok feleségére és családjára, a diákokra és az egyetemi alkalmazottakra, úgymint a másolókra, az írnokokra, a könyvelőre, az illuminátorokra, a pergamen- és papírkészítőkre stb. A rektorok feladat- és hatásköre egyetemenként más és más, a példa kedvéért érdemes ezt a két egyetemi alaptípusra vonatkoztatva megvizsgálni.

Bolognában eredetileg a római jogot tanuló diákok és a kánonjogot tanulók is választottak egy-egy rektort. A városi hatóságok és a professzori kar kifogásolta ezt, de jó ideig nem tudtak ellene tenni semmit. Ez a diákegyetemi formáció olyan megoldáshoz vezetett, hogy az oktatás tartalmi kérdései nem tartoztak a rektor hatáskörébe, ahogy a vizsgáztatás sem. Ez a professzori kollégium feladata lett. A két (diák)rektor kölcsönösen helyettesíthette egymást, és közösen használták az egyetemi pecsétet is. Időközben az artisták és az orvosi kar

[16] Érdekes, hogy ezeknél az alapításoknál mindig 70 fővel számolnak, ennek egyesek szerint az az oka, hogy „az Üdvözítőnek is 70 tanítványa volt". (Willmann, Otto, 1917, 227.)

saját rektort választottak, de ők csak a 14. századtól kaptak a jogász rektoréihoz hasonló jogosultságokat. A rektort két évre választották, és a dignissimus címet viselte (a magnificus címet csak a 15. századtól használják). Fizetésként a rektor megkapta a kiszabott pénzbüntetések felét, és külön kiegészítést kaphatott az egyetemi pénztárból. Hivatali költségeit magának kellett fedeznie, és két szolgát kellett tartania. Ez a teher és a városi hatóságok, illetve a hercegek nyomása határt szabott a diákok vállalkozó kedvének a rektori megbízatás betöltésére. Bár a bolognai rektor maga is diák volt, jogosultságát az egyetem belső ügyeinek intézésében – az esküvel megerősített engedelmességi fogadalmak miatt – minden nehézség nélkül érvényesíteni tudta. A rektornak figyelnie kellett a hozott döntések végrehajtására, zavar esetén a büntetés (ez szinte mindig pénzbüntetés volt) kiszabására és behajtására.

Párizsban a rektornak erősen korlátozott jogai voltak, elrendelhette pénzbüntetés kiszabását, valamint az egyetemről való ideiglenes és végleges kitiltást. Dönthetett a lakbérrel, az iparosokkal kapcsolatos panaszokban, valamint a magiszterek és a diákok között keletkezett vitákban. A rektor és a prokurátorok alkották az ars fakultás állandó bíróságát. Az egyetem joghatóságán kívüli ügyekben képviseleti joga behatárolt volt. A skót egyetemek a párizsi modellt követték. Az ars fakultás prokurátorai választották a rektort, 1453-tól hivatalosan a püspök által delegált kancellár vezette az egyetemet, aki ezt a jogot továbbadta a mindenkori rektornak.

Oxfordban és Cambridge-ben viszont ténylegesen a ***kancellár*** vezette az egyetemet, ezt sohasem engedte át a rektornak. A mögötte levő ok-okozati összefüggés igen egyszerű, a 13. század óta Lincoln és Ély püspöke átadta a kancellárválasztás jogát a két egyetemnek. A kancellár viszont, aki többnyire prominens személy volt, nem akart mélyrehatóan foglalkozni az egyetem napi ügyeivel, így ezek ellátására állandó helyettest állított, aki aztán a középkor vége felé már tényleges vezetőként léphetett fel. Széles körű felhatalmazása volt jogi ügyek rendezésében, élhetett az exkommunikációval, és szabadságvesztést is kiszabhatott. A 14. századtól kezdve az egyetem gyakorlatilag uralta magát a várost is. Az ún. university steward és az esküdtek (felerészben egyetemi, felerészben városi polgárokból álló testület), valamint a rendfenntartók együtt felügyelték a lakosság erkölcseit.

A prágai, vegyes szervezetű egyetemen az 1372-es szakadás után a jogászok diákrektort választottak, míg a többi fakultást magiszterek vezették. A diákrektor ítélkezhetett az egyetemi polgárok civil és kártalanítási ügyeiben, de azok fellebbezhettek a mindenkori kancellárhoz. 1397-től viszont teljes jogkörrel intézkedhetett a rektor ezekben az ügyekben is.

Krakkóban is diákrektor működött már az alapításkor (1364), és kancellár felügyelte a vizsgák rendjét. A második, megismételt alapításkor, 1400-ban maga a püspök volt a kancellár, és a helyettesén keresztül, a káptalan segítségével

intézték a financiális ügyeket. A rektort a magiszterek és a baccalaureatusok választották, közvetlenül és egy évre. Követelmény volt vele szemben, hogy az ars fakultást elvégezve jogban és teológiában graduált legyen. Feladata volt még a konvent összehívása, és dönthetett kisebb jelentőségű jogi ügyekben.

A középkori egyetem irányításának legfontosabb adminisztratív szervezete a magiszterekből és diákokból álló, rektor vagy kancellár által irányított ***konvent*** *(congregatio generalis).* A fakultásoknak, nációknak és kollégiumoknak is voltak testületeik, ezek elnevezése *conventus* vagy *cetus.* Idővel a konvent az adminisztratív ügyek intézését átengedte egy szűkebb hivatalnoki grémiumnak.

A párizsi egyetemen az első években a fakultások magisztereiből álló konvent a rektor felett állt, és ez irányította az universitast. A rektor határozta meg az ülések időpontját, és meghívta a dékánokat és a prokurátorokat. A konvent szokásosan a Saint Julien-le-Pauvre-templomban ülésezett, mégpedig meglehetősen sajátos szisztémában. A döntésre váró témát ugyanis külön-külön beszélték meg a konvent résztvevői. A főhajó négy sarkán helyezkedtek el a nációk képviselői, élükön a prokurátorral, a három magasabb szintű kar kisebb létszámú grémiumainak saját helyük volt középen. Amikor saját csoportjukban egyezségre jutottak, mindenki középre ment, és a prokurátorok, illetve a dékánok előterjesztették javaslataikat, a rektor azután közzétette a döntést. Ha nem tudtak dönteni, a rektor nem sokat tehetett, mert nem volt szavazati joga, maximum elrendelhette a megbeszélés későbbi folytatását. 1350 után – szükségszerűségből – lehetővé tették a többségi vélemény kihirdetését. Ilyenkor a fellebbezést a pápához kellett benyújtani, de még ekkor is maradt egy további lehetőség a tiltakozásra, a fakultások ugyanis visszatarthatták a pecsétőrző láda kulcsait.[17]

Bolognában a rektorok hívták össze a nációk vezetőit, a konvent összehívásához elegendő volt egy rektor vagy a consilariik többségének akarata. A szavazás fehér és fekete babszemekkel történt. Egy magiszter vagy skolasztikus egyetemről való kizárásához a konvent többségi véleményére volt szükség. A gyűlések színhelye a dominikánusok temploma. Minden résztvevő hozzászólhatott a vitatott témához, de a szabályzat lehetővé tette a rektornak, hogy a fecsegőktől megvonja a szót. Előírás szerint az alapszabályon húsz éven belül csak egyszer volt szabad változtatni. A változtatáshoz egy rektor és legalább 24 konventtag kezdeményezésére és az egész universitas, tehát a tanári testület egyhangú jóváhagyására volt szükség. A felülvizsgálatot nyolc fő *(statutarii)* végezte, és döntésüket minden további vita mellőzésével közzétették.

Oxfordban még bonyolultabb a rendszer, itt ugyanis három konvent létezett. Az első, a Black or Previous Congregation az artista fakultás magisztereiből állt. Gyűlésező helyük a Saint Mildred-, majd 1437-től a Saint Mary-templom.

[17] Gieysztor, Alexander, 1993, 123.

A második konvent, a Lesser Congregation, a hivatalban levő tanárokat fogta össze, és főleg pénzügyekkel, az előadások rendjével, tantervekkel és a vizsgákkal foglalkozott. A harmadik, a Full or Great Convocation az összes magisztert (a hivatalt viselőket és nem viselőket) fogta össze. Ez a testület döntött az alapszabály ügyében, mégpedig oly módon, hogy a hivatalt nem viselő magiszterek külön szavaztak. Ez a konvent volt jogosult a fellebbezések elbírálására is.

Az egyetem vezetését több ***tisztségviselő*** segítette, ezek elnevezésében és feladatkörében nagy változatosság tapasztalható. Közülük a legfontosabb a pedellus (bedellus) és a küldönc (nuntius). Ezek a hivatalok ugyanolyan régiek, mint az egyetem. Franciaországban adásvétel tárgyává tették ezeket a tisztségeket. A pedellus a hivatalos felvonulások alkalmával díszes hivatali öltözetében, az egyetem jelvényét (massa) hordozva, a rektor előtt járt. Feladata volt az üléseken a szavazatok összeszedése, tájékoztatás a kötelező olvasmányokról és azok elérhetőségéről, a disputációk helyének kijelölése, a graduáltak jegyzékének vezetése, a konventi és más döntések kihirdetése, a pénzbüntetések behajtása, a bezárásra ítéltek nevének regisztrálása, de a tanszerek beszerzéséért és tárolásáért is a pedellus felelt. Szinte az egyetemek mindegyikében volt főpedellus (bedellus maior, sive generalis), és voltak segédpedellusok (bedelli minores sive specialis). A pedellusok az egyetem tiszteletre méltó polgárainak számítottak, és feleségükkel együtt az universitas tagjainak tekintették őket.

A küldöncök a nációk szerveződésével együtt jelentek meg. Feladatuk a diákok és a családjuk közötti kapcsolatban a közvetítés, úgymint pénz, csomagok és levelek továbbítása. Az egyetemi városokban bankárok is működtek, akik kifizették a diákoknak a szüleik által küldött pénzt, pénzváltóként működtek, és hiteleket nyújtottak.

Bolognában „notarius", Löwenben „dictator" segítette az adminisztratív tevékenységet. Ő vezette az anyakönyvet, regisztrálta a hivatalos iratokat, leveleket írt. Az állás betöltéséhez jó latin nyelvtudást és szép kézírást követeltek meg.

A jogi és gazdasági ügyeket kezdetben a „syndicus" vitte, később a könyvelésre már külön tisztségek létesültek. Az egyetemhez tartozott még a káplán, az ő feladata volt az alapszabály szerinti és az alapítványtevők, valamint az adakozók tiszteletére tartott misék celebrálása. Érdekesség, hogy Oxfordban 1412-ben a könyvtárosi feladatokat is ellátta.

A könyvkereskedők (stationarii) és a kiadók szintén az egyetemhez tartoztak, néhol közvetlenül a rektor felügyelte munkájukat. A másolók (stationarii peciarum) megkapták a professzoroktól az előadások javított szövegét kötetlen ívként (pecia), ezeket lemásolták, és ezt kölcsönözhették a diákok. A könyvárusok könyveket adtak el, másoltattak, és kölcsönökért kaucióként is elfogadtak könyveket. A másolatok készítése, a pecia-rendszer 11 egyetemre – Bologna, Pádua, Vercelli, Perugia, Treviso, Firenze, Nápoly, Salamanca, Párizs, Toulose, Oxford – terjedt

ki. A közép-európai egyetemeken nem a pecia-rendszer, hanem a diktálás *(prunnunciatio)* volt érvényben. Prágában és Krakkóban a magiszterek és a baccalaureatusok diktálták a szövegeket. Párizsban előfordult, hogy a diákok diktálásra kérték a professzorokat, mert költséget akartak megtakarítani. Bizonyos hivatásos másolókat a német és lengyel egyetemeken az írópultról elnevezve *cathedrales*ként említenek. A könyvvel kapcsolatos tevékenységet végeztek még az illusztrátorok és a könyvkötők, akik szintén a rektor vagy a kancellár felügyelete alatt működtek.

Az egyetem gazdasági ügyeit minden intézmény maga kezelte – a középkori könyvelés még viszonylag egyszerű. A bevételek belső és külső forrásból származtak. Belső források: a beiratkozási (immatrikuláció) és a vizsgadíj, a felmentés a graduálási előírások betartása alól, részesedés a nációk bevételeiből és a diákok tandíjából (collactea). Külső források: az alapítványoktól, a királytól, a hercegektől, a városokból érkező adományok, az ajándékok és az örökségekből juttatott részek, az ösztöndíjak, amelyek pénzügyi alapjait tartósan az egyetem kezelte. A kiadások szerények, nagyrészt ünnepségekre, ünnepi lakomákra és fogadásokra, fenntartásra és utazásra költöttek. Költségként merült még fel a jogi ügyek intézése, az épületek és a birtokok kezelése, valamint az egyetemi élet tartozékának tekintett jelképek beszerzése, gondozása. A professzorok fizetése viszont nem ide tartozott, mert ezt másként oldották meg. A hivatalnokok sem fizetést kaptak, hanem részesedtek a büntetések díjából és a tandíjból, továbbá természetbeni juttatásokat kaptak.

A tandíjat (collectae) évente egy vagy két alkalommal fizették be a diákok. Ennek összege a középkor vége felé nem volt magas, viszont a vizsgadíjak, a fokozatszerzés összege és a magisztereknek és a pedellusnak szánt ajándékok tetemes terhet jelentettek a diákoknak. A 15. század második felétől alapszabályban maximálták a vizsgadíjakat.

Az egyetemi kassza (arche) feltöltését az egyetemi bíróság által fegyelemsértésért és az alapszabály megszegéséért kirótt büntetési díjakból fedezték. Némelyik intézmény egészen precíz büntetőkatalógussal rendelkezett.

A lipcsei Collegium Minus alapszabályában olvasható a következő rendelkezés (1438):

> „…ha valaki felemel egy követ azzal a szándékkal, hogy megdobjon vele egy magisztert, 10 groschent fizet; amennyiben eldobta a követ, de az célt tévesztett, 8 gulden; amennyiben eltalálta a magisztert, sokkal nagyobb összegű pénzbírsággal sújtják".[18]

[18] Idézve in: Gieysztor, Alexander, 1993, 130.

A verekedésért járó pénzbírság összege aszerint változott, hogy az áldozat sérülése átmeneti volt-e, vagy tartós. A bécsi egyetemen megostorozták azokat a diákokat, akik a pénzbüntetést nem tudták kifizetni. A pénzbüntetéseket és a tandíjat a pénztárosnak (receptores) fizették be, bár sok helyen a tandíjat közvetlenül a magiszter szedte be. Az angol egyetemeken a prokurátor intézte a pénzügyeket, a legrégibb oxfordi számadáskönyvek a 15. század közepéről maradtak fenn. Az oxfordi kiadások között tetemes összeget jelentett a graduáltak tiszteletére évente megrendezett lakoma. Némileg mások voltak a körülmények Közép-Európában: a krakkói egyetem 1400-ban, a másodszori alapításkor részesedett a királyi vámból és a sóbányák bevételéből, valamint a püspöki egyházi adományokból. Az egyik részből kilenc professzort fizettek, az egyházi adományból pedig az ars fakultás tanárait díjazták.

3. A KÖZÉPKORI EGYETEM ÉPÜLETEI

A késő középkortól kezdve – amikorra a tanítási rendszer nagyjából stabilizálódott, és a diákok száma megnőtt – az egyetemek már kevésbé éltek a szecesszió lehetőségével, és egyre fontosabb lett az egyetem felszerelése taneszközökkel, ami viszont már állandó épületet igényelt. Előtte az épülettel jó ideig nem kellett foglalkozni. Kezdetben Bolognában és Párizsban a magiszterek által bérelt magánlakásokban tartották az előadásokat, a gyűlések és vizsgák színhelye pedig a templom volt. A 14. században a párizsi teológiai fakultáson már kezdtek épületeket bérelni, és egy századdal később már vásároltak vagy építettek is, főleg a Szajna bal partján, ahol kialakult az egyetemi negyed: a híres Quartier Latin. Hasonló volt a helyzet más egyetemi városokban. Amikor az ars fakultáson már egyre több a diák, szükség lett közös szállásra, azaz a kollégiumokra.

1420-ban egy különleges épülettípus keletkezett, a „bölcsességek háza" (domus sapientiae vagy sapienza), ennek előképe a bolognai spanyol diákok kollégiuma 1365–1367-ből. A sapienza helyiségeit kezdetben egy négyzet alakú udvar köré építették. A 16. században ez módosult, akkor már előadótermeket, vita céljára szolgáló helyiségeket, könyvtárat, irodákat, archívumot és doktori szobákat is terveztek, ilyen például a Palazzo della Sapienza épülete.[19]

Az angol egyetemek az elsők között költöztek önálló épületbe. Az első ilyen célra tervezett épület a Congregation House Oxfordban. 1320-ban építtette Thomas Cobban, Worcester püspöke a konvent számára. A következő ilyen épület

[19] Kiene, M. (1988): Der Palazzo della Sapienza – Zur italienischen Universitätsarchitektur des 15. und 16. Jahrhunderts. In: *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte,* 23/24. 219–271.

a teológusok iskolája, a Divinity School, amelyhez további oktatási célú épületrészeket kapcsoltak, napjainkban ezt a Bodleian Library használja. Cambridge-ben hasonlóan jött létre a Schools Qudrangle.

Salamancában is megmaradt egy négyzet alakú udvar és egy helyiség az eredeti állapotában. A katedra és a magas fapadok a teológusok tantermének részei, ezekkel szemben valószínűleg a földre terített szalmán ültek a diákok, ugyanúgy, mint Párizs magánházas iskoláiban.

Franciaország egyetlen megmaradt középkori iskolaépülete Orléans-ban a gótikus Salle de Thiers. Ez egy kétemeletes, két nagy teremből álló épület – az egyik terem könyvtár, a másik előadóterem –, a 15. század első felében épült.

Németországban hasonló a helyzet, itt feljegyzések maradtak fenn azon testületektől, amelyek évenként átvizsgálták az épületeket, és elrendelték a szükséges felújításokat.

Az egyetemi élet fontos feltétele a könyvtár megléte. A fakultások érdekeltek voltak abban, hogy az oktatáshoz szükséges dokumentumokat biztonságos körülmények között, mégis hozzáférhetően tárolják. Az első egyetemi könyvtár Salamancában létesült a 13. században. Természetesen polcon, szekrényekben, ládákban már korábban is tároltak könyveket, némelyiket szükségszerűségből írópulthoz láncolva. A könyvek beszerzéséről és áráról részletesen tudósítanak a számadáskönyvek, de gyakori volt az ajándékozás útján, illetve a hagyaték révén történő állománygyarapítás. A középkor legnagyobb könyvtára, a Sorbonne 1338-ban már 1722 kéziratos könyvvel rendelkezett. Az összehasonlítás kedvéért még néhány adat: Heidelberg egyeteme 1396-ban 396 kódexet, Prágáé pedig 1367-ben 177 kódexet birtokolt.[20]

Kéziratokat sokáig csak a kolostorok scriptoriumaiban másoltak, de idővel a világi könyvek másolásának tilalma és a könyvek iránti megnövekedett kereslet miatt ez a tevékenység átkerült az egyetemre, sőt komplex, jövedelmező rendszerré fejlődött. Egy 1316. évi párizsi statútumból megismerhető a könyvmásolás rendszere. A műhelyt a stationarius irányítja, és olyan írnokokat foglalkoztat, akik az egyetemi korporáció tagjai. A stationarius egymás után adja ki az egyes részleteket, amelyek másolatai a négy lapból álló füzetet alkotják, ez a már emlegetett pecia, amit külön-külön árulnak. A füzet minden egyes lapjára 2-2 oszlopban írnak, és felül a sarokban ott van a füzet száma.[21] A könyviparhoz tartoztak a pergamenkereskedők, akik minden eladott 40 darab (botte) után adót (taxát) fizettek az egyetemnek, ezzel jó bevételi forrást teremtve annak. Ide sorol-

[20] Weber, Wolfgang E. J., 2002, 67.

[21] Sz. Jónás Ilona, 2010, 389. – Ilyen felülről számozott peciák fennmaradtak Aquinói Tamás kézírásával is, egyébként Aquinói Tamás *Summa Theologiá*jához 75 bárány bőrét kellett pergamenné munkálni.

hatók még a korrektorok, az illusztrátorok,[22] a könyvkötők, az aranyművesek és a zománcozók.

A könyvtárak mellett minden egyetem fontosnak tartotta értékei biztonságos, kincstárban történő elhelyezését. Ezek a pecsét, a jogar, a kelyhek, az egyházi kegytárgyak, a miseruha, a zászlók, egyes fontos okmányok és az anyakönyvek. A készpénz és a pecsét őrzésére a céhládákhoz hasonló különleges ládák készültek, speciális zárszerkezettel. Így például az anglo-germán náció párizsi pénzesládáját csak nyolc személy együttes jelenlétében lehetett kinyitni: négy személy, a prokurátor, a receptor és két magiszter nyitotta a külső ládát (archa exterior), a másik négy magiszter pedig a belsőt (archa interior). Az 1500-as években már minden egyetemnek volt saját épülete, előadótermekkel, könyvtárral, kápolnával, kincstárral, diákok és tanárok szálláshelyeivel, kollégiumokkal felszerelve. Ezek az épületegyüttesek díszes kivitelükkel a középkori városépítészet megbecsült színhelyei.

4. A KÖZÉPKORI EGYETEMEK JELKÉPEI

A középkori egyetemen megalakulásától fogva nagy jelentőséget tulajdonítottak a ruháknak, a jelképeknek és a sokféle ünnepségnek. Az egyetem működtetésében stabilizáló szerepe volt a rítusok és a ceremóniák évről évre ismétlődő rendjének. Ilyenek a konvent működtetése, a beavatási ceremóniák, a vizsgák, a bemutatkozó előadás, a bírósági ülések, az előadások, a misék, sőt a közös étkezések is. Az ünnepségek nagyon precíz előírások szerint zajlottak. A megszólalás rendje, meghatározott szófordulatok használata, a tárgyak, a kísérőzene, a fényhatások, a gesztusok, a ruházati előírások mind-mind szabályozottak. Az ünnepségek megtartása az egyetemi élet fontos része.

Az egyetemi jelvények: a jogar, a pédum, a rektori lánc, a gyűrűk, a pecsétek, a kelyhek, a kulcsok, az alapító oklevél, az anyakönyv, a talárok és a barettek. A jogar az egyetemi autonómia és a rektor ítélkezési jogának külső hatalmi jelvénye. A krakkói egyetemnek a 15. és a 16. században négy péduma van, azaz minden fakultás saját hatalmi jelvényt használ, amit ünnepélyes alkalmakkor pedellusok visznek a rektor előtt. Bolognában a doktorok avatásukkor (promóció) aranygyűrűt kaptak. Ez a szokás Uppsalában mind a mai napig él.

A talár viselése a világi klerikusok öltözködési szokásaihoz kapcsolódik. Az ún. cappa clausa egy bő szabású köpeny, kivágással a fejnél és kapucnival ellátva. Ez

[22] Az illusztrátorok a ciszterciták és a domonkosok puritánságra törekvő szabályai miatt szorultak ki a kolostorokból és keresték helyüket az egyetemek körül.

a ruhadarab a 13. század óta ismert, és a magiszterek és a doktorok szokványos viselete. A 14. században megváltozott ennek az öltözetnek a szabása. Németországban, Hollandiában és Oxfordban elterjedt a bő ujjas talár (mit weit geöffneten ärmeln). A színeknek ekkoriban még nem volt jelentőségük. A világi divat hatása megmutatkozott a barettek, sapkák, válltömések és vállszalagok szabásában. A középkor vége felé már minden karhoz különböző színű és eltérő szabású talár tartozott: a teológusoké Párizsban fekete, Oxfordban és Cambridgeben skarlátvörös, Salamancában, Coimbrában és Perpignanban fehér. Az orvosi kar talárja zöldessárga vagy vérpiros, a kék színt az artista fakultás kapta, skarlátvöröset hordtak gyakran a kánonjogászok is. Bolognában a római jog tanárai hermelinnel szegett skarlátszínű talárt viseltek. A kánonjogász doktorok kék, könyékig érő ujjas köpenyt viseltek, hozzá mókusprémmel bélelt föveget (pileus). A rektor 1432-ben fekete, nyakig begombolt cappa manticatát viselt és ugyancsak mókusprémmel bélelt föveget. Nyári időszakban engedélyezett volt a könnyebb öltözet. A 14. században a bolognai doktorok – a teológusok kivételével – kerek, skarlátvörös barettet és hosszú, hermelinnel vagy mókusprémmel szegett talárt (supertunica) viseltek. A diákok viselete a hosszú, fekete, kapucnival ellátott reverenda (tabardum).

Párizsban a 14. században a kánonjogászok piros talárt hordtak, mókusprémmel szegve, hozzá skarlátvörös barettet, az orvostudományi fakultás tagjai barnáslila talárt (cappa rotunda). Az ars fakultás magiszterei számára könyökvédővel (epitoge) ellátott talár volt az előírásos viselet. Az ars fakultás baccalaureatusai barnásfekete reverendát viseltek, és sikeres disputai szereplésük után (determinatio) kék talárt és mókusprémmel szegett barettet hordhattak. A diákok hétköznap subtunicát (rövid tunikát), ünnepnapokon pedig supertunicát (hosszú tunikát) hordtak.

Oxfordban a kancellárhelyettes skarlátvörös supertunicát viselt, amelynek az ujjai szürke prémmel voltak bélelve, ehhez fejfedőként keskeny szélű sapkát (pileus) viselt. 1350-után a teológus magiszterek számára a zárt cappa clausa és fekete barett volt az előírás. A kánonjogász doktorok fekete cappa clausát, a római jog doktorai pirosat, az orvosdoktorok karmazsinpirosat viseltek. Az ars fakultás magisztereinek ruházata fekete cappa clausa, később ujj nélküli roba vagy tóga járta, barettet ők nem hordhattak, mert még nem voltak doktorok.

Közép-Európában a diákok hosszú supertunicát, a klerikusok reverendát viseltek kicsi, alacsony kalappal, a színek tekintetében a 16. századig kevés kötöttség volt.

Külön figyelmet érdemelnek az egyetemi pecsétek és érmék, hiszen ezzel hitelesítették az általuk kiadott dokumentumokat, így ez az autonómia egyik szimbóluma. Kezdetben Párizsban még tiltották az egyetemi pecsét használatát, később ezt pápai hatásra feloldották. A párizsi egyetemi érem szövege a francia

forradalomig a következő: „S.(igillum) UNIVERSITATIS MAGISTOR(um) (et) SCOLARIV. (m) PARISIUS", a képi rész Szűz Máriát ábrázolja, Szent Miklóssal és szent Katalinnal, két doktorral és hat diákkal, könyvvel a kezükben; a hátoldalon a felirat: „SEGRETUM PHILOSOPHIE" a bölcsesség (sapientia) képmásával.[23] Az érem érdekessége, hogy nem egyetemi épületet ábrázol, mint ahogy ez később gyakran előfordul, hanem ezen a pecséten az egyetemet az őket alkotó személyek egyházi védelem alatt álló korporációjaként értelmezik.

Az európai egyetemek címereiről és pecsétjeiről – többek között a budai egyeteméről – tudósít Ulrich von Richental híres krónikája, aki jelen lévén a konstanzi zsinaton, rögzítette a résztvevő küldötteknél levő tárgyak heraldikai jellegzetességeit.

[23] Idézve in: Gieysztor, Alexander, 1993, 137.

VIII. A KÖZÉPKORI EGYETEM OKTATÁSI RENDSZERE ÉS A KAROK HIERARCHIÁJA

1. A KÖZÉPKORI EGYETEM OKTATÁSI RENDSZERE

A középkori egyetemek legstabilabb elemei és sokban hasonlóságot mutató tényezői az oktatás módszerei és a tananyag tartalma. Természetesen nem minden egyetemen oktatták a trivium tárgyait olyan részletességgel, mint Oxfordban. A realisták és a nominalisták vitáiból itt is adódhattak eltérések. Viszont egészen biztos, hogy mindenütt a Szentírás és a *Biblia* a tanítás alapja. Oktatták még Arisztotelész tanait, Euklidészt, a kánonjogot, Hippokratész és Galénosz tanait. A középkori egyetemi oktatás kereteit *a tudományok klasszifikációja, a tudományok rangsora és az oktatás módszere* jelöli ki.

Magát az oktatást nem annyira a tanárok tudományos képzettsége, sokkal inkább az ismeret-átszármaztatás módja határozta meg. Ez főleg az ars fakultásra érvényes megállapítás, ahol egyszerűen fejezetekre szedve tanították a különböző könyveket. Ezért az előadó tanár személyét sokszor sorsolással vagy egyszerűen annak életkora szerint választották ki. Tehát az egyetemeken nagyrészt rögzítve volt, hogy melyik tanár melyik szöveget, milyen sorrendben, a nap mely részében, milyen honorárium ellenében tanítja. Ennek részben az volt a célja, hogy minden magiszterre egyszer sor kerüljön a sokak által látogatott és vizsgákhoz feltétlenül szükséges előadások tartására, amitől a magiszter jövedelme is függött: Ebből eredt a tanítandó könyvek megkülönböztetése rendesekre (libri ordinarii) és rendkívüliekre (extraordinarii).

A *tudományok klasszifikációja* a középkori tudományok, azaz a szakmai tekintélyek által kinyilvánított listák rendje szerint történt. A 12. századtól a tudományok kánonja a következő: a teológiáé az elsőbbség, ezt követi a jog, majd az orvostudomány és a szabad tudományok/művészetek (ars) zárják a sort. Magukat az egyetemi karokat is ezek alapján nevezik el. Egy-egy tudomány határterületén időnként lehetőség nyílt új tartalmak megjelenítésére, így például Bolognában a jog kiegészült mindenféle praktikus, notáriusok számára fontos tartalommal, vagy az orvostudományban megjelent a sebészet oktatása. A tudományok határai különösen a quadrivium tárgyainak határterületén képlékenyek, Bolognában

és Páduában asztronómiát is tanítottak, Salamancában pedig zenét. A rendszer merevsége miatt számos terület – így a költészet, a történelem vagy a szokásjog – a jelentőségénél sokkal kisebb szerepet kapott, vagy éppen ki is szorult az egyetemi oktatásból.

A hét szabad művészetbe tartozó tartalmak azonban korántsem olyan egyértelműek, mint ahogy az első megközelítésben tűnik. A septem artes liberales fogalmi határai időben és tartalomban meglehetősen tágak.

Petrus Alfonsi 12. századi szerző, gyakorló csillagász és arab tudományos szövegek fordítója *Egyházi tudomány* (Disciplina Clericalis) című, sokat használt könyvében a hét szabad művészet tárgyaiként a dialektikát, az aritmetikát, a geometriát, a zenét, az asztronómiát és az orvostudományt említi. Hetedikként felveti a közvetlenül nem érzékelhető dolgokra vonatkozóan a választás lehetőségét, eszerint:

> „Azon filozófusok, akik elfogadják a próféciák lehetőségét, azt mondják, a hetedik szabad művészet a necromantia. … Akik nem hisznek a jövendőmondásban, azt mondják, a filozófia. Akik pedig nem tanulmányozzák a filozófiát, azt mondják a grammatika."[1]

A necromantia fogalma alatt olyan dolgok tudományát érti, amelyek rejtve maradnak az érzéki és intellektuális megismerés elől, és amelyek működését az emberek jelentős része nem képes megérteni.[2]

A középkorban a „filozófiát" is igen sokféleképpen értelmezték. A *11. táblázat* a középkori tudományrendszertan néhány felosztási rendjét szemlélteti.

Különösen sok problémát okozott a mechanikai jellegű ismeretek integrálása, nem is nagyon érthető, miért került ki a technikai tudás a tanítandó ismeretek kánonjából. Pontosabban: azt lehet sejteni, hogy az ilyen jellegű értékes, eladható tudás egy másik csatornán, apáról fiúra, mesterről tanítványra átadva terjedt el. Ez a megkülönböztetés úgy jelenik meg a tudományok klasszifikációjában, hogy elválasztják egymástól a szabad tudományokat (artes liberales) és a mechanikus ismereteket (artes mechanicae). Mindez nem jelenti ezen utóbbi tudás nyilvános leértékelését. A mechanikáról a 7. században azt gondolták, hogy az „olyan tudás vagy tanítás, amelyben rejtett módon megjelenik minden dolog lényege (fabrica rerum omnium)".[3]

[1] Idézve Charles Burnett-től in: Láng Benedek, 2007, 20.

[2] Idézve David Pingree (szerk.) Picatrix c. könyvéből, ez az arab mágia latinra fordított kézikönyve in: Láng Benedek, 2007, 21.

[3] Bischoff, B. (1958): Eine verschollene Einteilung der Wissenschaften. In: *Archives d'Histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge.* 16.

Alcuin-féle (735–804) felfogás	Hugo de Sancto Victore (kb. 1097–1141) felosztása a Didascalion alapján	A skolasztikus Dominicus Gundissalinus (meghalt 1181) rendszere
1. fizika – ennek részelemei: aritmetika, asztronómia, asztrológia, mechanika, medicina, geometria, muzsika 2. logika – összetevői: dialektika, retorika 3. etika	1. philosophia theorica – részei: teológia, aritmetika, geometria, asztronómia, zene, fizika 2. philosophia practica – részei: etika, ökonómia, politika 3. philosophia logica – részei: grammatika, retorika, dialektika, szofisztika-szillogisztika 4. philosophia mechanica – részei: a hét készség (gyapjúfonás, fegyverkészítés, hajózás, földművelés, vadászat, orvoslás, színészet)	1. philosophia divina – teológia 2. philosophia humana – az alábbi részekből áll: 2. a) philosophia propedeutica – grammatika, logika, ars disserendi (fogalmazás), poetica, historia, rhetorica 2. b) philosophia theoretica – matematika, fizika, metafizika 2. c) philosophia practica – etika, ökonómia, politika

11. táblázat: A középkori filozófiaértelmezés néhány példája

A tudomány- és tananyagrendszerek Alcuintól Erasmusig terjedő áttekintése részletesen megismerhető Mészáros István primer források felhasználásával készült tanulmányából.[4]

Hugo de Sancto Victore (1097–1141) az enciklopédikus irodalom folytatásának tekintett *Didascalicon*jában a szent és a világinak tekintett tudomány keveredik egymással. Rendszerében első helyre kerülnek a szaktudományok és a filozófia, és a második szintre helyezi a hermeneutikát. Összegző művében azt írja a mechanikai jellegű tudományokról, hogy azok segítségével az ember megkísérli utánozni a természetet, annak érdekében, hogy az ember a testiségéből adódó lehetőségeit növelje. Osztályozási rendszerében a mechanikai tudományokat az artes liberalessel egyenértékűeknek tekinti. Felosztási rendjében az artes mechanicae-t is hét összetevőre bontja, ebből három a testen kívüli dolgokra, a maradék négy a testi dolgokra vonatkozik. Az első háromba tartozik: 1. a szövés (minden ruházathoz használható anyaggal); 2. a kézművesség (a fazekasság, a kőfaragás, az építészet, a fa- és fémmegmunkálás és a bányászat); 3. a nautika (és a kereskedelem).

[4] Mészáros István (1982): Ars, litteratura, philosophia. Tudományrendszerek Alkuintól Erasmusig. *Filológiai Közlöny.* 1. sz. 1–37.

A másik négybe tartoznak: 1. a földművelés (ide tartozik még minden, ételkészítéssel kapcsolatos ismeret); 2. a vadászat; 3. az orvostudomány és 4. a színházművészet.

A középkori átmeneti állapotokra, azaz a szabad, könyvből tanulható és a gyakorlatban elsajátítandó ismeretek keveredésére utal egy korabeli feljegyzés: „A lotharingiai Vassor apátság iskolájában a 12. század végén még együtt tanulták és tanították az iskolás tudományokat, azaz a »litteraturá«-t, az artes bizonyos részeit, a *Biblia* olvasását, de még az arany, az ezüst és a bőr megmunkálását is."[5]

Egy párizsi magiszter – a későbbi angol főpap, Robert Kilwarbly – a kor igényei szerint módosítja ezt a sémát, amennyiben az eretnekgyanús színházművészetet kiveszi a listából, az építészetnek viszont helyet szorít. Hugo de Sancto Victore rendszerét Kilwarbly a következőképpen módosítja: a szövés helyére – textilművészet, a nautika helyére – kereskedelem, a vadászat helyére – az ételkészítéssel és tartósítással kapcsolatos ismeretek kerülnek.

Az enciklopédikus irodalom több képviselője közül, munkamódszere miatt, érdemes kiemelni a dominikánus Vincentius Bellovacensist, akit rendje az 1230-as években a *Könyvek könyvé*nek megírásával bízott meg, azzal a céllal, hogy minden olyan ismeretet gyűjtsön össze, amire azoknak a szerzeteseknek van szükségük, akik nem részesülhettek magasabb szintű oktatásban. Műve elkészítéséhez a találékony szerző azt a munkamódszert választotta, hogy szerzetesek egy csoportjával gyűjtette össze az anyagot, amit aztán ő maga szerkesztett egybe.

Aquinói Tamás – Boethius *De Trinitate* című művéhez írt kommentárjában – arról értekezik, hogy minden mechanikai tudománynak, amelyek közé a medicinát is sorolja, gyakorlati jelentősége van, és lényegében az ember „nem szabad részével", a testtel foglalkozik, ezért nem sorolható be a szabad művészetek közé, hanem csak szolgáló tudományként/segédtudományként *(artes serviles)* értelmezhető.

Még nehezebb válaszolni arra a kérdésre, hogy miért maradt ki a szabad tudományok rendszeréből az építészet. Varro (i. e. 116–27) még magától értetődően az artes liberales részének tekintette az architektúrát, hiszen ennek művelése alapos matematikai tudást feltételezett, ami a quadrivium része volt, a geometriával együtt. E témában érdekes a Németországból Amerikába menekült művészettörténész, Panofsky véleménye, aki hasonlóságot talált a skolasztikus gondolkodás és a gótikus építészet között: úgy a filozófusok, mint az építészek gondolkodásának hátterében egyfajta közös mentális habitus létezését vélelmezte.[6] Szerinte a skolasztikus gondolkodási mód, amelyet iskolai tanulmányaik során minden bizonnyal az építészek is megismertek, hatással volt a kultúrára, és így az építé-

[5] Idézve in: Mezey László, 1979. 14.

[6] Panofsky, E. (1951): *Gothic Arhitecture and Scholasticism.* Latrobe, Pennsylvania, 8.

szetre. A közvetlen egyetemi kapcsolatok csak egy-egy építésznél mutathatók ki. Feltehetőleg az egyetemi városokban, ahol nagy építkezések folytak, és sok vita, érdekütközés lehetett arról, hogy ki vezesse az építkezést: az egyetemi emberek vagy a külső építészek. Az igazán nagy építkezések a 13. században kezdődtek, itt a tervezésben és a kivitelezésben egyre inkább azok az építészek jutottak vezető szerephez, akik az elméleti és a gyakorlati tudást együtt birtokolták, ilyen személy történetesen az olasz Pietro de' Crescenzi vagy később Leon Battista Alberti.

Conrad Kyesernel (1366–1405), egy színes illusztrációkkal díszített hadászati kézikönyv *(Bellifortis)* orvosi és mérnöki képzettségű szerzője rendszerében a tradicionális tárgyakkal keverednek a mágiával kapcsolatos tárgyak, az ő felsorolásában szerepel az alkímia és a geomancia is.[7]

A tudományok rangját a középkorban alapvetően vallásos jellegük határozta meg, az számított értékesnek, aminek a spirituális ereje nagyobb volt, ami pedig csak az adott személy individuális „gazdagodását" szolgálta, azt profánnak tekintették, az volt a rangsorban kevésbé értékes. Az egyetemi életben mindez a hatalmi viszonyokban és a presztízsben nyert kifejezést. A legfontosabb a teológiai kar, amit a jogi és az orvosi kar követett, és az ún. magasabb tudományokra előkészítő ars fakultás volt a rangsor alján. A 14. században több olyan iskola is létezett, ahol csak az artes liberales szerint oktattak, de azok csak akkor kaptak egyetemi rangot, ha teológiai, jogi vagy orvosi karral is rendelkeztek. Egyébként a négy karból álló teljes egyetem ritka a középkorban, ilyen talán csak a párizsi, az oxfordi és a cambridge-i. Az 1380 után alapított egyetemeken már könnyebb lett volna mind a négy kart működtetni, de erre sokszor a kevés diák miatt nem került sor.

A tanulmányok befejezése és a vizsgák letétele után elvileg minden végzett diák elhelyezkedési esélyei egyformák voltak, a gyakorlatban viszont a teológiában a párizsi, a jogtudományban pedig a bolognai végzettség a többinél értékesebbnek számított.

[7] Láng Benedek, 2007, 64., 84. – A geomancia eljárásai olyan pontokból indulnak ki, amelyeket egy adott kérdésre választ kereső személy helyez el véletlenszerűen, majd e pontok különféle alakzatait táblázatok megfelelő sorába helyettesítve választ talál a jövőt illető kérdéseire.

2. OKTATÁSI MÓDSZEREK A KÖZÉPKORI EGYETEMEKEN

Az oktatási módszerek tekintetében a teológia és a logika tárgyában Párizs, a jogtudományban Bologna és az orvostudományban Salerno rendszere a mérvadó.

A humanizmus idejéig még nem beszélhetünk iskolai osztályokról, ennek ellenére ismert volt a diákok bizonyos mértékű elkülönítése, ennek *locationes* volt a neve, és azt jelentette, hogy képességeik különbözősége alapján tanulói csoportokat hoztak létre, amelyek a tanterem különböző sarkaiban helyezkedtek el, a tanár pedig felváltva foglalkozott velük. A diákok jó ideig a földön, szalmán ültek. Írni maximum a korlátozott befogadóképességű viasztáblára lehetett. A tintával való jegyzetelést és a padokon való ülést kezdetben tiltották, az utóbbit azzal az indokkal, hogy alázatosságra kell nevelni az ifjúságot. A párizsi egyetem artes fakultása már 1387-ben a pápához fordult e tilalom feloldásáért, mert a nemesi származásúak ezt megalázónak tartották. Kérelmük ellenére még Estouteville bíboros 1452-es reformja sem engedélyezi lócák elhelyezését, de már támogatja a tollbamondás alkalmazását.

Az oktatás módszerei kapcsán Hajnal István hívja fel a figyelmet arra, hogy a klasszikus, a könyv és írás nélküli időszakban a ***skolasztikus-verbális módszert*** követik, aminek végső soron az a lényege, hogy a tananyagnak bármikor felidézhető módon kell a „fejben" lennie.[8] A pergamen viszonylag drága, ezért mindennapos használatra inkább viasztáblát alkalmaztak, amire kevés szöveg fért, és azt is állandóan le kellett törölni. Mindez sajátos módszertani megoldásokhoz vezetett. A nyilvános előadások (lectio publica) úgy zajlottak a diktálásra berendezkedett egyetemeken, hogy a kötelezően előírt tankönyvből a magiszter felolvasta és pontról pontra kommentálta az előírt tananyagot, azt minden oldalról megvizsgálva, és elmagyarázva a szöveg különböző értelmezési lehetőségeit. A több éves gyakorlat alapján már előre lehetett tudni, hogy az egyes órákon a szöveg mely részei kerülnek kommentálásra, ezért kialakult az a gyakorlat, hogy a diákok már otthon előkészültek az előadásra, mesterük és idősebb társaik előre elmondták nekik fennhangon az előadás szövegét. A tényleges lectio csak a tananyag hivatalos megerősítése volt. A lectio után rögtön ismétlés következett, majd a felmerült kérdéseket idősebb diákok vezetésével megbeszélték, a sok ismétlés (repetitio) és ez a fajta emlékezetbe vésés (recordatio) tette lehetővé, hogy könyv nélkül is megtanulták a tananyagot. A hosszú, tartós gyakorlás lehetővé teszi, hogy a tudomány minden része személyessé váljék, és így jó esetben egy életre megmaradjon. Mindehhez nélkülözhetetlen a diákszállások, kollégiumok speciális, tanu-

[8] Mészáros István, 1972, 266.

lásra ösztönző légköre. Ezzel a gyakorlattal is magyarázható, hogy a pecia-eljárást követő dél-európai egyetemeken a kollégium nem vált olyan fontossá.[9]

A taneszközöket tekintve szót kell ejteni a könyvkultúra gyökeres középkori átalakulásáról. Ennek első megnyilvánulása az olvasható papírtekercs (volumen) helyett a változatos méretű, de lapozható kódex formátum megjelenése. Ez utóbbit többnyire a scriptoriumokban készítették a drága pergamenre, ami miatt ezek a könyvek drágák, és többnyire csak a kolostorokban elérhetők. A 13. század második felében Párizsban már az egyetemhez kapcsolódó laikus miniátorok is működtek.[10] Bolognában ugyanekkor figurális jelenetekkel díszítették a fontosabb egyházjogi munkákat, így Gratianus *Decretum*át. Bolognából egyébként nagyon sok, ott készült kódex került külföldre, ezekkel kapcsolatban érdekes, hogy az illusztráció helyét legtöbbször szabadon hagyták, és a kifestésre csak a rendeltetési helyen került sor.[11] Egy másik fontos újítás a párizsi Hugo de Sancto Victore nevéhez fűződik, aki tökéletesítette a központozást, címeket és szakaszokat vezettek be a szövegbe, a könyveket fejezetekre osztották, és betűrendes tárgymutatókat alkalmaztak. Ennek köszönhetően a könyvek könnyebben olvashatóak lettek, aminek az olvasásra is hatása lett, ugyanis a korábban általános hangos olvasás mellett új mozzanatként megjelent az elmélyültebb ***csendes olvasás***. Ez egyrészt megszabadította a klerikusokat legnagyobb félelmüktől, ami abban nyilvánult meg, hogy valamit rosszul olvasva nevetségessé válnak, másrészt lehetővé tette az elmélyültebb gondolkozást. Ugyancsak technikai jellegű változtatás az ún. ***pecia-eljárás*** bevezetése a könyvek sokszorosítására. Ennek lényege az, hogy egy alappéldányt (exemplar) készítettek, és azután ebből dolgoztak a másolók. Maga az eljárás a következőképpen zajlott:

> „A másolónak egy számozott, két dupla, peciának nevezett ívből álló füzetekre bontott példányt adtak. A másoló egymás után vette magához a lapokat (pecie), miközben kollégái a többi füzetet másolták: ekképp egyszerre több másoló dolgozhatott ugyanazon a szövegen, aminek következtében egy adott műről viszonylag rövid idő alatt jóval több másolat készülhetett."[12]

Ezt a csak Itáliában és Franciaországban elterjedt eljárást nagyjából 1350-ig alkalmazták, Angliában, Közép-Európában és a német kultúrában a ***diktálás*** módszere volt szokásban. 1355-ben a párizsi szabad művészetek karán felmerült az a kérdés, hogy melyik a jobb tanítási módszer: a szabad beszéd vagy a diktálás? Komoly

[9] Hajnal István, 2008, 39–40.
[10] A szakirodalom 17 ilyen festőműhelyről tesz említést. (Török Gyöngyi, 1985, 36.)
[11] Uo. 37.
[12] Idézve in: Le Goff, Jacques, 2008, 170.

megfontolás után az első mellett döntöttek, azaz azt a követelményt támasztották a tanárokkal szemben, hogy olyan gyorsasággal beszéljenek, hogy a diákok meg tudják az előadást érteni, de ne tudják azt szóról szóra leírni – ez a ***modus pronuntiantium*** metódus. A kiejtés (a pronuntiatio) tanítása a latin grammatika alapvető feladata. Azért volt fontos a beszélt latin jó kiejtése, hogy megtanulják a diákok a betűk megkülönböztetését, a szavak és a mondatok helyes elválasztását és összekötését. Ekkoriban a kezdő diák még nem látott maga körül sok írásos szöveget, ha hibátlanul akart írni, akkor a szöveg világos és tagolt kiejtésére volt szüksége, azaz nem a szemével, hanem a fülével kellett megalkotnia az írásképet. A tanárnak a szöveg olvasása nélkül illett az óráját megtartania. A precizitás kedvéért még azt is szabályozták, hogy az esetleg szükséges ismétlésre csak két alkalommal kerülhetett sor. A döntést hathatós szankciókkal is megtámogatták, a szabályt megszegő magiszter tanítási engedélyét egy évre visszavonták; a fütyüléssel, lábdobogással vagy kiabálással tiltakozó diákokat pedig egy évre kizárták a karról. A szigorú döntés hátterében az állt, hogy a diktálás bizonyos értelemben kereskedelmi ügyletté vált, egyrészt a diák részéről, aki leírta és később eladta a „jegyzetét", másrészt a tanár szempontjából, aki ezúton széles hallgatósághoz és ennek megfelelően jelentős jövedelemhez jutott. A diákoknak azért is szükségük volt a könyvekre, mert ők maguk is tanítottak, illetve ha valamilyen állásra pályáztak, kérhették tőlük „jegyzeteik" bemutatását. A diktált előadások letisztázását az ünnepnapokhoz illő jámbor cselekedetnek tartották, és akkor végezték. Bécsben 1389-ben minden pronuntiatort, tehát azokat, akik kari engedéllyel diktálják a könyveket, köteleztek arra, hogy pontosan, jól artikulálva, lassú tempóban, a vesszőket, pontokat, bekezdéseket jelölve olvassák a szöveget.

A diktálás módszerének ismert egy másik gyakorlata, az ún. ***reportatió***nak nevezett metódus. A reportátor vagy rappourteur, azaz a „továbbadó diák" feladata, hogy segítsen azokon a szegény diákokon, akiknek nincs pénzük arra, hogy megfizessék a „doktorokat".[13] A haladó diák feladata az volt, hogy a kollégiumban, a tanárral együtt vagy általa ellenőrizve összefoglalja a tanári előadás lényegét, és ezt továbbadja fiatalabb társainak.

A diktálást tanári részről gyakran mechanikus tevékenységként értelmezték, abból kiindulva, hogy a tananyag beosztásában évről évre ugyanazok a könyvek szerepeltek. Valójában a megértetés kedvéért a tanárok kénytelenek voltak egyszerűsíteni, rövidíteni az eredeti szöveget. Már a 12. század közepétől panaszkodnak a diákok, hogy nem könyvből (in libris), hanem füzetekből, saját jegyzeteiket használva tanítanak a tanárok.

[13] Ebben az összefüggésben „doktorok" alatt a használatos tankönyveket értik. In: Hajnal István, 2008, 138.

A gyakorlati oktatás egy másik formája a ***resumptio,*** ami ugyancsak a mindennapi tanári előadások összefoglalója, de ez a korábbi metódusnál szervezettebb formában történik. Lipcsében 1496-ban a kar külön tanárokat rendelt ki azért, hogy foglalkozzanak grammatikai, logikai, retorikai és filozófiai resumptiókkal. Ez a gyakorlatban úgy történt, hogy egyik nap a tanárok elmagyarázták az anyagot, másnap a diákok feleltek belőle, így biztosítva a kontrollt és az ismétlést. A szervezettség azt is jelenti, hogy korlátozták a resumptión részt vevők számát. Ingolstadtban a 15. század elején a magiszterek maximum 12 főt fogadhattak a csoportjukba, a baccalaureatusok pedig csak 8 főt.

A 12. század legfontosabb iskolai kiadványai az ún. florilegiumok ***(szentencia-gyűjtemények),*** amelyekben a *Bibliá*ból, az egyházatyáktól vagy a nagy ókori gondolkodóktól vett idézetek mellett kortárs gondolkodók kommentárjai is szerepelnek. Ennek a műfajnak a legismertebb mestere az 1160-ban elhunyt Petrus Lombardus.

Használatosak még a különféle ***szójegyzékek:*** érdekességük, hogy nem alfabetikus sorrendben közölték a szavakat, hanem fogalomkörök szerinti csoportosításban. A latin szavak fölé beírt anyanyelvi bejegyzés a pontos megértést, a csoportosítás pedig az emlékezetbe vésést könnyítette. A csoportosítás logikája az együttes előfordulásra épült, így világ, földek, vizek, időjárás, ruha, növények, állatok stb. képezték az elrendezés alapját.[14]

Az általános és kizárólagos latin nyelvűség mellett a fő módszer az ***előadás*** és az azt követő ***disputa.*** Az előadás során a hivatalosan elfogadott tekintélyek szövegeit adták elő (olvasták fel) és kommentálták a tanárok. A diákok saját szövegeik alapján követték az előadás menetét, és jegyzetet készítettek. Kézzel írt szövegek hiányában alkalmanként diktálási órákat tartottak. Az előadás célja egyértelműen a tartalmas és részletes magyarázat, az ismeretek átadása, míg a disputa célja a megtanultak ismétlése és alkalmazása. A disputa lényegében szervezett vitákat jelentett, ahol az arisztotelészi logika szabályai szerint érveltek tekintélyes szerzőktől származó gondolatokkal. Különböző teológiai, filozófiai és jogi problémákat kellett vita útján megoldani a skolasztika szabályainak alkalmazásával. Tanárok és diákok együtt próbálták megválaszolni a filozófia, a teológia és az orvostudomány vitás kérdéseit, gyakorolták magukat mindkét jogban és a skolasztika szabályai szerinti érvelésben.

A skolasztika alkalmazásának többféle hatása volt a tanítás rendjére:

1. emiatt a trivium tárgyai közül a fő hangsúly a grammatikára és a dialektikára esett, hiszen ezek tették lehetővé a jó szövegértést, és hozzájárultak a logikus érvelés megtanulásához, valamint az igazság keresésének technikájához;

[14] Az ún Besztercei szójegyzék például 21 fogalomkört és 1316 magyar szót tartalmaz. In: *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985, 119.

2. kijelölte az oktatás folyamatában a hiteles szövegek, a szövegmagyarázat és a vita pontos helyét;

3. fontos szerepet kapott a tanár és a tanuló közötti személyes kapcsolat, és

4. követelménnyé vált az állandó gyakorlás, a repetitio (ismétlés) és hosszabb szövegek megtanulása kívülről.

Umberto Eco a következőképpen összegzi a skolasztika egyik legfontosabb képviselőjének, Aquinói Tamásnak a tevékenységét:

> „Ne feledjük, hogy őelőtte az ókori szerzők szövegeinek tanulmányozásakor, ha a szövegmagyarázó vagy másoló valami olyat talált, ami nem egyezett a vallás kinyilatkoztatásaival, akkor vagy kihagyta a téves passzusokat, vagy kétkedését jelezve, óva intette tőlük az olvasót, vagy pedig kiszorította az ilyeneket a margóra. Mit tesz ellenben Tamás? Felsorakoztatja az eltérő véleményeket, kifejti mindegyiknek a lényegét, kétségbe von mindent, még a kinyilatkoztatás tényét is, felsorolja a lehetséges ellenvetéseket, végül megkísérli a közvetítést. Mindennek a nyilvánosság előtt kell zajlania, amint nyilvános volt az ő korában a disputatio is: itt lép működésbe az értelem ítélőszéke."[15]

A skolasztika művei több formában jelentek meg, ilyenek a summák, a kommentárok és a disputák. Az egyetemi oktatásban mindegyik fontos. A ***summa*** a 13. századi értelmiségi azon szándéka, hogy szövegekkel és érvekkel alátámasztott szintézisbe foglalják a teológiától ekkor még nem elvált filozófiát. Az első egyetemi summa az angol ferences rendi Alexander of Hayles munkája 1230 körül. A summa-készítés másik jelentős alakja Albertus Magnus (Aquinói Tamás mestere), aki az egyetemeken akkor még nem tanított tudományokat, többek között az arab tudósok nézeteit és a művészeteket is befogadta. Legnagyobb teljesítménye az, hogy kísérletet tett a filozófia és a teológia összehangolására. Az adott szöveg értelmezését jelentő ***kommentárok*** kezdetben még a tudás fejlesztésének legfontosabb mozgatórugói, majd a reformáció idején a kommentárok elburjánzása miatt már a haladás gátjai.

Magának a ***disputá***nak három fajtáját különböztették meg: az első a hetente megtartott vita (disputatia ordinaria), a kisebb egyetemeken ezen az egész kar kötelezően vett részt. A disputákon nem kötetlen beszélgetés folyt, hanem szigorúan kötött formában tárgyaltak meg egy-egy előre kijelölt témát. Egy magiszter elnökölt, aki felvetette a vitakérdést (questio), a többi magiszter és a baccalaureatusok érveltek és opponáltak (argumentum pro és contra). A kezdők (simplices) még csak hallgathatták a vitát. Az elnök-magiszter szükség esetén közvetlenül is beavatkozhatott a vitába, ha valaki nagyon eltért a tárgytól. Az ő feladata volt még a vita lezárása a lényegre koncentráló szintézissel (determinatio). A másik fajta

[15] Eco, Umberto, 2008, 162.

disputációt (disputatia de quodlibet) évente csak egy vagy két alkalommal tartották meg, és fő jellemzője, hogy bármilyen vitakérdést fel lehetett vetni. Ezen a dispután a korai időszakban számos kényes, sőt kínos kérdést is megvitattak, az egyetemi rend stabilizálódása után viszont egyre többször kerültek elő mesterségesen kreált kérdések, olyanok, mint például az, hogy hány angyal férne el egy tű hegyén. A harmadik típusú vitából profitálhattak a legtöbbet a kezdők és a magiszterek. Ez mindig az aznap délelőtti előadáshoz csatlakozott, és délután vagy a kora esti órákban tartották. Általában a magiszter is jelen volt ekkor saját diákjai körében, a vita helyszíne lehetett a magiszter háza vagy akár a diákok szállása. Itt az ismétlés mellett gyakorolhatták a diákok az érvelést, a tekintélyes szerzőkhöz való viszonyt, a kommentálást és a racionális bizonyítás technikáit. Ez a fajta vita hozta a legjobb eredményeket az európai egyetem további fejlődése számára.

Az egyetemi oktatás további módszere a ***collatio*** (összehasonlítás vagy egybevetés értelemben). Ilyenkor egy-egy prédikációt, előadásokat vagy valamelyik vendégelőadó lectióját vetették össze a helyi magiszterek előadásaival. Ebben a műfajban híres volt a párizsi egyetemen megtartott, hat napig is elhúzódó Collatio Bonaventura, az itt oktató ferences magiszterről elnevezve.[16]

A skolasztika hozadéka az európai kultúra számára a következő: intézményesíti és formába önti az irányított kételkedést, szolid lehetőséget adva a kritikának; ezzel jelentős szellemi felszabadulást hoz magával, és nem utolsósorban jelentős szerepe van a gondolatok rendszerbe foglalásában.

A tanulmányok befejezése az artista fakultáson négy-öt évig is eltarthatott, ennek a fele a baccalaureatusi vizsgára, a másik fele a magisztrátusi kurzusra készített fel. Minden egyes időszakra meghatározott mennyiségű tudás megszerzését és meghatározott készségek fejlesztését írták elő, amit az előadások látogatása és a disputákban való részvétel útján lehetett elsajátítani. A tanulmányokkal eltöltött időt mindenkinek saját magisztere vagy a rektor igazolta, pecsétes írással. A kötelező tananyag a latin nyelvtan, Arisztotelész logikai írásainak ismerete, más filozófusok írásai, fizika, metafizika, etika olvasása. A karok kapacitásától függően taníthattak még matematikát, asztronómiát és zenét. Amennyiben egy diák az egyetem beiratkozott hallgatójaként elsajátította a kötelező tananyagot, és befizette a rá kirótt díjakat, akkor jelentkezhetett vizsgára. A baccalaureatusi vizsgát a fakultás által kijelölt magiszterek előtt tette le a jelölt, s az esetek többségben ezzel egyetemi tanulmányai véget is érték. A kisszámú többi diák a kancellárhoz folyamodott a licentiatusi címért, amelyhez tanítási kötelezettség társult, ennek lezárása a magiszter bemutatkozó előadása (inceptio magistri). A magiszter ekkor általában 20-21 éves.

[16] Szántó Konrád (1987): *A katolikus egyház története.* Ecclesia, Budapest. 462.

Baccalaureatusi vizsgát – az egyetem nagyságától függően – évi kettő-négy alkalommal, magiszteri vizsgát pedig csak évi egy alkalommal tartottak. Minden egyes vizsgaidőpontra összeállították a jelöltek listáját, ahová rangsor szerint sorolták be a jelentkezőket (locus). Ezek a rangsorok fennmaradtak a kari anyakönyvekben. A besorolás alapja csak kis részben a tanulmányi teljesítmény, ezt még befolyásolta az életkor, az egyetemen eltöltött idő, a patronáló személye és a jelölt társadalmi helyzete, pozíciója. Az egyházi javadalmak élvezői sokszor automatikusan az első helyre kerültek. Bukás ritkán fordult elő, és ha mégis, akkor sem annyira tanulmányi okból, hanem inkább a jelölt erkölcstelen életvitele miatt.

A folyamatos módszertani fejlődésnek az lett a következménye, hogy a 13. századtól kezdve, egészen a 15. századig a tanulmányi idő az ars fakultáson négy-öt évre hosszabbodott meg. Oxfordban hét-nyolc év a tanulmányi idő, Toulouseban a jogi karon 12-13 évig, Párizsban talán 15-16 évig is eltarthatott. Mire egy diákból teológiai doktor lett, addigra rendszerint elérte a 35 éves kort.

A középkori tanulás sajátosságainak érdekes színfoltja az *Ars notoria* című, általánosan használt traktátus. A cisztercita János testvér – a *Látomások könyvé*nek írója – 1304 körül többször is átdolgozta az *Ars notoriá*t, és a „tudományok felett álló könyvnek" minősíti.[17] Az „Ars notoria" eredetileg a jegyzetelés és a szövegírás tudományát jelenti, de itt sajátosan jelenik meg ez a cél, ugyanis a könyv intellektuális tökéletesedést, ékesszólást, a memória fejlesztését és nehéz könyvek gyors megértését ígéri. Minden, a könyvben szerepelő tudományterülethez tartozik egy körökből, háromszögekből, fa-elágazásból álló geometriai forma, angyalokkal körülvéve. Ennek funkciója egyrészt az adott tudomány logikai szerkezetének szemléltetése, rendszerezése, másrészt hosszabb idejű szemlélésre ösztönöz, ezzel is elősegítve azt, hogy később, amikor már nincs a diák előtt a szöveg, a gondosan strukturált geometriai ábrák (noták) segítségével rekonstruálni tudja a szöveg logikai rendjét.[18] A memorizálás és az emlékezés fejlesztésének ez a módszere is a középkori oktatás szerves része.

Az egyetemi nyilvántartások vezetése rendkívül nagyvonalú még a középkor végén is, ez különösen érvényes a bizonyítványok kiállítására. A magiszter, akinél felvételt nyert a diák, jó esetben jegyzékbe vette a diákot, de ez sem volt kötelező, az egyetemre történő immatrikuláció pedig nem mindig történt meg. Sokáig nem állítottak ki semmiféle okmányt valamelyik fokozat elérésekor, mert jó ideig nem volt rá szükség, és ha igen, akkor elegendő volt az

[17] Láng Benedek, 2007, 123.

[18] Láng Benedek, 2007, 110–111. Ezekben a könyvekben, kéziratgyűjteményekben gyakran rejtenek el mágikus tartalmú, többféleképpen értelmezhető szövegeket, amit aztán „avatott mesterek" értelmeznek.

ismertség. Bizonyításra versenyhelyzetben, illetve akkor volt szükség, ha valaki a képző intézménytől távol keresett állást. Ilyenkor a diák visszament a képző intézménybe, és magiszterétől és társaitól írásbeli nyilatkozatot kért, amelyben azok egyetemi társuknak ismerték el. Egy további, biztosabb lehetőséget a diák „jegyzeteinek", azaz az általa másolt, használt és glosszákkal ellátott „könyveknek" a bemutatása jelentette.

3. A TUDOMÁNYOK HIERARCHIÁJA A KÖZÉPKORI EGYETEMEN

A középkorban a tudományok rendszere Arisztotelész és Platón, valamint a római kultúrában kialakult szabad művészetek (artes liberales) rendjéhez nyúlik vissza, amit Szent Ágoston hozott összhangba – nem kevés konfliktussal – a Szentírással. Ez azzal járt, hogy a tudományok élén a teológia állt, amelyhez a gyakorlatcentrikus tudományok, mint a jog és az orvostudomány is alkalmazkodtak. A hét szabad művészethez tartozó tudományok több vonatkozásban eltérnek az utóbbiaktól, ugyanis ezek tartalmukban rendkívül heterogének, és csak előtanulmányokat jelentenek a magasabb szintű tudáshoz. A hagyományos felosztás: a nyelvi jelenségekre koncentráló trivium (grammatika, retorika, logika) és a quadrivium (aritmetika, geometria, asztronómia és zene) ugyan megmaradt, de a 13. századtól változás történt az előadások tartalmában, amennyiben a quadrivium tanítását kiegészítették a három filozófiai tárggyal: a természetfilozófiával, az etikával és a metafizikával. Változott a trivium és a quadrivium tárgyainak belső és egymáshoz viszonyított aránya is. Párizsban hagyományosan a trivium volt a központban, de ez idővel belső szerkezetét tekintve átalakult, ugyanis a logika tanulmányozása háttérbe szorította a retorikát. A retorika csak a grammatika laza tartozékának tűnt. Bolognában és Páduában, a jogászegyetemeken fordított helyzet állt elő, a retorika uralkodó szerepet töltött be. Eltért az egyetemeken a fakultások közötti rangsor is: Párizsban, Oxfordban és Cambridge-ben egyértelmű a teológia monopolhelyzete, ami azt jelenti, hogy ennek hatása van az azt előkészítő ars fakultásra. A hatás tekintetében már eltérés van Párizs és Oxford között, előbbinél a quadrivium kiegészítéseként az etikára és a metafizikára helyezik a hangsúlyt, az utóbbinál pedig a természetfilozófiára.

Bolognában és Páduában a jogi tanulmányok állnak a központban, és minden más ennek rendelődik alá. A retorika kerül első helyre, a logika és a természettudományok csak mint az orvosképzés segédtudományai kapnak helyet. A jogászok uralkodó helyzete azt jelentette, hogy a 14. századig a jogi kar alá tartozott – vitás ügyeik rendezésében – a nagy létszámú ars fakultás és a jóval

kisebb orvostudományi kar, ami sok összeütközéssel és belső hatalmi harcokkal járt együtt. Ennek következtében a déli egyetemek artista fakultásai sohasem váltak olyan jelentősekké, mint a párizsié, de megvolt az az előnyük, hogy a teológia csekélyebb jelenléte miatt nem éleződött ki oly mértékben a természettudományok körüli vita, mint Párizsban. Az ars fakultás eltérő fejlődése az északi és a déli egyetemek közötti pedagógiai tradíció különbségéből fakadt. Az Alpoktól északra fekvő részeken az egyetemek általában a klerikusképzést szolgáló székesegyházi vagy a kolostori iskolákból fejlődtek ki, ennek az eredete még Alcuin oktatási reformjaihoz kapcsolódik, amikor minden püspökség feladata lett a klerikus-utánpótlás kinevelése. Következésképpen mindent a teológiának rendeltek alá, ez a gyakorlatban alapvetően az írás-olvasás-számolás oktatását jelentette. Tehát az egyetemekkel együtt léteztek még a továbbtanulásra előkészítő szabad magiszterek által vezetett latin iskolák, valamint a székesegyházi és a kolostori iskolák rendszere.

Visszatérve az egyetemek közötti eltérésekre, azok kettős okra vezethetők vissza: az antik (görög, római) hagyomány átvétele és annak megjelenése a triviumban és a quadriviumban eredményezte a különbségek egyik részét. A másik ok a görög és az arab filozófiai, orvosi és természettudományos fordításokhoz, tehát azokhoz a forrásokhoz való hozzájutás lehetőségében rejlett, amelyeket nyugaton korábban nem ismertek. Ezek az új ismeretek lényegesen befolyásolták az egyetemi oktatást, megváltozott, bővült az oktatás tartalma, és átalakult a tanulmányi rendszer belső szerkezete. A két leginkább érintett kar az artistáké és az orvosoké. Az arab kommentátorok által közvetített három filozófiai irányzat és az arisztotelészi tanok értelmezése új megvilágításba helyezte a keresztény tanítást, és mintegy száz évig tartó vitára – ami 1230–1330 között zajlott – késztette a teológusokat.

A római kultúra legfontosabb és legkevesebb töréssel továbbörökített része a jogtudomány. A quadrivium tárgyainál viszont már gondok merültek fel, ugyanis maga a római kultúra is hellén közvetítéssel ismerte meg e tudományokat. A hellén kultúra pedig hajlamosnak mutatkozott vulgarizálni a tudományos ismereteket, és azok tartalmát kézikönyvekbe összefoglalva, kivonatos formában adta tovább. Európa egészen a 11–12. századig csak ebben a formában ismerte az antik görög hagyományt, és csak ekkor jutott hozzá arab és iszlám közvetítéssel az eredeti forrásokhoz.

3.1. A trivium

A ***trivium*** tárgyai közül a dialektikai tanulmányok fellendülésének külső ösztönzést az arisztotelészi *Organon* teljes megismerése adott. A dialektikai bajvívásokat nemcsak a mesterek és a tanulók hallgatták meg, hanem a fejedelmek és más előkelőségek is. IV. Károlyról írták, hogy egy sokáig tartó vitatkozás után azt mondta,

hogy most már nincs szüksége ebédre sem, mivel jóllakott ettől az élvezettől.[19] A trivium három tárgyából a grammatikáé az elsőbbség. A ***grammatikaoktatás*** a középkori egyetem lényegéhez, legősibb feladatához tartozott, nemcsak a tanulmányok alapja, hanem az egyetemi élet kiteljesedésének lehetősége is. Mindez összefügg a grammatika oktatásának 12. században bekövetkezett változásával, ugyanis ekkortól már nem nélkülözhetetlen előfeltételt látnak benne, hanem rájönnek arra, hogy egyetemes módszerként alkalmazható az érvelés fejlesztésére és a gondolatok tiszta kifejtésére. Fontos sajátossága még, hogy minden más tudományt – irodalmat, filozófiát, teológiát – is magába foglalt, így a grammatikában való elmélyedés a tudomány területén is eredményeket hozhatott. Ennek tudható be az az álláspont, amelyik éppen a grammatika megváltozott szerepét tekinti az egyetemi mozgalom kiindulópontjának.[20]

Maga a grammatika önmagában is összetett tárgy: tartalmazta a logika, a retorika, sőt az irodalmi ismeretek egy részét. Alaptankönyve a kezdőknek Donatus munkája, a haladók számára Priscanus könyvei a mértékadóak. Didaktikai szempontból fejlődést hoztak a verses formában megírt nyelvtanok: így Alexander de Villa-Dei (1160/1170–1240/1250) vagy Éverard de Béthune (elhunyt 1212-ben) munkái. Priscanus könyvei még azért is figyelmet érdemlőek, mert ezek Bizáncban – kelet és nyugat találkozásának egy transzmissziós állomásán –, a Keletrómai Birodalom fővárosában keletkeztek. Ennek a műnek a példamondatai Oxfordban még a 16. században is az előadások anyagát képezték.

A ***logika*** tudománya két részre: a régebbi és az újabb logikai irányra bontható. A régebbi logika – Boethius fordításai nyomán – ismertette Arisztotelész kategóriarendszerét, tartalmazta annak kommentárjait, és ezzel jelentősen hozzájárult a dialektikus módszer újbóli alkalmazásához. A neoplatonista Porphyrios-féle fordítás nyomán kezdődött el az universale-vita. Érdekes módon Boethius többi Arisztotelész-fordítása egészen 1120-ig kevéssé foglalkoztatta a gondolkodókat. Amikor Velencei Jakab 1125–1150 között további Arisztotelész-műveket (a *Fizika,* a *Metafizika* és *A lélekről* c. művekről van szó) fordított görögből, akkor jött el a logika újabb korszaka. Egyébként Arisztotelészt majdnem a 12. század végéig csak „logikusnak" gondolták, míg Platónról és Boethiusról mint filozófusról írtak. Mindenesetre a 13. században Arisztotelész fontosabb filozófiai írásai bekerültek az artista fakultás tanrendjébe, és ez radikális változást jelentett ebben az időben.

A ***retorika*** nem mutatott jelentős fejlődést a középkorban, művelése kezdettől fogva Cicero munkásságán alapult. Történt egy kísérlet arra, hogy a szónoki beszéd felosztását a Cicero által megállapított öt részről három részre módosítsák (Boncompagnos da Signa által), de ez nem terjedt el. A visszaesés oka az, hogy

[19] Willmann, Otto, 1917, 232.
[20] Hajnal István, 2008, 109.

a középkorban az agóra és a fórum hiánya miatt nincs olyan nagy jelentősége a szónoklatnak – hogy mégis megmaradt, az nagyrészt Szent Ágostonnak (a volt retorikatanárnak) köszönhető, aki a keresztény hit terjesztéséhez és a prédikációhoz nélkülözhetetlennek találta. Később a megalakuló koldulórendek vették át a tudomány továbbörökítésének ezt a területét, és nagyszerű eredményeket értek el a retorika tanításában és művelésében. A retorika különösen a feléledt római jog újbóli tanulmányozása folytán lett gyakorlatiasabb, főleg annak köszönhetően, hogy kifejlesztették az ún. *ars dictandi*t, azaz a levél- és üzleti érintkezés helyes szabályaival foglalkozó tudományt

A ***fordítások*** szerepe mindenképpen fontos a tudományszerkezet alakulásában. Spanyolország a mohamedán hódítás után az arab források legfőbb lelőhelye. Dél-Itália egyes területei – Monte Cassino és Salerno – a latin, a görög és az arab kultúra találkozási pontjaiként ismertek. Szicília és Bizánc mellett ezek az arab fordítások a görög orvosi szövegek fontos lelőhelyei. Egyébként a görög művek többsége – a közhiedelem ellenére – nem arab fordításból vált ismertté, hanem azokat közvetlenül görögből fordították latinra.[21]

A szavakkal foglalkozó három tudomány egy további eleme, a ***poetika*** csak a 15. századtól fordul elő. A trivium tárgyainak megnevezésében ugyan szerepel a „művészet" kifejezés, de ennek értelme a középkorban eltért a jelenleg ismert használattól. E tudományok célja ugyanis tények közlése és ezek kontrollja. A logika célja az állítások közötti kapcsolat vizsgálata, a retorika pedig kifejezetten praktikus célokat szolgált, a tudástartalom megjelenítését és tények hatásosan rendszerezett közlését.

Oxfordban a trivium és a qudrivium oktatásában az átmenetek és a hangsúlyok némileg eltérnek a párizsi–bolognai mintától, itt ugyanis több figyelmet fordítottak a ***természettudományokra.*** Oxford természettudományos érdeklődését több tényező növelte, Robert Grosseteste (1170–1253) ferences rendi professzornak és feltehetőleg az első kancellárnak ebben mindenképpen nagy érdemei vannak. De a sor folytatódik Duns Scotus, William Ockham és Roger Bacon munkásságának magasra értékelésével. Oxfordban a fizika és a kozmológia iránt érdeklődtek mélyebben, ezért a logika terén inkább a fogalmak kontextusbeli jelentésére figyeltek, és nem a tisztán formális aspektusokra, mert ez utóbbi inkább Párizsra jellemző. A logika mindkét egyetem artista fakultásán domináns szerepet töltött be, de Oxfordban a természetfilozófia és ennek részeként a matematika és az asztronómia a fontos, Párizsban viszont az etika, a lélektan és a metafizika jutott erősebb képviselethez. Párizsban az anglo-germán náció szabályzatából, 1350-ből származik az első utalás a matematikára és az asztronómiára. Eszerint a kötelező matematikai olvasmányok és a tanítás tartalma sincs mereven előírva, viszont

[21] Leff, Gordon (1993): Die artes liberales. Das trivium. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 287.

a legfontosabb asztronómiai irodalom – Sacrobosco *Sphaerá*ja szerepel a tananyagban, azzal a kiegészítő megjegyzéssel, hogy felmentés adható a mű elolvasása alól annak, aki száz matematikaórát hallgatott.[22] Tehát a matematika és az asztronómia ekkor még szabadon választható tárgy.

A természettudományos érdeklődési irány folytatása Oxfordban a 14. században a Merton Kollégium alapítása. Itt végezte gyorsulással kapcsolatos méréseit Thomas Bradwardine (1290–1394), az ő tanulmánya alapján *(Tractatus proportionum seu de proportionibus velocitatum in motibus)* egyre több kísérletet végeztek a fizikai jelenségek – a hideg és a meleg – határértékeiről. Az oxfordi matematikai iskola eredményeire Párizs is felfigyelt, ennek hatására 1350-ben Nikolas Oresme feltalálta a rajzoló módszert. Ezt megelőzve 1320-ban Johannes Buridanus, a párizsi ars fakultás vezető személyisége az, aki – elsőnek alkalmazva az oxfordiak fogalmi logikára vonatkozó gondolatait és szép teljesítményeket érve el ezen a téren – impetus-elméletében definiálta az elhajított test mozgását. Később ezt a hagyományt folytatta Albert von Sachsen (1316–1390), a bécsi egyetem első rektora és Marsilius of Inghen (1330–1396), a heidelbergi egyetem rektora. A 14. század elején vált ismertté a logikai és matematikai értekezések egy sajátos formája – a szofizma (sophismata). Ez egy olyan logikus felépítésű mondatra vagy paradoxonra vonatkozó kérdésfeltevés, amelyre a „mellette", „ettől kezdve", „befejezésként" szavakkal kezdődő predikatív szerkezettel logikai és matematikai válasz adható.[23]

Oxford tanulmányi rendszere több más részletben is eltért más egyetemekétől, ilyen a disputációk tartalma, ami itt gyakran természetfilozófiai kérdésekről szólt. Itt a kétéves baccalaureatusi időszak első felében kötelező volt a logikai disputációt gyakorolni, és csak ezután engedélyezték a második évben a vitatott kérdésre adandó összefoglaló jellegű válaszolás gyakorlását. A két „kurzust" egymás mellett nem, csak egymás után lehetett elvégezni. Oxfordban a baccalaureatus negyedik, azaz utolsó évét végzőket egy időben külön elnevezéssel sophistaként említik.[24] A negyedik évet a determináció zárja le, ami egy négy magiszterből álló bizottság előtt történik, és a baccalaureatusnak a disputáció folyamatában kell bizonyítania, hogy képes a hozzászólásokat kérdéssé formálni, illetve az elhangzott sok vélemény alapján a felvetett kérdésre összegző jellegű választ adni (determinálni). A sikeres determináció után a baccalaureatus már oktatási feladatokat láthatott el, a délutáni disputációkat ő is vezethette, és közben magisztere irányításával további tanulmányokat folytathatott. Hetedik tanulmányi éve végén magiszterével együtt jelentkezhetett a kancellárnál engedélyért (licenc)

[22] Uo. 292.
[23] Idézve in: Leff, Gordon, 1993, 299.
[24] Idézve uo. 295.

a magiszteri vizsgához. Ez a vizsga sok részből állt: újra ellenőrizték az előfeltételek teljesülését, az őt tanító magiszterek vizsgálták a jelölt erkölcsi életét, egy sor vizsgán kellett még megfelelnie, és be kellett fizetnie a vizsgadíjat. Magának a beiktatásnak (incepceptio) a rendje a következőképpen alakult: a jelölt köteles volt a kar minden magiszterét személyesen meghívni az ünnepélyes disputációra, amelyben a jelölt az elnöklő magiszterrel szemben doktorjelöltként (respondens) szerepelt. A vizsga folytatásaként a jelölt másnap ünnepélyesen átvehette a magiszterek jelvényeit. Az új magiszter bemutatkozó előadásával (principium) folytatódott a ceremónia, amit egy újabb disputa követett, ahol már a jelölt elnökölt, azaz neki kellett a vitakérdéseket megfogalmaznia, az ellenvéleményeket formába öntenie, és a vita összegzése is az ő feladata volt.

Az Ockham-követő nominalisták és a realisták vitájában a 15. század kezdetén új felfogások – a tomizmus, a scottizmus és az albertizmus – jelentek meg. A régi és az új felfogás közötti teológiai, filozófiai és logikai különbségek egészen új szemléletmódot jelentettek. Több egyetemen egymástól elkülönítve *két artista fakultás* jött létre, ilyen Heidelberg és Ingolstadt esete. Egyedül Angliában – Oxfordban és Cambridge-ben – nem volt szakadás, ott egyértelműen a realizmus és azon belül is a scottizmus maradt az uralkodó megközelítési mód.

3.2. A quadrivium

A trivium, azaz a szavakkal foglalkozó tudományok jobban illeszkedtek a középkor szellemiségéhez, mint a ***quadrivium*** tárgyai. Párizsban a matematikát egy időben csak ünnepnapokon lehetett előadni. A középkori ember deklarált természeti érzéke sokkal kevésbé fejlett, mint történeti érzéke; szelleme hasonlíthatatlan mértékben irányul a belső világra. A természetvizsgálat lényegében az alkimisták műhelyeire és némelyik kolostorra koncentrálódott.[25] A quadrivium tanítása a görög filozófusokra, illetve Plinius és Varro írásaira vezethető vissza. Martianus Capella híres enciklopédikus tankölteményével *(Mercurius és Philologia házassága)* kanonizálta a hét szabad művészetet, és egyúttal példát mutatott az allegorikus gondolkodásmódra is. Sevillai Izidor (556–636), Beda Venerabilis (673–735) és Hrabanus Maurus (780–856) mentik át később ezen tudástartalmak egy részét a középkorba. Szokatlansága miatt érdemes idézni egy mondást Hrabanus Maurus iskolájából: „Laeti tirones, laeti magistri, laetissimus rector", azaz

[25] Ilyen tekintetben Chartres kolostora jelentős, hiszen Bernard de Chartres tanítása alapján a quadrivium tárgyait művelik, és eljutnak egy, a 12. században még kibékíthetetlen ellentét felismeréséig. Eszerint a tapasztalatokon keresztül csak a jelenségek látszatáig lehet eljutni, ezért a tudománynak kényszerűen le kellett térnie erről az alapvetően helyes útról, és racionalizálással, logikus érvelésssel kellett kiutat keresnie. Ezt az álláspontot részletesen ismerteti Le Goff, Jacques, 1979, 72.

jókedvűek a növendékek, jókedvűek a mesterek, a legjobb kedvű pedig a vezető[26] – mert a vidámság deklarálása bizony ritkaság ebben az időben.

A quadrivium tudástartalmának bővülésében jelentős szerepük volt az **arab tudósoknak,** közülük a legfontosabbak: Alkindi – a görög források ismerője; Avicenna – a híres orvosi kézikönyv, a *Canon Medicinae* szerzője; Averroes – aki a kommentátor jelzőt kapta Arisztotelész műveihez fűzött magyarázataiért. Említést érdemelnek még ***a zsidó tudósok:*** közülük Abraham bar Hiyya (1065–1136) mint közvetítő vált igen fontossá. Ezeket a nagyon eltérő és nem is koherens tudástartalmakat a magiszterek egyéni lehetőségeik szerint igyekeztek elhelyezni a latin enciklopédiák kategóriarendszerében. A görög és arab hagyomány fontos állomása Szicília, itt dolgozott a kor egyik legnagyobb matematikusa, Leonardo da von Pisa (Fibonacci, 1170–1240). Fibonacci II. Frigyes udvari matematikusaként bejárta a Földközi-tenger és Észak-Afrika sok vidékét, megismerkedett arab és zsidó tudósokkal is. A quadrivium fejlődéséhez még hozzájárult egy mindig divatos ismeretrendszer, az asztrológia, ugyanis többen azok közül, akik a quadrivium iránt érdeklődtek, ezt sokszor kifejezetten az asztrológia miatt tették. Igaz, hogy az asztrológia hitelvekre van alapozva, de olyan racionális, kiszámítható, komplex rendszer, amelynek műveléséhez komoly matematikai, csillagászati tudásra volt szükség, így bármilyen furcsa, mégis a természettudományos oktatás ösztönzője.

A ***zene*** a quadrivium tárgyai között mindig az élen állt, ez egyrészt a misén betöltött szerepével magyarázható, másrészt azzal, hogy a püthagoraszi hagyomány folytatásaként egyfajta második matematikának tekintették. Vokális és hangszeres zeneként gyakorlati jelentősége volt. Több középkori írás részletezi a zene fontosságát, de a legismertebb Boethius *De institutione musica* című műve, aki ebben a munkájában *Arithmetica*jának a folytatását látja. Kategorizálja az intervallumokat, és speciális, inkább misztikába hajló terminológiával írja le ezeket. Graduálni zenéből Salamancában lehetett, ott is főleg a test és lélek harmóniájára gyakorolt hatással foglalkoztak. Érdekes, hogy néhány matematikus és asztronómus zeneelméletet is alkotott: így Jean de Muris párizsi magiszter vagy Walter of Evesham Oxfordból. A zene egyébként a kor felfogása szerint két foglalkozást jelentett. A zenetudós (musicus) a püthagoraszi minta alapján a harmóniaszerkesztés szakértője, aki tudományát más diszciplínákkal, így a matematikával és egyéb tudományokkal kiegészítve műveli. Az énekes (cantor) feladata a liturgia szabályai szerint a kórus vezetése, továbbá a miséken és más egyházi alkalmakon az ének biztosítása.

Az ***aritmetika*** tanítása szintén Boethius könyvén alapul, amihez kiegészítésként Euklidész *Elemek* c. művét és Alexander de Villa-Dei naptárszámításait,

[26] Idézve in: Willmann, Otto, 1917, 251.

valamint Sacrobosco *Algorismus*át használták. Ebben a témában több kivonatos gyűjtemény és kommentár maradt fenn. Mindegyikben közös annak említése, hogy milyen nehezen boldogulnak a diákok az alapműveletekkel. A tanítás könnyítésére játékokat eszeltek ki, ilyen „a számok harca" (rithmomachia) című játék, de ennek olyan bonyolultak a szabályai, hogy talán könnyebb az alapműveletek megtanulása e nélkül.[27]

Oxfordban Grosseteste-nek (1170–1253) és leghíresebb tanítványának, Roger Baconnek (1214–1294) fontos volt a matematika. Bacon, aki csak 1257-ben lépett be a ferences rendbe, a matematikában a kereszténység védelmi eszközét látta: egyrészt, mert a szélességi és hosszúsági fokok tanításával a misszionáriusoknak akart segíteni; másrészt szégyenletesnek találta, hogy a zsidó húsvétszámítás sokkal pontosabb, mint a keresztény.[28]

A ***geometria*** alaptankönyve Euklidész *Elemek* c. műve, s hogy ebben meddig jutott el a diák, az nagyrészt attól függött, hogy mennyi ideig járt az egyetemre. Oxfordban is, ahol a leghosszabb volt a tanulmányi idő, csak az első hat könyvet vették át. Sok fordítás, szöveggyűjtemény és kommentár jelent meg geometriából. A gyakorlatiasabb írások foglalkoztak statikával, és különös érdeklődés támadt ekkoriban az optika iránt. A tükrözés és a fénytörés jelensége a 13. század előtt ismeretlen. Az optikához metafizikai és fizikai témák kapcsolódtak, úgymint a formaváltozás, a színek és a szivárvány problémája. Grosseteste például az egész anyagi univerzum keletkezését a fényre vezette vissza. Bacon mellett Johann Peckham (1230–1292) is érdeklődött az optika iránt, ő az oxfordi ferencesek lektora, majd később Canterbury érseke lett.

A középkori ***asztronómia*** lényegében az Arisztotelészre visszavezethető koncentrikus planétaszférákra és Ptolemaiosz *Almagest* című művére vezethető vissza. A középkorban még nem teljesen tisztázottak a határok az asztronómia és az asztrológia között. Az utóbbit – mint a csillagoknak a földi eseményekre gyakorolt hatását kutató diszciplínát – Arisztotelész és Ptolemaiosz alapján általánosan elfogadták. Ebben a kényes a témában a határt az esetlegesen teológiai komplikációkat okozó témák érintése jelentette. Tehát ha egy középkori asztrológus tiszteletben tartotta a tabutémákat, és elkerülte a problematikus pontokat, minden akadályoztatás nélkül folytathatta tevékenységét.[29] Jellemző módon a késő

[27] North, John (1993): Die artes liberales. Das quadrivium. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 309.
[28] Uo. 310.
[29] Láng Benedek, 2007, 83–84. – A teológusok azért ítélik el az ún. divinációs módszereket (jóslás, jövendölés), mert olyan tudásra törekszenek, ami a mindennapi halandó előtt rejtve van, és kizárólag Isten számára adott. Az egyház az Isten számára megadott tudás jogtalan használatának tekinti a jövendőmondást. A divináció terminus az isteni képességekkel való visszaélésre utal.

középkori asztrológia legjobb összegzése éppen Petrus de Alliaco munkája, aki nem más, mint a párizsi egyetem kancellárja.[30]

Kedveltek voltak a rövidített művek – így például Sacrobosco *Sphaerá*ja. Az asztronómiát minden valószínűség szerint nem empirikus alapon művelték, azaz nem a mérések, a megfigyelések és a feljegyzések voltak a fontosak, annak ellenére, hogy a kvadránst és az asztrolábat már ismerték és használták. Az első angol nyelvű ismertetést az asztrolábról érdekes módon a költő Geoffrey Chaucer írta 1393-ban, tízéves fia számára. Chaucer asztronómia iránti érdeklődése olvasható a *Canterbury mesék*ben is, ahol a Nicholaus nevű oxfordi diák polcán ott van az *Almagest,* egy asztroláb, számolókövecskékkel és zsoltároskönyvvel együtt. Mivel nincs adat arról, hogy Chaucer egyetemre járt volna, kérdésként merül fel az is, hogy milyen más, egyetemen kívüli intézményekben lehetett ilyen magas szintű tudásra szert tenni.[31] Richard of Wallingford 1326-ban feltalálta az albiont, ami aztán nagyon gyorsan elterjedt egész Európában, mintegy bizonyítva az egyetemek közötti hatékony és gyors kommunikációt. Az asztronómia kapcsán J. North további megállapításokat tesz. Tényként közli, hogy a teológusok úgy vélték: az asztrológia veszélyeztetheti a lelki nyugalmat, mert a teológia fellegváraiban (Párizs, Oxford, Cambridge) igen nagy volt a feszültség a teológiaprofesszorok és az artista fakultás magiszterei között. Talán féltek az eretnek tanok beszivárgásától is. Érdekes példa a korabeli gondolkodásra Oxford vezető tudósának, Thomas Bradwardinek az esete, aki a szabad akaratról értekezett, és a természettudományoktól a teológia felé fordult. A már említett Richard of Wallingford sajnálta, hogy idejét természettudományokra fecsérelte, és elhanyagolta a teológiát. Lehet, hogy ez a bűntudat tipikus akkoriban. Érdekes, hogy ennek semmiféle kimutatható nyoma nincs sem Bolognában, sem Páduában.[32] A teológia viszonylagos gyengesége lehet az oka annak, hogy Krakkó és Bécs egyetemei jelentős eredményeket tudtak felmutatni a természettudományok területén. A bécsi egyetemen működött Heinrich von Langenstein (1340–1397), Johann von Gmünden (1380 körül – 1442), Georg von Peurbach (1423–1461) és a pozsonyi egyetemmel kapcsolatba került Regiomontanus (1436–1476). Peurbach feladatul kapta Bessarion kardinálistól, hogy készítse el az *Almagest* rövidített változatát. Az egyetemnek olyan könyvre volt szüksége, amelynek a szerzője teljességében ismeri és érti az *Almagest*et, és képes azt rövidítve továbbadni. Sajnos Peurbach 38 éves korában meghalt, így Regiomontanus fejezte be ezt a művet. A könyv előnyére szolgált, hogy Regiomontanus tudott görögül, és ezt alkalmazta is (Peuerbach ugyanis a latin változatot használta munkájához). Ezt a nagyszerű rajzokkal

[30] Láng Benedek, 2007, 34–35.
[31] North, John, 1993, 316.
[32] North, John, 1993, 317.

illusztrált, már nyomdai úton előállított könyvet sokáig tananyagként használták az egyetemeken. Az asztronómia a 15. század végére sokat fejlődött, és akkor lényegében három egymással összefüggő ismeretkört fogott össze: a naptárszámításokat, a csillagászatot és némi egészségügyi ismeretet.[33]

Az itáliai tudósokat egészen az ellenreformációig élénken foglalkoztatta az asztrológia, mégpedig annak „legveszélyesebb", személyekre vonatkozó formája, a jóslás. A párizsi magiszterek visszafogták magukat ezen a téren, az angol asztrológusok főleg a meteorológiai jelenségek iránt érdeklődtek. A német egyetemeken – asztrológiai vonatkozásában – egyik eredmény született a másik után.

4. EGYETEMI KAROK A KÖZÉPKORBAN

4.1. A teológiai kar

A *Biblia* exegézisével az egyetemeken már **a teológiai karok** létezése előtt is foglalkoztak az egyházatyák és a kolostorok szerzetesei. A patrisztika egyik legnevesebb képviselője, Szent Ágoston, akinek a tevékenysége meghatározó a középkori teológia számára, *De doctrina christiana* című művének első három könyvében szabályokat fogalmaz meg a Szentírás értelmezéséhez, a negyedikben pedig védelmébe veszi a szabad művészeteket és a pogányság némelyik erkölcsi tanítását. A teológia számára a *Biblia* jelentette a kiindulási alapot, de a dogmatikai egyértelműség hiánya miatt ez nem alkalmas arra, hogy tankönyv legyen, hiszen kifejtést, értelmezést igényel. A teológia a kereszténység kezdetétől fogva lényegében a Szentírás exegézise, ezért sacra paginaként említik.[34]

Boethius fordító tevékenysége a 6. században nagy segítség az európai kultúra számára az antik örökség átmentéséhez, és további pozitív hatása a logika és a hitbeli kérdések összekapcsolása. Ennek Gerbert d'Aurillac (a későbbi II. Szilveszter pápa, 945 körül – 1003) közreműködésével a 11. században lesz fontos szerepe a definiálás és az osztályozás jelentőségének hangsúlyozásával. A logika alkalmazása a teológiában már kezdettől fogva ellenérzéseket táplál, ezt a nézetet képviselte Petrus Damiani (1007–1072). Canterburyi Szent Anzelm (Anselmus Cantuariensis, Anselm von Canterbury (1033/1034–1109) viszont az értelem és a hit szintézisére törekedett.

[33] Mészáros István, 1972, 95–97. – Ritka tudományos elemzési lehetőség, hogy a *Szalkai-kódex*ből kiderül, hogyan tanítja Kisvárdai János Krakkóban végzett tanár Peurbach és Regiomontanus (az utóbbi itt még Királyhegyi Müller Jánosként említve, mert Königsbergben született) nézeteit.

[34] Idézve in: Asztalos Mónika, 1993, 359.

A középkor kezdetén a legfőbb oktatási intézmény a székesegyházi iskola. Az itt oktató tanárok és tanulók nem voltak helyhez kötve, és gyakran vándoroltak egyik iskolából a másikba. Anselm de Laon magiszternek (meghalt 1117-ben) voltak olasz, német és angol diákjai. A diákok választását befolyásolta az oktatás módszere, Laon magiszter esetében ez az ún. *glossa ordinaria,* ami a *Biblia* kommentálása sorközi és lapszéli jegyzetekkel. A korai skolasztika másik jellegzetessége az, hogy a patrisztika hagyományos forrásait kiegészítve más tekintélyes magiszterek munkáit is használják a kommentáláskor. Laon magiszter másik „újítása" a rákérdezés *(quaestiones)* bevezetése a bibliai szövegek kommentálásában. A hagyományos bibliamagyarázat a különböző rejtett tartalmak értelmezésére törekedett a szó szerinti vagy történeti, az allegorikus, a képszerű vagy erkölcsi, az érzékszervi vagy eszkatologikus módszerrel. A kommentálás pedig az ezen értelmezések szerint készített lapszéli jegyzetelés. A rákérdezés bevezetésével a kommentárokban a szöveg a teológiai problémák dialektikus magyarázatának a kiindulópontja. Ez a perspektívaváltás a legjobban Laon magiszter renitens tanítványa, Pierre Abélard (1079–1142) híres művében *(Sic et non)* tanulmányozható. Abélard ebben megállapította, hogy a bibliai és a patrisztikus szövegek helyenként ellentmondanak egymásnak, és módszert ajánlott az ellentmondás feloldására. A rákérdezés módszere mellett a skolasztika kiteljesedését segítették az ún. szentenciagyűjtemények, amelyek később összegzéssé (Summa) álltak össze.

A szentenciairodalom egyik legkiválóbb képviselője *Petrus Lombardus* (1100 körül – 1160), aki *Liber Sententiarum* című művével szerzett hírnevet magának, amelyben a keresztény tanítást szisztematikus kérdésekké fogta össze. Ezt a gyűjteményt és *Petrus Comestor Historia Scholasticá*ját ismerte el 1215-ben a lateráni zsinat mértékadó tankönyvnek. Ez később sok vita kiindulópontja lett, főleg azért, mert a szerző, visszafogottsága miatt, több vitás kérdésben nem foglalt egyértelműen állást. Petrus Comestor könyve módszeres értekezésekbe sűríti a *Bibliá*ban fellelhető filozófiai igazságokat és történelmi tényeket.

A 12. század végén több híres magiszter tanított Párizsban, közülük jó néhányan magas egyházi tisztségeket nyertek el. A párizsi egyetemen Robert of Courcon (1210/1215 körül) a római jog kitiltása mellett sokáig ellenezte az arisztotelészi természetfilozófia oktatását is. Stephanus Tempier, magiszter és az egyetem kancellárja 1270 és 1277 között, elítélte az ellentétes nézetek képviselőit. IX. Gergely pápa a kezdeti tiltás után, 1231-től megengedi egyes arisztotelészi természetfilozófiai írások tanítását, ha a teológiai magiszter és a püspök – Guillaume d'Auvergne (Guilielmus Alvernus) – azokat előzetesen átnézte.

Oxford helyzete ebben a korai fázisban egészen más, egyrészt nincs székesegyházi iskolája, másrészt a lincolni püspök innen messze van, továbbá 1254-ig a pápák sem érdeklődtek olyan intenzíven az egyetem belső ügyei iránt.

Következésképpen a Párizzsal fennálló jó kapcsolatok ellenére Oxford légköre az előzőénél sokkal szabadabb. A teológia két vezető egyeteme között az ide-oda vándorló magiszterek és diákok jelentik az összekötő kapcsot.

A teológiai karok működése szempontjából kiemelten fontos szerepük van a szerzetesrendeknek. Clairvaux-i Szent Bernát (Bernat de *Claravall*) szerint:

> „Némelyek csak azért tanulnak, hogy tudják, amit tanultak: ez sajnálatra méltó kíváncsiság; mások azért tanulnak, hogy hírnévre tegyenek szert: ezekre a szatirikus gúnyszava áll: tudásod mit sem ér, ha más nem tudja, mit tudsz; ez kárhoztatandó hiúság; ismét mások azért tanulnak, hogy tudásuk révén pénzhez s méltósághoz juthassanak: ez szégyenteljes nyereségvágy; vannak azután olyanok, akik más épülése kedvéért tanulnak, ez keresztény könyörületesség; és ismét mások saját épülésükre tanulnak: ez okosság. Csak a két utóbbi csoportba tartozók nem élnek helytelenül a tudománnyal, mivel azért keresik az ismereteket, hogy helyesen cselekedjenek."[35]

Az eredményes tanulás módszereit fürkészi Chartres-i Bernát is, szerinte az alázatosság, a kutatási ösztön, a nyugodt élet, a hallgatag vizsgálódás, a szegénység és idegen országok látása a legfontosabbak.

A kor érdekes jelensége az enciklopédia-irodalom. Ennek első képviselője Sevillai Izidor, de ide soroljuk a német Hrabanus Maurust vagy az apácák számára készült művéről *(Hortus deliciarum)* ismert apátnő, Landsbergi Herrad (Herradis von Landsberg) munkáját.

A teológiai tanulmányok alapja a *Biblia* és a szentenciagyűjtemények ismerete. A dominikánusok alkotmánya szerint (1228) a studium generaléba jelentkező diáknak legalább a következő három könyvet kellett magával hoznia: 1. Petrus Comestor: *Historia scholastica;* 2. szentenciagyűjtemény; 3. kommentárokkal kiegészített *Biblia.*

Párizsban a teológián 5-7 évig tanultak a diákok, kezdetben az Ó- és Újtestamentumot tanulmányozták (cursor), ezután baccalarius biblicusként két évig előadásokat hallgattak, a szentenciák tanulmányozása csak akkor kezdődhetett el, ha a baccalaureatus előzetesen megtanult érvelni, és részt vett a disputákon, ezek elnevezése baccalarii Sententiarum. Oktatói tevékenységük kezdetét (inceptio) részletes utasítások tartalmazzák. A szentenciánus már nagyobb szabadságot kapott a tantételek kifejtésében, képesnek kellett lennie a vitatkozásra más baccalaureatusokkal, nem ragadtathatta el magát a vita hevében, nem tehetett ortodox kijelentéseket, és semmiképpen sem támadhatta saját magisztere nézeteit. A szentenciánus idő letelte után négy évig a baccalarius formatusi fokozat következik, ilyen minőségben köteles a teológusjelölt respondensként a kar minden eseményén részt venni. Ezzel a fokozattal már prédikációt is tarthatott az

[35] Idézve in: Willmann, Otto, 1917, 248.

egész egyetem számára. Így 16 év tanulmányi idő után, legkorábban 35 éves korában lehetett valakiből Párizsban teológiai doktor. Az ilyen hosszú tanulmányi időt több tényező is indokolja, ezek közül az egyik az, hogy a szövegek jelentős részét kívülről meg kellett tanulni, és szabadon idézve kellett használni a megfelelő passzusokat. Oxford és Párizs tanulmányi rendszere között az eltérés az, hogy Oxfordban először a szentenciákat tanulmányozták, és a Bibliát csak ezután. A változás hátterében egy, a dominikánusokkal lefolytatott vita húzódik meg, akik a prédikáció miatt a *Bibliá*t tartják fontosabbnak, a spekulatív teológiával eltöltött évekre nincs idejük. Mindenesetre Oxfordban ebben a vitában az egyetem győzött, ami arra is utal, hogy milyen eltérő lehet a koldulórendek helyzete a különböző univerzitásokon.

A teológia és a filozófia kapcsolata is sajátosan alakult. IX. Kelemen pápa a párizsi magiszterekhez szólva nem tartotta jónak, hogy a tiltás ellenére a természetfilozófia a teológiai karon is jelen van. A párizsi egyetemen gyakran előfordult, hogy a tanítás tisztaságának megőrzése érdekében „megfigyelők" vettek részt a magiszterek előadásain. A pápa sérelmezte, hogy a „teológia szolgálólányának" tekintett filozófia uralkodó szerepre tör, miután a teológusok elmozdították azokat a diszciplináris határokat, amelyeket az egyházatyák és a patrisztika képviselői meghúztak, mert úgy vélték, hogy a természetfilozófiához fordulás erősíti a hitet; holott pont az ellenkezője történik, gyengíti azt – figyelmeztet IX. Kelemen.

A pápa gondolatait vitte tovább a teológus Guillaume d'Auxerre (1150 körül – 1231), szerinte a hitelveket nem lehet emberi értelemmel igazolni.[36] A konfliktus hatására 1229-ben a magiszterek egy része elhagyta Párizst, és III. Henrik meghívására Angliába mentek, ahol nem tiltották a természetfilozófiát. Toulouse egyeteme is mindenkit meghívott, aki a természet titkainak kifürkészésére vágyott. IX. Kelemen pápa elégedetlen volt ezekkel a fejleményekkel, hibáztatta Párizs püspökét a magiszterek kivonulása miatt, és 1231-es, *Parens scientiarium* kezdetű bullájában megerősítette a magiszterek privilégiumait, valamint a természetfilozófia tiltását, azzal a kiegészítéssel, hogy ez addig érvényes, ameddig a tanításokat meg nem vizsgálják és a tévtanoktól meg nem tisztítják. A pápa hamarosan felmentette az elítélt magisztereket és diákokat, majd Guillaume d'Auxerre vezetésével teológiai bizottságot hozott létre a tanrendszer felülvizsgálatára, ennek összehívására a teológus halála miatt aztán már nem került sor. A vita részletei megismerhetők a párizsi egyetemi prédikációk gyűjteményéből. Ebben egy dominikánus prédikátor arról panaszkodik, hogy akik „metafizikát tanultak,

[36] Idézve in: Asztalos Mónika, 1993, 369.

azok a teológiában állandóan különféle pontokról és irányzatokról beszélnek".[37] Később a logika használata ellen emelt kifogást a pápai legátus, és felszólította a magisztereket az egyházatyák által hozott normák betartására.

Egy dominikánus, Nagy Albert (gróf Albert von Bollsädt, 1193?–1280) – a kölni studium generale alapítására készülve (1248) – arra törekedett, hogy Arisztotelész tanait (akit tekintélynek, igaz, nem hibák nélkülinek ismert el) latin parafrázisok segítségével közérthetővé tegye. Ennek során különbséget tett a filozófia és a teológia tárgya között. Az elhatárolással mintegy emancipálja, azaz felszabadítja a többi diszciplínát a teológia uralma alól. A filozófia és a teológia viszonyát alapvetően befolyásolta Aquinói Tamás munkássága, aki a teológiát Arisztotelész szellemében tudományként definiálta, megtörve az ágostoni hagyományt, amelyik a teológiát bölcsességként (sapientia) határozta meg. Ahogy minden tudománynak vannak alapjai, úgy a teológia alapját a hitelvek jelentik. Aquinói hatására a filozófia autonómiát kapott, a teológia pedig megtarthatta tekintélyét. Aquinói Tamás érvelése szerint, ha a teológiai összegzés, a summa, a hitelvekből levezethető, vagy legalábbis azokkal összeegyeztethető, akkor a véleménykülönbségek nem ortodoxiát jelentenek, hanem szükségesek. Ilyen megfontolások alapján fogalmazta meg gondolatait 1260-ban Sigerus de Brabantia (Brabanti Siger) magiszter és Boethius de Dacia (Boethius Dacus). Ezek a filozófia szempontjából helyesek, de ellentmondtak a keresztény tanításnak. Ilyenek a tanítások a világ örökkévalóságáról, a földi események égi hatásáról, az emberi intellektus azonosságáról, a szabad akarat és a szabad választás tagadásáról. Nézeteik szerint a lélek a testtel együtt semmisül meg, ezért nem is büntethető. Ezeket a nézeteket ítélte Stephanus Tempier párizsi püspök 13 cikkelyében eretneknek. Ebből az artista fakultás magiszterei megértették, hogy az autonómia nem vezethet önkényeskedéshez, és 1272-ben megtiltották disputációk tartását tisztán teológiai témákról, úgymint a Szentháromságról és az emberré válásról. Amennyiben valaki a kommentálás során vagy a disputáción olyan témát talált vagy érintett, ami ellentmondott a hitnek, és a filozófia területére tartozott, akkor azt a magiszter kötelessége lett tévtannak minősíteni, és az érveléstől el kellett tekintenie.[38] Az egyetem légköre később sem javult, 1276-ban a magiszterek – a grammatika és a logika kivételével, mert azok némileg mentesek a tévtanoktól – minden privát előadást betiltottak, és a továbbiakban csak nyilvános helyen (egyetemi tanteremben), megfigyelők jelenlétében lehetett előadást tartani. XXI. János pápához

[37] Davy, M.-M. (1931): *Les sermons universitaires parisiens de 1230–1251. Conributions à l'histoire de la prédication médiévale.* Paris. 341.

[38] Asztalos Mónika, 1993, 371. – Ebben a kontextusban történhetett meg az, hogy amikor Johannes Buridanus (kb. 1304 – kb. 1350) párizsi magisztert azzal vádolták a teológusok, hogy teológiai témákat tárgyal, akkor erre ő úgy válaszolt, hogy csak akkor tud védekezni a vallás elleni érvekre, ha azokat megfogalmazhatja.

(aki Petrus Hispánusként maga is oktatott az ars fakultáson, és tankönyvet is írt) feljelentések érkeztek, aki ennek hatására újból felülvizsgálatra utasította Tempier püspököt. A 16 tagú teológiai bizottság 1277-ben 219 pontban összegezte az ars fakultáson tanított tévtanokat. Érdekesség, hogy a megbírált nézetek között Aquniói Tamás néhány tétele is szerepelt. Mindez arra utal, hogy a neo-ágostoni irányzat képviselői fogalmazták meg kifogásaikat a radikális arisztoteliánusokkal szemben. Tehát nem a karok közötti konfliktusról van szó, hanem inkább a tradicionalisták és az újítók közötti vitáról. Ez a bonyolult helyzet 1277-ben súlyos ítélettel zárult: hét egyetemi polgár máglyahalálát okozta! A tragikus események mellett jelentős tudományos teljesítmények születnek ekkoriban, Albertus Magnus, Bonaventura és Aquniói Tamás létrehozza saját teológiai szintézisét, amelyek maradandó hatással vannak az egyetemek és a teológia fejlődésére.

Oxfordban a teológus Alexander Neckham alapozta meg a teológia és a természettudományos gondolkodás összekapcsolását. Harminc évvel később Robert Grosseteste szintetizálta *De caelo* (Az égbolt) című metafizikai értekezésében az arisztotelészi genezist az arab neoplatonizmussal. Grosseteste a *De luce* című írásában a valóságot matematikailag determináltnak gondolta, és Istent teremtő matematikusként írta le. Oxfordban a logika és a filozófia egyes részeinek alkalmazása a teológiában sohasem jelentett gondot a hatóságoknak, viszont állandó volt az ütközés a bibliai és a spekulatív teológusok képviselői között. Oxfordban a teológiai problémákat a bibliaismeretek előtt vagy azokkal egy időben tanulták, míg Párizsban ez pontosan fordítva történt.

Érdekes összehasonlítani Párizs és Oxford reakcióját az 1270–1277-es tilalmakra. 1277. március 18-án – tizenegy nappal a párizsi 219 pontos bírálat közzététele után – Robert Kilwarbly mint Canterbury érseke 30 tévtant tett közzé: 4 a grammatikára, 10 a logikára és 16 a természetfilozófiára vonatkozott. A bírálat egyharmada az Aquniói Tamás által képviselt formák egységéről szóló tanítás elleni felvetés. Kilwarbly bírálata nem az oxfordi magiszterek, hanem inkább a párizsi nézetek ellen irányult. Oxfordban a dominikánusok a formák egységét, a ferencesek viszont a sokféleséget képviselték. 1278-ban a ferences Gulielmus de Lamare közzétette az Aquniói Tamásnál fellelt tévedéseket, ezt követően a ferences rendi gyűlés szerint a *Summa theologicá*t csak de la Mare korrektúrájával lehetett tárgyalni. Ez természetesen válaszra ösztökélte a dominikánusokat: 1286-os konventjük megvédte Aquniói Tamás tanítását, és síkraszállt a tanok további terjesztéséért. 1287-ben az ágostonosok konventje megvédte Aegidius Romanus nézeteit, akit 1278–1285 között kizártak a párizsi teológiai karról, de közben kiegyezett a pápával. A dominikánusok elvetették az egyházatyák nézeteit, és főleg a filozófusokra hivatkoztak. Az ágoston rendi Peckhamnek sincs kifogása a filozófia ellen, egészen addig, amíg az nem a hit titkaival akar foglalkozni.

Oxford a 14. század elején a teológiában átvette a vezető szerepet Párizstól. Ebben fontos szerepük volt a szabadabb szellemiséget képviselő ferenceseknek, a dominikánusoknak ugyanis ragaszkodniuk kellett a tomista tanításhoz. Kiemelkedő oxfordi ferences ebben az időben Duns Scotus (1266 körül – 1308), aki a párizsi Heinrich von Gent (Genti Henrik) magiszter nézeteire alapozva írja műveit: ő az első oxfordi teológus, aki jelentős hatással van Párizsra. 1330 után a százéves háború kezdete megszakítja a Párizs és Oxford közötti tudományos kapcsolatot. 1350-től az oxfordi teológia veszít fontosságából, lényegében csak John Wycliffe (1320 körül – 1386) munkássága lesz kiemelkedő, de ezt az eucharisztikai tanítása miatt az egyetem 1382-ben eretnekségnek nyilvánítja.

1340 és 1350 között újra Párizsé a vezető szerep a teológiában, ami az irányzatok közötti küzdelem szünetelése miatt vált lehetségessé. Ekkor tűnik fel egy ágostonos szerzetes, Rimini Gergely (Gregory of Rimini). Az ő életútja maga a szintézis: Itáliában és Angliában tanult, Párizsban, Bolognában és más olasz városokban tanított és terjesztette az oxfordi teológiai nézeteket. Az ő munkásságával új periódus veszi kezdetét a párizsi teológián: a ferencesek és a dominikánusok helyett az ágostonosoké és a ciszterciták lesz a vezető szerep. 1355-ben a pápa engedélyezi nekik több városban (Párizs, Oxford, Toulouse, Montpellier) studium generálék alapítását, azzal a feltétellel, hogy a vezető pozícióban Párizs marad.

1347-ben a teológia oktatásának szélesebb körű engedélyezése a következő fordulópont a teológiai karok történetében, ezzel kezdetét veszi a teológiai oktatás decentralizációja, ami addig lényegében Párizsra és Oxfordra korlátozódott. Ekkoriban Itáliában – ahol teológia oktatása korábban kizárólag a koldulórendek irányítása alatt folyhatott – új fakultások jöttek létre Pisában, Perugiában és Páduában.

Az 1350–1365 közötti időszak eléggé adathiányos a párizsi teológián, viszont rendelkezésre áll három, Stephan Gaudet-nek tulajdonított diákjegyzet, aminek a feldolgozása még folyamatban van.[39] Henry d'Andely egy 13. századi allegorikus költeményében ír a skolasztikusok és a régi auktorok tisztelőinek küzdelméről, *A hét művészet csatája* címmel. A harcoló ellenfelek az orléans-iak és a párizsiak, az előbbiek a grammatika lobogója alatt harcolnak, és katonáik a régi auktorok; az utóbbiak pedig a logika zászlaja alatt, és „segédcsapatokként" a teológia, a fizika, a kirurgia, a mantika (jóslás) és a quadrivium fegyvertárát vetik be.[40] A küzdelem a párizsiak győzelmével végződik, de a költő azt jósolja, hogy eljön majd az idő, amikor a régi auktorok tisztelete visszatér. A skolasztikus vitákat sokszor tartották terméketlennek, és a humanisták ki is figurázták belőlük a nevetséges elemeket, gondoljunk csak Rabelais a maga korában indexre tett szatírájára. A kritika

[39] Asztalos Mónika, 1993, 380.
[40] Willmann, Otto, 1917, 232.

ellenére elmondható, hogy a skolasztikus tudomány egységbe tömörítette a teológia, a filozófia és az egyházatyák tanításait, Platón és Arisztotelész bölcsességét, a misztika és a dialektika némelyik gondolatát.

A nagy egyházszakadás 1378 és 1418 között véglegesen megszüntette Párizs és Oxford hegemóniáját. A párizsi teológiai kar az avignoni pápa, VII. Kelemen mellé állt. Az egyetemi körből két német származású teológus, Heinrich von Langenschein és Konrad von Gelnhausen megpróbálkozott egy harmadik út (via concilii) felvetésével véget vetni ennek a szakadásnak, de törekvéseiket 1381-ben az egyetem elutasította. Ez arra késztette a római pápát, VI. Orbánt elismerő országokból származó magisztereket és diákokat, hogy elhagyják Párizst. Ez a szakadás – főleg a németek kivonulása miatt – a korábbi szecessziónál nagyobb veszteséget hozott Párizsnak, másoknak viszont tiszta nyereség lett. A prágai egyetem késznek mutatkozott az egész párizsi egyetem átvételére. A schisma igazi nyertese mégis a bécsi egyetem lett, statútumát 1389-ben Heinrich von Langenscheinnek és Heinrich Totting von Oytának köszönheti. Heidelberg Konrad von Gelnhausen és Marsilius of Inghen közreműködésének köszönhetően jutott előbbre, ugyanúgy Köln is. VI. Orbán készséggel elismerte ezen új egyetemeket, már csak a Kelemenhez húzó Párizs hatásának csökkentése miatt is. VII. Kelemen – az egy Erfurt kivételével (1379) – ellenállt mindenféle egyetemalapítási kísérletnek.

1402-ben a párizsi egyetem karizmatikus kancellárja, Joannes Gerson vitairatában *(Contra curiositatem studentium)* reformprogramot hirdetett a teológiai karok számára. Gerson kritikája az új szakkifejezések bevezetői ellen irányult, akik felesleges fogalmakkal a korábbinál sokkal bonyolultabbá tették egyes teológiai tanítások értelmezését. Gerson nézeteiben sokszor visszaköszönnek Tempier püspök 1277-es megállapításai. Közben vita bontakozik ki a szeplőtelen fogantatás körül, aminek következtében a dominikánusokat egy időre kizárják az egyetemről, és csak 1403-ban térhetnek ide vissza. Gerson továbbra is igényli Párizs vezető szerepének fenntartását, metaforikusan kifejezve olyan tiszta forrásnak tartva azt, amelyik más teológiai karokat patakként táplál. Bécs és Köln statútumai ténylegesen is tartalmazzák ezt a metaforát.

Gerson a pisai zsinaton azt a teóriát ismertette, mely szerint az egyház Krisztus misztikus testeként jogosult olyan zsinat összehívására, amelyik dönthet a pápák személyéről és az eretnek tanításokról. Az ilyen zsinaton szerinte a teológusok különleges autoritással, egyfajta „akadémikus büntetlenséggel" bírnának. [41]

Miután a schisma következtében a pápaság sokat vesztett korábbi tekintélyéből, a teológiai fakultások késznek mutatkoztak ennek a hiátusnak a pótlására.

[41] Asztalos Mónika, 1993, 383.

A 15. században a realisták és a nominalisták vitája osztotta meg a teológiai karokat. A realista felfogást képviselte Albertus Magnus, Aquniói Tamás, Duns Scotus, a nominalisták táborát erősítette William Ockham az alapító, Johannes Buridanus és Marsilius of Inghen. Pádua egyetemén ekkoriban mindkét irányzat önálló „tanszéket" kapott. Prágában a realisták nézeteit kiegészítette a nemzeti gondolat, ami Husz János reformmozgalmává nőtte ki magát, miután még Wyclyffe radikális nézetei is hatást gyakoroltak rá. Ilyen előzmények után a nominalisták 1409-ben elhagyták Prágát. Ráadásul ebben a helyzetben, a konstanzi zsinaton valószínűleg egy nominalistának, Petrus de Alliacónak szerepe volt Husz János máglyahalálra ítélésében. 1474-ben XI. Lajos betiltotta a nominalista tanokat Párizsban – vélhetően Jean Bouchard érsek befolyására –, és realistákat javasolt helyettük. A nominalisták erre védőirattal álltak elő, ennek hatására 1481-ben feloldották a tilalmat. A 15. században a realizmus, és különösen annak tomista formája vált uralkodóvá. A kezdeményező a német dominikánusok konventje, ahol hamarosan Aquinói Tamás *Summa theologicá*ja lett a teológia tankönyve a szentenciagyűjtemények helyett. Ezt a gyakorlatot hamarosan átvették az olasz teológiai karok is. A tomizmus reneszánszában olyan személyek működtek közre, mint Johannes Caproleus (1380 körül – 1444) és Tomasso de Vio (Cajetan kardinális), aki a 16. században kommentárt írt a *Summa theologicá*hoz. Az egyetemi oktatást a scotizmusssá alakult arisztotelizmus és a tomizmus határozta meg. Aquniói Tamás *Summa theologicá*ját a dominikánus Francisco de Vitoria ismertette el 1526-ban Salamancában kötelező tankönyvként, amit aztán Cajetan kardinális kommentárjával együtt minden egyetemen használtak.

A teológia körül kialakult vitákhoz hozzátartozik az is, hogy Isten spirituális jelenléte a világban utat nyitott más hermeneutikus értelmezéseknek, ennek végpontjain sokféle misztikus megközelítés és jó néhány ilyen alapon szerveződő mozgalom jelent meg.

A középkori tudomány egyetemen történő kibontakozására vonatkozóan gyakran hangzik el, hogy a ténylegesen érzékelhető szellemi merevségek oka az egyház. és azon belül is a teológia lenne. Mint a korábbi történésekből érzékelhető, a valóság ennél sokkal összetettebb, ennek a gondolatsornak zárásaként elfogadható az a megállapítás, hogy a teológia beérte a tudományok ellenőrzésével, és amíg azok nem érintették a dogmákat, lassú, megfontolt érdeklődéssel szemlélte az eseményeket. A tudomány fejlődését ebben az időszakban leginkább a magiszterek céhszerű szerveződése és ennek következményei bénították meg.[42]

[42] Bär, Siegfried, 2005, 55.

4.2. A koldulórendek szerepe a középkori egyetemi életben

A szerzetesrendek között az egyetemi élet alakítása szempontjából kiemelten fontosak a koldulórendek. Több szerzetesrendben is olyan kolostorokat alapítottak, amelyekben az eredeti szellemhez, az eredeti szabályokhoz való hűséges visszatéréssel igyekeztek felülkerekedni a nehézségeken. Az ilyen – ún. obszerváns – kolostorok általában elkülönültek a többiektől, és reformkongregációkat hoztak létre. Ilyen módon kezdik meg a ferencesek Itáliában – nagy sikerrel – a 14. század második felében rendjük reformját, majd a 14. század utolsó évtizedében követik őket a domonkosok is és a 15- században már egyre több rend jár a nyomukban.

A 13. század a kolduló szerzetesrendek hőskora, ezeknek a rendeknek bizonyítaniuk kellett létjogosultságukat, és ebből eredően új szint, lendületet hoztak az egyház életébe. A pogányságtól fenyegetett egyházban egyre nagyobb teret nyert annak felismerése, hogy a példamutató élet kevés az egyház helyzetének megerősítéséhez, ehhez feltétlenül szükség van a tudományos szempontból is helytálló prédikációra. Az ágostonosok, a bencések és a ciszterek rendje, minden igyekezetük és reformjuk ellenére már nem tudta a spirituális igényeket kielégíteni. A városi környezetben élő emberek valami másra, többre, hitelesebbre vágytak, és ezt biztosítja számukra két, egymástól alapjaiban eltérő és mégis hasonló rend: a dominikánusok és a ferencesek megjelenése, amit kiegészítenek az ágostonos remeték és a karmeliták. Ezek a rendek – a monasztikus rendektől eltérően – nem voltak helyhez kötve, és így nagy mozgásszabadságot élvezve közvetlenül megtapasztalhatták az egyszerű emberek életét, azok láthatták az ő példamutatásukat, az életből vett példák és a teológiai tanulmányok szintézise pedig emelte prédikációik színvonalát. Ez utóbbi a korabeli társadalom egyik legfontosabb kommunikációs csatornája. Ebben az új helyzetben előzetesen megállapítható, hogy a dominikánusok jelentették az intellektuális erőt, a ferencesek pedig inkább az ösztönös megérzéseknek engedtek teret.[43] A koldulórendek növekvő befolyására utal, hogy két pápa, a domonkos rendi V. Ince és a ferences IV. Miklós is az ő soraikból került ki.

A koldulórendek működésében kulcsfontosságúak a teológiai ismeretek, még ha nem is egyetemi szinten oktatják azokat. Működésük alapvető sémája szerint a földrajzi fekvés és a társadalmi körülmények mérlegelése alapján a rendi igényeket és lehetőségeket messzemenően figyelembe véve konventeket hoznak létre, amelyek provinciákká állnak össze. Tekintve, hogy a teológiai ismeretek oktatása igen fontos feladat, partikuláris (studia particularia) vagy más néven konventuális iskolákat alapítanak. Ezek abban térnek el a magasabb színvonalon

[43] Southern, Richard, 1987, 350.

oktató studium generalétól, hogy nem adhatnak tudományos fokozatokat. Minden olyan konvent, ahol tizenkét szerzetesnél több él, köteles egy lektort (magister studientum) állítani, aki a prior irányítása mellett végzi a munkáját. A rendi karrier szokványos útja a noviciátussal, a konventuális iskola, majd a studium generale elvégzésével kezdődik. A legtehetségesebbek négy-öt évi további tanulmányok után rendi magiszterek, majd később, a teológiai doktorátus megszerzése után elérve a legmagasabb fokozatot, magiszter regensek lesznek. A koldulórendeknél leértékelődtek a laikus testvérek, pontosabban kevésé értékeseknek tekintették őket, mert úgy vélték, a magasabb iskolai végzettségűek, azaz a nagyobb tudásúak nagyobb hasznára lehetnek a rendnek. A 13. században a strassburgi ferenceseknek 22, a délnémet karmelitáknak 4, a kölni ágostonos provinciának 8 konventuális iskolájuk volt.[44] Az oktatás színvonala érthetően igen különböző ezekben az iskolákban, de néhány helyen olyan különleges dolgokat is oktatnak – nyilván a majdani térítésre koncentrálva –, mint a keleti nyelvek. A nagyszámú és szétszórt konventuális iskolák legtehetségesebb növendékei számára létrehozzák a rendi felsőoktatási intézményt, a studium generalét. A 13. század végén és a 14. század elején studium generalék sűrű hálója fedi le Európa bizonyos részeit. A studium generalék általában a konventuális iskolák hálózatának középpontjában helyezkednek el.

Az 1216-ban alapított dominikánus rend az eretnekség elleni küzdelem jegyében jött létre, amihez jól képzett prédikátorokra volt szükség. Így minden konventben volt lector és a rendtagok legalább négy évig teológiát tanultak, ezért lényegében mindegyik rendház iskolaként is működött. A konventek intézményeire építve a provinciákban magasabb színvonalú oktatás folyt. A koldulórendek – a karmeliták kivételével – Párizsban, Oxfordban és Cambridge-ben iskolákat, studium generalékat alapítanak, és többféle szintű és tartalmú kapcsolatot tartanak a teológiai fakultásokkal. A Szent Jakab-kolostorban van a dominikánusok párizsi főiskolája, ahová az előadásokra nem rendtagok is járhattak. A párizsi teológiai kar és a dominikánusok kapcsolata kezdetben szoros, 1230-ban a tizenkét egyetemi „tanszékből" kettőt a dominikánusok töltenek be.

A ferencesek a dominikánusoktól eltérően viszonyultak az egyetemekhez és az oktatáshoz. Kezdeti idegenkedésük hátterében talán Assisi Szent Ferenc tartózkodása is szerepet játszhatott, aki 1221-ben, keleti útjáról visszatérve, még azt is elutasította, hogy megjelenjen egy minorita magiszter által alapított bolognai studium generaléban. A minoriták főiskoláját Alexander Halensis (meghalt 1245-ben), majd a szentté avatott Bonaventura (Joannes Fidanza, 1217 körül–1274) tette híressé. Oxfordban a ferenceseket Robert Grosseteste és Roger Bacon képviselte igen eredményesen. A 13. század közepén erőteljes tiltakozási mozgalom

[44] Elm, Kaspar, 1999, 114–115.

indult a koldulórendek privilégiumai ellen. Erre Roger Bacon határozott egyetem iránti kritikája is okot adott, ugyanis szerinte:

> „…az az igazság, hogy még soha nem volt ilyen sok tudatlanság és ilyen nagy tévedés (az egyetemen)… Az igazsághoz vezető úton négy igen nagy akadály van. Ezek mindenkit akadályoznak, tehát minden bölcs embert is, úgyhogy valódi bölcsességet szerezni alig lehetséges. A négy akadály: a siralmas, méltatlan tekintélyek példája, a szokás hatalma, a hozzá nem értők véleménye és a saját tudatlanság elrejtése színlelt bölcsesség mögé." [45]

Oxfordban több konfliktushelyzet is keletkezett, a háttérben az állt, hogy a dominikánusok megtiltották rendtagjaiknak az artista fakultás látogatását. 1253-ban viszont az egyetem úgy döntött, hogy senki sem lehet teológiai magiszter, ha nem volt előtte magiszter az artista fakultáson. A konfliktusba a ferencesek is belekeveredtek, mert önálló stúdiumot alapítottak, ami az egyetemnek konkurenciát jelentett. A ferencesek ezért 1279–1292 között nem engedték meg az egyetemi diákoknak, hogy az ő filozófiai előadásaikat látogassák. Oxfordban a konfliktus a dominikánusokkal is elmélyült 1311–1314 között, így azok a pápához fordultak panaszukkal. Később – kiegyezésként – 18 éves korban jelölték meg a noviciátusba felvehetők alsó korhatárát. Oxfordban a kollégiumok és a szerzetesrendek tudományos teljesítményét vizsgálva a következő rangsor alakult ki: a legelső a Merton Kollégium, amit a ferencesek, a karmeliták és a bencések iskolái követtek.[46] A vizsgálat során figyelembe vették a publikációkat, a rendtagok érdeklődési területét, a kísérleti eszközök, úgymint optikai lencse, asztroláb birtoklását és a könyvek kölcsönzését. Oxfordban otthonosak a bencések is, ők ugyan nem koldulórend, de Richard of Wallingford bencés szerzetes révén – aki különleges asztronómiai órát szerkesztett, amit a 16. századig használtak – jelentős eredményeket tudtak felmutatni. Érdekes kultúrtörténeti összehasonlító vizsgálat tárgya lehetne a különböző szerzetesrendek egyetemi szinten megjelenő erősségeinek és gyengéinek vizsgálata különböző időszakokban! Egy ilyen kutatás eredményeként talán választ kaphatnánk arra a kérdésre is, hogy miért voltak olyan kevéssé eredményesek Oxfordban a 14. század elején a dominikánusok, holott jóval nagyobb képviselettel rendelkeztek, mint a többi rend.

1269–1271 között Párizsban is vita zajlott a dominikánus Aquinói Tamás és Abbévillai Gerhard között. A vita tárgya a noviciátus vállalása az artista fakultáson, az evangéliumi szegénység értelmezése és a szellemi teljesség elnyerésének útja. A ferencesek 1260 után kezdtek el studium genaralékat létesíteni, s ez a folyamat a 14. századra teljesedett ki.

[45] Bär, Siegfried, 2005, 53–54.
[46] North, Kohn, 1993, 317.

Az ágostonos remeték rendje 1256 után jött létre több itáliai remeteközösség egyesülésével. Vezetőjük 1269-ben Aegidius Romanus – Aquinói Tamás egykor tanítványa –, az ő ösztönzésére 1287-ben kezdenek studium generalékat alapítani Párizsban, Oxfordban, Cambridge-ben, Bolognában, Páduában és Nápolyban és még a pápai udvarban. Az ilyen alapítások száma a 14. század közepén elérte a 28-at, és ez a csúcsot is jelentette, mert utána az alapítások üteme és száma visszaesett.

A 13. században a palesztinai Karmel hegyéről visszatért szerzetesek az ágostonos remetékhez hasonlóan alapítanak kolostorokat. Természetesen az egyházszakadás őket is érinti: „A kármelita rend is két részre szakadt, s a két generális, nehogy hívei átpártoljanak a másikhoz, sok mindenre szemet hunyt. … A kármelitáknak 1324-ben már nyolc főiskolája, úgynevezett *studium generalé*ja van, úgymint Páris, Toulouse, Bologna, Florenz, Monte Pessulano, Köln, London és Róma. 1345-ben ezek száma 13-ra emelkedett. E kollégiumok hallgatói az egyetemi előadásokat látogatták. … Könyvek beszerzéséhez és saját műveik kiadásához pénzre volt szükségük. Szokásba jött tehát … a személyes illeték, a *peculium*. Az 1324-iki nagykáptalan a párisi rektornak 400 *grossus,* a rendes tanároknak 350 *grossus* évi illetéket biztosít, többek között azon a címen, hogy személyes szolgálatára inast tarthasson. … Az egyetemi tanár sok könyvével és inasával nem fért meg egy szűk cellában: tehát tágas, előkelő lakást kell számára berendezni. A daróc szintén nem illett hozzá: szokásba jött a finom posztóruha. Húsétel nélkül nem tudott meglenni: szóval feledésbe merült a böjt. A tanárok példáját utánozták a hallgatók s végül a lazulás elterjedt az egész rendben. … Hogy milyen fokú volt ez a lazulás, arról a nagykáptalanoknak törvényei adnak fogalmat. Például nagyon jellemző az 1336-iki nagykáptalannak az a törvénye, amely szerint definitorrá, továbbá a nagykáptalanra utazó provinciális társává csakis egyetemi fokozattal bíró egyén, szóval magister vagy baccalaureatus stb. választható. … Az 1345-iki káptalan büntetéssel sújtja azokat, akik világi ruhában járnak; akik lakásukon lakomát rendeznek. Az 1358-iki káptalana eltiltja az ezüst, vagy elefántcsont csatokat a cipőkön és a hasonló értékes anyagból készült markolattal bíró kardok viselését, megengedi azonban, hogy tisztességes, rövid kardokat viseljenek."[47]

Monpellier, Bologna, Pádua és Salamanca egyetemein más funkciójuk volt a koldulórendeknek, ugyanis itt a rendi főiskolák pótolták a teológiai fakultás hiányát. Itáliában a koldulórendek lényegében monopolizálták a teológia oktatását. Kölnben, Erfurtban, Bécsben és Prágában a studium generalék integrálódtak az egyetembe, Lipcsében, Mainzban, Freiburgban és Tübingenben úgy jött létre teológiai kar, hogy csak részben érvényesült a koldulórendek befolyása. A koldulórendek mobilitásuk, egyszerűbb szervezeti felépítésük és tudományos

[47] Szeghy Ernő OCD (1921): *Szent Teréz és a kármeliták.* I. kt 57–59. Stephaneum, Budapest.

eredményeik alapján sokat tettek a középkori egyetemek kiteljesedéséért. Hanyatlásuk egyik közvetlen oka a schisma általi megosztottság, majd jóval később, a jezsuiták idején a mindenütt érvényes egyformaságtól való idegenkedésük.

4.3. A jogászképzés

A középkori **jogászképzés** előzményeit az ún. *dictator iskolák* jelentik, amelyek praktikus szükségleteket elégítettek ki, leginkább oklevelek szerkesztésének szabályait és a levélírás rendszerezett ismeretét birtokolták az itt dolgozó *dictatorok.*[48] A 11. század utolsó évtizedeiben II. Orbán pápa és odaadó híve, Yves de Chartres korában kezdetét veszi a jogászok korszaka.[49] Ennek a jogászi „iskolatípusnak" is két változata maradt fenn: a francia levéltanok bővelkednek lírai fordulatokban; az olasz iskola a formulák szakszerű alkalmazását preferálta, és ez az irányzat fokozatosan eltolódott a közjegyzői feladatok ellátásának irányába. Ez utóbbi volt a majdani bolognai jogi iskola előzménye. A bolognai modellhez alkalmazkodva jöttek létre a további dél-itáliai egyetemek Paviában, Perugiában és Sineában. A Bolognában 1367-ben alapított spanyol kollégiumnak fontos szerepe volt a spanyol és portugál kapcsolatok erősítésében. Páduában a lombard jogra és a városállamok jogi rendszereinek oktatására helyezték a fő hangsúlyt. Franciaországban Montpellier, Orléans, Avignon és Toulouse a bolognai mintát követi. Párizsban a kánonjognak van nagyobb reputációja, miután III. Honorius pápa 1219-es bullája megtiltotta a római jog itteni tanítását. Angliában az erős helyi tradícióra épült a jogi oktatás, a londoni, nem egyetemi rangú jogi iskola az Inns of Court a római jogot nem fogadta be. Oxfordban római jogot és kánonjogot is oktattak, de a fő cél jó kánonjogászok képzése volt. Skóciában viszont tanították a római jogot, de az itteni egyetemek – St. Andrews, Glasgow és Aberdeen – a fejlődésben igen lassúak. A skót jogászok még sokáig a kontinensen tanultak. A kontinensen Prága, Köln és Löwen jogászképzése nemzetközi hírű, Erfurt, Rostock és Greifswald egyetemei pedig megnyitották kapuikat a skandináv diákok számára.

A jogászképzés alapja a jogi szövegek hermeneutikai értelmezése és a jogi kézikönyvek használata. Ezen utóbbiak közül a forrásokban az egyik leggyakrabban említett IX. Gergely *Decretalia* című munkája.[50] A dekretáliákat gyakran díszítették miniatúrákkal, VIII. Bonifác pápáét is több miniatúra díszíti, ezek témája:

[48] Huszár Tibor, 1977, 242–243.

[49] Duby, Georges, 2006, 138.

[50] *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985, 92–93. – IX. Gergely *Decretales*éből egy példány megtalálható a budapesti Egyetemi Könyvtárban. A nagyalakú, sűrűn teleírt kódexet a 13. század második felében másolhatták Bolognában.

1. a pápa egyházi méltóságokat adományoz; 2. a rokonsági fokokat ábrázoló táblázatok. Ezt a kódexet még 153 iniciálé díszíti, amelyekből 45 figurális.[51]

A hermeneutikai értelmezésnek is több metódusa alakult ki. Ilyen a glosszátorok munkáinak tanulmányozása, a summák, azaz a jogi tankönyvek használata, a disztinkció, azaz a fogalmak értelmezésének gyakorlása, a fiktív jogi esetekről zajló disputa, vagy jogi esetek önálló magyarázata

A jogi szövegek kommentálásában fontos szerepük volt az ún. *glosszátorok*nak. A glosszátorok – elődeiktől eltérően, akik lényegében antológiák és fragmentumok szövegeire támaszkodtak – Justinianus teljes törvényszövegeihez mennek vissza, és kritikus vizsgálatnak vetik alá, szóról szóra haladva glosszákban fejtik ki e szöveg értelmét. A szó szerinti értelmezés nem végső cél, hanem a kommentálás kiindulópontja. A glosszátorok arra törekedtek, hogy egy-egy szó jelentését a sorok közé írt bejegyzéssel egészítsék ki, illetve ha több magyarázatra volt szükség, akkor azt a széles margóra írták, az előbbi az interlineáris, az utóbbi pedig a marginális glossza. Érdekes, hogy ez a jogi alkalmazás később a teológiában is megjelent, Luther Márton történetesen ezzel a metodikával tanított, és így olvastatta a *Bibliá*t a wittenbergi egyetemen. A későbbiek során ezekből a feljegyzésekből olyan összefüggő szövegek, törvénymagyarázatok jöttek létre, amelyek már nem az egyes szavakat értelmezték, hanem a szövegösszefüggésekre és a törvényalkotó szándékaira utaltak.

A glosszátorok egy másik csoportját az ún. *posztglosszátorok* képzik, ők már az arisztotelészi szövegek nyomán megismert új metodika szerint dolgoztak, és a dialektika segítségével keresték a mindenkori törvény értelmét. Míg a glosszátorokat viszonylag erősen befolyásolta a törvényalkotó tekintélye, addig a posztglosszátorok számára az értelem a legfontosabb, és ez nagyobb szabadságot nyújtott számukra az egész képzés során. Ilyen posztglosszátor az olasz Cino da Pistoia (1268 körül – 1336), a francia Jacques de Révigny (Jacobus de Ravanis, 1210/15–1296) és még többen mások.

A sok-sok kommentár bemutatására már kevéssé alkalmas a glossza, ezért hamarosan új műfaj keletkezik: a *tractatus,* ez lehetővé teszi a jogi megfontolások teljességének bemutatását.

Henricus de Segusio (1200–1271) szerint a jogforrásokat bemutató előadás részei a következők:

- *casus* – a jogeset összefoglalása;
- *littera* – szövegolvasás a nehéz részek magyarázatával;
- *similia* – utalás más jogforrásokban előforduló párhuzamokra;

[51] Uo. 107. o. – A kódex a bécsi nemzeti könytár birtokában van, és a rektóján Magyarországra vonatkozó bejegyzések is vannak.

– *contraria* – az ellenérvek felvezetése és feloldása a megkülönböztetés (distinctiones) segítségével, a szövegben előforduló problémák bemutatása és megoldása;
– *notabilia* – utalás az előadás legfontosabb tematikai és eszmei eredményeire.[52]

Bolognában két doktori kollégium létezett, egy a kánonjogászoké (ez tizenkét tagú), a másik a legistáké (ez tizenhat tagú). A korlátozott létszámú testületeteket még külső tagok is kiegészítették.

A jogi egyetemeken általában a kánonjogi fakultásnak volt több diákja, többségük klerikus. A nagyobb érdeklődés egyik magyarázata az, hogy a kánonjogászok az egyházi javakból való részesedés fejében könnyebben tanulhattak, és érvényesülési lehetőségeik is jobbak, mint a legistákéi. A középkori diákság jelentősebb része beneficiumok támogatása segítségével tanulhatott. A kérvények alapján megállapítható, hogy a legtöbb támogatást a jogászok kapták. A viszonylag kevés dokumentum alapján az is megállapítható, hogy a jogászok nem feltétlenül törekedtek előrejutni a graduálás terén, már a licenciátusi fokozatot is csak kevesen szerezték meg közülük, minden valószínűség szerint ez nem volt feltétlenül követelmény velük szemben.[53] A pontos nyilvántartás hiánya mellett nehezíti a fokozatok értékelését az, hogy a pápák per bullam privilégiumként doktori címet adományozhattak.

A jogi egyetem tanárai a 13. századig kizárólag klerikusok, ezután viszont a laikusok vannak többségben.

Sajátos a kánonjogászok és a teológusok viszonya: az előbbiek nem foglalkoztak kevesebbet a szentségekkel és a lelkigondozás kérdéseivel, mint az utóbbiak, ezért van olyan vélemény, mely szerint a kánonjog nagyobb mértékben befolyásolta az egyház szellemiségének formálódását, mint a teológusok gondolatai.[54] Maga a középkori népesség egyébként a jogban Isten akaratának emberi ügyekben történő megnyilvánulását látta.

A jogi eljárásokban Párizsban IX. Lajos uralkodása alatt kezdtek megjelenni – az adóívek tanúsága szerint – az ügyvédek, a jegyzők és az írnokok. Az ügyvédi tevékenység szabályozására az 1274-es lyoni zsinaton került sor, az itt megalkotott 19 kánon rendelkezéseit alkalmazták később a királyi bíróságokon. Az esküt tett ügyvéd (advocatus) tevékenységét jegyzők és írnokok segíthették.

A jogi kézikönyvek között igen népszerű volt Raymundus de Nova *Civitat*éja. Ennek egy 14. században keletkezett példányát a Széchényi Könyvtár őrzi. A kódexet 1489-ben másolták Ebendorfer Miklós és fiai számára. A tulajdonosról

[52] García y García, Antonio (1993): Die Rechtsfakultäten. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1993, 350–351.
[53] Uo. 354–356.
[54] Uo. 356.

azt lehet tudni, hogy budai esküdt volt, és két fia – Mátyás és István – 1488-ban a bécsi egyetemre iratkozott be.[55] Mindenesetre az a tény, hogy Budán egy-egy esküdt kódexet tudott másoltatni, határozott művelődési igényre és jó vagyoni helyzetre utal.

A jogászok tekintélyét nagymértékben növelték a körükből kikerült ilyen képzettségű pápák, mint a 12–13. században III. Sándor (Rolandus Bandinellus) és IV. Ince (Sinibaldus Fliscus), valamint a 14. században Orléans két egykori civiljogásza, V. Kelemen (Betrand du Got) és XXII. János (Jacques Duèse).

Összefoglalva megállapítható, hogy a középkori jogi karok igen nagy szolgálatot tettek az európai kultúrának, hiszen a középkor kezdetén még reális veszély volt a visszaesés az erőszak uralta barbárság felé. Az erőszak jog általi tompítása és mederbe terelése az egyház, az uralkodók és az őket segítő jogászok egyik legnagyobb érdeme.

4.4. Az orvosi fakultás

Az egyetemi karok között sajátos helyzetű az **orvosi kar,** mert ezzel a szaktudománnyal való megismerkedés révén új orvosi elit jött létre. Hagyományait tekintve a görög–római és az iszlám közvetítésére hagyatkoztak, továbbá az arab kultúra tapasztalataiból merítettek az egyetemek. Az egyetem világán kívüli gyógyítás során szerzett gyakorlati tapasztalatok is megjelennek az oktatásban, ha csak periferikusan is. A képzés rendszerét, belső összefüggéseit, elméleti alapjainak történetét az orvostörténeti kutatások és az ezzel kapcsolatos monográfiák részletesen bemutatják.[56]

A tudományok közötti határvonalak az orvostudomány területén is képlékenyek, Bologna és Montpellier egyetemén például minden orvosnövendéknek oktatták az asztrológiai orvostudomány alapjait.[57] Az orvosi kódexekbe gyakran illesztettek divinációs szövegeket, ami nem volt feltűnő a füveskönyvek (herbariumok), állatleírások (bestiariumok) és a kőlisták (lapidariumok) között.

Gyógyítást sokféle foglalkozású személy végzett a középkorban: bábák, borbélyok, fürdősök, gyógyszerészek, gyógynövényeket ismerő javasasszonyok, ezek mind ebből a tevékenységből próbáltak jól-rosszabbul megélni.[58] 1297-ben Párizsban 106 borbély és 32 fürdős fizetett adót. A borbélyok és a sebészek vagy kirurgusok tevékenysége a 13. század második felében különül el. Ezen csopor-

[55] *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985, 148.

[56] Benke József, 2006; Kaleidoscope, Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat. http://www.kaleidoscopehistory.hu/ (2013. dec. 14.)

[57] Láng Benedek, 2007, 35.

[58] Kubinyi András (2008): Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok: a késő középkori Magyarországon. In: *História,* 30. évf. 4–5. sz. 25–27.

tok viszonya az egyetemi orvostudományhoz az esetek többségében konfliktusos, mert adott esetben zavarhatták egymás működési terét, annak ellenére, hogy a tudományos képzettségű orvosok száma a 15. századig az előző csoporténál jóval kisebb. Az orvosdoktorok a 13. századig még egyházi személyek, 1274-ben Párizsban mindössze 8 orvos működik, 1396-ban pedig már 32 doktor praktizál.[59] Ebbe a csoportba nem tartoznak bele a sebészek, nekik komoly tanulmányokat kellett végezniük, és egyfajta tanult mesterségként folytatták tevékenységüket. Érdekeik védelmére pedig hamarosan céhszerű szövetségekbe tömörültek.

A középkor legelső orvosi iskolája Salernóban volt, ez azonban hamarosan hanyatlásnak indult, és csak 1231-től lett egyetem. Ezzel együtt a tudományos alapú orvosképzés kiindulópontja ez a dél-itáliai város. Erre a szerepre több tényező szerencsés egybeesése predesztinálta: ilyen a görög és az arab források hozzáférhetősége és a kellő támogatás ehhez. Alfanus püspök (elhunyt 1095-ben) személyesen szorgalmazta a görög orvoslás megismerését. Az egyik Monte Cassino melletti kolostorban Constantinus Africanusnak (elhunyt 1087-ben) köszönhetően az iszlám orvosi írások fordításai már hozzáférhetőek voltak. Salernóban végig szem előtt tartották az orvostudomány és a természetfilozófia szoros kapcsolatát. Salerno hanyatlása után Bologna, Montpellier, Párizs és később Pádua egyetemei az orvosképzés fő színhelyei. Montpellier-ben részben folytatják a salernói hagyományt, de ez kiegészül a zsidó orvosok tapasztalataival – bár őket nem engedték be az egyetemre, hatásuk érvényesülhetett. A 12. század közepén Montpellier-ben a legjobb az orvosképzés, és innen származik az első, napjainkig megmaradt orvosi tankönyv. Bologna és Pádua között nagyon gyakori a magiszterek ide-oda vándorlása, így nehéz az egyedi jellegzetességek megállapítása. A szakmai vitákról feltételezhető, hogy Bologna – ahol sok sebész volt – és Salerno orvosi gyakorlata a sebek kezelésében eltért egymástól.

A korabeli viszonyok bonyolultsága megtapasztalható akkor, ha elemezzük egy-egy személy életútját: Jean Grise Montpellier-ből indul, és később Verdun püspöke lesz; Petrus Hispanus – a későbbi XXI. János pápa (elhunyt 1277-ben) – Párizsban tanult, jelentős alkotásai voltak a logika és a medicina terén, és 1245–1250 között Siena orvosi iskolájában tanított. Az ugyanilyen híressé vált Petrus Albano (elhunyt 1316-ban) Párizsban és Páduában tanult medicinát, filozófiát és asztrológiát, párizsi tanulmányainak összefoglalásaként igen sokáig használt könyvet írt az olasz orvosi karok számára.

Minden eddig említett egyetem orvosi kara más-más szervezeti formában működött. Párizsban magiszterek egy csoportja és diákjaik jelentették a kart, Montpellier-nek professzorokból és diákokból álló, önálló orvosi egyeteme volt.

[59] Sz. Jónás Ilona, 2010, 409–410.

Bolognában és Páduában a külföldi diákok nációi és az orvosi kar jelentette az universitast, azzal a kötöttséggel, hogy előírták a doktori kollégium létszámát.

Az orvosprofesszorok mindenütt a városok felső rétegéhez tartoztak, gyakran maguk is orvoscsaládból származtak. Jövedelmük egyik részét az egyetemről vagy városi hatóságoktól kapták, de a jelentősebb rész magánpraxisukból eredt.

Az orvosi egyetemeken az anatómiai demonstráció a boncolás során történt. Bolognában hivatalosan 1316-tól, Montpellier-ben 1340-tól vannak erre utaló adatok. Boncolást – az egyetem statútuma alapján – évente vagy félévente végezhettek. Mivel ez nagyon kevés alkalom volt, minden valószínűség szerint titokban is folytattak ilyen jellegű gyakorlatot.[60] A tanulmányi rendszer és a tananyag tekintetében nem voltak alapvető különbségek az orvosképzés centrumai között. Az újabb kutatások Avicenna *Canon*jának – mint a 13. századi előadások központi részének – az alkalmazását vizsgálták, és arra az eredményre jutottak, hogy Montpellier-ben semmivel sem volt gyakorlatiasabb az oktatás, mint a hippokratészi szellemiséget képviselő Párizsban.[61] Az újítások általában nem maradtak meg egy-egy egyetem keretein belül, hanem nagyjából egy időben vezették be őket a nagyobb egyetemi központokban. Párizsban 1230-tól, Montpellier-ben 1240-től használták tankönyvként Avicenna *Canon*jának latin fordítását. Galenus műveinek feldolgozása a 14. század elején Bolognában és Montpellier-ben közel azonos időben kezdődött el. Mindez arra utal, hogy a középkori orvosi fakultások legtermékenyebb időszaka a 13. század közepe és a 14. század eleje között volt. Ezután hamarosan jött a pestisjárványok ideje (1350–1450), ami új szakirodalmi témát is hozott, és a pestissel kapcsolatos művek sorát eredményezte. A pestisjárvány másik, egyetemi tanulmányokat érintő hatása az lehetett, hogy az előkelő családok fiait elijesztette az orvosi stúdiumoktól, így érvényesülési lehetőség nyílt az alacsonyabb társadalmi rétegekből származóknak ahhoz, hogy orvosi tanulmányokat folytathassanak. A nem latin nyelvű, gyógyítók által népnyelven írt szövegek tanulmányozása alapján az is megállapítható, hogy a nem egyetemi végzettségű gyógyítókra is hatást gyakoroltak az egyetemekről kiáramló orvostudományi ismeretek, így a középkori orvosi fakultások azzal, hogy utat nyitottak az antik hagyományok felé, mindenképpen az orvostudomány fejlődését szolgálták.

[60] Siraisi, Nancy (1993): Die medizinische Fakultät. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1. Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 337.
[61] Uo. 340.

5. A középkori egyetemi élet összegzése

A középkor legeredményesebb alkotásai a tanügy terén az egyetemek, amelyekben a kor művelődési törekvései koncentráltan jelennek meg, ugyanis az egyetemek a középkori élet minden tényezőjével viszonyba hozhatók. A középkor végéig mintegy 80 városnak van egyeteme.[62] Az egyetemek kapcsolatban vannak az egyházzal, minthogy legfőbb felügyelőjük a pápa, a teológiai fakultások pedig a középkori egyetemeken központi jelentőségűek. Nyitottak a nemesség felé, mert befogadják a tanulni vágyó ifjakat, de a „tudományos nemességet" is képviselik, amennyiben a doktoráltakat soraikba emelve, azokat több, nemességhez kapcsolódó jog is megilleti. Az egyetemi fokozatok rendje pedig magasabb szinten megismétli a céhekben kialakult hierarchiát. Le Goff szerint „az értelmiség abban a pillanatban születik meg, amikor kétségbe vonják a szöveg igazságát, amikor (valaki) passzív befogadóból kutatóvá válik. A magister nem szómagyarázó már, hanem gondolkodó."[63]

Egyetem gyakran ott keletkezik, ahol egy vagy több tehetséges tanár jelenik meg, mintegy tudásláncot alkotva, ez alól talán csak Itália kivétel, ott ugyanis a latin iskolák sok mindent át tudtak menteni hagyományaikból, ez történt Rómában, Ravennában és Paviában, valamint a bizánci és az arab kultúrával érintkező Salerno orvosi iskolájában. Ugyanakkor néhány kolostori iskola is fontos szerepet kap az alapításban, ilyen a Szent Viktor és a Szent Geneviève székesegyházi iskola Párizsban, a San Felice kamalduli kolostori iskola Bolognában.

A középkori tudományfejlődés sajátossága, hogy – a misztikusok tiltakozása ellenére – a tudomány egyfajta cserélhető áruvá válik, ennek minden következményével együtt.

A középkori egyetemi élet nehezítő, de egyúttal dinamizáló tényezői is a konfliktusok, amelyek állásfoglalásra kényszerítik a szereplőket a magiszterek egymás közötti, a magiszterek és a diákok közötti, az univerzitás és a város közötti, a városok egymás közötti, a pápák és a császárok közötti küzdelmeiben. A középkori fejlődés legfontosabb eredménye az, hogy kialakultak az egyetemi élet szervezeti keretei, létrejött az egyetem irányítási rendszere, formát öltött a tananyag, kialakultak az oktatás és a tanulás módszerei. Ezen alakulási folyamat részletei a következő tézisekben összegezhetőek:

1. Magát a tudományt a középkorban Isten ajándékának tekintették, ami ugyan nem zárta ki azt, hogy pénzszerzés céljából tanuljanak a diákok, de ezzel együtt, legalább az egyetemen, alapértéknek tekinteték a tudást, amelynek megszerzése a már szervezetileg és intézményesen a stabilizálódott egyetemekhez kötődik.

[62] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 69.
[63] Le Goff, Jacques, 1979, 88.

2. Az egyetemek létrejötte az egyházzal szoros szövetségben történik. Ennek belső dinamikája azonban igen változatos kombinációkat hoz létre. Az egyetemi életet uralja a skolasztikus gondolkodás, és ez hosszú ideig lehetővé teszi az ellentmondások kifejezését és új megoldások keresését. Ez egyfajta sajátos *hullámmozgás*sal jár együtt,[64] aminek egyik jellegzetes példája Arisztotelész tanainak megítélése. Amikor Averroes közvetítésével Arisztotelész művei újra hozzáférhetővé válnak, a pápák a következő intézkedésekkel tiltják, illetve engedélyezik ezek olvasását:

– 1210-ben a párizsi egyetem megtiltja Arisztotelész természettudományos munkáinak tanítását.
– 1215-ben III. Honorius küldötte, Robert de Courson megújítja és a *Metafizika* tanulmányozására is kiterjeszti a tilalmat.
– 1231-ben IX. Gergely enyhíti a tilalmat, és csak a *Fizika* olvasását bízza egy cenzúrázást elvégző bizottságra, amelynek tagjai azonban nem tudnak megállapodásra jutni.
– IV. Ince pápa 1245-ben a toulouse-i egyetemen is tiltja Arisztotelész tanulmányozását, amit 1263-ban IV. Orbán is megerősít.

3. A 13. századtól kezdve a papság (sacerdorium) és a hatalom (imperium) mellett megjelent és egyre fontosabbá vált a tudás (studium) tekintélye.

4. Az Isten által teremtett világban és az emberi értelem által megismerhető világrendben való hit megteremtette az egyetemen a *tudományos kutatás lehetőségét,* olyan értelemben, hogy feltételezte az isteni szándékban rejlő rend megismerhetőségét. Az ember hiánylényként való antik értelmezése, valamint a zsidó-keresztény felfogás szerinti bűnös teremtmény volta és az ebből fakadó korlátozások tudatosodása jelentette azt a hajtóerőt, ami a tudományos alapú kritikai képesség és a kollegiális alapozású korporatív szervezetei forma kialakulásához vezetett, olyan etikai értékek kikristályosodásával, mint az egyszerűség, az istenfélelem és az önkritika gyakorlása. A tudományos kutatás időről időre növekvő szabadságfokát növelte az a szemlélet, mely szerint az individuum a makrokozmosz tükröződése, és egyúttal Isten képmása. Az abszolút érvényű igazság keresése már a skolasztikus gondolkodásban megteremti a tudományos kutatás alapvető szabályait: ilyen a törekvés az információk teljességére; az egyéni vélemény ellenőrizhetőségének hangsúlyozása; minden érv és ellenérv számbavételének szükségessége, valamint a vita és az érvelés nyilvánosság előtti lefolytatásának követelménye.

5. A *permanens változtatás gondolata* – amely alatt a korábbi elképzelések felülvizsgálata és a jobbítás érdekében való továbbfejlesztése értendő – végig jelen van az egyetemeken, és a középkori egyetemi rendszer ezt a törekvést

[64] Huszár Tibor, 1977, 284.

fontosnak tartja, de nem fogadja el kritika és ellenállás nélkül. Ez a kritikus szemlélet új megközelítési lehetőségeket, új elméleteket hoz magával. A reformok bevezetése tehát ebben az értelemben kumulatív ismeretszerzési folyamatnak tekinthető.

6. Az egyetemek az *egyenlőség és a szolidaritás eszményének hordozói*ként tudományos és közösségi centrumokká váltak azáltal, hogy elismerték a másként gondolkodók tudományos teljesítményét, és igyekeztek saját tévedéseiket is korrigálni. Amennyire a középkorban ez egyáltalán lehetséges volt, törekedtek a származás szerinti megkülönböztetés enyhítésére és a nemzeti hovatartozásból fakadó eltérések kiegyenlítésére. Egy-egy egyetem tudományos színvonala annál nagyobb volt, minél jobban igyekezett az egyenlőség eszményét érvényesíteni, ahol erre kevéssé figyeltek, ott csökkent a tudományos színvonal, ott az egyetem vagy nagyon sterillé vált, vagy meg is szűnt az idők folyamán.

7. A középkori egyetemek fejlődésük korai szakaszában *nemzetközi jellegűek*. Ez leginkább az egyetemesen használt latin nyelv és a tananyag azonossága miatt valósulhatott meg, de befolyásolták még olyan tényezők, mint az egyetem és egyes magiszterek híre, a háborúk és a járványok és a náció tagjai között létrejött hálózatos kapcsolatok.

8. Az egyetemen végzett és graduált növendékek révén egy *új szociális réteg* jelent meg az európai kultúrában, tagjai a közös latin nyelv magas szintű ismeretében és az azonos tankönyvek használata révén egyrészt egyfajta állandóság biztosítékai, másrészt a magas színvonalú intellektus őrzői és egyúttal a kritikus gondolkodás letéteményesei.

9. Az egyetemeknek köszönhetően lényegesen *átalakult a szöveggondozás* korábbi rendszere: széljegyzeteket, margót, összefoglalást készítenek; lábjegyzetek használatát vezetik be; többféle színű tintát használnak; új műfaj a disszertációk és a tézisfüzetek írása; a folio-formájú könyv mellett megjelenik a könnyebben olvasható és hordozható quart és oktav formátumú könyv.

10. Az egyetemek a megerősödő *államhatalom erős támaszai,* és egyúttal a művelődési törekvések közvetítői. A nemzetközi intellektuális érintkezés színhelyei, és a különböző szellemi áramlatok közvetítői a közös latin nyelv és a peregrináció következtében.

11. Az egyház egyetemessége, a nemesség és a kereskedelem nemzetközi rendje mellett a középkor végére *az intézményesített tudás nemzetközi rendjének színhelyei* az egyetemek lesznek.

A középkor és a kora újkor közötti átmenet fokozatosan és több történés együttes hatására következik be, ezek közül az egyik korai mikrotörténés magyar vonatkozású. Giovanni d'Andrea, a bolognai egyetem neves jogtudósa 1342-ben

egy magyar ifjú doktorrá avatásán elmondott beszédében a klasszikus irodalmi művek újjáértékelésére szólítja fel a hallgatóságot,[65] már ezzel a korai egyedi történéssel is előkészítve a közeledő humanizmus és reneszánsz időszakát.

[65] Kardos Tibor (1955): *A magyarországi humanizmus kora.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 65.

IX. A HUMANIZMUS ÉS AZ EGYETEMEK VILÁGA

1. A HUMANIZMUS MEGJELENÉSE AZ EGYETEMEKEN

A kora újkor fokozatosan, térbeli és időbeli eltolódással köszönt be Európában. Az eltolódás okai összetettek, de meghatározóak benne a gazdasági viszonyok. Ahol a mezőgazdaságban jókor elkezdték a vetésforgó alkalmazását, ott az elvetett magok tízszeresét lehetett begyűjteni a középkori háromszorossal szemben. Mindehhez társult a céhes ipar felvirágzása az olasz, németalföldi és német kereskedővárosokban. A humanizmus és a reneszánsz nem a megismerés termékei (Produkte des Wissens). Nem azért alakulhattak ki, mert a tudósok fölfedezték az antik irodalom és művészet már elveszettnek hitt emlékeit, és újra visszaemelték őket az életbe. „A reneszánsz és a humanizmus egy elaggott kor szenvedélyes és határtalan sóvárgásából született, egy olyan kor féktelen mást-akarásából, amelynek önbizalma végképp megrendült, s ezért új ifjúságra vágyott."[1]

A humanizmus szellemi hatása legelőször a kor jelentős gondolkodóinál figyelhető meg. Az új világszemlélet képviselői monisztikus-dinamikus egységben látják a világmindenséget, és lelkesen keresik ennek összetartó és mozgató erőit. Azt vallják, hogy az ember testi-lelki valósága és a világegyetem között szerves kapcsolat van, sőt néhány későbbi követő, így Giordano Bruno továbbmegy, és magát a világegyetemet is élő organizmusnak tekinti, nem kis gondot okozva ezzel az inkvizíciónak. Az élő és az élettelen természetet az anyag fogja egységbe és a négy elem, amely a világmindenséget alkotja. A korszak gondolkodói úgy vélik, anyagi okok eredménye az emberek közötti temperamentumbeli és a jellembeli különbségek létrejötte, de ilyen okok befolyásolhatják az egészséget és a betegséget, az időjárást, az évszakok változását, sőt az emberi sorsot is. Egymásra hatást csak ezen a rendszeren belül képzelnek el. A reneszánsz gondolkodókat elsősorban az ember világban elfoglalt helyzete érdekelte, és az ember érdekeit szem előtt tartva indultak el felfedező útjukra a természet világába is.

[1] Burdach, Konrad (1918): *Reformation, Renaissance, Humanismus.* G. Paetel, Berlin, 138.

A középkor vége felé, a reneszánsz idején különleges helyzet alakult ki az olasz városok egy részében. Az olasz egyetemek életére ugyanis erőteljesen hatott a reneszánsz eszmevilága. Burckhardt a reneszánsz korának nevelési célját, a cortigiano eszményét a következő szavakkal írja le:

> „Minden nemes játékban járatosnak kell lennie: jó táncos, elegáns lovas; azonfelül több nyelvet kell ismernie, legalábbis az olaszt s a latint; értenie kell a szépirodalomhoz és a képzőművészetekhez is, ítéletet kell mondani tudnia, sőt a zenében bizonyos fokú virtuozitást követelnek tőle, amelyet azonban lehetőleg titokban kell tartania. Komolyan persze semmit sem kell vennie ezekből, kivéve a fegyverforgatást. Hisz éppen ennek a sok elemnek a semlegesítése adja az abszolút egyént, akiben egy tulajdonság sem uralkodik a többi fölött.[2]

A nemesek viselkedési kódexét jelentő „ouomo universale" elve természetesen nem érvényesülhetett a maga teljességében az egyetemeken, hiszen ez nem ennek az intézménynek a feladata, de elvei közvetve alakították, formálták magának az egyetemnek a légkörét és az ottani tanulmányok tartalmát.

Az időhöz való viszony is megváltozik a kora újkor küszöbén, a jelent már nem a földi világtörténet végpontjaként, hanem inkább fordulópontként értelmezik. Ennek számos megnyilvánulása van, ilyen Petrarca költészete, a könyvnyomtatás feltalálása, Konstantinápoly eleste 1453-ban, Amerika felfedezése 1492-ben. A múltat az emberi cselekvések összességeként értelmezik – és ennek megfelelően kritikusan szemlélik. A névtelenség homályából egyéni életutak és egyéni teljesítmények emelkednek ki. Az egyetemek professzorai is kritikusan szemlélik a múltat, felfedik és bizonyítják a hamisításokat, tévedéseket. A kíváncsiság, az állandó keresés, a dicsőség iránti vágy, amit a skolasztikus etika kevésre tartott, mostantól felértékelődik az egyetemek világában a korábbi nyugalommal, a kontemplációval és a szerény névtelenséggel szemben. Új irodalmi műfajként jelennek meg a latin nyelvű úti beszámolók, amelyek a humanisták levelezése eredményeként nagyon gyorsan eljutnak az az egyetemekre, és kozmográfiaként, térképészetként helyet kaptak a tananyagban.

A 15. századtól kezdve néhány országban a tudományt egyfajta sajátos felfedező útként értelmezték, ezzel nagy lendületet adva az egyéni érdeklődésnek és a kíváncsiságnak. A humanizmus hatására a passzív szemlélődés helyett a tevékeny élet került az első helyre. Vezető holland tudósok, így például Justus Lipsius, az antik szövegekből az állam irányítására és a hadművészetre vonatkozó megállapításokat emelték ki. Mindezt örömmel fogadták az uralkodók és a hadvezérek, ami a professzorok tekintélyének és önbizalmának erősödéséhez vezetett. Az intellektuális képzés a továbbiakban már nemcsak a professzorok ügye, hanem

[2] Idézve in: Willmann, Otto, 1917, 276.

a társadalom elitje is igyekszik tanulni, és főleg igyekszik taníttatni a gyermekeit, ezzel munkát, jobb megélhetést teremtve jó néhány, szegényebb sorból kiemelkedni vágyó diáknak.

2. A HUMANIZMUS MEGJELENÉSE EGYES ORSZÁGOKBAN

Itáliában az antik hagyományok jobban megmaradtak, mint másutt, még a hivatalok korábbi elnevezései is használatban voltak. A humanista hatások itáliai megjelenésében igen fontos szerepe volt annak, hogy a görög nyelv tanulása „divattá" vált, amiben jelentős közvetítő szerepet kapott Bizánc. A közvetítők között az egyik kulcsszereplő II. Manuel császár nyugatra küldött tudós követe, Manuel Chrysoloras.

Az ő eredeti feladata az lett volna, hogy a megerősödő oszmán világgal szemben nyugati segítséget, támogatókat szerezzen, de ebbéli erőfeszítései sikertelen maradtak, viszont a Nyugat fogékonynak mutatkozott az általa hozott görögös műveltség iránt, amit Firenzében, Milánóban és Paviában is taníthatott. Az ő tanítványai közé tartozott a könyvgyűjtő Niccolo Niccoli (1364–1437), Leonardo Bruni (1370–1444), aki Itália kolostoraiban latin kéziratok után kutatott, és Poggio Bracciolini (1380–1459) aki a hersfeldi krónikában felfedezte Tacitus szövegét.[3]

Legendás történetek keringenek arról, hogy Itáliában az újra felfedezett ókort nemzeti kincsnek tekintették, amit a néptömegek is magukévá tettek. A humanisták ugyan itt is elkülönültek a néptől, de még a köznép sorából is egész sokan, még egyszerű mesteremberek is kéziratok és régiségek után kutattak, sokan foglalkoztak kéziratok másolásával, az udvaroncok latin verseket írtak, a polgárok és néha még a földművesek is érdeklődéssel hallgatták a tudósok szavait, még ha nem is mindent értettek belőle. Persze, még Itálián belül is lényeges különbségek vannak: a firenzei irodalmi körök demokratikusak, a velencei humanizmus oligarchikusan előkelő és exkluzív, a rómaiak a hierarchikus hagyományokat követik.

Firenze egyébként is különleges helyet tölt be az olasz reneszánsz és humanista gondolkozás történetében. Ez már városi alapítású egyetemének történetéből is kitűnik. A 13–14. században a firenzeiek még Bolognában, Párizsban, Páduában vagy Nápolyban tanultak. A városnak 1321-től van saját studium generaléja, de ez Arezzo egyetemének árnyékában sínylődik, Pisa és Siena pedig konkurenciát jelent. Arezzo a 14. század utolsó negyedében bezár, a 15. században Pisa meghódításával újra felmerül Firenzében az egyetemalapítás gondolata. A kérdés csak

[3] Schlange-Schöningen, Heinrich, 1999, 57.

az: mi előnyösebb a város számára, saját egyetem létesítése vagy a pisai támogatása, annak mintájára, ahogyan azt Velence tette Páduával és a Viscontiak Paviával? Az Albizzi család befolyására saját egyetem mellett dönt a város vezetése, de ezzel párhuzamosan a Cosimo de' Medici mellett tömörülők a Santa Maria degli Angeli kamalduli kolostorban gyűltek össze a tudományok művelésére. Firenzében a tudományosság alakulását befolyásolta, hogy ide kerül Bizáncból Georgiosz Beniszthosz Pléton (1355–1450) görög filozófiatanár, aki újplatonistaként részletekbe menően jártas Platón tanításában, és a skolasztika túlszabályozottságával szemben a gondolkodás szabadságának szószolója. Pléton összebarátkozott a Cosimo de' Medici szűk baráti köréhez tartozó Marsilio Ficinóval (1433–1499), Platón tanításainak népszerűsítőjével, és ehhez a körhöz csatlakozott Cosimo de' Medici unokaöccse, Pico della Mirandola (1463–1494). Míg a város egyetemén Francesco Filelfo (1398-1481) vezetésével Arisztotelész műveit tanulmányozták, addig a Mediciek platóni mintára szervezett akadémiáján – az Academia Platonicán – politikai témákról és a patrisztikai spiritualitásról váltottak szót és vitatkoztak. Amikor a Mediciek hatalomra kerülnek, nő a család dicsőségét szolgáló akadémia presztízse, de nem nyomják el a korábbi városi egyetemet sem, ezért sajátos helyzet áll elő, egy városban két egyetem is működik egymás mellett.

Az itáliai humanisták közül kiemelkedik Guarino mester (1374–1460), aki Fierenzében, Velencében, Veronában, majd Leonello d'Este ferrarai udvarában tanított görög és latin grammatikát. Guarino Konstantinápolyban, Dél-Itáliában és Rhodoszban számos kéziratot vásárolt, és 60 kódexet gyűjtött össze. Francesco Filelfo tolmácsként tevékenykedett Konstantinápolyban, és Itáliába való visszatérésekor 40 kódexet hozott magával, még sikeresebb volt Giovanni Aurispa (1369–1459), aki 238 kéziratot mentett meg.[4]

Érdekesség, hogy a 15. században a humanista Pomponio Leto vezetésével, aki sok borsot tört II. Pál pápa orra alá, Akadémiának nevezett titkos összejöveteleket tartottak Róma katakombáiban is. Ezt a társaságot nem az ókeresztények emlékei vonzották, ehelyett inkább nosztalgikusan a római ókorba vágyódtak vissza. Nevüket mindenesetre maradandóan és mind a mai napig láthatóan bekarcolták a sírkamrák falába.[5]

Az antik és a modern elemek itáliai összefonódását a legjobban Rafaellónak a vatikáni Stanza della Segnaturában levő híres freskója, az *Athéni iskola* mutatja. Az 1508–1511 között készült képen Platón és Arisztotelész alakja köré csoportosulva ókori bölcseket látunk, de közöttük korabeli férfiak arcképe is feltűnik, ott

[4] Uo. 57. – Aiszkhülosz 80 drámájából napjainban 7; Szophoklész 130 tragédiájából és szatírájából ugyanúgy 7, és Euripidész 90 darabjából 19 maradt meg, jórészt bizánci tudósoknak, másolóknak köszönhetően.

[5] Medvigy Mihály, 2009, 19.

van például az urbinói herceg, Maria della Rovere, a mantuai II. Frigyes, Archimédesz arcvonásai Bramantére, az építőművészre emlékeztetnek, és ott látjuk magát a festőt és tanítóját, Peruginót is. A vatikáni terem további képei összefoglalják mindazt, amit abban a korban szellemi kincsnek tekintettek: a mennyezeten ott van a teológia „Divinarum rerum notitia", a költészet „Numine afflatur", a filozófia „Causarum cognitio" és az igazság „Jus suum cuique tribuens" feliratal. A falfestményeken láthatjuk a disputát, az egyházatyák gyűlését, a Parnasszust antik és modern zenészekkel és költőkkel, az athéni iskolát, továbbá jeleneteket a jog történetéből. Míg a középkor tudományát és törekvéseit a költő Dante igyekezett összefogni, a humanizmusét a festő Rafaello kísérelte meg összegezni. A képi fordulat jellemző a korszellemre. Persze, a pogány és keresztény elemek elfogulatlan egymás mellettisége többféle értelmezést is lehetővé tesz, rigorózusabb szemlélők értelmezése szerint a freskó valójában az *Athéni iskola* Szent Pál athéni prédikációját ábrázolja az athéni iskolában.

A humanizmusról egészen sajátos a véleménye Petrarcának, aki erőteljes kritikát fogalmazott meg a kor hivatalosan elismert tudósairól, köztük a jogtudó értelmiségről, a teológusokról és az egyetemek tanárairól. Legfőbb kifogása az, hogy a tudást a kereskedelem szolgálatába állították, a dialektika pedig szócsavarássá aljasodik a jogászi praxis feltételei között. Petrarca különösen haragszik azokra a jogászokra, akik az antik tanulmányokat hagyták cserben a jogtudományért. Nem kíméli az orvosokat sem, egyoldalúságban és spekulatív gondolkodásban marasztalja el őket. Petrarca minden céhszerű szerveződésen alapuló tudományt, köztük az egyetemek magiszteri és doktori fokozatait is haszontalanoknak tekinti, az egyetemekről pedig az a véleménye, hogy azok a tudós gőg melegágyai. Petrarca gondolkodásában egy későbbi problémafelvetés, azaz a humán és a szakértelmiség konfliktusának a csírái jelennek meg.

Franciaországban számos emlék hirdeti az antik világ dicsőségét, itt az a mondás járta: „A Szentszék Itáliáé, a császári trón Germániáé, de a tanszék Galliáé."[6] Ezért a franciák nem vetették rá magukat olyan mohón a humanista tanokra. A humanizmus itt nem lesz az itáliaihoz hasonlóan a lakosság életelemévé, elsősorban a tudományos kutatás tárgya marad. Ennek ellenére a humanizmus olyan kiemelkedő képviselői, mint François Rabelais (1494 körül – 1553) vagy Michel de Montaigne (1553–1592) jelentős – igaz, a tiltás miatt némileg késleltetett – hatással vannak az egyetemi életre.

Rabelais szatírája, a *Gargantua és Pantagruel* maró gúnnyal figurázza ki a skolasztikus módszer visszásságait, és felvázolja az új műveltség meglehetősen maximalista ideáját. Rabelais és a Sorbonne viszonya meglehetősen bonyolult. A *Gargantua* 1542-es kiadás előkészítésekor Rabelais átfésülte a regény első

[6] Willmann, Otto, 1917, 288.

két könyvét, és elhagyta a Sorbonne-ellenes célzásokat, magát a Sorbonne szót pedig Sophiste-re cserélte.[7] Az egyetemet egyébként Janotus Fringiatus magiszter képviseli a szatírában, akire azt a feladatot bízzák, hogy ékes beszéddel vegye rá Gargantuát az elemelt harangok visszaadására. Amikor Janotus magiszter dísztalárjában klerikusai kíséretében Gargantua szállására megy, ez olyan, mint egy jelmezes felvonulás:

> „Janotus mester, Caesar módjára nyírva, ősi lyripipiont öltve, jól megerősítve gyomrát kemencében sült édességgel és pincéből való szenteltvízzel, elméne Gargantua szállására; maga előtt hajtott három veres pofájú, marha nagy egyházfit, maga után vonszolt öt vagy hat magistert … A béjáratnál öszvetalálkozék véllek Ponokrates; erősen megijedett e maskarák láttán, s azt hívé, becsípett álorcások lennének." (Gargantua és Pantagruel I. könyv, XVIII. Benedek Marcell fordítása)[8]

Gargantua és pajtásai elhatározzák, hogy vidám mókába ugratják be Janotust, és mindenekelőtt „theológus módjára megitaják", azaz derekasan a pohár fenekére néznek. Janotus fontoskodva, a legteljesebb komolysággal mondja el érveit. Janotus nem veszi észre, hogy skolasztikus érvelési módszerén már mindenki nevet. Rabelais a szónoklatparódia élét azzal tompítja, hogy Janotust öreg emberként írja le, így az egyetemi élet avíttságára a biológiai hanyatlás képével együtt utal.

A francia humanizmus bölcsője a Navarra Kollégium, ide olyan mesterek tartoznak, mint Jean de Montreuil (1354–1418), Nicolas de Clamanges (1363?–1437), Nicolaus Oresme (1320 körül – 1382), Pierre d'Ailly (Petrus de Alliaco, 1350/51–1420) vagy Jean Gerson (1363–1429). Párizs jelentősége Európa számára új irányok kijelölése a gondolkodásban és a professzionális értelmiségi kultúra megteremtése. 1470-ben Guillaume Fichet a Sorbonne kollégiumban rendezi be Franciaország első nyomdáját. Fichet tanítványa, Robert Gaguin (1433–1501) a trinitárius rend generálisaként Rotterdami Erasmus egyik tanára lesz. Ezek azok a szálak, amelyek Franciaországot a humanizmus irányába viszik.

Angliában sem olyan lelkesek a humanizmus iránt, mint a román népek. A megcsontosodott anglikán hierarchia, a minden szellemi kultúrától idegenkedő szakadár vallásos mozgalmak, a baconi realizmus, amelyben mindent a gyakorlati hasznosság szerint mérlegeltek, megakadályozta az angoloknak az antik világban való odaadó elmélyedését. Az angolok fejlett nemzeti öntudata némi rezignált ridegséget tanúsított az ókori költői alkotásokkal szemben. Egy dologban viszont közel álltak a régiekhez, csak náluk volt nyilvános állami élet, így a szónoki művészet és a politikai jogok gyakorlására itt volt lehetőség. Amilyen

[7] Bahtyin, Mihail (2002): *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Osiris Kiadó, Budapest, 233.
[8] Uo. 233–234.

hidegen fogadta Anglia a reneszánsz műveltséget, olyan mereven ragaszkodott a latin iskolák hagyományrendszeréhez. A vallástant, a latin és a görög nyelvet, valamint az intézményi hagyományokat mélyen tisztelték, és sokáig ragaszkodtak hozzájuk.

Németországban a reneszánsz sem a fejedelmeket, sem a polgárokat nem vonzza különösebben, itt kezdetben a humanistáknak a „sziklából kell forrást fakasztaniuk". A német kereskedővárosok – Nürnberg, Augsburg – belső élete másként szerveződik, mint Velencéé vagy Firenzéé. Az egyetem nélküli Nürnbergben például a mindennapi élet precíz előírások szerinti megszervezésére törekedtek, igényes közkórházat, menhelyeket működtettek. A város vezető polgárai között a céhes szerveződés mintája alapján megtaláljuk az ékszerészek, órások, fegyverművesek mellett az ugyanilyen elvek szerint szerveződő hellenistákat, matematikusokat, kartográfusokat és tipográfusokat.[9] Ennek ellenére a humanizmusnak számos központja jött létre Németországban, igaz, ezek az esetek többségében egy-egy személyhez kötődtek. Így például *Rudolf Agricola* 1484-ben *De formando studio* című művében kifejti, hogy a diákoknak mindenféle tanulmánynál világosan meg kell érteniük a megtanulandó szöveget. A tanár egyik legfontosabb feladata, hogy a szövegmagyarázó módszer alkalmazásával minden oldalról megvilágítva, a legalaposabban körbejárva értesse meg a tananyagot a diákokkal. A humanizmus megítélése erősen eltérő a német tudományos körökben. Különösen a neohumanizmus kezdetén vélekedtek kritikusan erről a korábbi időszakról. Herder szerint a német-latin költők megelégszenek azzal, hogy hűen követik a régieket, tehetetlen polihisztorok, akik ismereteiket, mint valami terhet cipelik magukkal.[10] Sok a törekvés, de kevés az alkotás; sok a tanulás, de kevés, hiányos a műveltség – ezek a gyümölcsök csak később, a 18. században, a neohumanizmus idejére – Winckelmann, Schiller és Goethe munkásságában – érnek be. A német iskolaügy középúton haladt a francia központosítás és az angol függetlenség között, később képes nyitni az egyszerűség, a nép élete és a külföldről beáramló eszmék felé. A németek erőssége a humanizmus gondolatkörének gyakorlati és főleg a pedagógia terén megnyilvánuló részletező kimunkálása; a korabeli didaktikai, pedagógiai irodalom jelentős részét németek írták.

Lengyelországban a krakkói egyetem a humanizmus központja, de ez csak azért lehetett így, mert az egyetemet 1400-ban Jagelló Ulászló, pontosabban Hedvig királyné újjáalapította, mégpedig úgy, hogy Európa legértékesebb ékszeregyüttesét, az Anjou-gyűjteményt az egyetemre hagyta. A humanista impulzusok

[9] Éles Csaba *A genti oltártól Wittenbergig. Németalföld és Németország kultúrája a 15–16. században.* (Nemzeti Tankönyvkiadó, 1988) című könyvében több fejezetben mutatja be a kereskedővárosok életét.
[10] Willmann, Otto, 1917, 290.

Európának ezen a részén az olaszhoz képest némi késéssel jelentkeznek, hatásuk viszont annál tartósabb. Krakkóban – bécsi tudósok közvetítésével is – Pádua és Ferrara hatása érződik. Ennek egyik megnyilvánulása a mecenatúra megjelenése a tehetős polgárság körében. Szép példa erre, hogy 1405-ben Johannes Stobener alapítványi tanszékeket létesített a quadrivium oktatására.[11] Krakkó ekkoriban az európai csillagászati tudomány központja, mégpedig érdekes módon az orvosi fakultáson és az asztrológiai tanszéken oktatják ezt a tudományt. A természettudomány és az orvostudomány együttes művelése révén megjelenik az egyetemen az asztrológus, akit a sziderikus hatások földi megnyilvánulásai és ezeknek az emberi pszichére gyakorolt hatása foglalkoztatott: ezen specialisták közül többen uralkodók, fejedelmek udvari orvosaiként működtek. A humanizmus krakkói megjelenésének sajátossága, hogy a specializáció révén megerősödött a természettudományos hatás. Több tanárról is tudható, hogy a matematika, az asztronómia és az asztrológia igényes művelője. Martinus Rex de Zurawica 1450-től tanít ezen az egyetemen. Egyik híres tanára Johannes Glogoviensis, aki valószínűleg 1481–1484 között Kisvárdai János tanára volt, sőt a magyar diákok szálláshelyét is ő bérelte az egyetemtől, azaz ő fogadta a jelentkezőket, és felügyelte az itt tanuló magyar diákok magatartását és tanulmányi útját.[12] Egyébként 1470 és 1520 között összesen 14 326 diák tanult Krakkóban, köztük 2083 fő a magyar.[13] A krakkói egyetem hamarosan a csillagászat oktatásának egyik leghíresebb centruma lett, ahová egész Európából érkeztek diákok.

Krakkóban a humanista kultúra meghatározó személye Filippo Buonaccorsi (Philippus Callimachus) és Conrad Celtis. Callimachus (1437–1496) Piccolomini tanítványa, egy pápa elleni összeesküvés vádja miatt menekülésre kényszerül Itáliából. Görögországon és Lembergen keresztül jut el Krakkóig, ahol IV. Kázmér házi nevelőként, majd titkárként alkalmazza. Enciklopédikus műveltségű humanistaként sokat tett a reneszánsz eszméinek lengyelországi meghonosításáért. Ikonográfiai szempontból érdekes a krakkói dóm Callimachust megörökítő reliefje, amelyik először ábrázol munka közben egy humanistát.

Conrad Celtis 1489-ben jött Krakkóba, azzal a szándékkal, hogy az egyetem mellett egy római mintán alapuló akadémiát hozzon létre. Ez az újkori akadémiai koncepció első megjelenési szándéka az Alpoktól északra. Celtis érdeklődése itt a természettudomány felé fordult, ennek egy dicsőítő versében kifejezést is adott.

Krakkó leghíresebb növendéke azonban Nikolausz Kopernikusz (1473–1543), aki 1491–1496 között ennek az egyetemnek a diákja, tanárai között ott van a jó

[11] Zernack, Klaus (1999): Krakau. In: Demandt, Alexander (Hrsg. 1999, 209.)
[12] Mészáros István, 1972, 99.
[13] Zernack, Klaus, 1999, 209.

nevű tudós, Johannes Glogoviensis.[14] Nem véletlen, hogy a középkor egyik leggazdagabb asztronómiai és asztrológiai kéziratgyűjteménye a krakkói Biblioteka Jagiellonskában van. Kopernikusz alaposan dokumentált és feldolgozott életútja oly szorosan kapcsolódik a humanizmus világához, hogy érdemes rövidített formában – tanulmányaira koncentrálva – áttekinteni *(12. táblázat)*.

Év	Helyszín	Tanár	Tevékenység
1483	Włocławek – katedrális-iskola	Pártfogója rokona – Watzenrode püspök	Alapfokú latin tanulmányok
1491–1495	Krakkó – Jagellonicum		Quadrivium tanulmányozása
1495			Sikertelen kísérlet kanonoki stallum elnyerésére, felveszi az alsóbb szentségeket – javadalmas lehet
1496	Bologna	Domenico Novara, Antonius Urceus	Jogi, asztronómiai és görög nyelvi tanulmányok
1500			Megkapja a kanonoki stallumot
1500	Róma		Kánonjogi gyakorlat
1500 körül	Pádua	Leonicenus (Alban)	Jogi és orvosi tanulmányok, mert a püspökségben hiány van orvosból, görög nyelv és asztronómia a tanulmányok központjában
1503. május 31.	Ferrara		Jogi doktori vizsga és sikeres disputa
1503–1520	Ermland, Frauenburg		Püspöki titkár, jószágigazgató
1520	Frauenburg		Asztronómiai kutatások, visszahúzódás a toronyba
1543	Nürnberg		G. J. Rethicus kinyomtatja a könyvét
1543			Halálos ágyán még kézbe veheti a könyvét
1718-ig			A könyv indexen van

12. táblázat: Nikolausz Kopernikusz életútjának vázlatos összefoglalása

[14] Arthur Koestler híres, történelmi ihletésű esszéregénye, az *Alvajárók* részletesen ismerteti a korabeli viszonyok összetettségét.

Kopernikusz életútja a humanizmus korának számos jellegzetességét tükrözi. Ilyen a családi kapcsolatok fontossága, hiszen rokona, Watzenrode püspök mindenképpen kanonoki stallumhoz akarja juttatni unokaöccsét. Ez első alkalommal azért nem sikerül, mert a pápával kötött megállapodás alapján, ha páratlan hónapban üresedik meg egy kanonoki stallum, akkor annak betöltésére a pápa jelöl ki személyt, páros hónapban viszont a püspök. Ez az oka annak, hogy Kopernikusz csak később lesz kanonok. Mindez nem akadálya annak, hogy egyházi javadalmasként működési helyétől távol tanulmányokat folytasson. Humanista jellegzetesség Kopernikusz univerzális érdeklődése, amelyben igen fontos helyen szerepelnek a görög klasszikusok. Kopernikusz csillagászati megfigyeléseire inspiráló hatással volt a klasszikusok újraolvasása, nézeteik értelmezése.

A reformáció viharos körülményei között a krakkói egyetem színvonala rohamosan csökkent, az alapítványok forrásai elapadtak, a város elszegényedett, külföldiek már nem jöttek, az egyetem exkluzív lengyel felsőoktatási intézményként működött tovább.

Magyarországra már a 14. században eljutott a középkor nagy megújulási mozgalma, a reneszánsz, igaz, ez az itáliaihoz hasonló társadalmi alap hiányában csak csírájában tudott kifejlődni, és kezdeti formájában nem is terjedt túl a királyi és néhány főúri udvaron. Ezért a magyar reneszánsz 14–15. századi periódusát udvari humanizmus néven említi a szakirodalom.[15] Az olaszos műveltség már Nagy Lajos korában megjelent, és részben ennek köszönhető a pécsi egyetem létrejötte. Az egyetemi kultúra kialakulására ösztönzően hatottak az újonnan létrejött és főleg az irodalom művelését felvállaló tudós társaságok, köztük az 1497-ben a Bécsben tevékenykedő Konrád Celtis ösztönzésére Budán megalakuló Dunai Tudós Társaság (Sodalitas Litteraria Danubiana Ungarorum). Ennek első vezetője az idősebb Vitéz János unokaöccse, ifjabb Vitéz János nagyváradi, szerémi, veszprémi püspök, később esztergomi érsek. A kör tagjai között ott vannak a budai kancellária tisztviselői is, legfontosabb rendezvényeik pedig az általuk szervezett szimpóziumok. A magyarországi fejlődés második szakasza a 16. századi reformációhoz köthető, ebben sajátos módon – a kollégiumi típusú iskolák létrejöttének köszönhetően – kapcsolódnak össze a kései humanizmus, a reformáció és az ellenreformáció iskolaügyi törekvései.[16]

[15] Kardos Tibor (1961): *Bevezetés a magyarországi renaissaince-ba.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 7–92.

[16] Mészáros István, 1984.

3. EGYETEMEK ALAPÍTÁSA A HUMANIZMUS KORÁBAN

Löwen városa 1425-ben meneszt küldöttséget V. Márton pápához Rómába egyetem alapítása iránti kérelemmel. A későbbi pápa, IV. Jenő bullájában engedélyezi a teológiai kar nélküli működést. Az egyetem fenntartója IV. Brabanti János herceg és Löwen városa együtt. A szervezeti forma nagyrészt hasonló más egyetemekéhez, Löwen alapvetően a párizsi és a kölni minta között keresi a maga útját. 1444-ig a város fizeti a tanárokat, azután pedig alapítványokból fedezik a költségeket. A legrosszabbul az artista fakultáson fizetik a tanárokat, a javadalmak eloszlása 30–450 forint között mozog. A gazdag kereskedővárosban a függetlenségi törekvések a kereskedők öntudatosodásával párosulnak. 1435-től vannak nációk az egyetemen. Az egyik fő cél hasznossági szempontból is a holland diákok idevonzása, ami mintegy száz éven keresztül folyamatosan sikeres is. Az egyik leghíresebb tanár Heimericus de Campo (1395–1460) teológus, aki a bázeli zsinaton is részt vesz. Stílusa még a maga korában is nehézkes, annak ellenére, hogy már nem a skolasztikus mintát követi. Nyári szünidőben az ágostonos kanonokrend egyik, város melletti kolostorában lakik, és kezdeményezi e rend megreformálását, ezzel is hozzájárulva a reformációt megelőző és azt elősegítő devotio moderna irányzat kibontakozásához.

Különleges a ***bázeli*** *egyetem* alapításának története. A gazdag kereskedőváros már korábban szeretett volna magasabb képzettséget nyújtó iskolát, de erre csak az 1431-ben itt megtartott zsinat adott alkalmat egy studium generale alapításával. Ez a zsinat volt – az egyetemek közül itt egyedüliként – az egyetemalapítás indítóoka. Ezen a zsinaton egyébként püspöki titkárként és jegyzőként részt vett Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa is. 1438-ban kelt leírása az akkor körülbelül 10 000 lakosú városról kortörténeti dokumentum. Bázelt a kereszténység egyik központjának tekinti szép utcái és kútjai, kolostorai és jó alkotmánya miatt. Viszont hiányolja a humanizmus szellemiségét:

> „Az antik irodalommal itt senki sem foglalkozik, a poetika és a retorika teljesen idegen a bázeliek számára. …Csak a grammatikával és a dialektikával foglalkoznak."[17]

Viszont sokféle javadalom van, ami lehetővé teszi, hogy a szegényebb sorból származó fiatalemberek is tanuljanak, erre a célra 1432-ben zsinati hatásra studium generale jön létre. IV. Jenő pápa azonban a konfliktusok éleződése miatt feloszlatja

[17] Ungern-Sternberg, Jürgen von (1999): Basel. Die Polis als Universität. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999, 187.

ezt a zsinatot, és működését áthelyezi Ferrarába, majd Firenzébe. A zsinati atyák erre válaszként ellenpápának választják V. Félixet (korábban VIII. Amadeo, Savoya hercege). A már korábban létező studium generale ezzel az aktussal kuriális egyetemmé (alma universitas studii curiae Romanae) avanzsált, és 1440-ben ünnepélyes misével nyitották meg. Teológiai, jogi és talán filozófiai és orvosi előadásokat tartottak benne. A tanárok főleg a zsinat résztvevői közül kikerült francia klerikusok. Ez a kuriális egyetem az ún. kis schisma végeztével, 1449-ben be is fejezi a működését.

A város polgárai viszont szeretnének továbbra is egyetemet. Szándékaikban nemcsak művelődési, hanem sokkal inkább gazdasági motívumok vezérelték őket, ugyanis ez az orvosi és az ügyvédi pálya könnyebb elérését tette volna lehetővé gyermekeik számára. Számításba vették még azt, hogy a gazdasági konkurenciát jelentő Freiburg városa már 1457-ben – III. Calixtus pápától formailag – egyetemet kapott, továbbá az előrelátó polgárok arra is számítottak, hogy az egyetemre majd gazdag diákok jönnek. Gazdasági mérlegelés alapján 1000 diákra számítva 20 000 gulden jövedelmet vártak. A polgárok alaposságára és gazdasági megfontoltságára jellemző, hogy minden meghívott professzortól elvárták, három kánonjogot tanuló és 40 előkelő származású, római jogot tanuló tanítványát hozza magával Bázelba, így biztosítva a kellő létszámot. A városi tanács 1459-ben delegációt küldött II. Pius pápához egy gratuláló levéllel, és ebben kérik a pápa engedélyét az újbóli alapításhoz. A pápa, emlékezve bázeli tartózkodására és az itteni Konrad Kienlin professzorral fennálló barátságára, készséggel eleget tesz a kérésnek, és bullájában – 1460. április 4-én, pontosan három héttel a konkurens freiburgi egyetemi tanítás megkezdése előtt – hozzájárul egy bolognai mintájú alapításhoz. Ez az új egyetem – a studium basilense – még kevés oktatóval működik, folytatja a korábbi oktatási hagyományokat, az oktatás és vizsga céljaira a templom (Münster) melléképületeit használják. Az oktatásban a tényleges követendő mintát végül is nem a bolognai, hanem az erfurti egyetem jelenti, mert több tanár ennek a rendszerét ismeri. 1460-ban pontosítják a statútumot, ami rögzíti az egyetemi polgárok hozzátartozóinak vámmentességét, a szabad kereskedelem jogát, és rektori joghatóság alá tartozásukat. Ez azt jelentette, hogy minden városi polgártól érkező panasz a rektor elé került, és egyetemi bíróság ítélkezett felettük. A libertas academica ilyetén gyakorlása sok bosszúságot okozott a városi polgároknak, amit a fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsítanak. Az egyetem kancellárja Bázel püspöke (Johann von Venningen), de a fő hatalom kezdettől fogva a rektor (Georg von Andlau) kezében volt. Bolognai mintára diák is lehetett rektor egy bonyolult választási rendszer szabályai szerint. 1471-től egyetemi könyvtárról is említést tesznek.

Bázeli sajátosság, hogy a tanárokat a városi tanács nevezi ki, és hamar felismerik, hogy az egyetem vonzerejét a kiváló tanárok jelentik, ezért igyekeznek neves

személyiségeket meghívni, Páduából jogászt, Erfurtból teológust. Ennek ellenére a tervezett diáklétszám (1000 fő) helyett csak mintegy 200 diák tanul itt évente, mert érezhető a konkurens intézmények – Tübingen, Ingolstadt, Trier és Mainz – elszívó hatása.

A 15. század második felétől erős humanista hatás éri az egyetemet, ez az itt oktató olasz jogásztanároknak is köszönhető, akik nagy hangsúlyt helyeztek a római jogra. Különlegesség ezen az egyetemen, hogy már az alapításkor *poétikai tanszéket is* létesítenek, ennek első vezetője Petrus Antonius de Finale, utódja pedig az a híres humanista, Peter Luder, aki modern és elegáns latinságáról ismert. 1480-tól görög nyelvet is tanítanak Johannes Reuchlin és Antonikos Kontablakas vezetésével.

Bázel városában él 1521-től hosszabb-rövidebb megszakításokkal a kor legismertebb humanistája, *Rotterdami Erasmus* (születési nevén Gerrit Gerritszoon) – egészen 1536-ban bekövetkezett haláláig. Erasmusnak nincs egyetemi tisztsége, de jó barátságban van az egyetem tanáraival, és ez mindenképpen fontos – áttételesen ható – tényező. Erasmussal kapcsolatban a Lutherrel való vita későbbi elmérgesedése előtt még az a szólásmondás járta, hogy: „Ahol Erasmus int, oda Luther azonnal benyomul" (Ubi Erasmus innuit, ibi Lutherus irruit). Erasmus egyébként a reformáció bázeli kezdetekor Freiburgba megy, de 1535-ben visszatér Bázelba, és rá egy évre itt hal meg, síremléke is ebben a városban található. Erasmus többször említést tesz a város légköréről, neki az tűnik fel, hogy akivel csak találkozik, az tud latinul, görögül esetleg héberül is, mások teológiával, matematikával vagy éppenséggel jogtudománnyal foglalkoznak. Összefoglalóan azt írja, hogy még sohasem találkozott eddig ilyen várossal, ahol ennyi művelt ember lakik.[18]

A humanizmus bázeli elismertségét segíti a könyvnyomtatás gyors elterjedése, a nyomdászok és a kiadók – meghaladva a kézművesek tevékenységi körét és műveltségi színvonalát – Bázelben kezdenek igazi filológusokká válni. Ilyen Johannes Amerbach és Johannes Frobenius, az utóbbi Erasmus személyes jó barátja és kiadója. A kiadók bevezetőket és kommentárokat írnak kiadványaik elé, ezzel új szellemi értéket teremtve. Egyikük, Beatus Rhenanus nyomdász és kiadó – született 1485-ben – is megérdemli a részletesebb ismertetést. Rhenanus a bázeli studium generale egykori növendékeként kezdi tanulmányait, ahonnan Strassburgba megy, ahol Jakob Vimpfeling és Martin Bucer az osztálytársa. Később Párizsban magiszter, majd újra Strassburgban olasz humanisták irataink kiadója, de 1511-ben Nürnbergbe megy a dominikánus Cunóhoz, hogy tökéletesítse görögnyelv-tudását. Későbbi pályája során antik iratok felkutatásával és kiadásával foglalkozik.

[18] Ungern-Sternberg, Jürgen, 1999, 190–191.

1491-ben Bázelben jelenteti meg a Strassburgból származó, de Bázelban tanult és jogászi képzettségű Sebastian Brant híressé vált szatirikus költeményét, a *Bolondok hajóját (Narrenschiff).* Ebben az eredetileg elzászi dialektusban megírt műben a szerző a bolondság 112 típusát írja le, közöttük az egyik a könyvek bolondja (Büchernarr), akinek az ostobasága abban rejlik, hogy csak gyűjti és egymásra halmozza a könyveket, anélkül, hogy azokat valaha elolvasná.

Bázelben működik 1526-ban egy rövid ideig Theophrastus von Hohenheim, azaz Paracelsus, aki városi orvosként és egyetemi professzorként igen különc természetű, többek között nem hajlandó talárt hordani, továbbá latin helyett német nyelven tartja az előadásait. Viszont számos itt keletkezett empirikus alapú tanulmányával előreviszi az orvostudományt.

A 15. század második felét módszertani viták színezik. A realisták Aquinói Tamás nézeteihez nyúlnak vissza, a via moderna képviselői a nominalisták álláspontjára helyezkednek. A rivalizálást 1465-ben az artista fakultás dékánja, Johannes Heynlin a statútum revíziójával igyekszik rendezni, de kísérlete sikertelen marad, és az a *szokatlan helyzet áll elő, hogy az artista fakultás két karra szakad,* amit két dékán vezet. 1487-ben a rektor az egyetem egységét féltve fegyelmi eljárást helyez kilátásba, így 1492-re helyreáll a rend, és újra egységes lesz az artista fakultás.[19]

Bázelben a humanizmus jó ideig békés úton fejlődik, a folytonosság megőrzésével, anélkül, hogy elvetnék a skolasztika korábbi módszertani eredményeit, és ezzel magyarázható eredményessége. Változást majd a reformáció által okozott kezdeti törés hoz az egyetemi életben.

Magyarországon a reneszánsz és a humanizmus gondolatköre Vitéz János (1408–1472), Mátyás király és Janus Pannonius tevékenységével hozható összefüggésbe. Ennek egy része az *Academia Istropolitana* létrehozásához, a harmadik magyar egyetemalapítási kísérlethez köthető, amelyre Pozsonyban került sor 1467-ben.[20] Előtte 1465-ban Mátyás király panaszkodik a pápának, hogy országa ugyan erős és termékeny, még sincs egyeteme. A terv egy négyfakultású, bolognai mintájú intézmény alapítása, amihez megnyerték II. Pál (1464–1471) hozzájárulását, aki ezt bármelyik, a király által kijelölt magyar városra vonatkozóan engedélyezi. A meghívott tudósok között ott van Johannes Regiomontanus és a neoplatonista Johannes Gattus (Giovanni Gatto). Minden valószínűség szerint megfordult ezen az egyetemen a krakkói Marienwerderi Miklós is (1442–1494), aki később az orvostudomány doktora és Urbino hercegének asztrológusa lett. Az ő 1464-ben

[19] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 176.

[20] Ezzel kapcsolatban érdekes adalék, hogy Mátyás király Bécs ostromát és a pozsonyi egyetem alapítását illetően kikérte udvari asztrológusai tanácsát. In: Láng Benedek, 2007, 123.

másolt kódexét örökölte meg híressé vált tanítványa, Kopernikusz.[21] Magának az egyetemnek a rövid ideig tartó működéséről nagyon keveset lehet tudni. Megmaradt Georg von Peuerbach Vitéz Jánosnak szóló levele, amelyben a neves humanista *Váradi táblák* című könyvét ajánlja a főpapnak.[22] A quadrivium tanítására meghívott Regiomontanus *A direkciók táblázata* című művét ajánlja[23] a főpapnak. Némi következtetésre adnak lehetőséget – a hazai humanista műveltség tartalmát illetően – Vitéz János mintegy 500 kötetes humanista könyvtára és az esztergomi várban megmaradt dolgozószoba freskói. Az egyetem bukását közvetve Vitéz Jánosnak a Mátyás király elleni összeesküvésben vállalt szerepe okozta. A király ezután már érdektelenséget tanúsított Pozsonnyal szemben, és inkább a domonkosok budai főiskoláját támogatta. Mátyás király reneszánsz dolgozószobája, a studiolo és a hozzá mintegy 2500 kötetet tartalmazó könyvtár a maga korában minden ide látogató érdeklődését felkeltette. Mátyás király későbbi grandiózus tervei egy olyan egyetemről szóltak, ahol a septem artes liberales minden tárgyának jutna egy önálló terem, de ez csak beteljesületlen álom maradt.

A pécsi, az óbudai és a pozsonyi egyetem hanyatlása mögött összetett okok húzódnak meg, de mindegyikben közös az, hogy helyi igényekre építettek, olyan rövid ideig működtek, hogy nem volt idő külföldi diákok fogadására. A magyar tapasztalatok is azt bizonyítják, hogy egy-egy intézmény fennmaradásához nélkülözhetetlen meghatározott számú, jövedelemmel rendelkező diák tartós jelenléte. Fontos az is, hogy az egyetem szervesen, sok szállal kötődően beépüljön egy adott régió művelődési viszonyaiba.

A humanizmus megjelenése Magyarországon együtt járt a hagyományos klerikus műveltség átalakulásával és a magyar literátusok, azaz a deákos műveltség megjelenésével.[24] Ennek az átalakulási folyamatnak a részleteit elemzi Mészáros István a *Szalkai-kódex*et bemutató monográfiájában. Az 1490–1510-es években a deákos műveltség olyan általános képzettségnek tekinthető, amelynek lényege a jog alkalmazásában való jártasság, ami később sokféle tevékenység végzésére ad lehetőséget, tehát leegyszerűsítve egyfajta alkalmazkodásra képes tudás birtoklását jelenti. Később a humanizmus terjedése idején ez kiegészül az ókori klasszikusok eredeti szövegeinek megismerésével, a szövegfeldolgozás és -értelmezés módjainak gyakorlásával az etimologizálástól az allegorikus értelmezésig.[25]

[21] Uo. 91–92.
[22] Nagy Gábor (szerk. 1995): *Magyar középkor az államalapítástól Mohácsig.* Forrásgyűjtemény. Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, Budapest. 420.
[23] Uo. 421–422.
[24] Kubinyi András (1969): *Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban.* Különnyomat a Levéltári Közlemények XXXIX. évfolyamából. 209.
[25] Mészáros István, 1972, 45–51.

Mátyás király halála után –1506-ban – van még egy rövid életű szellemi megújulási kísérlet, magyar, cseh és osztrák humanisták gyűlnek össze Budán a Mátyás-kori platonista kör felélesztésére, de ez nem jár tartós eredménnyel.

A humanizmus korának egyetemalapításai időrendben ***Koppenhágá*ban** folytatódnak. A dán diákok korábban – sok más országhoz hasonlóan – külföldön tanultak. Pomerániai Erik (dán királyként: VII. Erik) uralkodása idejére jelent meg az igény az önálló egyetem alapítására, és V. Márton pápa bullájában (1419) hozzá is járult egy teológiai kar nélküli egyetem alapításához. Ennek hátterében az állhatott, hogy a pápa nem akarta a konzilianisták pártjának az erősödését a konstanzi zsinaton. Feltételként még megszabta, hogy két éven belül működjön az egyetem, ami teljesíthetetlennek bizonyult. 1474-ben IV. Sixtus pápa – Dorothea királynő hathatós közreműködésének köszönhetően – olyan studium generale létesítéséhez járult hozzá, amely tudományos fokozatokat adhatott, és a bolognaihoz hasonló privilégiumokat kapott. 1478-ban I. Keresztély király dekrétuma megerősíti jogaiban a studium generalét, és kezdetét veszi az oktatók kiválasztása. 1479-ben kezdődik meg az oktatás, ekkor még a kölni statútum alapján, amit később a bécsi minta szerint módosítanak. Az egyetemi érdekek védelmében I. János király 1498-tól megtiltja a dán diákoknak a külföldi tanulmányokat.[26] Az egyetemen oktat Christiern Pedersen és Poul Helgesen dán humanista, ez utóbbi Erasmus hatására az egyházi reform szószolója lesz, de még megmarad a katolikus ortodoxia keretein belül. 1537-ben ér véget Dániában a vallás- és polgárháború, ennek részeként Dánia szakít a katolicizmusal, és protestánssá lesz.

***Svédország*ban,** Uppsalában létesült Európa legészakibb egyeteme. Az itteni alapítás részleteinek megismerése azért érdekes, mert jól mutatja a gondos, hosszú előkészítés fontosságát. A svéd diákok korábban francia, olasz és német egyetemeken tanultak. 1419-ben Pomerániai Erik (svéd királyként: XIII. Erik) eredménytelenül végződő kísérletet tett egyetem alapítására. 1438-ban Uppsala érseke, Nicolaus Ragivaldi szerencsésebb, és az 1441-ben tartott szinódus legalább egy studium particulare létesítését engedélyezi, amihez 1444-ben a király is hozzájárulását adja. 1471-ben újra szinódusi kezdeményezésre Sten Sture kormányzó, valamint a Rostockban és Párizsban tanult Jakob Ulvsson érsek ösztönzésére kérelemmel fordulnak a pápához. Ulvsson érsek jól kiismeri magát a kúriai diplomácia szövevényében, ezért egy személyes hangvételű levéllel előzetesen Rómába küldi Ragvald Ingemundsson kanonokot, aki elviszi a pápának a svéd király petícióját. Ezután némi anyagi vitát kell már csak rendezni az engedély áráról, erre vonatkozóan 350 forintban egyeznek meg. IV. Sixtus a gondos előkészítés

[26] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 186. – A koppenhágai egyetem korai anyaga erősen hiányos, mert egy 1728-ban bekövetkezett tűzvészben megsemmisültek az anyakönyvek és az iratok egy része.

eredményeként 1477-es bullájában négykarú, bolognai mintájú egyetem alapítására ad engedélyt. Kancellárnak az uppsalai püspököt teszik meg, ő adhatja meg az akadémiai fokozatokat is. Az egyetem elvben a bolognai és a párizsi minta kombinációját követné, de a valóságban a német egyetemek példája a mértékadó. Egyébként sok svéd diák csak a baccalaureatusi szintig tanul hazájában, azután lehetőség szerint külföldre mennek.

Érdekesség, hogy fennmaradtak az 1480-as évekből egy szorgalmas diák, Olaus Johannis Gutho jegyzetei. Ez a diák később szerzetes lett Wadstena kolostorában. A diákjegyzet tartalmazza Arisztotelész *Organon*ját, gyakorlatokat a sophismatához, egy kevés természetrajzi tananyagot, több matematikát és asztronómiát, Eukleidész *Elementá*ját, Sacrobosco általánosan használt *Sphaerá*ját és egy traktátust csillagászati számításokról. Ez utóbbi a Nap és a Hold konjunkciójával és oppozíciójával foglalkozik, ugyanúgy, mint ahogy az a magyar Szalkai László közel azonos időben keletkezett diákjegyzetében is olvasható. A jegyzet konzervatív filozófiai anyagot, Aquinói szövegeit és modern, Ockham és Buridanus nézeteit ismertető logikai szövegeket tartalmaz.

Az egyetem híres tanára ekkor Ericus Olai, aki 1450-ben kánonjogot tanít Uppsalában, 1475-ben lesz teológiai doktor Sienában. Leghíresebb munkája *(Chronica regni Gothorum)* a svéd történelem egyik alapműve.

1512 és 1520 között zavaros hatalmi viszonyok alakulnak ki az országban, ez a bizonytalanság ellehetetleníti az egyetem működését is. 1520-tól nincsenek előadások, a küzdelmes kezdet és 43 év eredményes működés után az egyetem elhal, az újrakezdésre csak 1604-ben nyílik majd lehetőség.

Spanyolországban a humanizmus meghatározó jelentőségű központja ***Salamanca*** 1475 és 1598 között fénykorát élő egyeteme. Meghatározó jelentőségű tanára *Antonio Martinez de Nebrija,* aki 1476-tól a grammatikai tanszék vezetője. *Francisco de Vitoria* dominikánus szerzetes a teológia és az egyházjog professzoraként államelméleti problémákkal, így többek között a gyarmatosítás és a hittérítés kérdéseivel foglalkozik. A tridenti zsinat teológusainak többsége az ő tanítványa. Az egyetem hírnevét növeli az a tény, hogy maga Kolumbusz is többször konzultál csillagászati és földrajzi kérdésekről salamancai professzorokkal. Salamancában a harmadik kiemelkedő tudós *Fray Luis de León* Ágoston-rendi szerzetes. Az ő sorsának alakulását befolyásolta az inkvizíció, ugyanis két kifogás merült fel vele szemben. Egyrészt az, hogy a tilalom ellenére spanyolra fordította az *Énekek énekét*, másrészt – és ez még súlyosabban esett latba –, hogy számos hibát és tévedést mutatott ki a Szent Jeromos által latinra fordított *Biblia*-változatban a *Vulgatá*ban. Salamancában több egyetemi reformot is végrehajtanak, az 1540-es évektől egyre nagyobb szerephez jut az orvostudomány, és szabályozzák a professzorok alkalmazásának körülményeit. 1515-ben megszüntetik az elhalálozásig tartó professzorságot, ehelyett hároméves szerződéseket kötnek. Bevezetik

a meghívott professzorok alkalmazásának rendszerét, lehetőséget adva kiemelkedő tudósok meghívására. Egy 1538-ból származó alapszabály-módosítás szerint a rektor csak az előkelő származásúak közül kerülhet ki, 1550-ben pedig lehetőség nyílik arra, hogy a professzorok tanácsa már a rektor jelenléte nélkül is összeüljön.[27]

A másik híres spanyol intézmény az ***Alcalá*** de Henaresi Egyetem. Kezdetei a 13. század végéig nyúlnak vissza, de a kiteljesedés Francesco Jiménez de Cisneros kardinális működésének idejére tehető, aki 1499-ben VI. Sándor pápától unum collegium schlorarium létesítésére kapott engedélyt. A háromkarú intézményben artista, kánonjogi és teológiai fakultás létesült a salamancai San Bartalomé Kollégium és a bolognai minta alapján. Ez a korábbi városi grammatikai iskolákból kinövő egyetem eklektikus felépítésével nem lehetett Salamanca versenytársa. Cisneros kardinális már 64 éves, amikor egyik híres barátja, Juan López de Medina hatására 1500-ben elkezdi az itteni építkezést. Ez kezdetben sok nehézséggel jár, mert legelőször a mocsaras területet kell lecsapolni. Mintegy kétéves előkészület után kezdenek hozzá 1502-ben az építkezéshez. Nemcsak új egyetemi épületet, hanem szabályosan megtervezett utcákat, tanári lakásokat és diákszállásokat, azaz egy egész kis várost terveznek, ami 1508-ra készül el, de ezt követően is folyamatosan bővítik. A Kasztíliai Izabella királynő halála (1504) és a Szép Fülöp halála után kitört zavargások nem tesznek jót az egyetemnek, nehezítik a működését.

1508-ban nyolc salamancai baccalaureus érkezett Alcalába, köztük van az egyetem első rektora, P. Campos is.[28] Az 1510-es statútumban már 33 javadalmas hely felett rendelkezik az egyetem. Cisneros kardinális előírja az egyetem szervezeti rendjét: az egy évre választott rektort három tanácsadó és 12 káplán segíti. Egy diák nyolc évig maradhat egy kollégiumban. Összesen öt kollégium létesül, két grammatikai, további kettő a dialektika, a peripatetikus filozófia, a fizika és a metafizika oktatására és még egy, 13 fő ferences szerzetes felvételére és oktatására. 1514-ben létesül a Colegio de la Madre de Dios 13 teológus és 6 orvosnövendék képzésére. Időközben megújul a teológiai kar, és három tanszékkel (tomisták, scottisták és nominalisták) működik. Cisneros kardinális idején az egyetem magas vizsgakövetelményeiről híresül el, ugyanis itt a teljes teológiai képzés tíz évig tart, a képzés közepén, a második 5 év kezdetén a hírhedt „alfonsina" elnevezésű vizsgával. Ennek során 120 előre kijelölt témából felkészülve, magiszterekből és doktorokból álló bizottság tagjaival vitázva kellett a jelöltnek álláspontját kifejtenie. Cisneros kardinális halála (1518) után zavarok támadtak az egyetem működésében, a diákság és a városi polgárok közötti összetűzés miatt még az egyetem

[27] Szilágyi István, 1997, 83.
[28] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 194.

elköltözésének a gondolata is felmerült. További nehézséget jelentett az oktatók megosztottsága. Ennek ellenére az egyetem híres sokféle, igényes publikációjáról, amit a nyomdászat egyetemi életbe való integrálása is elősegített. Leghíresebb tanárai: a Salamancából ide került kiváló latinista, Antonio Martinez de Nebrija, valamint Hernán Núndez és a bibliakutató Tomás de Villanueva.

Antonio Martinez de Nebrija (1444–1522) életútjával a benne megmutatkozó jellegzetességek miatt érdemes részletesen megismerkedni. Nebrija egyházi ösztöndíjjal kezdi tanulmányait Bolognában, de Róma, Pádua, Pisa és Firenze egyetemeit is látogatja az elkövetkező 10 év alatt. 1470-ben belecsöppen a kevésbé vagyonos humanisták tipikus élethelyzetébe, és a sevillai érsek hívására püspöki személyi titkár lesz. 1475-ben végül a salamancai egyetemre kerül. A latin nyelv oktatása terén elért eredményei, új spanyol–latin szótára, közreműködése a polyglott *Biblia* szerkesztésében igen sok idejét kötötték le, így amikor mecénási támogatásnak köszönhetően visszavonulhatott az oktatástól, élt is ezzel a lehetőséggel. Összesen 3 évig Sevillában és 12 évig Salamancában tanított, ahol rektori funkciót is betöltött. 1488-ban Salamancában mintegy 7 ezer diák tanul. Nebriját 1509-ben a király kinevezi krónikásának. Hányatott évek után 1514-ben már az Alcalái Egyetemen oktat.[29]

Az Alcalái Egyetem két fontos célkitűzést teljesített: kiépítették a tanítás és a tudományos fokozatok megszerzésének rendszerét, és lehetővé tették a humanista képzettség megszerzését három nyelv – a görög, a latin és a héber – tanításával.

4. A HUMANIZMUS ÉS AZ EGYETEMI ÉLET ÁTALAKULÁSA

A humanizmus a középkor és az újkor közötti átmenet időszakát tölti ki. Kialakulásának előfeltételei lényegében a középkori alapokra épülő egyetemi életben bekövetkezett változások. Európában 1350 és 1450 között súlyos vallási és politikai krízishelyzet alakult ki, a peremterületeken sorra alakultak a párizsi modellt követő egyetemek, így Uppsalában, Aberdeenben, Palma de Mallorcán, Krakkóban, az itáliai részeken pedig sűrűbbé vált az egyetemek hálózata. A számbeli változást fokozatos tartalmi átalakulás követte, annak ellenére, hogy a skolasztikus oktatási módszer és a fakultások belső rendje alig változott. A változás lényege a klerikusok mellett a literátusok vagy másként megnevezve a deákos műveltséggel bírók iránti igény megnövekedése.

[29] Életéről és munkásságáról részletesen tudósít Kéri Katalin, 2009, 97–102.

A humanizmus a korabeli oktatási intézmények közül az egyetemeket hódította meg először. Erasmus vágya az volt, hogy:

> „A humanista tudományoknak lassan és észrevétlenül kell behatolniuk az egyetemekre, nem szabad ellenségként fellépniök, kik megsemmisítik, ami útjukba akad, hanem vendégbarátokként, kik a ház régi lakóival békésen együtt élnek s lassan egy családdá olvadnak össze velük."[30]

A legkorábban az olasz egyetemek fogadták be a humanizmus eszméit. Nem véletlen Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa mondása „Bologna nem egyszerűen a tudományok anyjának neve, hanem a lázadások bujtogatóié"[31] is. Az egyetemeken a legista, a kánonista és az artes fakultás mellé felállították a negyediket, a retorikáét. Rómában, kezdetben a Sapienza elzárkózott az új tudományoktól, mígnem X. Leó újjá nem szervezte a tanszékeket. Heidelberg, Bécs, Lipcse, Erfurt, Tübingen, Wittenberg is befogadónak bizonyultak a humanizmussal szemben. Nem úgy Párizs egyeteme, amelyik nem fogadta be az új tudományokat, ezért I. Ferenc király 1529-ben megalapította a humanisztikus alapon álló Collège de France-ot. Németországban ilyen szellemben reformálta meg az adverti iskolát Wessel (Gansfort) János (1489), a deventerit Alexander Hegius.

A humanizmus korában újra előtérbe kerül az emberi kultúra igen fontos elemi formája, az ünnep. Az ünnep mindig lényeges és mély gondolati, világszemléleti tartalmat hordoz. Ennek megjelenési formája a karnevál, azaz az ájtatos komolyság ideiglenes szüneteltetése és a sokféle paródia, a szentségparódiától a húsvéti nevetésig.[32] A diákok számára kitüntetett jelentőségű időszigetet a szünidő. Az egyetemi vakáció ideje rendszerint az ünnepekre esett, ilyenkor a diákok élvezhették mindazokat a kiváltságokat, amiket a hagyomány a nevetés és a bolondozás révén biztosított. A szünidő a diákok számára nem csupán felüdülést jelentett a hivatalos kötelmek szigorú rendszere, az iskolai bölcselmek és az iskolai fegyelem után, hanem egyszersmind tilalmaktól mentes alkalmat arra, hogy közösen játsszanak és mókázzanak. Az ilyen alkalomból keletkezett szórakozató diákirodalom jelentős mértékben a vásártéri kultúrához kapcsolódott, jellegét tekintve pedig sokat merített a népi kultúrából.[33]

A humanista eszmék egyébként a legkorábban a magánnevelésben jelentek meg, különösen az olasz fejedelmi családoknál: a Carraráknál Páduában Pier Paulo Vergerio működött már 1390 óta, az Estéknél Ferrarában az idősebb

[30] Idézve in: Willmann, Otto, 1917, 278.
[31] Idézve in: Benke József, 2006, 181.
[32] Bahtyin, Mihail (2002): *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Osiris Kiadó, Budapest. 22.
[33] Uo. 95–96, 169.

Guarino 1429-től, a Gonzagáknál Mantuában Vittorino Ramboldini da Feltre, aki 22 évig vezette a Casa Giocosát. Innen kiindulva a magánnevelés igényei és a megváltozott, a középkorinál világiasabb szemléletmód következtében átalakult az egyetemi élet – és ennek részeként a diákok életmódja is. Olyan új, korábban kizárólag a lovagi életmódhoz tartozó tartalmak jelentek meg az egyetemi oktatásban, mint a lovaglás, a tánc és a vívás tanítása. A vívás többféle módjával és különösen a párbajozás országonként eltérő szabályaival több korabeli kézikönyv is részletekbe menően foglalkozik.[34]

Petrarca (1304–1374) nevéhez fűződik a görög szövegekben rejlő műveltségtartalom hasznosításának gondolata, ami *studia humaniora* összefoglaló elnevezéssel terjedt el, ebben közreműködött az akkori firenzei kancellár, a humanista képzettségű Coluccio Salutati (1331–1406). Ez a tudástartalom a 15. századtól egyre nyomatékosabban jelent meg az egyetemen oktatott tananyagban. A történészek csak 1869 után kezdték el az 1350–1550 közötti időszak jelölésére a humanizmus elnevezést használni, elválasztva azt a reneszánsz elnevezéstől. Ez utóbbin lényegében életmódváltozást, humanizmuson pedig a pedagógiai-irodalmi aspektus érvényesülését értve. A humanista irányzat kiemelése a német Niethammer munkásságával függ össze, aki 1808-ban a dessaui filantropium hasznossági szemléletével szemben a klasszikus szövegek értelmezésével és a filozófiai-matematikai tudástartalmak kibontásával, azaz lényegében egy pedagógiai koncepcióval egészítette ki a praktikus szemléletet.

A humanizmusban rejlő nyelvi fordulat hátterében még Iszokratész és Cicero gondolatainak feleleventése húzódik meg, akik a nyelvhasználatban látták az ember és állat közötti legfőbb különbséget. Az ember ugyanis nyelvhasználatával értékeket teremt, és társadalmi valóságot konstruál. Rüegg úgy véli, hogy az utóbbi évek kutatásai szerint[35] az itáliai humanisták gondolatai rokonságot mutatnak a nominalisták skolasztikus koncepciójával. Utóbbiak az akarati megnyilvánulásokat az intellektusnál fontosabbaknak tartották, ezzel mintegy relativizálva a nyelvnek mint belső jelrendszernek a fontosságát. A humanisták számára a nyelv az emberek és Isten, az ember és a természet, a jelen és a múlt, az individuális fejlődés és a közéleti tevékenység közötti relációk és interakciók értelmezésének kiinduló oka és eredménye.

A humanistákhoz utólagosan besorolt személyek igen különböző társadalmi pozíciót töltöttek be: Pier Paolo Vergerio (1370–444) kezdetben professzor, majd diplomata; Bernardino da Sienát (1380–1444) később szentté avatták; Guarino da Verona (1374–1460) és Vittorino da Feltre (1378–1446) kiváló tanárok; Niccolò

[34] Liermann, Elke (2009): Studentisches Fechten im frühneuzeitlichen Freiburg/Br. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E., Hrsg. 2009, 43.
[35] Rüegg, Walter, 1993, 391.

Machiavelli (1469–1527) államférfi és teoretikus; Rotterdami Erasmus (1466–1536) egyházi kötelezettségei alól felmentett kozmopolita tudós; Luis Vives (1492–1540) az angol királynő tanácsadója oktatási ügyekben. A vezető humanisták a kor szokásainak megfelelően általában egy-egy uralkodó, fejedelem szolgálatába szegődtek, és az esetek többségében jelentős, előre kikötött stabil jövedelemmel rendelkeztek. A magasabb iskolai végzettségűek testületekbe tömörültek, és hivatalnokok lehettek a főpapi és pápai udvarban, úgymint titkárok, abbreviátorok, glosszátorok, korrektorok, komputisták, bullátorok működtek.

Luis Vives *De disciplinis* (1531) című művében egy mondatban foglalja össze a humanizmus pedagógiai koncepciójának kiinduló gondolatait: „A műveltség négyfélén alapul: a tehetségen, az ítélőképességen, az emlékezeten s a tanuláson."[36]

A humanizmus Itáliában vette kezdetét, mégpedig az egyetemek világán kívül, és néhány évtized alatt egész Európában elterjedt. A humanista mozgalomhoz állami, királyi, pápai szolgálatban álló hivatalnokok, szerzetesek, főpapok, bankárok és kereskedők csatlakoztak. Ezen személyeknek közös jellemzője, hogy szinte valamennyien egyetemi végzettséggel rendelkeztek. Firenzében a 15. század kezdetén polgárok, egyházi személyek és egyetemi tanárok találkoztak rendszeresen Salutati kancellár szalonjában. 1454-ben alakult meg a humanista Alamanno Rinuccini (1419–1499) házában az első „akadémia". Ezekben a rendszeres és meghatározott szabályok szerint működő közösségekben a polgárok közösen olvasták és interpretálták az antik szerzők fellelhető műveit, és tudományos előadásokat hallgattak meg. A *studia humanitatis* által ösztönzött dialógus hamarosan követőkre talált Rómában, Nápolyban, Velencében, Budán, Krakkóban, Heidelbergben, Ingolstadtban és Bécsben. Ezek az egyetemen kívüli tudós társaságok a 16. század második felére egész Európában elterjedtek, és a tudományos fejlődés ösztönzői lettek.[37] A studia humanitatis képviselői nem a retorikában, hanem a költészetben látták a tudás összefoglalásának lehetőségét, így ennek a tendenciának a reprezentánsa többé nem a szónok (orátor), hanem inkább a költő (poéta). Ennek következménye, hogy az akadémiákon a költészethez kapcsolódik a legmagasabb szintű elismerés.

A humanista megnevezés az artista, legista, kánonista analógiájára keletkezett, első dokumentált előfordulása 1490-ben a pisai egyetem rektorának egyik levele,[38] ahol az egyik katedrának vagy „tanszéknek" ez a megnevezése, ez egyúttal jelzi a humanista tudástartalom egyetemi megjelenését is.

[36] Idézve in: Willmann, Otto, 1917, 261.
[37] Klaniczay Tibor (1987): Celtis und die sodalitas litteraria per Germanium. In: *Chloe, Beihefte zur Daphins* 6. 79–108.
[38] Idézve in: Rüegg, Walter, 1993, 395.

Annak, hogy a humanizmus eszméi az itáliai egyetemeken másokhoz képest száz évvel korábban jelentek meg, számos oka van. Ilyen például a teológiai karok hiánya, ami kedvezően hatott az ókori „pogány" szerzők recepciójára. Segítette még ezt a folyamatot a jogi karok gyakorlatias szemléletmódja és hasznosságra törekvése, ami együtt járt a római jog tanításával. További fontos tényező a többi országhoz képest a jóval több tanult személy jelenléte. A fentiek alapján joggal feltételezhetnénk, hogy a humanizmus először a jogi karokon jelenik meg, de ez nem így történt, sőt ezeken bizonyos fokú ellenállás is támadt a humanista gondolatokkal szemben, az ars fakultás viszont befogadóbbnak bizonyult. Ebben fontos szerepe volt egy Salutati köreihez tartozó milánói hivatalnoknak, Antonio Loschinak, aki új és gyorsan elterjedt retorikatankönyvével aratott sikert. Ennek lényege az, hogy a korábban használatos tananyag (Cicero ifjúkori írása, a *De inventione* és a *Rhetorica ad Herennium*) helyett Cicero tizenegy szónoklatát közölte és kommentálta, méghozzá a római retorika szabályai szerint. Így ez a könyv egyúttal teljes értékű mintát is adott a szónoklatra készülők számára. Az artista fakultás további eredménye a közreműködés a görög fordítások készítésében. Már az 1312-es zsinat (Bécs) is felszólította az egyetemeket a héber, a görög, az arámi és az arab nyelv oktatására, igaz, főként a misszionáriusi tevékenység könnyítése érdekében, de nem sok minden történt ennek előmozdítására. 1397-ben a firenzei Salutati javaslatára három évre a városba hívtak egy képzett bizánci diplomatát, Chrysolorast, az ő hatására több diák hozzáfogott a görög nyelv tanulásához, azzal a céllal, hogy később maga is görög szövegeket fordítson latinra. Lorenzo Valla 1431–1436 között Páviában a retorika tanára, ő az, aki szintén sokat tett az egyetemi reformok érdekében. Aragóniai Alfonz nápolyi király és V. Miklós pápa szolgálatában hatékonyan alkalmazta a történeti szövegkritika módszerét. Többek között e módszer segítségével mutatta ki a római pápa világi uralmát megalapozó constantini adománylevél hamisított voltát. Az Újtestamentumhoz fűzött megjegyzései (1444) az első kísérletek a bibliai exegézisre, később ezeket is felhasználta Erasmus, Zwingli, Luther és Kálvin tanításai megalapozásához. A németalföldi humanista, Rudolf Agricola a logikát a normál nyelvhasználat grammatikai rendszere alapján magyarázta. Az egyetemi oktatásra még a francia Petrus Ramus (Pierre de la Ramée, 1515–1572) gyakorolt maradandó hatást.

Az Itálián kívüli humanista hatások Európa többi részén némi fáziskéséssel jelentek meg. Igaz, már Petrarca is használta a humanisták egymás közötti érintkezésének akkoriban leggyakoribb formáját, a levelezést, és kapcsolatban állt IV. Károly német-római császárral (1316–1378). 1356-ban a Viscontiak követeként járt Prágában is a császárnál. Johann Ocko olmützi püspök és Johann von Neumark kancellár személyében szövetségesekre is talált, de mindez nem gyakorolt maradandó hatást az 1348-as alapítású prágai egyetemre.

A humanizmus egyik legtekintélyesebb képviselője Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa, aki 1442-ben a bázeli zsinaton való közreműködése révén meghívást kapott a bécsi kancelláriára, és 1455-ig III. Frigyes szolgálatában állt. Közben kritizálta a bécsi egyetemet, mert ott szerinte elhanyagolták a retorika, a poétika, a zene és az aritmetika oktatását a dialektika javára, ezért úgy vélte, hatékonyabban szolgálja a humanizmus ügyét, ha ő maga vállalkozik az ifjú hercegek nevelésére. Később tanított az egyetemen, és Georg von Peuerbach és Regiomontanus is az ő tanítványa volt. I. Miksa császár erőfeszítéseket tett a bécsi egyetem 1480-as visszaesése után a színvonal emelésére, és az egyetem megreformálása érdekében meghívta 1497-ben a híres német humanistát, Conrad Celtist a poétikai tanszékre.

A humanista nézetek terjesztésében egyértelműen a világi és egyházi fejedelmek, illetve az általuk gyakorolt mecenatúra a meghatározó. Ez kiegészült az újonnan megjelent könyvnyomtatással. Míg korábban az egyetemi oktatást a szóbeli előadás uralta, most új helyzet állt elő. A diákok már megvásárolhatták a könyveket, így az írott szó lett a fontosabb. Ennek az a metodikai következménye, hogy az eltérő vélemények, a többféle értelmezési lehetőség a korábbinál gyorsabban válhatott a tudományos diskurzus tárgyává.

A filozófus Marsilio Ficino (1443–1499) Firenzében a platonista akadémia vezetőjeként aranykornak tartotta az 1450 utáni időszakot, olyan kornak, amikor a költészet, a szónoklat, a zene és a festészet, az építészet és az asztronómia újra fontossá válhat. Három, az egyetemi világon kívüli lényegi újítás dinamizálta a kor történéseit:

1. a humanizmus utat nyitott a társadalomtudományok mellett a természettudományoknak,
2. a filozófiai gondolkodás sokat merített Platón előkerült műveiből, és
3. a könyvnyomtatás lehetővé tette az új ismeretek terjesztését.

Aldus Manutius (1452–1515) egyetemi oktató 1494-ben tevékenységi formát váltott, könyvkiadásra és nyomdászatra vállalkozott. VIII. Károly francia király ugyanebben az évben tüzérsége segítségével szinte harc nélkül foglalta el Itáliát. A természettudományok haditechnikai alkalmazása kiemelkedően fontossá vált, uralkodók az egymás iránti megbecsülés különleges jeleként egyedi öntésű ágyúkat ajándékoznak egymásnak.

Az itáliai humanizmus csak a 16. századtól kezdve vált európai mozgalommá, és hogy ez megtörténhetett, abban különösen fontos szerepet játszott a velencei Aldus könyvkiadó, mintegy megnyitva a széles nagyvilág számára a tudomány ablakait.

A humanizmussal együtt tudatosult Németországban is a korszakváltás. Philipp Melanchthon (1497–1560) 1518-ban a wittenbergi egyetemen elmondott beköszöntő beszédében elismerően szólt a bencések korábbi művelődési

tevékenységéről, különösen az antik auktorok ápolásának tulajdonított nagy jelentőséget. Csak az a sajnálatos – vélte Melanchthon –, hogy a 12. század után Arisztotelész pontatlan fordításai és a skolasztikus viták rossz irányba vitték az egyetemeket. Melanchthon elismerően szólt még Firenzéről, amiért befogadta a Konstantinápolyból elmenekült tudósokat, nagy szolgálatot téve ezzel a nyugati kultúrának. Melanchthon az újkor kezdetének 1453-at – Konstantinápoly törökök általi elfoglalását – tekintette, a humanista reformok legnagyobb hozamának pedig a nemzeti nyelvek iránti nyitást, a gyakorlatiasságot és a polgárság öntudatra ébredését tartotta.

Már a korabeli történészek is Amerika felfedezését tekintik a modern kor kezdetének. 1508-tól elvileg már hozzáférhető lenne Kopernikusz új elgondolása az égitestek mozgásáról, mégis csak 1543-ban nyomtatják ki az egyik munkáját Nürnbergben. Igaz, néhány évvel korábban, 1538-ban a reformátor Luther sem tud mit kezdeni az új asztronómiai koncepcióval, ugyanis nem tudja összeegyeztetni a bibliai világképpel, csak egyfajta matematikai hipotézisnek tekinti azt, és figyelmen kívül hagyja. A katolikus egyház is „késlekedik", és csak 1616-ban teszi indexre Kopernikusz művét.

Sok humanista jelképesnek tekintette Róma 1527-ben bekövetkezett kifosztását, úgy vélték, ezzel befejeződött egy korszak. Luther Márton 1517. október 31-én közzétett tételei persze már tíz évvel korábban jelezték egy történelmi periódus lezárását és egy új időszak kezdetét.

A történészek nagyrészt egyetértenek abban, hogy a középkor és az újkor közötti átmenet nem köthető konkrét időponthoz, hanem sok összetevős folyamatként értelmezhető. Sok középkori jelenség – a skolasztika, az inkvizíció, az urak és az alattvalók viszonya, a higiénia, az életforma – még sokáig fennmaradt, ezek csak a 17–18. században kezdtek megváltozni, eltérő ütemben és eredményességgel. Nem voltak ez alól kivételek az egyetemek sem, Voltaire 1764-ben még bornírt skolasztikus intézményekként említi az egyetemeket.[39]

A világra való nyitottság és kíváncsiság a 16. század alapvető jellemzője, ennek részeként a tudományt a természet feletti uralom eszközének tekintik, és sokat foglalkoznak kozmográfiával és térképészettel. A kor varázsszava mindenben az „új", könyvek és irodalmi alkotások címében egyre gyakrabban találkozhatunk ezzel az elnevezéssel. Németországban 1682-ben adta ki az első tudományos folyóiratot a lipcsei Otto Mencke professzor. Fia, Bernhard Mencke folytatta édesapja kiadói tevékenységét és 1715-ben megjelentette német nyelven *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen* című újságját – ezzel vette kezdetét a német tudományos nyelv megszületése.

[39] Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 29.

A 16. század kezdetén már nemcsak az elméleti-kontemplatív ismeretek álltak a központban, egyre fontosabbá vált a gyakorlatiasság, azaz a nyelvi-morális problémák tárgyalása mellett élénk érdeklődés mutatkozott a matematikai és kozmográfiai ismeretek iránt. A földrajzi problémák iránt különösen a kereskedésben érdekelt olasz városállamok, továbbá Nürnberg és Augsburg polgárai mutattak fokozott érdeklődést. Az új földrajzi felfedezések egyetemi tanításáért sokat tett a bécsi egyetem rektora, Joachim von Watt (1484–1551). Neki köszönhető, hogy a Szent Ágoston által felvázolt világkép helyett új koncepció jelent meg – miután Amerigo Vespucci eljutott Amerikába, a portugálok pedig Kalkuttába –, elismerték az antipódusok létezését. A bázeli Glarean (1488–1563) professzor 1523-ban kiadott alapművében, a *Geographiá*ban még Ptolemaiosz szerint vázolta fel világtérképét, éppen csak a könyv végén tett említést a Ptolemaiosz által nem említett országok között egy „Amerikának" nevezett területről. Az olasz orvos, matematikus és asztronómus, Paolo Toscanelli melléktevékenységként földrajzzal és kartográfiával is foglalkozott. Filippo Brunelleschi nála tanulta a kupolaszerkesztéshez szükséges matematikai alapokat. A széles érdeklődési körű humanisták szinte mindegyike az ókori klasszikusok tanulmányozásával foglalkozott, belőlük merített ihletet az új felfedezésekhez. Kopernikusz klaszszikus görög szerzők művei alapján jut el az új világkép felismeréséhez. Immanuel Kant (1724–1804) eredetileg költészeti tanszéket kapott volna az egyetemen, de valójában filozófiai előadásokat tartott, mégpedig antropológiai, pedagógiai, földrajzi, matematikai és asztronómiai témákban. Az „új világ" növényei és állatvilága is csak lassan, fokozatosan jelentek meg az egyetemi előadásokon és a használatos enciklopédiákban. Leonhard Fuchs (1501–1566) tübingeni professzor 1542-es kiadású botanikakönyvében még csak két tökfajtáról és a kukoricáról úgy általánosságban tesz említést. Mintha az állatvilág ismertetése könnyebben talált volna utat az egyetemi oktatásban, a bolognai Gessner professzor (1516–1565) már egy brazíliai alligátor bőrének bemutatásával szemléltette az amerikai krokodilt. Bizonyos jó szándékú tévedések – a tengeri kígyó mesebeli lényként történő ábrázolása különböző irodalmi művek alapján – azért még megmaradtak.

Az emberi jogok érvényesülése is új problémákat vetett fel, ilyen a bennszülöttek erkölcseivel, a meztelenséggel, az emberáldozatokkal, az incesztussal és a kannibalizmussal kapcsolatos gondok részletezése. Teológiai kérdésként merült fel az, hogy szabad-e a bennszülöttek gyermekeit erőszakkal megkeresztelni. A spanyol egyetemeken ezekre a kérdésekre a *Biblia,* a középkori természetjog és a humanista tolerancia szellemében keresték a válaszokat. 1539-ben Francisco Vitoria (1486–1546) salamancai teológus azt javasolta a gyarmatosítóknak, hogy tanúsítsanak toleranciát az idegen szokásokkal és erkölcsökkel szemben, ami egybeesik III. Pál pápa intelmeivel. A figyelmeztetések ellenére a gyarmatosítók folytatták kegyetlenkedéseiket, és a bennszülöttek további kizsákmányolását sem hagyták

abba, mégpedig a spanyol korona érdekeire hivatkozva, mely szerint a barbár indiánokat erőszakkal kell jobb útra téríteni. A bennszülöttek védőkre találtak az egyetemi körökben, a francia Regius (meghalt 1577-ben) például azt állította, hogy mintegy háromezer évvel korábban Európa népei ugyanolyan civilizálatlanok voltak, mint a mostani természeti népek, csak a főníciaiak írása tette lehetővé a görögöknek, hogy műveltségüket magas szintre emeljék.

A humanizmus hatása csak a 16. századtól érzékelhető a jogászok képzésében. Az új szellemiség centruma a francia Bourges, ahol a híres Alciati (1492–1550) írja humanista szellemiségű kommentárjait. Itt tevékenykedik a 16. század legjelentősebbnek tartott jogásza, Cujat (1520–1590), aki a jogi források közzétételével tette magát híressé. Erasmus barátja a freiburgi jogász, Zasius (1561–1635), aki már korábban azt hangoztatta, hogy a jogi források sokkal fontosabbak, mint azok középkori kommentárjai.

5. A TUDOMÁNYOS KOMMUNIKÁCIÓ ÚJ FORMÁI ÉS AZ EGYETEMI OKTATÁS MÓDSZEREI A HUMANIZMUS IDEJÉN

A humanizmus nemcsak a sima visszatérést jelenti az antik kultúrához, ennél sokkal fontosabb az antik szerzők újfajta értelmezése, akiket mostantól fogva nem időtlen tekintélyeknek, hanem olyan, történetiségükben determinált vitapartnereknek tekintenek, akikhez kérdéseket lehet intézni, és akik segítenek egyes problémákra válaszokat keresni. Ez a szemlélet lehetővé tette az egyetemeken a dialógust, a vitát, de nemcsak mesterkélt problémákról, ahogy ez a skolasztikában sokszor előfordult, hanem inkább a környezetükben felmerült kérdésekre keresték a válaszokat. Tehát a humanizmus egyfajta mentális változással együtt járó metodikai megújulást eredményezett.

Az oktatási módszerekben bekövetkező változtatásokat a diákok által használt alapszövegek tisztázása iránti igény erősítette fel. A diákok jegyzetei ugyanis olyan otthon másolt törzsanyagokból álltak, amelyeket a magiszter élőszóbeli előadása értelmezett, a diák pedig a sorok közé jegyzetelhetett (interlineáris glossza). Amennyiben az adott szöveg további magyarázatot vagy összefoglalást igényelt, akkor ezt a szándékosan szélesre hagyott margón végezhette el a diák, magisztere segítségével vagy önállóan. Ezeket a kivonatos szövegeket *excerptum* elnevezéssel tárgyalja a szakirodalom. Ennek a gyakorlatnak természetes következménye ilyen-olyan hibák elkövetése. A szövegrontás onnan eredt, hogy idővel már ezekkel a jegyzetekkel tarkított mintaszövegek kerültek másolásra a diákok elé, akik aztán sokszor az értelmező és összefoglaló részeket is átmásolták, a hozzájuk

tartozó szóbeli eligazítás viszont már hiányzott. Ezért idővel ezek a mintafüzetek mindenféle hozzátoldás nem mindig könnyen értelmezhető gyűjteményeivé váltak.[40]

Magának az oktatás fő módszerének az elnevezése a hazai szakirodalomban a korábban használatos „skolasztikus verbális" helyett a pontosabb ***szövegmagyarázó feldolgozásmód***.[41]

Ez optimális esetben rászoktatta a diákokat a vizsgált problémák részletes megismerésére, a fogalmak egyértelmű használatára, az elemzésre, a rendszerezésre és a fegyelmezett érvelésre. Aeneas Sylvius Piccolomini 1450-ben az V. László magyar király nevelője számára írt, *A gyermekek neveléséről* című munkájában a latin nyelv megtisztításának szándékával e módszer következetes alkalmazására hívja fel a figyelmet. Az adott korban megjelent újabb szemléletű nyelvtankönyvek, így Laurentius Vallának, a humanista nyelvi mozgalom kezdeményezőjének 1444-ben kiadott műve elsődlegesnek tekinti a szófejtést, a szómagyarázatot, ugyanez jelenik meg Nicolaus Perottus 1448-ban közreadott munkájában *(Rudimenta Grammatices)*. De számosak a hátrányok is: a tanár a tudomány akkori teljességét akarta átadni, ezért a tananyag sokszor zsúfolt, nehezen áttekinthető. A tananyagot nem didaktikai cél, hanem a tudományos sorrend határozta meg, a deduktív metódus uralta az oktatást. Gyakoriak a leltárszerű felsorolások, sok szövegrész évszázadokon keresztül változtatás nélkül kerül a diákok elé, akiknek ezt kell szóról szóra az emlékezetükbe vésniük.

Roger Ascham 1570-ben megjelent könyvében, a *Scholemaster*ben a tanulás hatféle módját különbözteti meg, ezek: *a translatio (fordítás),* a *paraphrasis (körülírás),* a *metaphrasis (tükörfordítás),* az *epitomé (kivonatolás),* az *imitatio (átültetés, fordítás),* a *declamatio (szónoklás)*. A módszerek között iskolai használatra kevéssé alkalmas a parafrázis és az epitomé, viszont az imitáció és a transzláció alkalmazása mindenképpen javasolt. Az imitáció alkalmazása körüli vitában új hang az 1645 körüli években megszólaló Daniello Bartoli véleménye. Ő úgy véli, hogy az utánzás azok kedvelt metódusa, akiknek nincs új mondanivalójuk, és ezzel igyekeznek megszabadulni a plágium vádjától.[42] Az utánzás akkor volt fontos módszer, amikor a fennálló állapotok megtartását tekintették a legfőbb értéknek, az imitatio ilyen értelemben olyan társadalmi stabilizációt szolgáló technika, amelyik az idői folyamatok irreverzibilitását szolgálja. A kora újkor sajátossága az idejétmúlt, konzerváló jellegű imitatióval szemben az individualizációt elősegítő módszerek előnyben részesítése. François Loryot 1614-ben azt tapasztalta, hogy

[40] Az ilyen mechanikus másolásnak néha furcsa következményei vannak, Szalkai László diákként minden további nélkül leírja, hogy Magyarország Ázsiában van.

[41] Mészáros István, 1972, 236. – A megnevezés megváltoztatását is Mészáros István javasolja.

[42] Stichweh, Rudolf, 1991, 136.

a francia nemesség menekül a városokból. Ennek okát abban látta, hogy félnek a szedett-vedett városi lakosság szokásainak mechanikus átvételétől. Christian Thomasius az utánzást olyan homogenizáló tényezőnek tekinti, amelyik döntően hozzájárul egy társadalmi réteg identitásának fenntartásához. Az utánzás értékelésében negatívnak tartja valamelyik alsóbb társadalmi réteg imitációját, pozitívnak pedig egy magasabb réteg értékrendszerének átvételét. Az utánzás alkalmazása elősegítette egy másik pedagógiai módszernek, a versenyzésnek a bevezetését, de ennek kiteljesedése csak a jezsuiták pedagógiai koncepciójában következik be.

Ebben az időben a ***dialógus*** volt a legkedveltebb filozófiai tárgyalási mód, amennyiben lehetővé tette az eltérő nézőpontok konfrontálódását. A nézetek ütköztetésére akkor is lehetőség nyílt, ha ezek a nézetek valamilyen dogmába ütköztek. Ez tette lehetővé a firenzei udvari asztronómus, a pisai és páduai professzor, Galilei (1546–1642) számára, hogy pápai engedéllyel bemutassa a kopernikuszi világképet. Ez a dialógus még a ptolemaioszi világkép győzelmével zárult, de Galilei olyan világosan fogalmazta meg ellenvéleményét, hogy aki akarta, érthetett belőle, ezért is ítélték el csak egy évvel később.

A dialógus-módszer lehetővé tette egy korábbi szóbeli vita utólagos írásbeli korrekcióját is. Giordano Bruno (1548–1600), amikor 1583-ban három hónapig Oxfordban tanított, kénytelen volt megszakítani az előadásait, mert vitába keveredett az ottani professzorokkal, de később Londonban több dialógust írt elgondolásai védelmében.

A dialógus-módszer nagyon jól használhatónak bizonyult az oktatásban. Justus Lipsius leideni és löweni (leuveni) történészprofesszor például dialógus formájában írta meg a rómaiak harci technikáját tárgyaló művét. A dialógus-módszer sikeres alkalmazója az 1444-ben Budán elhunyt Vergerio, aki a dialógus segítségével kívánta a harcias nemességet urbanizálni, és a társadalom vezető rétegét ezzel a kevésbé fárasztó módszerrel akarta műveltebbé tenni. A módszer egyik legelismertebb alkalmazója Rotterdami Erasmus, aki dialógusaival nemcsak a diákok nyelvi kifejezőképességét akarta fejleszteni, hanem nevelni kívánta őket a gyakorlati életre. Tréfás hangulatú, közmondásokat tartalmazó dialógusaiban a mindennapi élet legkülönfélébb szereplői szólaltak meg, nagyon változatos, néha egészen profánnak tűnő témákról – úgymint étkezési szokásokról, orrfúvásról stb. – vitatkozva. A dialógus forma beszivárgott a társasági életbe is, az egyetemi városokban egyre több beszélgető/társalkodó kör (sodalitates, contubernia) alakult. Ezekből az informális szerveződésekből jött létre később az akadémia, miután működési szabályait meghatározták.

A dialógus módszerének alkalmazásáról tanúskodik egy Gosztonyi János győri, majd erdélyi püspökkel kapcsolatos kódex. Gosztonyi 1513-ban Párizsban tanult, és barátságot kötött filozófiatanárával, a flamand teológussal Clichtoveus-val, aki

több művét is ajánlotta II. Lajos királynak. Gosztonyi Párizsból való hazatérése után 102 kérdéssel fordult egykori tanárához, és a kódex az ezen kérdésekre adott tematikus válaszokat tartalmazza.[43]

A korszak másik érdekessége a ***közmondások*** előtérbe kerülése. Erasmus *Adagia* című munkája 1500-ban látott napvilágot, ennek első kiadása nyolcszáz mondást tartalmazott, és amikor harminc év múltával Erasmus befejezte a művét, már négyezernél is többet. A közmondások, ezek a rövid és tartalmas szólások – Arisztotelész definíciója szerint – attól hitelesek, hogy régi korok tanúitól származnak, az ősi filozófia legigazibb maradványai, és rejtett jelentésekben bővelkednek. Erasmus a közmondásokban olyan, az ókori világra nyitott „ablakot" látott, ami elsősorban saját kultúrájába ágyazódott bele, és csak saját kontextusát rekonstruálva érthető meg. Erasmus lelkesedése átragadt a párizsi egyetem két paptanárára is – Nicola Du Puy és Jean Gilles de Noyers magiszterekre –, akik középkori kéziratokból szedték össze közmondásaikat, és latin fordításukkal együtt kommentár nélkül közölték azokat *Proverbia communia* című gyűjteményükben. A közmondások ismeretének praktikus haszna, hogy figyelmeztetnek arra, mit kell tenni az egészség védelmében, a jó termésért stb. A közmondások alkalmasak arra, hogy udvarias parancsot adjanak ki velük, a megalázó konfliktust elkerülve szólítsanak fel valakit a kötelességeire – és könnyen rögzülnek az emlékezetben, ezért válsághelyzetben útmutatóul is szolgálhatnak. A közmondások iránti érdeklődés később jelentősen csökkent, a 17. században még elvétve foglalkoznak velük, ám a 18. században már alig esik szó róluk.[44]

További kommunikációs forma a humanisták és a tudósok egymás közötti ***levélváltása.*** A levél a humanizmus korának egyik legjelentősebb információt közlő és őrző műfaja. A levélírás az oktatás fontos része, és kiterjed olyan ismeretekre, mint a megszólítás módja, a magánlevél írása, közokiratok fogalmazása, a szövegek variálási lehetőségeinek (bővítés, összevonás) gyakorlása. A levélfogalmazási művek közül ismert Nicolaus Tibinusnak, Drezda város rektorának a munkája 1369-ből; 1402-ben jelent meg Conrad Celtis ilyen témájú műve, 1536-ban Ludovicus (Luis) Vives és Justus Lipsius, sőt Johannes Sambucus (magyar nevén Zsámboki János) 1552-ben Bázelben jelentetett meg erről könyvet.[45] Rotterdami Erasmus is írt két levélfogalmazási könyvet, ebben a levél fő részének, a tárgyalásnak (narratio) igen sokféle változatát dolgozta ki, és sokféle hangulatú levél fogalmazására tett stiláris javaslatotokat. Mindenesetre ez a két könyv is tisztán mutatja a humanista gondolkozás fő jellegzetességeit, amennyiben Erasmus is túlzásba esik, és példanyagát csakis antik klasszikusoktól veszi.

[43] *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985, 169.
[44] Davis, Natalie Zemon, 2001, 205., 212., 213.
[45] Moholi Ernuszt Hanna (1947): A humanista levél. *Egyetemes Philológiai Közlöny,* 22–35.

Maga a levélírás néhány szerző esetében grandiózus méretűvé terebélyesedett, Melanchthontól tízezer levél, zürichi ellenlábasától, Bullingertől (1504–1575) tizenkétezer levél maradt fenn, Lipsius professzor a maga 4300 levelével csak e nagyformátumú egyéniségek szerény követője. A 16–17. századot szokták a levélírás évszázadának is nevezni, hiszen erre az időre esik a szubjektivitás újbóli felfedezése. Mindezt előnyösen befolyásolta a mindenki által egyetemesen használt latin nyelv és a levélírásban általánosan használt tegező forma. Ez tette lehetővé azt, hogy a vallásfelekezeti megosztottság ellenére kialakult Európában az egymással kommunikáló tudósok hálózata, ami lehetővé tette közöttük a párbeszédet, és az új eszmék viszonylag gyors elterjedését hozta magával. A levélforma egészen 1665-ig – az újságok megjelenéséig – az érintkezés legfontosabb csatornája maradt.

Galilei egy Keplerhez intézett levelében így panaszkodik, ami utalás egy sikertelen dialógus kezdeményezésére:

> „Vajon mit mondasz a páduai gimnázium legelső tanítóiról, akik, midőn meghívtam őket, sem a bolygókat, sem a holdat, sem a távcsövet nem akarták megnézni? Az effajta emberek a filozófiát olyasféle könyvnek gondolják, mint az *Aeneis*t vagy az *Odysseiá*t, s azt hiszik, hogy az igazságot nem a világban és a természetben kell keresni, hanem szövegek összehasonlításában. Milyen jót nevettél volna, ha hallottad volna, hogy a pisai iskola első tanítója a nagyherceg jelenlétében mint igyekezett az új bolygókat logikai érvekkel, mint valami mágusi varázsigékkel, ledisputálni az égről."[46]

A kora újkorban is megmaradt az oktatás fő formájának az ***előadás*** (lectio) és a ***vita*** (disputatio). Az előadás során a magiszter vagy a professzor részeket olvasott fel egy tankönyvből, és ezeket kommentálta. Megkülönböztetik a kora reggeli – általában 6–9 óra között tartott – rendes előadást (lectiones ordinariae), ahol a vizsga szempontjából legfontosabb tananyagot, például Arisztotelésztől az *Organon*t, vagy a jogászoknál a *Corpus Juris Civilis*t tanulták, és a délutáni – 16 óra után tartott (extraordinariae) – előadásokat, ahol a kevésbé fontos, kiegészítő tananyagot mondták el. Maga az előadás szigorúan szakaszokra volt osztva, úgy a sietségért, mint a tananyagban való elmaradásért büntetést róhattak ki az előadó professzorra. Az előadó a katedrán foglalt helyet, a diákok pedig előtte alacsonyabb padokban ültek. Az előadó hosszabb-rövidebb passzusokat diktált a diákoknak. Az előadás időtartamát a háromórás (180 perc) kolostori alapterminus szerint határozták meg, illetve annak felezésével (90 perc), majd ennek tovább osztásával (45 perc). Az órarend összeállításánál gondosan ügyeltek arra, hogy ugyanazon témát ne hirdessék meg ugyanabban az időben, továbbá szabály volt, hogy a rendes professzorokat előnyben részesítették az extraordinariusokkal

[46] Zöllner, Karl-Friedrich (1878–1881): *Wissenschaftliche Abhandlungen.* Bd. 2. 941.

szemben. A rendes professzorokat többször figyelmeztetni kellett előadásaik megtartására, mert a jól fizető magánoktatás miatt előfordult, hogy a professzorok nyilvános előadásaikat elhagyták, vagy éppenséggel rövidebbre fogták.

Egy további módszer volt a több-kevesebb rendszerességgel zajló ***ismétlés*** (repetitio), ami általában nem az egyetemen, hanem a kollégiumban zajlott praeceptorok vagy inspektor felügyelete alatt. Általános korabeli vélemény szerint csak az az ismeret lesz eléggé tartós és megbízható, amelyet többszöri ismétlés és átgondolás után is igaznak ítélnek, ezért különösen előszeretettel alkalmazták.

Az oktatás legérdekesebbnak tartott módszere a hét bizonyos napjain tartott ***disputa.*** Itt tézis, antitézis és szintézis állítása alapján vitatkoztak. Ünnepi alkalmakon vagy az alapítványtevők születésnapján ünnepélyes disputációkat tartottak. Évente néhány alkalommal tetszőleges témát felvető quodlibet disputát szerveztek. A disputa szolgálta a leginkább a retorikai és a logikai készségek fejlesztését, és ez fontos előfeltétele volt a tudományos fokozat megszerzésének. Az előadások és a disputa nyelve a 18. század végéig kizárólag a latin, a nemzeti nyelvek megjelenése majd egy új korszaknak és más módszereknek lesz a nyitánya.

Egyes szövegekben megjelenik a szemléltetés szükségessége, ilyen például a jogi oktatásban az *arbor-studium,* azaz a családfák felrajzolásának megszokott metódusa. A vizuális bemutatás jó szolgálatot tesz a családi-rokoni viszonyok érzékeltetéséhez, amire az örökösödési ügyek miatt nagy igény volt.

További említést érdemlő oktatási gyakorlat: az iskolai színjátszás, a diktálás visszaesése, a féléves vizsgák, az év végi nyilvános vizsgák és a tanítva tanulás metódusa.

A humanizmus korának egyik tartalmas összegzése Rotterdami Erasmus oxfordi tartózkodása alatt, 1511-ben megírt *De ratione studdii* című munkája. Ebben összefoglalja azokat a tudományokat, amelyekhez egy tanárnak akkoriban értenie kellett. Ezek a mitológia, mert az antik elbeszélések nem érthetők meg nélküle. A történelem, ami magába foglalja a bibliai és a köztörténetet, sőt földrajzi és természetrajzi ismereteket is tartalmazhat. Erasmus szerint magyarázat közben mindig fel kell hívni a tanulók figyelmét arra, ha a szövegben

> „választékos kifejezések, régiességek, újszerűségek, görögösségek, homályos vagy hosszadalmas kitételek, merev vagy zavaros elrendezés, ha fölemlítésre méltó szószármaztatás, összetétel, helyesírási különösség, alakzat, szónoklati közhelyek, részletes kifejtés vagy megromlott helyek fordulnak elő".[47]

Ebből a rövid részletből is következtetni lehet a szövegmagyarázó metódus alaposságára, de ez egyúttal utalás a humanista műveltség korlátaira, amennyiben az

[47] Idézve in: Mészáros István, 1972, 274.

leginkább az antik ihletésű nyelvi képzésre fordítja a legtöbb figyelmet. A nyelvi jelenségek fontossága még az olyan tudományokat is áthatja, mint a medicina. Az orvosi képzettséggel is rendelkező Rabelais szerint az orvostudománynak az orvoslás igazi antik forrásaihoz, Hippokratészhez és Galenushoz kell visszatérnie, és élesen szembefordult az antik hagyományokat eltorzító arab orvostudománnyal.[48] Ezzel szemben „a nevetés gyógyerejének tana … nagy megbecsülésnek és népszerűségnek örvendett Montpellier orvosi fakultásán is, ahol Rabelais tanult, majd tanított. A fakultás egyik tagja, egy Laurens Joubert nevű híres orvos 1560-ban kiadott egy értekezést a nevetésről, és a következő jellegzetes címmel látta el: *Értekezés a nevetésről, amelyben előadatik annak lényege, okai és csudás hatásai, Laurens Joubert beható vizsgálódásai, igazoló érvei és megfigyelései alapján.* 1579-ben Párizsban újabb értekezés látott napvilágot… Ezek a filozofikus beállítottságú munkák meghatározták a rabelais-i tanítást is, amennyiben úgy vélték, hogy a nevetésnek gyógyító ereje van, s hogy a vidámság a legjobb orvos."[49]

6. AZ EGYETEMI FUNKCIÓ VÁLTOZÁSA

A 15. században az egyetemeken a leglátogatottabb az artista fakultás, általában itt volt a legtöbb diák, Ingolstadt egyetemén ekkoriban például az immatrikuláltak 80%-a járt ide. Az artista fakultás népszerűségének számos oka van, a diákok jelentős része ugyanis nem is gondolhatott a befejezett teljes egyetemi végzettségre, ehelyett arra törekedtek, hogy tanulmányaik lehetővé tegyék írnoki, tanítói vagy alsóbb egyházi tisztségek betöltését. Joggal bízhattak abban is, hogy az egyetemen olyan ismeretségre tehetnek majd szert, ami segítheti őket karrierjük építésében. Az egyetemek feladata a 15–16. században papok, lelkészek, orvosok, ügyvédek, bírók és állami hivatalnokok képzése, azaz olyan személyeké, akik képesek iratok, okmányok elkészítésére, kiismerik magukat a politikában és némiképpen a történelemben. Ez nagyon lényeges eltérés a középkorhoz képest, ahol mindez csak a klerikusképzés mellékes következménye. Maguknál a professzoroknál is egyre erőteljesebb az a szándék, hogy környezetük aktuális gondjainak megoldására tegyenek javaslatot, ezzel az indíttatással fordulnak az antik szerzőkhöz. A firenzei humanisták például Róma köztársasági intézményeinek tanulmányozásából próbáltak példákat meríteni városállamuk szakszerű védelmi rendszerének kiépítéséhez. Leonardo Bruni (1370–1444) és Machiavelli ilyen jellegű elképzelései műveikben olvashatók. A korábban említett Lipsius professzor

[48] Bahtyin, Mihail, 2002, 484.
[49] Bahtyin, Mihail, 2002, 79.

haditechnikát tárgyaló művét megkapta Moritz von Oranien hadvezér, aki azt alaposan áttanulmányozta, egyes részleteit ki is próbálta, és ezek alapján döntött a hadsereg és a hadvezetés megreformálásáról. Az előzőnél is hatásosabb volt Lipsius *Politica* című munkája, amelyben Tacitusszal és a sztoikus filozófusokkal polemizál. Ezt a művét is szorgalmasan tanulmányozták a katolikus és a protestáns egyetemeken, és több uralkodóházban ennek segítségével készítették fel az ifjú trónörökösöket az uralkodásra. Így volt ez Gusztáv Adolf esetében, aki leányát, Christinát taníttatta ennek szellemében, vagy a fiatal dán király, IV. Keresztély esetében. Lipsius személyében olyan öntudatos tudóst ismerhettünk meg, aki művét minden herceg számára ajánlja, és egyenrangú partnernek tekinti magát azokkal, akik számára tanácsot ad.

Az orvosképzést „a humanizmus korának orvoslása… alig vitte előre. Ez azzal a felfogással magyarázható, hogy Isten a teremtményeit felruházta a természet erejével, ezért azt az orvosnak nem szükséges a gyógyítás szándékával támogatni vagy erősíteni. Az empíria és a kísérlet háttérbe szorultak, a klasszikusok kötelességszerű hűséges idézése mögé."[50] Az orvostudomány nem gazdagodott jelentősen eszközökben és felfedezésekben sem. Ami mégis segítette a későbbi fejlődést, az a természet és az ember kapcsolatának megváltozott szemlélete. A reneszánsz nem szüntette meg az orvostudományban a misztikumot. A reneszánsz korának orvosai a betegségek pszichológiai tényezőivel foglalkoztak nagy igyekezettel. A mágia és az asztrológia jól megfért a természetfilozófusok fejében. A saját törvényei szerint működő természet megismerésének első nagy próbálkozása, az anatómia fellendülése már küszöbön áll, de még egy ideig várat magára.

Összefoglalva az eddigi fejtegetéseket megállapítható, hogy a humanizmus megjelenése az egyetemeken csak lépésről lépésre haladva, fokozatosan következett be, ennek előkészítésében fontos szerepe volt az Erasmus által képviselt bibliai humanizmusnak, amit Melanchthon hozott vissza a reformáció kori gondolkodásba. Melanchthon teljesítménye azért is figyelemre méltó, mert mindezt Luther ellenében kellett megtennie, aki az Erasmussal eldurvult vitája miatt hajlamos lett volna a humanista értékek egy részét elvetni. Melanchthon a wittenbergi egyetemen tartott bemutatkozó beszédében *(De corrigendis adolescentiae studiis)* olyan reformokat ígért, amelyek révén a diákok a legjobb tudományos forrásokból tanulhatnak. Aki teológusnak vagy jogásznak készül, annak először humanista képzettséget kell szereznie, aminek lényeges része a történelem és a természetfilozófia, továbbá a filozófia és a retorika gyakorlása. A diákok számára ajánlatos, hogy vegyenek részt a közéletben, ezzel is előkészülve a teológiai pályára. Mindehhez nélkülözhetetlenek a nyelvek, fontos a héber és a görög

[50] Schultheisz, Emil (2007): *Kunst und Heilkunst. Medizinische Fragmente.* Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsba. 73.

nyelv ismerete, mert a latinos műveltség ezekből fakad. A humanizmus hamarosan egyre tágabb működési teret keresett és talált magának az egyetemeken: sorra alakultak tanszékek, tantervek készültek, ilyen szellemiségű tankönyvek íródtak. Fontos eredmény a botanikus kertek, az anatómiai szemléltetést szolgáló kiállítások, múzeumok és könyvtárak létesítése. A 16. században Bologna és Párizs helyett Pádua és Leiden egyeteme kapott vezető szerepet. Ebben bizonyára közrejátszott a nagy kereskedelmi központok, Velence és Amszterdam közelsége és az itteni nagyobb tolerancia. Ugyanilyen vezető szerepet töltött be Spanyolországban Salamanca. A skót egyetemek ebben az időszakban túlszárnyalták Oxfordot és Cambridge-et.

A humanizmus – eredeti célja szerint – az artes liberales, a szabad tudományok művelésével nem a megmerevedett antikvitást kívánta visszahozni, hanem pontosan fordítva: a tudományok szabad művelésének a lehetőségét kívánta megteremteni. Ennek megfelelően az élet praktikus oldalát is igyekezett legjobb képviselői által vezetve megragadni, és e szerint változtak az oktatás módszerei. Az uralkodóházaknak egyre több képzett szakemberre lett szükségük, és ez egyre fontosabbá tette az egyetemeket. Természetesen a humanizmus országonként más-más formában terjedt és hatott, ami óhatatlanul megjelent az egyetemek működési rendjében. Mindez jól megfigyelhető az egyes életutak alakulásában.

7. DIÁKJEGYZETEK A HUMANIZMUS KORÁBÓL

A humanizmus korából Magyarországon is fennmaradt néhány elemzésre érdemes diákjegyzet. Ilyen például az esztergomi iskoláskönyv az 1419–1423 körüli időszakból. Ezt a székesegyházi iskolában használták, és a hét szabad művészet középkori adaptációját tartalmazza. A 14 részletet tartalmazó kódex tulajdonosa Bélai Jakab, aki 1436 táján magával vitte ezt a kódexet Bécsbe, ahol a tanulmányait folytatta, és ott elajándékozta.[51] 1435 körül keletkezett a pécsváradi bencés monostor iskolájában Laskói Demeter másolt iskoláskönyve. A kódex a tanítómester által használt 33 fejezetből álló iskoláskönyv, amelyben bibliai fejezetek, beszédek, históriák és legendák, verses traktátusok és katekézis célját szolgáló szövegrészek találhatók.[52] Magyarországra vonatkozóan a legértékesebb diákjegyzet a *Szalkai-kódex,* amit Mészáros István monográfiája[53] részletesen ismertet.

[51] *Kódexek a középkori Magyarországon,* 1985, 122.
[52] Uo. 123. o.
[53] Mészáros István, 1972,

Itt csak arra utalok, hogy asztronómiai, zeneelméleti, jogi, irodalmi-poétikai és retorikai részeket tartalmaz, valamint lapszéli jegyzetként kommentárokat, illetve glosszát.

A továbbiakban a sokféle lehetőség közül a választás egy kevéssé ismert személy, Hassfurti V. János diákjegyzetének a bemutatására esett, mert egy nagyon részletesen dokumentált életút áll rendelkezésre, és talán ez példázhatja valamennyire a kor összetett viszonyait.

Hassfurti V. János 1481-ben a lipcsei egyetemen tanult, innen került a következő évben Krakkóba, ahol asztrológiával foglalkozott. A Vatikáni Kézirattár gyűjteményében megmaradt saját kezű másolatában Hassfurti V. János diákjegyzete. Ebben olyan alapvető asztrológiai szövegek olvashatók, amelyek ekkoriban a tananyag részét képezték, és minden bizonnyal az itteni tanároktól származtak. A jegyzetanyag elemzése azt mutatja, hogy a tananyag vegyesen tartalmazott mai értelemben vett tudományos és hermetikus szövegrészeket, így például említés történik a rúnákról, a hét bolygó gyűrűiről és képeiről, a Püthagorasz-körről, a talizmánokról, titkos ábécékről és még a tenyérjóslás néhány ábrája is megtalálható benne.[54] A másolt szövegekben még a mellékes jegyzetek is megmaradtak, egy cédulán például megörökíti a szerző egy találkozását egy bizonyos Nicolaus de Pulchro Monte Schonberg nevű angol asztrológussal, aki mellesleg felszentelt pap és jogi doktor is volt.[55] Hassfurti V. János egyébként – a kor szokásai szerint – igen kiterjedt levelezést folytatott, így többek között kapcsolatot tartott Johannes Werner (1466–1522) nürnbergi asztrológussal és matematikussal, továbbá az ugyancsak egykori krakkói diákkal, Conrad Celtisszel (1459–1508).

Hassfurti V. János krakkói tanulmányai végeztével a pfalzi választófejedelem udvari csillagásza és matematikusa lesz, és egyúttal a heidelbergi egyetemen tanít csillagászatot, matematikát, és oktat az orvostudományi fakultáson is. Kéziratai innen kerülnek a harmincéves háború során a pápai csapatok zsákmányaként a Vatikánba.

[54] A tudománytörténet sokáig nem vette figyelembe a hermetikus szövegeket. Lynn Thorndike 1920-as monumentális 8 kötetes összefoglalójában *(History of Magic and Experimental Science)* felvetette azt a tézist, hogy az asztrológia és az alkímia a természettudományos kísérleti módszerek letéteményesei, de ezt az álláspontot – talán Thorndike filológusi mivolta miatt – még nem vették komolyan. Az áttörésre még várni kellett 1964-ig, amikor is Frances Amelia Yates (1899–1981) megjelentette *Giordano Bruno és a hermetikus hagyomány* című könyvét, amelyben az angol kutató nem kevesebbet állít, mint hogy a modern természettudós szellemi elődeit nem annyira a középkori és reneszánsz értelmiségben, hanem inkább a reneszánsz „mágusok" körében kell keresnünk. In: Láng Benedek, 2007, 150–151.

[55] Láng Benedek, 2007, 129–130.

8. LOYOLAI IGNÁC EGYETEMI ÉVEI

A jezsuita rendet alapító Loyolai Ignác jól dokumentált életútja azért jelenthet példát a humanizmus korabeli egyetemi körülmények tanulmányozásához, mert számos spanyol, francia és itáliai egyetemről szerzett tapasztalatokat. Loyolai életútjának pedagógiatörténeti vizsgálata – mellőzve a többi szempontot – elsősorban az egyetemi élet alakulását, illetve utalásszerűen ennek későbbi hatását kutatja.

Loyolai Ignác Barcelonában kezdte meg – katonáskodása és sebesülése után –, meglehetősen későn, 33 éves korában az ismerkedést az egyetemi élettel. „Egy padban ült az ifjakkal a grammatikai osztályban és Jérónimo Ardévol irányításával két fáradságos éven át csiszolta faragatlan elméjét a latin declination és conjugation."[56] Ezekben az években a Pascuals családnál lakott, koldulással szerezte meg mindennapi kenyerét, hittant tanított gyermekeknek, és még télen is talp nélküli cipőben járt. Grammatikai tanulmányaiban előrehaladva 1526-ban Alcalába ment, ahol a híres Ximenes Egyetem működött. Itt körülbelül egy évet töltött el, és fellelkesülve a sok lehetőségtől, egyszerre, párhuzamosan tanulta De Soto logikáját, Petrus Lombardus teológiáját és Albertus Magnus fizikáját – mindez érthető módon nem tudott ilyen rövid idő alatt letisztulni benne. Közben folytatta jótékonykodási, másokat segítő tevékenységét, sőt ehhez társakat is talált. Ezek a diákok jellemző módon együvé tartozásuk jeleként egyforma öltözékben kezdek járni, és hamarosan ismertek és népszerűek lettek a városban. Mindez feltűnt az inkvizítoroknak, és vizsgálni kezdték az Ignác körüli eseményeket. Egy félreértés miatt Ignácot másfél hónap elzárásra ítélte az inkvizítor, kiszabadulása után pedig kötelezte a zarándokruha levételére, és eltiltotta mindenféle tanítástól. Ignác a kényszerű hallgatás elől menekülve 1527 júniusában társaival együtt elindult Salamancába. Ez a város még Alcalánál is barátságtalanabbnak bizonyult számára, nem is tartózkodott itt sokáig, szeptemberben már innen is távozásra kényszerült. 1528. február elején érkezett meg Párizsba, és 7 évig ott maradt. A szigorúnak tartott Montaigu Kollégiumba iratkozott be, 37 éves fejjel újra hozzákezdett a latin műveltség elsajátításához, de most már – okulva a korábbi túl sok vállalás nehézségeiből – szisztematikusabb tanulásba kezdett. Mintegy másfél évet töltött ebben a kollégiumban, ismét gyakorolva az igaz keresztényi élet részeként a jótékonykodást, ennek fejében viszont ingyen lakhatott a Szent Jakab-kórházban. A tanítási szünetben Ignác Flandriába, majd egyszer Londonba utazott, hogy gazdag kereskedőktől kérjen támogatást tanulmányai folytatásához, és olyan sikerrel járt, hogy pártfogói később már nagylelkűen maguktól küldték a támogatást. 1529-ben Ignác Párizsban a Sainte Barbe Kollégiumban tanul filozófiát, 1533-ban licenciátusi, majd egy évre rá magiszteri fokozatot szerez. Ekkor már

[56] Bangert, V. William (2002): *A jezsuiták története.* Osiris–JTMR, Budapest. 19.

hatan vannak együtt, közöttük a legismertebb az itt diákoskodó Xavéri Ferenc és Favre Péter. Ignác 1533-ban a domonkosok Szent Jakab-kolostorában tanul, itt alaposan megismeri a skolasztikusok és Aquinói Szent Tamás írásait. Az itteni egyetemi tanulmányok szervezettsége intellektuális élményt jelent számára, és ennek hatása érzékelhető majd a jezsuita tanulmányi szabályzatban. 1536-ra a csoport minden tagja megszerezte a magiszteri fokozatot, és Favre Pétert már pappá is szentelték. Hamarosan ismét útnak indulnak, és 1537 januárjában érkeznek meg – télidőben, nagy nehézségek árán átkelve az Alpokon – Velencébe. Itt szétszéledve a városban betegeket ápolnak. Ignác hamarosan elküldi társait Rómába, őket III. Pál pápa kihallgatáson fogadja. A kihallgatás körülményei sem mindennaposak, ugyanis amíg a pápa ebédel, arra kéri vendégeit, hogy teológiai témákról vitatkozzanak előtte. A pápára jó benyomást tett a vita, és a küldöttek pápai áldással térnek vissza Velencébe, ahol 1537-ben pappá szentelik őket. Céljuk már régóta az, hogy a Szentföldre utazzanak, de ehelyett 1538-ban Rómába mennek. Itt újabb vádaskodással kell szembenézniük. Kitartva eszményeik mellett, változatlanul jótékonykodnak. A pápa és a bíborosok egyre gyakrabban kérnek tőlük segítséget, és mindig nehéz feladatok megoldására küldik őket. Ignác *Lelkigyakorlatos könyv*ét már régóta alkalmazzák a gyakorlatban, közben elkészül a *Rendalkotmány,* és 1540-ben III. Pál pápa szerzetesrendnek ismeri el Jézus Társaságát, azzal a kikötéssel, hogy létszáma nem haladhatja meg a hatvan főt. III. Pál 1544-ben aztán visszavonja ezt a létszámbeli korlátozást, a későbbi III. Gyula pápa pedig 1550-ben bullájával erősíti meg Jézus Táraságát. Ilyen keservesen megszerzett tapasztalatok tették aztán lehetővé, hogy a *Ratio Studiorum*ban igyekeztek olyan rendszert felépíteni, amely kiküszöböli a megismert pedagógiai problémákat, vagy legalábbis megoldást keres rájuk.

X. A REFORMÁCIÓ ÉS AZ ELLENREFORMÁCIÓ AZ EGYETEMEKEN

1. A REFORMÁCIÓ ÉS AZ ELLENREFORMÁCIÓ HATÁSA AZ EGYETEMEK VILÁGÁRA

A reformáció nem előzmények nélkül tört be a keresztény világba. A keleti és nyugati egyházatyák vitáiban már korábban is sok gondolata megfogalmazódott, de mindez a *Devotio moderna* mozgalomban teljesedik ki mélyebben. Az Új Kegyesség (szó szerint fogadalom) néven is említett mozgalom alapítása *Gerhard Groote* (1340–1380) nevéhez fűződik, aki hároméves karthauzi szerzetessége alatt a hozzá hasonlóak közösségében aszkézisben és szegénységben kívánta megélni az evangéliumot. Ennek során a tettekben megnyilvánuló vallásgyakorlatra és főleg az ifjúság nevelésére fordított kiemelt figyelmet. Az alapító halálát követően Windesheimben alakult meg tanítványa, Florens Radewijns (kb. 1350–1400) vezetésével az augustinusi regulát követő *Közös Élet Testvérei Rend,* amelyet IX. Bonifác (1389–1404) pápa 1395-ben hagyott jóvá. A 15. században a windesheimi szabályzat nyomán sorra alakultak hasonló közösségek a Német Birodalomban és Svájcban. A devotio moderna irányzat, vagy más szóhasználatban a kolostori humanizmus[1] legnevesebb követője *Kempis Tamás* (kb. 1380–1471), a leghatásosabb középkori mű, a *Krisztus követése* szerzője.[2] A Testvériség deventeri házában tanult maga Rotterdami Erasmus is.

A reformáció előzményeként fontos Wycliffe, Husz János és az ebből kiindult mozgalom szerepe, amit jelen esetben nem elemzek részletesen.

A reformáció kezdetben nem kedvezett a korábbi világias szemléletnek. Luther ekkoriban az egyetemekben még a pápaság veszélyes intézményeit látta. Kifejezetten csak Melanchthon közbenjárásának köszönhető, hogy Luther szemlélete idővel változott, és később az iskolákat és az egyetemeket már a reformáció hathatós eszközeinek tekintette. Ez azzal járt együtt, hogy most már nemcsak művelt

[1] Mezey László, 1979, 203.
[2] Southern, Richard, 1987, 412–442.

embereket akartak képezni az egyetemen, hanem minden felekezet az „igaz hit" megtérítendő harcosainak tekintette a diákokat. Ezért a 16. században számos egyetemalapítás történt, és reformok sorozata vette kezdetét.

A reformáció–ellenreformáció elsődleges hatása szükségszerűen az anyanyelvi népoktatás fontosságának átérzése és lépcsőzetes bevezetése. Másodlagos hatása a középszintű iskolázásban a súlypontok áthelyeződése, ami abban nyilvánult meg, hogy a humanizmus kezdeti hatásaként megjelent a sokszínűség, a vegyes tartalmú, sokszor babonákkal, hiedelmekkel keveredett reálismereteknek is teret adva. A quadrivium korábbi tárgyai némileg módosultak, főleg a moralizáló antik szerzők, a klasszikus auktorok és a latin grammatikusok egyes nézeteinek befogadása miatt.

Nem szabad elfeledkezni a gazdasági hatásokról sem, ugyanis a reformáció révén a kontinens jelentős része elveszett a pápaság számára mint jövedelemszolgáltató forrás. 1600 körül a késő középkorral ellentétben a pápaság bevételeinek több mint háromnegyede már kizárólag az Egyházi Állam területéről folyt be.[3]

Nyugat- és Közép-Európa három vallási felekezetre szakadása nem hagyta érintetlenül az egyetemeket sem, de hogy melyik egyetem milyen stratégiát választva fejlődött vagy stagnált, azt a földrajzi környezet mellett még több összetett társadalmi történés is befolyásolta. Alapvetően a katolikus, a lutheránus és református vallás hittételeinek értelmezése indukálta a változások sorát. Ezen folyamat részleteit és korabeli hatását látványosan illusztrálja egy kalendárium mikrotörténeti elemzése.

1499-ben Párizsban jelent meg a *Pásztorok kalendáriuma* című könyv. Ebből meg lehetett tudni, milyen jegyben áll a Hold, éppen mennyire fogy vagy telik, mikor vannak a rögzített és a mozgó ünnepek, a nap- és holdfogyatkozások. Érdekes módszer, hogy a megjelenés évének legfontosabb eseményeit képekkel mutatják be azok számára, akik nem vagy csak alig tudnak olvasni. A kalendáriumot egyébként nem évenként adják ki. Az újhold időpontját 38 évre előre adják meg, ezért a kiadási év utáni esztendőkre vonatkozóan táblázat segítségével kell megállapítani a hét napjainak dátumát, az újhold pontos idejét és a holdnak az állatövön belüli pontos helyét. A kalendáriumot nemcsak az egyszerű emberek használták, I. Ferenc király könyvtárában is megtalálható volt. A Kalendárium későbbi kiadása – a Genfben készült 1550-es változat – további meglepetéseket tartalmaz, ez ugyanis a szigorú kálvini szemlélet alapján készült. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a hónapokat kísérő képek tetszetősebbek lettek, de a Hold állásának számítását lehetővé tevő táblázatok már elmaradtak. Az okot nem lehet biztosan tudni, helyhiány vagy az asztrológiai felhasználástól való félelem is meghúzódhat a háttérben. Komolyabb nehézséget jelentett a „babonás, bálványimádó

[3] Tusor Péter, 2004, 21.

dolgok", azaz *a szentek nevének elhagyása, ez a népnyelvben honos évszázados orientációs pontok elvesztését jelentette.* Az eltüntetett szentek helyére korábbi történelmi események kerülnek.[4]

A reformáció–ellenreformáció nagy szellemi mozgást hozott a városok életébe. Lyon városa egyik napról a másikra a reformáció útjára lépett, de ugyanilyen gyorsan tért vissza a katolikusok táborába is. Ezekben a sokszor erőszakossá váló eseményekben fontos szerepük volt a diákoknak, elsősorban azért, mert a helyi konfliktusokban a közösség élő lelkiismereteként léphettek fel. A zavargások nem kímélték az egyetemek belső életét sem. Toulouse egyetemén 1562-ben a protestáns diákok nagy felfordulást okoztak, fütyültek és doboltak az előadásokon, ha a kánonjogról vagy a katolikus vallásról esett szó.[5]

A reformáció–ellenreformáció ütközésének későbbi megnyilvánulásai a vakmerő hitből való kijózanodásként értelmezhetők, amit még további összetett társadalmi, gazdasági hatások színeznek. Azt gondolhatnánk, hogy a harmincéves háború előtt az egyetemek válságba kerültek, de a tények mást mutatnak: a zsinatokon való részvétel hatására a doktorok tekintélye jelentősen megnőtt. A wittenbergi professzor, Luther Márton szabadon kifejthette téziseit Dr. Eck ingolstadti professzorral szemben. A reformáció hatására viszont kezdetben jelentősen csökkent a diákok száma, ennek hátterében a korábbi intézmények szétesése állt, hiszen a szerzetesrendek és a kolostorok – és főleg az általuk nyújtott javadalmak – megszűntek.

A protestáns egyetemek létrejöttük szellemi táptalaját a reformációban találták meg. Igaz, ez kezdetben az oktatás visszaesésével járt, de hamarosan ígéretes fellendülés vette kezdetét, és Wittenberg, majd később Lipcse egyetemére özönleni kezdtek a külföldi diákok – Angliából, Skandináviából, Itáliából, Kelet-Európából és Magyarországról. Akik ide jöttek, azok főleg teológiát és humán tudományokat kívántak tanulni. 1550-ben a beiratkozott lipcsei diákok egyharmada külföldi. A jénai egyetemen osztrákok, magyarok, lengyelek és csehek tanultak. Rostock, Greifswald, Königsberg egyeteme a Baltikum és a frízek felé nyitott. A 17. században a protestáns egyetemek között Leiden vette át a vezető szerepet. Az itteni professzorok a klasszikus és a keleti nyelvek, a történelem, a protestáns teológia, a karteziánus filozófia, a római jog, a természettudományok és a medicina kiváló ismerői. Ez vetette meg a holland egyetemi rendszer alapját, aminek természetes következménye lett, hogy később sokan szereztek itt doktorátust. Ez volt az egyik

[4] Davis, Natalie Zemon, 2001, 170., 176., 181., 183., 197. – A Holddal kapcsolatos számításokra azért volt szükség, mert a néphit szerint fiúk teliholdkor, leányok pedig újholdkor fogannak. Még ennél is nagyobb zavart okozott XIII. Gergely pápa naptárreformja 1582-ben: a naptárból elhagyott tíz nap miatt fölöslegesek lettek a parasztok régi megfigyelései, ezért nem fogadták el a protestánsok a pápai naptárreformot egészen a 18. századig.

[5] Uo. 164.

alapja annak, hogy a németalföldi egyetemek egy része a jól jövedelmező doktori fokozatszerzésre szakosodott.

Az ***ellenreformáció*** Rankénak köszönhetően elterjedt fogalmát csupán az 1770-es években vezette be egy göttingeni jogász, Johann Stephan Pütter, méghozzá elsődlegesen a német területeken 1555 és 1648, vagyis az augsburgi vallásbéke és a vesztfáliai békekötés közötti folyamat jelölésére.[6] A reformpápaság idején, 1545 és 1563 között, a kisebb nagyobb megszakításokkal ülésező tridenti zsinat elkülönítette egymástól a katolikus és a protestáns tanítást. 1564 márciusában nyilvánosságra hozták a tiltott könyvek jegyzékét, az Indexet, ugyanezen év novemberében megszületett az ún. tridenti hitvallás, amely összegezte a zsinat hitbéli tanításait, és kiegészítette azokat a pápa iránt tanúsítandó engedelmesség fogadalmával. A hitvallást minden püspökjelöltnek, egyházi egyetemen, katedrán oktató tanárnak kötelező volt letennie. XIII. Gergely (1572–1585) hosszú pontifikátusának a reformnunciatúrák kiépítése mellett a pápai kollégiumhálózat kiépítése az eredménye. Erre a tridenti szeminárium-dekrétum végrehajtása körüli nehézségek ösztönözték. A pápa a már meglévő kollégiumokat kibővítette, és a papképzés kizárólagos szolgálatába állította őket, így például a jezsuitáknak az ő nevét viselő híres római kollégiumát. Róma egyébként nemcsak a katolikus egyház adminisztratív központja, hanem a papképzés és a teológia legfontosabb centruma is.

A jezsuiták vezette ellenreformáció az eretnekség elleni küzdelem jegyében indult meg. Az ignáci Rendalkotmány előírja a rendbe jelentkezők alapos szelekcióját, a rend belső szerkezetébe pedig több fokozatot épített be, azért, hogy mindenki megtalálja a képességeinek megfelelő helyet. A Társaság tagjai besorolhatók a novíciusok, az approbált koadjutorok közé, akik a novíciátus befejeztével egyszerű fogadalmat tesznek, valamint a formált temporális koadjutorok és a laikus testvérek közé. A legmagasabb fokozat a negyedik, a professzusoké, ők azt vállalják, hogy bárhová elmennek a világon, ahová a pápa küldi őket, és különleges fogadalmat is tesznek.[7]

Ignác, felülvizsgálva a korábbi rendek történetét, új koncepciót alkot, félreteszi a monasztikus elemeket, és rendjének alapvető tulajdonságává a függetlenséget, a mozgékonyságot és a rendelkezésre állást teszi. Az oktatás terén a legfontosabb cél a korabeli zűrzavaros helyzet rendezése gondosan megszervezett iskolákkal. Ennek foglalata az 1599-ben végleges formájában elfogadott tanulmányi terv *(Ratio Studiorum)*. Megszerkesztésénél a példakép a párizsi egyetem, annak rendszere és módszerei. Legfontosabb elvei a következők: egymásra épülő, rendszerezett, világos koncepció szerinti tananyag-elrendezés, sok feladat beiktatása,

[6] Tusor Péter, 2004, 10.
[7] Bangert, V. William, 2002, 42.

a különböző tanulói képességek figyelembevétele, kötelező részvétel a tanítási órákon. Ez a rendszer hangsúlyeltolódást eredményezett a tananyag rendjében, a korábban domináns jogi képzés és a szolid természettudományos nyitás most háttérbe szorult, az újabb ismeretek, úgymint a statisztika oktatása is elmaradt. A jezsuiták missziós tevékenysége új távlatokat nyitott az Európán kívüli világra. Xavéri Ferenc felveszi a kapcsolatot a Japán Hie-zan egyetemmel.[8] Brazíliában 1549 után kezdődik erőteljes missziós munka, ennek eredménye a brazil kultúra bölcsőjének tekintett Collegio Maximo létrejötte. A jezsuita Ricci Kínában a térítés kiindulópontjaként természettudományos ismeretterjesztést alkalmaz, legnagyobb sikereit órák, prizmák, matematikai eszközök, olajfestmények és világtérképek bemutatásával éri el.[9]

A spanyol és portugál egyetemek hőskora a 17. század eleje, Salamanca és Coimbra tekintélyét mindenütt elismerték. Igaz, az Ibériai-félsziget II. Fülöp alatt eléggé izolált, zárt társadalmi rendszer, sajátos szabályokkal, és ez gátat szab a további fejlődésnek. Német és németalföldi területen Douai, Löwen, Köln és Ingolstadt az ellenreformáció fellegvárai. 1530-ban Bécs vonzereje jelentős, ebből később veszít, de hamarosan visszanyeri az egyetem korábbi népszerűségét, és a lengyel, magyar és cseh diákok újra előszeretettel választják. A magyar diákok körében kedvelt még Graz, Würzburg és Dillingen jezsuita egyeteme.

Az itáliai egyetemek – korábbi hagyományaik alapján – ismét sajátos utat, a tolerancia útját választották. Pádua egyeteme például el tudta kerülni, hogy a doktorjelölteknek katolikus hitvallást kelljen tenniük, ehhez igénybe vették a velencei városállam vezetésének diplomáciai tapasztalatait és összeköttetéseit. Ennek segítségével a lutheránus diákok minden további nélkül doktorálhattak itt. Az orvostudományi doktorátusra vállalkozókat az olcsó velencei Collegio de Medici fogadta be, ők itt doktorálhattak. A külföldiek olyannyira kedvelték Pádua egyetemét, hogy a 16. században itt brit és lengyel náció alakult, akkor, amikor ez a szerveződési forma másutt már kezdett feledésbe menni. Siena más módszert választott a külföldi diákok odavonzására: eredeti ötletként a diákszállásokon az otthonukban megszokott kedvenc ételeket főzték a diákoknak. Ezt a változtatást azután vezették be, hogy előtte két évtizedig elüldözték az „eretnek diákokat", de végül a gazdasági érdek erősebbnek bizonyult, és 1590-től vallási béke köszöntött be. Róma és Párizs városa és egyetemeik továbbra is népszerűek voltak a diákok körében, aki csak tehette, igyekezett életében legalább egyszer ide eljutni. A francia egyetemek közül a protestáns diákok körében is népszerű jogtudományi

[8] Uo. 36–37. – Érdekes tény, hogy a japánokat az óra, a szemüveg, a zenedoboz és a bor bűvölte el, amit a jezsuiták ajándékként vittek magukkal.
[9] Bangert, V. William, 2002, 141.

előadásai miatt Orléans és a medicina tekintetében Montpellier. Van példa fordított esetre is, katolikus diákok gyakran választották Leiden egyetemét.

A kora újkor sajátos jelensége a menekültek áradata: míg a középkorban zarándokok hullámzó tömege lepte el az utakat, most a menekültek teszik ugyanezt. A görögök üldözése Konstantinápoly 1453-as elestével kezdődött, a zsidók üldözése Spanyolországban több hullámban történt. Ezek mellett a németalföldiek felkelése a spanyolok ellen (1566), az ezt követő francia vallásháború (1562–1598), a csehek felkelése a fehérhegyi csata után (1620), a harmincéves háború (1618–1648) és még számos más esemény késztette menekülésre a lakosság egy részét. A németalföldi városok, így Antwerpen sok zsidó menekültet fogadtak be, Itália is toleránsnak bizonyult. Poroszországban leltek menedéket a Franciaországból elüldözött hugenották. Mindebből a kulturális és műveltségbeli sokszínűségből a befogadó országok városai és egyetemei sokat profitáltak, egyrészt a menekült tudósok és a velük menekített kéziratok, könyvek által; másrészt az őket követő tanítványok tudományos és gazdasági fellendülést hoztak.

Az újkor kezdetén lényegében három, egymástól nem teljesen tisztán elkülönülő egyetemi modell létezik.

Az 1530-ban keletkezett wittenbergi modell, Sturm rendszerével (methodus sturmiana) kiegészítve. Egyébként a jezsuiták által bevezetett *Ratio studiorum*ban is több, a protestantizmusban bevezetetthez hasonló elemet használtak fel, erre példa korai katolikus reformok kezdeteként a Collegium Germanicum alapítása (1553) Rómában. Ilyen szerveződési elven alapuló egyetem jött létre még Ingolstadtban, Dillingenben és Bécsben.

A kálvini szellemiséget képviselő genfi akadémia hatása 1559-től vált követendő példává. Ez az intézmény nem karokra tagolódott, ezért itt nem is volt lehetőség tudományos fokozat szerzésére. A genfi akadémián osztályokba sorolva tanultak a diákok, gondosan megszerkesztett tanulmányi terv és szigorú vizsgarend szerint. Az akadémián tanították az ars fakultás tárgyait, teológiát, és néhány helyen jogot és orvostudományt is oktattak. Ilyen akadémia működött még Herbornban, Brémában, Steinfurthban és a francia Saumurben.

Természetesen léteztek még a hagyományos, négy karral rendelkező tradicionális egyetemek, mint például Heidelbergben vagy Leidenben. Heidelberg 1570 és 1620 között Európa vezető kálvinista szellemiségű – sok diákot vonzó – egyeteme. Ezeken a privilégiumok nélküli egyetemeken – Genftől eltérően – nem a teológiai képzés dominált, viszont ebben a viszonylagos szabad térben a humanista hagyományok kiteljesedhettek.[10]

Nem illeszthető be ebbe a sorba az angol college-rendszer, amelyben szintén érvényesült az egyházi és az állami befolyás.

[10] Hammerstein, Notker (1996): Die Hochschulträger. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 108–109.

Az egyetemek megnövekedett jelentősége azt eredményezte, hogy egyre többen – hercegek, titkos tanácsosok, a városok magisztrátusai, konzisztóriumok, szinódusok és presbitériumok – igyekeztek kontrollálni és befolyásolni tevékenységüket. Ez egyre több vizitációt, speciális komissziók fogadását, különleges rendelkezéseket és utasításokat jelentett. A fogadtatás természetesen nem volt problémamentes, sok vitával járt együtt, és az esetek többségében kompromisszumos megoldással fejeződött be.

A kora újkori általános és számba vehető hatások tehát a következők: a pápai hatalom mindenhatósága elvész, a helyi uralkodóházak szerepe megnő, a nemzeti érdekek egyre fontosabbakká válnak, ez azt is jelenti az egyetemek számára, hogy a középkori egységesség veszendőbe ment, és az egyetemi nemzetek szerinti szerveződési forma végleg a múlté lett. Mindez egyébként egy sajátos patriotizmus kialakulását jelentette, hiszen az azonos helyről érkező diákok szoros életközösségbe tartoztak, és szükség esetén egységesen léptek fel. Az újkor kezdetén jelentősen átalakult az egyházhoz fűződő viszony – arra való tekintettel, hogy ekkoriban a zsoldosok általi hadviselés és más okok miatt fejlettebb finanszírozásra volt szükség –, ezért a tudományokban is nagyobb teret nyert a gyakorlatiasabb szemlélet, mindez általában a teológia rovására történt.

Az abszolutizmus idején az egyházi befolyásolási tendencia erősödött, és országonként eltérő formában nyilvánult meg. A jezsuita rend fellépése majdnem mindenütt konfliktussal járt együtt, egyedül a tisztán jezsuita egyetemeken – Grazban, Molsheimben és Paderbornban – problémamentes az átalakulás. A kezdetben sikeres és intellektuális felemelkedést magával hozó jezsuita rend a *Ratio Studiorum*hoz való konzekvens ragaszkodása miatt idővel sokat veszített dinamizmusából, ezért a rend 1772. évi ideiglenes pápai megszüntetését sokan üdvözölték. A 18. század második felére a mechanikai, természettudományos és technikai jellegű ismeretek – mivel az egyetem nem fogadta be őket – kiszorultak az újonnan szerveződő akadémiákra. Talán ezzel magyarázható az a tény, hogy a felvilágosodás egyes képviselői megmerevedett, felesleges intézménynek gondolják az egyetemeket, és az olyan praktikus ismereteket, mint a sebészet, a gyógyszertan, az állatorvoslás, a szülészet, a mezőgazdasági ismeretek és a hadtudomány, inkább speciális intézményekben oktatnák. A francia forradalom idején meg is tették ezeket a lépéseket. A 18. század vége felé már életidegen pedantériával és az új gondolatok iránti érzéketlenséggel vádolták az egyetemeket. Néhány országban, így Németországban, Hollandiában, Skóciában, Svédországban és részben Lengyelországban – ahol az uralkodók felismerték az egyetemek fontosságát – a felvilágosodás előrelépést hozott magával. A tudományos diszciplínák közül a teológia fontossága csökkent, de még így is megmaradt fő helyen az egyetemi tanrendszer kánonjában, sőt megújulásra is képes volt.

Érdekes betekintést nyújt a korabeli viszonyokba a ***pápák életrajzi*** adatainak vizsgálata. A pápaság 16–17. századi történetében az itáliai származás dominanciája mellett az arisztokrata karakter a meghatározó. A pápaság története azért lehet fontos egyetemtörténeti szempontból, mert a pápák jellemző tulajdonságai – többféle áttételen keresztül – lényegi módon determinálják a művelődési viszonyokat. A reneszánsz pápaság például erőteljesen világias, humanista, művészetpártoló, a vezető családok által uralt és gyakran botrányokkal terhelt időszak. A reformpápaság rövid időszaka aszketikus, a teológiát és az inkvizíciót privilegizálja. A barokk pápák karrierje hivatali előrelépéssel teljesedik ki, amiben fontos szerepe van az itáliai vezető réteg családi stratégiájának, itt főszerephez a feltörekvő középréteg jut, amely generációkon keresztül építi kapcsolati tőkéjét, hogy végül, amikor egy-egy tagja pozícióba kerül, akkor maga mellé emelhesse családjának többi tagját. Ez a nepotizmus rendszere, ami másfél évszázaddal éli túl a tridenti zsinat rendelkezéseit. 1540 és 1770 között 29 pápa uralkodott. Földrajzi tekintetben a pápai állam területéről származott 12, Toscanából 8, Milánóból 4, Nápolyból 3, Velencéből 2 pápa. Társadalmi helyzet szempontjából vezető arisztokrata család sarja 6, nemes 7, feltörekvő patrícius családból jön 14, és alacsony sorból 2 pápa (V. Pius és V. Sixtus) származik. V. Sixtus 1590-ben bekövetkezett halála után a pápai trónra kerülés az itáliai elit kizárólagos joga. A bíborosi kollégiumba is csak megfelelő családi háttér, vagyon, kapcsolatok és tehetség révén lehetett bekerülni.

Egy tipikus egyházi karrier a barokk korszakban a következőképpen alakul: a jó kapcsolatokkal rendelkező családból származó fiatal aspiráns alap- és középfokú tanulmányai után jogot tanul. Az első tisztséget a Kúrián egy patrónus vagy rokon szerzi meg számára öröklés, lemondás vagy vásárlás útján. A fiatal pártfogolt lassan emelkedni kezd a ranglétrán, egyre fontosabb hivatalokat kap, egyre előkelőbb kuriális testület tagja lesz, kaphat egy kisebb nunciatúrát, vagy egy püspökség élére kerül, ezt idővel egy jelentősebbel váltja fel. Innen a következő állomás a türelmes várakozás a bíborosi címre. Ezután az egy életen keresztül épített politikai kapcsolatok, ha megfelelő jellemmel, képességekkel és tehetséggel párosulnak, a pápajelöltek (papabili) közé emelhetik a jelöltet. A hosszú karrierépítésnek tudható be, hogy a 15. században a trónra lépő pápák átlagéletkora 55,7 év, a 16. században 55,6 év. A barokk kor pápái elsősorban jogi képzettségűek (19 kánon- és római jogi doktor), 5 humanista műveltségű, és csak 3 számított az átlagnál jártasabbnak a teológiában. A barokk korban a világi papok túlsúlya jellemző a pápai trónra kerülőknél. A legtöbb szerzetes pápa a 16. század második felében uralkodik: IV. Pál a teatinusok társalapítója, V. Pius domonkos, V. Sixtus ferences.[11]

[11] Tusor Péter, 2004, 22–23.

Fontos annak megemlítése, mert jelentősen befolyásolta az egyetemen oktató tanárok életét, hogy az ***inkvizíció*** most már nem azonos a középkori domonkos, sőt a portugál és a spanyol inkvizícióval sem. A Római és Egyetemes Inkvizíció (Sanctum Officium) feladata a következő:

– nyomozzon, citáljon, eljárjon és ítélkezzen, ill. definíciókat alkosson a hittel és erkölccsel kapcsolatos bármilyen kérdésben, úgymint eretnekség, schisma, hitehagyás (apostázia), hittani tévedések, okkultizmusok (varázslás, mágia, asztrológia, jóslások, próféciák, boszorkányság), különféle visszaélések, vagyis a megalapozatlan szent- és csodakultusz, felszentelés nélküli misemondás, szentséggyalázás, poli- és bigámia, homoszexualitás ügyében;
– felmentéseket, feloldozásokat adjon az egyházi rend felvételében akadályt jelentő irregularitások (eretnek származás, kánoni kor hiánya), szerzetesi fogadalmak, eskük alól;
– könyveket cenzúrázzon, olvasásukat megtiltsa vagy engedélyezze.

Névtelen feljelentéssel a hivatalban nem foglalkoznak. A vád bizonyításához két tanú kell, de aktív tanúvédelem van, a vádlott nem ismerheti meg a tanúskodók nevét. A perbe fogottakat hivatalból kirendelt személy védi. Az ítéletek nem szó szerint értelmezendők, az örök elzárás esetenként csak három évet jelent, ennek ellenére 1542 és 1761 között mintegy 100 kivégzés történt, a leghíresebb Giordano Brunóé 1600-ban.[12]

A tridenti zsinat reformjai (1545), a hagyományos szerzetesrendek megújulása és továbbiak létrehozása, a népi vallásosság és a szentkultusz szinkronba hozása a római előírásokkal új lendületet adott a katolikus egyháznak. VIII. Orbán (1623–1644) uralkodásának idejére viszont elfogyott ez a lendület, és az egyház újra megmerevedett. Az 1620-as években már nem tudja integrálni a „női jezsuita rendet", a Mary Ward által 1609-ben alapított angolkisasszonyok rendjét, erre csak 1642-ben került sor, egy kevésbé hatékony klauzúrás formában. A piaristák 1642-es igazságtalan üldöztetést és megaláztatást élnek át a Szent Hivatal részéről. A szerzetesrendek rivalizálnak egymással, a Távol-Keleten 1630 körül a jezsuiták monopóliuma érvényesül. 1641-ben alkalmi domonkos–ferences szövetség jön létre, vita alakul ki a jezsuitákkal a kínai rítus, azaz a helyi nyelvek és az ősök Konfuciuszhoz kötődő kultuszának beemelése miatt, és a kapucinusok vitája a jezsuitákkal további feszültséget kelt. Az újbóli megmerevedés következménye a személyesen átélt vallásosság ellehetetlenülése – ami teret nyit a későbbi, 17. századi janzenizmusnak és kvietizmusnak; ekkoriban a katolicizmus egyre inkább védekező pozícióba szorult, ahelyett, hogy vallási-szellemi igazodási pontként

[12] Uo. 149–150.

szolgált volna. 1640 megjelenik Cornelius Jansenius püspök *Augustinus* című műve, középpontjában a kegyelemtannal és az elmélyült személyes vallásossággal. Ennek a krízisnek az előjeleit modellszerűen mutatja az egyetemei oktató, Galileo Galilei elítélése.

2. A GALILEO GALILEI ELÍTÉLÉSE KÖRÜLI TÖRTÉNÉSEK

A római Inkvizíció 1616-ban indexre teszi Kopernikusznak a heliocentrikus világképet felvázoló munkáját. A nagy hatalmú Bellarmino bíboros személyesen figyelmeztette Galileit, hogy ne képviselje a továbbiakban a Föld mozgásának tanát. V. Pál pápa (1605–1621) egy hosszú, nyugtató célzatú személyes kihallgatáson igyekszik csökkenteni a feszültséget.

Galilei már 1611-től kapcsolatban van Maffeo Barberini bíborossal, a későbbi VIII. Orbán (1623–1644) pápával. A bíboros Galilei csodálói közé tartozik, és folytonos levelezésben állnak egymással. Barberini bíborosként 1616-ban minden követ megmozgat Galilei védelmében. Pártfogásának köszönhető, hogy bár a heliocentrikus világképet a Szentírás tanításával összeegyeztethetetlennek nyilvánítják, Galilei esetében megelégszenek egy egyszerű nyilatkozattal, miszerint Galilei megígéri, hogy a Föld mozgásának tanáról nem beszél. Az irodalmi vénájú Barberini bíboros 1620-ban dicsőítő költeményben magasztalja a tudós Galilei csillagászati felfedezéseit. Galilei viszonzásként az 1623-ban megválasztott pápának ajánlotta *Saggiatore* című polemikus művét. 1624-ben Galileit legalább hat alkalommal fogadta a pápa, feltehetőleg ez bátorította a tudóst arra, hogy újra foglalkozni kezdjen a kopernikuszi teóriával, igaz, pusztán matematikai hipotézisként, az egyházi előírások teljes tiszteletben tartásával. Ebben a szellemben készíti el a pápa beleegyezésével 1631-re *Dialogo* című munkáját, és átadja vizsgálatra a római cenzoroknak. Még ebben az évben engedélyt kap a közlésre, miután a pápa tanácsára beiktat egy külön fejezetet a Teremtő mindenható hatalmáról a természet és a világmindenség törvényei felett. VIII. Orbán kedvelte a tudósok társaságát, előfordult, hogy Tommaso Campanellával együtt csillagászati vizsgálatokat végzett a Quirinál egy lepecsételt szobájában. Más asztrológusok, így Orazio Morandi ellen viszont 1631-ben elítélő rendeletet adott ki. Ilyen előzmények után következett be az a váratlan fordulat Galilei életében, hogy a pápa 1632-ben elkoboztatta a *Dialogo* forgalomba hozott köteteit, és Galileit a római Inkvizíció törvényszéke elé idéztette. Mindmáig ismeretlen a pápa hirtelen bekövetkezett véleményváltoztatásának az oka. Egy új perben a pápa ösztönzésére a Szent

Hivatal hiteltelennek nyilvánította a Galilei-féle, empirikus alapokon nyugvó új tudományt, és a tradicionalista szemléletmódot szilárdította meg.[13]

Összegzésként megállapítható, hogy a pápai tévedhetetlenség (infallibilitas) kevéssé körülhatárolt tétele miatt évszázadokra kiható szakadás keletkezett a természettudományos és a vallásos, transzcendens gondolkodás között. „A teológia és a világi tudományok, a hit és a tudás ellentétbe kerülése hosszú időre áthidalhatatlan szakadékot képzett laikusok és klerikusok között. Nemcsak, hogy elvágta a saját zavaros egyházi viszonyaival mind elégedetlenebb protestáns értelmiség katolicizmushoz vezető útját, hanem elvezetett a felvilágosodás túlzó egyházellenességéhez."[14]

3. KORA ÚJKORI EGYETEMI ÉLET EURÓPA ORSZÁGAIBAN

Itália földjén az egyik legfontosabb jellegzetesség az, hogy úgy ment keresztül az ellenreformáción, hogy a reformáció hatásától szinte teljesen intakt maradt, és még a vallás sem tudta a kívánatos módon a nép és az értelmiség közötti összetartó erőt képviselni.[15] A felsőoktatási intézmények között a legkiemelkedőbb az ignáci alapítású Római Kollégium (1551). Működését Loyolai Ignác folyamatos tapintatos figyelme kísérte. Ezt az intézményt szerették volna a jezsuita iskolák modelljének tekinteni, ezért többféle oktatási módszert és tankönyvet is kipróbáltak. A tanári karba olyan kiváló jezsuitákat hívtak meg, mint André des Freux, Martin de Olave, Manuel de Sá, Francisco Toledo, Francisco Suárez.[16] Itt tanított a német Cristoph Klau (Clavius), aki közreműködött a Gergely-naptár készítésében. Az intézmény híres tanára Robert Bellarmino, aki a hitvitákkal foglalkozó teológiai tanszéket vezeti. Három kötetben kiadott írásai: *A keresztény hit kérdéses pontjainak vizsgálatai* (1586, 1588, 1593) korszakos jelentőségűek, mert világosan kifejtik a 16. századi katolikus véleményt a protestánsok álláspontjáról, megvilágítva olyan kérdéseket, mint a pápai tekintély vagy az egyház látható szerkezetének kérdése. A Római Kollégiumot – a különböző nemzethez tartozó, tehetséges tanárok miatt – joggal tarthatta még a kritikus gondolkodású Montaigne is a „nagy emberek iskolájának".[17]

[13] Tusor Péter, 2004, 196–197.
[14] Idézve in: Tusor Péter, 2004, 198.
[15] Huszár Tibor, 1977, 453.
[16] Bangert, V. William, 2002, 32., 54.
[17] Uo. 55.

A ***francia* egyetemek** – Párizs, Montpellier, Orléans – a késő középkorban Európa elismert intézményei. A százéves háborút követően a királyság megerősödött, és ezt a folyamatot támogatta a katolikus egyház is. A katolikus egyház amúgy szinte államegyházi kettős szerepet töltött be Franciaországban, hiszen egyrészt a pápához, másrészt a királyhoz kötődött, nem ritkán az utóbbihoz Róma rovására.

A franciák Rómához fűződő viszonya sajátos. 1438-ban a párizsi egyetem közreműködésével megkötött bourges-i Pragmatica Sanctio az alap, ebben rögzítik a francia egyház úgynevezett szabadságjogait Rómával szemben. A konkordátum konciliarista alapon azt képviselte, hogy az egyetemes zsinat a pápa felett áll. Korlátozta a Rómának fizetendő taxa mértékét, csökkentette a Szentszék befolyását az egyházi kinevezésekre, rögzítette a káptalani választók és a patrónusok jogait a javadalmak betöltésében. 1516-ban a XI. Leó (1605. április 1. – ápr. 27.) és I. Ferenc (1515–1547) által megkötött, a francia forradalomig érvényben maradó bolognai konkordátum konszolidálódást hozott, I. Ferenc ugyanis lemondott a konciliarista álláspontról, és ezzel egy időre elhárult a francia schisma veszélye. A király megkapta 113 közül 93 püspökség és 527 apátság felett a kinevezési jogot, természetesen a püspökszenteléshez és a bullákért a javadalom birtokbavételéért továbbra is Rómához kellett folyamodni. A pápa ugyanakkor megtagadhatta a püspöki kinevezés megerősítését, ha a jelölt életkora, felkészültsége – az előírás az egyetemen szerzett teológiai vagy kánonjogi magisztrátus, illetve licenciátus volt – vagy életmódja kifogásolható volt. A megállapodás ellenére alkalmanként még megjelenik a pápaságtól független gallikán egyház koncepciója.

A francia egyetemek eléggé vonakodva fogadták csak be a humanista hatásokat, ezeket inkább a királyi udvar erőltette. I. Ferenc uralkodása alatt bontakozott ki a francia reformáció, amellyel szemben a király sokáig toleráns maradt, mert nem fűződött érdeke a katolikus egyház elleni támadásokhoz, hiszen többek között a főpapok kinevezésébe így is beleszólhatott. I. Ferenc 1530-ban királyi kollégiumot (Collège du Roi) alapított, és más főurak is éltek a mecenatúra ezen formájával – így a reneszánsz kulturális hatások mégiscsak felemelkedést jelentettek az egyetemek számára. Párizs erőssége, a skolasztikus teológia peremre szorult, egészen pontosan a humanista hatások nem érintették. A párizsi teológia az új vallásos mozgalmakkal szemben az ortodoxia őrzője maradt. Más városokban kollégiumokat alapítottak, amelyek lényegében az egyetemi tanulmányok előkészítésére szolgáltak, és ezek némi nyitottságot mutattak a humanista hatások iránt.

Tanulságos lehet a párizsi egyetemmel kapcsolatos reformok vázlatos áttekintése. 1451-ben egyetemi reform írta elő, hogy a szabad művészetek kara válasszon ki négy tanárt, akiknek alaposan meg kell vizsgálniuk a kollégiumokat és az elemi oktatást végző intézményeket. 1452-ben Estouteville bíboros reformja eltörli a diktálást tiltó szabályt, az artium fakultás magisztereitől pedig elvárja,

hogy ezután saját maguk dolgozzák ki óráik szövegét. Kiközösítéssel fenyegeti meg azokat a magisztereket, akik kidolgozott előadásaikat átadják a diákoknak. 1453-ban előírják, hogy nem adnak iskolalátogatási igazolást annak, aki nem lakott kollégiumban, nem tanult egyik „pedagógiában" sem, és nem teljesített szolgálatot az egyetem egyetlen meghatározó magisztere mellett sem. Ez a rendelet nem vonatkozott Párizs előkelő családjainak fiaira. 1458-ban IV. Henrik radikális reformot vezetett be, ennek lényege az artium fakultas új szabályzása, amelynek eredményeként osztályokra épülő rendszert vezetnek be. Az osztályokba szervezett grammatikatanárokat törvényesen is az egyetem tagjainak tekintették, de elvárták, hogy magister artium fokozattal rendelkezzenek. Megtiltották, hogy bárki 9 évesnél idősebb gyermekeket saját házában tanítson, ugyanis ez volt az „egyetemi felvétel" alsó korhatára. I. Ferenc király rendelkezései sokat segítettek az egyetemnek. 1543-ban a király felszólította a Sorbonne teológusait, hogy foglalják össze a legfontosabb katolikus hittételeket, majd királyi rendelettel tiltotta be az ezekkel ellentétes tanok terjesztését. Számos rendelkezése – így a helyi szokásjogok összegyűjtése és ezek egyeztetése a királyi rendeletekkel, a születések idejének plébánosok általi feljegyzése, a királyi könyvtár számára megküldendő két köteles példány előírása – a rendezettség felé vitte az országot, amiben az egyetemeknek fontos szerep jutott.

Az igaz hit fenntartásáért indult erőfeszítésben vezető szerepet kapott a jezsuita rend, de amíg idáig eljutottak, azt bonyolult egyeztetési folyamat előzte meg. Párizs kezdetben ellenségesen viszonyult a jezsuitákhoz. Eustache du Bellay püspök erősen korlátozta a jezsuiták működését: elvárta tőlük, hogy püspöki fennhatóság alá tartozzanak, maradéktalanul fogadják el az ország törvényeit, és mondjanak le minden olyan pápai privilégiumról, ami összeütközésben áll a párizsi rendi gyűlés határozataival. A jezsuiták 1561-ben elfogadták ezeket a feltételeket, és Clermonti Kollégiumi Társaság néven kezdték meg működésüket. A Társaság kettős célt tűzött maga elé: egyrészt azt, hogy tagjait ismerjék el hivatalosan tanároknak, másrészt a kollégium kapcsolódhasson be az egyetemi szervezetbe. A párizsi egyetem ekkoriban erősen pápaellenes, így ez az utóbbi cél nem teljesült. A jezsuita tanárok hivatalos elismerése is csak azért sikerült, mert jól időzítették a kérelem benyújtását, akkorra, amikor a mindig három hónapra választott rektorok közül éppen a katolikus Jubin de Saint Germain töltötte be ezt a tisztséget. 1564-ben két kiváló spanyol tanár – Miguel Venegas (humán tudományok) és Juan de Maldonado (filozófia) – oktat a kollégiumban. Világos és érthető előadásaik frissítően hatnak a diákságra, és az egyetem rovására zsúfolásig megtöltik a kollégiumi termeket, 1570-re ezer fölé emelkedik a diákok száma. 1565-ben egy újabb döntés megengedi, hogy a jezsuiták szabadon tanítsanak, de megtagadják tőlük, hogy beépüljenek az egyetem szervezetébe. A rend ellenfelei nem nyugodtak bele ebbe a megoldásba sem, és 1577-ben elérték a pápánál, hogy Maldonadónak

el kellett hagynia a kollégiumot, ahonnan Bourges-ba távozott. A jezsuita rend befolyása különösen akkortól lett nagyobb, amikor 1603-ban IV. Henrik Rouenban kelt ediktumában tanításra is felkérte a rendet. A rend egyébként az országban már 1570-től oktatott az ars fakultáson, és a teológia tárgyait is tanították egy önálló egyetemen – Pont-à-Moussonban. A jezsuita renden kívül az oratoriánus rend is képviseltette magát az országban. A jezsuiták sokszor igen nehéz döntési helyzetbe kerültek francia földön, ilyen volt az, amikor 1593–1594-ben IV. Henrik áttért a katolikus hitre, és a jezsuitáknak arról kellett dönteniük, hogy letegyéke az uralkodónak a hűségesküt. Ez azért volt kérdéses, mert V. Sixtus 1585-ben kiközösítette Henriket – mint visszaeső eretneket. A rendfőnök Aquaviva arra utasította a rendtagokat, hogy ne hagyják figyelmen kívül a Szentszék döntését, ha ezt betartják, akkor viszont el kell hagyniuk az országot. A kompromisszumot kereső megbeszélések eredményeként a király 1603-ban kiadta a rend visszahívásáról rendelkező „roueni ediktum"-át, de ennek ellenére sem engedélyezte a Clermonti Kollégium újbóli megnyitását.[18]

1634-ben Párizsban hat kollégiumba akarják összevonni a hivatalos közoktatást. Az igazgatón és helyettesén kívül minden kollégiumban két filozófiatanárt, egy retorikaoktatót és öt grammatikatanárt terveztek alkalmazni. 1766-ban a kormányzat már 60 fő, képesítési vizsgát tett doktort kívánt alkalmazni a szabad művészetek fakultáson. Ez a reform egyébként is az egyetemet helyezte a közoktatási rendszer élére, és kiemelt szerepet szánt neki.

Az 1550-es évek városi viszonyaira jellemző, hogy Lyonban mintegy 38-an élnek írás, olvasás és számtan tanításából, azaz durván minden négyszáz, húsz éven aluli fiúra jut egy tanító. A tanítók gyakran a kocsmáros lányát, a molnár özvegyét veszik feleségül, az erszénygyártóval és a szabóval laknak egy házban, az aranyművessel, a nyomdásszal, a felcserrel, a kádárral és az aranyszálszövővel barátkoznak.[19] Franciaországban 1550-ben mintegy ötven városban van nyomda, 1600-ra pedig hatvanra nő a számuk.[20]

A vallási megosztottság azt eredményezte, hogy a professzoroknak és a diákoknak esküt kellett tenniük, a publikációkat és az olvasmányokat cenzúrázták, a külföldi tanulást pedig megtiltották. Az egyetemek színvonala erősen csökkent ebben az időszakban, lényegében az állami és egyházi szolgálatra alkalmas személyek biztosítása lett a feladatuk, tehát pozitív tartalmú oktatást nyújtottak a királyság, a parlament és az egyház működéséről, de a megújulásra nem sok

[18] Bangert, V. William, 2002, 111. – IV. Henrik kedvenc iskolája az Angers melletti La Flèche-ben létesült, ahová a király a világ legszebb iskoláját álmodta meg, és egy fényűző kastélyt alakíttatott át erre a célra. A kollégium 1604-ben nyílt meg, és hamarosan több mint ezer diákja lett, az első idők végzősei közül a leghíresebb René Descartes.

[19] Davis, Natalie Zemon, 2001, 185.

[20] Uo. 172.

hajlandóságot mutattak. Az újabb törekvésekről zajló viták helye inkább a királyi udvar, a parlament és a főváros, Párizs lett, az egyetemről kevés ilyen irányú impulzus érkezett. Nem csoda, ha a diákok száma csökkent, még a jogi képzést előnyben részesítő nemesség fiai is inkább az akadémiákat látogatták, az egyetemre legfőképpen csak a graduálás miatt volt szükség.

XIV. Lajos és Colbert ugyan rászánta magát arra, hogy egységesítse az oktatást, de csak részeredményeket értek el ezen a téren. 1679-ben újjászervezték a jogászképzést, egy 1700. évi rendelkezés pedig előírta a kötelező tanulmányi időt, de ezek a változtatások nem jártak maradandó hatással az egyetemi életre, olyannyira nem, hogy a teológiához hasonlóan a jogi képzés is megmerevedett.

A ***spanyol*** egyetemeken az ars fakultás és a teológia a szerzetesrendek kezében volt. A jezsuiták működésük kezdeti szakaszában szállásokat rendeztek be az egyetemi városokban papnövendékek számára, akik innen egyetemi órákra jártak, és itt laktak. 1544-re már hét ilyen központ működött Európában, köztük az első a spanyol Gandia. Itt az egyetem rektora több nyilvános filozófiai vitát is szervezett, ennek hatására a város előkelőségei közül is többen kérvényezték, hogy fiaik itt tanulhassanak.[21]

A jezsuiták mellett 1605-től dominikánusok is tanítási jogot szereztek az országban. A diákság száma az 1600-as évek után itt is radikálisan csökkent. Csak Salamanca, Valladolid és Alcalá egyetemein lehetett doktori fokozatot szerezni. Népszerű volt még a kánonjog tanulása, mert ez jó esélyt nyújtott állami vagy egyházi tisztségek elnyerésére. A klerikusok képzésében ugyan konkurenciát jelentett egymásnak a két szerzetesrend, ennek ellenére nem tettek nagy erőfeszítéseket a tanítási rendszer modernizálására. Egyedül a 18. században hatalomra került Bourbon-dinasztia kezdeményezett reformokat, de az egyetemek ragaszkodása a tradicionális rendhez továbbra sem kedvezett az újításoknak. Az 1750 utáni években kezdődő felvilágosodás különösen III. Károly (1759–1788) idején tudott némi eredményt felmutatni, főleg a filozófiai fakultás támogatásában.

Lisszabon és Coimbra a ***portugál*** királyi családnak köszönheti sikereit. Különösen Tengerész Henrik uralkodása idején műveltek itt olyan, főleg a navigációval kapcsolatos tudományokat, amelyeket másutt igen mostohán kezeltek. I. Mánuel (1495–1521) király idején virágzásnak indult az egyetemi élet, a király érdeklődött a felsőoktatás iránt, és közvetlenül felügyelte az egyetemet, támogatta a humanistákat és a professzorokat. Utódja, III. János (1521–1557) még maga döntött egyes tanszéki állások betöltéséről. 1537-ben a lisszaboni egyetemet felszámolták, illetve Coimbrára költözött, ahol mind a négy fakultáson oktattak. Coimbra egyeteme fontos a nemrégiben létrejött jezsuita rend számára, 1544-ben már egy

[21] Bangert, V. William, 2002, 30.

44 fős jezsuita közösség tevékenykedik ebben a városban.[22] A portugál diákok számára szinte kötelező volt a külföldi tanulás, Párizs és Salamanca volt a kedvelt tartózkodási helyük. A párizsi Collège de Sainte-Barbe-ban mintegy ötven ösztöndíjas helyet tartott fenn a portugál királyi udvar a tehetséges diákok számára. Az ellenreformáció aztán véget vetett ennek a helyzetnek, 1555-ben a jezsuiták átvették a kollégiumot, néhány professzor börtönbe került, a teológia viszont fejlődött, és az itteni arisztotelianizmus egész Európában elterjedt két tudós, Francisco Suárez és Petrus da Fonseca révén. Portugália és Spanyolország 1580-ban bekövetkezett egyesítése az egyetem és professzorai részéről ellenállásba ütközött. A spanyolok ezért nem is támogatták az egyetemet, így nem csoda, hogy 1640-ben a spanyolok elleni háborúban az egyetemi polgárok a portugál dinasztia mellé álltak. A Bragança uralkodóház különleges státust adott az egyetemnek, a rektorokat a nemesség soraiból jelölték ki, a tananyag tekintetében csak jelentéktelen változtatások történtek.

A felvilágosodás vezéralakja, I. József uralkodása alatt Pombal márki (1750–1777). Coimbrában reformokat foganatosított, matematikát és természettudományos tárgyakat kezdtek oktatni. A Pombal által kezdeményezett reformok a jezsuita rend hatalmának megszüntetését, modernebb tankönyveket, a professzorok több jogát, a janzenista nézetek előtérbe helyezését és a jog teológiával szembeni fontosságát jelentették.

Angliában a VIII. Henrik által kezdeményezett reformáció, azaz a Rómától való elszakadás kezdetben inkább politikai döntés, ennek a vallási életre és az iskoláztatásra ható következményei csak a 16. században érezhetők jobban. 1538-ban a kolostorok megszüntetésével új helyzet állt elő, és az oktatás megszervezésén is változtatni kellett. Az ország két vezető egyetemén a teológia terén nem történtek fontos változtatások, viszont a jog területén a *common law* bevezetése alapvetően új helyzetet teremtett. Az egyetemen továbbra is csak a római jogot oktatták, az angol jogászokat (common lawyers) Londonban, az Inns of Courton képezték. Oxfordban és Cambridge-ben nem is volt a kontinensi mintával összevethető jogászképzés.

A két egyetem felügyeletét továbbra is a királyi ház látta el. Az egyetem fontosságának elismerését jelentette az a tény, hogy 1604-től már egy-egy képviselőt küldhettek a parlamentbe érdekeik közvetlen érvényesítésére.

A reformáció után kezdődő angol reneszánsz idején olyannyira megnövekedett Angliában a diákság létszáma, hogy szinte divattá vált egyetemen tanulni. Igaz, a tanulmányok nem valamilyen hivatalra, hanem humanista képzésre, a gentlemanek számára fontos ismeretek megszerzésére irányultak.

[22] Bangert, V. William, 2002, 29.

További angol sajátosság a college-rendszer kiteljesedése. A 16. században ebben is változás történt. A college-ok a régebbi lakóközösségi szisztéma, a hallok helyett jöttek létre. 1570-től a college-okban tutorok (regent masters) vették át a professzorok oktató tevékenységét és a diákok felügyeletét. A college-ok között a támogatók eltérő szándékai és a helyi lehetőségek közötti eltérések miatt lényegesen eltérő hagyományok alakultak ki, a közös bennük a gondos nevelés és a hűséges alattvalók képzésére törekvés. A Tudor-ház centralizációs törekvései miatt változott az egyetemek önkormányzata, 1570-től az egyetemet már nem a professzorok közössége, hanem a *heads of the colleges* vezeti. Ez a rendszer egészen a 19. századig fennmaradt. Az egyetemi élet alakulásában a legnagyobb jelentőségű a college-ok kiteljesedése és az alapítványok bővülése. Már 1524-ben két orvosi lektorátust alapított Thomas Linacre a Merton College-ban, a 17. században sorra alapítottak geometriai, asztronómiai, természettudományi, történeti, anatómiai, biológiai, zeneelméleti, arabisztikai és költészettani professzúrákat.[23] A diákok számára egyre gyakrabban írtak ki díjazott pályázatokat, így például latin verselésre vagy angol prózaírásra. Magánkezdeményezésre jelentősen fejlődött az egyetem infrastruktúrája. 1598 és 1602 között Sir Thomas Bodley megalapította a később róla elnevezett könyvtárat. A könyvtár minden Angliában kiadott könyvből – a Cambridge-ben kiadottak kivételével – ingyenesen kötelező példányt kapott, és 1759-ig nemzeti könyvtári fukciót is ellátott. Más mecénások botanikus kertet létesítettek. Elias Ashmole 1683-ban alapította a nevét viselő múzeumot, ahol sokféle gyűjtemény, és természettudományos laboratóriumok is helyet kaptak. Az egyetemen herbárium, rovargyűjtemény, szakkönyvtárak és pinakothéka létesült. Igazi különlegesség a Cristopher Wren építész által a canterbury érsek megbízásából épített Sheldonian színház, amely dísztermül is szolgált. Wren a színházat a római Marcellus színház mintája alapján tervezte, ezért az alapítványtevő érsek pogánynak találva azt be sem tette oda a lábát soha.[24]

A professzorok és a diákok ruházata a 16. századi Angliában a klerikusokéhoz hasonló. A királyi udvar, a parlament és az anglikán egyház a Tudorok alatt szoros szövetséget kötött egymással. Később a katolikusok Angliában parlamenti döntés alapján nem szerezhettek tudományos fokozatot, ezzel egy időben a radikális protestánsokat és a puritánokat eltiltották az egyetemi tanulmányoktól. I. Erzsébet alatt Cambridge túlszárnyalta Oxfordot, ez az előzőnél függetlenebb és kevésbé anglikán szellemiséget képviselt. A 17. században mindkét egyetemet élesen bírálták a tudományos előrehaladás képviselői. Kifogásolták a diáklétszám csökkenését, a tudományos eredmények elmaradását. Mindebben természetesen szerepet játszott a polgárháború és az a gyakorlat, hogy bizonyos egyetemi

[23] Rexroth, Fank (1999): Oxford. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999, 102.
[24] Uo. 103.

tisztségek a papi stallumokhoz hasonlóan örökletesekké váltak, és ezzel gátolták a megújulást. 1640–1660 között a polgárháború ellenére – Comeniusnak és Ratichiusnak köszönhetően – némi javulás mutatkozott a tanulmányi rendben. Ez ugyanúgy nem volt tartós hatás, mint a jezsuiták arra való kísérlete, hogy megvessék a lábukat angol földön. A Stuart-restauráció eltiltotta a nem anglikánokat az egyetemtől, aminek következtében államtól és egyháztól független akadémiák alakultak. A katolikusok a kontinensen, a nonkonformista protestánsok pedig Skóciában tanultak. Az egyetemek a 18. században nem követték a felvilágosult abszolutizmus generálta európai változásokat, és lényegében lelkészképző szemináriumokká váltak.

A skót college-ok a britnél nyitottabbak, a nem skót diákok számára is elegendő volt a Westminster Confessio aláírása. A nyitottság következménye, hogy a skót intézmények is belekeveredtek az episzkopálisok és a presbiteriánusok vitáiba, és ez számos további konfliktust generált, aminek következményeként – más európai országokhoz hasonlóan – jelentősen visszaesett az egyetemi oktatás színvonala.

A késő középkorban már mintegy 14 studium generale létezett ***német*** földön. A schisma, a pápa avignoni fogsága és a császári hatalom 15. századi gyengesége sajátos helyzetet teremtett az országban, a helyi hatalmasságok például külön megállapodásokat kötöttek Rómával. A választófejedelmek úgy érezték, hogy mindegyiküknek illendő egy-egy egyetemet alapítania. Luther fellépése – a választófejedelmek védelme alatt – kedvezett az iskoláztatásnak, amennyiben iskolák létesítésére biztatta a fejedelmeket és a városokat. Mindez azonban igen szolid iskolai felszerelést jelentett: Breslau városi-plébániai iskolájában például 1520-ban csak egy nyomtatott könyv van, az is egy Terentius-kötet a tanító tulajdonában.[25] Az iskolaállítási törekvésekhez később csatlakoztak a katolikus területek. Melanchthon és Sturm hatása nemcsak a német egyetemeket érintette, hanem hatással volt más országokra is. A jezsuiták a német területek egy részén, például Bajorországban és a Habsburg-területeken monopolhelyzetben voltak – a kivétel Salzburgot, ahol a bencések befolyása volt az erősebb –, és ugyanúgy, mint másutt, itt is az ars fakultást és a teológiai karokat uralták. Érdekes, hogy a német birodalomban az orvosi és a jogi képzésben kevéssé érződött az egyházi befolyás. Egyébként a teológiai karok professzorai sokszor a városi plébániát is megkapták, így közvetlenül részt vehettek az adott település életében, ebben nem volt lényeges különbség a katolikus és a lutheránus területek között. A felvilágosodás idején a követendő ideális minta a maga gyakorlatias szemléletével Göttingen egyeteme, amit Mainz, Würzburg és Ingolstadt is követett. Ingolstadt jezsuita

[25] Schoelen, Eugen (1956): *Pädagogisches Gedankengut der christlichen Mittelalters.* Paderborn. 142–143.

egyeteme bizonyos tekintetben toleráns, így például az artista fakultáson – nem teológiai témákban – nem jezsuita tanárokat is alkalmaztak, kifejezetten azért, hogy a szélesebb, világi témák iránt érdeklődő diákok igényeit ki tudják elégíteni. Mária Terézia alatt Gerhard van Swieten reformjai nyomán megújult a bécsi egyetem, II. József még ráerősített erre utilitarista szellemiségű nemzeti nevelési koncepciójával. A bécsi mintát követi Innsbruck, Freiburg, Breisgau, Olmütz, a jezsuita Graz és Prága egyeteme. Lembergben szintén próbálkoztak egyetemalapítással, de ez a kísérlet nem járt eredménnyel.

Wittenberg egyeteme modellnek tekinthető, egyrészt azért, mert a legautentikusabb színhely a humanizmus és a reformáció értékeinek ütközése és kiegyenlítődése szempontjából, másrészt ez az egyetem lesz a követendő minta a későbbi protestáns egyetemek számára.

Az alapítás hátterében még nem vallási, hanem inkább politikai, azaz uralkodóházak közötti konfliktust találhatunk. 1485-ben Albrecht és Ernst, a két testvér Wettiner herceg úgy döntött, hogy felosztja egymás között a közép-németországi, korábban egységes területet, így Drezda központtal létrejött a gazdagabb Albertinum, és Wittenberg körül a kisebb Ernestium. A terület legrégibb egyeteme Lipcsében, az Albertinum területén volt. Albrecht és Ernst fiai között 1500 körül nézeteltérések támadtak, és ennek hatására az Ernestiumhoz tartozó Bölcs Frigyes (1463–1525) választófejedelem 1502-ben elszánta magát – Lipcse hatásának ellensúlyozására – egy (ellen)egyetem alapítására. Wittenberg, azaz Fehérhegy – görögösen Leucorea – alapításához a korban szokatlan módon először I. Miksa német-római királytól kértek engedélyt, ezután folyamodtak Raimund Peraudi pápai legátushoz, és miután ő is hozzájárulását adta, a biztonság kedvéért még a Szentszéktől is beszerezték az engedélyt.

A következő lépés a tanárok meghívása. Rektornak a választófejedelmi udvar orvosát – Martin Pollich von Melelrstadtot – választották meg, aki ellenséges viszonyban állt volt lipcsei kollégáival. Így követendő mintául más egyetemet választottak, ez pedig Tübingen lett, ahonnan több professzor is érkezett, így többek között Luther későbbi tanára, Johann von Staupitz is. A tudástranszfer lefolyása azonban nem egyenes vonalú, Tübingenben ekkor a teológiában a via antiqua, azaz a tomizmus és scotismus útját járták, Wittenberg azonban 1508-tól már a via moderna, azaz William Ockham hatása alá került, egyébként Luther Erfurtban ilyen szellemiségű képzést kapott. A teológusprofesszorok között volt ferences és az ágostonos remeték rendjéhez tartozó is. Luther 1508-ban járt először az akkor 2000 főt számláló városban, ami Erfurthoz képest provinciálisnak tűnhetett. Ennek ellenére a humanizmus hatása kifejezésre jutott, Luther barátja, az ágostonos Johann Lang görög nyelvet tanított, 1516-tól héber nyelvet, földrajzot és matematikát is oktatnak a metafizikának nevezett tantárgy részeként az artista fakultáson.

A békésnek tűnő egyetemi életet a reformáció előtti időben is időleges konfliktusok zavarják meg. Ezek között a legsúlyosabb, hogy a frank és a szász diákok közötti verekedés közben egy frank diák a nyílt utcán megölte az egyetem rektorát.[26] Történt mindez annak ellenére, hogy a választófejedelem nem is engedte meg az egyetemen nációk és más hasonló csoportosulások létesítését.

Az egyetemi oktatásban érvényesülhetett a metodikai pluralizmus, ami jelentős részben a választófejedelem humanista beállítottságú magántitkárának, Georg Spalatinnak köszönhető, aki Erasmusszal is kapcsolatot tartva egyengette az antik-klasszikus értékekhez fordulás útját. Ez azért volt fontos, mert miután 1512-ben Staupitz utódaként Luther lett a *Biblia* tanulmányozásának professzora, ő a legnagyobb figyelmet az exegézisre fordította, megteremtve ezzel az úgynevezett bibliai humanizmust. Ennek során a humanisták filológiai és szövegkritikai módszereit használva értelmezi a Biblia szövegét. Wittenbergben ekkor még jól megfér egymással a humanista hatásra bekövetkező szellemi frissesség és a teológiai megújulási szándék. Közben Johann Reuchlin körül elkezdődik a humanista gondolkodók egymás közötti nagy vitája. Ez a vita polarizálja a német egyetemeket: Köln, Lipcse, Mainz, Frankfurt a skolasztika fellegváraiként Reuchlin szatirikus írásában, a *Dunkelmännerbriefen*ben kifigurázásra kerülnek. Bécs, Erfurt, Rostock és Tübingen valahol középütt van, Trier és Greifswald hanyatló fázisban vannak. Heidelberg, Bázel és Freiburg fogékony az új gondolatok iránt. A legerősebb humanista hatás Wittenbergben és Reuchlin akkori egyetemén, Ingolstadtban tapasztalható. Ingolstadtban a skolasztikus módszer ellenében – azt egyfajta „öszvér teológiának" tartva – reformot vezettek be az artista fakultáson. A vezető tudós, Johann Eck pálfordulása miatt, aki összeveszett Erasmusszal és Lutherrel is, Ingolstadt végül mégis a másik táborhoz csatlakozott.

1515 körül a prereformációs időszakban Wittenberg a maga évi 208 fős immatrikuláltjával – a diákok számát tekintve – az ötödik német egyetem Bécs, Lipcse, Köln, Erfurt és Ingolstadt után.

Miután Luther 1517-ben teológus kollégájának, Andreas Karlstadtnak a bizalmát is elnyerte, megírta antiskolasztikus téziseit, amelyekben elítéli a középkori oktatás rendjét, és tévútnak tekinti az arisztotelészi módszer alkalmazását. 1518-ra Luther elkészült egy új tanulmányi tervvel, ennek részeként tervezte kiiktatni a szentenciás-könyveket és az arisztotelészi logikát – szóhasználata szerint a „barbár" elemeket – a tanrendből. Ehelyett intenzívebben művelnék a görög és a héber nyelvet, amihez új professzori álláshelyek kellenének. Luther el is nyeri a választófejedelem hozzájárulását, aki külső szakértőtől, azaz Reuchlintől kér ajánlást, ő pedig saját unokaöccsét, a 21 éves Melanchthont ajánlja erre a posztra. Ez az egyetem jövője szempontjából igen jó döntésnek bizonyul, egyrészt azért,

[26] Winterhager, Wilhelm E. (1999): Wittenberg. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999, 169.

mert Melanchthon, aki lényegében szabad kezet kapott Luthertől az egyetemi élet szervezésében, visszahozza a humanizmus értékeit, másrészt az egyetemen minden csábítás ellenére élete végéig, mintegy 40 éven keresztül megmarad, a folytonosság képviselőjeként egy nagyon is nehéz időszakban. Melanchthon az irodalmi-filológiai, a matematikai-természettudományi és új elemként a történeti stúdiumok együttesében látja a haladás lehetőségét, amelynek végcéljaként az igaz humanitást jelöli meg. Luther és Melanchthon hatására hamarosan igen népszerű lett Wittenberg, 1520-ra majdnem háromszorosára nőtt a jelentkezők száma. Melanchthon előadásain 600 fő (ő kezdőket is tanított az artista fakultáson), míg Luther óráin 400 fő szorongott a szűk helyen. Ez a felfokozott állapot azonban nem tartott sokáig, mert Karlstadt vezetésével kezdetét vette az úgynevezett „wittenbergi mozgalom". Luther közben 1521-től, a wormsi birodalmi gyűlésen tett határozott állásfoglalása után, Wartburg várában fordítja a *Bibliá*t, és csak 1522-ben tér vissza Wittenbergbe. A radikális Karlstadt szerint nincs szükség magiszterekre, és feleslegesek a doktori fokozatok is. 1533-ig nem is adtak ki Wittenbergben ilyet. Karlstadl felszólította diákjait, hogy hagyjanak fel a felesleges tanulással, keressenek maguknak gyakorlatias elfoglaltságot, mert csak így lehet Isten országát a Földön felépíteni. Ő maga is földet kezdett művelni, és egyszerű ruhába öltözve, „András testvérként" érintkezett az emberekkel.

A reformáció radikalizálódása során felszámolták a korábbi műveltség fontos helyszíneit, a kolostorokat, megszűntek és ellehetetlenültek az alapítványok, egyáltalán maga a korábbi bejáratott klerikus-életút is megkérdőjeleződött. Ekkor mondja Erasmus, hogy „ahol a lutheránus tanok uralkodnak, ott végük van a tudományoknak". Ez a helyzet, ha tovább eszkalálódna, azzal fenyegetne, hogy a humanisták és a skolasztika hívei egymásra találnak, és blokkolják a reformáció pozitív hatásainak megjelenését. Wittenbergben Melanchthon múlhatatlan érdeme, hogy sikerült ebből a helyzetből kiutat találni. Egy 1587-ben készült wittenbergi vizitációs jelentés szerint Münchenből és más jezsuita kollégiumokból is érkeztek diákok Wittenbergbe, akiket befogadtak, méghozzá egy negyedévre teljes ingyenességet biztosítva számukra, azzal a nem titkolt céllal, hogy áttérjenek a lutheránusokhoz.

Wittenberg egyeteme igen kedvelt volt a magyar diákok körében, és sokan közülük szép karriert futottak be itt. Ilyen például Stöckel Lénárd (1510–1560), akit itteni tanulmányait követően Luther szülővárosába, Eislebenbe küldtek tanárnak a Johann Agricola által vezetett iskolába, de kettőjük összeütközése miatt Stöckel visszatért Wittenbergbe magántanítónak, majd onnan 1539-ben Bártfára került. A bártfai humanista iskola jó hírének megalapozása neki köszönhető. A folytonosság még inkább felerősíti a pozitív hatásokat, amire az adott lehetőséget, hogy

Stöckelt ugyancsak „Wittenbergát" járt tanítványa, későbbi veje és követője, Faber Tamás (meghalt 1592-ben) követte a rektorságban.[27]

Wittenberg egyeteméről indul a sokféle viszontagság meghaladása után egy új kezdeményezés, ami nem más, mint az egész oktatási rendszer alulról felfelé történő újjászervezése. Ez jelenti az anyanyelv használatát, a tananyag felülvizsgálatát, új szellemiségű gimnáziumok és egyetemek állítását.

Az Odera menti ***Frankfurt*** egyeteme – amit Viadrina elnevezéssel is említenek a szakirodalomban – jól mutatja a reformáció–ellenreformáció időszakának összetett történéseit. 1506-ban az itteni studium generale alapítását a választófejedelem szorgalmazta, és az alapításnál fontos szerepet kapott a Lipcséből meghívott Vimpina doktor és az első kancellár, Dietrich von Bülow (meghalt 1523-ban). Az ő életútja is tanulságos, hiszen Rostockban, Erfurtban és Bolognában tanult – ez utóbbi helyen doktori fokozatot is szerzett 1484-ben. Bolognában egy ideig ő volt a német náció prokurátora, innen erednek jó kapcsolatai néhány humanistával. Mindezt a tudást kamatoztatta az új frankfurti egyetem alapításánál.

Talán a humanista befolyásnak is köszönhető, hogy a frankfurti universitas Luther idején ellentmondásba került Wittenberggel, ennek egyik megnyilvánulása a búcsúcédulák ügyében való állásfoglalás. A jól dokumentált frankfurti egyetemtörténetből három részletet emelek ki: a körmenetek elrendezését, a nációk megszűnésének folyamatát és a baccalaureatusi, magiszteri korai tantervi vonatkozásokat.

A *körmenetek* rendkívül fontosak a középkorban, az ünnepélyesség és a látvány mellett egyértelműen jelzik és demonstrálják a hierarchiát. Így az új egyetem alapítása a püspök által celebrált szentmise után körmenettel zárul. A körmenet alapgondolata a Martianus Capellától átvett, a hét szabad művészetet megjelenítő maszkok bemutatása, amelyeket hagyományosan a teológia ural, de már ott van szorosan mellette a poétika és a retorika. A tudományokat ábrázoló maszkokat a két herceg és a rektor követi. A további sorrend így alakul: a jogászok ordináriusa, a kancellár, a Johannita-lovagok komturja, az egyetem hat doktora és hatvan magisztere, a diákok, a városi tanács tagjai és a menethez csatlakozó polgárok. A körmenetek egyik nem mellékes célja diákok verbuválása, ami igen fontos a doktorok számára, hiszen jövedelmük egy része a lectiókért beszedett díjból és a vizsgáztatásból származott. A wittenbergi egyetem alapítási körmenetében nem vett részt a választófejedelem, amit sérelmesnek találtak, és így is említik a dokumentumokban.[28]

[27] Szabó András (2006): Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert. In: Fata, Márta et alii Hrsg. 55–63.

[28] Höhle, Michael (2002): *Universität und Reformation. Die Universität Frankfurt (Oder) von 1506 bis 1550.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 20.

Az 1500-as évek elején alapított német egyetemeken általában nincs már *nációk* szerinti szerveződés. A lipcsei és az ennél korábbi prágai mintát követő Frankfurt viszont konzervatív marad, és morva, frank, sziléziai és porosz nációba sorolják a diákokat. Ennek is a diáktoborzás az oka, mert úgy vélik, szívesebben jönnek erre az universitásra, ha hozzájuk közelebb álló társaik között lehetnek. A nációk szerinti szerveződés azonban már az alapítás után nehézségeket okozott, mert például nem minden nációnak volt minden tananyaghoz ordináriusa, így más nemzet oktatójának az óráin kellett részt venniük. A félévente megtartott rektorválasztás sem volt egyszerű, itt is egyik nációból a másikba kellett delegálni doktorokat és magisztereket azért, hogy a választás egyáltalán megtörténhessen. Ezen okulva 1527-től – miután a diákok létszáma egyébként is csökkent – már nem jegyzik az anyakönyvben a náció szerinti hovatartozást, ez alól csak az artista fakultás a kivétel, ahol még megmaradnak a nációk szerinti rendnél. 1542-ben, amikor újra több volt az immatrikulált, egy időre még visszatértek a nációkhoz, azután sokáig újra elhagyták, de 1640–1648 között még egyszer utoljára újra előkerült, mégpedig a filozófiai fakultás akkori reformjával kapcsolatban. A frankfurti egyetem nációkkal kapcsolatos rendelkezései arra szolgálnak példával, hogy a változtatások ebben az esetben nem egyik napról a másikra következnek be, hanem egy soktényezős folyamat részeként, hullámszerű átmeneti időszakok végeredményeként stabilizálódtak a körülmények.

A frankfurti egyetem dokumentumai között fennmaradtak az első „*tantárgyfelosztások*" (Ordinatio completionis). A három szemeszterre és a magiszterek négy szemeszterre osztott tanrendjét ismerjük.[29] Az előadások nyáron 6 órakor, télen 7 órakor kezdődtek és 9 óráig tartottak, 9 és 11 óra között 5-6-7-8 grossenért ennivalót lehetett venni, 11-től délután 5-ig újra előadások voltak. A mintegy 2-3 oldalas tantárgyfelosztásnak diáktoborzás a célja: lássa előre az érdeklődő diák a vele szembeni követelményeket.

A wittenbergi egyetem egyoldalas rotulusban teszi meg ugyanezt. Az „Ordinatio" érdekessége, hogy párhuzamosan oktatnak tomista és scottista koncepció szerint. Az „Ordinatió"-ban megfigyelhető a tanszéki rendszer felé való elmozdulás, ennek kiváltó oka az, hogy korábban sorsolással döntötték el, melyik oktató melyik „könyvet" tanítja. 1500 körül ez már nem volt minden esetben célravezető, mert a görög és a héber nyelv tanításához specialistákra volt szükség, így őket már nem sorsolták, ugyanígy különvált a matematika és az ezzel gyakran összekapcsolódó asztrológiai számítások oktatója is. *A sorsolásos rendszer fokozatos felbomlása és még más tényezők eredményezik majd a „tanszéki rendszer" felé való fokozatos átmenetet.* A Viadrinán 1508–1540 között az artista fakultáson

[29] Uo. 62–66. – A tanrend tartalmazza az előadások kezdésének időpontját, az előadás címét és adott esetben még az előadó tanár nevét is.

baccalaureatusi vizsgára legalább másfél éves, magiszteri vizsgára pedig kétéves stúdiumok után lehetett jelentkezni. Lipcsei szokás szerint itt is az a jelentkezés módja, hogy a vizsgázni kívánó diák választ egy magisztert, aki miután meggyőződött a jelölt felkészültségéről, jelentést tesz erről a fakultás dékánjának, és amennyiben nem merül fel kifogás, akkor ez a magiszter – determinátorként – segíti a jelöltet a vizsgára való felkészülésben.

Az első lutheránus szellemiségű egyetemet ***Marburgban*** alapították 1527-ben. A német protestáns egyetemek specifikuma a *német protestáns diáktípus* megjelenése. Ezek a diákok tevékenységükben és gondolkodásukban már nemcsak az egyetem iránt, hanem diáktársaik közössége iránt is erősen elkötelezettek voltak, hiszen olyan formációkba tömörültek, mint az asztaltársaságok és a sokféle egyesület, kör, szövetség. Ezek a sokféle kötöttséggel járó társaságok nevelő hatást fejtettek ki társaikra, így azok életvezetése úgyszólván kettős kötésben alakult, egyrészt az egyetem részéről, másrészt pedig a diáktársak részéről voltak kontroll alatt.[30] A német protestáns egyetemek nemcsak oktattak, hanem neveltek is, tehát a diákra nem úgy tekintettek, mint aki észrevétlenül elvegyül az egyetemre járók tömegében, hanem olyan individuumnak tekintették, akiért a tanulmányi időszakban felelősséggel tartoznak. Mindez megjelent a diákok immatrikulációs fogadalmában. A fogadalomban (Juramentum scholasticum) a diák kötelezte magát arra, hogy: 1. nem tesz kárt kegyura javaiban; 2. tiszteli a professzorokat, a rektort, elfogadja az egyetem törvényeit; 3. szorgalmasan tanul; 4. nem önbíráskodik, vitás ügyeivel megkeresi a rektort; 5. az egyetemi bíróság döntéseit elfogadja.[31] A német diákegyesületek következetesen betartották a beavatási (iniciációs) rendet, a beiratkozást (immatrikulációt) a hosszabb-rövidebb ideig tartó „gólya-időszak" (pennalismus) követte. Ez nehéz, sok megpróbáltatással, tréfákkal és sokszor megaláztatással járó periódus volt az ifjak életében. Az egyetemek vezetése több alkalommal megkísérelte az idősebb diákok megfékezését, de ez általában sikertelen maradt. A pennalismust az ünnepélyes gólyaavatás (depositio) követte, amit levezetésként ünnepi lakoma zárt le.

Svájc földrajzi helyzetéből – a zárt kantonokból – adódóan különleges helyzetben volt, ezt fokozta még, hogy a humanizmus itt nem sokat vesztett korábbi lendületéből, ami másutt a reformáció miatt bekövetkezett. A reformációra igen gyorsan reagált **Bázel** egyeteme, Johannes Frobel már 1518-ban kinyomtatta Luther legfontosabb műveit. 1529-re az egész városban győzött a reformáció, az egyetem rektora, Sebastian Müller viszont a régi vallás híve maradt. Bázel város tanácsa 1529 januárjában arról döntött, hogy minden pap és szerzetes csak a tiszta evangéliumot hirdetheti, ugyanezen év február 9-én már nagyszabású

[30] Rashe, Ulrich, 2009, 162–163.
[31] Uo. 167.

képrombolásra került sor a városban, és elkezdődött az egyetem átszervezése. A reformáció itteni vezetője, Oekolampad reformbarát és felkészült tanárokat keresett, és így került sor Grynaeus meghívására a görög nyelv oktatására. Néhány professzor és diákok egy csoportja, valamint Erasmus is Freiburgba ment, de az egyetemi pecsétet és az alapító okiratokat nem vitték magukkal. A Bázelban maradottak Oekolampad és Grynaeus professzorokkal megerősödve a városban maradtak, Oswald Bär orvos pedig 1531-ben nyilvános boncolást tartott. 1532-ben a városi tanács már hat professzort nevezett ki. A megreformált államigazgatás 1558-ban minden nyomtatvány cenzúrázási jogát a rektorra és a dékánokra bízta. A diákok számát előnyösen befolyásolta, hogy Bázel Európa más tájairól is vonzotta a vallási okokból ide menekülőket. Bázel viszont főleg a vagyonosokat és a különleges szakmai tudással rendelkezőket fogadta be. 1535-ben Kálvin itt adta közre elsőként *Institutió*ját. 1553-ban, Szervét Mihály genfi máglyahalála után az itteni professzorok vallási toleranciára szólítottak fel. Bázelban 1532 és 1600 között mintegy 5600 fő immatrikulált, köztük 20% volt a külföldi.

A bázeli egyetem különleges sajátossága ebben az időszakban, hogy hosszabb ideig a vezető családokból áll a professzori kar – egyesek szerint az összegyetemi gyűlés egyfajta családi összejövetel jellegét öltötte. A 16. században ilyen a nyomdász *Johannes Amerbach* családja, akinek a fia, Bonifacius a római jog professzora, és ötször tölti be a rektori tisztet. Az ő szintén jogász fia is többszörös rektor. Ez a három generáció kitölti az egész 16. századot. Az igazság kedvéért meg kell említeni az általuk tett adományokat is, ezek igazán gálánsak, érem és medál, rajz és metszet, valamint képgyűjtemények – a mai bázeli képzőművészeti múzeum alapjai. A másik híres család – a *Faesch* – 1599 és 1713 között öt jogászprofesszort adott, és mind mai napig fennmarad természettudományos gyűjteményük is. A *Grynaeus* család által alapított könyvtár és egy 1747-beli alapítvány is mind a mai napig működik.

A bázeli egyetemen a 16. században különösen fellendült az orvostudomány. A különc Paracelsus mellett itt dolgozott a holland Andreas Vesalius, pontosabban itt adták ki 700 oldalas, 24 táblaképpel, 300 ábrával illusztrált híres anatómiai atlaszát. 1570-ben olyan sikeres reformot kezdeményeztek az orvosi karon, hogy 1910-ig nem is kellett változtatni ezen a szabályzaton. További híres bázeli orvos Felix Platter, akinek az egyik erőssége az előítéletmentes megfigyelés, így például az elmebetegséget is természetes okokra vezette vissza, és nem démonok támadására. Tudományos tevékenysége mellett tizenhárom alkalommal volt dékán és nyolcszor rektor. Az utókor számára is fennmaradt természettudományos kabinetjének katalógusa. Gyakorlatias szemléletére jellemző, hogy neki volt először Bázelban kanári madara és selyemhernyó-tenyészete.[32] Platter utódja egy emig-

[32] Ungern-Sternberg, Jürgen, 1999, 195.

rált hugenotta orvos fia, Caspar Bauhin, aki kezdetben a görög nyelv, később az anatómia és a botanika professzora.

A professzori állások váltogatása feltűnően gyakori Bázelban. Ennek hátterében az igen bonyolult professzori kinevezési szisztéma áll. A bonyodalmat és a viszálykodást elkerülendő 1718-tól minden választható személyt előzetesen alapos vizsgálatnak vetnek alá, ha itt megfelel az adott személy, akkor részt vehet a sorsoláson, ahol a jelölteket három csoportba osztják be. Következő lépésként mind a három csoport titkosan választ egy-egy jelöltet, ez lesz a három főből álló Ternarium, ebből pedig újra sorsolással választják ki azt a személyt, aki végül megkapja a professzúrát. Ennek a rendszernek a következménye az lett, hogy sokan minden felszabadult professzori helyre pályáztak, és ha éppenséggel nem volt az elnyert professzori álláshoz kvalifikációjuk, akkor addig-addig cserélgették az elnyert pozíciót, amíg képzettségüknek megfelelőre nem akadtak. 1795-ben például J. Rudolf Schnell jogász elnyerte a héber nyelv professzúráját, de egy szót sem tudott ezen a nyelven, ezért gyorsan becserélte egy történészi helyre – és csak nagy sokára lett a jogtudomány professzora. Az egyetemi dokumentumokban több ilyen esetet is említenek.[33]

Bázel egyeteme a városi tanács joghatósága alá tartozott, és sokáig viszonylag nagy függetlenséget élvezett, ez nagyjából a 17. századig tartott, amikor is az ortodoxia nyert teret a városi tanácsban, és az egyetem függetlensége jelentősen csökkent. Ennek ellenére az egyetem igen jó hírű maradt, a magyar Teleki Sámuel és József grófok például naplójukban külön megemlítik azt, hogy milyen sokat foglalkoztak velük egyénileg itteni egyetemi éveik alatt.

A kezdeti zwingliánus és kálvinista szellemiségű svájci iskolák sok protestáns ország számára követendő mintát jelentettek. Az iskolák itt nem karok szerint, hanem tanszékek és tantárgyak szerint szerveződtek, és nem rendelkeztek sem császári, sem pápai privilégiumokkal, viszont nagyon szigorú tanrend szerint működtek. Zürich, Bern, Lausanne és Genf rendelkezett ilyen intézményekkel. A szigor ellenére ezek az iskolák mindvégig nyitottak maradtak a humanizmus értékeire, a reformáció kezdeti túlzásain pedig igyekeztek enyhíteni. A felvilágosodás idejére már erősen csökkent ezen iskolák színvonala, és gyakran egyfajta lelkészképző szeminárium szintjére estek vissza.

Hollandiában Leiden (1575), Utrecht (1632) és Groningen (1612) rendelkezett teljes egyetemmel. Nem élveztek ugyan privilégiumokat, de mind a négy karon oktattak, és az itt szerzett doktori fokozatot egész Európában elismerték. Az iskolák hírnevét növelte, hogy Hollandia sok országból fogadott be menekült tudósokat. A teljesítményre koncentráló kuratóriumok viszonylag nagy szabadságot adtak a professzoroknak, lehetővé téve a tartalmas vitákat. Descartes életrajzából

[33] Uo. 197.

ismerjük, hogy utcai hirdetésekben nehéz matematikai feladványokat tettek közzé, a nyertest pedig olyan jól díjazták, hogy az akár egy évig is megélhetett belőle. 1648-tól ez a szabadságfok még nagyobb lett, ami tovább növelte a holland egyetemek vonzerejét. Egyházi kontroll ugyan létezett, de a felügyelők általában kereskedők vagy tudósok voltak, ők pedig többre becsülték a gyakorlatban is hasznosítható eredményeket az egyházi cenzúránál. A protestáns egyház nem nagyon engedte diákjait ezekbe az intézményekbe, mert túl liberálisoknak tűntek számukra, jobb megoldás híján mégis ide kellett járniuk, ezért alkalmazás előtt még szigorúan vizsgáztatták az innen kikerült lelkészeket. A Hollandia déli részén fekvő katolikus Löwen egyfajta kivétel: hercegi alapítású, pápai privilégiumokkal ellátott, az erasmusi hagyományokat ápoló, humanista orientáltságú egyetem jött itt létre. Busleyden kardinális nagyvonalú támogatásának köszönhetően sok külföldi diák látogatta. A közvetlen felügyeletet az egyetem felett a városi hatóság gyakorolta. V. Károly és II. Fülöp az ellenreformáció céljainak szellemében alapítottak néhány tanszéket. Löwent a 16. század végén érintik a háborús események, így a diákság száma visszaesik. Albrecht herceg rendeletei 1607-ben megerősítik az ellenreformáció szándékait, ennek ellenére nem lett az egyetem a jezsuitáké, a városi hatóságokkal együttműködve igyekeztek megőrizni a humanista hagyományokat. Löwen sokáig a janzenizmus egyik fellegvára, így őrizve a haladás és a tradicionalizmus szellemiségét.

Egészen más helyzet alakult ki a spanyol koronához tartozó Németalföldön: Douai egyetemét átvették a jezsuiták, és a rekatolizáció szolgálatába állították.

Svédország a vallási együvé tartozás miatt szoros kapcsolatban állt Észak-Németországgal. Dorpat (1630) egyeteme a svéd abszolutizmus érdekeit képviselte, Turku viszont arisztoteliánus szellemiséget képviselt. Dorpattal és Lunddal (1668) szemben az volt az elvárás, hogy az észak-európai térségben a svéd nemzeti érdekeket képviselje. Greifswald egyeteme 1637-től a Német-római Császárság végéig lényegében svéd többségű intézményként működött, ahol lelkészeket és jogászokat képeztek.

Az ***olasz*** egyetemek fő erőssége a humanista hagyományokra épülő jogász- és orvosképzés, a jól szervezett városokban megélhetést találtak az itt végzett diákok. A teológia szerepe a 16. században visszaesett, néhány egyetemen nem is volt teológiai kar. Külföldi professzorok és diákok nagy számban tanultak itt, sokszor a diákság fele más országból jött. Olaszország egyes részeinek francia megszállásával Milánó, Velence és Firenze egyetemein is érvényesült a hasznossági szempont. Az egyetemek mellett a nemesség és a városi polgárok szalonjai, a tudósok baráti körei fontos művelődési funkciót láttak el. Az ellenreformáció természetesen az itteni viszonyokat is átalakította, egy 1564-es, IV. Pius által kiadott pápai bulla a protestánsok számára könnyen megszerezhető doktori fokozatok visszafogását sürgette. Az olasz egyetemek Európában egyedülálló módon továbbra is

nagyon liberálisak maradtak, és amennyire csak lehetett, igyekeztek tompítani ezeket a rendelkezéseket. A velencei dózse 1587-ben az inkvizíció alól kivonva saját joghatóságában rendelkezett az egyetemről, 1616-ban itt a városi tanács saját vizsgarendet adott ki. Pádua egyetemén még hosszú ideig nem kellett a katolikus egyház elvárásainak megfelelő esküt tenni, az itteni liberális szellemiségre jellemző, hogy zsidó hitvallású diákokat is befogadtak.

Az 1222-ben alapított páduai egyetem a 16. század második felében arról nevezetes, hogy vonzotta a gazdag hallgatókat, azokat, akiket egyformán érdekelt a tudomány és a közelség Velence örömökkel teli palotáihoz, ezért is nevezték ezt az egyetemet az itáliai Oxbridge-nek. A közlekedés akkoriban Velencéből igen jó volt, naponta kétszer indult hajójárat a két város között. Sok korabeli értelmiségi volt itt korábban hallgató vagy tanár, I. Erzsébet főkancellárja, Francis Walsingham is itt tanult, 1592-ben Galilei itt a matematika professzora.

Az előadások más egyetemekhez hasonlóak, arisztotelészi retorikát és klaszszikus stúdiumokat tartanak, de azoknak a tanároknak, akik a hivatalostól eltérő nézeteket vallottak, joguk volt saját szobáikban magánórát tartani, igaz, erre hivatalosan nem volt engedély, de mindig sok ilyen előadás volt. Giordano Bruno 1592-ben előadásokat tart ezen az egyetemen, ékesszólása miatt sok hallgatója akad, Arisztotelész-ellenes kirohanásokat tart, a kopernikuszi csillagászatot értelmezi, és utal a hermeneutikus hagyományokra. Érdekes, hogy ugyanekkor nevezik ki ide Galileit, de esetleges találkozásukról nem tudható semmi, Galileire minden valószínűség szerint hatott Bruno vértanúsága.[34]

Más egyetemeken, így Bolognában a német diákok továbbra is privilegizáltak maradtak, ezért növekedett a 16. században a protestáns területekről ide jött diákok száma. Hasonló volt a helyzet Toscanában és Sienában, ide is sok protestáns diák érkezett, a pápai bulla rendelkezéseit azzal az érvvel megkerülve, hogy a beiratkozás (immatrikuláció) még nem jelenti a fokozatszerzést. A külföldiek fogadása nem vallási okok miatt esett vissza, ennek az oka inkább az, hogy később a helyi fejedelmek saját alapítású intézményeikben akarták tartani a diákokat. A 17. században csökkent az egyetemi tanulmányok iránti igény, az álláslehetőségek beszűkültek, a jogi képzés dominanciája és a jezsuita intézmények konkurenciája megtette a maga hatását. A professzorok javadalmazása lecsökkent, s ez még tovább rontotta a helyzetet, sokuknak nem maradt más választásuk, mint másik állást vállalni. Többen magántanításba kezdtek, ezzel mintegy második egyetemet létesítve. A jobb módúak számára tanulási lehetőséget kínáltak a nemesi és a városi akadémiák Bolognában, Firenzében, Nápolyban és Pármában, egyes intézményekben, így Veronában (1669) igen jó színvonalú természettudományos

[34] White, Michael (2002): *Giordano Bruno, az eretnek. Harc a tudatlanság és a dogmák ellen.* Alexandra Kiadó, Pécs. 55.

képzés jött létre. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között az egyházi fennhatóság alatt álló egyetemek stagnáltak. A 18. századi reformkísérletek sem hoztak sok eredményt, Mária Terézia ugyan megpróbálta a Habsburg-reformokat bevezetni, XIV. Kelemen pápa is tett ilyen irányú erőfeszítéseket, de a városi támogatás hiánya és a rossz anyagi körülmények visszafogták a változtatási szándékot. Egyedüli eredmény az a néhány egyetemen tevékenykedő kiemelkedő képességű tudós, akiknek a tevékenysége az Észak-Európával való lépéstartást szolgálta.

Magyarországon a rövid életű pécsi egyetemre (1367-től körülbelül 1400-ig) hatást gyakorolt Nagy Lajos király (1326–1382) humanista beállítottsága. A király kapcsolatban volt Petrarcával és Salutatival is. A pécsi egyetem működési idejéből fennmaradt prédikációkban humanista gondolatok és ilyen jellegű idézetek találhatók. Ennek a székesegyházi iskolából kifejlődött egyetemnek a hallgatói jórészt kisnemesi, polgári és talán jobbágyi sorból származó diákok lehettek. Környezetükre gyakorolt tudományos hatásuk kevéssé ismert, a megmaradt dokumentumok főleg a városi polgárokkal folytatott vitákról tanúskodnak. Ezekre az alapokra építve vált lehetővé Zsigmond magyar király és későbbi német császár (1368–1437) számára, hogy a konstanzi zsinatról magával hozza Budára Pier Paulo Vergeriót (1370–1444), az első, humanista nevelésről szóló írás szerzőjét. Vergerio élete végéig az udvarnál maradt, és többek között a későbbi esztergomi érsek és prímás Vitéz János is tanult nála. A magyarországi humanizmus lényegében a királyi és némelyik főúri udvarra korlátozódott. Vitéz János (kb. 1400–1472) Mátyás király nevelőjeként (1443–1490) sokat tett a leendő uralkodó humanista műveltségéért, továbbá unokaöccsét, Janus Pannoniust (1434–1472) Guarino da Veronához küldte tanulni. Így Janus Pannonius az első olyan magyar származású személyek egyike, akikről bizonyosan állítható, hogy tudott görögül. Mátyás király budai udvartartása – a contubernium – az olasz humanisták és a középeurópai entellektüelek kedvelt találkozóhelye, továbbá a csehek és lengyelek felé irányuló humanista mozgalom egyik fontos állomása lett. Ebben fontos szerepet játszottak a könyvtárak, amelyek Közép-Európában a legjelentősebbek közé tartoztak. Ilyen Vitéz János nagyváradi könyvtára. Mátyás király Bibliotheca Corvinianája a római után a világon a második legnagyobb és legelőkelőbb gyűjtemény. Mátyás király és Vitéz János együttes hatására jött létre a pozsonyi Académia Istrapolitana (1465), de Vitéz János és Janus Pannonius 1472-ben bekövetkezett, a Mátyás elleni összeesküvés miatti talányos halála után a kezdeti lendület csökkent, és 1492 után meg is szűnt ez az ígéretesnek indult intézmény.

Magyarországon a jezsuita rend megjelenésével vett új lendületet az oktatás, Oláh Miklós 1561-ben Nagyszombaton alapított jezsuita kollégiumot. Előtte Juan Vitoria, a bécsi kollégium rektora jelentést írt a nagyszombati zsinatról, és római elöljáróinak szánt jelentésében igen szomorú képet fest a magyar viszonyokról, amit megerősít Johan Seidel bányavárosokban tett kanonikus vizitációja is.

1566-ban Hernáth Péter (1539 körül – 1567), az első magyar jezsuiták egyike a kollégium rektora. A következő évben a városban tűz ütött ki, és a kollégium leégett, egy hónapra rá igen fiatalon meghalt a rektor is, így a rendfőnöknek nem maradt más választása, mint a kollégium megszüntetése.

A humanizmus ***lengyelországi*** terjeszkedése Gregorius Sanoceusnak (a magyar történeti irodalom gyakran Szánoki Gergelyként említi) köszönhető. Sanoceus 1440-ben Vitéz János mellett dolgozott, és 1450-ig részt vett a püspökkel együtt a Hunyadi-fiúk nevelésében. 1451-ben visszatért Lengyelországba, és miután *Oleśnicki* lembergi érsek felszentelte, rezidenciája a lengyel humanista kultúra centruma lett. A krakkói egyetemen már 1449-ben tanszék létesült a költészettan és a retorika oktatására. Az olasz humanista, Philippus Callimachus, miután Itáliából menekülnie kellett, és 1472-ben IV. Kázmér király fiának a nevelője lett, majd később a király titkáraként is végig kapcsolatot tartott a krakkói egyetemmel, és asztronómiával is foglalkozott. 1450 után több krakkói ment Itáliába orvostudományt tanulni és tudományos fokozatot szerezni. Kopernikusz is a krakkói egyetem diákja 1491–1495 között, és sokat tanult itt az eredeti görög szövegek alapján a humanisták által alkalmazott módszerekből, azaz a matematikai és az asztronómiai tudás összekapcsolásából.

A második Jagelló-egyetemet 1544-ben alapították Königsbergben. Tekintve, hogy úgy a császár, mint a pápa elutasította privilégiumok adását a pogánynak tartott Poroszországnak, a litván és porosz professzorok – köztük a litván Abraham Culvensis, a görög nyelv tanára, és Stanislaus Rapalonis teológus – szervezkedni kezdtek, amihez csatlakoztak a königsbergi jogászok. I. (Öreg) Zsigmond király akceptálta ezt az igényt, és – 250 tallér ellenében – megadta a kért privilégiumot, amely lényegében a krakkói mintát követte. A 16. század sajátos lengyel viszonyai között Krakkó humanista kisugárzása, a lublini unióba tömörült országrészek sokféle kulturális tradíciója determinálta az egyetem működését, tolerancia iránti érzékenységét. Katolikusok, ortodoxok, zsidók, örmények és iszlámhívő tatárok éltek itt már jó ideje egymás mellett, így a reformáció és a hit kérdése jó ideig tisztán lelkiismereti probléma maradt.

A litván fővárosban, Vilniusban 1565-ben kísérletet tettek egy harmadik felsőoktatási intézmény, azaz egy jezsuita egyetem alapítására, de ez a kálvinista litván mágnások ellenállása miatt meghiúsult. 1570-ben sikerült a jezsuita kollégiumot magasabb szintre emelni, és 1579-ben Báthory István katolikus akadémiát alapított, amit XIII. Gergely is elismert.

A lengyel egyetemek a 17. századra leginkább az állami és egyházi tisztségviselők képzését vállalták fel, és maga a kutatás némiképpen háttérbe szorult. Erre a feladatra egy új intézménytípus, az akadémia vállalkozott.

1632-ben Petro Mohyla, azaz Péter metropolita ortodox akadémiát, ún. kollégiát alapított Ukrajnában, az akkor éppen Lengyelországhoz tartozó Kijevben.

Ezt a modellt vették át **Moszkvában** 1687-ben egy **szláv–görög–latin akadémia** alapításakor. Ezekben az intézményekben tanították a hét szabad művészet tárgyait és a teológiát, mégsem tekintették őket egyetemeknek, holott a jezsuita intézményekben is csak filozófiát és teológiát tanítottak, és azok egyetemnek számítottak. Ezt az akadémiát Ionnakij Lichuda (1633–1717) és Sofronij Lichuda (1652–1730), Görögországból származó, Velencében és Páduában tanult teológusok alapították. Képzettségüket és működésüket tekintve is Feofán Prokopovicshoz (1681–1736), a cár egyházi támogatójához hasonlóak, aki elméleti munkájával meglapozta a cári abszolutizmust, azáltal, hogy a Patriarchátust a Szent Szinódussal helyettesítette, az egyházat pedig az állam joghatósága alá rendelte. Feofán Prokopovics egyébként igen tájékozott volt a nyugati tudományban, művei alapján megállapítható, hogy ismerte Francis Bacon, Descartes, Leibniz, Pufendorf és Spinoza munkáit. Szoros kapcsolatban állt a pétervári akadémia tagjaival is.

Nagy Péter cár (1672–1725) 1724-ben **Pétervárott** tudományos akadémiát alapított. Ennek előzményeként már 1714-től létezett itt a cári udvar fenntartásában egy különlegességek gyűjtésére szerveződött intézményrendszer, a cári kincstár, azaz ún. „Kunstkammer", ennek része az ásvány-, a zoológiai, az antropológiai, az etnográfiai gyűjtemény, valamint a természettudományi és a történeti múzeum. Ennek a vezetője 1718-tól a strasbourg-i egyetemen végzett Daniel Schumacher (1690–1761). Az akadémia alapításával a cár a nyugati mintát, így a londonit (1622), a párizsit (1666) és a berlinit (1700) tartotta követendő példának. Magát Nagy Péter cárt 1717-ben tagjai közé választotta a párizsi Académie des Sciences, de a cár közeli munkatársai közül az angol Royal Society tagja Alekszandr Danyilovics Mensikov herceg (1673–1729). Nagy Péter cár felkérésére Laurentius Blumentrost (1692–1755), a Hallében, Oxfordban és Leidenben tanult orvos tervezetet dolgozott ki egy tudományos akadémia alapítására, amelynek első vezetője ő lett.[35] A cár 1724-ben kiadta az alapító okiratot, ami lehetővé tette külföldi professzorok meghívását, de magára a megnyitásra már csak az uralkodó elhalálozása után, 1725-ben került sor. Az akadémia külföldi tagjai olyan neves személyiségek, mint Christian Wolff (1679–1754), Johann Bernoulli (1667–1748), Giovanni Poleni (1683–1761). Gottfried W. Leibniz (1646–1716) többször találkozott a cárral, és hozzá írt leveleiben is kifejezte, hogy Oroszországot összekötő kapocsnak tekinti Európa és Ázsia között. A pétervári akadémia neves tagja 1727 és 1741 között a bázeli származású Leonhard Euler (1707–1783). A neves matematikus, aki Berlinben is dolgozott, szintén fontos közvetítő a nyugati és az orosz kultúra képviselői között. Érdekes, hogy ezen az akadémián, de a moszkvai egyetemen sem oktattak teológiát. Az ortodox egyház még jó ideig saját maga gondoskodott pópái képzéséről. Az egyházi személyek képzése 1632-től Kijevben, illetve 1687-

[35] Grau, Conrad (1999): St. Petersburg. In: Demandt, Alexander, Hrsg. 1999, 229.

től Moszkvában történt, saját egyházi intézményekben. A szentpétervári akadémia valójában három részből állt: egy európai mintán alapuló karból, ahol sok külföldi professzor oktatott; volt még egy líceuma és egy egyetemi tanulásra előkészítő intézete. 1747-ben még mindig akadémiának nevezték, és még akkor sem a karok szerinti tagozódás jellemezte, hanem a régi és az újabb tudományok szerinti felosztás. A szentpétervári akadémia működésének legalább három következménye lett az orosz művelődési viszonyok alakulására.

1. Hatására az európai felvilágosodás eszmei beszivárogtak az országba.

2. Megszűnt vagy legalábbis oldódott Oroszország elzártsága. Ebben fontos szerepük volt az ekkor induló expedícióknak, ilyen Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685–1735) szibériai utazása 1720–1727 között. Az 1733-as Kamcsatka-expedíciót Gerhard F. Müller (1705–1783) és Johann G. Gmelin (1709–1748) vezeti.

3. Az akadémia egyetem hiánya miatt oktatási, képzési feladatokat is ellátott. Ez lényegében egy gimnázium és egy erre épülő magasabb szintű iskola működtetését jelenti.

Az első, nevében is az egyetem elnevezést használó orosz intézmény csak 1755-ben alakult meg **Moszkvában** a neves tudós, Mihail V. Lomonoszov (1711–1765) ösztönzésére, aki a cárnő, azaz Nagy Péter leánya, Erzsébet (1709–1761) kegyencét, Ivan Ivanovics Suvalovot (1727–1797) kéri fel közvetítésre. Mihail Lomonoszov – a moszkvai szláv–görög–latin akadémia egykori diákja – 1736-ban több társával együtt Christian Wolffnál van Marburgban, ahonnan 1739-ben Freiburgba megy. A polihisztor Lomonoszov otthonosan mozog a fizika, a kémia, a történelem, a művészetek, az irodalom és a nyelvek világában.

Ez az egyetem két líceumból állt: az egyik a nemesség, a másik a nem nemesi származásúak számára létesült. Tehát ez az egyetem valójában speciális teológiai, mezőgazdasági, művészeti és katonai szakfőiskolák együttese. Nem véletlen, hogy Diderot a Katalin cárnő kérésére írt egyetemtervezetében (1775) azt javasolta, hogy a tanulmányi rendszer ne csak a napi szükségletek kielégítését szolgálja. Ennek a megállapításnak a hátterében valószínűleg az állt, hogy a cárok elsősorban nem az akadémiai színvonal emelésére, hanem saját hivatalnokaik képzésére és az utánpótlás biztosítására törekedtek.

Az akadémiák között említést érdemel még a szentpétervári művészeti akadémia 1757-es alapítással, amely számos híressé vált művészt képzett az országnak. Nyelvművelés szempontjából pedig egyedülálló az 1783-ban alapított orosz nyelvi és irodalmi akadémia, amely hatkötetes szótárával és lexikográfiai műveivel vált elismertté.

Később ehhez hasonlóan alakult a **kazanyi** egyetem (alapítva 1804-ben) sorsa is. Ennek az egyetemnek filozófiai, jogi és orvosi kara is volt, ennek ellenére jó ideig nem lehetett itt tudományos fokozatot szerezni.

Az orosz egyetemtörténet olyan sajátosságokkal rendelkezik, amelyek indokolttá teszik az *orosz modell* felvázolását, melyben e szerint:

– A korai orosz kultúra és művelődés hagyományai kezdetben kevéssé vannak rendszerbe foglalva, nem is jelennek meg a nyugati mintához hasonlóan korai egyetemként, hanem megmaradnak a „studium generale" szintjén. A Nyugat kevéssé ismeri és alig recipiálja az orosz kultúra ezen lappangó hagyományait.
– Az orosz kulturális hagyomány nagy területi kiterjedtsége miatt sokszínű, és a sokféle népcsoport – az önmagában is igen változatos kaukázusitól az ázsiai népekig – miatt nagyon eltérő életviteli, művelődési hagyományokkal rendelkezik.
– Az egyház és az állam mereven szét van választva, saját utánpótlásáról az egyház maga gondoskodik.
– Az akadémiák az egyetemek előtt jönnek létre, a nyugati akadémiai mintát követve és jórészt nyugati tudósok közreműködésével. Nyugaton a kialakulás rendje pontosan fordított: előbb vannak az egyetemek, és jóval később alapítanak akadémiákat.
– Az orosz fejlődés sajátossága, hogy a reneszánsz és a humanista hatások, illetve a reformáció kevéssé vagy csak áttételesen érintik ezt a kultúrkört, a Nyugathoz való kapcsolódás a felvilágosodással válik erőteljesebbé.

5. DIÁKOK ÉS PROFESSZOROK VÁZLATOS ÉLETÚTJA A KITELJESEDETT HUMANIZMUS ÉS A REFORMÁCIÓ KEZDETÉNEK IDŐSZAKÁBÓL – SIMON GRYNAEUS ÉS KÖRNYEZETÉNEK PÉLDÁJÁN[36]

Simon Griner (később Grynaeus) a Hohenzollern-Sigmaringeni grófság egyik kis sváb falujában, Veringenben született, valamikor 1494 szeptembere és 1495 márciusa között.[37] Apja és édesanyja egyszerű parasztemberek. Ez egész életére hatóan meghatározta szemléletét, mert a gyakorlatiasság mindig fontos szempont maradt számára. Simonnak, a legkisebb fiúnak két bátyja és egy nővére volt. Az alapvető elemi ismereteket a helyi plébániai iskolában szerezte meg, ahonnan

[36] Blázy Árpád evangélikus lelkész monográfiaként kiadott doktori értekezése alapján: Simon Griner (Grynaeus) és Buda (1521–1523). Károli Egyetemi Kiadó, 2010.
[37] Ahogy ez a legújabb róla szóló életrajzban – Blázy Árpád munkájában – igazi történészi oknyomozással meghatározásra került.

további tanulmányok végzésére a jó hírű pforzheimi latin iskolába került. Ugyanitt diákoskodott a nála két és fél évvel fiatalabb Melanchthon, továbbá Bern városának későbbi reformátora, Berhtold Haller (1492–1536) és Martin Bucer (1491–1551).

Innen Griner a bécsi egyetemre megy, ahová 1511. október 13-án iratkozik be. Tanárai között ott vannak a Conrad Celtis által alapított Dunai Tudós Társaság tagjai: a humanista orvos és diplomata Johannes Cuspianus[38] (1473–1529), a császár udvari orvosa, a matematikus és csillagász Georgius Collimitius (1482–1535) és Joachim Vadianus[39] (1484–1551).

A magiszteri fokozat megszerzése után – 1514–1515 körül Griner – Zürichet érintve –Bázelbe megy, ahol találkozik Ulrich Zwinglivel és a bázeli könyvkiadóval, Beatus Rhenanusszal.

1521–1523 között Griner Budán tartózkodik, mégpedig a Boldogasszony-templomhoz tartozó városi plébániai iskola rektoraként. Tevékenységének a részleteiről csak annyit lehet tudni, hogy diákjainak pedagógiai célzatú iskoladrámákat írt a farsangi mulatságra, amelyeket aztán Bécsben meg is jelentetett, továbbá utalások vannak arra is, hogy konfliktusba keveredhetett a közelben levő, ugyancsak iskolát működtető dominikánusokkal.[40] Budára kerülésének oka találgatás tárgya, ez lehetett a humanista környezet, elsősorban a Corvina-könyvtár iránti vonzalom és a szolid anyagi önállósodást lehetővé tevő iskolamesteri állás, de beleszólhatott ebbe a Bécsben 1521-ben kitört pestis előli menekülés szándéka is.

1523. április 17-én Griner már a wittenbergi egyetemre iratkozik be. Egy ekkoriban keletkezett – Melanchthontól származó ajánlás – már Grineusként említi, később pedig élete végéig a Grynaeus nevet használja. A névhasználat tekintetében Griner csatlakozott a kor antikizáló gyakorlatához. Ennek egyik egyszerű megoldása a névhez csatolt „-us" végződés, de még gyakoribb a név görögre vagy latinra történő átfordítása, ilyen a már említett Melanchthon név keletkezése „Schwarzerd"-ből, a Hausscheinből Oekolampad lesz, von Wattból Vadianaus, Herzből Cordatus, Hofferből Speratus, Zsámbokiból – Sambucus.[41]

1524-ben Grynaeus meghívást kap a heidelbergi egyetemre, ahol görög nyelvet oktat. Ugyanebben az évben meg is nősül, felesége Magdalena Spilensis. Még ebben az évben különleges megbízatást kap, egy tanártársával együtt az egyetem küldötteként el kell menniük Brettenbe, Melanchthon szülővárosába, és ott át kell adniuk neki egy aranyfedeles ezüstserleget, mintegy kiengesztelésül a heidelbergi egyetem részéről azért, mert 1512-ben nem engedték neki – kora és gyerekes külseje miatt – letenni a magiszteri vizsgát. Melanchthon ezért kényszerűségből

[38] Cuspianus 27 évesen, Celtis utódaként a bécsi egyetem rektora, és I. Miksa diplomatájaként mintegy huszonnégyszer jár küldetésben a budai udvarnál.

[39] Vadianus 1512-től a bécsi egyetemen poétikát oktat, és 1516–1517-ben, 32 évesen ő az egyetem rektora.

[40] Blázy Árpád, 2010, 47.

[41] A példák Blázy Árpád (2010) könyvéből valók (129.)

átment a tübingeni egyetemre, ahol 1514-ben meg is szerezte a magiszteri fokozatot.

Grynaeus 1526-tól a görög nyelv mellett matematikát és latin nyelvet is oktat Heidelbergben, ez utóbbi tanításáról egy év múlva egészségi okokra hivatkozva lemond. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy 1527-ben a lorschi bencés monostorban kutatva, Grynaeus talált egy 6. századból származó pergamenkódexet, amely Livius 145 kötetes opuszának, az *Ab urbe condita* című művének öt, addig még ismeretlen kötetét tartalmazta. A megtalált kötetek lehetővé tették a teljes Liviusmű kiadását, igaz csak 1531-ben, de ez tudós körökben hamarosan ismertté és híressé tette Grynaeust.

A Grynaeussal kapcsolatos írások említik a bambergi származású Camerariust – Melanchthon és Grynaeus legkedvesebb tanítványát –, a pedagógiatörténet egyik jeles alakját, aki az Erasmus utáni időszak legjelentősebb filológusa. Camerarius lipcsei és erfurti tanulmányokat követően 1521 szeptemberében iratkozik be a wittenbergi egyetemre, és itt ismerkedik meg Grynaeussal, akivel életre szóló barátságot kötnek, amit levelezésük tanúsít. Grynaeus két alkalommal őt ajánlja utódjának, először 1529-ben Heidelbergbe, miután ő Bázelbe távozott, és másodszor a tübingeni egyetemre 1536-ban. Camerarius egyébként 1526-tól Nürnbergben nyelvtanár és a tübingeni meghívásnak is készséggel tesz eleget. A heidelbergi meghívást Grynaeus másik tanítványa, Johannes Sinapius (kb. 1505–1561) fogadja el.[42]

1529 tavaszán Grynaeus az egyetem küldötteként részt vesz a speyeri birodalmi gyűlésen, és még ugyanebben az évben meghívják a bázeli egyetemre a görög nyelv professzorának, de oktat Freiburgban is. Ekkoriban – Bázel hatására – kezd intenzívebben foglalkozni kiadói tevékenységgel, és aztán élete végéig mintegy 30 művet rendez sajtó alá.

A tevékenységváltás indoka olvasható egy 1529. április 1-jén keltezett, Oekolampadnak írott levelében:

> „Abba az életkorba kerültem, amikor a tanítás kezd már teher lenni. Úgy tűnik, megvan a maga ideje az előadói tevékenységnek, addig tudniillik, amíg a magamutogatás és a küzdés heve töretlen. Ezen élethatár túlsó oldalán az ember inkább a konkrét s a lényeget érintő munkálkodást kedveli, és tudásának egyre mélyebbé válása jelent számára vigasztalást. Betöltöttem harmincnegyedig életévemet, s egyre inkább felvetődik bennem, hogy szerencsétlen volnék, ha ezután is játszadozásokban merülne ki a tevékenységem, ámbár meglehet, hogy komolynak tűnő fáradozásunk sem egyéb, mint játék csupán."[43]

[42] Hautz, Johann Friedrich (1862–1864): *Geschichte der Universität Heidelberg 1-2.* Mannheim. 376.
[43] Idézve in: Blázy Árpád, 2010, 97.

1531-ben különleges lehetősége lesz és Johannes Bebel kiadóval közösen tanulmányútra indulnak Angliába kiadatlan és ismeretlen kéziratok utáni kutatás szándékával, Erasmus ajánlásával ellátva. Megbecsültségükre jellemző, hogy még maga VIII. Henrik is fogadja őket, de találkoznak olyan ismert angol humanistákkal, mint Morus Tamás, Polydore Vergil, Reginald Pole és Thomas Cranmer. Az oxfordi Corpus Christi College akkori vezetője – John Claymond – támogatásával sikerül több értékes kézirathoz jutniuk a könyvtárban, amelyeket aztán Bázelben sikeresen kiadnak. Angliában Grynaeus megbízást kap arra, hogy összegyűjtse neves teológusok (Luther, Melanchthon, Zwingli, Bucer, Oekolampad) véleményét VIII. Henrik válásáról, amit sikeresen teljesít.

A sikeres nyelvész Grynaeus humanistákra jellemző sokoldalú érdeklődése is megnyilvánul, több alkalommal kifejezi, hogy szívesen felhagyna a nyelvek oktatásával, inkább orvostannal szeretne foglalkozni, ennek érdekében már alaposan belemerült Arisztotelész természettudományos műveinek tanulmányozásába, és megvásárolta Galénosz összes könyvét. Érdeklődése kiterjed még a földrajzra, amit bizonyára befolyásolt az Újvilág nem sokkal korábbi (1492) Kolumbusz általi felfedezése.

Grynaeus egyre aktívabban vesz részt a teológiai vitákban, az első bázeli hitvallás előkészítői között van, vitát folytat az Úrvacsoráról, hitvitán vesz részt Tübingenben. Közben 1534–1535-ben szerepet vállal a tübingeni egyetem megreformálásában.

Közben egyre több tanítványa fejt ki önálló tevékenységet, közülük a legismertebb Milichius, akinek a gondozásában Wittenbergben megjelenik Georg von Peuerbach népszerű tankönyve, a *Theorice novae Planetarum*.

1535-ben Grynaeus barátságot köt a Bázelba menekült Kálvinnal, ahol egy évre rá a zsinaton megfogalmazzák az első helvét hitvallást.

Az 1536-os év tragédiákkal telített: meghal Grynaeus édesanyja és gyermektelen felesége – és ekkor hunyt el Erasmus is.

Grynaeus kiteljesedő teológiai érdeklődése meghozza gyümölcsét, kinevezik a bázeli egyetem Újtestamentumot előadó professzorává, és 1537–1538-ban az artista fakultás dékáni tisztségét is ellátja. Kálvinnal való barátsága annak 1538-as, újbóli Bázelbe érkezésével tovább erősödik.

1538-ban Grynaeus újranősül, második felesége Katharina Lombard. Igen érdekes, hogy az esküvő kapcsán teológiai disputát terveznek, ami végül elmarad, de egy évre rá megszületik Grynaeus első és egyetlen gyermeke, Samuel. Az 1538-as és az 1539-es év még arról is nevezetes, hogy konfliktushelyzet alakul ki Bázel lelkészei, az egyetem és a város önkormányzata között, amiben Grynaeusnak is szerepe van.

1540-ben Strassburgban, Grynaeusnak címzett előszóval megjelenik Kálvin híres Róma-kommentárja, egy évre rá vallási tárgyalások kezdődnek Wormsban többek között Grynaeus, Kálvin, Bucer, Capito és Sturm részvételével.

1541. május elsején Grynaeust megválasztják a bázeli egyetem rektorának, de ezt a tisztséget nem viselheti sokáig, mert 1541. augusztus 1-jén a Bázelban pusztító pestisjárvány áldozatául esik.

Grynaeus és Vadianus életük végéig jó barátok maradtak, és humanista szokás szerint szorgalmasan leveleztek egymással. Egy részlet ebből a levelezésből jellegzetes utalás a humanista gondolkodásra – és ez talán Grynaeus életének vezérelve is:

> „Tanítómesterem, Vadianus, én bizony teljes mértékben egyetértek veled abban, hogy az igazság mellett ki kell állni, fáradozni kell érte, mindent oda kell dobni, s mindent meg kell kísérelni érte, sőt még abban is egyetértünk, hogy: az igazságot a szépítésnek semmiféle formájával sem szabad elleplezni, hogy nyíltan harcolhassunk érte, amennyire az ügy megköveteli."[44]

Az életút ismertetéséből és elemzéséből a humanizmus és a reformáció közti időszakra vonatkozóan a következő jellegzetességek tárulnak fel:

- A magasabb szintű tanulmányokra a szerényebb körülmények között élőknek is lehetőségük van, ha tehetségesek, és támogatóra találnak.
- A tanulás befejezése ritkán lehetséges egy intézményben, a peregrináció egyik egyetemről a másikra gyakori.
- A nyelvi műveltség – értve alatta a latint, a görögöt és esetenként a hébert – minden tudás nyitja.
- Teológiai problémákkal szinte mindenki találkozik valamilyen szinten, és ezekben állásfoglalásra kényszerül, ami hatással van további életútjára.
- A tanárok, tanítványok közötti fő kommunikációs csatorna a levelezés, ami sok esetben kutathatóan megmaradt az utókor számára.
- Akik időben felismerték a könyvnyomtatás jelentőségét, jövedelemhez és tartós hírnévhez jutottak, mert kiadványaik vezetnek el a forrásokhoz.
- A mester–tanítvány kapcsolat ekkoriban is fontos, különösen a későbbi elhelyezkedés, az állásajánlatok szempontjából.

[44] Részlet Grynaeusnak Vadianushoz írt, 1532. augusztus 21-én kelt leveléből. Közli Blázy Árpád, 2010, 106.

XI. AZ EGYETEMI KULTÚRA ALAKULÁSA A KORA ÚJKORBAN

A kora újkori egyetemi kultúra átalakulásának legfontosabb tünete a funkcióváltozás, ennek megnyilvánulása az a tény, hogy a legtöbb országban azt várták el az egyetemektől, hogy az állam érdekében hasznosan tevékenykedő hivatalnokokat és klerikusokat képezzenek. Az egyik első lépés ennek megvalósításhoz a professzori kar átalakítása, amennyiben most már nem a diákoktól beszedett tandíj lesz a professzorok megélhetésének alapja. Ezt a korábbi rendet váltja fel a kinevezett és előre meghatározott jövedelemmel rendelkező, az oktatást hivatásának tekintő professzori kar. Az új helyzet megszakítja a középkori magiszterek és a diákok közötti kölcsönös függőséget, átláthatóbbá és szabályozhatóbbá teszi a belső egyetemi életet, ez a lépés valójában a professzionalizáció kezdete. Ennek természetes következménye, hogy a professzorok és a diákok közötti távolság nő, amennyiben egyre inkább a professzori testület lesz az egyetemi élet alakítója, a két csoport közötti távolságot pedig egyre inkább a ritualizált viselkedési formák, szokások töltik ki. Az egyetemi kultúra alakulását – számos más tényező mellett – jelentősen befolyásolta egy további állandósult történés az egyetemek életében, ez a karok közötti vetélkedés. A középkorban többé-kevésbé rendezett a hierarchia, az artista fakultás előkészítő jellege általánosan elismert, a teológia dominanciája pedig csak a középkor vége felé kérdőjeleződik meg. A kora újkorban viszont egyértelműen a jogi karok válnak meghatározóvá, és ezek egyértelműen az elitképzés kitüntetett területeivé válnak.

A professzionalizáció a diákok számára azzal a következménnyel járt, hogy szigorúbban szabályozták az időkereteket, a vizsgák rendjét, és a tantárgyi követelményekben is erőteljesebben érvényesültek a gyakorlatias szempontok. A korábbi 10-15 évig tartó tanulmányi időszak (amelynek részeként a diák már oktathatott is) 5-8 évre rövidült. Néhány példa a tanulmányi időre vonatkozóan: Oxfordban 1536-ban 7 év alatt lehetett megszerezni a magister artium fokozatot, ezután 3 év alatt lehetett a diák jogász vagy orvosdoktor, a teológiai doktorátushoz pedig további 7 évre volt szükség. Tübingenben nagyjából ugyanebben az

időben a magister artium fokozat után a teológiai doktorátust 10, a jogit 6-8 és az orvosit 5 év alatt lehetett megszerezni.[1]

A diákok mobilitása is csökkent, ennek hátterében vallási okok, nyelvi problémák és némelyik uralkodó külföldi tanulmányokra vonatkozó tilalma húzódik meg.

Az egyetemnek továbbra is három fő modellje ismeretes:

A párizsi modellt követők – amelyekhez többé-kevésbé zárt internátusok, konviktusok tartoztak. Ezt a modellt követték Angliában, Franciaországban és Spanyolországban.

A bolognai modellt követők – itt az egyetemi élet kevésbé szabályozott, a diákok sokszor magánházaknál laktak. Ezt a modellt követik Olaszországban, Németországban, valamint Észak- és Kelet-Európában

A vegyes modell, ahol az előző kettő jellegzetességei átfedik egymást – ilyenek például a jezsuita kollégiumok.

Az egyetemhez tartozás a középkorhoz hasonlóan több szempontból fontos. Ebből a leglényegesebb a privilégiumokhoz való hozzájutás. Ez egyéként kiterjedt a kisegítő személyzetre, úgymint a gyógyszerészekre, a könyvárusokra stb. is, akik ebből adódóan jelentős előnyt élveztek a városi polgárokkal szemben. A privilégiumok tekintetében jelentős különbségek voltak az egyetemek és az egyetemi városok között, sokszor a diákok és a professzorok egyetem-választását kifejezetten e kedvezmények rendszere befolyásolta. A juttatások állhattak adó- és vámkedvezményből, a jövedéki adó alóli mentességből – ami olcsóbbá tette az élelmezést. A kedvezményeknek köszönhetően gyakori, hogy a szociális hierarchiában éppen emiatt különálló csoportnak tekintik az egyetemi polgárokat. A kedvezményezettek kitüntetett csoportjához tartoztak a licenciátusi, baccalaureatusi vagy doktori vizsgával rendelkezők. Számukra a graduálás olyan presztízsnövelő tényező, ami a nemességgel egyenlővé tette őket, ennek megfelelő helyet kaptak a körmenetekben és a fogadásokon – és ha akartak, fegyvert is viselhettek.

A 17–18. századi protestáns egyetemek sajátos helyzetben voltak ekkoriban, mert itt fokozattan érvényesültek a gazdasági szempontok és a merkantalista gondolkodás. Ez abban nyilvánult meg, hogy az oktatást a regionális kereslet igényei szerint alakították, ám közben figyeltek a konkurens regionális intézmények kínálatára is. Tehát a protestáns intézmények némelyike – így főleg a német iskolák – rendelkeztek olyan dinamizáló tényezőkkel, amelyek feszegették az oktatás meg-megmerevedő kereteit. Mindez fontos megkülönböztető sajátosság a katolikus intézményekhez képest, amelyeknél az esetek többségében felülről rendelték el a változtatásokat.[2]

[1] Frijhoff, Willem, 1996, 290.

[2] Rashe, Ulrich, 2009, 215.

1. Az egyetem szervezeti formájának változása a kora újkorban

Első megközelítésben úgy tűnhet, hogy 1500 és 1800 között nem következtek be lényeges szervezeti változások az egyetemek életében, az akadémiai szokások és a hatalmi jelvények a régiek maradtak, bár a megváltozott társadalmi körülmények miatt a nációk elvesztették korábbi fontosságukat, és a kollégiumok is új funkciót kaptak. Némelyik egyetem erőfeszítéseket tett a tudományos vívmányok tantervbeli megjelenítésére, ennek hatására átalakult az infrastruktúra: új tanszékeket alapítottak, anatómiai előadókat rendeztek be, laboratóriumokat, csillagvizsgálókat és botanikus kerteket létesítettek. A könyvtár minden egyetem nélkülözhetetlen része lett.[3]

Az 1500-as években még többé-kevésbé tartják magukat a klasszikus négy- vagy ötkarú, professzorok által uralt magiszter-egyetemek. Akkor tekinthető ötkarúnak egy egyetem, ha külön fakultáson oktatják a római és a kánonjogot. Vannak még a bolognai minta alapján szervezett diákegyetemek, és megjelenik a magiszter- és diákegyetemek keveréke, ilyenek a salamancai és montpellier-i alaptípusból alakultak ki. Az észak-itáliai és a dél-francia studia generaliákban továbbra is megmaradt a nációk szerinti tagozódás.

A reformációt követően a hatóságok igyekeztek megnövelni egyetemi befolyásukat azáltal, hogy kontrollálni akarták a diákokat, ennek következményeként arra törekedtek, hogy leépítsék a diákok közösségi szerveződéseit. Ezért a 17. századi diákegyetemek lényegében alig-alig különböznek az észak-európai magiszter-egyetemektől. Az újabb 16. és 18. századi spanyol és ausztriai egyetemalapítások ezt a kevert modellt mutatják.

A klasszikus modellt követő – általában négykarú – egyetemeken minden tárgyat oktattak, igaz, nem mindig folyamatosan. Az orvosi karokon sokszor előfordult, hogy hiányzott egy-egy tantárgyat előadó professzor. Néha sajátos kombinációk keletkeztek, például akkor, amikor az ars fakultás és az orvosképzés egy kari szervezetbe került. A vezető szerep a jogi egyetemeké maradt, egyrészt azért, mert professzoraik magas társadalmi pozícióba kerültek; másrészt diákjaik többnyire előkelő származásúak. A teológiai karokat a középkorban a koldulórendek uralták, az újkorban pedig átvette ezt a szerepet a jezsuita rend. A teológiai kar több egyetemen olyan sajátos szervezetté változott, amelyik egyesítette a papi szemináriumot és a teológiai képzést. A legnagyobb változás azonban az ars fakultáson történt, miután az alapfokú és az ezt követő tanulmányokra külön iskolák jöttek létre, a grammatika oktatása átkerült a latin iskolákba, így ezen a karon már

[3] Ridder-Symoens, Hilde, 1996a, 139.

a teljes filozófiai képzésre koncentrálhattak. Ezzel párhuzamosan kiépült Franciaországban a collège-ek rendszere, 1789-ben már 33 ilyen létezett, ebből 10 Párizsban. Ezekben az intézményekben természettudományos tárgyakat és a társadalomtudományok alapjait oktatták, így valahol a középiskola és a filozófiai kar között helyezhetők el. Néhány ilyen – három nyelvet, latint, görögöt és hébert oktató, valamint matematikát tanító kollégium – működött Löwenben, Alcalában és Párizsban. Ezek erős konkurenciát jelentettek az egyetemnek, ezért sokszor keletkeztek közöttük konfliktusok. Azokban a városokban, ahol jól működő kollégiumok voltak, ott az ars fakultáson a filozófiát oktatták, és a vizsgáztatásban, illetve a graduálás lehetővé tételével váltak ezek az intézmények nélkülözhetetlenné. Ilyen jellegű ars fakultások jöttek létre még Németalföld déli részén Löwenben és Douai-ban. A löweni egyetem 1425-ben alapított ars fakultásán a 15. század közepétől négy – „liliom", „vár", „sólyom" és „sertés" elnevezésű – kollégiumként említett szervezeti formában oktattak. A karon nyilvános előadásokat tartottak, vizsgáztattak, és a jezsuita gyakorlatot követve versenyeztették a kollégiumokat.

Angliában már a 14. század óta ismertek a latin iskolák és az egyetemi kollégiumok kombinációjából álló intézmények, ilyen Oxfordban a New College és a Winchester College együttese, Cambridge-ben a King's College és az Eton College. Az itteni szervezet abban tért el a francia modelltől, hogy a grammatika oktatása nem szerepelt az egyetemi szisztémában. Ennek ellenére a college-ok rendszere tartós szervezeti formává vált Angliában. Korábban a college-ok Oxfordban és Cambridge-ben is viszonylag kis intézményekként léteztek, lényegében a graduált nevelők elhelyezésére szolgáltak (fellows). A doktorjelöltek az ún. hallsokban (diákszállásokon) vagy magánházaknál laktak. Erzsébet királynő (1558–1608) uralkodásától kezdve a doktorjelölteknek előírták, hogy college-ban lakjanak, és hogy teljes oktatásuk itt történjék. Tekintve, hogy a college-ok csak az ars fakultás diákjainak igényeit elégítették ki, a magasabb rendű karok diákjainak elhelyezésére még szükség volt a régi (hall, hospitia, bursa elnevezésű) diákszállásokra. Ez főleg a protestáns területeken okozott gondot, ahol felszámolták a kolostorokat, és hiányzott a javadalmaik által nyújtott, a szegény diákok tanulását segítő szociális támogatás. Több egyetem úgy reagált erre, hogy bizonyos kedvezményeket adott: közös lakásokat béreltek, ingyenes étkezést biztosítottak. Néhány helyen, így például Uppsalában a diákok az elhagyott kolostorokban „kommunákba" szerveződtek. Ezek belső viszonyairól viszonylag keveset lehet tudni, a megmaradt dokumentumok általában csak a vitákról, konfliktusokról tudósítanak.[4]

[4] Uo. 142.

Hasonló körülmények alakultak ki Németalföld északi részén, az itteni kollégiumok csak az oktatásra rendezkedtek be, szálláslehetőséget kis számban csak a támogatásra szoruló néhány teológusnak nyújtottak.

Új intézményekként jelentek meg a 17. században a világiak, többnyire uralkodók által alapított ***lovagi akadémiák,*** amelyek az oktatást, a nevelést és a szállást együtt biztosítják. Ezzel a katolikus országokban egy új tendencia vette kezdetét, mégpedig a nemesség fiainak internátusi nevelése. Ennek egyik megnyilvánulási formája a fiatalok elzárása a világ elől, azzal a szándékkal, hogy megóvják őket a külvilág káros hatásától. A kollégium magas falai, a zárt ajtók és a jól őrzött bejáratok mind-mind azt a szándékot jelzik, hogy az egyetem mindent megtesz azért, hogy diákjai fegyelmezett polgárokká váljanak. 1625-ben Löwenben már 41 ilyen kollégium működik, Douai egyeteme pedig nem más, mint ilyen internátusok összessége: a 25 kollégium és szeminárium mellett még összesen 35 egyházi internátus tartozik az itteni egyetemhez.

Az ellenreformáció hatására további változások történtek az érintett országok kollégium típusú intézményeiben. Számos itáliai kollégiumban továbbra is megmaradt a nációk szerinti szerveződés, a nációk ugyanis egyfajta pszichés védőfunkciót töltöttek be, de korábbi önkormányzati lehetőségeiket, így például a rektorválasztás jogát már végérvényesen elvesztették. A nációk elsorvadása viszonylag lassú folyamat, ennek vannak leszálló és felívelő stációi. V. Károly császár 1530-as megkoronázásakor történetesen jelentős privilégiumokkal látta el Bolognában a német nációt, amit a pápa is megerősített. Ezzel magyarázható az a tény, hogy a német náció a többieknél tovább aktív maradt.

Párizsban a százéves háború, az egyházszakadás és az ars fakultás átalakulása vezetett a nációk szerepének csökkenéséhez. 1619-ben XIII. Lajos az egész királyságban beszüntette a nációk szerinti egyetemi szerveződési formát.

Korábban Orléans-ban a nációk is részt vettek a rektorválasztásban, de 1538 után a korábbi tíz nációból már csak négy – a francia, a pikardiai, a normann és a német – maradt meg, ezek is erősen leszűkített lehetőségek között. Számos egyetemen – Aix, Angers, Poitiers, Valencia – csak a jogi karokon maradtak fenn a nációk.

Sajátos helyzet jött létre Bécsben a nációkkal kapcsolatban: a 16. század elején a diákok már semmiféle érdeklődést sem mutattak a nációk iránt, viszont kötelező volt számukra nációt választani. Az 1739. évi beiratkozáskor a rektor nemzeti hovatartozásuktól teljesen függetlenül, egyszerűen mechanikusan besorolta az egyetemre jelentkezőket valamelyik nációba.[5]

Lipcsében 1620-ig sorolták be a diákokat nációkba. A legtovább a német diákok által igen kedvelt Páduában maradt fenn a nációk szerinti szerveződés, de

[5] Kaufmann, Georg, 1896, 64.

ennek praktikus okai voltak, ugyanis itt a nációk fontos kisegítő szerepet vállaltak magukra, így például rajtuk keresztül lehetett pénz- és útlevélügyeket intézni, továbbá felvállalták az otthoniakkal való kapcsolattartás megszervezését. Néhány egyetemen a 19. századig léteztek nációk, így például Löwenben még részt vehettek a nációk a dékán megválasztásában, a skót egyetemeken a rektorválasztásban hallatták a hangjukat, Lipcsében pedig beleszólhattak a professzorok kiválasztásába.

A nációk történetéhez még szervesen hozzátartozik a közöttük és a bennük kialakult sokféle súrlódás vizsgálata. A skótok és az angolok, a németek és a hollandok, a lengyelek és a hollandok közötti összeütközésekről vannak szórványos adatok.[6] A nemzetállamok 16. századi létrejöttével ezek a konfliktusok még élesebben jelentkeztek. Ezeknek a kutatása leginkább az egyetemi bíróságok jegyzőkönyvei alapján lehetséges, de ez értelemszerűen egyoldalúan mutatja a korabeli körülményeket. A nációkból nőttek ki a különböző diákklubok, ilyenek Páduában, Löwenben működtek, másutt bursák, diákszövetségek alakultak meg. Ezek általában sok gondot okoztak az egyetemek vezetésének, közülük a leghírhedtebbek a holland groningeniek voltak. A német diákszövetség jelenti a bursa-rendszer fénykorát, de ennek az ideje majd csak a 19. században jön el.

A kora újkori egyetemi statútumok szerkezete és tartalma is változott, ezek a középkoriaknál sokkal részletesebbek. A statútumok tartalmának változtatását általában az uralkodó személyének megváltozásával szokták összekapcsolni. Némelyik uralkodónak igénye támadt arra, hogy hatalomra kerülésekor átvizsgáltassa az egyetemek működését, ilyen Maximilian von Bayer herceg rendelkezése 1598-ban az ingolstadti egyetem felülvizsgálatának elrendeléséről vagy Albrecht herceg és Izabella hercegnő inspekciója 1607-ben Löwenben. Ismert még ebből az időszakból Cambridge 1570-es, John Whitgift nevéhez fűződő statútuma. Ez a latin és angol nyelven írt alapszabály – amelyik mintaként szolgált Oxford és Dublin számára – különálló lapokból állt, és a legapróbb részletekig, beleértve ebbe a professzori öltözetet is, rögzítette és előírta az egyetem szervezeti felépítését. Ez a szabályzat a 19. századig érvényben maradt.[7]

A középkori egyetemi privilégiumok, azaz a döntési jog saját belső ügyeikben, az önkormányzatról, a saját statútumról, döntés az egyetemi felvételről, az oktatás és a vezetőválasztás szabadsága, adómentesség, felmentés a katonai szolgálat és a katonaság bekvártélyozása alól – ezek a döntési lehetőségek a kora újkorban nagyjából továbbra is megmaradtak. Előfordulnak különleges kiegészítő szabályok, amelyek például a városi élelmiszerárak ellenőrzéséről, az országgyűlési

[6] Ridder-Symoens, Hilde, 1996a, 146.
[7] Uo. 148.

és a zsinati részvételről, a városi tanácsokba delegált képviseletről rendelkeznek. A 16. századtól új privilégium a nyomdai monopólium, a jogosultság a köteles példányokra, a cenzúra jogának gyakorlása és a nemességnek engedélyezett ruhák viselete. A privilégiumok érvényesítése nem zökkenőmentes, válságok, politikai bonyodalmak idején érthető okból beszűkülnek a lehetőségek.

Az egyetemi szervezeti forma legfelső szintjén a közgyűlés (consilium generale) állt, ennek a hatáskörébe tartozott a jogi és az adminisztratív irányítás, szükség esetén bizottságokat kérhetett fel, bizonyos feladatokat delegálhatott, és tisztségviselőket – könyvtárost, levéltárost, könyvelőt, nyomdászt – bízhatott meg. Összetétele egyetemenként eltért: a magiszter-egyetemeken kezdetben minden professzor a közgyűlés tagja. A német és a svéd egyetemeken, ahol konzisztórium a közgyűlés elnevezése, csak a rendes professzorok a tagjai. Oxfordban és Cambridge-ben minden master és doktor az ún. Great Congregation tagja, de ennek két kamarája van, az egyik az előadásokat tartó magisztereké, a másik a disputákat vezető oktatóké. Azokon az egyetemeken, ahol még fennmaradtak a nációk, mint Poitiers és Orléans esetében, ott a dékánok, a nációk prokurátorai és a tantestület tagjai alkották a közgyűlést. Előfordultak kevert szervezeti formák, ahol diákok is tagjai voltak a legmagasabb szintű testületnek, ilyen Salamanca. Bolognában, Páduában és Cataniában, tehát a hagyományos diákegyetemeken működött viszont csak diákokból, azaz a nációk vezetőiből álló, consiliarii elnevezésű testület.

A folyó ügyek intézése az ún. kisebb szenátusra tartozott, ennek az összetétele a közgyűlésnél is változatosabb. Általában a rektor, a dékánok és karonként néhány professzor a tagjai. Oxfordban és Cambridge-ben – ahol minden magiszter és doktor a közgyűlés tagja – főleg az ars fakultás fiatal doktorai okoztak állandó problémát újítási törekvéseikkel, ezért a végrehajtó hatalom fokozatosan a helyettes kancellár és a kollégiumok vezetőinek a kezébe ment át. Cambridge-ben a helyettes kancellár, a kollégiumok vezetői, a prokurátorok és néhány professzor hetente megbeszélésre gyűlt össze (Hebdomadal Council), lényegében ez volt az egyetem operatív vezető testülete.

Salamancában a claustro elnevezésű testület a rektorból és 8 fő, legalább 21 éves és különböző püspökségekből származó klerikusból állt. Ez a testület választotta a rektort, a tanszékvezetőket, a szenátorokat, a pénztárost, a jogi ügyletek vitelére a szindikust, a pedellust és a könyvtárost. A vezetésben részt vett még a 10 tanszékvezetőből és 10 nemesből álló testület.

Bolognában és Hollandiában hasonló felépítésű testületek alakultak, azzal az eltéréssel, hogy itt kívülállók, városi küldöttek, kurátorok is a testület tagjai lehettek.

A reformáció után a külső hatóságok egyre jobban bele kívántak szólni az egyetemi ügyekbe, s ez nemcsak a rektor személyét és a testületek tagjainak

összetételét érintette, hanem a professzorok kinevezését, sőt a tantárgyak és a tanítás rendjét is befolyásolni kívánták.

A karoknak is megvolt az önálló irányítási rendszerük consilia facultatis elnevezéssel, ennek elnöke a kar professzorai közül választott dékán, akit titkár és pénztáros segített a munkájában. A fakultások önállóan, saját hatáskörben hívták meg a professzorokat, meghatározták az oktatás rendjét, és doktori fokozatot adhattak. Autonómiájuk nagyrészt attól függött, hogy az egyetem fenntartója milyen beleszólási jogosultságot tartott fenn magának. A 16. századtól a fakultások irányításában is érvényesültek a centralizációs törekvések. Franciaországban például háromféle kari szerveződés ismert: 1. a párizsi egyetemen a magiszterek és a diákok nációkba szerveződnek és így vesznek részt a kari életben; 2. van, ahol minden doktor részt vesz a kari vezetésben, ilyen az orvosi kar Párizsban; és 3. csak néhány professzor vesz részt az irányításban, ilyen Montpellier esete. A 17–18. században királyi akaratból ezé az utóbbi típusé lett a vezető szerep.

A fakultások helyenként különleges megbízásokat kaptak. Németországban a jogi karoktól sokszor kértek szakvéleményt, gyakran hívták konzíliumra a professzorokat. Franciaországban a jogászok tanácsot adtak az alsóbb rendű bíróságoknak, a teológiai kar ügyelt a vallásos előírások betartására, az orvosi karok professzorai pedig ellenőrizték a városi orvosok kinevezését.

A rektort általában a rendes professzorok közül választották egyéves időtartamra. Maga a választás sokszor formális, hiszen a professzorok turnusszerűen nagyjából beosztották egymás között, ki mikor következik. A német egyetemeken – Köln kivételével – rektornak főrangú nemesembert kértek fel, az sem volt gond, ha még diákkorú volt, ilyenkor a turnusszerűen soros professzor prorektorként vitte az egyetemi ügyeket. Ettől a megoldástól azt remélték, hogy a főúr társadalmi elismertsége és kapcsolatai előnyösek lesznek az egyetem számára.

A diák-rektorok ideje a 16. században szépen fokozatosan lejárt. Bolognában a két diák-rektorból addigra már csak egy maradt, 1604-ben aztán diákjelölt hiányában a német náció priorját tették meg rektornak, de helyette valójában a prorektor vezette az egyetemet. Páduában Mária Terézia 1771. évi reformja nyomán diákok választották a rektort, de a professzori karból.

Angliában a kontinensi gyakorlathoz sokban hasonlóan helyettes rektor irányította az egyetemet, őt kezdetben a tutorok, később a college-ok köréből választották.

A kollégium rendszerű egyetemeken némiképp más helyzet alakult ki, ott sok múlott azon, hogy milyen tekintélyes volt egy-egy kollégium. Alcalában és Dublinban egyesítették a két vezetői funkciót. Más megoldásként kulcspozíciót kapott

a kollégium vezetője, Aberdeenben a szó szoros értelmében is a kollégium vezetője birtokolta az egyetem (kincses)ládájának három kulcsa közül az egyiket.[8]

A rektor vagy a helyette fellépő kancellár feladatai igen sokrétűek: képviseli az egyetemet, koordinálja az oktatási tevékenységet, elnököl a szenátusban és a bizottságokban, vezeti az egyetemi bíróságot, felelős a tanulmányokért és az egyetem rendjéért, vezeti a doktori eljárást. Hivatalának átadásakor utódja megkapja a pecsétet, az anyakönyveket és a pénztárt a pontos leltárral. A rektorság a városi hierarchiában igen magas posztnak számított, és ennek megfelelő megbecsülés járt érte.

A rektort titkár, jegyző, írnok és pedellus segítette munkájában. A beosztott hivatalnokoknak is baccalaureatusi vagy magiszteri végzettséggel kellett rendelkezniük. A marburgi egyetem 1570. évi statútuma szerint mindkét pedellus magiszteri képzettséggel bírt. A diák-egyetemeken ezeket a tisztségeket nem diákok, hanem városi polgárok töltötték be. Egy középkori megbízás – a küldöncé (nuntius) – a 16 században a levelezés és a pénzforgalom megszervezése miatt megszűnt.

Oxfordban és Cambridge-ben az egy- vagy kétéves időtartamra megválasztott prokurátorok szervezték a disputákat, a vizsgákat, a nyilvános ünnepségeket, és ők ellenőrizték a városi piac árait, felügyeltek a diákok közötti rendre, az egyetemi gyűlésen vétójoggal élhettek.

Az egyetem további fontos tisztségviselője a gondnok-pénztáros (oeconomus). A feladat sokrétűségét bizonyítja e tisztség kilencféle latin elnevezése. A gondnok segítője a bevételeket kezelő taxator. Salamanca egyeteme négy oeconomust foglalkoztatott, közülük kettő akadémiai végzettségű, egy klerikus, a másik pedig városi polgár.

Egyetemi tisztségviselő még a könyvtáros, a nyomdász és a gyógyszerész, nekik is akadémiai végzettséggel kellett rendelkezniük, és számos privilégiumot kaptak. Az egyetemi gyógyszerész például gondoskodott az orvosi kar vegyszereiről.

A 17. századtól némelyik egyetem tánc- és zenetanárt, vívómestert, lovaglómestert, hadmérnököt és nyelvtanárt foglalkoztatott. Később az egyre több ünnepség miatt udvarmestert alkalmaztak. A sokféle elnevezésű és feladatú kisegítő szolgáló személyzet szintén az egyetemhez tartozott.

Az egyetemi élet áttekintését segítheti egy kis német egyetem, Rinteln 1665-ből fennmaradt bérlistája: a 12 professzor fizetése 150-350 tallér között mozog; a titkár 60, a könyvtáros és a két pedellus 50-50 tallért kapott. Ugyanerről az egyetemről 1748–1749-ből is maradt bérlista, ekkor 13 professzor 100-547 tallér közötti jövedelemhez jutott, a gondnok 20, a szindikus 50, egy felügyelő 27, a pedellus 60,

[8] Fletcher, J. M. (1992): *The College-University: its Development in Aberdeen and Beyond.* 16.

a vívómester 100, a tánctanár, a nyomdász és a kertész 50-50, a könyvkötő 25 és a dékán 740 tallér fizetést kapott.[9]

Különös figyelmet érdemelnek még a diákok felügyeletével megbízott tisztviselők. A kora újkorban fontosnak tartották a diákok egyetemen kívüli fegyelmezését és hebdomader (Aberdeen), master of the street (Oxford), promotor (Löwen) járta a város utcáit, és ügyelt a rendre. A fegyelmi ügyeket néhány egyetem maga rendezte egyetemi bíróságon, de a német egyetemek egy része már a városi bíróságnak adta át a nem oktatást érintő fegyelmi ügyeket.

Az egyetemi bíróság elnöke a mindenkori rektor, tagjai a dékánok és néhány professzor. A leggyakrabban tárgyalt vétségek: a vallási előírások megsértése, erkölcsi vétség, iszákosság, erőszak, gyilkosság, lopás, vandalizmus, párbajozás, tiltott fegyverviselet, a tanulmányi kötelezettség elhanyagolása, adósságba keveredés, szerencsejáték űzése, hamisítás. A büntetés lehetett: feddés, pénzbüntetés, testi fenyítés, elzárás az egyetemi fogdába (karcerbe). A leggyakrabban a pénzbüntetést alkalmazták, az egyetemi statútumok tartalmazták ennek a tarifáit. Súlyos vétség esetén a tanárnak vagy a diáknak el kellett hagynia az egyetemet. Az egyetemi bíróságok leggyakrabban tárgyalt esetei az egyetemi polgárok és a városi lakosság közötti sérelmekkel foglalkoztak. Ezek során gyakori panasz a városiak részéről, hogy az egyetemi bíróság elnéző saját polgáraival szemben. Cambridge-ben az ilyen vádakat úgy oldották fel, hogy az ilyen sérelmeket tárgyaló bíróság összetételét megváltoztatták, és az felerészben városi polgárok képviselőiből állt össze. A göttingeni Meiners professzor azzal érvelve védte az egyetemi bíróságot, hogy ez azon szervezeti formák egyike, amelyik akkor már 700 éve folyamatosan fennállt. További érvként azt hozta fel, hogy sok nemesi család nem szeretné közhírré tenni fiainak diákkori kicsapongását – és általában sem érdemes senkit se kompromittálni ifjúkori vétségeiért.[10]

A reformáció–ellenreformáció utáni időszak eseményei országonként eltérő sajátosságot mutatnak, az közös bennük, hogy több-kevesebb konfliktust generálnak az egyetemek életében. Ezek egyike két professzor élethosszig tartó egymás elleni küzdelmét írja le, mintegy egyedi példán keresztül utalva a korabeli viszonyok összetettségére.

[9] Ridder-Symoens, Hilde, 1996a, 154–155.

[10] Meiners, C. (1970): *Über die Verfassung und Verwaltung deutscher Universitäten.* Göttingen 1801, utánnyomás Aalen. 103.

2. Professzorok közötti konfliktusok – esettanulmány[11]

A svéd egyetemi oktató, Johannes Messenius (1579/80–1636) életútja tipikus példája a reformáció–ellenreformáció idején kibontakozó és az egyetemi életet is érintő vallási és politikai küzdelmeknek. Messenius tanulmányait jezsuita kollégiumban végezte, és csak később tért át protestáns hitre. Messenius a kor ideáljait követve világias tárgyakat oktatott Uppsalában, elsősorban jómódú nemesek és gazdag polgárok számára, amivel jelentős jövedelemre tett szert. Az uppsalai egyetemen Messenius ellenfele a héber nyelv professzora, Johannes Rudbeckius (1581–1647), aki élt az egyetemi professzorok azon jogával, hogy a kötelező előadások mellett magánelőadásokat is tartott, ezzel külön jövedelmet biztosítva a maga számára. A korabeli tanévi beszámolók arra utalnak, hogy Rudbeckius lényegében a filozófiai és a teológiai kar minden tárgyát oktatta, és még drámákat is tanított vallásos humanista szellemben. Rudbeckius egy 1610-es beszédben a nevelés céljaként „az államnak és az egyháznak elkötelezett, istenfélő és önmaguk jólétére törekvő polgárok”[12] képzését fogalmazta meg.

A két professzor közötti konfliktus 1610-ben vált élessé, ennek kiváltó oka pedig az volt, hogy Rudbeckius egyetlen nemesi származású diákja átpártolt az egyébként is sok diákot vonzó Messeniushoz. Rudbeckius azzal vádolta meg professzortársát, hogy nem követi az egyetem statútumát, és titokban jezsuita tanokat terjeszt. Messenius azzal védekezett, hogy nincs is érvényes statútuma az egyetemnek, továbbá megkülönböztetett bánásmódra való igényét jelentette be, amit azzal indokolt, hogy ő a rektoron kívül az egyetlen olyan személy, aki teológiai és jogi doktorátussal is rendelkezik.

A két professzor ügyét az egyetemi konzisztórium 1610-ben a király elé vitte, aki Messenius javára döntött. Messenius még ebben az évben megjelentetett egy írást, *Detectio fraudis Jesuiticae* címmel, amelyben – a katolicizmus vádja alóli mentesülés céljából – elítélte a jezsuiták üzelmeit. Ezzel azonban túllőtt a célon, mert ez az erős önérvényesítési szándék meghaladta a svédek számára elfogadható mértéket. Messenius életútját vizsgálva arra a megállapításra jutottak, hogy az Ingolstadtban szerzett doktori fokozata igencsak kétséges, mert egyetlen bizonyítékként csak egy 1611-ben (!) készült címeres portrét tudott felmutatni, amelyen a bal keze mutatóujján ott látható bizonyítékként a doktori gyűrű.

[11] Giese, Simone (2009): Johannes Messenius, ein schwedischer Gelehrter im Konflikt. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. Hrsg. 2009, 223–245.
[12] Uo. 240.

Három év múlva újra kitört a botrány Messenius körül, a kiváltó ok most az volt, hogy az akkori rektor nem tudta megrendszabályozni a gólyaév idején az idősebb diákokat, azok pedig főleg Messenius tanítványai körül kerültek ki, így új választást kellett tartani. Az új rektor pedig Rudbeckius lett (1613), de a régi rektor nem akarta neki átadni a rektorság hatalmi jelvényeit. Ekkor Messenius és diákjai a korábbi rektor pártjára álltak, és fegyveres viszály tört ki az egyetemen. Messenius párbajra hívta ki Rudbeckiust, de az teológusként nem foghatott fegyvert, így a testvérét küldte maga helyett. A párbajra ugyan nem került sor, de fegyveres diákok folyamatosan jelen voltak az egyetemen.

Hamarosan vizsgálóbizottság érkezett Stockholmból, és azt a döntést hozták, hogy mindkét professzornak el kell hagynia az egyetemet. Rudbeckius Stockholmba került udvari prédikátornak, Messenius pedig a svéd udvari bírósághoz. Messenius jogászprofesszorként arra vállalkozott, hogy drámák formájában mutatja be a svéd történelmet, s ezzel nagy elismerést szerzett. 1616-ban Messenius felesége pereskedésbe kezdett öröksége megszerzése ügyében. Erre fel az egyik ellenérdekelt fél azt híresztelte, hogy Messenius katolikus, és mint ilyen ráadásul jó kapcsolatokat ápol a lengyelekkel. 1616-ban svéd részről különösen érzékenyen reagáltak erre, mert az akkori bonyolult politikai helyzetben olyan hírek keringtek, hogy Lengyelország támadásra készül Svédország ellen. Messenius ténylegesen rendelkezett lengyel kapcsolatokkal – ahogy védőbeszédében el is ismerte –, és írásos történeti dokumentumokat is vissza akart szerezni a lengyelektől.

Messeniust a bíróság halálbüntetésre ítélte, amit az utolsó pillanatban életfogytiglani fogságra változtattak. A fogságba elkísérhette felesége, és lehetőséget kapott historiográfiai munkájának folytatására. Eredeti terve szerint 50 drámában és komédiában szerette volna bemutatni Svédország történetét, de ezt a célt csak részben tudta megvalósítani. Mintegy két évtizedes raboskodás után egy egykori tanítvány 1635-ben elérte volt professzora szabadon bocsátását, ez azonban már nem sokat segített rajta, 1636 őszén Messenius elhunyt.

A két professzor küzdelme ezzel nem ért véget, mert Rudbeckius fia, Olof Rudbeckius (1630–1702) még megakadályozta Messenius legfontosabb historiográfiai művének, a *Scondia illustratá*nak a kiadatását. Messenius fia, Arnold és a professzor más tanítványai is erőfeszítéseket tettek e történeti mű kiadására, de sikert csak 64 évvel mesterük halála után értek el.

3. A kollégiumok változó funkciója az egyetemek életében

A kora újkori pedagógiai innovációk egyik legjelentősebb eredménye a kollégiumi rendszer továbbfejlődése. Ezt a folyamatot három impulzus támogatta: elsőként az egyetemek belső életében bekövetkezett strukturális változások. Másodszor az, hogy a reformáció–ellenreformáció idején a kollégiumok elsőrangú lehetőséget jelentettek a tanulók életvezetésének tartós befolyásolására – ezt a lehetőséget a legjobban a jezsuiták használták ki. Harmadjára a kollégiumok kínálták az optimális lehetőséget egy aktuális kora újkori probléma – a fiatal nemesek nevelése – megoldásához.

A kora újkor kezdetén még úgy tűnhetett, hogy a kollégiumok az egyetemi életre fogják előkészíteni a diákokat, ezzel szemben a valóságban az történt, hogy egészen a francia forradalomig a kollégiumok az egyetemekkel versenyre kelve, azokkal sokban azonos funkciókat töltöttek be.

Magának a „kollégium" szónak többféle nyelvi előfordulása (college, school, collegium, hospicium, hall) és sokféle értelmezési lehetősége van. Érthetjük alatta adott személyek olyan korporatív szövetségét, akik közös életre rendezkedtek be; de érthetünk alatta egyetemi épületet, vagy éppenséggel egyetemi előadások tematikus sorozatát is emlegetik ilyen elnevezéssel.[13]

Az első kollégium jellegű intézmények a 12. század végén jöttek létre. Az azonos helyről érkező diákok kisebb csoportjai hospiciumokba tömörültek, ezért ezek kezdetben bizonyos homogenitást mutattak. A szegényebb diákok számára, akik a hospiciumok költségét nem tudták fizetni, ideiglenes, karitatív jellegű szállásokat (hospital) hoztak létre, így történt ez Párizsban és Cambridge-ben. A hospicium és a későbbi college-ok között az a lényegi különbség, hogy ez utóbbi dotációban részesül, azaz vagyonnal és statútummal rendelkezik. A fenntartó lehet valamelyik szerzetesrend, amelyik aztán gondosan ügyel a skolasztikusok lelki fejlődésére, de lehet a fenntartó a király vagy akár egy gazdag főnemes.

A kollégiumok lakói alapvetően három típusba sorolhatók.

1. Szegény származású diákok – velük szemben elvárás, hogy az ellátásért cserébe imádkozzanak a fenntartó vagy alapítványtevő lelki üdvéért. Előfordul, hogy az így biztos megélhetéshez jutott skolasztikusok még további rászorulóknak is segítenek.

2. Azonos régióból jött diákok, akiket a fenntartó valamilyen okból támogatásban részesít. Velük szemben elvárás lehet, hogy tanulmányaik befejeztével

[13] Stichweh, Rudolf, 1991, 233.

visszatérjenek az alapítványtevő területére, és ott annak szükségletei szerinti hivatalt töltsenek be.

3. Az alapítványtevő családtagjai, rokonai. Ilyen tekintetben a college gyakran az öröklési jogból kizárt családtagok, rokonok intézményes ellátását biztosíthatja.

A kollégiumok fejlődése a 15–16. században teljesedett ki, és ekkortól lépésről lépésre átvették az egyetem funkcióját. Ennek előfeltétele a különböző életkorú és különböző karokhoz tartozó diákok folyamatos jelenléte, ami biztosított volt. Némelyik college statútumában előírták a felvehető diákok vagyoni helyzete közötti optimális arányt is. Az oxfordi New College-ban (1379) 70 ösztöndíjas helyre 50 artistát és teológust és 20 jogászt lehetett felvenni. A pénzügyi lehetőségek másutt is befolyásolták a felvehető diákok számát, ennek egyik oka az alapítványi összegek inflációjában rejlett, ilyen esetben gyakrabban kellett költségtérítéses diákokat bevonni. Gyakori volt, hogy a szegényebb és fiatalabb diákok szolgai feladatokat vállaltak tehetősebb társaik mellett. Előfordult, hogy az artista fakultáson végzett magiszter oktatói feladatokat látott el a kollégiumban, miközben ő maga még egy másik magasabb fakultáson tanult. Ismert még ebben az időben a „pedagógium" kifejezés, ezen egy idősebb és egy vagy több fiatalabb diák időleges közös tanulását és közös lakhelyét értették.

A középkori kollégiumokban (hospiciumok) már igen összetett életviszonyok alakultak ki, a nációk szerinti szerveződés és a bursák sokféle helyi hagyományt hoztak létre. A kollégiumi épületek általában – a kolostorok mintájára – a hálótermeket (dormitoria) magában foglaló főépületből, ebédlőből (aula, hall), könyvtárból és kápolnából álltak. A kiszolgáló részhez éléskamra, konyha és mosoda tartozott.

Az alsóbb fokú iskolák és az egyetem között nem volt semmiféle összekötő intézmény, amíg a 16. században társadalmi szükségletek életre nem hívták a kollégiumokat. Ezek rendeltetése kezdetben az egyetemi tanulmányokra való előkészítés, elsősorban a latin nyelvűség és a felügyelet melletti vallásos nevelés.

Angliában a kollégiumokban nem foglalkoztak elemi oktatással, itt teljes egészében az egyetemi képzés előkészítésére törekedtek. Az itteni kollégiumok nem kapcsolódtak olyan szorosan az egyetemi karokhoz, mint ahogy az Franciaországban gyakorlattá vált, ezek az intézmények sokkal autonómabbak voltak. Ez megnyilvánult sajátos oktatási rendszerükben, amelyben fontos szerepet kaptak az alapítványtevők, akik az anyagi javakat és a függetlenséget biztosították. Ebben az életközösségben a vizsga előtt álló diákok (undergraduates) és a graduáltak éltek együtt. Az autonómia megnyilvánulása volt, hogy a közös egyetemi előadások kiegészítéseként a kollégiumok önálló tanulmányi programokat hirdettek meg. Az angol kollégiumok specifikuma a tutorális rendszer további kiépülése a 16. század második felétől kezdődően. Ez a kolostori mester–novícius viszonyhoz hasonló szerveződési forma a közvetlen személyes kapcsolatra helyezte a fő

hangsúlyt. A tutor minden tanulmányi és életviteli problémában segítette pártfogoltját, felügyelte annak anyagi helyzetét és erkölcsi életét, valamint igyekezett elvezetni a baccalaureatusi vizsgáig. Ellenőrizte, hogy pártfogoltja látogatja-e az egyetemi előadásokat, segített neki írásbeli feladatainak elkészítésében, szükség esetén ismételt vele és pótolták a hiányosságokat. Összességében a tutor a nevelést a diák egyéni képességeire alapozva végezte. Magának az oktatásnak és a nevelésnek a színvonalát lényegesen befolyásolta a tutor tudományos képzettsége és érdeklődése, valamint pedagógiai gyakorlata.

Az angol kollégiumok élén a dékán (dean) állt, akit gondnok (warden) segített a munkájában. Az anyagi helyzettől függően szakácsot és más segédszemélyzetet is alkalmazhattak. Az angol kollégiumok szobái igen egyszerűen voltak berendezve: ágy, asztal, szék és egy láda a ruhák tárolására – ez volt minden berendezés. A világítást gyertyával oldották meg. Fűtés általában nem volt. Az étkezés többnyire szerény ebédet és vacsorát jelentett, kenyérrel kiegészítve, italként sört vagy bort fogyasztottak.

Sajátos helyzet állt elő Angliában a fizetős diákok megjelenésével. Ennek az oka az, hogy bizonyos college-ok tagsága privilegizált helyzetet, komoly előnyt jelentett a későbbi karrier szempontjából – főleg a tehetős családok fiai között szövődő ismeretségi háló révén. Így az oxfordi Magdalen College 1480-as statútuma már 20 fizetős helyet ír elő. A college-ok belső élete azáltal változott sokat, hogy oktatási feladatokat vettek át az egyetemtől, ami az angol viszonyok között azt eredményezte, hogy ettől kezdve a tutorok meghatározott jövedelemben részesülhettek. A felvett diákok számára az artista fakultás elvégzése mellett kötelezően előírták a teológiai stúdiumot. A jogi képzésnek nem tulajdonítottak akkora jelentőséget, mert ide többnyire jómódú diákok jártak. Az 1500-as évek után jelentősen növekedett a college-ok dotációja, és ez a hospiciumok számának csökkenéséhez vezetett. A dinamizmus az építészetben is megnyilvánult, egyre több új épületet emelnek, régieket elbontanak és bővítenek. A 16. század közepétől az angol egyetemi élet úgy alakul át, hogy ettől kezdve az lényegében a college-ok történetéről szól.

Franciaországban – az angol rendszertől eltérően – a kollégiumok szorosabb egyházi kontroll alatt álltak. Az artista fakultások árnyékában itt is számtalan kollégiumot alapítottak. Ezek kezdetben csak diák-lakóközösségek, de egyre inkább átvették az artista fakultás oktatási feladatait. Ebben olyan sikeresek voltak, hogy a fakultásra csak a vizsgáztatás és a tudományos fokozatok megadásának feladata maradt. Ez a folyamat Párizsban kezdődött a humanizmus hatására, mivel egyre fontosabb lett a grammatika oktatása. A kollégiumok magukra vették ezt a feladatot, és monopolhelyzetbe kerültek, az artista fakultásra pedig a skolasztikus program szerinti oktatás maradt. A grammatikai oktatás eredményességének

fokozása érdekében – valószínűleg a devotio moderna irányzat, azaz a közös élet testvériségének hatására – évfolyam-osztályok jöttek létre.

Párizsi sajátosság a 13. század közepétől, hogy a szerzetesrendek saját rendi utánpótlásuk érdekében alapítottak kollégiumokat, és ezzel veszélyeztették az egyetemi autonómiát, mivel ezeknek a skolasztikusoknak a rend iránti engedelmességet alapvető kötelességévé tették.

Franciaországban a 16. századi átmenet idején Pierre Ramus emlékeztet rá: a kollégiumok azzal a céllal alakultak, hogy a reggeli és délelőtti előadásokat átismételjék a diákok, és gyakoroljanak, és nem azért, hogy ott filozófiát oktassanak, ahogy az akkoriban gyakorlattá vált. Reformtervezetében átengedné a kollégiumoknak az artista fakultás első három osztálya tárgyainak, azaz a grammatikának, a retorikának és a logikának a tanítását. Egyúttal dotációra irányuló kéréssel folyamodik az uralkodóhoz, azzal a céllal, hogy az egyetemre matematika-, metafizika- és etikaprofesszort nevezzen ki. Ebben az időben a 40 létező párizsi kollégiumból 15-ben oktatnak filozófiát. 1550-ben pedig mintegy 550, szegény diákok számára fenntartott férőhely van. A nemesek számára létesült a Collège de Navarre (később Mazarin) és a Sainte Barbie Collège is csak fizetős diákokat vett fel.

Németországban nem jöttek létre olyan, önállónak tekinthető kollégiumok, mint a korábban említett országokban, az itteni bursák és a kollégiumok intézményesen egymástól függetlenek maradtak, és az egyetemmel szembeni önállóságuk viszonylagos. Németországban az egyetemek erősen kötődtek az alapítóhoz – ez többnyire egy választófejedelem vagy egy város. Továbbá az egyetemek itt főleg a fakultás-rendszerre épültek. A bursákat általában egy magiszter vezette, és több száz diák is lakhatott bennük. A college-okhoz hasonlóan itt is lehetett kiegészítő jellegű tanulmányokat folytatni, azaz lehetőség volt gyakorlásra, előadások és disputációk tartására. Német területen léteztek még alapítványi kollégiumok. Ezek a 11-13 éves grammatikust éppúgy befogadták, mint a végzős teológust. Mindegyikük a helyi sajátosságoknak megfelelő módon fonódott össze a bursákkal. Ez a rendszer áll még a legközelebb a francia vagy az angol szisztémához, de a másságát az adja, hogy míg az előbbiekben nincs behatárolva a tanulmányi idő, a német rendszerben limitált az ösztöndíj időtartama. A német kollégiumok egyike sem vált ki az egyetemből, aminek egyik oka az lehetett, hogy az itteni alapítóknak nem állt érdekükben e privát, önálló korporatív testületek létrejötte. A poroszországi Albert herceg egyik 1557-ben kiadott oklevelében azt a célt tűzi ki, hogy a kollégiumban neki elkötelezett szegény skolasztikusokat képezzenek ki.[14] A reformáció–ellenreformáció következtében az egyházi vagyon felosztása miatt súlyos zavar támadt az ösztöndíjak rendszerében, amit később újjászerveztek.

[14] Idézve Stichweh, Rudolf, 1991, 243.

Németországban és Hollandiában ún. *gymnasia illustria* elnevezésű intézmények létesültek, ezekben az elemi és a középszintű oktatás mellett filozófiát, jogot, orvostudományt és teológiát oktattak, hasonlóan a protestánsok körében Magyarországon elterjedt kollégium típusú iskolákhoz. Ezek sokban hasonlítottak az egyetemre, de egy lényeges eltérés azért volt köztük, ezekben az intézményekben nem lehetett tudományos fokozatokat szerezni. Ezen típus egyik legszínvonalasabb példája Johannes Sturm strassburgi gimnáziuma, ahol az évfolyamosztályok mellett a tantárgyi rendszert is kialakították. Az iskola népszerűségére jellemző, hogy megnyitásakor 336 fővel indult, és tíz évvel később már 600 diákja volt. A gimnázium később egyetemmé fejlődött, 1566-tól már baccalaureatusi és magiszteri címet is adhatott filozófiából.

Spanyolországban a kollégiumok és az egyetem összetartoztak, ezért az internátusokban nem volt oktatás – a Colegios Mayoresek kivételével –, hanem főleg a szegény diákok befogadása volt a feladatuk. A Colegios Mayores elnevezésű intézményekbe – ezekből négy Salamancában, egy-egy Valladolidban és Alcalában működött – speciális felvételi procedúra alapján csak baccalaureatusokat fogadtak be. A felvétel egyik követelménye a „megfelelő" származás – zsidó és mór származásúakat ugyanis nem vettek fel.

Az egykori salamancai diák – Ramos Ortiz (1568–1631) – naplója szerencsésen megmaradt az utókor számára. Ebből kiderül, hogy az atyjával folytonosan vitába keveredő ifjú menekülésként fogta fel a tanulást. A tudás megszerzésénél sokkal inkább vonzotta a szabad városi élet. Naplója szerint legelőször is gondosan kiválasztotta szállását, megvásárolta a diáklét külső bizonyítására a megfelelő egyetemi ruházatot – tógát, talárt, zubbonyokat, ingeket, kesztyűket, körgallért, selyemövet és megfelelő lábbelit. Ezek, valamint az élelmiszerek, az alaptankönyvek és taneszközök beszerzése mellett még arra is maradt pénze, hogy állandó inast és alkalmi mosó-takarító-főző asszonyt foglalkoztasson.[15]

4. A jezsuita kollégiumok rendszere

A reformációt követően elkezdődött egyfajta kvázi-egyetemi rendszer kiépülése, mégpedig konfesszionális alapozású hálózatok formájában. Az egyik ilyen hálózat a protestáns akadémiák rendszere, a másik pedig az akadémiai gimnáziumok európai hálózata, amely Svájcban, Németalföldön, Németországban és Skóciában terjedt el, és amelyekre később a jezsuita kollégiumok épültek. A két hálózat között az a lényegi eltérés, hogy a kálvini szellemiségű akadémiák mindegyike

[15] Kéri Katalin, 2009, 115–118.

helyi, territoriális alapítóval és fenntartóval rendelkezik; a jezsuita intézmények viszont szupraterritoriális szervezési elven alapulnak, ami nem zárja ki teljesen a helyi érdekek valamilyen szintű figyelembevételét. Az eltérések mellett közös a kálvini akadémiák és a jezsuita kollégiumok között az, hogy mindkettő a filozófiai kurzus folytatásaként teológiai képzéssel fejeződik be.

Természetesen más szerzetesrendek, így a ferencesek és a dominikánusok is aktívak, de a jezsuiták legalább kétszáz évig megszakítás nélkül fennmaradó rendszere a legelterjedtebb.

A 16. század második felében létesült jezsuita kollégiumok különleges képzést nyújtottak az itt tanulóknak. Ezekben szigorúan egymásra épülő rendszert követve lehetett előrehaladni. A számos pedagógiai újításnak és a kipróbált, mindenütt egyforma oktatási metodikának köszönhetően ezekben az intézményekben nagyon sokat tettek a katolicizmus újjáélesztése érdekében. A jezsuiták céltudatos tevékenysége sokszor azt eredményezte, hogy befolyásuk alá kerültek a többi egyetemi karok is, mert sok diák átpártolt hozzájuk. Sevillában 1563 és 1590 között megduplázódott és 1000 főre emelkedett a kollégiumi diákjaik száma. Más országokban is ehhez hasonló dinamikus fejlődés vette kezdetét. A jezsuita intézmények országonként eltérő szervezeti keretben működtek: volt, ahol az artista fakultást helyettesítve filozófiát és teológiát oktattak magasabb szinten, másutt oktatási szisztémájuk az internátusi elhelyezéssel és az ennek megfelelő szisztematikus nevelési rendszerrel egészült ki

A jezsuiták első kollégiuma Messinában alakult meg 1548-ban. Az alapító Loyolai Ignác halálakor, 1556-ban a rendnek már 33 kollégiuma van, ebből 18 Itáliában. 1607-ben 207, 1679-ben 578 és 1749-ben már 667 kollégium működik a jezsuiták fenntartásában.[16] A jezsuita kollégiumok hálózata a legsűrűbb Észak-Itáliában, az osztrák és a dél-német vidékeken, Franciaországban és Szicíliában.

A jezsuita kollégium tanítási rendje erősen kötött. Kötelező eleme a latin nyelv oktatása, aminek az egyik rendeltetése az, hogy a diákokban közös értékrendszer alakuljon ki. De tudva, hogy a nemesek életük későbbi szakaszában keveset használják a latint, a jezsuiták engedményeket tettek, és tanították a helyi nyelvet Olaszországban és Németországban. Claude Rollin 18. századi jezsuita nevelő határozottan fellépett a latin nyelv kizárólagos használata ellen, mert véleménye szerint ez korlátozza az ifjakat gondolataik szabad kifejtésében. Síkraszállt azért, hogy a szokásos év végi záróvizsgákon francia nyelven is véleményt lehessen nyilvánítani.

A jezsuita kollégiumok szinte sohasem önálló alapításúak, alapvetően valamilyen korábbi intézmény átalakításából keletkeznek. Vonzerejüket jelentősen

[16] Brizzi, Gian Paolo (1976): *La formazione della classe dirigente nel Sei-Settecento, I seminaria nobilium nell'Italia centro-settentrionale.* Bologna. 20.

növelte, hogy a jezsuiták nem szedtek tandíjat. Ez feltételezte azt, hogy egyrészt a kollégiumok jelentős pénzügyi támogatással bírnak, másrészt elemi oktatással, tehát nagy tömegek képzésével nem foglalkoznak. A jezsuita kollégiumokba előszeretettel vették fel a nemesség fiait, ezzel is biztosítva későbbi befolyásukat.

A jezsuita kollégiumok hatosztályosak, számozásuk a hatodik osztálytól csökken az elsőig. A kezdő osztályban grammatikát, azután a két évig tartó humanitas osztályban a logikát és a dialektikát tanulják, az ezt követő időszakban pedig a retorika a fő tantárgy. A magasabb osztályok jellemzője, hogy a latin grammatika ismeretében már szabadabban beszélnek a diákok, és már képesek saját szövegeket alkotni. Léteztek olyan kollégiumok is, ahol egy-egy osztály csak fél év tanulmányi időt jelent. Az osztályok összetétele igen heterogén. Paolo Brizzi hat észak-itáliai nemesi kollégiumban vizsgálta az 1580 és 1650 közötti időszak vonatkozásában a kollégiumba belépők életkorát. Annak ellenére, hogy a belépés korhatára hivatalosan a 14 éves kor, a gyakorlatban általában 10 és 17 év közöttiek kezdték meg tanulmányaikat. Az egy osztályba járó diákok között tehát valójában hét év korkülönbség is lehetett. A kollégiumi tanulmányokat a filozófiai kurzus zárta, ennek tartalma sokszor egybeesett az artista fakultáson tanított ismeretekkel. Ezen a kurzuson logikát, etikát, matematikát és fizikát oktattak. A filozófia után a diákok teológiát tanulhattak. Néhány városban, így például Bolognában jogi képzésre is lehetőség nyílt. A jezsuita kollégiumokban tudatosan törekedtek arra, hogy a délelőtti, mindenütt azonos tartalmú és beosztású fő oktatás kiegészítéseként a délutáni órákban az akkor még újdonságnak számító történelemmel és földrajzzal lehessen önképzőköri jelleggel foglalkozni.

Jezsuita sajátosság az is, hogy részben elutasítják professzionális tanárok alkalmazását, ugyanis a 6.-tól a 2. osztályig a filozófiai kurzus abszolvált hallgatói oktatnak, azok, akik ezzel egyidejűleg teológiát hallgatnak. A tanítás ezen rendtagok életében csak egy átmeneti szakasz, hiszen később gyóntatóként, prédikátorként, misszionáriusként dolgoznak, a rend szükségletei szerint. Egyedül a retorika és a befejező filozófiai kurzus oktatói professzionális tanárok, de őket is elég gyakran helyezik át egyik intézményből a másikba.

A jezsuiták nevelési módszerei azon a megfigyelésen alapulnak, hogy az adott egyénre a legnagyobb veszélyt a tétlenség jelenti, illetve az, ha felügyelet nélkül marad. Ennek kiküszöbölése érdekében nagyon átgondolt alá- és fölérendeltségi viszonyokból álló szisztémát dolgoztak ki. Módszerüket jellemzi még, hogy felismerték a verseny jelentőségét, és be is emelték a versenyeztetést a pedagógiai gyakorlatba.

Az egyetemek és a jezsuita kollégiumok viszonya változatosan alakult. Előfordult, hogy konkurenciát jelentettek egymás számára – ilyen Pádua esete. Máskor a jezsuita kollégium teljesen átvette az artista fakultást és a teológiai kart, ami nagyon előnyös volt a jezsuiták számára, egyrészt azért, mert a tudományos

fokozatokat ők adták, másrészt mert ezáltal egész régiók papi elitjét ők képezték ki. Egy másik variáció szerint maga az oktatás teljes egészében a kollégiumban folyt, és csak a vizsgáztatás jogát tartotta fenn magának az egyetem. A 17. század közepén a curriculum korábbi kiegészítő tárgyainak integrálásával a kollégiumon belül akadémia is szerveződött, saját hierarchiával és előmeneteli rendszerrel. Kora újkori jellegzetesség, hogy a didaktikai innovációk jelentős része éppen a mellékesnek tekintett kiegészítő tárgyak, illetve a magánoktatás tapasztalatainak felhasználásával jön létre. Ez az egységességen belüli többféle modell mindenesetre sok vitára adott alkalmat a felügyelet és némely további kérdés eldöntése kapcsán.

A továbbiakban a híres jezsuita tanítási szabályzat, a *Ratio Studiorum* egyes, egyetemi oktatásra vonatkozó rendelkezései olvashatók.

5. A RATIO STUDIORUM RENDELKEZÉSEI[17]

Részletek a rektorra vonatkozó előírásokból[18]

2. A rektort munkájában a prefektusok segítik.

3. A rektor minden dolgát úgy végzi, hogy (a diákok) tudományokban való előrehaladását támogassa. Rendszeresen látogatja az iskolai foglalkozásokat, beleértve az alsó fokú oktatást is, részt vesz a teológusok és a filozófiát hallgatók disputáin, és ügyel arra, hogy ezen gyakorlatok sikerét semmi se akadályozza.

4. Semmiképpen sem engedheti meg, hogy a diákok bármelyike is távol maradjon a disputákról és a gyakorlatokról, jelenlétével érzékeltesse, hogy milyen fontos a részvétel, a skolasztikusok elől hárítson el minden akadályt, ami őket tanulmányaikban megzavarná.

7. Gondoskodjék arról, hogy a skolasztikusok görög és héber nyelvet tanulhassanak, és olyan szintre fejlődjenek, hogy ezeken szabadon tudjanak privát és hivatalos ügyekben megnyilvánulni.

8. Ügyeljen arra, hogy a skolasztikusok egymás között a latin nyelvet használják, ez alól csak a szünidei időszak kivétel. A provinciális indokolt esetben a szünidőre is elrendelheti a latin nyelv kizárólagos használatát. A rektor ügyeljen arra, hogy a diákok a levelezésükben is a latint használják, sőt ösztönözze őket

[17] Kehrbach, Karl (1887): *Schulordnungen Schulbücher und pädagogische Miscellaneen aus den Landen deutscher Zunge. Ratio studiorum et Institutiones scholasticae Soc. J. Band 2. Monumenta Germaniae Paedagogica.* A. Hofmann & Comp., Berlin. 269–299.

[18] A Ratio Studiorum terjedelmes előírásaiból csak a téma szempontjából különösen fontosak kerülnek közlésre, ezért nem folyamatos a sorrend.

arra, hogy néhány alkalommal (tanévkezdéskor, eskütétel idején) poétikai műveket írjanak.

9. Annak érdekében, hogy az alsóbb osztályok fiatal tanárai ne előkészület nélkül kezdjenek tanítani, a rektor válasszon ki egy tapasztaltabb grammatika- és humanioratanárt, és a napi oktatás után heti három alkalommal egy-egy óra erejéig foglalkozzanak az előadás-tartás, a diktálás, az írásoktatás és a hibák javításának módszereivel.

12. Gondoskodni kell arról, hogy a diákok a filozófiai stúdiumok megkezdése előtt legalább egy évig a retorikában gyakorolják magukat. …

21. Biztosítsa, hogy az osztálytanító által tartott heti buzdító beszéd mellett egy idősebb páter is tartson kéthavonta ünnepélyes körülmények között buzdító prédikációt. …

24. A rektor adja át ünnepélyes körülmények között – a kétéves ismétlő teológiai kurzust és a vizsgákat teljesítő skolasztikusoknak – az akadémiai fokozatukat.

Részletek a prefektusokra vonatkozó előírásokból

1. A prefektus a rektor legfőbb segítője annak érdekében, hogy az általa kitűzött célok megvalósuljanak.

3. Nem változtathat az intézmény házirendjén, eszerint intézi az ügyeket, szükség esetén feletteséhez fordul utasításért.

4. Alaposan tájékozott a rendtartásban, és betartatja ennek előírásait.

5. Amennyiben a teológia vagy a filozófia tantárgy valamelyik professzora oktatásában túl lassú tempóban haladna, akkor annak a figyelmét hívja fel arra, hogy az éves tananyagot át kell vennie.

6. A dispután a prefektus elnököl – amit ő nyit meg –, és ő osztja be a résztvevők idejét, ügyelve arra, hogy mindenkire sor kerüljön. Ügyel arra, hogy a megvitatásra kijelölt probléma tisztázódjon, miután már eleget beszéltek a vitás kérdésről, az első defendenssel (védekező) azt összegző jelleggel elmagyaráztatja. Vigyázzon arra, hogy ne ő maga oldja meg a problémát, hanem irányítsa a defendenst és az ellenvetés tevőt (Objizient).

7–10. A disputa megszervezésének körülményeit részletezi: délelőtt vagy délután kell-e tartani, kik a meghívottak, mennyi ideig tartson, hogyan határozzák meg a vitára kerülő témák sorrendjét stb.

A magasabb fakultások minden professzorára vonatkozó előírások

1. Úgy az előadásokon, mint más alkalmakkor a tanár legfontosabb feladata, hogy növendékeit Isten szolgálatára és erényes életre nevelje, és ezt a stúdium kiemelt céljának tekintse.

2. Azért, hogy mindez feledésbe ne merüljön, kezdjen a tanár minden előadást imádkozással, amit fedetlen fővel hallgatnak meg, ha ez elmaradna, akkor legalább keresztvetéssel kezdődjék a tanítás.

3. A tanár sokat segíthet diákjainak a gyakori imádkozással és saját követendő mintát jelentő, példamutató életvitelével. Ne feledkezzen meg a nagyobb ünnepek és a szünetek előtt a buzdító beszédek tartásáról sem. Serkentse a diákokat az esti imádságra és a lelkiismeret-vizsgálatra, a szentségekhez járulásra, a mindennapi szentmise-látogatásra, az ünnepi prédikációk meghallgatására, a rossz szokások mellőzésére és a keresztény emberhez méltó erények gyakorlására.

4. Tanulmányi és fegyelmi ügyekben tartsa be a prefektus utasításait; előadás előtt mutasson be neki minden tézist átnézésre; ne vegyen be az előadásába nem engedélyezett könyvet vagy szerzőt; ne változtasson az előadás és a disputa hagyományos rendjén.

5. A szabad véleménynyilvánításra fenntartott kérdéseknél – ha az saját álláspontjával ellentétes lenne – fejtse ki szerényen és jóakaratát bizonyítva a saját véleményét. Amennyiben valamiben azonos az auktorok véleménye, ne mulassza el ezt a tényt megemlíteni. Az auktorok említésénél és a nekik való ellentmondásnál legyen szerény.

6. Ne hozzon szóba olyan problémákat, és ne vessen fel olyan kérdéseket az elöljárók tudta nélkül, még akkor sem, ha azok nem jelentenek veszélyt a vallásosságra és a kegyességre nézve, amelyek ellentmondanak a doktorok tanításának és az általánosan elfogadott álláspontnak. Sokkal inkább követendő a megbízható oktatók példája és a katolikus vallásban hosszú ideje elfogadott erkölcsi tanítások rendje.

7. Ne álljon elő ostoba, meghaladott, hamis véleményekkel, és ne is töltsön el túl sok időt ezek cáfolatával. A tézisek felállításánál ne a számosság növelésére törekedjen, hanem az érvek erősségére ügyeljen. Ne töltsön el túl sok időt idegen témák tárgyalásával, és ne vigye túlzásba saját véleményének a kifejtését sem. Ne törekedjen minden lehetséges ellenérv felsorolására, ha a felvetett probléma megoldása könnyen belátható, ilyenkor csak a legerősebb érveket ismertesse és azokat is tömören.

8. Tekintélyes szerzők idézésében tartson mértéket, de ha valamilyen állítás bizonyítására megbízható véleményre van szükség, akkor idézzen szó szerint, röviden és szöveghűen. Különösen fontos ez a Szentírás és az egyházatyák nézeteinek ismertetése során. Saját érdekében, személyes méltósága miatt fontos, hogy ne idézzen olyan auktortól, akit ő maga nem olvasott el a maga teljességében.

9. Amennyiben valaki olyan tempóban tud előadni, hogy a diákok azt kényelmesen írni tudják, akkor az a kívánatos, hogy ne diktálva tanítson. Egyébként a diktálást nem szavanként, hanem lehetőség szerint lassan, mondatonként

végezzük. Ne az egész fejezet leírását kövesse a magyarázat, hanem szedjük kisebb, összefüggő részekre a szöveget, és azt magyarázzuk meg.

10. Ha olyan témát tanítunk, ami könnyen hozzáférhető könyvekben, ott részletesen le van írva, akkor diktálás helyett inkább nevezzük meg a szerzőt és a helyet, ahol a diákok megtalálják a kívánatos szöveget.

11. Az előadás befejezése után a professzor hívja fel a diákok figyelmét az ismétlés fontosságára, és legalább egy negyedóra idejéig maradjon még az épületben, azért, hogy a diákok esetleges kérdéseikkel még megkereshessék.

12. A diákok számára fontos – az ünnepnapok kivételével – az állandó otthoni ismétlés, az esetlegesen meg nem értett részek tisztázása miatt. Ezért egy vagy két főt ki kell jelölni, hogy egy negyedóra időtartamra sűrítve emlékezetükre hagyatkozva ismételjék meg az előadást, további egy-két fő a téziseket mondja el, a defendensek pedig javítják a hibákat. Amennyiben még maradna idő, a professzor tartasson tiszta szillogisztikus formában disputát.

13. A tananyag feldolgozását úgy kell ütemezni, hogy a tanév végére egy teljes hónap maradjon az új anyag oktatásától mentesen, kifejezetten ismétlésre szánt időnek.

14. Minden szombaton – az akadémiai szokásoknak megfelelően – két fővel, de ha több diák van, akkor nagyobb létszámban is disputát kell tartani. Amennyiben azon a héten egy vagy több ünnepnap lenne, akkor disputa helyett felolvasást kell tartani. Viszont ha egymás után három hétig ilyen helyzet állna elő, akkor közben egy alkalommal mindenképpen disputát kell tartani.

15. A nyári három hónap kivételével minden második hónapban olyan délelőtti és délutáni disputát kell tartani, amelyen annyi defendens vesz részt, ahány professzor van, és mindegyik a saját professzora téziseit védi.

16. Ha ez lehetséges, vegyenek részt a disputáción az ünnepélyesség fokozása érdekében más karok professzorai is, azzal a kikötéssel, hogy ne nyilvánítsanak véleményt addig, ameddig a megbízott, ellenérveket kifejtő személy saját véleményét ki nem fejti. Más karok doktorai – a szokásoktól eltérően – adott esetben felkérhetők érveik kifejtésére, ha az hasznosnak látszik.

17. Nyilvános akadémiai dispután csak a megfelelően képzettek vegyenek részt, aki még nem jutott el erre a szintre, az házi dispután gyakoroljon.

18. A professzor ügyeljen arra, hogy a disputai nap mindenki számára ugyanolyan hasznos legyen, mint a rendes oktatási időszak, ezért úgy vezesse a vitát, hogy minden fél érdekét szem előtt tartsa, és minden jó észrevételre hívja fel a figyelmet. Amikor valamilyen megakadást jelentő nehézség lép fel, akkor egy rövid közbevetéssel hárítsa el azt, ezzel vagy a defendensnek, illetve az ellenérvek kifejtőjének segítve. A professzornak nem illik végig hallgatnia a disputa során, de állandóan beszélnie sem, hagynia kell minden résztvevőnek, hogy a véleményét elmondhassa. A diák mondanivalóját javíthatja, pontosíthatja, felszólíthatja

az opponenseket nagyobb aktivitásra, hogy ne térjenek át más témára, ameddig a tárgyalt téma nincs kellően megvilágítva. Nem engedi, hogy egy-egy témát túlbonyolítsanak, és azt sem, hogy a rossz megoldáson túl sokáig rágódjanak, ilyenkor saját magyarázatával zárja le ezt a részt.

19. A professzorok betartják a rektor utasításait, tájékoztatják őt a rájuk bízott diákok szorgalmáról és tanulmányi előrehaladásáról, az osztály magatartásáról. Segítik a rektort abban, hogy megbízatását a legmagasabb színvonalon elláthassa.

20. Isten segedelmével és a tanulók buzdításával gondoskodik azok folyamatos fejlődéséről a tudományok elsajátításában. Fontos, hogy minden diákot egyforma bánásmódban részesít. Ugyanúgy gondoskodik a szegény diákokról, mint a gazdagokról, mindenütt a tudományokban való haladás a legfőbb célja.

Egy további példa azt szemlélteti, hogyan érvényesülnek ezek az elvek a gyakorlatban, mindez a jezsuita szempontból is kiemelkedő grazi egyetem történetének leírásával szemléltehető.

6. A GRAZI JEZSUITA EGYETEM VÁZLATOS TÖRTÉNETE (1585–1773)

A 16. század elején a törekvő stájer nemesség fiai a lutheri reformáció hatására egyre nagyobb számban választottak tanulási céllal német egyetemeket. Mindezt nem nézhette tétlenül I. Ferdinánd herceg sem, és az 1530–1548 közötti időben megtiltotta alattvalóinak a birodalmi német egyetemek látogatását, a stájer diákok csak Bécsben, Freiburgban és Ingolstadtban tanulhattak. I. Ferdinánd – II. Frigyes nápolyi egyetemalapítási példáját követve – javítani akart népei helyzetén, és saját egyetem alapításán gondolkodott. Ennek érdekében még protestáns tanárokat is igyekezett megnyerni magának, ezek egyike éppen Kepler, a híres csillagász, aki Grazban egy ideig gimnáziumi tanárként működött. A herceg 1550-ben tárgyalásokat kezdeményezett a jezsuitákkal egy bécsi kollégium alapításáról, és rögtön két teológus küldését kérte a rendtől.

A graziak kezdetben egy önálló, négykarú, teljes egyetem létesítésében gondolkodtak, de a jezsuita rend – okulva a bécsi rossz tapasztalatokon – praktikusabbnak vélte csak egy artista és egy teológiai fakultás létesítését. Károly főherceg 1584-ben kérelemmel fordult XIII. Gergely pápához, és kérte pápai privilégiumok megadását ehhez az alapításhoz. 1585-ben Bécsből és Prágából teológiaprofesszorok érkeztek Grazba, de az éppen kitört pestisjárvány némileg késleltette az oktatás megkezdését. A járvány elmúltával a graziak a kor szokásai szerint nagy ünnepléssel fogadták az egyetem létesítését, ennek része volt az egy hétig tartó

színházi előadás, valamint teológiai és filozófiai disputák tartása. Érdekes tény, hogy XIII. Gergely 1586-ban bekövetkezett halála miatt elhúzódott az alapítólevél kiadása és ennek császári megerősítése, tehát valójában a bulla tényleges birtoklása nélkül zajlottak az avatási ünnepségek. 1586-ból már promóciós eljárásról is maradtak fenn dokumentumok, ami arra utal, hogy a tényleges oktatásnak még korábban el kellett kezdődnie. Ugyanebből az évből származik az első bejegyzés az egyetem anyakönyvébe, és ez nem másra, mint az akkor 9 éves Ferdinánd, a későbbi a II. Ferdinánd császár személyére vonatkozik.

Károly főherceg az alapításkor azonnal elrendelte alattvalói számára, hogy két héten belül ide, Grazba írassák be a fiaikat, a másutt tanulóktól pedig elvárta, hogy három hónapon belül térjenek haza. Károly főherceg presztízstényezőnek tekintette az egyetemet, mert bőkezűségének, bölcsességének és előrelátásának megnyilvánulást látta benne, ami a városnak is sok hasznot hozhat. A jezsuiták elsősorban a térítést tartották fontosnak, és ennek rendelték alá az oktatás teljességét, ilyen szellemben tekintették át a tananyagot, kíméletlenül kiirtva belőle a rendszerüket zavaró tartalmakat. Kikötötték, hogy a fizika, a logika, a metafizika, a morálfilozófia és a matematika oktatását úgy kell végezni, hogy elsődlegesen a rendi konstitúcióban megfogalmazott célok teljesüljenek.

A grazi jezsuita kollégium több, egymásra épülő fokozatból épült fel. A legalsó szint a „schola infima", amit itt egy nem rendtag iskolamester vezetett és – a szokványos rendtől eltérően – kezdőknek szánt latin írást, olvasást, konjugációt és deklinációt tanítottak benne, valamint a görög ábécét. Itt két csoportban oktattak, az egyikben írást és olvasást, a másikban latint. Ha még maradt idő, azt a német írás és olvasás gyakorlására szánták. Innen sikeres felvételi vizsga teljesítése után kerülhetett az arra érdemes principista a „studia inferiorá"-ba, azaz a gimnázium elődjébe. Ennek kezdő osztálya (3. osztály) a rudimenta – ahol a latin és a görög nyelv grammatikai alapjait oktatták. A további osztályokban a cél a latin és a görög nyelv szabatos ismerete, ennek elérése érdekében klasszikus mitológiai és történeti szövegeket és klasszikus auktorok műveit dolgozták fel. Fontos tárgy még a poétika és a verstani szabályok, a metrika elsajátítása, erre szolgál a poétikai osztály, amit később a retorikai követ. Ez utóbbi célja a nyelvi és retorikai szabályok aktív használatával szónoklatok megtartására képesíteni a növendékeket. A hatosztályos gimnáziumban – optimális esetben – osztályonként egy, azaz összességében hat tanár oktatott, ez sokszor igen magas osztálylétszámot jelentett. A gimnáziumi tanulmányok után nyílt meg az út az egyetemi tanulmányok, a „studia superioro" felé. A grazi egyetem kezdetben három karból állt: az ars fakultásból, a teológiai és *rendhagyó módon az ún. nyelvi fakultásból (Facultas linguarum),* ahol latin és görög nyelvet oktattak. Grazban a héber nyelv tanítása az artista fakultáshoz tartozott. Ezen a fakultáson az első évfolyamon logikát, és ennek részeként metafizikát és matematikát adtak elő. A második évfolyamon

a fizikához kapcsolva természettudományokat és morálfilozófiát, a harmadik évfolyamon – ha indult – fizikát, metafizikát és matematikát oktattak magasabb szinten. Minden egyes évfolyamon egy professzor tanított, akit még egy morálfilozófia- és egy matematikaprofesszor egészített ki. A filozófia oktatása Arisztotelész gondosan megválasztott művei alapján történt, gondosan ügyelve arra, hogy semmiféle elhajlás és újítás ne jelenjen meg a tananyagban.

A teológiai kar négyéves kurzusában három professzor oktatta Aquinói Tamás szellemében az Ó- és Újtestamentumot, valamint az egyházjogot.

Az egyetemet a jezsuita provinciális által kinevezett (tehát nem választott) rektor vezette. Ez a tény már önmagában is sok összeütközést generált. A grazi egyetem első rektora a bonni születésű Heinrich Blyssem, aki Prágából került Grazba, és Loyolai Ignác baráti köréhez tartozott, továbbá Károly főherceg befolyásos tanácsadója volt. A rektor fő feladata a folytonosság megőrzése, protokolláris feladatok ellátása és a kiadásra kerülő könyvek kontrollja. Munkáját ugyancsak a provinciális által kinevezett kancellár, dékánok és bíró segítette. Bizonyos esetekben a rektor köteles volt az előzőekben említett tisztviselők véleményét figyelembe venni. Fontos ügyekben össze kellett hívnia a plenum consistoriumot. A rektor mellett a dékánok is használták hivatali jelvényeiket, talárt hordtak, őrizték a kar pecsétjét és a kari pénztár kulcsát. A dékán teljes felelősséggel tartozott a kari ügyekért – doktori vizsgálatokat és disputákat vezetett, részt vett az eskütételen, cenzúrázta a kari kiadványokat. Szükség esetén összehívta a karon a doktori tanácsot. Grazban a nyelvi fakultás dékánja vezette a gimnáziumot is, és egyúttal ellátta az egyetemen a titkári feladatokat.

Az oktatás módszereit illetően az alapítás után még jó ideig megmaradtak a középkorban használatosaknál, azaz a tananyag diktálása, sok memoriter volt a szokványos gyakorlat. A tankönyvek dialógus formájában tartalmazták a tananyagot, s egy-egy provinciában azonosak voltak. A tanítás a hét minden napján zajlott, még szombaton és vasárnap is, de minden csütörtök délután sétára, szabadidős tevékenységre volt fenntartva. Július 22. és augusztus 24. között nyári szünetet tartottak, szeptember 8. és november 3. között pedig nem voltak előadások, ekkor bonyolították le a vizsgákat. A jezsuiták a tudományos képzésnél fontosabbnak tartották az erkölcsi nevelést, úgy vélték, olyan embereket kell képezni, akik megértik a rend célkitűzéseit, és képesek is tenni ezek megvalósítása érdekében.

A restaurált formájában mind a mai napig megtekinthető, 1607-ben létesített épület erős, boltíves kapuján keresztül juthatunk be az oszlopos folyosóval körülzárt, téglalap alakú belső udvarba. A földszinten előadótermek, az emeleten díszterem, hivatali helyiségek, nagy előadótermek, könyvtár, a doktori védések és avatások terme találhatók. Az épület kezdetben kettő, majd 1618-tól négyemeletes. Az épülethez tartozik még az 1745-ben befejezett, csillagászati megfigyelésekre

alkalmas obszervatóriumot magába foglaló torony, a matematikai kabinettel és a fizikai kísérletezésre szolgáló laboratóriummal.

A grazi egyetem új karokkal – jogi és orvosi – való bővítésének gondolata már az alapítást követő huszadik évben felmerült, de nem tudott megvalósulni a jezsuita rend ellenállása miatt. 1640-ben aztán újra felmerült a bővítés igénye, de csak annyit lehetett elérni, hogy meghívtak egy egyházjogi professzort, és a legjobb 2-3 teológusnövendéknek megengedték, hogy teljes, azaz egyházjogi ismeretekkel befejezett teológiai műveltséghez jussanak. A korlátozás oka a hagyományos skolasztikus műveltség védelmében rejlett. Tényleges változtatásra csak 1728-tól nyílt lehetőség. Ekkorra a többi rend megerősödése miatt – a piaristák az alsó fokú oktatásban, a bencések általánosan erősödtek meg – a jezsuiták kénytelenek engedni a kor követelményeinek, és 1729-ben történelem tanszéket létesítettek. Ez volt az utolsó alkalom, hogy a jezsuiták élni tudtak befolyásukkal. 1749-ben ugyanis Gerard van Swieten elrendelte Bécsben és Grazban is az egyes karok kinevezett főigazgatók általi állami kontrollját.

Az 1752–1773 közötti évek és a jezsuita rend feloszlatása közötti időszakra a viták és az összetűzések a jellemzők. 1760-ban ultimátumot adtak át a grazi jezsuitáknak, amelyben választás elé állították őket: vagy követik a magasabb rendű utasításokat vagy felhagynak minden oktatási tevékenységgel. A legtöbb összeütközés a filozófia területén következett be, ugyanis a jezsuiták még mindig ragaszkodtak a skolasztikus-tomista teológiai felfogáshoz, és nem engedélyezték a leibnizi filozófiai nézetek oktatását, holott az új természettudományos gondolkodás már nem elégedett meg a spekulatív logikai érveléssel, az új idők kísérletezést és kritikus kérdésfeltevést követeltek meg. 1750-ben a bécsi udvarban megerősödött a janzenista Migazzi hercegprímás, és ez a jezsuiták egyedüli hatalmának a végét jelentette. 1760-ban Mária Terézia utasítására a grazi teológiára két nem jezsuita professzort hívtak meg, hogy a tomista filozófia mellett az ágostoni felfogást is oktassák. Az utasításban azt is elrendelték, hogy az egyik új professzor vegye át a rektori tisztet. Magának a rektori tisztnek a betöltési rendje is változott, az életre szóló hivatalviselés helyett évenkénti választást írtak elő.

A jog oktatása 1648-ban kezdődött Grazban egy professzorral, aki egyéves kurzus keretében adta elő a római jog bevezetését. Mária Terézia kívánsága 1753-ban egy jogi kar létesítéséről nem teljesült, viszont 1763-ban Bécsben és Grazban is tanszéket alapítottak a rendőrségi és kamarai tevékenység szabályozásának oktatására. 1778-ban aztán megalakult a jogi kar.

A grazi professzorok tudományos teljesítménye kezdetben sok kívánnivalót hagyott maga után. Ennek az oka a jezsuiták belső problémáival függ össze, ugyanis a 16. században német területen utánpótlási gondokkal küszködtek. Ezért például a skolasztikusok hároméves képzési idejét rendhagyó módon kettő évre rövidítették. A végzett jezsuitákat pedig igen sokféle feladatra kellett beosztani

(missziós munka, gyóntatás, lelki gondozás, diplomácia). Ezért jogos volt az a panasz, hogy a tanárok túl fiatalok, kevés az élettapasztalatuk, és néha még ők maguk is tanulnak. A jezsuita egyetem ebben az időszakban inkább oktató-képző intézményként definiálta magát és nem kutatással foglalkozóként. A rend másik jellegzetessége sem erősítette a tudományosságot, és ez a diktálásra és az emlékezetfejlesztésre koncentráló pedagógiai módszereken múlott.

További gond a rend kozmopolita jellege, amennyiben a rendtagok folyamatos áthelyezése és az állandó kapcsolatok és együttműködés hiánya a rendi alkotmányból fakadó szokványos gyakorlat. 1552 és 1773 között 774 különböző nemzetiségű jezsuita tartozott a grazi egyetemhez, ebből 269 fő a professzor. Még drámaibb a helyzet akkor, ha az egyes professzúrák személyi változásait vizsgáljuk. 1587 és 1771 között, tehát 186 év alatt kimutathatóan 43, de a valóságban feltehetőleg 120 matematikaprofesszor oktatott a karon. Még bonyolultabb a helyzet a filozófiával, itt 192 év alatt 182 professzor tanított.[19] Ez azt jelenti, hogy sokszor tanév közben változott a professzor személye. Ez a sok áthelyezés következménye.

A renddel szembeni másik kritikai felvetés az, hogy gyakran túl gyorsan és felületes vizsgák útján adtak akadémiai címeket, mert a rend iránti elkötelezettség fontosabb volt, mint a tudományos teljesítmény. Ez ahhoz vezetett, hogy kevés volt az egy-egy szaktudomány iránt elkötelezett specialista, ami az újkori fejlődés egyik alapfeltétele. Számszerűen a grazi jezsuiták az 1752–1773 közötti időszakban 660 publikációt tettek közzé, ebből mintegy 123 tekinthető tudományosan is értékelhetőnek.[20] A publikációk szaporodásának üteme egybeesik a jezsuita oktatással szembeni kritika megjelenésével. Grazban az 1729 után létesített történelem tanszéken Karl von Andrian professzor jelentősen növelte a közlemények számát és színvonalát. 1711 és 1743 között 28 publikációja jelent meg.[21] A tudósok között említést érdemel még a matematikus Paul (Habakuk) Guldin, aki szakkönyvtárat alapít, és rendhagyó módon három tehetséges diákjának egy éven keresztül csak matematikát tanít, barátkozik a grazi protestáns iskolában 1594–1600 között tanító Keplerrel, akit egyébként megpróbált megtéríteni is. Számos matematikai megoldás fűződik még Guldin nevéhez. Ennek ellenére a rend sokszor a matematikától eltérő tevékenységre osztja be a tehetséges tudóst, egy ideig történetesen hébert kell tanítania. Híres grazi professzor még Leopold Gottlieb Biwald, aki 1761-ben jezsuitaként, majd 1805-ben exjezsuitaként oktat itt. Munkássága a matematikával, de főleg a fizikával függ össze. 1766-ban ő írta és adta ki korának legtöbbet használt fizikatankönyvét. Tervei között szerepelt egy „*Museum*

[19] Höflechner, Walter (2006): *Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz von den Anfängen bis in das Jahr 2005.* Grazer Univ. Verlag-Leykam, Graz. 16.
[20] Uo.
[21] Uo. 18.

rerum naturalium" alapítása, amihez egy hároméves gyakorlati képzés társult volna, ásványtan, botanika és zoológia oktatásával és kísérletezési lehetőséggel, de ez sajnálatosan csak terv maradt.[22]

Jezsuita jellegzetesség az érzelmi hatások és ennek részeként az optikai effektusok, látványosságok kiaknázása, ennek legpregnánsabb megnyilvánulási formája *a jezsuita iskoladráma.* Ez igen sokféle műfajt fogott össze: a vallásos témájú drámát, a passiójátékot, a húsvéti és más körmeneteket, de ide sorolhatók még a tragédiák és a klasszikus humanista történelmi játékok. A színjáték célja is sokféle: segíti a tanulást, a diákok gyakorolják a latint és később a német nyelvet, ezúton is tájékoztatja a szülőket gyermekük képességeiről és nem utolsósorban támogatáshoz jutnak a szegényebb, de tehetséges diákok. A legfontosabb vélt cél azonban az, hogy megnyerő formában közvetítse az egyház vallási és erkölcsi tanításait. A jezsuita drámajátszás kezdetei Bécshez kötődnek, ahol a Celtis és Schmeltzl által kezdeményezett humanista iskoladráma folytatásaként jelent meg. Grazban 1579-től létezik a jezsuita drámajátszás, ami nagyszámú protestáns közönséget is vonzott, ezáltal a jezsuiták el is érték egyik legfontosabb céljukat, az ellenreformáció általi hittérítést. A *Ratio Studiorum*ban ugyan csak kiegészítő tevékenységként szerepel a drámajáték, ennek ellenére Grazban ez fejtette ki a legnagyobb hatást a városi lakosságra, de a főúri udvarokban is kedvelték az efféle látványosságokat, így hamarosan drámajátékkal köszöntötték a városába visszatérő vagy onnan elutazó főhercegi családot, és más alkalmakat is megragadtak utcai, szabadtéri vagy zárt teremben zajló színházi előadások rendezésére. A középkori színházi hagyomány mellett más középkori szokások is továbbéltek a jezsuita intézményekben, ilyen a depositio, azaz az újoncok beavatási ceremóniája. Hasonlóan látványos volt némelyik gazdagabb doktorjelölt beavatási ünnepsége.

A diákok közül a szegényebbek Grazban is alapítványok köré szerveződtek, és érdekvédelmük biztosítására bursákba álltak össze. Az első ilyen szövetség már 1576-ban létrejött. 1602-ben az alapítóról elnevezve Ferdinandeum néven jött létre egy konviktus, ami később számos ilyen szerveződés mintája lett. Elvben bárki jelentkezhetett az egyetemre, de a valóságban a diákság többféle csoportból állt össze. A legrangosabbak a nemesi származásúak, akik saját személyi praeceptorral rendelkeztek, aztán voltak a napi egy tál ételhez jutó javadalmas és az ágyrajáró diákok. A napi egy tál ételesek a jezsuitáknál, a kapucinusoknál vagy valamelyik polgári családnál étkezhettek, az ágyrajárók pedig a Ferdinandeumban leltek éjszakai nyugvóhelyre. A szegény diákok száma néha olyan magasra emelkedett, hogy korlátozni kellett felvételüket. 1684-ben állítólag 100 ilyen diák volt a városban. Az egyetemre járók számát nem lehet egyértelműen megállapítani, mert az anyakönyvben nincsenek elkülönítve a „gimnáziumba" járók, vélhetően

[22] Uo. 17.

az utóbbiak számosabbak. Az anyakönyvi adatok azért is bizonytalanok, mert némelyik diák csak egy-két szemesztert töltött, és az anyakönyvből az itt töltött időt sem lehet pontosan megállapítani. Az összesített adatok szerint 1678-ban mintegy 1500, 1714-ben 942 és 1725-ben újra 1575 diák tanult Grazban.[23]

A jezsuita rend belső viszonyairól[24] és az akkori lehetőségekről elgondolkoztató példa 1746-ból a neves jezsuita csillagász, *Ruđer* Josip Bošković (Boscovich) egyik kijelentése, aki jóval Galilei után a következő véleményt fogalmazta meg:

> „Teljes tisztelettel adózom a Szentírásnak, és a szent Inkvizíció dekrétumának megfelelően elfogadom, hogy a Föld mozdulatlan. Ezzel együtt az egyszerűbb magyarázat kedvéért mégis úgy tekintem, mintha a Föld mégis mozogna."[25]

Boškovićtól még további feljegyzések is fennmaradtak. A Louis-le-Grand Kollégiumban járva panaszkodott a korszerű vizsgálati eszközök hiányáról, és kifogásolta egyes, Newton nézeteit eretnekségnek tartó jezsuiták tudomány iránti vakságát. Egy alkalommal, amikor a sens-i kollégiumban járt és a rektor megmutatta neki Áron vesszejének egy darabját és Ézsaiás próféta egyik oldalbordáját, a szerzetes azt tanácsolta a megdöbbent rektornak, hogy nyugodtan dobja ki ezeket a relikviákat.[26]

Magyar vonatkozása miatt feltétlenül meg kell említeni, hogy Pázmány Péter (1570–1637) (Peter Pázmány von Panasz bejegyzéssel) 1607 előtt a filozófia és a teológia professzoraként tanít Grazban. Az itteni hatások olyan fontosak számára, hogy ennek mintájára alapítja majd meg 1635-ben a nagyszombati egyetemet.

[23] Uo. 22.

[24] Bangert, William V., 2002, 159. – Descartes 1637-es és Newton 1687-ben kiadott munkái nehéz helyzetbe hozták a tanárokat. Spanyolország kivételével a jezsuiták reagáltak a tudományos kihívásokra. 1650-re iskolai használatra szánt szövegek egész sorát adják ki, és támogatják a kísérletezés meghonosítását. A 17. században csak az általános csillagászat témájában 56 művet adtak ki.

[25] Höflechner, Walter (2006): *Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz von den Anfängen bis in das Jahr 2005*. Grazer Univ. Verlag-Leykam, Graz. 23.

[26] Bangert, William V., 2002, 248–249.

7. A jezsuita rend kritikája és általános értékelése

A jezsuita renddel szemben a legkeményebb kritika – a rend működésének korlátozása, majd időleges megszüntetése. Először Portugáliából utasítják ki a jezsuitákat 1759-ben, majd 1762-ben Franciaországból, és 1763-ban sor kerül a rend időleges beszüntetésére. Ennek hátterében több tényező áll, az egyik bizonyára a rend gyors és sikeres terjeszkedése, amit nem nézett mindig jó szemmel a többi rend, de szerepük volt ebben az egyetemeknek, a nemzeti egyházak kialakulásának és politikai érdekeknek is. Kifogásolják azt is, hogy szinte teljesen elválasztották egymástól az oktatást és a kutatást. A szupranacionális szervezettség nem kedvezett a nemzeti gondolat kifejtésének, holott a 18. század végén ennek az ideje jött el. Az a rend, amelyik korábban képes volt a reformáció eredményeit integrálni, idővel megmerevedett, és saját szisztémájának foglya lett, ami szintén a kudarc egyik okának tekinthető. A jezsuiták tekintélyvesztését szimbolikusan fejezi ki Max Franz kölni választófejedelem mondása, akinek egyik tanácsadója azt sugallta, hogy az illuminátusokat és a janzenistákat a jezsuiták segítségével kellene visszafogni. A fejedelem azt válaszolta erre a felvetésre „Ez most már másként van: manapság már nem a legtehetségesebb fiatalokból lesznek jezsuiták, sokkal inkább a göttingai egyetem elvein nevelkedettekre kell építeni”[27]

A jezsuiták azért voltak kiemelkedően eredményesek, mert a történelmi tanulságok alkotó rendszerré szervezése révén olyan stabil elemeket, de egyúttal flexibilitást is lehetővé tevő szisztémát hoztak létre, ami alkalmazkodóképessége révén illeszkedett a helyi viszonyokhoz, de az állandó elemek miatt nem esett szét, és ki tudta használni az univerzalitás adta előnyöket. Különösen fontosak a jezsuita iskoladrámák, ahol rend a *Ratio Studiorum*ban tapasztalt következetességgel szemben ebben az esetben sokkal rugalmasabbnak bizonyult. Az anyanyelvi előadások mellett megengedték a zene és a tánc, valamint a nagyszabású díszletek alkalmazását.[28] A jezsuita rend másik aktivitása a hasonló elveken alapuló Mária-kongregációk szervezése. A célok követésében a nyitottság és a zártság ilyen jellegű kombinációja számos oktatási jellegű problémát is kezelni tudott.

[27] Hansen, Joseph (1933): *Quellen zur Geschichte des Rheinlandes im Zeitalter der französischen revolution, 1780–1801. 2. kötet, 1792–1793.* Bonn. 930–932.

[28] Bangert, William V., 2002, 117–118., 188. – A díszletek egyre színesebbek lettek, a színpadon gyönyörű tájak, tavacska és erődök tűntek fel. Kórusművek és dalbetétek hangzottak el. 1643-ban Münchenben 32 tagú zenekar játszott. A *Szent Mihály győzelme* című darabot ugyanitt 900 tagú kórus kísérte. A francia jezsuita iskolák drámajátékába integrálták a balettművészetet is.

XII. AZ ÚJKORI EGYETEMEK SZERVEZETE, PROFESSZORAI ÉS DIÁKJAI

1. AZ EGYETEMEK FELÜGYELETI RENDJE

A kora újkorban az egyetemek felügyelete az egyháztól, illetve a kancellártól fokozatosan az államhoz és annak hatóságaihoz került. Természetesen az átmenet nem egyik napról a másikra következett be, és országonként eltérő formában valósult meg.

A középkori egyetemen az egyetemet felügyelő kancellár lehetett maga a püspök vagy az egyetemi város székesegyházának dékánja. A reformáció következményeként átalakult ez az alaphelyzet, és a felügyelet a helyi fejedelemhez vagy a városi hatóságokhoz került. Egyre gyakrabban fordult elő, hogy a kancellár helyettest bízott meg a felügyelettel, vagy külön tisztviselőt foglalkoztattak ezzel a feladattal. Ez általában az uralkodó szűkebb környezetéhez tartozó megbízható, gyakran tanácsadóként működő személy, ilyen például Johan Skytte, II. Gusztáv Adolf tanácsadója, aki 1622-ben Uppsalában tevékenykedett.

A kancellári szerep gyakorlása egyetemenként más és más, nagymértékben függ a tisztséget betöltő személy egyéni ambícióitól.

Salamancában történetesen a kancellár teljesen átvette a rektor szerepét, de így volt ez Oxfordban is Laud hercegprímás kormányzása idején. Másutt csak formálisnak tekintették a kancellári felügyeletet, itt könnyebb is volt az átmenet az állami felügyelet felé. Az átmenet jól tanulmányozható Franciaország esetében, itt a királyi kancellária vezetőjeként tevékenykedő kancellár minden egyetem és kollégium felügyelője egyben: elrendelheti a felügyeleti vizsgálatot (inspekciót), minden oktatási dokumentum hitelesítésére kezeli a pecsétet, és gondoskodik a királyi rendelkezések betartatásáról. A kancellár részt vett a tudományos fokozatok odaítélésében, és gondoskodott ún. konzervátorok útján az egyetemi privilégiumok érvényesítéséről. Tekintve, hogy Franciaországban az egyetemek felügyelete fokozatosan az államhoz került, egyre több változatos elnevezésű és feladatú személy foglalkozott ezzel a területtel.

A jezsuita rend feloszlatása a 18. században új helyzetet teremtett a katolikus országokban. Mária Terézia 1760-ban udvari tanulmányi bizottságot hozott létre

az oktatásügy átfogó szabályozásának szándékával. Ilyen bizottságok alakultak a Habsburg Birodalomhoz tartozó országok, tartományok minden területén, például Milánóban, ahol 1771-ben alakult meg a Magistrato Generale degli Studi. Ez felügyelte Pavia egyetemét és a hercegség minden nyilvános iskoláját. A bizottságot elnök vezette, tagja volt még az egyetem négy fakultásának delegáltja, egy titkár és egy írnok végezte az adminisztratív munkát.

Talán Lengyelország az első, ahol először jött létre az oktatási minisztériumhoz hasonló irányító szervezet. A jezsuita rend 1773-as feloszlatása után itt is bizottság alakult a nemzeti nevelési rendszer és főleg az egyetemi oktatás erősítésére. Az állami iskolák felügyeleti jogát, a tanárképzés megszervezését a krakkói egyetem rektora kapta meg feladatként.

A felügyelet gyakorlásának egyik módja a felügyeleti jelentések és az ehhez kapcsolódó látogatások rendszerének kimunkálása. Ilyen tekintetben is eltérő a különféle országok aktivitása: Angliában 1535-ben volt az első inspekció, Salamancában V. Károly háromszor, fia, II. Fülöp tizenegyszer inspekciózott. Az ellenőrzések szempontjai hol egy-egy területre korlátozódnak, hol általános ellenőrzést jelentettek. Az inspekció eredményét többnyire a statútum valamelyik részének korrigálása követte.

A privilégiumok gondozóinak (a konzervátoroknak) a szerepe a kedvezmények csökkenésével arányosan esett vissza, és lassan csak tiszteletbeli megbízatássá vált e funkció. Még egy ideig léteztek a piaci árakat és az áruk minőségét, illetve a diákok szállásait ellenőrző tisztviselők, de idővel ez is állami feladat lett.

A városok és az egyetemek kialakulásával összhangban kezdetét vette a szellemi tevékenységek professzionalizálódása, ami sokféle kölcsönhatás eredőjeként jön létre.[1] A városi polgárok már a középkorban beleszólhattak az egyetemi élet szervezésébe, különösen Észak-Itália diákegyetemein volt ennek komoly hagyománya. A „riformatori dello studio" elnevezésű álló testület hívta meg a professzorokat, és ez intézte a tanulmányi és fegyelmi ügyeket. Cataniában a három „reformátor" közül a legidősebb „az egyetem védelmezője" (protettore dello studio) címet viselhette.

Természetes más városok – így Löwen, Köln, Erfurt, Rostock, Bázel – egyetemeinek életébe is beleszólhattak a városi polgárok. Több helyen kurátorként vettek részt az egyetemek vezetésében, szavazati joguk volt a rektor megválasztásakor, segítették az egyetemet pénzügyekben és támogatók keresésében, részt vettek az egyetemi ünnepségeken. Hasonló volt a helyzet Hollandiában is, általában az erős városállami hagyománnyal rendelkező országokban volt erőteljesebb a városi polgárok érdekérvényesítése.

[1] Huszár Tibor, 1977, 21.

2. PROFESSZOROK A KORA ÚJKORI EGYETEMEKEN

Az újkor kezdetén az egyetem oktatói gárdája a középkorinál differenciáltabb, a professzorok körül doktorok, magiszterek, licenciátusok és baccalaureatusok koszorúja tevékenykedik.

Löwenben a professzori karba a következő altípusok tartoztak: az egyik csoport *(professores regentes)* tagjai az oktatáson kívül a doktori vizsgákon és a kari közéletben is részt vettek, szükség esetén képviselték a kart egyetemen kívül, tantervet írtak, vizsgáztattak, elnököltek a disputákon, és részesedtek a beszedett tandíjakból. Ezek a professzorok általában jól fizetett és nagy hatalmú személyek. A másik csoport *(professores legentes)* tagjai csak oktatással foglalkoztak. Előfordul még a *professores regii* elnevezés, ez a király által meghívott professzorok elnevezése. A német egyetemeken ugyanilyen munkamegosztás volt, de a doctores collegii és a doctores non collegitati megnevezéseket használták.

Az oktatói kar differenciálása történhetett még aszerint, hogy hol szerezte a tanár a fokozatát, a helyi egyetemen vagy másutt; kap-e fizetést a munkájáért, vagy sem. Ez utóbbi kategóriába általában olyan idősebb diákok tartoztak, akik repeticiós (ismétlő) kurzusokat vezettek, ők többnyire nem kaptak fizetést, a jövedelmük kifejezetten attól függött, hogy mennyi diákot tanítottak. Ismert volt még a tiszteletbeli doktorok csoportja, közülük némelyek valamilyen módon kapcsolódtak az egyetemhez, mások inkább az egyetem „díszéül" szolgáltak.

Érdekes a tudományos teljesítmény és az oktatási tevékenység viszonyának megítélése. A göttingeni egyetemen a professzori kinevezéshez általában öt publikációra volt szükség, ezek a publikációk lehettek disputációs szövegek, prédikációgyűjtemények vagy irodalmi szövegek. A további előléptetéshez átlagban újabb öt publikációt kellett bemutatni. A professzorok tevékenységének értékelésénél figyelembe vették még a kollegalitást, a népszerűséget – a diákok arra is figyeltek, ki hogyan, milyen módszerekkel és mennyire eredményesen oktat. A 17. században általános probléma volt a tanárok elérhetetlensége az egyetemen. Oxfordban szigorúan szabályozták ezt, az oktatót kötelezték, hogy minden hét elején adja meg előadásainak témáját, és hétvégén vizsgáztassa a diákokat. Vasárnap és ünnepnapokon elvárták az oktatótól, hogy legalább egy óra időtartamra az előadótermében tartózkodjon, és válaszoljon diákjai esetleges kérdéseire. Ezekkel az eljárásokkal a tanárokat ösztönözték a hatékonyabb oktatásra. A tanároknak az oktatás mellett számos más feladatuk is akadt, részt kellett venniük az egyetemi közéletben és az adminisztratív munkában: ez gyakran olyan nagy terheket jelentett, hogy veszélyeztette a tanítást. Tanári feladat volt a diákok nevelése, intézményen kívüli életének felügyelete. Némelyik tanár atyai szerepet (loco parentis) töltött be diákjai mellett, felügyelve azok életmódjára, szabadidejük beosztására és vallásgyakorlásukra. Sok tanár kényszerült magánoktatásra, mások különböző

hatóságok szakértőiként tevékenykedtek, tanácsokat adtak, sőt még diplomáciai feladatokat is kaphattak. Megint mások könyvek kiadásában segédkeztek, esetleg cenzúráztak, részt vettek a zsinatokon, hitvédő iratokat szerkesztettek. Különösen a jogászprofesszorokat foglalkoztatták előszeretettel a hercegek és a városi hatóságok, gyakran kértek tőlük jogi szakvéleményt.

3. A professzorrá válás útjai

A profeszorrá válás igazi előfeltétele a doktori vizsga letétele, de ez a követelmény csak többé-kevésbé érvényesült. Az artista fakultáson általában licenciátusi vagy magiszteri vizsgával rendelkezők oktattak, akik az esetek többségében valamelyik magasabb fakultáson maguk és diákok voltak. Előfordult, hogy a doktori vizsgához közel állókat hívtak meg professzornak, számukra előírták, hogy egy éven belül tegyenek doktori vizsgát.

A professzorok kiválasztása és meghívása igen összetett eljárás volt, és egyetemenként eltérő módon történt. Oxfordban a hat regius professzort a királyi ház, a másik kettőt az egyetemi közgyűlés választotta. A teológia tanszéken minden oxfordi doktorátussal rendelkező szavazhatott az új professzor beállításáról. Franciaországban a döntés mindig a karok hatáskörében volt, pályázatot írtak ki, és minden jelentkezőt szigorúan megvizsgáltak, egyenként szavaztak róluk, és a legtöbb szavazatot elnyert személyt hívták meg. Előírhattak a pályázó számára probációt is. 1742-ben Toulouse-ban a jogi karon 12 órában kellett mindkét jogból előadást tartani, és 8 órában disputát vezetni. Kivételesen előfordult, hogy egy-egy karra az uralkodó közvetlenül nevezett ki professzort.

Némelyik professzúra igen keresett volt, öt-hat pályázó is jelentkezett egy állásheIyre, 1617-ben Montpellier-ben tizenketten pályáztak egy orvosi professzúrára. Az orvosi karokon gyakori volt, hogy csak egy vagy két évre hívtak meg személyeket, akik azután folytatták korábbi praxisukat: az ilyen, határozott idejű megbízásokat nem pályázat, hanem közvetlen meghívás alapján lehetett elnyerni. Spanyolországban a franciához hasonló nyílt pályázatot és vizsgálatot írtak elő, de a kiválasztást bizottságokra bízták. Ezekben a grémiumokban még diákok is részt vehettek, de igen sok probléma és vitás ügy keletkezett ebből. Nem volt tisztázva, ki számít diáknak, ezért például Santa Cruzban a kollégium tagjaitól évi 100 realt szedtek be a diákok szavazatainak megvásárlásához. Salamancában azzal vádolták a professzorokat, hogy távollevők szavazatait is figyelembe veszik, a koldulórendeknél azt kifogásolták, hogy távoli kolostorokból hívnak szerzeteseket a szavazás idejére. Nem alaptalanul járta a 17. században Salamancában a következő

szólás „Egy egész életre szóló professzori kinevezést csak milliónyi halálos vétség útján lehet elnyerni."[2]

A tanszékek helyzete is megváltozott ekkoriban. A kora újkori egyetemek professzori karában erőteljes laicizálódás tapasztalható, a párizsi orvoskaron 1452-től, a jogi karon a 16. századtól világi személyek a professzorok. Ekkoriban Angliában a docensek még klerikusok. Heidelbergben 1553-ban engedélyezi a pápa (II. Gyula) laikusoknak a kánonjog tanítását. A laicizálódással az egyház sokat vesztett az egyetemekre gyakorolt befolyásából, persze, ez nem jelentette befolyásának teljes megszűnését. Gondoljunk csak az ekkoriban megerősödő jezsuita rendre, amelyik a 16–17. században egyre befolyásosabb lett. Toulouse egyetemén mind a négy koldulórend képviseltette magát. Külön figyelmet érdemelnek közülük a dominikánusok, akik a teológiai karokon érvényesítették erőteljesen a befolyásukat.

Ezzel együtt az egyetemi élet állami szabályozása erősödött a középkorhoz képest. Az állam kancellárt küldött Oxfordba 1559-től 1598-ig William Cecil, és Cambridge-be 1630-tól 1645-ig William Laud személyében. Az állami kontroll érintette a tantervet és a professzorok publikációit is. Néha az egyetemi életbe való külső beavatkozás még fokozottabb, így például Bécsben Mária Terézia tanácsosa, Gerard van Swieten 1745-ben megreformálta a bécsi orvoskart, meghatározta a tantervet, sőt a használandó tankönyveket is előírta. Oroszországban a beavatkozás kifejezetten despotikus jellegű, a professzorok rengeteg időt vesztegettek el tűzijátékok és udvari mulatságok szervezésével, valamint üdvözlő beszédek írásával. Némelyik professzor kénytelen volt a cári család tagjait ingyen oktatni, sőt magának II. Katalin cárnőnek orosz nyelvet tanítani. Szerencsésebb helyzetben volt a Szentpétervártól 600 kilométerre fekvő Moszkva, amelyet kevesebb ilyen jellegű megkeresés ért.

Az állami beavatkozás, persze, nem csak sérelmeket okozott. Göttingenben, ahová az állam hívta meg a professzorokat, azok teljes tanszabadságot élveztek, Uppsalában Gusztáv Adolf alapítványa stabilizálta az egyetem helyzetét.

Az egyetemi professzorok alkalmazását azok vallási hovatartozása is befolyásolta. Oxfordban és Cambridge-ben a tanárok esküt tettek az anglikán egyház 39. cikkelyére és az Act of Supremacyre. Ez azt jelentette, hogy 16. századtól a katolikusok, 1622-től pedig a nonkonformisták ki voltak zárva az egyetemről. A lutheránus egyetemek hasonlóan jártak el, itt is hűségesküt kellett tenni. Némelyik egyetem igen szigorú volt, Koppenhágában például nem vették fel tanárnak azokat a személyeket, akik jezsuita kollégiumban végeztek. Némi vallási toleranciát csak Hollandia mutatott, bár itt a református professzorok voltak többségben. Göttingen kései alapítású egyeteme is toleráns, a kurátor, Gerlach Adolf von

[2] Kagan, R. I. (1974): *Students and Society in Early Modern Spain.* Baltimore–London. 167.

Münchhausen mindenképpen el akarta kerülni a sokféle protestáns irányzat egymás közötti küzdelmének beszivárgását az egyetemre. Az akadémiai szabadság egyik előfeltételének tekintette, hogy megtiltotta egyes professzorok eretnekséggel történő megvádolását – minden erejével kiállt a szabad gondolkodás, írás és publikálás mellett.

A professzorok meghívásában fontos szerepet kaptak a személyi kapcsolatok, ismeretségek. A filantróp és szabadkőműves Christian Salzmann *Carl von Carlsberg* című regényében írta le a következő, erre a korra jellemző esetet:

> Egy fiatal docens arról panaszkodik, hogy bár oktatási tevékenysége révén megérdemelné az egyik megüresedett tanszékre a professzori kinevezést, a vizsgabizottság mégsem őt hívta meg. „Igen (mondják beszélgetőtársai nevetve). Úgy látszik, nem ismeri még annak a helyes módját, ahogy az ember Grünauban professzor lesz. Vannak ugyanis egyszerűbb lépések – sok csinos professzor kisasszony van a környezetünkben. Vegyen egyet feleségül, meglátja, rögtön megoldódnak a dolgok."[3]

A 17–18. században sok egyetem belterjes családi intézménnyé vált: Koppenhágában a Bartholin család, Giessenben Menntzer teológusprofesszor rokonsága alkotta az egyetemi professzorok magját. Genfben a Turrettinik 170 éven keresztül adtak egyetemi professzorokat. 1666-ban a bázeli egyetem minden professzora rokonságban állt egymással.[4]

A belterjesség és a nepotizmus, összekapcsolódva Európa politikai és vallási megosztottságával azt eredményezte, hogy a professzori karnak a középkorra jellemző nemzetközisége kezdett megszűnni. Ugyanígy ritkább lett a diákok peregrinációja és az akadémiai migráció is visszaesett. Egyes városok és egyetemeik mindenáron igyekeztek saját embereiket pozícióba helyezni, és minden eszközzel nehezítették idegenek meghívását. Más országok, például Poroszország, tiltották oktatóik külföldi munkavállalását, az érintett professzorok sokszor csak többszörös lakhelyváltoztatással tudták a hatóságok figyelmét kijátszani. Az akadémiai migráció alól kivétel Oroszország, pontosabban Szentpétervár, itt ugyanis hiány volt latinul jól értő professzorokban, és ezt fiatal külföldi magiszterek, elsősorban németek meghívásával pótolták. Az egyetem akkori rektora a kiváló orosz tudós, Mihail Vasziljevics Lomonoszov. Ez a rektor Párizsba, Strassbourgba és Leidenbe küldi orosz tanítványait, és mintegy húsz év alatt európai színvonalra fejleszti egyetemét úgy, hogy innen küldi majd a fiatalok egy részét a moszkvai egyetemre.

[3] Salzmann, Chr. G. (1784): *Carl von Carlsberg, oder Über das menschliche Elend.* 6. kötet, harmadik rész, Carlsruhe. 140.

[4] Vandermeersch, P. E. (1996): Die Universtätslehrer. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 194.

4. A PROFESSZOROK JÖVEDELME

1627-ben a spanyol parlamentben, a Cortesben elhangzott beszámoló szerint olyan drága az élelmiszer, és olyan kevés a diák (miközben az alapítványok vagyona is elapadt), hogy a professzorok kényszerülnek elhagyni az egyetemet, és másutt munkát keresni.[5]

Néhány korai alapítású egyetem – Párizs, Oxford, Salamanca – saját tőkével rendelkezett, és ennek kamataiból fizette a professzorokat, másutt javadalmak álltak rendelkezésre, és előfordult, hogy csak a diákoktól beszedett tandíjak jelentették a professzorok jövedelmét. Természetesen e lehetőségek kombinációja is létezett, kiegészülve a legkülönfélébb privilégiumokkal és természetbeni juttatásokkal. Ez utóbbi lehetett bor, tűzifa, a privilégiumok közé tartozott az adókedvezmény, a házi sör- és borkimérés engedélyezése vagy a felmentés katonák beszállásolása alól. A legrosszabb helyzetben azok a professzorok voltak, akiknek a diákok tandíjából kellett megélniük. Voltak közöttük szerencsések, mint Luther vagy Melanchthon, akiknek 400-500 hallgatójuk volt, de Heidelbergben 1525-ben (a reformáció hatásaként) több volt a tanár, mint a diák. A német egyetemeken nagyjából a következőképpen alakult a beiratkozott diákok száma:

Év	Diákok száma
1720	4400
1750 körül	3400
1790	2900

13. táblázat: A beiratkozott diákok száma Németországban (Forrás: Vandermeersch, P. E. 1996, 199.)

A diákok számának csökkenése különösen súlyosan érintette az artista fakultást, mert itt egyébként is alacsony volt a professzorok jövedelme. A tandíj utáni jövedelem némi haszonnal járt az oktatásra nézve, ugyanis ösztönözte a professzorokat a színvonalasabb oktatásra, így volt ez Edinbourgh-ben, ahol 1800 körül 5 fizetés nélküli orvosprofesszor versenyzett a diákok tandíjáért. A professzorok jövedelmét befolyásolta az is, hogy melyik karhoz tartoznak: az Odera menti Frankfurtban az artista fakultáson átlagosan évi 100-175 tallér, az orvosi karon 300, a teológiai karon 338-557, a jogi karon 200-500 tallér közötti fizetést adtak.

[5] Kagan, R. I., 1974, 174.

Azok az egyetemek, amelyek jól fizették a professzoraikat – ilyen például a 17. században Leiden –, színvonalban emelkedtek, és egyre jobb helyzetbe kerültek Általában elmondható, hogy a rendes professzorok jövedelmi viszonyai megfelelőek, a 17–18. században átlagosan egy mesterember jövedelmének az ötszöröse a fizetésük. Az összevetést nehezíti az a tény, hogy a professzorok nagyon sokféle és nagyon eltérően dotált mellékjövedelemhez juthattak. Az első finn egyetem, a turkui egyik professzora – Johan Bilmark – 38 év alatt, haláláig, 229 doktori disszertáció témavezetője (praeses) volt, de nem tudni, mennyi jövedelme volt ebből.[6] A kisebb egyetemeken, érthető okból, nehezebb volt a megélhetés – és még kiegészítő jövedelmet sem volt könnyű szerezni.

Nem véletlen az sem, hogy a rosszabbul fizetett tanárok igyekeztek sokféle mellékjövedelemre szert tenni: elmentek tanítani a városi alsóbb iskolákba, aki megtehette, magánoktatásba fogott, ez néha erős konkurenciát is jelentett az egyetemnek. A sok mellékmunka következményeként gyakori a tanárok hiányzása, mulasztása az egyetemi órákról. Az ingolstadti diákok 1586-ban annak az óhajuknak adnak hangot, hogy legalább évi egy alkalommal szeretnék látni is a professzorukat.[7] Időnként megpróbáltak előírásokkal gátat vetni a túl sok mellékállásnak, ez történt Königsbergben, de ha nem társították ezt más pótlékkal, akkor ezek hatástalan intézkedések maradtak. A bécsi egyetemen ilyen tekintetben ügyesebbek voltak, Trautson (1704–1757) hercegprímás tudta, hogy tehetséges embereket csak jó fizetéssel és tekintélyes címmel tud megnyerni. Elérte, hogy a professzorok egy része udvari tanácsosi címet és jövedelmet kapjon. A teljes képhez hozzátartozik, hogy ők többnyire jogászprofesszorok voltak, és értelemszerűen ki voltak zárva ebből a körből a jezsuiták és más katolikus rendek képviselői.[8]

A kora újkorban kezdődik el nagyobb mértékben a professzorok specializálódása, különösen a nagyobb egyetemeken, ahol nemcsak egy tantárggyal, hanem az azon belüli témákkal is külön szakember foglalkozik. A kisebb egyetemek nem engedhették meg maguknak ezt a luxust, ott továbbra is a polihisztorok érvényesültek jobban. Előfordult, hogy ugyanaz a professzor tanította a héber nyelvet, az orvostudományt, a teológiát és néha még a jogtudományt is. A 18. századra érik el az artista fakultás professzorai, hogy őket is a magasabb rendű karokon oktatókhoz hasonlóaknak ismerjék el. A professzori karrier általában extraordinariusként vagy privat docensként vette kezdetét, és a cél a professzor ordinariusi státus volt. Ez néhány egyetemen – például Salamancában – néha a tudományos

[6] Klinge, M. – Leikola, A. – Knapas, R. – Strömberg, J. (1988): Kunigliga Akademien i Abo 1640–1808. In: *Helsingflors Universitet historia 1640–1990 I.* Helsinki. 163.
[7] Burmeister, K. H. (1974): *Das Studium der Rechte im Zeitalter des Humanismus im deutschen Rechtsbereich*. Stuttgart. 177.
[8] Vandermeersch, P. E., 1996, 202.

teljesítménytől függetlenül, egyszerűen az évek elteltével is bekövetkezhetett. A rendes professzorok élethosszig tartó kinevezését sokszor kritizálták, történetesen éppen Spanyolországban, mert a professzorok egy része a kinevezés után elkényelmesedett, és már semmi újat sem alkotott.

A professzori kar alapvetően kétféle stratégiát követett. Egyik részük életcéljának tekintette az egyetemi oktatást, és ugyanazon az egyetemen maradva fejtette ki tevékenységét. Löwenben 1501 és 1750 között 954 professzort alkalmaztak, közülük 191 fő (20%) hagyta el a pályát – püspöki, tanácsosi vagy bírói kinevezést kaptak –, ám 80%-uk stabilan az egyetemen maradt. Mások az egyetemi professzúrát csak ugródeszkának tekintették, ami megnyitotta az utat a magasabb állások felé. Ezt a stratégiát főleg spanyol egyetemeken követték, ahol az oktatás elhanyagolása problémákat, főleg színvonalcsökkenést okozott. Az elvándorlás leginkább a jogi karokat jellemezte, Az artista fakultáson és a teológiai karon kisebb volt a mobilitás, mert itt sok klerikus oktatott, és őket jobban kötötték a rendi szabályok. Az angol egyetemeken is panaszkodtak a tutor-rendszerre:

> „A fellow, aki általában a tutor szerepét tölti be, és a legfőbb vágya az, hogy ettől megszabaduljon, abban reménykedik, hogy egyházi hivatalhoz jut, úgy érzi magát a college-ben, mint akit foglyul ejtettek, ezért megelégszik azzal, hogy az unalmat és szánalmas életét valamilyen érdekes tevékenységgel elviselhetővé tegye, és közben némi jövedelemre is szert tegyen. Ennek következtében nem tekinti a tutorálást fontos, igényes, felelősségteljes hivatalnak; inkább félvállról veszi ezt a feladatot, és alkalmi munkának, ideiglenes foglalkoztatásnak, egyszóval ugródeszkának tekinti."[9]

Érdekes probléma a professzorok rekrutációjának vizsgálata. Általánosságban megállapítható, hogy ez egyrészt vertikálisan, a docensek előléptetésével, illetve horizontálisan, gyakorló szakemberek – elsősorban orvosok és jogászok esetében – egyetemre hívásával történik.

A jól dotált professzúrákhoz viszont ragaszkodtak annak betöltői, és minden befolyásukat latba vetették monopolhelyzetük megtartása érdekében.

A professzorok tekintélyét még további két tényező befolyásolta, az egyik a szolgálati idő, a másik pedig annak a karnak a tekintélye, elismertsége, ahol oktatott. Ebben a sorrendben a teológia vezetett, és az artista fakultás volt a legkevésbé elismert.

A professzorok társadalmi elismertségét közvetve tükrözi a különböző ceremóniák beosztási rendje, rangsora. Érdekes részleteket ismerhetünk meg egy 1661-ben kiadott öltözködési szabályzatból, ami hét csoportot különböztet meg:

1. földbirtokosok és tanácsosok;
2. nemességet elnyert polgárok – a doktorok;

[9] Idézve in: Vandermeersch, P. E., 1996, 205.

3. polgármesterek, titkárok, hivatalnokok;
4. nemességet kapott kereskedők, kézművesek és kereskedők;
5–7. alsóbbrendű csoportok.[10]

A doktorok hagyományos jelvényei: a doktori kalap, a könyv és a nemességhez tartozás szimbólumaként a gyűrű. Az egyetemi szabályzatok előírják az akadémiai ruhaviseletet. Ingolstadtban a három magasabb kar doktorai a főpapokhoz hasonlóan vörös barettet (rubea biretta), az artista fakultás magiszterei barna barettet viseltek, mint a kanonokok. Számos rendelkezés jelent meg a talárok színéről. A professzori rang sok társadalmi kötelezettséggel járt együtt, a professzornak külsődlegesen is demonstrálnia kellett társadalmi rangját, s mindez kiterjedt feleségére és gyermekeire is. Más társadalmi csoportoktól ruha- és ékszerviselésükben – gyűrű és nyaklánc ünnepélyes alkalmakkor – különültek el. A nagy királyi ceremóniákon és különösen a felvonulásokon számítottak a professzorok jelenlétére, annál is inkább, mert a professzori rang több országban nemességet jelentett, így Bizáncban, ahol húszéves szolgálat után a professzorokat a nemességhez tartozóknak tekintették, minden ehhez tartozó előjoggal együtt. Wormsban például nem vethették alá a doktorokat kínvallatásnak, nem kellett tanúként megjelenniük a bíróságon, a bíró szükség esetén a lakásukon hallgatta ki őket. Ennek ellenére a professzori státusról ambivalens megnyilatkozások olvashatók, egyesek krőzusoknak érezték magukat ebben a szerepben, különösen akkor, ha már kidolgozták előadásaik rendjét; mások kényszermunkaként élték meg a professzori tevékenységet, különösen a kezdeti években.[11]

5. DIÁKÉLET A KORA ÚJKORI EGYETEMEKEN – A BEIRATKOZÁSI ÉS A FELVÉTELI PROCEDÚRA

A 16. század elején nagyrészt a középkori szabályok szerint történt az egyetemi beiratkozás, és ez szinte a 18. század végéig így maradt. Időpontja kötetlen volt, és alapvetően három részelemből – a beiratkozási díj kifizetéséből, az eskütételből és az anyakönyvi bejegyzésből – állt. A beiratkozási díj függött a jelentkező szociális helyzetétől. Általános szabály, hogy a nemesek többet fizettek, a 25 év alatti nem nemes diákok kevesebbet, és a szegények kedvezményeket kaphattak. Az eskütétel szövege a rektornak való engedelmességen kívül a reformáció után már vallásos kötöttségeket is tartalmazott: Löwenben például 1545 után elvárták, hogy a jelentkező esküvel határolja el magát Luther és más reformátorok tanaitól.

[10] Uo. 209.
[11] Uo. 211.

Az eskü alól csak a 14 éven aluliak mentesültek. A felekezeti hovatartozásból fakadó komplikációk országról országra eltérő módon érvényesültek. A Habsburg Birodalomban diszkriminálták és egy ideig üldözték a protestánsokat, ezért a protestáns diákok száma itt csökkent, a katolikusoké viszont nőtt. Érdekes, hogy a Róma közeli Itáliában a hercegek diplomáciai erőfeszítéseinek köszönhetően sokat finomítottak, enyhítettek a pápai rendelkezéseken: Bolognában csak egyetlen alkalommal ítélkezett eretnekség miatt a bíróság – 1553–1554-ben a spanyol kollégium kilenc diákja került vád alá. Külön szabályok vonatkoztak a zsidókra, akik Theodosius császár 384. évi rendelete alapján elvileg ki voltak zárva az egyetemi tanulmányokból, és közhivatalt sem tölthettek be. IV. Pál és V. Pius pápák megtiltották a zsidó orvosoknak keresztények gyógyítását. Ennek ellenére pápai diszpenzióval sok zsidó tanulhatott Pádua, Siena, Perugia és Pavia egyetemein, amelyek igen népszerűek voltak körükben. A beiratkozási díj viszont az ő esetükben a szokványos háromszorosa volt. Paduában 1517 és 1619 között 80 zsidó származású személy szerzett tudományos fokozatot. A 17. századtól Hollandia sok zsidót fogadott be, 1700-tól Németországban is tanulhattak, de doktori fokozatot csak a 18. században szerezhettek. Akkor az Odera menti Frankfurt és Duisburg egyeteme volt népszerű zsidó körökben.

Magának az életkornak a meghatározása beiratkozáskor – a testi és a szellemi fejlettség alapján – a rektor feladata volt. A szellemi fejlettség megállapítása lényegében a latin nyelv ismerete alapján történt.

Az egyetemi tanulásból a nők a 19. századig még ki voltak zárva, ennek ellenére egy-egy kivétel azért előfordult. Utrechtben egy különösen tehetséges hölgy – Anna Maria von Schurman – egy függöny mögül hallgathatta az egyetemi előadásokat. 1678-ban az előkelő Cornaro család egyik leánya filozófiai doktorátust szerzett. Bolognában 1732-ben doktorált filozófiából Laura Bassi. Németországban 1754-ben Dorothea Erxleben szerzett orvosi diplomát Halléban. Természetesen számos elutasítás dokumentumai is fennmaradtak. A nők továbbtanulása a szalonok és az irodalmi diskurzusok kedvelt témája ebben az időben.

A 16. század az egyetemi beiratkozás szempontjából expanziós időszaknak számít. A reformáció ugyan kezdetben erősen fékezte a humanizmus által keltett hatásokat, de ez a fékező hatás hamarosan megszűnt, és úgy a protestánsok, mint a katolikusok – élükön a jezsuitákkal – egyre több intézményt alapítottak. A centralizált állami irányításnak, az abszolutizmus hivatalainak is egyre több képzett szakemberre volt szükségük, ami egyértelműen növelte a diákok számát.

A 17. században viszont a harmincéves háború és az angol polgári forradalom, valamint további társadalmi és ideológiai hatások összegződéseként, csökkent a diákok száma. Negatívan hatott az egyetemekre az is, hogy a nemesség egyre inkább kisajátította magának a közhivatalok betöltésének jogát. Ez természetesen hatással volt az oktatás színvonalára, amennyiben a professzorok sem

kényszerültek új módszerek kifejlesztésére, elegendő volt régi gyakorlatuk ismétlése. Ennek ellenére már Hobbes és Comenius is említést tesz túlképzésről, mert messze nem minden egyetemi végzettséggel rendelkező személy tudott a képzettségének megfelelő munkát találni.

A 18. században a viszonyok még összetettebbek, néhány országban mélypontra süllyedt az egyetemre beiratkozottak száma, másutt viszont – így Skóciában, Edinburgh-ben és Glasgow-ban, valamint Oroszországban – ekkor indult meg a fellendülés.

Az egyes egyetemek beiratkozási adatainak vizsgálatából[12] számos érdekes összefüggésre lehet következtetni. Oxfordban és Cambridge-ben 1580 és 1640 között átlagosan 450 diák iratkozott be, a létszám 1670 után kezdett csökkenni, és ez egészen a 19. századig tartott. A német adatokat többször átértelmezték és pontosították, itt értelemszerűen más-más hatások jelennek meg a protestáns és a katolikus területeken. A reformáció kezdeti hatására egyharmaddal csökkent a diákok száma. Ennek legfőbb oka az, hogy közülük sokan klerikusok voltak, és a javadalmak megszűnése után nem tudták tanulmányaikat folytatni. A diákok száma csak az új protestáns egyetemek alapításával – ilyen Marburg, Königsberg, Jéna egyeteme – növekedett. Az egy-egy egyetemre jutó diákok száma – 28 egyetem adatai alapján számolva – a harmincéves háború előtt 400 fő, az 1700-as évek kezdetén 290 fő, és 1760-ban átlagosan csak 220 fő.[13]

A katolikus Ausztriában a bécsi egyetemnek a 15. század közepén 800, a 16. század elején 1000 diákja van, 1580-ban viszont már csak 200 fő iratkozott be ide.[14] A 17. században összesen 63 000 a 18. század folyamán pedig már 150 000 diák tanul Bécsben.[15]

Hollandiában a déli katolikus egyetemek létszáma erősen hullámzó, 500 és 800 fő között ingadozik a beiratkozók száma, az északi protestáns egyetemek viszont vonzóak a hazai és toleranciájuk miatt a külföldi diákok számára, 1665–1690 között évente átlagosan 107 fő szerez ezeken doktori végzettséget.

Spanyolországban a 16. század az expanzió időszaka, 1474–1620 között 28 új egyetem létesült. Igaz, az 1595–1602 között pusztító pestisjárvány visszaesést eredményezett, de hamarosan helyreállt a korábbi létszám: Salamancában 7000, Alcalában 3500 körüli, Santiagóban 3000 Valladolidban 2000 diák tanult. A 17. században itt is visszaesik a diáklétszám. Érdekes adat a portugál Coimbra egyeteméről, ahol a választott fakultások aránya 1573–1773 között a beiratkozott összes

[12] Simone, Maria Rosa di, 1996, 246–253.
[13] McClelland, C. E. (1980): *State, Society and University in Germanny 1700–1914.* Cambridge. 28.
[14] Gall, F. (1965): *Alma Mater Rudolphina 1363–1963. Die Wiener Universität und ihre Studenten.* Wien. 163.
[15] Uo. 165.

diákra vonatkozóan a következő: a diákok 74,77%-a kánonjogot, 13,29%-a polgári jogot, 6,87%-a orvostudományt és 5,07%-a teológiát tanult.[16]

Itáliában az egyetemi városok helyétől és az azokat ért társadalmi hatásoktól determináltan nagy eltérések és ingadozások tapasztalhatók, nagyjából hasonló a helyzet Franciaországban is. Az itteni adatok – főleg Párizsra vonatkozóan – az artista fakultás létszámbeli gyarapodására utalnak, 1500–1750 között 10 000-11 000 főre becsülhető a hallgatóik száma. A vallásháborúk következtében ez a szám jelentősen csökkent. Trendként megállapítható, hogy az ellenreformáció szakemberigényének következményeként nőtt a teológusok és a jogászok iránti igény. A 18. században tovább erősödött a jogászok presztízse, a jogi karra már 800 diák járt, az artista fakultásnak viszont csak 100 diákja volt.

A diákok származása és szociális körülményeik feltárása a neveléstörténeti kutatások új, interdiszciplináris vizsgálódásra lehetőséget adó területe. Általánosságban már előzetesen megállapítható, hogy a 16–18. század közötti időszakban megváltozott az európai egyetemek struktúrája. Az egyetemek elvesztették korábbi autonómiájukat, és az állam szolgálatába álló társadalmi elit képzőhelyeivé váltak. A középkori univerzalizmus ideje már lejárt, némi szolid törekvés ugyan van még a szegényebb rétegek tanulási lehetőségeinek megteremtésére, de csak annyiban, amennyire ez az adott nemzetállam érdeke.

A 15. századtól kezdve átalakult az európai egyetemek diákjainak szociális összetétele. A középkori studium genarale intézményei alapvetően Isten adományának tekintették a tudást, ami ezért pénzzé sem tehető. A rászoruló diákok sokféle kedvezményben részesülhettek, és klerikusként kaphattak az adományokból, így megteremtődtek tanulásuk feltételei. Az eléggé mostoha körülmények miatt a szegényebbek csak kis részben tudtak élni ezekkel a lehetőségekkel. Persze, bizonyos diszkrimináció, szegények befogadásától való idegenkedés mindig is volt az egyetemeken, főleg a jogi és orvostudományi karokon.

A 16. századtól – főleg a tehetős nemesség egyetemi tanulmányai miatt – egyfajta arisztokratizálódás tapasztalható az egyetemeken. Ez a diákok életmódjában, öltözködésében, táplálkozásában, ceremóniáikban és a luxus megjelenésében nyilvánult meg. A nemesség tanulási vágya talán a leglátványosabban Angliában mutatkozott meg. VIII. Henrik és Erzsébet királynő uralkodása idején történt a lényegi elmozdulás: míg 1563-ban 67 egyetemi végzettségű tagja van a parlamentnek, 1593-ra ez szám 161 főre növekszik. A 16. század második felében Oxfordban és Cambridge-ben 5 polgári származású diákra 3 nemes jut, a 17. század első felében ez az arány változik, és 5 polgári származású diákra már 6 nemesi

[16] Simone, Maria Rosa di, 1996, 250.

származású jut.[17] A szegényebbek közül sokan választották az egyetemi tanulmányoknak azt a módját, hogy a gazdagabbak segítőivé, szolgáivá szegődtek, a 16. századi Angliában a diákok fele így tanult.

Németországban is kialakult annak a rendszere, hogy melyik társadalmi réteg melyik egyetemet részesíti előnyben: Strassburgot, Dillingent és a későbbi alapítású Göttingent sok nemes választotta; Lipcse és Erfurt egyetemét viszont a polgárság preferálta. 1589-ben Tübingenben kifejezetten a nemesség gyermekei számára alakult meg a Collegium Illustre, 1599-ben pedig hasonló céllal jön létre Kasselban a Collegium Mauritanium.

A Habsburg Birodalom országaiban a nemesség és a polgárság erős konkurenciát jelentett egymásnak, a papság így visszaszorult az állami élet irányításában. A nemesség egyre inkább arra kényszerült, hogy gyermekeit taníttassa, főleg a jogi tanulmányok kínáltak számukra karrierlehetőséget. Ezt a tendenciát erősítették meg I. Ferdinánd 1537-es rendelkezései. 1746-ban alakult meg Bécsben a jezsuita irányítású Collegium Theresianum 135 növendékkel. A Savoyai Akadémia – mint lovagi akadémia – ugyancsak a nemes ifjak nevelését célozta. Később a nagy reformer, Joseph von Sonnenfels nem támogatta a nemesség külön intézményben történő nevelését: úgy vélte, a társadalmi szolidaritás és a felelősségtudat akkor alakul ki a legjobban, ha a nemesek együtt tanulnak a többi alattvaló gyermekeivel.[18] Ezeket a célkitűzéseket követte II. József is, és 1783-ban mindkét akadémiát megszüntette. A szabaddá vált pénzeszközöket ösztöndíjakra fordította, a nemesség házitanítóit pedig tanári képesítővizsga letételére kötelezte. A magyar diákok külföldi tanulmányainak kedvelt célja Ingolstadt és Heidelberg, az osztrákok Dillingent és Ingolstadtot preferálták.

Franciaországban XIII. Lajos 1638-ban bentlakásos királyi akadémiává alakíttatja át az oratoriánusok egyik kollégiumát, ennek adómentességet és más privilégiumokat juttatva, ahol nem annyira a tényleges tárgyszerű ismeretekre, hanem inkább a nevelésre helyezték a fő hangsúlyt.

Spanyolországban a főnemesség nem kívánta egyetemre járatni a gyermekeit, őket továbbra is házitanítók oktatták latin nyelvre és a lovagi készségekre. II. Fülöp, felismerve ennek tarthatatlanságát, 1583-ban udvari akadémiát alapított, ahol már modern műszaki ismereteket, így hidraulikát és építészetet is oktattak. Ezt a kezdeményezést folytatta IV. Fülöp, amikor 1629-ben megalapította a Colégio Imperialt, kifejezetten az elsőszülött főnemesek számára. A tananyagban szerepelt hadtudomány, gazdaságtan, politika, matematika és történelem.

[17] Hexter, J. H. (1950): The Education of the Aristocracy in the Renaissance. *Journal of Modern History,* 22. 1–20.

[18] Sonnenfeld, J. von (1786): Das Bild des Adels, Zum Anfang des Studiums in der k.k. adelichen Savoyschen Akademie. *Gesammelte Schriften VIII,* Wien. 147.

Spanyolországban a korábbi alapítású kollégiumok (Colegios Mayores) elitintézményekké váltak, és kiszorultak belőlük a szegényebb rétegek gyermekei. A 17. században professzorok és magas rangú hivatalnokok leszármazottai tanultak itt, akik később állami szolgálatba lépve karriert csináltak. Ez egyúttal kasztosodáshoz és belterjességhez vezetett, ami a spanyol egyetemek színvonalának esését és morális válság kibontakozását eredményezte.

Itáliában a 17. században számos lovagi akadémia jött létre, amelyek sok külföldit vonzottak. Ezek a jezsuita befolyás alatt álló intézmények lényegében a lovagi készségek elsajátíttatására törekedtek.

A számos jezsuita kollégium tananyaga ugyan egységes volt, de a diákok társadalmi összetétele országról országra változott, Itáliában a főnemesség, Spanyolországban a tisztviselők és a kereskedők fiai tanultak a jezsuitáknál. Franciaországban is igen gyorsan elterjedtek a jezsuita kollégiumok, de a nemesség fiai csak 4-6%-ban, a harmadik rendhez tartozók fiai viszont nagy számban (80%) tanulhattak itt. Franciaországban 1611-től egyre népszerűbbek az oratoriánusok intézményei, ők a kereskedők, kispolgárok és kézművesek gyermekeinek oktatására specializálódtak ott, ahol nem jöttek létre jezsuita iskolák.

Összességében megállapítható, hogy a 18. századra, a felvilágosodás idejére az egyetemek – legalábbis a szegényebb néprétegek számára – a reneszánsz idejéhez képest zártabbakká és arisztokratikusabbakká váltak.

6. A DIÁKÉLET ALAKULÁSÁNAK RÉSZLETEI

A diákélet részletes és jól dokumentált leírása eléggé ritka ebből a korszakból. Ezért is érdekes egy svájci diák 1585-ből származó részletes beszámolója a heidelbergi Sapienz életéről.

> „A diák napja reggel 5 órakor kezdődik az Ótestamentum egy fejezetének olvasásával, ami a heidelbergi katekizmusból vett imádsággal zárul. A kegyességi gyakorlatot az előző napi előadás anyagának ismétlése követi. 6 órakor kezdődnek az egyetemi előadások, ekkor a diákok elhagyják a kollégiumot. A négyórás előadás után mindenki nagy örömmel vesz részt a szerény étkezésen – amit bibliaolvasás és az olvasottak kommentálása követ, amit egy magiszter vagy egy idősebb diák végez. A vacsora ideje 17 óra, amit rövid pihenő követ, majd újra a tananyag ismétlését kell elvégezni. 20 órakor újra közös éneklésre és imára gyűlnek össze a diákok, és 21 órakor már mindenki lefekszik aludni."[19]

[19] Paulsen, Friedrich, 1885, I. 262.

Egy 17. századi francia kollégium napirendje sok hasonlóságot mutat a heidelbergivel, a különbség csak abban van, hogy a jezsuita rendszernek megfelelően itt a szerda délután szabad és szombaton van a heti értékelés, továbbá a fegyelmi büntetéseket is ekkor tudatják a diákokkal. Az étkezésre nincs panasz, reggelire tejlevest és fehér kenyeret kapnak a diákok, az ebédhez pedig kiegészítésként gyümölcsöt ehetnek. Érdekes, hogy 11 és 12 óra között magánórákat vehetnek a tehetősebb diákok, zenét, rajzolást és modern nyelveket tanulhatnak.

Ugyancsak Heidelbergből maradt fenn a 18. századból egy nem kollégista diák napirendjének leírása, ami azért érdekes, mert a mellékesnek tűnő megjegyzésekből következtetni lehet a tanulási folyamat szervezettségére és a gyakorlati tapasztalatokra, illetve megfigyelésre alapozott tanulási tevékenységre:

„A diák reggel 5-kor kel fel, de téli időszakban fél 6-ig aludhat. Szemérmesen felöltözik, megfésülködik, megmossa az arcát és a kezét. Elmondja a reggeli imádságot, és tanul egészen a mise kezdetéig. Amikor meghallja a misére hívó jelzést, elindul a templomba, majd fogja a tanszereit, a könyveket, és elindul a gimnáziumba, ahol csendesen ismétli a leckéjét … a délelőtti iskolai tanulás után hazamegy, és kijavítja a hibáit, ezután egy kis pihenőt kap, és elintézheti ügyes-bajos dolgait, ugyanis ajánlatos ebéd után legalább egyórás pihenőt tartani, de nem javasolt fizikai erőfeszítést igénylő játékba kezdeni. Jelzésre délután újra visszamegy a gimnáziumba, és részt vesz a tanórákon. Tanítás után még betér a templomba, és otthon újra hozzáfog a tanuláshoz, és elkészíti az írásbeli házi feladatot. Vacsoráig folytatja a tanulást, negyedórás szünetekkel megszakítva. A 18 órakor elfogyasztásra kerülő vacsorán jelen van az édesapa vagy a szállásadó ház ura. Ezután jó, ha még egy óra marad pihenésre, és egyszer-kétszer érdemes még lefekvés előtt átvennie a kívülről megtanulandókat."[20]

Az egyetemi tanév általában szeptemberben vagy októberben kezdődik, és júniusban, júliusban fejeződik be. Közben karácsonykor és húsvétkor 8-14 napos szünetet tartanak. A nyári szünet július és augusztus hónapban van. A tanévet félévekre vagy Oxfordban trimeszterekre bontják, és ennek megfelelően készülnek a tantervek. A szünidőn kívül pihenőnap a vasárnap és a sok-sok tanítás nélküli ünnep – ez néhány egyetemen évi 100 nap is lehetett.

A diákok étkeztetése szélsőségek között mozog, a tehetősebbek akár hétfogásos menüt is kapnak – ez kásából, levesből, főzelékből, főtt húsból, sült húsból, sajtból és gyümölcsből áll. A szegényebbek számára sok helyen adományból ún. szabad asztalt állítottak, ahol szerény ellátáshoz jutottak. Sok egyetemi városban érdekvédelmi szövetségek alakultak a lakbér maximálása és az ételek minőségének ellenőrzése céljából.

[20] Mertz, G. (1898): *Die Pädagogik der Jesuiten nach den Quellen von der ältesten bis die neueste Zeit.* Heidelberg.

A diákok eladósodása egyébként egész Európában gondot okozott, nem véletlen, hogy a rendezettségre törekvő poroszoknál külön hitelezési szabályzatot alkottak, ennek diákokra vonatkozó része a következő:

„Nem kölcsönözhető egy hónapnál hosszabb időre koszt-költség, a mosatás, a parókakészítés és a borbély díjazása, negyedévnél tovább, nem nyújtható hitel szoba és ágybérletre; orvosságra és orvosi költségekre fél évig és a kollégiumi díj is maximum az ott-tartózkodás végéig hitelezhető meg."[21]

Ruhaviselet szempontjából a 16. században még a klerikus „divat" hódított, de a 17–18. században már a nemesség öltözködési stílusa vált követendő mintává. Színek tekintetében a teológusok és a filozófusok a fekete, a jogászok és az orvosok viszont a színes ruházatot részesítették előnyben. A talár és a barett viselete általános, egyes országokban a kollégiumok a fejfedővel különböztették meg magukat, ez lehetett barett, sapka, amit esetenként még reverenda és vállszalag egészíthetett ki. A jogászok a 17. századtól már ujjas zekét, buggyos inget, nyakfodort, barettet és tőrt viseltek, később csőrös cipőt és tollas kalpagot hordtak. A gazdagabbak a 18. században hosszú köntöst hordtak tarka harisnyával, csipkés sállal és széles nyakfodorral, mindehhez hegyes bajusz illett és paróka. Mindenesetre a diákok öltözködése egyértelműen utalt társadalmi státusukra.

A diákélet fontos része a részvétel a sokféle ünnepségen, ceremónián. Ezek között hagyományosan a legtöbb diák átesett az avató *(depositio)* szertartáson. Depositio alóli mentességet kellő fizetség ellenében csak a nemesek és a papok kaphattak.[22] Ennek a koreográfiája egyetemről egyetemre változott, a következő leírás egy 17. századi svéd depositio bemutatása:

„A ceremónia vezetője, a depositor utasítására a jelöltek különböző színű és szabású ruhát vesznek magukra. Az arcukat feketére festik, a kalapjuk karimáját lehajtják, nagy füleket és szarvakat erősítenek hozzá. A szájuk sarkába hosszú disznófogakat kell venniük, amelyeket – büntetés terhe mellett – mintegy pipaként a szájukban kell tartaniuk. A vállukra hosszú fekete köpenyt adnak. Ily gyalázatos öltözékben, ami némiképpen az inkvizíció által máglyahalálra ítéltekéhez hasonlít, a depositor kiengedi őket a teremből, és egy bottal ösztökélve őket, ahogy a marhacsordát szokás, behajtja őket egy másik terembe, ahol már összegyűltek a nézők. Itt körbe kell állniuk, a kör közepén áll a depositor, aki különböző fintorokat vágva gúnyolódik a megjelentek különleges öltözetén, ezután beszédet mond, amelyben a tréfás és a komoly mondanivaló vegyesen fordul elő. Szót ejt az ifjúság hibáiról és a rájuk nehezedő kötelességekről, és utal arra, hogy a tanulmányok által a javulás útjára léphetnek, és akkor pallérozottabb lesz

[21] Koch, J. W. F., 1839.
[22] Bär, Siegfried, 2005, 99.

az elméjük. Ezután különféle kérdéseket tesz fel, amikre a jelöltek válaszolnak. Persze a szájuk sarkába helyezett disznófogak akadályozzák őket a válaszadásban, így csak nyögdécselni tudnak, ez feljogosítja a depositort arra, hogy disznóknak nevezze őket és egy gyenge botütéssel értelmesebb beszédre próbálja sarkallni őket. Ezek a fogak – mondja a depositor – a mértéktelenség miatt nőttek ki, mert az ifjú emberek hajlamosak mértéktelenül enni és inni, és ez elhomályosítja az értelmüket. Ezután egy zsákból egy hatalmas, fából készült fogót húz elő, és minden diák nyakához fogja, és addig rázza vele, míg a fogak a földre nem hullanak. Közben arról beszél, hogy ha szorgalmasak lesznek, és tanulnak, akkor a mértéktelenségből ugyanúgy kigyógyulhatnak, mint ahogy most megszabadultak a disznófogaktól. Ezután mindegyikükről letépi a hosszú füleket, és értésükre adja, hogy a jövőben szorgalmasak legyenek, nehogy olyan buták maradjanak, mint a szamár. Ezután megszabadítja őket az éretlenséget jelentő szarvaktól is, és a zsákjából elővesz egy nagy gyalut. Minden jelöltet lefektet egy padra, majd előre-hátra és mindkét oldalra fordítva legyalulja és kipolírozza a jelöltet, arra utalva, hogy az irodalom és a művészetek ugyanezt teszik az elmével."[23]

Az ilyen ünnepséget többnyire lakoma követte. Előfordult, hogy a beavatási ceremónia eldurvult, és az idősebb diákok megalázták a fiatalabbakat, ezt a jelenséget pennalizmusnak hívják, arra utalva, hogy a kezdő diákoknak tollat/pennát kellett hordaniuk az övükbe tűzve.

Természetesen sok más ceremónia, ünnepség is színesítette a diákok és a professzorok életét: ilyenek a különféle alkalmakkor tartott körmenetek, a vizsgákat és a bemutatkozó előadást követő lakomák. Különösen a doktori vizsga volt drága mulatság, sok jelölt nem is vállalta az ezzel járó kiadásokat, és olyan helyre ment doktorálni, ahol nem ismerték, és így a vendéglátás egyszerűbb volt. Néhány egyetemen a nemzeti jellegzetességek is helyet kaptak, Spanyolországban például a rektorválasztáshoz és a doktoravatáshoz mindig hozzátartozott a bikaviadal. Előfordult Salamancában, hogy csak akkor ismerték el a doktori fokozat megszerzését, ha a sikeres vizsga után az újsütetű doktor megküzdött még egy bikával is, és annak vérével felírta a nevét a házfalra.[24]

Az ünnepségek között különösen fontos a diákszínjátszás, aminek jelentős szakirodalma van.

A diákélet velejárója a sokféle fegyelmezetlenség és a vétségek sora. Ilyen az előadások zavarása köhécseléssel, mindenféle zörgéssel, dobogással, mindez néha a diákok elégedetlenségének a kifejeződése. A fegyelmi vétségek másik csoportja Bacchus és Venus túlzott tiszteletével függ össze. Az italozás, a játékszenvedély és a szerelem – ez az a triász, ami az egyetem vezetésének hagyományosan a legtöbb gondot okozta. A büntetésnek sokféle formája ismert, a pénzbüntetéstől

[23] Idézve in: Müller, Rainer Albert, 1996, 282.
[24] Frijhoff, Willem, 1996b, 287.

a karcerba történő elzárásig, vagy végső esetben az egyetemről való kizárás is előfordult. Az egyetem vezetésének sok gondot okozott még az időnként divatba jövő párbajozás szokása.[25] Nehezen kezelhető, összetett probléma a kollégiumok közötti diákháború, illetve a városi polgárok és a diákok közötti elfajult ellenségeskedés.

A diákélet szempontjából fontos kérdés a beiratkozottak és a tanulmányaikat befejezők aránya, ám erre vonatkozóan eléggé adathiányos a kora újkori időszak, inkább egy-egy intézményből maradtak feldolgozható adatsorok. A részadatokból kiderül, hogy a beiratkozottak 6-8%-a halálozott el tanulmányi ideje alatt. Az adatok további elemzéséből kitűnik, hogy bizonyos társadalmi rétegek fiai a vártnál nagyobb arányban tanultak egyetemen, tipikusan ilyennek tekinthetők a protestáns lelkészek gyermekei.

Egy másik vizsgálat a tanulmányok befejezése utáni érvényesülési lehetőségeket kutatta. Az egyetemet végzettek nagyobbik része, nagyjából a fele jogi és közigazgatási területen helyezkedett el, körülbelül egyharmad része pedig egyházi és oktatási tevékenységet vállalt. A 16. században a foglalkoztatási arányok még a papi/lelkészi tevékenység túlsúlyára utalnak. A német keleti-frízeknél a lelkész–jogász–orvos arány ekkoriban 11:6:1. Az Oxfordban és Cambridge-ben éves átlagban végző 1280 diákból 430 fő egyházi, 160 fő jogi és 30 fő orvosi pályát választott, a maradék 660 főről nem lehet pontosan tudni, hogy hogyan hasznosította megszerzett tudását.[26] Sajátos helyzet alakult ki az egyesített Németalföldön, ezekben a kis államokban ugyanis a diákok száma kétszer olyan gyorsan nőtt, mint a lakosság száma. Ennek hátterében a városi létformából eredő kulturális nyomás állhatott, amit a humanizmus eszméi keltettek és a reformáció tartott mozgásban, de ez csak a kora újkorban teljesedett ki a könyvnyomtatás és az íráskultúra elterjedésével. Itt a tudományos fokozatokat a nemességgel egyenértékűnek tekintették. Persze, ennek is voltak hátulütői, ugyanis a dinamikus fejlődés eredményeként magasan kvalifikált protestáns klérus jött létre, ez a klérus viszont éppen képzettségénél fogva a 17. század első felében sok-sok vallási vitát gerjesztett, ami végül konfrontációhoz és szakadásokhoz vezetett. Németalföldön és Angliában az egyház kulcsszerepet kapott a politikai küzdelmekben. Ez Angliában az 1640–1649 közötti időben polgári forradalomhoz, Hollandiában pedig a Moritz herceg és a kormányzó, Johan van Oldenbarnevelt (1547–1612) pártja közötti küzdelemhez és a remonstránsok 1619-es, a dordrechti zsinaton történő elítéléséhez vezetett. A „frusztrált entellektüelek”[27] magas képzettségükből és

[25] A párbajozás és ezen belül a vívás különféle módjait részletesen ismerteti Liermann, Elke, 2009, 31–53.
[26] Stone, L. (Hg.) (1974): *The University in Society 2Bde.* Princeton. 41–80.
[27] Frijjhoff szóhasználata. In: Frijhoff, Willem, 1996b, 317.

abból adódóan, hogy sokszor nem kaptak képzettségüknek megfelelő munkát, felfokozott cselekvési vágytól fűtve, döntően beleszóltak a történelem menetébe. Nem kis részük volt az angol polgári forradalomban, de a francia forradalomban is tevékenyen részt vettek, gondoljunk csak Marat-ra, aki nem tudott orvosként tudásának megfelelő munkát kapni.

Ebben az időben felmerült az oktatói professzionalizáció összetett problémája. A professzionalizáció ismérvei a következők:

1. az önálló munkaterület, a saját szakmai profil és az autonómia biztosítottsága;

2. a konkurencia leküzdése vagy legalábbis annak hierarchia szerinti mederbe terelése;

3. a kiépített képzési rendszer és a rekrutáció biztosítottsága.

Ebben a korai fázisban ezek a kritériumok még csak kezdeti stádiumban léteztek, de már a 19. századi fejlődés előjeleként két jellegzetes út mutatkozik meg, egyszer a gimnáziumokban és az egyetemen tanító tudós professzorok útja, és másodikként a papi, lelkészi tevékenység átalakulásából eredő népnevelői irányzat.[28]

Magyarországon a nevelői professzió differenciálódása az európai mintákat követve történt, de nem volt ritka, hogy az egyetemi professzor saját tudománya művelése mellett ábécéskönyvet, elemi grammatikát írt, mint pl. Wályi (Vályi) K. András, Révai József, a pesti egyetem nyelvészprofesszorai.[29]

A társadalmi mobilitás szempontjából egy kétfokozatú rendszer bontakozik ki. A kézművesek, a tehetősebb parasztok, a kereskedők fiai első menetben egyházi vagy oktatási tevékenységet vállalnak, így többnyire városba kerülnek. Az ő fiaik számára nyílik meg aztán a második fokozat, amikor már ők is választhatják az elismertebb jogi és orvosi pályát.

Ha a rekrutáció szempontjából vizsgáljuk a történéseket, akkor trendként megjelenik bizonyos foglalkozások önrekrutációja, amikor saját köreikből kerül ki az utánpótlás, ilyen tipikusan az orvosi pálya, de ez protestáns lelkészcsaládoknál is gyakori. Az orvos-, lelkész- és jogászdinasztiák kialakulásának kezdetei erre az időszakra vezethetők vissza.

Érdekes fejlemény az akadémiai végzettségűek túl nagy számából keletkező probléma. Ennek statisztikai adatokkal alátámasztott példája lehet az orvosellátottság vizsgálata. Itáliában és Hollandiában ugyanis a 17. századi dinamikus temészettudományos fejlődés és a városiasodás magas szintje miatt egyre több

[28] Uo. 308.

[29] Dombi Alice (1999): „A tanítás mikéntje a józan ész alapján történjen." Adalékok nevelésügyünk 19. századi történetéhez. In: (Dombi A. – Oláh J. szerk. 1999.): *Nevelési törekvések a XIX. században.* APC-Stúdió, Gyula. 9–15.

lett az orvosdoktor. 1675-ben az egyesített Hollandiában 2900 lakosra jutott egy végzett orvos, az ugyancsak erősen urbanizálódott Piemontban 1750-ben 4300 lakosra egy, miközben Savoyában 1730-ban 17 ezer főre jutott ugyancsak egy orvos. Az orvostudományokon belül egyébként hatalmi harcok folytak. 1746-ban Amszterdamban eléggé élesen vetődött fel az „orvosok" és a „sebészek" közötti vitában az a kérdés, hogy melyik tekinthető akadémiai foglalkozásnak, és melyik sorolható be a „kézműves" kategóriába. A helyzetet bonyolította egy másik szakmai vita, amelyik a bábák és a szülést segítő bábák fölé rendelt férfi szülészek között bonyolódott.

7. A TANULMÁNYOKAT BEFEJEZŐ UTAZÁS

A kora újkorban az egyetemi tanulmányok befejezésének csúcspontja nemesek és patríciusok számára az európai utazás, amit *Grand Tour* elnevezéssel említ a szakirodalom, elkülönítve a *peregrinatio academica* elnevezéstől, amit a korábbi időszakban minden, szülőföldjét elhagyó diákkal kapcsolatban használtak.[30] A Grand Tour részeként a tehetősebb szülők fiai meglátogatták az európai kultúra intellektuális központjait: Bologna, Pádua, Siena, Pavia, Pisa és Róma városát. A tanulmányi program egyedi, általában szolid jogi, némi orvosi és sok régiségtani ismeret összegyűjtésére törekedtek avatott kísérőik segítségével. A 16. századtól a megnövekedett természettudományos érdeklődés hatására változott a tanulmányi lehetőségek közötti választás. A jogi tanulmányok biztos szakmai jövőt jelentettek, a humán és természettudományok pedig a reneszánsz emberideál, az uomo universale továbbélését tették lehetővé. Ezért aki megtehette, mostantól kezdve a többféle lehetőség kombinációja alapján tervezte meg a tanulmányait.

A nemesség és az őket kísérő szegényebb diákok számára kiváló élményszerű tanulási lehetőség volt a tanulmányokat lezáró európai utazás. Ennek részleteiről hiteles úti beszámolókban, regényekben lehet tájékozódni. A hamburgi Johann Friedrich Gronovius történetesen 1639-ben indult el útjára, és bejárva Angliát, Franciaországot, Dél-Németországot, Itáliát és Svájcot, 1642-ben tért vissza szülővárosába. Közben járt lovasiskolába, jogból doktorált, némi matematikát, haditechnikát és erődítéstant, diplomáciát és művészetet tanult.[31] Az utazók körében elterjedt az a szokás, hogy akikkel útjuk során megismerkedtek, azoktól egy verset, idézetet, aforizmát kértek, és ezt egy albumba jegyezték le. Ezen útinaplók

[30] Maurer, Tina – Hesse, Christian, 2011, 14.
[31] Ridder-Symoens, Hilde, 1996, 346.

tartalomelemzéséből kitűnik, hogy sok utazó a meglátogatott városokban magánórákat vett, gyakorolták a lovagi készségeket, azaz a lovaglást, a vívást – és táncot tanultak. Sokan érdeklődtek az államigazgatás és a diplomácia iránt. Az angolok, a németek, a lengyel, a magyar, a cseh nemesség és a holland patríciusok fiai álltak nagy és gáláns utazók hírében. A leírások – főleg mások híresztelései – néha arról is szólnak, hogy némelyik utazó élt a lehetőséggel, és licenciátust is vásárolt magának.[32] Az pedig, hogy valaki csak a doktorálásért ment egy másik – többnyire olcsóbb – egyetemre, mint ahol a tanulmányait végezte, szintén többször előfordult.

A felvilágosodás hasznossági szemlélete új tartalmat hozott magával, az utazások során egyre fontosabbá vált a külföldi tapasztalatok szisztematikus összegyűjtése és a felkészülés ezek hazai hasznosítására. Persze, mindez veszélyeket is jelenthetett az uralkodók számára. Nem véletlen, hogy a Habsburgok 1687-ben megtiltották alattvalóiknak, hogy a franciákhoz került Douai egyetemén tanuljanak. A 17. században kezdődő háborúk újra megnehezítik az utazást, az 1685-ös nantes-i ediktum hatására a németeknek és a hollandoknak el kellett hagyniuk Franciaországot. Egyetlen kivétel Reims orvostudományi kara. Az angol diákok ugyanis akkoriban Boerhaave újdonság értékű előadásait hallgatták Leidenben, de vélhetően útban hazafelé Reimsben doktoráltak. Leidenben ugyanis disszertációt kellett volna írniuk, Reimsben viszont fizetség és azon ígéret ellenében, hogy Franciaországban nem fognak praktizálni, doktori fokozatot kaphattak.[33] A skót felvilágosodás eredményeképpen Edinburgh egyeteme színvonalas orvosképzéséről vált híressé, érdekes módon a doktorálásra itt is kevesen vállalkoztak, 1780-ban a mintegy 500 diákból csak 20-30 fő szerzett fokozatot.

Halle és Göttingen egyeteme népszerű volt az észak- és a kelet-európai, valamint az angol diákok körében. Göttingen a régi hagyományok és az új tudományos eredmények hatékony szintézise miatt volt kívánatos. Lipcse egyeteme az orosz intelligencia fiait vonzotta. Bécs Mária Terézia reformjainak köszönhetően továbbra is vonzó helyszín, de csak a katolikusok számára. A református magyarok kénytelenek a 18. században Hollandiába utazni (mintegy 400 fő) vagy Svájcban (210 fő) tanulni.[34]

A diákok kora újkori mobilitásáról egyrészt híres emberek életrajzi írásaiból vett beszámolók alapján és a megmaradt családi levelezésből lehet tájékozódni. Ezekben – érthető módon – a valamilyen szempontból érdekes események

[32] Uo. 348.
[33] Idézve uo. 351.
[34] Hölvényi György (1983): *Stuenten aus Ungarn. Ihr Studium an verschiedenen Univrsitäten im 18. Jahrhundert.* 118–126.

kerültek lejegyzésre. Az utazás szürke hétköznapjairól, annak örömeiről és nehézségeiről kevés dokumentum tudósít.

Összegzésként az mindenképpen megállapítható, hogy a mobilitás növekedése Európa izoláltabb országait is hozzásegítette az újabb tudományos eredmények megismeréséhez és közvetítők útján történő átvételéhez. A mobilitásból profitáltak a befogadó egyetemek és a városok is, egyrészt gazdasági, másrészt kulturális szempontból, hiszen a külföldi diákok új étkezési, öltözködési és életviteli szokásokat és egy másfajta – nem feltétlenül értéktelenebb – műveltséget hoztak magukkal.

8. A TUDOMÁNYOS FOKOZATOK MEGSZERZÉSE

Ahogy korábban említettük, a tanulmányi idő tekintetében már a középkorban elég nagy eltérések voltak a tudományos fokozatok megszerzését illetően. A kora újkorban még bonyolódott a helyzet, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a fokozatok egységes rendjének megbomlását. További probléma, ami egészen a 18. század végéig fennáll, hogy a doktorjelölt tényleges teljesítményéről csak szórványos ismeretek álltak a fokozatot adók rendelkezésre – az angol tutor-rendszer kivételével. Az egyetlen igazi vizsga közvetlenül a fokozat odaítélése előtt volt, de ennek tartalma is csak az előzetesen megadott tézisekről szóló értekezés. Az egyetemi képzés ezen hiányossága a papok és lelkészek képzésében is érezhető. Nem véletlen, hogy a katolikus országokban a papok képzésére kezdenek külön szemináriumokat létesíteni, pontosan e hiányosság kiküszöbölése érdekében.

Oxfordban például úgy zajlott a doktori vizsga, hogy a jelöltnek nyilvános előadásokon, tézisek formájában előadva kellett bizonyítania álláspontját, így kellett képességeiről tanúságot tennie. Az egyetemi szóhasználatban „Wall Lectures" néven híresültek el ezek az alkalmak, mert az esetek többségében hallgatóság hiányában csak az előadóterem falainak szólt az előadás.[35]

A doktori cím odaítélése – IV. Pál 1564-es dekrétuma alapján – laudatióval járt együtt, amelyben méltatták a jelölt érdemeit, de a laudatio része volt a kötelező eskü a jelölt hitvallásáról. A sikeres vizsga és eskü után a doktori széken ülő jelöltnek ünnepélyes körülmények között adták át újonnan megszerzett hatalmi jelvényeit, azaz először a nyitott, majd a becsukott könyvet, azután a gyűrűt – ami azt szimbolizálta, hogy a jelölt eljegyezte magát a múzsákkal –, azután megkapta a kesztyűt, a barettet és a legvégén a kardot a nemesség elismeréseként.

[35] Frijhoff, Willem, 1996b, 291.

A doktori fokozat megszerzésének szokványos útja az, amikor egymás után, fokról fokra haladva jut valaki előre. Ez a rendszer érvényesült Franciaországban, Angliában, Spanyolországban és Dél-Európában. Persze, lényegében a licenciátusi vizsga jelentette a tanulmányok tényleges lezárását, hiszen a doktori vizsga, amit gyakran még aznap vagy egy nappal a licenciátus megszerzése után tettek le, formális volt, és elsősorban az anyagiaktól függött. A hivatás gyakorlásához nem feltétlenül követelték meg a doktori vizsgát, Kasztíliában történetesen már jogi baccalaureatusi végzettséggel is vihetett bírósági ügyeket a jogász. A doktori cím mindenekelőtt presztízsnövelő tényező, és volt egy további szerepe is az egyetemi életben, az új doktor ugyanis esküjének szellemében felelős az egyetem szakmai színvonaláért, és ezzel arányban vannak a jogai és a kötelességei.

Egy másik szisztéma megbontja ezt a rendet, amikor egy vagy több fokozat ki is maradhat a doktori eljárás rendjéből, vagy más elnevezést kap. Így például Leidenben a 16. század végétől megszüntetik a baccalauratusi címet és ötven évvel később a licenciátust, pontosabban ezen utóbbit csak külföldi diákok kaphatják meg. A baccalueratusi cím helyett a candidatus elnevezést használják, amit egy vizsga teljesítése után ítélnek oda. A régi rendszerből csak a doktori fokozatot tartják meg. Ezt a rendszert főleg német és holland nyelvterületen és Svédországban alkalmazták. A helyzetet bonyolítja még azon nemesek szándéka, akik csak a licenciátusi fokozatot akarták megszerezni, ezzel utalva arra, hogy ők már doktori cím nélkül is birtokolják az ezzel járó előnyöket. Az is előfordult, hogy az egyetemi tanulmányok sima befejezése után egyesek önkényesen doktori címet használtak.

Az eddigiekből már levonható az a következtetés, hogy a doktori fokozat mögött az adott ország szabályozásától függően eléggé eltérő teljesítmény és tudományos minőség húzódik meg.

A doktori vizsgák „melléktermékeként" megjelenik a kerülőutak iránti igény – azaz annak keresése, hogy hogyan lehet igazi tudás nélkül, gyorsan doktori fokozathoz jutni. Szegény, de tehetséges személyek időnként felvállalták a leendő doktorok célzott felkészítését a védésre. Kifejezetten a csalás műfajához tartozik, ha valaki más vizsgázott a jelölt helyett. Igaz, néha kértek születési okmányokat és az útlevelek tartalmaztak tágan értelmezhető személyleírásokat, de ezeket könnyű volt kijátszani. További két tényező nehezítette még a csalást: egyrészt a kisebb létszám miatt a diákok sok helyen ismerték egymást, másrészt ebben a korban a tisztesség és a jó hír kiemelt érték, ha valaki ezt elveszti, megbélyegzett embernek számít.

A teológiai doktorok elismertsége a kora újkorban igen nagy, a konstanzi (1414–1418) és a bázeli (1431–1443) zsinatokon például a püspökökkel egyenrangúaknak tekintették őket. Maga Luther Márton is nagyra tartotta 1512-ben megszerzett teológiai doktorátusát, mert ez tette lehetővé számára, hogy tudományos

kérdésekben sem világi, sem egyházi hatalomnak ne legyen alávetve. Ebből is erőt meríthetett ahhoz, hogy mindkét hatalommal belső meggyőződéstől vezérelve szálljon szembe. A reformáció hatására kezdetben kísérletet tettek az evangéliumra hivatkozva a doktori cím leépítésére. Karlstadt, a wittenbergi egyetem dékánja letette a doktori talárt és egy ideig egyszerű parasztruhában járt, de aztán a reformáció keltette hullámok lecsendesedésével, 1533-tól hozzájárult a doktori cím újbóli visszaállításához.

A jogi doktorok a késő középkortól kezdve nemességet élveztek, igaz, ez nem örökletes, hanem csak személyi nemesség volt. Az olasz jogászok odáig mentek, hogy ezt a tudással szerzett nemességet magasabbra értékelték, mint az örökleteset. Egy bázeli jogászprofeszor, Eberhard Bronchorst (1554–1627) egy zsebkönyvben a következőképpen részletezi a jogi doktorok privilégiumait: húsz év tanítás után ezek a professzorok nemességet kaphatnak, mégpedig grófi (comes palatinus) címmel. Ez Douai és Salamanca egyetemén fizetés-kiegészítéssel járt, a cím birtokosai fegyvert viselhettek, és joguk volt a diákoktól tandíjat kérni. A polgári kötelezettségek, így az adófizetés alól fel voltak mentve, adósság miatt nem börtönözhették be őket, és nem vethették őket sohasem kínvallatás alá. Gyermekeik után nem fizettek tandíjat, feleségük számára pedig engedélyezték a luxus ruhadarabok viselését. Frankfurt am Mainban 1731-ben a jogász- és orvosdoktorok a város legelőkelőbb patríciusaival egyenrangúaknak számítottak.[36]

[36] V. ö. Huerkamp, Claudia (1985): Die preußisch-deutsche Arzteschaft als Teil des Bildungsbürgertums. In: Conze, W., Kozka J. (Hrsg.) *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert I.* Stuttgart. 380.

XIII. AZ EGYETEMI KAROK FEJLŐDÉSE A KORA ÚJKORBAN

1. VÁLTOZÁSOK AZ ARS FAKULTÁSON, A TEOLÓGIAI, A JOGI, AZ ORVOSI KAROKON

Az ***artista fakultáson*** a fő feladat a latin nyelv magas szintű elsajátítása. A trivium tárgyai közül a középkorban a retorika háttérbe szorult a grammatika és a skolasztikus logika mögött. A kora újkorban – a humanizmus hatására – a retorika újra fontossá vált. Egy másik fontos vívmány – a könyvnyomtatás elterjedése – szintén átalakította az egyetemek életét. Igaz, nem csak pozitív értelemben, hiszen az asztronómus Regiomontanus már 1464-ben felfigyelt arra, hogy a könyvnyomtatás révén sajnos a tévtanok terjesztésére is jóval nagyobb lehetőség nyílik, mint korábban. A könyveket kezdetben latin nyelven nyomták, de hamarosan megjelent az igény a népnyelvi kiadások iránt. Ez nehéz helyzetbe hozta a nyomdászokat, mert el kellett dönteniük, hogy melyik dialektus szerint nyomják könyveiket. Az angolok a londonit, az olaszok a toszkánt választották, és ezzel jelentősen hozzájárultak a nemzettudat kifejlődéséhez. A katalán nyelv annak köszönhette fennmaradását, hogy a korai fázisban katalán nyelvű iratokat, könyveket adtak ki. A könyvnyomtatás sokat segített a nagy mozgalmak, a humanizmus és később a reformáció nézeteinek terjesztésében. Az olcsó könyvek lehetővé tették, hogy Luther katekizmusát minden iskolás kézhez kapja.

Az artista fakultás legfontosabb feladata a jó latintudás elérése a diákoknál. A 16. századtól némelyik egyetemen már tanítottak görög és héber nyelvet, sőt arabot is. Ahol a gazdasági érdekek megkövetelték, ott elkezdték oktatni a szomszédos ország nyelvét, például Bordeux-ban már a 16. században tanítottak holland nyelvet, Leidenben pedig franciát. Oxfordban Adam Smith (1723–1790) professzor és Lipcsében Christoph Gottsched (1700–1766) magánoktatás keretében próbálta szalonképessé tenni az angolt, illetve a németet, ezen utóbbit oktatási nyelvként használva.

A korai időszakban még magának a nyelvi képzésnek a rendszere is eltért a későbbitől. A képzés alapját Alexander de Villadieu (kb. 1170–1250) nyelvtankönyve jelentette. A tanulás útja itt nem a nyelvtani szabályok megértése és

gyakoroltatása volt, hanem filozófiával átitatott példázatokból tanultak. A humanistáknak köszönhetően, akik a költészetet és a retorikát támogatták, Villadieu grammatikáját újabbra, egyszerűbbre és könnyebben tanulhatóra cserélték. A 16. századtól kezdve a latin nyelvtanulás rendje a következő: először a konjugáció, azután a deklináció és végül a szintaxis következik, lehetőség szerint klaszszikusok szövegeinek felhasználásával. Ez a nyelvi képzés nem grammatikával, hanem retorikai gyakorlatokkal fejeződött be. A módszert 1520 és 1535 között Párizsban vezették be, amelyhez más országokból is csatlakoztak, ezért modus Parisiensis néven vált ismertté. Ez több, másutt már alkalmazott módszer szintéziseként értelmezhető: a nyelvtan fokozatos tanítása holland, a klasszikusok figyelembevétele olasz hatás, a szöveganalízis módszere pedig a bécsi Georg von Peuerbachtól származik. A latin nyelv elsajátításához, napi 4-5 óra tanulást számítva, 6-7 évre volt szükség. Tanulmányaik befejezésekor a diákoknak képeseknek kellett lenniük szabadon és folyékonyan beszélni, költeményt és értekezést írni. Az olyan nyelvekhez, amelyeken csak olvastak, ilyen a héber, érthető módon kevesebb idő kellett. A görög nyelvet – bár fontos lett volna – nem nagyon szerették a diákok. A tanárok is gyakran megelégedtek a jó színvonalú latin fordításokkal.

A ***teológiai karok*** és a hierarchikus felépítésű egyházi irányítás között eleve feszültséget keltett az egyetemi rektor beleszólási lehetősége a teológiai kar életébe. Ez időnként konfliktusokat okozott, különösen akkor, ha egy-egy vitatott kérdés eldöntésében a teológiai kar is a rektor pártjára állt a püspökkel, illetve a pápával szemben.

Egy másik probléma gyökerei még a középkorból erednek. A járványok és harcok által megtizedelt papságot gyakran kellett pótolni: ehhez kevés idő és csak néhány kézikönyv állt rendelkezésre, az egyetemek viszont sokkal magasabb színvonalon oktattak, így ezt a hiányzó szükségletet nem tudták kielégíteni. A reformáció újra felélesztette a képzettebb lelkészek iránti igényt, ennek a kielégítésére viszont már külön utakat választottak a katolikusok és a protestánsok. A protestáns út tipikus példája a dán megoldás. 1516-ban magániskolákban képeztek lutheránus lelkészeket, 1529-ben a király képzési helynek ismerte el az egyik ilyen intézményt, és ez megkapta az egyetem egyik kollégiumát, egy volt karmelita kolostort, annak korábbi javadalmaival együtt. Egy év múlva elüldözték a katolikus professzorokat, a képrombolók pedig tönkretették a templomot, így már rektort sem tudtak választani, ezzel az egyetemi élet be is fejeződött. Ez eltartott így 1539-ig, amikor wittenbergi mintára újjáalakult az egyetem. Svájcban más utat követtek. Kálvin – akit nézetei terjesztésében sokáig nem segített semmiféle egyetem – 1559-ben Genfben akadémiát létesített, itt jó színvonalú lelkészképzés indult, de tudományos fokozatot nem lehetett szerezni. Hasonló intézmények alakultak Franciaországban, Skóciában és Hollandiában. A reformáció teológiája

egyébként a filológiát, a Szentírás-értelmezést fontos segédtudományának tekintette, ezzel is elősegítve a tudományosságot. Az egyetemek másik funkciója, történetesen az, hogy fórumot biztosítsanak a teológiai viták lefolytatásához, szintén érvényesült.

A reformáció többféleképpen hatott a katolicizmusra. Erőteljes hatást fejtett ki az akadémikus szemléletű teológia megújítására a teológia egyetemen kívüli taníthatóságának gondolata és annak gyakorlattá válása.

A katolikusok a reformáció egyik kiváltó okát a papok műveletlenségében látták. Problémaként merült fel az is, hogy a papképzés egy része a kolostorokban zajlott, s az itteni zárt élettér megnehezítette a későbbi kapcsolatteremtést és a pasztorációs tevékenységet a kolostorokon kívüli világban. A tridenti zsinat ezért célul tűzte ki a papképzés rendszerének megjavítását, de ez nem az egyetemek modernizációját, hanem a papképzés színvonalának emelését jelentette. 1563-ban a zsinat elrendelte, hogy minden püspökségben alapítsanak szemináriumot, ide tizenkét éves kort elért, szegény származású tanulókat lehetett felvenni, és egészen a felszentelésükig itt kellett tartani őket. A tananyagot a hét szabad művészet, pasztorális ismeretek, a prédikáláshoz és a szentségek kiszolgálásához szükséges készségek elsajátítása képezte. A szemináriumok felügyeletét egy kardinálisokból álló bizottságra bízták. A tridenti zsinat (1545–1563) határozatai a katolikus egyházat – a reformáció hatására – az ún. második skolasztika irányába terelték, ahol az olasz és a spanyol filozófusok, a dominikánusok és az oratoriánusok játszottak vezető szerepet.

A jezsuita teológusokhoz köthető a spanyol skolasztikus reneszánszként jelölt irányzat, amelyhez az andalúziai trió (Francisco Suárez, Tomás Sánchez és Francisco de Toledo), valamint a három kasztíliai (Gregorio de Valencia, Gabriel Vázquez és Luis de Molina) tartozik.[1] Ők képviselték a 16. század egyik válaszlehetőségét a középkori szintézis felbomlására. Az új szellemi kihívás és az új kutatási módszerek lehetővé tették a korábbi, megmerevedett skolasztikus gondolkodás meghaladását a szentírási és a patrisztikiai források felhasználásával. Közülük Suárez emelkedik ki *Metafizika* (1597) és *Törvények* (1612) című írásaival, amelyekben arra törekedett, hogy tudományos és szisztematikus formába öntse a nemzetközi jogot. Luis de Molina annak szentelte életét, hogy kibogozza a szabad akarat és a kegyelem körüli félreértéseket. Ez mintegy tíz évig elhúzódó vitát generált a dominikánusok és a jezsuiták között, amit V. Pál közbeavatkozása tudott csak lezárni, aki mindkét félnek megtiltotta, hogy a másik fél nézeteit eretnekségnek bélyegezze. A domonkos teológia újjászületésének színhelye Salamanca, harmóniát kereső leghíresebb képviselője pedig Francisco de Vitoria.

[1] Bangert, William V., 2002, 103–107.

A vallási kisebbségek lelkészeinek képzésére egy különleges, a maga korában egyedi intézmény jött létre Angliában, ugyanis az 1689-es toleranciatörvény lehetővé tette a vallási kisebbségek számára, hogy önálló iskolákat hozzanak létre. A *dissenting academies* elnevezésű intézményekben sokszor nagyon modern szemléletű oktatás folyt, matematikát, francia nyelvet és történelmet is oktattak itt.

A teológiai karoknak időnként szakértői feladatokat is vállalniuk kellett. Erről tudósít Friedrich von Spee jezsuita páter, aki tanúja volt Würzburg városában a megvádolt boszorkányok vallomástételének. 1631-ben publikált, *Cautio Criminalis* (Bűnügyi biztosíték) című könyvében rávilágít az ártatlanok ellen indított egyházi üldöztetés részleteire. A pontokba szedett leleplező írás 34. pontjában a következő utalás olvasható az egyetem szerepéről:

> „34. Mialatt börtönben tartják és vallatják (a boszorkánysággal vádoltat), a bírák újabb bizonyítékokat agyalnak ki, hogy bűnösségét szemtől szembe rábizonyítsák, és ezzel elérjék, hogy az egyetemi fakultás, amelyik az eljárást felülvizsgálja, jóváhagyja a halálos ítéletet."[2]

Az idézet arra utal, hogy az egyetemnek szakértői/felülvizsgálói szerepet szántak, és ha nem is tudják/akarják megakadályozni a vétlenek elítélését, a bizonyítási eljárás igénye talán mégiscsak csökkenthette az elítéltek számát.

A teológia a 16. század végéig vezető tudománynak számított, az ezt követő 150 évben ezt a szerepet aztán a jogtudomány vette át.

A ***jogi karok*** voltak létszámban is a legnagyobbak a kora újkori egyetemen. Ennek egyik oka az, hogy innen kerültek ki a fejlődő közigazgatás szakemberei, és az uralkodók innen hívták meg tanácsadóikat. A római jogot és a kánonjogot hagyományosan külön tanszékeken oktatták. A római jog ismeretének nem volt közvetlen haszna, de nagymértékben segítette a jogászkodás alapját jelentő formális gondolkodás kifejlődését. Nagy lépést jelentett az egyetem jogi életében az a döntés, amikor 1679-ben Colbert Párizsban bevezette a francia jog oktatását. Angliában a római jog sohasem vált fontossá, ellenben a szokásjog intézményrendszere fokozatosan bővült. Az angol szokásjog bevezetése az egyik legjobb példa arra, hogyan lehet megfelelő társadalmi hatásra és összefogással a római jog és a kontinensbéli jogi karok terjeszkedésének gátat vetni. John Locke (1632–1704) a vallást a polgárok magánügyének tekintette, ez lett aztán az alapja annak a toleráns szemléletnek, amelyet a felvilágosodás útját választó országokban gyakoroltak. A jogi gondolkodás számára új feladatot jelentett az állam gazdasági életének fejlesztése. A francia merkantalisták a centralizált állam igényeit tartották szem előtt. A német kameralisták a kis hercegségek és választófejedelemségek helyett

[2] Idézve in: Sagan, Carl, 2010, 413–414.

birodalomban gondolkodtak. A jogi képzés magyar vonatkozásait a jogtörténeti forrásmunkák részletezik.[3]

Az ***orvostudományon*** belül éles hierarchiaharc bontakozott ki az orvosok és a sebészek között. Az orvosképzés magasabb szintre emelését kezdetben akadályozták azok az előírások, (a IV. lateráni zsinat 18. kánonja – 1215-ből), melyek szerint magasabb rangú egyházi személyek nem lehettek jelen ott, ahol „vér folyt". Tradicionálisan az egyetemen csak orvosokat képeztek. A gyakorlatban ez elvileg azt jelentette, hogy a sebek megnyitása a sebész feladata, gyógyszeres kezelése pedig az „orvos" dolga. A helyzetet még bonyolította a sebészek vitája egy másik foglalkozási csoporttal, a borbélyokkal. A viták peremén maradtak a gyógyszerészek, akik szintén nélkülözhetetlenek voltak. A viták lefolyásában sokat segített az első boncolást engedélyező és azt bemutató, „színházi mintára" épített előadóterem létesítése Páduában, 1609-ben. Ez lépcsőzetes kialakítása révén nagyszámú diákságnak tette lehetővé a boncolás részleteinek megfigyelését.

2. A TUDOMÁNYOK KORA ÚJKORI FEJLŐDÉSÉNEK HATÁSA AZ EGYETEMEKRE

A középkorban a számos fontos felfedezés mellett – ilyen a szemüveg feltalálása a 13. században, a mechanikus óráé a 14. században – nem volt túl szoros a kapcsolat az egyetemek és a tudományos műhelyek között, kezdetben az egyetemeken nem voltak még laboratóriumok és botanikus kertek sem. A technikai eszközöket céhes rendszerben állították elő, amelyek az állandóság fenntartásában, azaz a statikus viszonyok megőrzésében voltak érdekeltek. Következésképpen nem tették közkinccsé mesterfogásaikat, újabb találmányaikat, inkább ezek eltitkolására törekedtek. Egy jó iparosmester kiképzése egyébként legalább annyi ideig tartott, mint egy magiszteré az egyetemen. A 15. századtól kezdve egyre zavaróbbá vált az egyetemek elmaradása a quadrivium területén, ennek első jelei a navigáció és a kartográfia területén mutatkoztak meg. Portugália és Spanyolország királyai, észlelve az egyetemi szervezet lassúságát, nem is törekedtek ennek megváltoztatására, hanem egyetemen kívüli hidrográfiai intézeteket alapítottak, igaz, ennek szakemberei többnyire az egyetem egykori növendékei és professzorai közül kerültek ki. Ilyen tekintetben egészen különleges Sir Thomas Gresham (1519–1579) kezdeményezése, aki 1565-ben megalapította a londoni tőzsdét, és két évvel később alapítványt tett a Gresham College számára, asztronómiai, geometriai, orvostudományi, jogi, teológiai, zenei és retorikai tanszékeket alapított.

[3] Mezey Barna (szerk.) (2007): *Magyar jogtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest

Az itteni előadások nyilvánosak voltak, így a színvonalas nyilvános oktatás egyik első intézményének tekinthető ez a College.

Egy másik fontos terület, ami kezdett jelentőssé válni, a hadmérnöki és az egyéb mérnöki munka. A középkori építőmester még építész és „matematikus" egy személyben, tudományát a páholyokban szerezte. Fontos még a vízi és a szélenergiát felhasználó malmok építése, hidak, csatornák és zsilipek készítése. A mélyebb művelésű bányákban meg kellett oldani a víz elvezetését, amihez szivattyúkra volt szükség. A statika is egyre fontosabbá vált, Brunelleschit történetesen kifejezetten azért bízták meg a firenzei dóm építésével, mert egyedül ő volt képes olyan darut szerkeszteni, amelynek segítségével állványzat nélkül készíthették el a dóm kupoláját. A hadmérnökök számára sokszoros kihívást jelentett az ágyúk feltalálása, ettől kezdve foglalkozniuk kellett ballisztikával és az erődítéstannal kapcsolatban a geometriával, annak érdekében, hogy olyan védműveket szerkesszenek, amelyek optimálisak a védelem szempontjából. Az erődök alá fúrt alagutak és a robbantások miatt fontosakká váltak a trigonometriai ismeretek. Az erődítéstan a 16. században még nem tartozott a tiszti iskolák tanrendjébe, ezért az érdeklődő tisztek többnyire egyetemi tanároktól vettek ilyen tartalmú magánórákat, ami a professzorokat mellékkeresethez juttatta. A 16. században egyedül a holland egyetemek törekedtek a szakmai és a tudományos képzés integrálására az egyetemi életbe. Ez a kezdődő gazdasági és társadalmi fejlődés egyik hajtóereje lett. A hadviselés hatással volt a sebészet és az állatorvosi tudományok fejlődésére is. A prágai és braunschweigi egyetem kivételével, ahol mérnöki tanszékek létesültek, másutt az uralkodók speciális szakiskolákat alapítottak a technikai tudományok oktatására, ilyenek létesültek az 1760-as években Schemnitzben, Freibergben, Clusthalban bányatisztek képzésére; Alfortban, Bécsben, Hannoverben és Koppenhágában állatorvosok képzésére specializálódtak. Az artista fakultásokon oktatott quadriviumi rendszer rugalmatlansága nagymértékben nehezítette az egyetemek alkalmazkodását az új technikai kihívásokhoz. Ennek a legfőbb oka az, hogy a quadriviumban egymástól elszigetelten oktatták az egyes tárgyakat, az új igények viszont már mást követeltek. Ezzel magyarázható, hogy az olyan új, fejlődésnek induló tudományok, mint a biológia, amelynek ugyan voltak alapjai a kolostorokban, újabb lendületet csak az artista fakultáson kívül, jelen esetben az orvostudományi karokhoz kapcsolódva vehettek.

Az egyetemek merevségét jelezte a tudósok kivonulása, aminek egyik látványos példája az asztronómusok átvándorlása az obszervatóriumokba, Georg von Peuerbach vagy tanítványa, Regiomontanus esetében. Utóbbi rövid ideig tartó magyarországi tartózkodása után 1471-ben Nürnberg városába megy, ahol csillagvizsgálót és ahhoz kapcsolódó nyomdát létesít naptárak kiadására. Nürnbergnek ekkoriban még nincs egyeteme, és ez az egyik első példája annak, hogy tudományos háttér és egyetemi kötöttségek nélkül, de nagyvonalú mecénások

támogatásával is lehet színvonalas tudományos tevékenységet végezni. Kopernikusz (1473–1543) élete is csak kezdetben kapcsolódik az egyetemek világához. Krakkóban elvégzi az ars fakultást, Páduában kanonoki stalluma jövedelméből finanszírozva orvostudományt, Bolognában asztronómiát, Ferrarában kánonjogot tanult, és itt is doktorált, mert az itt olcsóbb volt, mint másutt.[4] Innen ment vissza Ermlandba, ahol a saját maga által fabrikált eszközökkel méricskélve megalkotta új világképének az alapjait, amit persze a maga idejében senki sem vett észre. Ehhez még szükség volt Tycho Brahe (1546–1601) felfedezéseire, amelyeket a Ven szigeten berendezett és királyi támogatásban részesülő obszervatóriumában tapasztalt meg. Tycho Brahe innen Prágába került, ahol II. Rudolf császár udvari matematikusa lett. Tanítása nagy hatással volt Johannes Keplerre (1571–1630), aki aztán meghatározta a planéták mozgását.

A 17. században még számos más példa utal arra – például Galileié –, hogy a tudósok egy része eltávolódik az egyetemek világától. Galilei 18 évig tartó egyetemi oktatása idején nem tudta tanári tevékenységéből eltartani a családját, arra kényszerült, hogy saját gyártású mérőeszközöket készítsen és adjon el, továbbá kosztos diákokat fogadjon be a házába. Az ezzel járó zaj akadályozta a munkában, és ezért vállalt el aztán más, egyetemen kívüli állást. Bár néhány egyetem erőfeszítéseket tett a tudományos színvonal emelésére, például a Nürnberg melletti Altdorf, vagy Koppenhága egyeteme, de ezek sohasem lettek olyan jelentőssé, mint a nem egyetemi csillagvizsgálók, így az asztronómia az első példa az oktatás és a kutatás szétválására.[5]

A kora újkori tudományosság fejlődésének sajátos formája a reneszánsz sokoldalúság újjáéledéseként jelentkező enciklopedizmus. A korai enciklopédiák még nem alfabetikus rendben, hanem tudományos diszciplínák szerint épültek fel. Ezek az enciklopédiák a hiányzó tankönyvek pótlásaként egyfajta, még sokáig használatos pedagógiai kánonná váltak. Közülük a legfontosabbak Petrus Ramus (1515–1572), a bázeli Theodor Zwinger (1533–1588), Francis Bacon (1561–1626), a herborni Johann Heinrich Alsted (1588–1638), a jezsuita Athanasius Kircher (1602–1680), a vegyi szimbólumokat közlő Robert Boyles (1627–1691) munkái és Comenius (1562–1670) írásai. Ezt a sort Leibniz (1646–1716) *Characteristica universalis* című enciklopédia-tervezete zárja. A 18. században már az alfabetikus elrendezést használták, ilyen enciklopédia Chambersé (1680–1740) vagy Zedler *Universallexikon*ja (1732) Lipcséből. A csúcspont pedig Diderot nagy francia enciklopédiája 1750-ből.

A 17. századi tudományos gondolkodásban fontos szerepet kapott a természetfilozófia és annak többféle megközelítési lehetősége. A mozgást is ilyen formában

[4] Koestler, Arthur (1996): *Alvajárók.* Európa Kiadó, Budapest. 151–250.
[5] Pedersen, O. (1996): Tradition und Innovation. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 380.

– keletkezésként és megszűnésként – értelmezték, ami a biológiai gondolkodás és az ezzel együtt járó kísérletezés kiteljesedéséhez vezetett. Később ez kiegészült matematikával és mechanikával. A matematikaprofesszor Galilei és a filozófus-matematikus Descartes az asztronómia, a geometria és az új algebra segítségével jutott új, jelentős tudományos eredményekhez.

A 17. század a tudományos forradalom ideje. Az egyetemi élet korabeli kritikusai úgy vélték, az egyetemi kutatások egy sivataghoz hasonlítanak: sem termést, de még új fényt sem hoznak. Francis Bacon úgy látta, hogy a korabeli egyetemek nem előreviszik, hanem éppenséggel hátráltatják a tudományos gondolkodás fejlődését.[6] Más vizsgálatok ennek az ellenkezőjét állították, a német és a svájci egyetemek ugyanis a 16. században jelentős eredményeket értek el a botanika és a természetismeret terén. A találmányok közül a távcső és a mikroszkóp teremtette meg az újabb felfedezések és a pontosabb megfigyelések alapjait. A 17. század lényegi koncepcionális váltást jelentett ebben a folyamatban. Ennek első jele az ember új helyének kijelölése a kozmoszban és az ember uralkodási szándékának megnyilvánulása a természet erői felett. A reformáció hívei a tudományos forradalomban Isten szándékát vélték felfedezni, amennyiben Isten kezében a természet mintegy „szerszám" az emberiség sorsának alakításához. A 17. század egészén végighúzódik a többféle természetfilozófiai felfogás egymás mellett élése és ezek folyamatos konfrontációja az ortodoxiával.

Az új és a régi küzdelmének egyik találkozási és ütközési pontja – a könyvek mellett – az egyetem, ahol a tantervekben, a használatos tankönyvekben, az előadásokon és a szemináriumokon vitatják meg ezeket a problémákat. Giordano Bruno máglyahalála (1600) és Galilei elítélése ennek a folyamatnak az eldurvulása. A viták általában nem tisztán a „régi" és az „új" vitáját jelentik, hanem – a fejlődés logikája szerint – mindkét megközelítési lehetőség elemeinek szintézise eredményezi a haladást. Kepler, Descartes, Galilei, Boyle nézetei kezdetben éppen annyi zűrzavart hoznak magukkal, mint amennyi megoldást. Alapvető fordulatot a nagy szintetizálók, például Newton hoznak, hatásukra azután átrendeződnek a korábbi nézetek. Ennek következtében változások történtek a kinetika, az optika, a pneumatika és a hidraulika világában. Érdekes, hogy Newton nagy felismerései nem az egyetemen, hanem vidéki magányában születtek, ahová 1665-ben a pestis miatt vonult vissza. Newton egyébként évi nyolc egyetemi előadásban foglalta össze új felismeréseit. Mindez azt sugallná, hogy az egyetemek szerepe csekély a 17. századi tudományos forradalomban. Pedig az ebben részt vevő, mintegy 200-300 tudós legtöbbje valamelyik egyetemen vagy kollégiumban szerezte műveltségét, csak elenyésző részük volt magántanuló – és persze volt közöttük

[6] Idézi Porter, Roy (1996): Die wissentschaftliche revolution und die Universität. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 425.

autodidakta is, mint például Humphry Davy vagy Michael Faraday, akik sohasem jártak egyetemre. Descartes, Kopernikusz, Kepler sohasem tanított egyetemen. Több vezető tudós szándékosan maradt távol az egyetemi világtól, a már említett Tycho Brache „árnyékvadászatnak" tekintette a professzúrát, és inkább felépítette saját kutatóműhelyét Ven szigetén, mert ott nyugodtabban tudott dolgozni. Az igazság kedvéért hozzá kell tenni, mindehhez a tudományokat értékelő mecenatúrára is szükség volt. A tudósok nagy többsége viszont szívesen választotta az egyetemet, mert ez többé-kevésbé biztos megélhetést és valamilyen szintű kutatásbeli szabadságot és védettséget jelentett számukra. A helyzet differenciált megítéléséhez hozzátartozik, hogy több professzor csak a presztízs kedvéért vállalt egyetemi oktatást, mások – ez különösen az orvosoknál volt gyakori – sokszor helyettesekkel képviseltették magukat az egyetemen. Ehhez folyamodott maga Galilei is, amikor 1610-ben elhagyta a páduai egyetemet és Firenzébe, a toszkániai nagyherceg udvarába ment udvari matematikusnak és filozófusnak. Ismert tudománytörténeti példa Newton esete, aki 1696-ban hagyta el Cambridge-et, és a királyi pénzverde vezetője lett. Ezen döntése nyomán – vélhetően a hétköznapi gondok, feladatok miatt – viszont jelentősen csökkent tudományos teljesítménye.

A tudománytörténeti szakirodalomban vitatott téma az egyetemek szerepe a 17. századi tudományos forradalomban. Ashby szerint[7] a tudományos fejlődés alapvetően az egyetemeken kívül következett be. Ugyanerről tudósít Ben David írása is.[8] Az ezt erősítő érvek a következők:

A mecénások szerepe meghatározó a kutatások támogatásában, mert ők tudják biztosítani a kutatás személyi és a financiális feltételeit, ilyen alapon lett kutatási központ például Rudolf császár prágai udvara, de a kereskedelemben érdekelt városállamok is hoztak létre hasonló célú intézményeket. Alapszabály az, hogy minél inkább konkretizálódnak a kutatások – például a szivattyúk, az emelők, a szelepek, a rugók, a távcsövek stb. irányába –, annál nagyobb érdeklődést mutatnak iránta az egyetemi világon kívüli tényezők.

Az akadémiák az egyetemeknél szabadabb feltételeket biztosítottak a kutatáshoz.

Számos, ebben a korban keletkezett utópia is az egyetemen kívül képzeli el a kutatást: Bacon „Salomon Házában" vizionál egy eljövendő kutatóközpontról, Swift leírása a „Lagadói nagy akadémiáról" ennek a paródiája.

A leghíresebb kísérleteket sokszor nem egyetemi emberek végzik, ilyen például Otto von Guericke (1602–1682) magdeburgi polgármester híres kísérlete az atmoszferikus nyomás bizonyítására a félgömbökkel. Igaz viszont az is, hogy ez a polgármester korábban Leiden egyetemén matematikát és mechanikát tanult.

[7] Ashby, E. (1966): Technology and the Academies. London. In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, 426.
[8] David, Ben J. (1971): *The scientist's Rolein Society: a Comparative Study.* Englewood Cliffs.

Porter vitába száll az egyetemek szerepét negligáló nézettel. Ellenérvei a következők:[9]

Az egyetemek teremtették meg azt az egzisztenciális minimumot, ami a kutatói pálya megkezdéséhez szükséges. Az egyetem biztosította azt az infrastruktúrát – könyvtár, laboratórium, obszervatórium, botanikus kert, természettudományos gyűjtemény, anatómiai előadóterem – vagy legalábbis annak a kezdeti alapjait, ami lehetővé tette a későbbi kutatást. Itt alakult ki a nemzetközi kapcsolatok, a tudományos kommunikáció és a tudósok közötti párbeszéd olyan hálózata, ami nélkülözhetetlen a továbblépéshez és a szakmai szempontból fontos információk megszerzéséhez.

A professzor–tanítvány kapcsolat érdeklődést felkeltő és ösztönző hatása sok tudós életútjában meghatározó jelentőségű. Számos professzor nagyon komolyan vette oktatói tevékenységét, különösen igaz ez az orvostudományra, főleg attól kezdve, hogy létrejöttek az anatómiai előadásokra specializálódott termek (theatrum academicum). Számos anatómiai és patológiai felfedezés fűződik ezekhez. Az sem mellékes körülmény, hogy sokáig csak itt volt hivatalosan lehetőség a boncolásra. Az egyetemek adták azt a szervezeti keretet, amelynek részeként sor kerülhetett a tudományos kapcsolatok kiépítésére, vendégprofesszorok fogadására és a diákok cseréjének megszervezésére.

Az egyetemek számára komoly konkurenciát jelentettek az egyre nagyobb számban létesülő speciális szakfőiskolák *(14. táblázat)*. Minthogy az egyetem már nem tudta megadni az összes pálya betöltéséhez szükséges ismereteket, ezért jön létre ez az új iskolatípus. Az ilyen főiskolák közül némelyik rangban eléri, sőt némelyik meghaladja az egyetemek színvonalát. Ilyenek jöttek létre a következő helyszíneken:

- a sebészet oktatására: Hága (1637), Párizs (1724–1731);
- a tüzérek képzésére: Douai (1669), Woolwich (1741), Mannheim (1754), Oporto (1779);
- igazgatási szakemberek képzésére: Kaiserlautern (1779);
- állatorvoslástanra: Lyon (1762), Torino (1769), Drezda (1774);
- mérnökképzésre Moszkva (1772), Bécs (1717), Mézières (1749);
- mezőgazdászok képzésére: Keszthely (1797);
- bányatisztek képzésére: Schemnitz (1735/1762), Freiberg (1765), Szentpétervár (1773), Clausthal (1775), Párizs (1783);
- keleti nyelvek oktatására: Nápoly (1732);
- kereskedelmi ismeretek közvetítésére: Hamburg (1768), Barcelona (1769).[10]

[9] Porter, Roy, 1996, 430–448.
[10] Frijhoff, Willem, 1996a, 64.

Nem véletlen, hogy a francia forradalom idején a megmerevedett egyetemi rendszert a speciális szakfőiskolák rendszerével egészítették ki, és ezek olyan jó eredményeket értek el, hogy az egyetemek későbbi átalakítása során tapasztalataikat messzemenően felhasználták. Az École polytechnique 1795-ös megalapítása szimbolizálja ezen új modell sikerét.

Prága	Berlin	Bécs
1347 – egyetem 1556 – jezsuita akadémia 1558 – jezsuita szeminárium 1609–1620 – evangélikus gimnázium 1625–1785 – dominikánus studium generale 1635 – püspöki szeminárium 1635–1776 – premontrei studium generale 1683 – bencés studium generale 1756 – ciszterci studium generale 1773 – állami akadémia 1744–1745 nemesi kollégium	1694 – művészeti főiskola 1701 – kadétiskola 1705 – nemesi kollégium 1724 – orvosi főiskola 1770 – bányatisztképzés 1770 – erdészképzés 1776 – mérnökképzés 1790 – állatorvosképzés 1791 – kereskedelmi főiskola 1797 – sebészképzés 1799 – építészképzés 1810 – egyetem	1365 – egyetem 1385 – karmelita studium generale 1385–1623 – ciszter sudium generale 1401 – dominikánus studium generale 1558 – jezsuita gimnázium, 1623-tól egyetem 1565 – nemesi kollégium 1625 – teológiai szeminárium (magyar) 1692 – művészeti főiskola 1693 –1748 állami kollégium 1716 – tüzérképzés 1742 – mérnökképzés 1746 – Theresianum 1749 – Emanuleum 1751 – piarista studium generale 1751 – katonai akadémia 1760 – kadétiskola 1767 – állatorvosképzés 1775 – sebészképzés

14. táblázat: Néhány város felsőbb szintű iskolái
(Forrás: Frijhoff, Willem, 1996a, 65.)

A 17. századi tudományos forradalom élvonalába pontosan azok az ismeretek tartoztak, amelyek korábban az egyetemi oktatás fontos témái voltak. Ilyen a mechanika, mindenféle mozgás tanulmányozása, az asztronómia és a kinetika. Igaz az ellenkezője is, azaz nem volt jelentős előrelépés azokban a tudományokban, ahol az egyetemek passzívak maradtak. Ilyen a kémia, a navigáció, a mezőgazdaság és a bányászat. A módszertani kultúrára lefordítva úgy értelmezhetőek

a tudományos forradalom *17. századi változásai, hogy elmozdulás történt a tradíciótól az innováció felé, a könyvkultúrától a megfigyelés felé, a professzori tekintélytől a logikai érvek felé, tehát a tapasztalatok és a kísérletezés kerültek előtérbe.* Érdekes, hogy korábban a skolasztikával kapcsolatban is gyakran hangoztatták, hogy az a 16–17. századra megmerevedett, és már akadályozta a tudományos gondolkodást,[11] ahogy ezt számos bírálat, kritikai észrevételek és szatíra[12] alapján vélhetnénk. A valóságban a helyzet nem ilyen egyértelmű, a késő középkori Oxford és Pádua egyetemén ekkor még érdemi viták folytak a testek tehetetlenségéről és a mozgásról. Közben a 16. században alapjaiban megváltozott az arisztotelészi filozófia, ugyanis a görög források és az arab kommentárok hatására más ókori teoretikusok nézetei is ismertekké váltak, és ennek köszönhetően átértelmezték Arisztotelész nézeteit. A 16. században komoly fejlődés történt a matematikában, ennek oktatása a jezsuita kollégiumok egyik nagy erőssége, ahogy azt egy híressé vált tanítvány – Descartes – esete tanúsítja. Matematikai tudásra volt szükség az asztronómiai számításokhoz, a naptárak korrekciójához. Galilei ugyan a skolasztika egyik legradikálisabb bírálója, de ennek ellenére számos skolasztikus fogalmat és érvet átvett, így például a kozmosz heterogenitásáról szólót. A korszak sajátos jelensége a humanista hagyományok alapján a matematika előtérbe kerülése, ennek legpregnánsabb megjelenési formája a természetben rejlő matematikai jelenségek keresése. Az analitikus geometria és a differenciálszámítás is ilyen célokat szolgált. Bonyolult algebrai technikák alkalmazásával igyekeztek a tudósok olyan természetfilozófiai problémákra választ találni, mint a Hold mozgása, a Föld alakja, a szilárd testek természete. Az egyre drágább és egyre újabb módszereket igénylő kísérletek kezdtek kiszorulni az egyetemekről, az újonnan létrejött, uralkodók által támogatott akadémiák pedig felvállalták e területek gondozását. Sajátos választóvonal az egyetemek között az új matematikai eredmények iránti nyitottság. Edinburgh és Cambridge egyetemei felvállalták az új matematikát, ami később az innen kikerültek tudományos eredményeiben meg is jelent. A 17. századra megértek a feltételek ahhoz, hogy a szakemberek és a tudományos eredmények koncentrálódása következtében tudáscentrumok alakuljanak ki. Más egyetemek viszont visszaestek, nincsenek tudományos eredményeik, nincsenek neves professzoraik, és diákjaik száma is csökkent. Számos részelem sajátos összegződése – ilyen például a vallási ortodoxia, a cenzúra, a teológiai és a jogi képzés előtérbe helyezése – azt eredményezte, hogy a spanyol egyetemek színvonala a 18. századra megrekedt egy korábbi fázisban. Németország egyetemeinek egy része túl kicsi volt, és belekeveredtek a reformáció–ellenrefor-

[11] Porter, Roy, 1996, 440.

[12] Rabelais, François (1989): *Pantagruel. Középkori francia vidámságok könyve.* József Attila Tudományegyetem, Szeged.

máció küzdelmeibe, így itt kevesebb energia maradt az újfajta tudományos gondolkodás művelésére.

Az új tudományos eredmények az esetek többségében csak fokozatosan, többkevesebb áttételen keresztül tudtak bekerülni az egyetemi tantervekbe. Az új felismerések és a régi koncepciók egymás mellettisége néha egészen sajátos kombinációkat eredményezett, így például a szuperlunáris kométákról és a napfoltokról szóló tanítás bekerült az egyetemi oktatásba, de ezzel együtt az égitestek változatlanságáról szóló tanítás is tartotta még magát. Az új eredmények mindig a professzori kar szűrőjén keresztül tudtak csak megjelenni az egyetemen, és ez a tudományosság mellett számos szubjektív elemet is tartalmazott, ami torzulásokat is okozhatott. A kísérleti fizika első előadásait a nürnbergi Altdorf egyetemen Johann Christoph Sturm (1635–1703) tartotta, aki 1676-ban kiadta az első kísérleti fizikai tankönyvet.[13] Cambridge-ben a 18. század elején leszámoltak az arisztotelészi ihletésű skolasztikával, helyette egy sajátos szintézis jött létre, ami Newton felfedezéseinek egy részéből, Locke empirizmusából és az újabb matematika és geometria tanításából állt össze. Oxford nem követte ezt a mintát, de a nyitottság Cambridge-ben sem bizonyult tartósnak, hiszen I. és II. György uralkodása idején, 1714–1760 között az itteni oktatási rendszer is megmerevedett. Hosszabb távon azért mégis hasznosnak bizonyult a kezdeményezés, eredményeként a 18. század végére a matematikai alapozású fizika a virágkorát élte Angliában. Ugyanezek a hatások érvényesültek a skót egyetemeken és a németországi reformegyetemeken, Göttingenben és Berlinben. Itt az a szemlélet uralkodott, hogy az egyetem az igazság keresésének kitüntetett színhelye, ennek megfelelően itt érvényesülnie kell az oktatás és a tanulás teljes szabadságának.[14]

A kora újkori egyetemi oktatás kitüntetett területe az orvostudományi képzés. Ennek a diszciplínának a művelése végig egyértelműen az egyetemekhez kötődött, itt történtek a legfontosabb anatómiai és fiziológiai felfedezések. Egy-egy orvosi praxis engedélyezéséről ugyan orvosi kollégiumok döntöttek, de ezekben sohasem folyt képzés, és kutatással sem foglalkoztak. Az orvosegyetemek vonzerejét növelte az a tény, hogy a tudományos fokozat tekintélyt adott, jó belépő volt a későbbi érvényesüléshez. Fontos az is, hogy szinte csak az anatómiai előadókban volt lehetőség a boncolásra, valamint sokat emelte az egyetemek vonzerejét az, hogy itt létesültek először botanikus kertek és laboratóriumok, valamint természettudományi ritkaságokat őrző és rendszerező gyűjtemények.

Bár a tudományos gondolkodás kialakulásának nem az egyetem az egyedüli színtere, a kora újkorban azért alapvetően ide kötődik a tudományosság, az új

[13] Schimank, H. (1974): Zur Geschichte der Physikan der Universität Göttingen vor Wilhelm Weber (1734–1830). In: Rüegg, Walter, Hrsg. 1996, Rete 2. 207–252.
[14] Porter, Roy, 1996, 439.

természetfelfogás csírái itt jelentek meg, az artista fakultáson voltak megszerezhetők azok az alapismeretek, amelyek a további előrelépés előfeltételei, az új módszerek kikristályosodása is sokszor itt történt meg. Természetesen a fejlődési folyamatba tévtanok, okkultizmus és mágikus elgondolások is belekeverednek, időnként mindent összefogni szándékozó, egyetemes érvényű magyarázatokra törekvő pánszofisztikus elképzelések is megjelennek, de ezek csak időleges mozzanatok, addig tartanak, amíg egy másik koncepció a helyükre nem lép. Néhány tanítás – például a rózsakereszteseké – sohasem kapott helyet az egyetemi oktatásban. Az egyetemi világgal szemben gyakori az a kritikai álláspont, hogy természetfilozófiája az absztrakció felé hajlik, ezt az állítást erősíti a kora újkorban még általános latinnyelvűség. Ezt a tendenciát fokozza új jelenségként a matematikai alapokon nyugvó tudományos-filozófiai nyelvezet létrejötte, ami uralta a korabeli gondolkodást. Ennek szellemében összegzésként megállapítható, hogy az egyetemek azok az intézmények, amelyek – az akadémiákkal, a különféle tudós társaságokkal és a mecénások által működtetett laboratóriumok és csillagvizsgálók segítségével – lehetővé tették a felvilágosodás komplex tartalmainak fokozatos, lépésről lépésre történő kibontakozását.

3. A TANTERVEK VÁLTOZÁSA A KORA ÚJKORI EGYETEMEKEN

Az oktatás módszere a kora újkorban nagyjából minden fakultáson hasonló. A professzorok általában naponta egy-másfél órás előadásokat tartottak. Ennek első része a lectio, ekkor a professzor a katedráról felolvassa a kijelölt részt valamelyik megtanulandó könyvből, a diákok kézzel írt vagy kinyomtatott példányon, padokban ülve követik a professzor előadását. Gyakran előfordul, hogy a professzor diktálja, a diákok pedig írják az előadás anyagát. Az előadás második része az exegézis, ennek során a professzor részletes szövegmagyarázatba kezd, többféle értelmezést is bemutat, érvel a szöveg ellen és mellette, majd végül ismerteti a saját véleményét. Hagyományosan ez az előadás leghosszabb és legértékesebb része. A diákok legfőbb feladata, hogy szorgosan gyűjtögessék a professzori bölcsesség morzsáit. Tehát általában minden diák kétféle szöveggel rendelkezik: az előadás anyagát viszi haza és hozzá a professzori kommentárt. Az előadás – a könnyebb megjegyezhetőség érdekében – gyakran kérdés-felelettel zárul, ahol a professzor is meggyőződhet arról, hogy a diákok megértették-e a magyarázatát. A feljegyzések szerint ezen utóbbi rész gyakran elmaradt, különösen akkor, ha sok hallgató vett részt az előadáson.

Franciaországban 1679-ben királyi rendeletek írták elő a jogi karon a tanároknak, hogy másfél órás napi előadásukból csak fél órát tölthetnek diktálással. Előfordult az is, hogy a tanárok a vizsgán – ellenőrzés céljából – bekérték a diákok jegyzeteit. A diákok panaszai között előfordul annak említése, hogy a tanárok másolóknak diktálnak, az előadótermek pedig üresek, az is előfordul, hogy a tanárok áruba bocsátják az előadásokról szóló füzeteiket. Az ars fakultás hasznosnak és szükségesnek tekintette a diktálást, de azzal a kitétellel, hogy azt mértékkel alkalmazzák. A jogi kar mindig is ellenezte a tollbamondás teljes megszüntetetését, az érvek között szerepelt, hogy a diákok többségének szüksége van a többszöri ismétlésre, továbbá ezzel tudják a diákok bizonyítani szüleiknek, hogy nem hiába vesztegetik idejüket az egyetemen. Az orvosi karon csak a gyógyszerész-formulák oktatásakor tekintették elengedhetetlennek a tollbamondás alkalmazását.[15]

A régebbi alapítású német egyetemeken nagyon gyakori a diktálás, aminek hátterében összetett okok húzódnak meg. A tanárok úgyszólván monopóliumra tettek szert a diktált könyvek sokszorosításában, senkinek sem volt joga diktálni az engedélyük nélkül, ők viszont fel voltak hatalmazva arra, hogy kisegítőkre bízzák a diktálást. A tanárok nagy számban írtak kompilációkat, majd a vizsgákon megkövetelték ezek ismeretét, ami jelentős hasznot hozott számukra. 1790-ben, amikor a nyomtatott könyvek már általánosan használatban voltak, a bécsi egyetemen a filozófia oktatása során még mintegy 400-féle, „Skript"-nek nevezett füzetet használtak. Ezek megvásárlása igen költséges lehetett a diákok számára, a tanárok pedig minden bizonnyal jól kerestek vele.[16]

Az előadás rendeltetése az, hogy a témában tájékozatlan diákok megértsék a tananyagot, a szeminárium célja pedig a gondolkodás és az együtt munkálkodás fejlesztése. Az újabb alapítású német egyetemeken, így Göttingenben és Halléban nagy figyelmet fordítottak a szemináriumokra. Vigyáztak arra, hogy ezek kis létszámúak legyenek, ezzel is előkészítve a 19. századi kutatóegyetemek létrejöttét. Az előadások nyelve a 17. századig a latin, kivéve az orvosi karokat, ahol a sebészek, a gyógyszerészek és a borbélyok miatt a népnyelvi előadás is előfordult, de csak a tananyag gyakorlatias részét oktatták így, az elméleti oktatás latinul történt. Hasonló volt a helyzet a jogászoknál Angliában, a szokásjogot angolul, de az elméletet latinul tanulták. Sajátosnak tekinthető a budai egyetem tanítási rendje, ahol 1779-ben a teológiát – a Habsburg-ház akaratából – német nyelven oktatták.

Új fejlemény a 16. században a *történelem tanszék*ek létesítése, ebben Marburg (1529) és Bécs (1539) egyetemei az elsők, utoljára pedig Oxfordban (1622)

[15] Hajnal István, 2008, 150.
[16] Idézve in: Hajnal István, 2008, 152.

és Cambridge-ben (1627) létesült ilyen. A történelem tanszékek alapítását két tényező befolyásolta. Egyrészt a humanisták hatására meggyőződhettek arról, hogy a klasszikus tanulmányoknak nemcsak stilisztikai, hanem morális jelentőségük is van, hiszen ez nem más, mint hasznosítható tapasztalatok gyűjteménye. A másik tényező a reformáció–ellenreformáció küzdelme által generált vitákból eredt, melyek során gyakran kronológiai problémák is felmerültek, és ezek szakszerű megválaszolása szükségessé tette a rendezett történeti ismereteket. A történészprofesszorok többféle metodikát követhettek: ragaszkodhattak a klasszikus szerzők gondolatmenetéhez; követhették a kronológiai felosztást az akkor divatos négy világtörténeti korszakra való felosztás szerint a humanista Sleidanus 1556-ban kiadott és közhasználatú tankönyve alapján; vagy alkotó módon közelíthettek a történelemhez, ahogy azt a löweni professzor, Justus Lipsius (1547–1606) tette, aki Tacitus írásaiból kiindulva rekonstruálta az akkori politikai viszonyokat. A 18. századtól kezdve a professzorok egy része már nem az ókori szerzők művei alapján tanított történelmet, a kronológiai felosztás helyett pedig az ok-okozati összefüggéseket, illetve a kultúrák változását kezdték tanulmányozni. Új mozzanat volt a művészeti alkotások magyarázatának bevonása az oktatásba. A professzoroktól már elvárták némelyik egyetemen, hogy előre jelezzék és írásban rögzítsék előadásaik témáját. Bár a történelem oktatásában a 18. században fontos előrelépés történt, a kritikai forráselemzés és a bizonyított tényekből levont következtetések megfogalmazása még váratott magára.

A késő középkorban a *filozófia* oktatása négy különböző diszciplínát jelentett: a logikát, a metafizikát, az etikát és a fizikát. A politika és az ökonómia az etikához, a teológia és a pszichológia a metafizikához, a természettudományok összessége pedig a fizikához tartozott. A logika kivételével minden tantárgyat az arisztotelészi művek alapján tanítottak. A 16. század kezdetén a humanisták kifogásolták Arisztotelész túlsúlyát Platónnal szemben, továbbá sokalták az 5-7 évig tartó képzési időt, ami véleményük szerint értelmetlen vitákkal telt el. A humanisták és a reformáció híveinek heves támadásai ellenére a filozófia oktatásának tartalma keveset változott a 16. században. Újra és újra felmerült Platón egyes írásainak bevonása az oktatásba, ezt néha a protestáns egyetemeken meg is tették, a jezsuiták által uralt egyetemeken viszont óvakodtak ettől, mert féltek, hogy Platón egyértelműen pogány tanítása csak megzavarja a diákok gondolkodását. A humanisták kritikája nem volt haszontalan, de a hatása más lett, mint amit vártak tőle, ugyanis ennek hatására koncentráltabbá vált az oktatás, az exegézis rövidebb lett, és a pedantéria jelei is feltűntek.[17] A módszertani változások következményeként kétféle arisztotelészi iskola jött létre: a Páduához kötődő irányzat hívei Arisztotelész igaz tanítását keresték és nem az igazságot; a párizsi egye-

[17] Brockliss, Laurence, 1996, 464.

tem és főleg a jezsuiták által művelt irányzat viszont alkalmazta a szövegkritikai módszert arisztotelészi művek értelmezése során is. Útkeresésük iránya annak a hipotetikus vizsgálata, hogy milyen felismerésekhez juthatott volna még Arisztotelész, ha gondolatai kifejtéséhez igénybe veszi a skolasztika teljes eszköztárát és az arab nyelvű forrásokat. Rövid távon a radikális páduai iskola volt az eredményesebb, de hosszabb távon a párizsi irányzat fejtett ki maradandóbb hatást a nyugati filozófiára. Francisco Suárez (1548–1617) *Disputaciones metaphysicae* című művének ihletésére számos metafizikai tankönyvet írtak. A párizsi egyetemről Ramus kritizálta a legélesebben az arisztotelészi metafizikát, legnagyobb eredménye a logika újfajta értelmezése. A logikát olyan, gyakorlatban használható művészetnek tekintette, amelynek alapvető rendeltetése az, hogy meggyőző érveket és racionális bizonyítékokat nyújtson valamilyen tudásanyag vizsgálatához. Ramus hatása a protestáns német egyetemeken volt a leginkább érezhető, saját alma materében, Párizsban viszont – érdekes módon – visszatértek a hagyományos logikához. A párizsi iskola a 17. században virágzott, a páduai irányzat viszont – jelentős teoretikusok hiányában – elsorvadt.

A 17. században jelent meg a mechanisztikus szemléletű filozófiai koncepció, hiszen magyarázatra vártak az újabban észlelt természeti jelenségek, s ezt az okokozati összefüggések iránt érzékeny jezsuita egyetemeken is szívesen fogadták. 1650-től ez az irányzat uralkodott Cambridge-ben, Leidenben, Herbornban, Genfben, sőt Magyarország kálvinista kollégiumi iskoláiban is. A katolikus országokban némi késéssel következett be ugyanilyen irányú változás. Mindez előkészítette Descartes nézeteinek a fogadtatását 1644-ben, amikor a *Principia philosophie* megjelent, amit úgy a protestánsok, mint a katolikusok lelkesen üdvözöltek. Angliában nem fogadták olyan egyértelmű örömmel a karteziánus filozófiát, mint a kontinensen, ez a rendszer ott átalakult, megjelentek benne a nemzeti specifikumok, és Newton révén erős matematikai orientáció mutatkozott benne. Newton mechanisztikus filozófiája alapvetően eltért a karteziánus felfogástól, és a kontinensen nem lett nagyon népszerű. 1740–1760 között aztán megtörtént a fordulat, és a kontinensen is úrrá lett a newtoni, empirikus irányú felfogás. Ennek terjedését segítette a jezsuita rend időleges feloszlatása. Ilyen okból a jezsuita egyetemeken, a karteziánus szakasz kihagyásával, az arisztotelészi felfogástól rögtön a newtoniba válthattak. A newtoni fordulat azonban más meglepetéseket is hozott, ugyanis az állítások igazolásához most már kevésnek bizonyult a logika alkalmazása, az igazoláshoz matematikai felkészültségre volt szükség. Ez pedig azzal járt, hogy a fizika kivált a filozófiából, és önálló diszciplínává kezdett válni – később ezt az utat járta be a matematika is. A 18. századi felvilágosodás képviselői már az etika és a metafizika kiválását követelték. A pozitivizmus előfutáraként megjelenő filozófusokat ebben az időszakban sok helyen titkos ateistáknak tartották, akik csak megzavarják az ifjúságot, ezért a skót egyetemek kivételével

igyekeztek távol tartani őket az egyetemek világától. A 18. században Immanuel Kant (1724–1804) lesz az a filozófus, aki a romantika beteljesítőjeként és a felvilágosodás betetőzőjeként jelenik meg 1781–1790 között írt három művével. Ezekben kiegészítette a newtoni tanokat a metafizikával, de kifejtette azt is, hogy az empirikus megismerés a világ megismerésének nem egyedüli lehetősége, ebben szerepe van még az etikának, az esztétikának – és további diszciplínák sem mellőzhetők. A kantiánus filozófia minden valószínűség szerint az egész kontinensen elterjedhetett volna, ha nem tört volna ki a francia forradalom. A forradalmi események nem kedveztek az empirikus megközelítésnek, és Kant helyett Condillac (1714–1780) lett a vezető filozófus. Még a britek is többé-kevésbé elfordultak empirikus gyökereiktől, így a 19. század elejére két filozófiai iskola kialakulásának előfeltételei teremtődtek meg.

A *matematika* ismerete feltétele volt a 16. században a magister artium cím elnyerésének. Ezen ismeret minimumát az euklidészi geometria jelentette. A középkori előadások szövegeinek tanulmányozása alapján azonban megállapítható, hogy néhol optikát, zeneelméletet és asztronómiai számításokat is oktattak.[18] A matematika professzorai fontos szerepet játszottak a későbbi tudományos forradalom előkészítésében. Leginkább azzal, hogy a korábban kevéssé ismert görög szövegek előadásaikba történő beemelésével elősegítették többek között Galilei koncepciójának kifejlődését, másrészt lehetővé tették az olyan új ismeretek terjesztését, mint a statika, a dinamika, az optika, a ballisztika és a navigáció. Egyedül a kozmológiai alkalmazás bizonyult veszélyesnek egyes katolikus országokban akkor, ha a bibliai világképtől eltérő hipotéziseket fogalmaztak meg. A matematika és a fizika teljes szétválasztása a karteziánusok által kérdőjeleződött meg, ekkoriban a fizika oktatását a matematikai előkészítés könnyítette. A matematika és a fizika együttes tanulása a newtoni fizika elterjedésével vált teljessé, egy fizikát tanuló diáknak ekkoriban már illett tisztában lennie a kúpszeletek geometriájával és az integrálszámítással, annak érdekében, hogy megértse Newton kozmológiáját.

A *teológia* oktatása a reformáció előtt két részből tevődött össze: egyrészt előadásokat tartottak a Bibliáról, másrészt Petrus Lombardus (1095?–1160) négy könyvben közzétett szentenciáit tanulmányozták a diákok, szigorúan a skolasztika szabályai szerint. A humanisták nem tudtak mit kezdeni a spekulatív teológiai problémák feletti vitákkal, és azt követelték, hogy a teológia adjon praktikus segítséget a lelki problémák megoldásához is. Mindez elvezetett a hit általi igazulás lutheri tanításához, amit már korábban John Colet képviselt Oxfordban, de ő nem vont le ebből olyan hathatós következtetéseket, mint a reformátor Luther Márton.

[18] Uo.

A humanisták teológiai stúdiumokat érintő kritikája értő fülekre talált a protestáns egyetemeken, és hamarosan görög és héber eredeti források alapján tanulmányozták a *Bibliá*t. A katolikusok elhatároltak magukat a bibliai humanizmustól, több figyelmet fordítottak a szövegkritikára, de a kifejtésben megmaradtak a skolasztikus módszernél. A *Biblia* fontosságának elismerése mellett, szükség volt új teológiai tankönyvekre, mert a tanítás tételes kifejtése csak így volt lehetséges. Ezekből többféle változat készült a reformáció után. A 16. század végén Petrus Lombardus helyett Aquinói *Summa theologicá*ját kezdték használni, alternatívaként ott volt a ferences Duns Scotus és a jezsuita Suárez tankönyve. Módszertani szempontból tiltották a professzoroknak, hogy egy-egy érdekesebb kérdést összefüggéseiből kiragadva tárgyaljanak, elvárták tőlük, hogy egy adott művet a maga teljességében mutassanak be. A teológiában behatárolt volt az értelmezés lehetősége, ennek ugyanis alapvetően a hitigazságok, dogmák védelmét kellett szolgálnia és nem a szabad gondolkodás erősítését. Természetesen az egyetemek világában nem mindig tartották be ezeket a szabályokat, még a teológiai fakultáson sem. A társadalmi körülmények összhatásától függően előfordult egy-egy ellenszegülő üldözése, állásától való megfosztása, így távolították el például a pietisták Christian Wolffot Halléból. Igazán a göttingeni egyetem alapítása nyitotta meg az utat a szabadabb értelmezés felé, az itteni teológiai tanszéken ugyanis határozottan megtiltották azt, hogy más szellemiségű tanításokat eretnekségnek nyilvánítsanak.

A késő középkori jogi képzés *a római jog és a kánonjog* oktatását jelentette. Mindkettőhöz többszörösen kipróbált, már korábban bevezetett szövegeket használtak, ilyen a 6. századi *Codex Justinianus* vagy a kánonjog tárgyalásához Gratianus *Decretum*a. Hagyományosan a római és a kánonjogot egy karon oktatták, így a diákok mindkét jogot egy helyen tanulhatták. A kora újkorban számos változás történt. Legelőször is szétvált a kétféle jog oktatása, bizonyos egyetemek csak az egyik tanítására vállalkoztak, például Párizsban csak kánonjog tanulására volt lehetőség. Változtak az oktatás módszerei is, a professzorok már nem feltétlenül követték szorosan a törvénygyűjtemények rendjét, hanem másféle elrendezés szerint tanítottak. Előfordult, hogy egy-egy témát kiemelve, azt hosszabban és részletesebben adták elő. A harmadik újítás a 17. században történt, amikor új jogi tanszékek jöttek létre, és államjogot és természetjogot is kezdtek oktatni. A tantervi újítások fő színhelyei az észak-német protestáns és egyes németalföldi egyetemek. Samuel Pufendorf professzor (1632–1694) Heidelbergben már bevezette a politika oktatását. A 18. században – a kor szükségleteiből fakadóan – további új ismereteket integráltak, így statisztikát, pénzügytant is oktatni kezdtek. Igény mutatkozott a pénzverés, a külkereskedelem, az oktatásügy és a szociális gondoskodás intézményrendszerének jogi szabályozása iránt is. Néhány ország olyan fontosnak tekintette a szabályozást, hogy messze túlment a szokásos határokon,

és erősen bürokratizált rendszert hozott létre, erre a legjobb példa Poroszország. Mindezen változtatások egyik következménye a római jog oktatása iránti igény csökkenése és a természetjog iránti fokozottabb érdeklődés. A jogi szakirodalomban sok praktikus mozzanat is megjelenik. Egy jogtudós határozottan tanácsolja a jogi kultúra elterjesztése érdekében a közmondások használatát, mert a parasztok szívesen ítélnek a közmondások szerint. Arról is vannak adatok, hogy az egyszerű parasztok a jogi érvelés részének tekintették a közmondásokat, és valószínűleg használták is őket az úriszékeken és a falusi vitákban.[19]

Az *orvostudományra* a kora újkor kezdetén még nem fordítottak nagy figyelmet, az olasz egyetemeken kívül Montpellier-ben és Párizsban tanították a kor színvonalán. André le Fournier mester, a párizsi egyetem orvosi fakultásának tanára 1530-ban egy házi receptekből és kozmetikai szerekből álló gyűjteményt adott ki nők számára.[20] Ambroise Paré a hadsereg és a párizsi Hotel-Dieu sebészének első könyve 1545-ben jelent meg, de rajta kívül még tizenkilenc sebész adott ki köznyelven megírt műveket. Ezek egyik érdekessége az olvasókkal kialakuló újfajta kapcsolat. A középkorban a szerzők egy része átkot szórt azokra, akik belejavítottak kéziratairkba, most egyenesen felszólítják az olvasót a javításra, esetleges levélváltásra invitálva őt.[21]

1600-körül Franciaországban új módszerek jelennek meg a professzorok és az egyszerű, de legalább olvasni tudó nép közötti érintkezésben, ez pedig a tudomány-népszerűsítés praktikus technikája. Antoine Mizaud, az orvostudomány doktora, egyben matematikus és párizsi professzor megírta a „parasztok asztrológiáját", azért, hogy megmagyarázza a vidéki népnek, miként következtessen biztos földi jelekből a várható időjárásra. A könyvet haszonnal forgatták tengerészek és katonai parancsnokok is.[22]

A felvilágosodás eredményeként jelentős változások kezdődtek, az egészségügy egyre fontosabbá vált a tehetősebbek számára, és egyre nagyobb igény mutatkozott képzett orvosok iránt. A hagyományos egyetemek mellé felsorakozott Tübingen és Leiden, majd a 18. században Halle, Bécs, Göttingen, Strassburg és Edinburgh lettek az orvosképzés centrumai. Az orvostudomány oktatása kezdetben előadásból és egy ehhez csatlakozó, patológiát is magában foglaló gyakorlatból állt. A gyakorlat részeként anatómiával, sebészettel, botanikával és farmakológiával ismerkedtek a diákok. Az orvosok és a sebészek közötti viták több egyetemen is napirenden voltak, a legnagyobb közeledést az olasz egyetemeken érte el ez a két hivatás, ami ösztönzően hatott a későbbi fejlődésre. A 18. századra

[19] Davis, Natalie Zemon, 2001, 213.
[20] Uo. 170.
[21] Uo. 190–191.
[22] Uo. 182.

több, korábban a sebészethez tartozó terület önállósodott, ilyen volt a farmakológia, a szülészet és a kémia, amit korábban a farmakológia előkészítéseként oktattak. Az egyetemek felszereltségében igen nagy különbségek voltak, messze nem mindegyik rendelkezett anatómiai előadóval, és botanikus kerttel sem. Sajátos helyzetben volt Párizs, ahol az évente doktoráló 2-3 orvostól megkövetelték, hogy egy mintegy két hétig is elhúzódó, boncteremben tartott elméleti és gyakorlati vizsgán bizonyítsa tudását. Ez a maga korában egyedüli szisztéma biztosította a Párizsban szerzett orvosi tudományos fokozat általános elismertségét. 1650 után szemléletváltozás történt az orvostudományban, és úgy vélték, a test olyanfajta mechanikus gépezet, amelyik a mozgás és a légköri nyomás törvényszerűségei szerint működik. A 18. században ezt az elméletet váltotta fel a vitalista megközelítés. A két fő megközelítési módnak számos képviselője akadt, a módszerek értelemszerűen keveredtek, amit számos más tényező mellett még az is befolyásolt, hogy protestáns vagy katolikus egyetemen gyakorolták-e azokat.

XIV. A KORA ÚJKORI EGYETEM SZERVEZETE

1. AZ EGYETEM PÉNZÜGYEI

Az egyetemtörténet állandó visszatérő témája a gyenge vagy akadályokba ütköző finanszírozás. Az egyetemi életben igen gyakori a vegetálás, a puszta fennmaradásért való küzdelem. amin csak időlegesen segített egy-egy mecénás adománya. A 15. századtól a városi és a regionális hatóságok tartják fenn az egyetemet, ám ennek fejében erős kontrollnak vetik alá. Az egyetemek vagyonát ekkoriban a szabad rendelkezésű pénzeszközök, a tizedből és az adományokból származó jövedelmek képezték, továbbá az alapítványok és azok haszonélvezete. Az ingatlanokhoz tartoztak a földbirtokok, a házak és épületek, valamint a boltok. A mecénások némelyike bőkezű adományt nyújtott az egyetemnek, ez befolyhatott készpénzben vagy rendszeres hozamként folyósított kamatban. Az adományok részét képezték az értékes gyűjtemények, az ékszerek, a szőnyegek és a művészeti tárgyak. Az egyetemek további bevételi forrását a diákok beiratkozási díjai, a vizsgadíjak, a pénzbüntetések és a más szolgáltatásokért, például könyvek, bútorok használatáért felszámolt összegek jelentették.

A kora újkorban már egy meghatározott pénzösszeggel finanszírozták az egyetemek működését, ennek is igen változatos forrásai lehettek: Franciaországban a sóadót, Velencében a szállítmányok utáni adót és a hivatalos dokumentumok után fizetendő pecsételési díjat használták ilyen célra, de ismert még a vámokból és a szerencsejátékokból történő támogatási forma. A 18. század végén Krakkó egyeteme 300 eltérő javadalommal gazdálkodott. Ismertek a koppenhágai egyetem bevételei 1536-ból, amelyet ekkor alapítottak újra a lutheri tanítás szellemében. Az egyetem vagyonát a lefoglalt egyházi javak és kamatok, a püspöki tized, a tanulmányi adó két egyházmegyéből, évi 200 tallér királyi adomány és 27 ösztöndíj szegény diákok taníttatására jelentette, amit még kiegészített a teljes adómentesség, valamint a sör- és borkimérés joga a diákok és a professzorok számára.

II. Gusztáv Adolf király jelentős összegekkel támogatta Uppsala egyetemét, azzal a céllal, hogy minél előbb európai színvonalra emelje azt, tanszékeket

alapított, professzorokat hívott meg előre megajánlott és garantált fizetéssel, és kezdetben 20, később 30 ösztöndíjas diák költségeit fedezte. A király igen bőkezűen még további adományokat is nyújtott, 1624-ben örökös használatra az egyetemnek ajándékozta Uppland környéki földbirtokait. Ennek a bőkezű támogatásnak köszönhetően Uppsala mintegy 200 évig virágzó egyetem maradt.

Az egyetemek sokáig meghatározott célra kaptak támogatást, a szabadabb költségvetés elkészítésére csak az *ancien régime* végétől van lehetőség. A kiadásokat az épületek fenntartása, átépítése, könyvek, szerszámok, bútorok beszerzése, a professzorok és az alkalmazottak fizetése jelentette. A kiadási oldalhoz tartoztak még a diákok ösztöndíjai és néhány diákszállás fenntartása, az ünnepségek és az ülések vendéglátással egybekötött megtartása.

A kiadási oldalt részletesen mutatja Salamanca példája a 18. századból:
- 38,5% bérköltség és kárpótlás;
- 4,1–9,1% között általános költségek (igazgatás, ünnepségek, vendéglátás);
- 2–4,2% a kápolna fenntartása és istentiszteletek;
- 1,8–7,9% épületfenntartás;
- 1,3–3.2% a tized beszedése, raktározás és igazgatás;
- 1,5–2,9% az egyházi személyek támogatása az elvont tized helyett;
- 0,9–1.2% a kórház működtetése;
- 0,1–1,2% a segélyezésre fordítható pénz.

Mindez kiegészül még a különféle bizottságok működtetésének költségeivel.

Némileg eltér az egyetemekétől a kollégiumok költségvetése, ezek az alapítók támogatásának köszönhetően általában jobb helyzetben voltak, ennek ellenére a politikai viharoknak, háborúknak ugyanúgy ki voltak téve.

2. AZ EGYETEMEK ÉPÜLETEI

Az egyetemek sok esetben a kollégium – mint stabil épületegyüttes – köré szerveződve jöttek létre. Ezek építészetileg általában egy négyszögletes belső udvarból álltak, amit egy oszlopcsarnok határolt le. A belső beosztás szerint a fő helyiségek: az előadótermek, az ebédlő, a kápolna, a harangtorony, a könyvtár, a hálótermek, a hivatali helyiségek, a tisztségviselők irodái és lakásai. Ilyen építészeti megoldás jellemezte Rómában a Sapienzát, Párizsban a Sorbonne-t, Prágában a Collegium Karolianumot, Krakkóban a Collegium Maiust. Nem véletlen, hogy sokszor ezekről a kollégiumokról nevezték el később az egész egyetemet.

Ezt az építészeti elrendezést először 1492-ben, a tűzvész után újjáépített krakkói Collegium Maiusban változtatták meg: itt megszűnt a négyszögletű alapforma, és újfajta tetőszerkezetet használtak. Ezt az építészeti megoldást vették át később a protestáns akadémiák Genfben, Altdorfban és Lausanne-ban. Olaszországban a milánói hercegprímások – Carlo Borromeo (1538–1584) és Federico Borromeo (1543–1631) – idején jött divatba a belső udvarral ellátott, palotaszerű építkezés, ez minden funkciót egy épületkomplexumba egyesített, mintegy jelképezve a diákság megváltozott összetételét és életmódját.

A 17–18. századi jezsuita kollégiumokat úgy építették fel, hogy uralják a városképet, ilyen a Clementinum Prágában, az Akadémia Vilniusban. Ezen épületek terveit mindig a Rómában székelő jezsuita generális hagyta jóvá, ezek az épületek nem egyformák, de funkcionalitásukban sok hasonlóság van.

A koppenhágai egyetem rektora, Johannes Bugenhagen 1537-ben a következő levelet írta III. Krisztián királynak:

„A rossz időjárás, a szél és az eső arra kényszerített bennünket, egyetemi polgárokat, hogy az előadásokat a templomban tartsuk. Mindkét polgármester az üvegeseket okolja ezért. Az ácsok még mindig a gyalupadjaikon dolgoznak. Úgy látom, különleges tetőszerkezet van készülőben. Mindenesetre jó drága lesz. A korábban említettek miatt nem tudtunk minden előadást megtartani, csak a disputációkat. … Felséges Urunk, amennyiben segíteni kívánna a feltétlenül szükséges egyetemépítési munkálatokban, akkor ehhez új megoldásokat kell keresni, ugyanis ebben az országban a mesteremberekre szükségük van valakire, aki gyorsabb munkára ösztönzi őket."[23]

Az egyetemeket a városfalon belül építették, sokszor egy városnegyedbe vagy egy utcába, koncentrált elhelyezéssel. Mindez nehezítette a későbbi átépítést, bővítést, és néha különleges építészeti megoldásokhoz vezetett. Az egyetemek vezetése igyekezett a speciális célokra – oktatás, kísérletezés, igazgatás, ünnepségek, elszállásolás – ennek megfelelő helyiségeket építeni Ilyen tekintetben különlegesek az orvosi karok, ahol anatómiai előadóra, laboratóriumokra, kémiai előadóra és botanikus kertre is szükség volt. „Theatrum anatomicum"-ot Páduában létesített először 1594–1595-ben Girolamo Fabrici d'Acquapendente (Hieronymus Fabricius). Az itt végzett diákok vitték tovább ennek a hírét Németalföldre, 1597-ben már Leiden, 1614-ben Delft, 1619-ben Amszterdam is rendelkezett már ilyen lehetőséggel.

Az oktatási funkció kiegészítéseként, összekapcsolva a természettudományos ritkaságok gyűjtésével és bemutatásával, ez a „múzeum" fontos reprezentatív, ismeretterjesztési és közművelődési feladatokat látott el. Az anatómiai demonstrációt szolgáló kuriózumok bemutatása mellett művészeti tárgyakat is kezdtek

[23] Stybe, S. E. (1979): *Copenhagen University, 500 Years of Sciense and Scholarship.* Kopenhagen. 35.

itt gyűjteni. Mindez többnyire egy épületrészben volt a tudományos könyvtárral. A sebészek és a bábák képzésére még további, speciálisan berendezett helyiségek létesültek. Franciaországban Montpellier-ben 1566-ban létesült az orvosképzést támogató „anatómiai előadó", a példát később más egyetemek is követték. A korai múzeum, színház, gyűjtemény elnevezések változása jól mutatja ezen új oktatási tevékenység összetett, több feladat ellátására kiterjedő funkcióját. Az orvosképzést szolgálták a városi hatóságokkal kötött megállapodások a kórházak működtetéséről. Az első oktatási célzattal létrejött egyetemi kórház (klinika) talán Leidenben létesült 1798-ban, ahol egy 40 ágyas kórházat alapítottak. Hasonló elvek alapján létesült klinika Salamancában és Coimbrában.

A szélesebb nyilvánosság számára is látogathatóak voltak az ekkoriban telepített biológiai gyűjtemények és kertek. Az első ilyen kertek ugyancsak Páduában és Pisában létesültek 1544-ben, majd 1563-ban Bolognában. Hamarosan követték ezt a példát az Alpokon túli országok: Lipcsében 1580-ban, Leidenben 1581-ben, Bázelben 1588-ban és Heidelbergben 1593-ban létesítettek botanikus kertet.

Építészeti szempontból fontos fejlemény, hogy megjelentek a sokfunkciós, díszes egyetemi palota-komplexumok, ilyen például Bolognában a Palazzo dell'Archiginnasio, amely 1563-ban nyitotta meg a kapuit, és 1803-ig az egyetem székhelye maradt. Az épületegyüttes egy kápolnából, tíz előadóteremből és egy könyvtárból állt, amihez később csatoltak egy anatómiai múzeumot. Ezeknek az épületeknek a fenntartói már nem a diákok és a tanárok közösségei (az universitas), hanem az állam vagy a város, ezért az épület ettől kezdve a város vagy az állam hatalmának kifejezője, státuszszimbóluma is egyúttal.

Néhány egyetem, így Köln és Duisburg nem kapott rögtön nagy épületet. Kölnben a 15. században két épületegyüttesben helyezték el az egyetemet, az egyikben a jogászok, a másikban az ars fakultás és az orvostudományi kar kapott helyet. Kezdetben tanulószobák, előadótermek, könyvtár és egy ünnepségek rendezésére alkalmas aula volt benne, később az orvosi kar kapott egy anatómiai előadót és egy botanikus kertet.

Duisburgban 1654-ben kezdtek hozzá az egykori kolostor és templom egyetemmé történő átépítéséhez: a templom főhajójából aula és könyvtár lett, a karzaton levéltárat, a tető alatti padláson pedig karcert rendeztek be. Az egykori kolostorban laktak a professzorok és a személyzet egy része (gondnok, portás), itt rendeztek be anatómiai előadót és „tornatermet". A vegyi laboratórium a kriptába került, a kolostorkertbe növényházakat telepítettek. 1818-ig működött így az egyetem. A részletekről pedig a szomszédokkal való perlekedés miatt maradtak fenn részletes leírások.[24]

[24] Kopatschek, F. (1992): *Die alte Universität Duisburg 1655–1818*. Duisburg. 32.

Még az 1693-ban alapított hallei reformegyetem sem rendelkezett kezdetben saját épülettel, a nyilvános előadásokat és az ünnepségeket a városi mázsaházban tartották, ha éppen nem volt ott esküvő vagy színházi előadás. A város csak 1731-ben adott át egy pékséget az egyetem hivatalainak elhelyezésére. Anatómiai előadót 1727-ben építtetett professzor Coschwitz a saját költségén, amit később az utód professzorok vásároltak meg.[25]

A 16. század elejétől már minden régi és újonnan alapított egyetemhez könyvtár is tartozott. A protestáns országokban felhasználták a megszüntetett kolostorokban őrzött könyveket, a gyarapodást szolgálta egy-egy főúr nagylelkű támogatása, és előfordult az is, hogy egész főúri könyvtárakat adtak át az egyetemnek. 1717-ben Erfurtban von Boineburg gróf korának egyik legértékesebbnek számító gyűjteményét ajándékozta az egyetemnek. A bécsi egyetemi könyvtárnak Mária Terézia adományozta oda a megszüntetett jezsuita rend könyveit.

Kalandos a sorsa a heidelbergi könyvtárnak, ugyanis amikor Miksa 1623-ban választófejedelem lett, hálája jeléül a Tilly seregei által 1622-ben elfoglalt Heidelberg jól felszerelt könyvtárát XV. Gergelynek (1621–1623) adományozta. A mintegy 9500 kötetet Rómába szállították és a vatikáni könyvtárban helyezték el, ahol Bibliotheca Palatina néven mind a mai napig megtalálható.[26]

Franciaországban még I. Ferenc rendelte el 1537-ban kiadott törvényében, hogy a párizsi egyetem számára köteles példányokat adjanak. 1789-ben a 22 francia egyetemből csak négy – Caen, Douai, Strassbourg és Párizs – rendelkezik könyvtárral.

Az „új tudományok" egyetemi megjelenése keltette fel az igényt az ezek műveléséhez szükséges könyvek beszerzése és rendszerezése iránt, ennek viszont kezdetben csak kevés intézmény tudott megfelelni. Számos könyvtár kényszermegoldáshoz folyamodott állományának gyarapításáért: Hallében például minden doktorandusz köteles volt a vizsgák előtt három tallér értékű könyvet adományozni, az pedig már jóval régebbi gyakorlat volt, hogy minden professzor könyvének legalább egy példányát a könyvtárnak ajándékozta. A tudományos igényű könyvtárak között az első a Thomas Bodley (1545–1613) által alapított oxfordi nyilvános bibliotéka. A gazdag alapítvány jó kezdetet jelentett, ez kiegészült a köteles példányok adására vonatkozó szabállyal, és később kölcsönzési díjat is bevezettek. Az 1708-as Copyright Act már kilenc köteles példányt írt elő, így a skót egyetemek is könyvekhez jutottak.

Az ideális könyvtár gondolatával ugyan már a reneszánsz óta foglalkoztak, de csak a bécsi udvari könyvtáros, Peter Lambeck (1628–1680) és az enciklopédikus érdeklődésű és tudású Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) munkássága

[25] Schrader, W. (1894): *Geschichte der Friedrichts-Universität zu Halle I.* Berlin. 89.
[26] Tusor Péter, 2004, 38.

nyomán sikerült a könyvek beszerzését, rendszerezését és hozzáférhetőségét megfelelően szabályozni.

Az 1733-ban a göttingeni egyetemmel egy időben alapított könyvtár a tudományos elvekre épült bibliotéka egyik mintapéldányának tekinthető, úgyhogy még maga Goethe is messzemenően elégedett volt ennek a szolgáltatásaival.

A könyvtárosok ambíciója és tehetsége igen nagy szerepet játszott egy-egy intézmény fejlődésében. Kezdetben a professzorok melléktevékenységként foglalkoztak a könyvtárral, csak a 17. századtól alkalmaztak az egyetemek önálló könyvtárost.

Az egyre több könyv sok elhelyezési problémával járt együtt. A 16. századig a könyveket egymásra rakva tárolták ládákban vagy pedig olvasópulthoz láncolva. Az új elrendezés már a könyvek vízszintesen, polcokon történő egymás mellé helyezését preferálta. A polcok elrendezése és az állványok bevezetése a következő újítás, amihez még hozzájárult Christopher Wren (1632–1723) újítása a tetőablakok alkalmazásáról, ami jelentősen javította a természetes világítást.

A könyvtárak nyitva tartása erősen korlátozva volt, és kezdetben amúgy is csak a graduáltak látogathatták őket, maga a kölcsönzés csak különleges engedéllyel volt lehetséges és csak a professzorok számára.

Az egyetemek iratait is a könyvtárban helyezték el, általában több zárral ellátott ládákban, amelyeket háború esetén könnyebben tudtak mozdítani. A francia forradalom idején például széthordták a megszüntetett egyetemek iratait, nagy károkat okozva ezzel.

Oxfordban Laud püspök 1636-os rendelkezései már előírták egy „keeper of the archives" alkalmazását. Ennek a feladata a megőrzésre neki átadott dokumentumok gondozása és szükség esetén ezek gyors előkeresése. Az egyetemi könyvtárak gyakran gyűjtöttek térképeket, érméket, glóbuszokat, asztronómiai eszközöket, művészeti tárgyakat, zoológiai és botanikai ritkaságokat.

Az egyetemek és a hozzájuk tartozó nyomdászok kapcsolata állandóan változott. Kezdetben a nyomdászok monopolhelyzetet élveztek az egyetemi professzorok írásainak kinyomtatása és árusítása terén. Ehhez a tevékenységi körhöz kapcsolódtak még a könyvkötők és kereskedők. A korai, 1470 utáni alapítású nyomdák kiadták a humanisták írásait, és bevezették a karoling minusculát. Ennek ellenére – Bologna, Velence, Antwerpen, Párizs és Bázel kivételével – alig tudtak gazdaságosan működni. Ennek egyrészt a terjesztési hálózat kialakulatlansága, másrészt a tudományos műhelyeknek való túlzott kiszolgáltatottság volt az oka. A nyomdászok – még ha egyetemi képzettségük is volt – általában nem kaptak támogatást az egyetemtől, saját maguknak kellett a fenntartásukról gondoskodniuk. Ennek ellenére sokszor nyomdász-dinasztiák szolgáltak egy-egy egyetemen, így például Rinteln egyetemén a Lucius család: először az apa, később a felesége, azután a fia és az unokája is az egyetemnek dolgozott.

Leidenből ismert Isaak Elsevier (1596–1651) nyomdász és könyvkereskedő szerződésének tartalma 1620-ból. Elsevier független nyomdászként használhatta az egyetem helyiségeit, és évi 30 gulden fizetést kapott. A professzorok kisebb terjedelmű munkáit kellett ezért kinyomtatnia, a nagyobb művek nyomtatásáról külön megállapodás született. A nyomdász kötelezettséget vállalt a jó korrektúráért, és minden nyomtatványból egy-egy példányt juttatott a könyvtárnak. További feladatát képezte a professzorok számára szükséges könyvek beszerzése Frankfurt am Mainből, saját kockázatára.[27] Az egyetemi nyomdászok esetenként más terepeken is működtek. Sárospatakon pl.1650-től 1654-ig olyan nyomda működött Comenius instrukciói szerint, amelynek nyomdásza, Reniusz György tudása legjavát adva olyan könyveket készített, amelyek az európai egyetemi nyomdákban kiadott művekkel vetekedtek.[28]

Angliában egy 1586-os törvény szerint csak Oxfordban, Cambridge-ben és Londonban lehetett nyomda, ezek kezdetben magáncégként működtek. Az oxfordi University Press csak 1632-ben alakult meg, és az egyetem legfelsőbb vezetése kontrollálta működését egészen a 19. századig.

3. AZ EGYETEMEK JELVÉNYEI

A szimbólumok minden egyetem életében fontosak, ezek utalnak a folytonosságra, és ezekkel bizonyítható az egyetemalapítás koraisága, ezért lehetőség szerint őrzik a régi formát: Bécsben az anyakönyv, Bázelben a pénzes zsák, Krakkóban egy gyűrű volt az egyetem jelvényében.

Minden egyetem rendelkezett saját pecséttel, ami a maga idejében nélkülözhetetlen volt az egyetemi okmányok hitelesítéséhez, és az autonómia egyik biztosítékának tekintették. 1654-ben, a duisburgi egyetem megnyitásakor az erre az alkalomra szervezett körmenetben díszes párnára helyezve, a menet legelején vitték a pecsétet. Az egyetemi pecséten gyakran ábrázolták az egyetem védőszentjét. A duisburgi, ovális alakú pecséten még az alapító II. Miksa császár látható. A pecséthez hasonlóan a jogar is az egyetem függetlenségét és az akadémiai bíráskodás jogát tanúsította. Az egyetem címere és zászlója szintén fontos jelvény, az 1412–1418 között tartott konstanzi zsinaton az egyetemek küldöttei ezekkel a jelvényekkel vettek részt az ünnepélyes körmeneteken. A 16. században a prágai egyetem rektora és a dékánok már viselték a hivatali láncot. A medállal ellátott

[27] Gulik, E. van (1975): *Drukkers end Geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583–1619) Leiden University in the 17th Century. An Exchange of Learning.* Leiden. 367–389.
[28] Dombi Alice, 2004, 321–323.

lánc viselése korábban a főnemesek és magas beosztású hivatalnokok kiváltsága volt. Más források szerint a freiburgi rektor viselt először hivatali láncot hatalmi jelvényként Mária Terézia uralkodása idején. Bécsben csak a 18. század végétől viselték a rektor és a dékánok a hivatali láncot, ekkortól szüntetik meg a talár hordását, és a lánc ezt helyettesítette. A bécsi egyetem rektorai – ahogy erről a rektori galéria festményei alapján meggyőződhetünk – a reneszánsz kortól kezdve spanyol mintára öltöztek: fekete köpenyt viseltek aranysujtásos díszítéssel, hermelinprémes gallérral, és spanyol kalap volt a fejdísz. A megszólításuk is princeps, primas ebben az időben. Mária Terézia rendelkezései ezt az idejétmúlt túlzást terelték mederbe. II. József császár követte ezt a kezdeményezést, és 1784-től tiltotta a talár viselését, mert ezt középkori maradványnak és a pápai hatalom megnyilvánulásának vélte. Érdekes, hogy a prágai egyetem livrébe öltözött pedellusaira valamilyen okból nem vonatkozott ez a rendelkezés, ők továbbra is reneszánsz pompájukban „őrizték" az egyetem tekintélyét.

A 16. századtól az egyetemi ruházatban megjelentek a praktikus szempontok, a ruházat egyszerűbb és kényelmesebb lett, ez ugyanis jobban megfelelt a megváltozott körülményeknek. Akadémiai viseletként továbbra is hordták az elöl nyitott talárt, igen változatos szabású ujjakkal és gallérral, fejfedőként négyszögletes sapkát vagy barettet viseltek. A professzorok és a diákok a spanyol lovagi kultúra által inspirált világi ruhában jártak. A katolikus országokban igyekeztek ellenállni a változó divatoknak, és próbálták őrizni az akadémiai viselet hagyományos formáit. A protestáns országokban a talár az ünnepi viselet részévé vált, a ruhaviseletet pedig többféle rendelkezéssel szabályozták.

Az újabb alapítású egyetemek – saját identitásuk és külső elismertetésük, tekintélyük erősítése érdekében – átvették a korábbi alapítású egyetemek szokásait: a tanév ünnepélyes megnyitójával, az alapító tiszteletére tartott megemlékezésekkel, a doktorrá avatás ünnepélyes ceremóniáival. A dublini egyetem – az akadémiai év megnyitása alkalmával tartott taláros felvonulással és az azt követő díszvacsora megrendezésével – a cambridge-i egyetem hagyományrendszerét vette át. A mindenkori egyetemi statútumok részletesen leírják ezeket a szokásokat.

4. VÁLTOZÁSOK AZ EGYETEMI POLGÁROK RUHAVISELETÉBEN

A reformáció sok más mellett a diákok és a professzorok ruházatában is változásokat hozott. Ennek egyik megjelenési formája a hétköznapi és az ünnepi viselet korábbinál határozottabb elkülönülése. A másik mozzanat a középkori klerikusviselettől való eltávolodás volt, helyette a nemesi és – érdekes módon – a katonai

ruházat egyes elemei váltak követendő mintává. Persze, ezek a hatások országonként eltérően érvényesültek. A hagyománytisztelő Angliában, Spanyolországban és Portugáliában egészen a 18. századig a korábbi fekete talárt hordták a professzorok. A tübingeni statútum 1477-ben a következőképpen rendelkezik a ruhaviseletről:

> „Az egyetemi oktatóktól és az egyetem tiszteletbeli tagjaitól, alkalmazottaitól és teológusaitól elvárjuk, hogy megfelelő hosszúságú (bokáig érő) talárt hordjanak, ezen ne legyen elöl mellszalag, és ne legyen vágás az oldalán se, hogy ne lehessen látni a testet. Egyetemi polgár ne mutatkozzon a nyilvánosság előtt zekében és olyan csőrös cipőben, amelyik hosszabb a lábujjaknál…"[29]

A ruhaviselet nemcsak a városi lakosságtól való elkülönülést jelentette, hanem utalt az egyetemi hierarchiára is. A fakultások a talárok szabásában és a barett formáját tekintve is elkülönültek egymástól, de a legjellegzetesebb a színek szerinti megkülönböztetés. Nincs teljesen egységes szabály a színek használatában, de a legelterjedtebb minta szerint a teológusoké a fekete, a jogászoké a piros, az orvosoké a kék és az artista-filozófiai fakultáshoz tartozóké az ibolyakék szín. Az egyetemi hierarchiában elfoglalt helyre utal a birétum[30] színe is. Ingolstadt egyetemén a három magasabb fakultás doktorai piros, a magiszterek, a prelátusokkal megegyezően, barna birétumot és a baccalaureatusok az egyszerű papokhoz hasonlóan fekete birétumot viseltek. Ahol barett[31] volt a fejfedő, ott is többféle előírás létezett a színre és a formára vonatkozóan, 1550-ig csak a kerek formát használták, ezután megjelent a négyszögletes is. 1550 körül a talár szabása is változott, lekerült róla a kámzsa,[32] és a helyére álló gallér került, amihez kiegészítésként fehér nyakfodrot hordtak.

Az egyetemi viseletben különleges figyelem övezi a rektori öltözetet, hiszen ő az egyetem első embereként jelenik meg. Ezért hivatalos alkalmakkor mindig pedellus viszi előtte a hatalom jelképét, a jogart. A rektorra vonatkozó előírások egyes egyetemeken – például Freiburgban – olyan kötöttek, hogy például még gyászszertartáson is az ünnepi viselet kötelező számára. A rektor színe hagyományosan a római korra visszavezethető bíbor, igaz, a reformáció után ezt megkérdőjelezték, mert a pápától való függőség kifejeződésének tekintették. A rektor öltözete hagyományosan prémszegélyes köpeny, az ún. epomis, amihez később kiegészítőként jelent meg a rektori lánc. A rektorra vonatkozó előírások

[29] A talár megnevezés a latin taláris (bokáig érő) kifejezésből ered, írja Teufel, Waldmar, 1977, 266.
[30] Birétum – a katolikus papok három- vagy négyágú fövege.
[31] Barett – lapos, kerek, nagy karimájú sapka.
[32] Kámzsa – szerzetesi csuklya.

szükségessé tették a téli és a nyári ruházat megkülönböztetését, így nyárra – könnyítésként – selyemből készült köpenyt írtak elő számára.

Később – a kor szokásai és követelményei szerint – további változások következtek be, egy 1774-ben írt úti napló a következőképpen írja le a lipcsei rektorválasztást:

> „A rektor a filozófiai kar többi tagjához hasonlóan fekete ruhában, karddal övezve jelent meg. A fekete ruha fölött a rektor egy könyékig érő, rövid, bíborszínű, bélelt bársonyköpenyt hordott, gallérfodor nélkül. Előtte két, hasonlóan díszes ruhába öltözött pedellus haladt, akik az aranyfényben csillogó jogart vitték." [33]

A ruhaviselet – mint az egyetemhez tartozás jele – több konfliktus forrása. 1513-ban Bécsben kitört a fegyveres összecsapásokat is eredményező ún. „latin háború", ennek kiváltó oka az volt, hogy az artista fakultás diákjai a graduáltaktól való megkülönbözetés céljából egyfajta övet (cingulum) kezdtek viselni. A viszálykodásba bekapcsolódtak a szőlőművesek is, akiknek nem tetszett a diákok deviáns viselkedése.[34] A ruhaviselet betartása vagy be nem tartása további érdekes helyzeteket teremt, ilyen a köszönés rendje. Erre vonatkozóan is maradt fenn egy esetleírás:

> Egy alkalommal egy mindkét jogban doktorált magiszter találkozik az utcán egy vele ellenséges viszonyban álló teológus magiszterrel, aki történetesen nem viseli a talárt, ezért a jogász nem köszönt neki. A teológus sérelmezte, hogy a jogász nem adta meg számára a kellő tiszteletet. Utóbbi azzal védekezett, hogy senkinek sem jár tisztelet, ha nem viseli a rangjának megfelelő öltözetet. Legyen az akár herceg.[35]

Több anekdotikus leírás maradt fenn arról is, hogy magas rangú egyetemi emberek köznapi ruhájukban jelentek meg a város utcáin vagy a piacon, és ilyenkor nem köszöntek nekik. Ilyenkor többen közülük „megtaposták" vagy éppen dühükben szétszabdalták az ünneplő ruhájukat, mert meg kellett tapasztalniuk, hogy nem a személyük, hanem a külsőség, a ruha a fontosabb.

[33] Idézve in: Füssel, Marian, 2009, 258.
[34] Füssel, Marian (2009): Die gelehrte Kleiderordnung als Medium sozialer Distinktion. In: Krug-Richter, B. –Mohrmann, R.-E. Hrsg. 2009, 250.
[35] Uo. 291.

5. A KORA ÚJKORI EGYETEMI ÉLET JELLEGZETESSÉGEINEK ÖSSZEGZÉSE

A kora újkori egyetemi élet jellegzetessége a klerikális jellegű korporációk jelentős visszaszorulása a középkorhoz képest. Mindez együtt járt az egyetem tanulmányi szervezetté történő átstrukturálódásával, aminek nélkülözhetetlen feltétele az akadémiai szabadságjogok biztosítása, amiért az egyetemek keményen és változatos eszközökkel küzdöttek. Az egyetemi életben bekövetkezett struktúraváltás fő megnyilvánulási területei: a tanárok és a diákok státusának megváltozása; a diák–tanár viszony átalakulása; a tudományos fokozatok rendjének változása; a diákok és a tanárok szociális helyzetében bekövetkezett változások; az egyetem irányításának és felügyeletének módosulása; a didaktikai újítások fokozatos megjelenése.

A kora újkori egyetemek számos kiváló személyiség – Luther, Cujas, Boerhaave, Kant és mások – tevékenységének színhelyei. Ezek a szellemi nagyságok nem elszigetelten tevékenykedtek, a munkára, kutatásra ösztönző egyetemi légkör mindenképpen hatással lehetett a teljesítményükre. Ennek ellenére tény az is, hogy a kora újkori egyetemek elvesztették korábbi monopolhelyzetüket a tudomány formálása szempontjából. A fejedelmi udvarok és a felvilágosult abszolutista uralkodók mecenatúrájának köszönhetően több tudós vonzóbbnak találta, ha ezek szolgálatába áll. A vonzerő a jobb anyagi feltételekből és az egyetemi kötöttségek alóli mentességből fakadt. Igaz, ennek ára is volt: egyrészt az izoláció, másrészt az uralkodó önkényének való kiszolgáltatottság, amire szintén vannak történelmi példák.

Bár Newton és Galilei és mások is egyetemi professzorok voltak (egy ideig), mégsem állítható, hogy az egyetemek az innováció kizárólagos melegágyai lettek volna.[36] Sok olyan egyetem volt, ahol nyoma sincs semmilyen felfedezésnek vagy maradandó újításnak.

A kora újkori egyetemek valós funkciója a kultúra közvetítése. Az egyetemek azok az intézmények, amelyek a korszak három nagy szellemi mozgalmát – a reformációt, az ellenreformációt és a tudományos forradalomhoz kapcsolódó felvilágosodást – összefogták, mederbe terelték és kisebb-nagyobb módosulásokkal közvetítették a diákok, az egyházak, a polgárok és a nemesség felé.

Az egyetemek ebben az időszakban – amikor még csak elvétve adtak ki újságot – fontos kommunikációs lehetőséget jelentettek, ennek egyik leghatékonyabb módja a professzori katedráról elhangzó előadás.

[36] Brockliss, Laurence, 1996, 492.

A felvilágosodás hatására változott a tudományos kommunikáció, a latin nyelv monopolhelyzete megszűnt, a nemzeti nyelvek kezdtek megjelenni az oktatásban. Egyre fontosabbá vált a kommunikáció másik csatornája, a nemzeti nyelvű könyvek kiadása. A 18. század második felében már csak a publikációk 20-30%-a jelent meg latinul. A francia enciklopédisták, Voltaire, Montesquieu és Rousseau műveit sok egyetemen ismerték, s ez viszonylag gyorsan következett be, mert addigra a francia nyelv az egyetemi életben az egyik közvetítő nyelvvé vált. Ugyanilyen átfogó hatása volt Locke-nak, Hume-nak és néhány angol természettudósnak – egyre erősödött a kozmopolita tendencia.

A kozmopolita törekvések ellenére a felvilágosodás idejére már erősen differenciálódott az európai egyetemi rendszer. Oxford és Cambridge ragaszkodott régi hagyományaihoz, az új elképzeléseket zavaró tényezőkként fogták fel, járták a maguk sajátos útját, és fő céljuk a gentry szellemiségű nevelés maradt, mert erre volt tartós társadalmi igény. Franciaországban az akadémia és a szalonok jártak élen mindenféle diskurzusban, ehhez képest az egyetemek – az orvosi karok kivételével – lassú és megmerevedett intézményeknek számítottak. Egyetlen funkciójukat értékelték nagyra, a tudományos fokozatok megadásának lehetőségét – és ez továbbra is fenntartotta az egyetemek presztízsét. A spanyol és a portugál egyetemi életre döntő hatással volt a jezsuita rend megszüntetése, így teret kaptak a francia forradalom eszméi, annak antiklerikális jellegével együtt. A hektikus reformok, a gyors modernizációs szándék és a társadalmi támogatottság szűkössége, valamint az erős tradicionalizmus nem tette lehetővé tartós, átütő változtatások végrehajtását. Az olasz egyetemeken nem hozott nagy változásokat a felvilágosodás gondolatrendszere, a Habsburg-házból eredő reformok hatására pragmatikus változtatási törekvések érvényesültek. A szellemi élet pezsgése az akadémiák, klubok, szalonok világába helyeződött át. Lengyelország – részben a Habsburg-pragmatizmus miatt – sem tudta az egyetemi reformtörekvéseket megvalósítani. Sajátos helyzet jött létre Moszkvában az 1775-ben újonnan alakult egyetemen. A felülről elrendelt reformok nem bizonyultak tartósaknak, és még nehezítette a helyzetet, hogy az orosz ortodox egyház miatt a teológia húzóerejével sem lehetett számolni. Sajátos utat jártak be a skót egyetemek: főleg a holland mintát követve, amennyire lehetett, megmaradtak hagyományos értékeik mellett, de utat nyitottak a gyakorlatias, praktikus, közhasznú szempontok érvényesülésének. Emellett nem hanyagolták el a filozófiát sem, a skót morálfilozófia és az ökonómia később jótékony hatást gyakorolt az amerikai egyetemek fejlődésére. A skót főiskolák a felvilágosodás gondolatrendszerének kitüntetett színhelyei. A német négykarú, teljes egyetemeken, különösen a protestánsokéin más országoknál korábban elkezdődtek a reformok, s ezek hatással voltak a lassúbb katolikus intézményekre. A decentralizáltságból fakadóan sokféle helyi kezdeményezés született. A német felvilágosodás messze nem volt olyan antiklerikális,

mint a francia, ezért a változtatási törekvések mértéktartóbbak maradtak. A tudományos fejlődés is sajátos színezetet kapott, elsősorban a német romantikának köszönhetően.

Összességében a kora újkor egyetemi világára a tradíció és a hagyományok átszármaztatásának elsődlegessége jellemző, de már – országonként eltérő mértékben – megjelentek a pragmatikus, a gyakorlati életben is hasznosítható, nemzeti hovatartozástól függően differenciálódó szempontok.

XV. A FELVILÁGOSODÁS ELŐZMÉNYEI

Felvilágosodáson olyan vezető gondolatot értünk, mely nemcsak a művelődésben, hanem az élet minden területén uralkodott. A felvilágosodás Kant szerint „az ember kivetkőzése maga okozta kiskorúságából". A felvilágosodás „józan belátás és ügyesség annak megítélésben, milyen fontosságuk és befolyásuk van a dolgoknak az ember rendeltetésére" – írja Mendelssohn. Karl Friedrich Bahrdt, a felvilágosodás cinikus filozófusa szerint a felvilágosodott embert az jellemzi, hogy saját belátását követi.[1]

Az egyetemeket a kortársak a felvilágosodás idején gyakran említik a „tanult emberek köztársaságaként" (Gelehrtenrepublik).[2] Ez az állítás nem igaz minden egyetemre és minden karra. Immanuel Kant utolsó írásai egyikében *A karok vitája* címmel arról értekezik, hogy a három „magasabb rendű" kar, a jogi, az orvosi és a teológiai – tekintve, hogy lényegében állami tisztviselőket és klerikusokat képeznek – kénytelen figyelembe venni az állami és egyházi normákat, ezáltal ezek kontrolljával szemben is nehezebben tud védekezni. Ezzel szemben a filozófiai kar – amelyik Kant szerint az előzőeknél magasabb reputációjú – lényegében szabadságot élvez az oktatásban és a kutatásban, mert kell lennie egy olyan egyetemi karnak, amelyik az oktatást tekintve a mindenkori kormánytól független, és ezért képes tudományos szempontok alapján az igazság keresésére és a független ítéletalkotásra.[3]

A felvilágosodás eszméi csak lassú, válságokkal telített, visszaélésekkel tarkított fejlődési folyamatban tudnak érvényesülni. Párizs egyeteme még a 17. században is mereven ragaszkodik Arisztotelész tanainak sajátos értelmezéséhez. Napóleon radikális rendszabályai kellenek a változáshoz. Európában az egyetemek a felvilágosodás fényében kezdik újra keresni korábbi gyökereiket, ennek során újra megtalálják, felfedezik, felélesztik a korábbi, már feledésbe merült hagyományokat.

[1] Idézve in: Willmann, Otto, 1917, 314.
[2] Müller, Rainer Albert (2008): Von der „Libertas philosophandi" zur „Lehrfreiheit". In: Rainer Albert Müller und Rainer Christoph Schwinges, Hrsg. 2008, 62.
[3] Kant, Immanuel (1919): Der Streit der Fakultäten. In: *Gesammelte Schriften Bd. 7.* Berlin. 19.

Lassan újból életre kel a remény a felelősségalapú társadalmi szerveződés újjászületésére, nem a kérdéses esztétikai nosztalgia, hanem az európai „amor patrius" jegyében, amit a 12. században Barbarossa Frigyes még a „hontalanok tudomány iránti tiszteleteként" (aus Liebe zur Wissenschaft der Heimatlosen) értelmezett.[4]

Descartes és Newton alapjaiban rengették meg a filozófiai gondolkodás korábbi kategóriáit, az iskolai életben a reformáció–ellenreformáció csillapodása után új irányzatok jelentek meg, ilyen a janzenizmus, a kvietizmus, protestáns oldalon a pietizmus. Mindez, és a szerzetesrendek vetélkedése egymással, megzavarja az oktatás rendjét, amit még kiegészít a nemzeti nyelvek előtérbe kerülése a klasszikusokkal szemben – egyszóval egy új gondolkodásmód van születőben.

Az új dolgok iránti nyitásnak még az olyan alaposan szervezett szerzetesrendek, mint a jezsuiták sem tudtak ellenállni, az 1599-es *Ratio Studiorum* rendjén egészen 1832-ig semmiféle változtatást nem engedélyeztek, de addigra már tarthatatlanná vált a régi szisztéma, és át kellett értékelniük a tanmenetet és az alkalmazott pedagógiai módszereket is.

Angliában a vallási harcok tovább tartottak és megrendítőbb hatásúak voltak, mint a kontinensen. A vallási érzés túlizzása, majd későbbi elernyedése, végül a vallási dolgokban való kételkedés lett ennek az eredménye. Az angol felvilágosodás a vallás elleni harcra fordította fő erejét, ezért lényegében a teológia terén belül maradt, és az ezen kívüli tudományokra csekély hatást fejtett ki.

Az egyetemek a 18. században a mélypontra zuhantak. Horace Walpole az ostobaság és a bigottság melegágyának nevezte őket.[5] Legfőképpen arra szolgáltak, hogy a vidéki nemesi családok nem elsőszülött fiait az egyházi javadalomhoz jutáshoz segítsék. A professzorok és a tutorok sokáig nem nősülhettek meg, többek között ezért sem vonzotta az ország szellemi elitjét az egyetemi pálya. Akiben valóban lobogott a tudásvágy, az az ország „titkos egyetemén", azaz Londonban forgolódott, mert a korabeli vélemény szerint az ott összegyűlt értelmiségiektől egy év alatt többet lehetett tanulni, mint Oxfordban három év alatt.

Miközben Oxford és Cambridge az államegyház fennhatósága alatt politikailag konzervatív, a klasszikus humán képzést középpontba állító és a természettudományokat elhanyagoló irányvonalat követett, addig a skót városokban, Glasgow-ban, Aberdeenben és különösen Edinburgh egyetemén dinamikus fejlődés vette kezdetét, itt az egyetemen gépeket szerkesztettek és empirikus vizsgálatokat végeztek. A modern felfogás terjedésének egyik oka abban rejlik, hogy itt a kálvinista szellemiségű polgárok voltak többségben, és kevéssé érvényesült a szembenálló vallási felekezetek által támasztott visszahúzó erő. Edinburgh 1760 és 1790

[4] Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T., 1991, 161.

[5] Idézve in: Gelfert, Hans-Dieter (2005): *Nagy-Britannia rövid kultúrtörténete. A Stonehenge-től a Millenium-dómig.* Corvina, Budapest. 123.

között fénykorát élte, ennek emlékei a városképben mind a mai napig láthatók, olyan építészeti különlegességgel, mint az akkor – helyszűke miatt – épített 14 emeletes házak.

1834-ben Angliában még mindig csak két egyetem van: Oxford és Cambridge, Skóciában viszont négy: St. Andrews (1411), Glasgow (1451), Aberdeen (1495) és Edinburgh (1583). A Napóleon felett aratott győzelem után az európai nemzetek versengése a csatatérről a gazdaság és a kultúra békésebb területén folytatódott. Az angolok ekkor már rádöbbentek arrra, hogy milyen rosszul állnak egyetemekkel, különösen szembeötlő volt ez akkor, ha a Humboldt által elindított német dinamizmusra figyeltek. Oxfordban és Cambridge-ben 1871-ig megkövetelték az anglikán egyház iránti hűség kinyilvánítását. A kollégiumok tutorainak csak 1872-től engedélyezték a nősülést.

Néhány felvilágosult gondolkodó, köztük Jeremy Bentham nagy nehezen kijárta, hogy új, független egyetem létesülhessen Londonban. 1828-ban megkezdődött itt a tanítás, de az alapítólevelet visszatartották, így nem lehetett tudományos fokozatot szerezni. Közben az egyház – Bentham konkurenciájaként – megalapította a King's College-ot, ennek alapító okirata már 1829-ben hatályba lépett, de 1831-beli megnyitásakor még ez sem adhatott tudományos fokozatot. Az 1832-es reformtörvény törte meg a konzervatív ellenállást annyira, hogy 1836-ban a két kollégium a teljes egyetemi jogú University of Londonná egyesült.

Közben az egyház sem maradt tétlen, és a durhami egyházkerületben, az ország egyik leggazdagabb részén, az egyházi vagyon egy részét feláldozva, 1832-ben egyetemet alapított, de ez az alapítás körülményei miatt érthetően konzervatív maradt.

A haladó szellemiséget az ipar-közeli egyetemek: Manchester (1851) és Newcastle (1852) képviselték, ezeket az égetett téglából épített egyetemeket nevezték később red brick universitynek.

A 19. században az angol tudomány jelentős teljesítményei az egyetemeken kívül születtek: tudósok gyakran magánkezdeményezéstől indíttatva, kedvtelésből végeztek kutatómunkát, sokszor kimagasló eredményességgel.

Sajátos az angol professzorok viselkedése is, egyes vélemények szerint ők a világ semmi kincséért sem panaszkodnának túlterhelésről, mert ezzel elismernék, hogy amit művelnek, az fáradság, nem pedig úri kedvtelés. A gentleman eszményéhez pedig csak ez az utóbbi illik. Ez a szemlélet részben a diákokra is hatással volt: a levélcímzés a diákoknak sokáig nem így szólt: „Mr. John Smith", hanem „John Smith, Esq." részére – ez utóbbi volt a helyes címzés. Az Esq. az esquire rövidítése, a gentleman státusra utalt.

A **holland** felvilágosodás sajátosságát a keresztyén jelleg adta. A hollandoknak valahogy sikerült a kálvinista életfelfogás pragmatizmusát és a felvilágosodás eszmerendszerének két meghatározó összetevőjét, a logikát és az értelmet

súrlódásmentesen összeegyeztetniük egymással. Az ateizmus és a deizmus, mely számos országban hódított és összekapcsolódott a mindenható katolikus egyház elleni harccal, Hollandiában nem tudta megvetni a lábát. A holland polgárságban a felvilágosodás, mely alapvetően polgári és nem szociális mozgalom, óriási tudásszomjat ébresztett az új tudományos ismeretek és az empirikus kutatások iránt. Hollandiában gomba módra szaporodtak a különböző társaságok és egyesületek, némelyik olyan furcsa névvel, mint „Szorgalom és Tudomány Táplálója" vagy a „Hasznos Szórakozásért". Ezek közül Amszterdamban a „Felix Mertis", azaz az „Értelem Boldogít" volt a legismertebb társaság. Ennek már 1788-tól saját épülete van. Volt zeneterme, ahol fizikai kísérleteket is végeztek, előadóterme, ahol irodalmi előadásokat tartottak, több kiállítási helyisége, virágzó rajzszakosztálya és a tetőtérben csillagvizsgáló obszervatóriuma.[6]

Franciaországban, ahová Angliából szivárogtak át a felvilágosodás eszméi, azok másként hatottak: nehézkességükből veszítve tetszetős és közérthető formát öltöttek, hamarosan meghódították a művelt köröket, és könnyen érthető enciklopédikus formában jelentek meg. Ez az ismeretterjesztési irányzat hamarosan kiterjedt szociális és politikai területre, mintegy előre jelezve a felerősödő ismeretszerzési szándékot. Az egyetem oktatási rendszerét itt már a kora újkor kezdetétől számtalan bírálat érte. Maga Colbert is kifogásolta, hogy egyfajta elkorcsosult latin nyelven tanítanak, közben a tananyagból hiányoznak a praktikus ismeretek, a földrajz és a történelem gyakorlatias vonatkozásai. Az egyetemben egy merev, megkövesedett rendszert láttak, ennek ellenére a francia forradalomig ez maradt az értelmiségi képzés gerince.

Franciaország a janzenizmus központja. Annak ellenére, hogy XI. Kelemen pápa és XIV. Lajos király együttes erővel romboltatta le Port-Royal kolostorát, a janzenizmus a későbbi évtizedekben erősebben befolyásolta az egyház életét, mint korábban bármikor. A janzenizmus elemei megtalálhatók a jozefinizmusban is, ugyanis a janzenisták feltűnő szimpátiával viseltettek a végletekig racionalizált adminisztráció iránt. Azt remélték, hogy az állam segítségével nemcsak teológiai reformokat érhetnek el, hanem az egyházat is megtisztíthatják. A janzenista püspöki karok szoros összefonódása a hatalommal többek között Franciaországban, Portugáliában, Nápolyban és valamennyire Magyarországon volt tapasztalható.

A 17. században 10 hatalmas kollégiumban egyesítették a középkorból megmaradt mintegy 50 kollégiumot. A 18. században mintegy 500 különböző tartományi kollégium van Franciaországban, nagyjából 70-80 ezer diákkal. A kollégiumok életében sajátosan jelennek meg a janzenista hatások. A Sainte Barbie Collègeben 1700 körül már alapszabály tiltja a testi fenyítést, elvetik a jezsuiták által

[6] Geert, Mak (2001): *Amszterdam. Egy város életrajza.* Corvina Kiadó, Budapest. 137.

alkalmazott versenyeztetést, és nincsenek már jelentési kötelezettséggel megbízott megfigyelők. Viszont új elem, hogy a diákok közül választott tribunus védőként részt vehet a tanárok fegyelmi ügyeket kivizsgáló megbeszélésén.[7]

1749-ben még 3000 jezsuita oktat 89 kollégiumban és 32 szemináriumban. A jezsuitáknak a 18. század elejétől szembe kell nézniük a felvilágosodás erőteljes áramlatával. A volt jezsuita diák, Voltaire vagy Holbach báró maró szatírája gyorsan terjedt a magánszalonok, klubok, kávéházak világában. A hosszú küzdelemben egyik fél sem maradt tétlen, a jezsuiták 1701 és 1762 között havonta megjelenő folyóiratot adtak ki *Journal de Trévoux* címmel, ami szócsőként szolgált a filozófusok ellen. A párizsi parlament 1761 augusztusában a keresztény erkölcsre veszélyesnek minősítette Bellarmino, Toledo és Lessius műveit, és megtiltotta a rendnek újoncok felvételét. A parlament aztán ennél tovább ment, és hosszabb-rövidebb vita után 1762. április 1-jétől elrendelte minden jezsuita kollégium bezárását. A jezsuiták bukásának oka magyarázható a felvilágosodás radikalizmusával; a XIV. Lajos által kiépített központi hatalom meggyengülésével XV. Lajos alatt, továbbá az újból felerősödő janzenista hatással. Az 1766-os francia oktatási reform aztán az egyetemet helyezte a közoktatási rendszer élére, és megbízta annak ellenőrzésével is.

A **német** felvilágosodást komolyság, a teológia iránti hajlam és ezzel együtt a franciáktól eredő hatások ismertetése és terjesztése jellemzi. A felvilágosodás hatása csaknem az egész népre kiterjed, ezzel felélesztve a nemzeti öntudatot. A kis választófejedelemségekből és hercegségekből álló Németországban a nemzet egységét a közös nyelv és a költészet biztosítja, ez jelenik majd meg a német romantika egyediségében. 1760 után egyre nőtt az érdeklődés a német nyelv iránt. A felvilágosodás szkepticizmusa, Leibniz és Wolff racionalizmusa fogadókészségre talált a polgárságnál, és Halléból kiindulva terjedt a legújabb kegyességi mozgalom, a pietizmus.

Halle egyetemét csak 1694-ben alapították. Már az alapításkor számos újítást alkalmaztak, így például az egyetemi professzorokat a berlini minisztérium nevezte ki. Az új alapítás lehetővé tette azt is, hogy változtassanak az előadások másutt korábban kötelező rendjén, mely szerint csak a kinevezett professzorok tarthatnak előadásokat. Az új szabályozás minden doktorált személy számára lehetővé tette előadás és privát kollégium tartását, ezzel versenyhelyzetbe szorítva az elkényelmesedett professzori kart. Halle hamarosan Európa egyik legjobb egyeteme lett, olyan híres kutatókkal, mint az orvostudományi karon Friedrich Hoffmann (1670–1742), a róla elnevezett cseppek felfedezője.

A német viszonyok jellemzője a sokszínűség. Ennek egyik megnyilvánulási módja II. Frigyes jezsuitákkal szembeni politikája. Az uralkodó 1768 előtt még

[7] Ariès, Philippe (1987): *Gyermek, család, halál.* Gondolat Kiadó, Budapest, 196.

követte a felvilágosodás híveit, és csatlakozott a rend megszüntetését követelőkhöz. Annak ellenére, hogy a rend jelentős oktatási teljesítményét el kellett ismernie. 1769-ben, közvetlenül XIV. Kelemen pápa megválasztása előtt már sejteni lehetett, hogy a rendet fel fogják oszlatni. II. Frigyes – felmérve a lehetőségeket – ekkor változtat korábbi véleményén, és amikor a feloszlatást elrendelő pápai bréve megérkezik, nem engedélyezi országában annak kihirdetését, ezzel igen nagy dilemma elé állítva a helyi jezsuitákat, akik a pápa feltétel nélküli szolgálatára tettek esküt. A konfliktusos helyzet megoldása egyedi módon történt: 1775 végére az új pápa, VI. Pius és Frigyes megegyezett abban, hogy a jezsuiták folytathatják munkájukat, de nem rendként, hanem a helyi püspöknek alárendelt egyénekként. Így a király 1776. január 3-án rendelkezett arról, hogy országában oszlassák fel a Jézus Társaságot. Hat hónappal később pedig egy új rendhagyó szervezet létrejöttét jelentette be, ennek a neve: a Királyi Iskolák Intézményének Papjai lett. Ez az intézmény egészen 1800-ig zavartalanul működött, amikor is felváltotta III. Vilmos Frigyes uralkodása alatt egy katolikus iskolabizottság.

A német viszonyokat tovább bonyolította, hogy Köln, Mainz és Trier érsekségei és Róma között szakadás következett be, ami eltartott egészen a francia forradalom kitöréséig.

II. Frigyes számára a *göttingeni egyetem* a minta. A hannoveri választófejedelemséghez tartozó Göttingen korábban unalmas kisváros. A város ura II. György, Anglia királya és Hannover választófejedelme. Az egyetemalapítás előkészítésével a gyakorló jogászt, Gerlach von Münchhausent (1688–1770) bízta meg az uralkodó. Münchhausen egy hallei professzort, Gruber udvari tanácsost kérte fel koncepciók kidolgozására, aki hamarosan három vázlattal állt elő. A merkantalista szemléletű Gruber felfogása szerint a legfontosabb minden karon rátermett tudósok és híres professzorok alkalmazása. Más szakvélemények készítői – például Schmauss Baden-Durlach-i titkos tanácsos – azt javasolták, hogy hagyják el az arisztotelészi skolasztikát, a retorikát és a dialektikát, mert ezek általudományok, és oktassanak helyettük kémiát és fizikát. A jogi fakultás államtudományokkal bővült, az orvostudományban kezdenek kísérleteket alkalmazni, és felveszik a sebészetet a tantervbe. A korábbi ars fakultás pedig jelentősen átalakult, amit új neve: *filozófiai kar* is jelez. Ez magában foglalta a filozófiát, a filológiát, a matematikát és néha más természettudományos tárgyakat is. A tananyagot bővítették népszerűen előadott esztétikával, neveléstannal, erkölcstannal és történettudományi tárgyakkal. A karok közötti hierarchia is változott, a teológiai kar uralkodó szerepe megszűnt, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a teológusok már nem cenzúrázhatták a jogászok, a filozófusok és az orvosok írásait, nem vádolhatták eretnekséggel azokat, akik más karokon nekik nem tetsző téziseket fogalmaztak meg. A tanszabadság jelentősen bővült, kiterjedésének határa a hannoveri viszonyok kritikájáig terjedt. Göttingen – anyagi okok miatt – főleg

a nemesség fiai számára kívánt vonzó lenni, ezért lovarda, bálterem és vívóterem állt a diákok rendelkezésére. Ugyanezért a teológusok helyett a jogászokat részesítették előnyben. Göttingen felemelkedéséhez – több más tényező mellett – jelentősen hozzájárult, hogy a nem belső egyetemi körhöz tartozó Münchhausen mintegy 40 éven keresztül a folytonosság őrzőjeként vezette Európa akkori leghíresebb reformegyetemét.

Némileg mások a körülmények *Mainz* egyetemén, amelyet a hallei és a göttingeni protestáns intézmények ellensúlyozására katolikus elitegyetemmé kívánnak fejleszteni. Erre már egy 1739-ben elindult reformkísérlet is predesztinálta az intézményt. Az újabb reform 1773-ban vált esedékessé – ezúttal a jezsuita rend feloszlatása miatt –, amikor hirtelen, kényszerből több tanszék ürült meg, és a helyeket nem tudták megfelelően képzett oktatókkal betölteni. A következmények drámaiak: az egyetemnek olyan rossz híre lett, hogy a hallgatói létszám radikálisan csökkent. Az újabb reform kezdeményezője I. Erthal (Frigyes Károly József) választófejedelem, aki három megszüntetett mainzi kolostor vagyonát az egyetemnek ajándékozta, ezzel némi stabilitást biztosítva a reformok megvalósításához. Továbbá kurátornak kinevezte Anselm Franz von Bentzelt. A kurátor a választófejedelem nevében 1783-ban szakvéleményt kért Franz Hartleben jogásztól. Hartleben terjedelmes írásában sokféle javaslattal állt elő. Részletesen foglalkozik az oktatók kiváltságaival: kéri, hogy a professzorok ne csak címzetes, hanem valódi tanácsosok legyenek; a professzorözvegyek számára segélypénztár gondolatát veti fel, és javaslatot tesz a professzorok gyermekeinek kiváltságaira, úgymint doktori díjak elengedése és előnyben részesítésük a professzori állások betöltésénél. A diákok kiváltságaként azoknak hadnagyi rang adományozását javasolja, és mentesítené őket a hídpénz fizetése alól, a szegény diákok pedig külön helyet kaphatnának a kórházban. Továbbá javasolja, hogy a professzor „évenként nyújtson be listát a választófejedelemnek, amelyben többek között véleményezi a hallgatók erkölcseit, szorgalmát és képességeit. Ennek alapján a kurátor szabályozni tudná az egyetem látogatását, és a hallgatók számát összhangba hozhatná az állások számával. Azoknak a hallgatóknak, akiket mindegyik professzor dicsér, érdemermet kell adományozni."[8] Hartleben gondoskodna még egy hallgatói ösztöndíjrendszerről. Az egyetem igazgatására is vannak ötletei: a rektor helyére régenst neveztetne ki; egyetemi főfelügyelőnek főrangú személyt várna; fokozná az egyetemi szertartásrend ünnepélyességét, és részletezi ennek szabályait, jól felszerelt nyilvános könyvtárakat létesítene, előírná az egyetemi előadással szembeni követelményeket is.

A mainzi kurátor precizitására jellemző, hogy még egy szakvéleményt készíttet, ezúttal Peter Frank professzorral, aki sok más javaslata mellett a kurzusdíjakért

[8] Bär, Siegfried, 2005, 161.

való versengésben az egyenlő esélyek biztosítását látja fontosnak minden doktorált számára, ezzel megteremtve a szabad verseny lehetőségét.

Az alaposan előkészített mainzi reformok megvalósítását lehetetlenné tette az a tény, hogy 1792-ben elfoglalták a várost a franciák, egy évre rá pedig ostrom alá vették a poroszok. Ennek és még más eseményeknek következményeként Mainz egyetemét 1797-ben feloszlatták.[9]

Az 1800-as évekre aztán az egyetemek elvesztették elitképzési és kutatási monopóliumukat, a professzorok közül többen uralkodók szolgálatába szegődtek, mások az akadémiák keretében vagy magánemberként keresték boldogulásukat. Ennek egyik kiváltó oka az egyetemi oktatás dogmatizáltsága és az erős cenzúra lehetett. Az 1800-as évek végére kifulladt a humanizmus, pontosabban a jellege változott meg: az antik szerzők individuális felfogása háttérbe szorult, és a vezető humanisták véleménye vált meghatározóvá. Az antikvitás újra a pedagógiai gondolkodás peremére szorult. Ennek irodalmi megjelenése olvasható Wielandnál (1733–1813), *Die Geschichte des Agathon* című regényében. Az ifjú főhős a megmerevedett szellemiség képviselői, azaz az ókori papok és filozófusok között bolyong. Hetérák között és szofistákkal vitatkozva keresi az igazi önmegvalósulás lehetőségét, de ezt majd a neohumanizmus lassan kialakuló formájában találja meg.

Ausztriában a jezsuita kollégiumok már az 1730-as években a Rómát követő, hagyományok mellett érvelő maradiak és a bécsi haladást követők küzdőterévé váltak. Retz általános rendfőnök 1731-ben ajánlotta az elkülönült történelemtanítás bevezetését, de nem a latin és görög nyelvek rovására, hanem azok megtartása mellett. A jezsuiták ebben az időszakban új szótárakkal és a klasszikusok új kiadásaival igyekeztek a latinnyelv-tanítást megújítani, ám közben a görögnyelv-tanítás fontosságára is felhívták a figyelmet. Oktatásmódszertani szempontból pedig igen hasznosnak bizonyult Joseph de Jouvancy latin nyelven írt könyve, *A tanulás és tanítás módja. Keresztény irodalomtanárok számára* címmel.

Az 1750 és 1760 közötti időszakban a janzenizmus és a felvilágosodás kombinációját követő Gerhard van Swieten – a császárnő háziorvosaként – jelentős befolyásra tett szert. Swieten 1745-ben került Leidenből a birodalmi kancellár, Kaunitz herceg közvetítésével Bécsbe, és megbízást kapott a *bécsi egyetem* átszervezésére. A reformokat olyan sikereseknek tartották, hogy a Monarchia minden egyetemét erre a mintára kívánták megreformálni. Az 1756-ban kitört hétéves háború valamennyire elvonta a császárnő figyelmét az egyetemi reformról. Ennek ellenére sikerült elérnie, hogy növénytanból és kémiából rendes egyetemi tanárt állítsanak be. Mária Terézia 1770-ben alapelvként hirdeti ki, hogy „az iskola politika ügy, és az is marad". Elsődleges célja az egyetemek ellenőrzése volt.

[9] Hartleben és Frank professzorok javaslatairól, valamint a Mainz francia megszállása alatti eseményekről részletekbe menően tudósít Siegfrid Bär (2005) könyve (158–176.)

Ezt a folyamatot támogatták a felvilágosodás híveiként Paul Joseph von Riegger, Karl Anton von Martini és Joseph von Sonnenfels, akik a jezsuitákat váltották fel az egyetem jogi karán. A bécsi egyetem teológiai karát 1759 és 1772 között Simon Abrosius Stock, Bécs janzenista segédpüspöke vezette. Ezen időszakban a jezsuitákat elbocsátották, és janzenistákkal váltották fel őket. 1760-ban Mária Terézia elrendelte, hogy országainak minden egyetemén egy-egy teológiai tanszéket kapjanak a domonkosok és az Ágoston-rendiek. Stock utóda a bécsi egyetem teológiai karán a branaui bencés apát, Franz Stephan Rautenstrauch lett, aki új teológiai koncepcióval állt elő, és elődjénél visszafogottabb volt a jezsuitákkal, de ennek ellenére janzenista irányt képviselt. Ausztrián belül 1763-ban a legbefolyásosabb személy Johann Nikolaus von Hontheim, aki Justinus Febronius álnéven egy nagy olvasottságnak örvendő könyvet publikál *Az egyház és a római egyházfő törvényes hatalma* címmel.[10]

II. József, – miután 1765-től részt kapott az uralkodói feladatok ellátásából – Mária Teréziánál radikálisabb, és több egyetemet líceummá fokozott le. Cenzúrázott szövegek használatát írta elő, és azt az elvet képviselte, hogy „az egyetemeken a lényeges tanulmányoknak állami hivatalnokok képzését kell szolgálniuk, nem pedig pusztán tudósok nevelését".[11] Olyan szabályozott tanulmányi rendet vezetett be, amelyben az oktatás nyelve a német lett, a természettudományok előtérbe kerültek, és az egyházi befolyás erőteljesen visszaesett.

A bécsi reformok sajátos áttételben – nem nagy lelkesedést kiváltva – jelentek meg ***Freiburg*** egyetemén. A szenátus hosszasan tanácskozott, és végül pragmatikusan a kivárás álláspontjára helyezkedett, de ezt hamarosan meg kellett változtatnia, mert a kormányzat az illetményfizetés betiltásával és az egyetemi bevételek zárolásával fenyegetőzött. Hamarosan bekérte a kormány az egyetemi okiratokat, és jelentéstételre idézte be a syndicust. A syndicus a freiburgi egyetemen egy négy professzorból álló testület felügyelete mellett az egyetem pénzügyeit kezelte. Miután a syndicus a szenátus határozata alapján nem jelent meg a kormány megbízottja előtt, a kormány radikális megoldáshoz folyamodott, és katonai beavatkozást rendelt el. Ennek hatására be kellett vezetni néhány reformintézkedést. Új rektor került az egyetem élére, akinek kötelezettséget kellett vállalnia arra, hogy követni fogja a kormány utasításait. A kari dékánok mellé adminisztratív igazgatót rendelt ki a kormány. Az egyetem igazgatását és az egyetemi igazságszolgáltatást – ami korábban a rektor kizárólagos hatásköre volt – négy konzisztóriumra bízták.[12]

[10] Bangert, William V., 2002, 270.
[11] Idézve in: Willmann, Otto, 1917, 321.
[12] Bär, Siegfried, 2005, 156–158.

Itáliában továbbra is fontos szerepet tölt be a Római Kollégium, de a filozófia és a teológia tanszékre rányomja bélyegét a nagy elődök – Suárez, Bellarmino, Toledo – árnyéka. A janzenizmus és az újonnan megjelenő francia racionalizmus megzavarja a kialakult rendet. A jezsuiták közül Alfonso Muzzarelli vállalkozik polémiára, és Rousseau-val vitázva megírja *Émile rájön az igazságra* című munkáját. 1740–1760 között a Római Kollégium tanára a már korábban is említett *Ruđer* Josip Bošković. A dalmáciai származású természettudós több rövidebb művet adott ki ebben az időszakban, és 1758-ban megjelentette fő művét, *A természetfilozófia elmélete* címmel. Ebben a műben „úgy fogta fel az anyagi világot, mint amelyet olyan egyedülálló, kiterjedés nélküli pontok alkotnak, amelyek a működés alapjául szolgálnak, ez a működés pedig, legyen akár vonzás, akár taszítás, az őket elválasztó távolság funkciója."[13] Bošković munkássága egyre inkább a figyelem középpontjába kerül, az utóbbi években három nemzetközi kongresszuson is foglalkoztak személyével és a műveivel.

Spanyolországban hagyományosan erős befolyással bírt a jezsuita rend. Bécsi és grazi mintára 1727-ben megalapítják a Nemesek Királyi Iskoláját. Ebbe az intézménybe kizárólag a nemesség fiai járhattak, ezzel a jezsuiták hozzájárultak a nemesi réteg politikai és társadalmi elkülönüléséhez. 1739-ben Barcelonában, majd 1752-ben Calatayudban is nyitnak ilyen elitintézményt. Két jezsuita, a madridi Nemesek Kollégiumának tanárai – Bartolomé Alcázar és José Casani 1713-ban megalapítja a Királyi Akadémiát. Alcázar a matematika és az irodalom terén jeleskedik, Casani pedig a drámai hatások és a színpompás rendezvények organizátoraként ismert. Az akadémia erőfeszítései a tudományosság emelése érdekében felemásra sikerültek, leginkább irodalmi teljesítmények születtek, de azokból is kevés maradandó hatású.

Portugáliában Coimbra egyeteme továbbra is központi jelentőségű, de némiképp elzárkózott az új eredmények befogadása elől. Jellemző módon a jezsuiták kérték V. János királyt, hogy törölje el az egyetem régi törvényeit, mert ezek nem teszik lehetővé a változtatást. 1746-ban a kérelem ellenére a király megtiltotta minden, Arisztotelésztől eltérő vélemény kifejtését. Ennek ellenére a jezsuiták Tamburini rendfőnök bátorítására új lendületet adtak a matematika oktatásának, és egy monumentális latin–portugál szótár is elkészült José Caeiro irányításával. Az 1750–1760 közötti tíz év viszont súlyos következményekkel járó fordulatot hozott magával, ugyanis a jezsuiták üldözöttekké váltak. Ennek szervezője José de Carvalho e Mello külügy és hadügyminiszter volt, aki londoni és bécsi tapasztalatai alapján minden rossz okozójának a jezsuitákat látta. I. József uralkodó bizalmát elnyerve, Carvalho szabad kezet kapott a jezsuiták üldözésére, amivel élt is. A történések hátterében még ott volt a hét dél-amerikai redukció háborúja

[13] Bangert, William V., 2002, 250–251.

és a népszerű jezsuita prédikátor, Gabriele Malagrida hatása, aki az 1755-ös pusztító lisszaboni földrengés után burkolt célzásokat tett az őt hallgató nagy tömeg előtt a kormányzati munka hiányosságaira. E történések összekapcsolódása eredményezte a jezsuiták kíméletlen üldözését Portugáliában.

A felvilágosodás összetett eszmerendszere sok újat hoz az egyetemek világába. Az empirizmus, a szentimentalizmus és a racionalizmus országonként eltérő megjelenése és mindezen hatások kapcsolata a nemzeti sajátosságokkal megbontja a korábbi rendet, és számos új koncepcióban ölt testet.

Az új egyetemi modell prototípusa az 1810-ben alapított berlini egyetem lesz, amelynek létrejöttében meghatározó szerepe volt Wilhelm von Humboldtnak (1767–1835) és Karl Friedrich von Beyme (1765–1838) kormánytanácsosnak, ennek bemutatása viszont már egy másik könyv feladata.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Alföldy Géza (2000): *A római társadalomtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.

Ambrusné Kéri Katalin (1997): Córdoba virágkora és II. al-Hakam könyvtára. In: *Valóság,* 1997. 7. sz. 7–76.

Angenendt, Arnold (2008): *A kora középkor. A nyugati kereszténység 400-tól 900-ig.* Szent István Társulat, Budapest.

Ariès, Philippe (1987): *Gyermek, család, halál.* Gondolat kiadó, Budapest.

Arisztotelész (1936): *Metafizika.* (Ford: Halasy-Nagy József.) Dunántúli Pécsi Egyetem kiadása. (Reprint: Budapest 1992.)

Aschbach, Josef (1865): *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens. I. köt.* Wien.

Ashby, E. (1966): *Technology and the Academies.* London.

Asztalos Mónika (1993): Die theologische Fakultät. In: Rüegg, Walter (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1: Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 359–385.

Ábel Jenő (1881): *Egyetemeink a középkorban.* MTA, Budapest.

Ábel Jenő (1902): *Magyarországi tanulók külföldön.* Athenaeum, Budapest.

Bahtyin, Mihail (2002): *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája.* Osiris Kiadó, Budapest.

Bangert, William V. (2002): *A jezsuiták története.* Osiris–JTMR, Budapest.

Bär, Siegfried (2005): *A céh. Az egyetemek lényege a professzorrá válásnak és a professzorok érzelmi életének tükrében.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bene László (2010): Görög–római filozófia. In: Boros Gábor (főszerk. 2010): *Filozófia.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 23–305.

Benedek István (1990): *Az európai orvostudomány története.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Benke József (2006): *Az ó- és középkor egyetemei.* Hét Krajcár Kiadó, Pécs.

Békefi Remig (1896): Árpád-kori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése. In: *Századok,* 1896. 310–337.

Békefi Remig (1909): *A pécsi egyetem.* MTA, Budapest.

Bischoff, B. (1958): Eine verschollene Einteilung der Wissenschaften. In: *Archives d'Histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge.*

Blázy Árpád (2010): *Simon Griner (Grynaeus) és Buda (1521–1523).* Károli Egyetemi Kiadó, Budapest.

Boda Miklós (2002): *Stúdium és literatúra. Művelődéstörténeti tanulmányok.* Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.

Bolonyai Gábor (szerk. 2001): *Antik szónoki gyakorlatok*. Typotex, Budapest.
Bónis György (1972): *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Borbély Gábor (2010): A középkor filozófiája. In: Boros Gábor (főszerk. 2010): *Filozófia.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–569.
Borst, Arno (1979): *Lebensformen im Mittelalter.* Frankfurt a. M.
Brezsnyánszky László (szerk. 2007): *A debreceni iskola neveléstudomány-történeti vázlata.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Brizzi, Gian Paolo (1976): *La formazione della classe dirigente nel Sei-Settecento, I seminaria nobilium nell'Italia centro-settentrionale.* Bologna.
Brockliss, Laurence (1996): Lehrpläne. In: Rüegg, Walter (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa. Bd 2.* Verlag C. H. Beck, München. 451–494.
Brown, Peter (1999): *Az európai kereszténység kialakulása, 200–1000.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
Bucsay Mihály (1985): *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Burdach, Konrad (1918): *Reformation, Renaissance, Humanismus.* G. Paetel, Berlin.
Burke, Peter (1999): *Az olasz reneszánsz.* Osiris Kiadó, Budapest.
Burmeister, K. H. (1974): *Das Studium der Rechte im Zeitalter des Humanismus im deutschen Rechtsbereich.* Stuttgart.
Cardini, Franco – Beonio-Brocchieri Fumagalli, M. T. (1991): *Universitäten im Mittelalter. Die europäischen Stätten des Wissens.* Südwest Verlag, München.
Carter, J. J. – Withrington, D. J. (Hrsg. 1992): *Scottish Universities Dictinctiveness and Diversity.* Edinburgh.
Chadwick, Owen (1998): *A reformáció.* Osiris Kiadó, Budapest.
Cobban, Alan Balfour (1975): *The medieval universities: their development and organization.* London.
Curtis, M. H. (1959): *Oxford and Cambridge in Transition 1558–1642. An Essay on Changing Relations between the English Universities and English Society.* Oxford.
McClelland, C. E. (1980): *State, Society and University in Germany 1700–1914.* Cambridge.
Csapodi Csaba (1981): A Corvin könyvtár története. In: *Bibliotheca Corviniana.* 3. kiad. Budapest.
Császár Mihály (1914): *Az Academia istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme, oklevéltárral.* Pozsony.
Csizmadia Andor (1965): *A pécsi egyetem a középkorban.* Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata; 40.sorozat.
David, Ben J. (1971): *The scientist's Rolein Society: a Comparative Study*. Englewood Cliffs.
Davis, Natalie Zemon (2001): *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban.* Balassi Kiadó, Budapest.
Davy, M.-M. (1931): *Les sermons universitaires parisiens de 1230–1251. Conributions à l'histoire de la prédication médiévale.* Paris.
Demandt, Alexander (Hrsg. 1999): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien.

Denifle, Heinrich (1885): *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400.* (Utánnyomás: Graz 1956.)
Diamond, Jared (2010): *Háborúk, járványok, technikák. Társadalmak fátumai.* Typotex, Budapest.
Dombi Alice (1999): „A tanítás miként je a józan ész alapján történjen." Adalékok nevelésügyünk 19. századi történetéhez. In: Dombi A. – Oláh J. (szerk. 1999): *Nevelési törekvések a XIX. században.* APC-Stúdió, Gyula. 9–15.
Dombi Alice (2004): *Comenius and Typographie in Sárospatak. Studia Comeniana et Historica,* 1. sz. 321–323.
Duby, Georges (1978): *Emberek és struktúrák a középkorban.* Magvető Kiadó, Budapest.
Duby, Georges (1984): A *katedrálisok kora. Művészet és társadalom, 980–1420*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
Duby, Georges (2006): *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban.* Nagyvilág Könyvkiadó, Budapest.
Eco, Umberto (2008): *Az új középkor.* Európa Könyvkiadó, Budapest. 17–48.
Ehlers, Joachim (1999): Paris. In: Demandt, Alexander (Hrsg. 1999): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 75–90.
Elias, Norbert (1987): *A civilizáció folyamata.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Elm, Kaspar (1999): Studium und Studienwesen der Bettelorden. In. Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 111–126.
Endrődy-Nagy Orsolya (2013): Középkori gyermekkép-narratívák? In. *Új Kutatások a neveléstudományokban 2012. A munka és a nevelés világa a tudományokban.* (Szerk. Kozma Tamás –Perjés István). MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság, ELTE Eötvös Kiadó, 267–289.
Erdélyi Gabriella (2011): *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban.* Libri Kiadó, Budapest.
Erikson, H. Erik (1991): *A fiatal Luther.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Éles Csaba (1998): *A genti oltártól Wittenbergig. Németalföld és Németország kultúrája a 15–16. században.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Fedeles Tamás (2011): *„Eztán Pécs tűnik szemünkbe": a város középkori históriája: 1009–1526.* Pro Pannonia Kiadó, Pécs.
Finászy Ernő (1906): *Az ókori nevelés története.* Horánszky, Budapest.
Finászy Ernő (1919): *A renaissancekori nevelés története.* Horánszky, Budapest.
Finászy Ernő (1926): *A középkori nevelés története.* Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
Flashar, Hellmut (1999): Athen. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 1–14.
Fletcher, J. M. (1992): The College-University: its Development in Aberdeen and Beyond. In: Carter, J. J. – Witherington, D. (1992): *Schottis Universities Dictinctiveness and Diversity.* Edinburgh.
Fraknói Vilmos (1873): *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Pest.

Frijhoff, Willem (1996): Der Lebensweg der Studenten. In: Rüegg, Walter (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa Bd.2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München. 287–334.

Frijhoff, Willem (1996): Grundlagen. In: Rüegg, Walter (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa Bd. 2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München. 53–100.

Fügedi Erik (1972): Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Századok,* 106. (1972). 69–95.

Füssel, Marian (2009): Die gelehrte Kleiderordnung als Medium sozialer Distinktion. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. (Hrsg. 2009): *Frühneuzeitliche Universitäten. Kulturhistorische Perspektiven auf die Hochschulen in Europa.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 245–273.

Gall, F. (1965): *Alma Mater Rudolphina 1363–1963. Die Wiener Universität und ihre Studenten.* Wien.

García y García, Antonio (1993): Die Rechtsfakultäten. In. Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa, Bd. 1. Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 343–357.

Gelfert, Hans-Dieter (2005): *Nagy-Britannia rövid kultúrtörténete. A Stonehenge-től a Millenium-dómig.* Corvina Kiadó, Budapest.

Gergely Jenő (1982): *A pápaság története.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Gibbon, Edward (2006): *Verfall und Untergang des Römischen Reiches.* Anaconda Verlag GmbH, Köln.

Giese, Simone (2009): Johannes Messenius, ein schwedischer Gelehrter im Konflikt. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. (Hrsg. 2009): *Frühneuzeitliche Universitäten. Kulturhistorische Perspektiven auf die Hochschulen in Europa.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 223–245.

Gieysztor, Alexander (1993): Organisation und Ausstattung. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1. Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 109–138.

Goudsblom, Johan (2005): *Időrezsimek.* Typotex, Budapest.

Grau, Conrad (1999): St. Petersburg. In: Demandt, Alexander (Hrsg. 1999): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 223–243.

Grundmann, H. (1957): *Vom Ursprung der Universität im Mittelalter.* Berlin.

G. Sándor Mária (1998): A középkori pécsi egyetem helye és épülete. In: *Pedagógiai Szemle,* 1998. ősz–tél.

Gulik, E. van (1975): *Drukkers end Geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583–1619) Leiden University in the 17th Century. An Exchange of Learning.* Leiden.

Gurevics, Aron J. (1974): *A középkori ember világképe.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Györgyiné Koncz Judit (2005): *Pályaismeret.* Károli Egyetemi Kiadó, Budapest.

Hahn, Ludwig (1848): *Das Unterrichtswesen in Frankreich.* Breslau.

Hajnal István (2008): *Írásoktatás a középkori egyetemeken.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Hammerstein, Notker (1996): Die Hochschulträger. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1996): *Geschichte der Universität in Europa Bd.2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München. 105–137.
Hansen, Joseph (1933): *Qullen zur Geschichte des Rheinlandes im Zeitalter der französischen revolution, 1780–1801. 2. kötet, 1792–1793.* Bonn.
Harsányi András (1938): *A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt.* Nagy Károly Grafikai Műintézetének Kiadása, Debrecen. (Reprint: Paulus Hungarus Kiadó, 1999.)
Hautz, Johann Friedrich (1862–1864): *Geschichte der Universität Heidelberg 1–2.* Mannheim.
Havas L. – Hegyi W. Gy. – Szabó E. (szerk. 2007): *Római történelem.* Osiris Kiadó, Budapest.
Hegedűs Géza (1969): *Az írástudó.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Hegedűs Géza (1992): *Az európai gondolkodás évezredei.* Trezor Kiadó, Budapest.
Hexter, J. H. (1950): The Education of the Aristocracy in the Renaissance. In: *Journal of Modern History, 22.* 1–20.
Hodinka Antal (1933): *Nagy Lajos pécsi egyeteme.* Pécs.
Hoffman Zsuzsanna (2009): *Antik nevelés.* Iskolakultúra-könyvek 35. Veszprém.
Hopfner, Johanna – Németh András – Szabolcs Éva (Hrsg.) (2009): *Kindheit - Schule-Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa 1948–2008.* Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien.
Horn, K.-P. – Németh A. – Pukánszky B. – Tenorth, H.-E. (Hrsg. 2001): *Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. Aufklärerishe Traditionen – deutscher Einfluß – nationale Eigenständigkeit.* Osiris Kiadó, Budapest.
Höflechner, Walter (2006): *Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz von den Anfängen bis in das Jahr 2005.* Grazer Univ. Verlag-Leykam, Graz.
Höhle, Michael (2002): *Universität und Reformation. Die Universität Frankfurt (Oder) von 1506 bis 1550.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien.
Hölvényi György (1983): Studenten aus Ungarn. Ihr Studium an verschiedenen Universitäten im 18. Jahrhundert. In: Plascka, R. G. – Mack, K. (Hrsg. 1983): *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg. Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 8.* München. 118–126.
Huber, V. A. (1839): *Die englischen Universitäten I.* Kassel.
Huerkamp, Claudia (1985): Die preußisch-deutsche Arzteschaft als Teil des Bildungsbürgertums. In: Conze, W. – Kozka J. (Hrsg.): *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert I.* Stuttgart.
Huizinga, Johan (1979): *A középkor alkonya.* Európa Kiadó, Budapest.
Huszár Tibor (1977): *Fejezetek az értelmiség történetéből.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Im Hof, Ulrich (1995): *A felvilágosodás Európája.* Atlantisz, Budapest.
Jaspers, Karl (1923): *Die Idee der Universität.* Springer, Berlin.
Kagan, R. I. (1974): *Students and Society in Early Modern Spain.* Baltimore/London.
Kant, Immanuel (1919): Der Streit der Fakultäten. In: *Gesammelte Schriften Bd. 7.* Berlin.
Kardos József – Kelemen Elemér (1996): *1000 éves a magyar iskola.* Korona Kiadó, Budapest.
Kardos Tibor (1955): *A magyarországi humanizmus kora.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kardos Tibor (1961): *A renaissance Magyarországon.* Antológia Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
Kaufmann, Georg (1888): *Geschichte der deutschen Universitäten. 1–2. kötet.* Stuttgart.
Kaufmann, Georg (1896): *Geschichte der deutschen Universitäten II.* Stuttgart. (Utánnyomás: Graz 1958.)
Kássa László dr. (szerk. 2003): *Püthagorasz Aranyversei. A püthagoreusok.* Hermit Könyvkiadó Bt. Budapest.
Kearney, Hugh (1996): *Scholars and Gentlemens: Universities and Society in Pre-industrial.* Hardcover.
Kehrbach, Karl (1887): *Schulordnungen Schulbücher und pädagogische Miscellaneen aus den Landen deutscher Zunge. Ratio studiorum et Institutiones scholasticae Soc. J. Band 2. Monumenta Germaniae Paedagogica.* A. Hofmann & Comp., Berlin. 269–299.
Kerényi Károly (1938): *Pythagoras és Orpheus.* Magyar Filozófiai Társaság, Budapest.
Kékes-Szabó M. – Pukánszky B (2001*):* Kutatáselméleti koncepciók a kolozsvári–szegedi egyetemen (1872–1934). In: Horánszky N. (szerk.): *A tanterv kérdésköre az elmúlt másfél évszázadban.* Kiss Árpád Országos Közoktatási Szolgáltató Intézmény, Budapest. 319–370.
Kéri Katalin (2005): Átpillantását vágyva az egésznek – adalékok az enciklopédikus gondolkodás korai történetéhez. In: *Neveléstörténet,* 2005. 3–4.
Kéri Katalin (2009): *Nevelés és művelődés Hispániában – történelmi tanulmányok.* Szeged – Pécs.
Kéri Katalin (2010): *Allah bölcsessége. Bevezetés az iszlám középkori nevelés- és művelődéstörténetébe.* Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.
Kiene, M. (1988): Der Palazzo della Sapienza – Zur italienischen Universitätsarchitektur des 15. und 16. Jahrhunderts. In: *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte,* 23/24.
Klaniczay Gábor (szerk. 2004): *Európa ezer éve: a középkor. I–II.* Osiris Kiadó, Budapest.
Klaniczay Tibor (1974): Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül. In: *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1974. 2.
Klaniczay Tibor (1987): Celtis und die sodalitas litteraria per Germanium. In: *Chloe, Beihefte zur Daphins 6.*
Klant, Michael (1984): *Universität in der Karikatur. Böse Bilder aus der kuriosen Geschichte der Hochschule.* Fackelträger Verlag, Hannover.
Klinge, M. – Leikola, A. – Knapas, R. – Strömberg, J. (1988): *Kunigliga Akademien i Abo* 1640–1808. In: *Helsingflors Universitet historia 1640–1990 I.* Helsinki.
Knöll, Stefanie (2009): Von Ruhm des Geistesadels: Professorengrabmäle rin Oxford, Leiden und Tübingen. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. (Hrsg. 2009): *Frühneuzeitliche Universitäten. Kulturhistorische Perspektiven auf die Hochschulen in Europa.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 273–285.
Koch, Hans-Albrecht (2008): *Die Universität. Geschichte einer europäischen Institution.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
Koch, J. W. F. (1839): *Die preußischen Universitäten: eine Sammlung von Verordnungen.* Berlin.
Kódexek a középkori Magyarországon. Katalógus (1985). Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest.

Koestler, Arthur (1996): *Alvajárók.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
Kopatschek, F. (1992): *Die alte Universität Duisburg 1655–1818.* Duisburg.
Kornis Gyula (1937): *Az egyetemi oktatás főbb kérdései.* Budapest.
Kornis Gyula (1944): *Tudomány és Társadalom I–II.* Franklin Társulat, Budapest.
Kósa László (2006): *Magyar művelődéstörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.
Körmendy Kinga (1986): Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Fügedi Erik (szerk. 1986): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. (Hrsg. 2009): *Frühneuzeitliche Universitäten. Kulturhistorische Perspektiven auf die Hochschulen in Europa.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien.
Kubinyi András (1969): *Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban.* Különnyomat a Levéltári Közlemények XXXIX. évfolyamából.
Kubinyi András (1977): Städtische Bürger und Universitätsstudien in Ungarn am Ende des Mittelalters. In: Maschke, E. – Sydow, J. (Hrsg. 1977): *Stadt und Universität im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.* Sigmaringen.
Kubinyi András (2001): *Mátyás király.* Vince Kiadó, Budapest.
Kubinyi András (2008): Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok: a késő középkori Magyarországon. In: *História,* 30. évf. 4–5. sz. 25–27.
Kuhn, W. (1971): *Die Studenten der Universität Tübingen zwischen 1477 und 1534. 2. kötet.* Göppingen.
Landau, Peter (1999): Bologna. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 59–74.
Láng Benedek (2007): *Mágia a középkorban.* Typotex, Budapest.
Lederer Emma (1992): *Egyetemes művelődéstörténet.* Reprint, Aqua Kiadó, Budapest.
Leff, Gordon (1993): Die artes liberales. Das trivium. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. 1 Bd. Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München, 279–301.
Le Goff, Jacques (1979): *Az értelmiség a középkorban.* Magvető Kiadó, Budapest.
Le Goff, Jacques (2003): *J. Le Goff Európa történetéről mesél.* AbOvo Kiadó, Budapest.
Le Goff, Jacques (2008): *Európa születése a középkorban.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
Lehmann, Paul (1922): *Die Parodie im Mittelalter.* Masken, München.
Liermann, Elke (2009): Studentisches Fechten im frühneuzeitlichen Freiburg/Br. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. (Hrsg. 2009): *Frühneuzeitliche Universitäten. Kulturhistorische Perspektiven auf die Hochschulen in Europa.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 31–53.
Lukinich Imre (1901): *II. Szilveszter pápa.* Kolozsvár.
Lukinich Imre (1933): *Az egyetem alapításának története.* Pécs.
Magdisi, G. (1981): *The Rise of Colleges, Institutions of Learning in Islam and the West.* Edinburgh.
Mak, Geert (2001): *Amszterdam. Egy város életrajza.* Corvina Kiadó, Budapest.

Matschinegg, Ingrid (2009): Aspekte der Alltagsorganisation in studentischen ebensumgebungen. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. (Hrsg. 2009): *Frühneuzeitliche Universitäten. Kulturhistorische Perspektiven auf die Hochschulen in Europa.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 97–109.

Maurer, Tina – Hesse, Christian (2011): Von Bologna zu 'Bologna'. In: Hesse, Christian – Maurer, Tina (Hrsg.): *Von Bologna zu 'Bologna'. Akademische Mobilität und ihre Grenzen.* Schwabe Verlag, Basel. 5–23.

Mazal, Otto (1989): *Handbuch der Byzantinistik.* Graz.

Mályusz Elemér (1971): *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Meiners, C. (1970): *Über die Verfassung und Verwaltung deutscher Universitäten.* Göttingen 1801. (Utánnyomás: Aalen, 1970.)

Medvigy Mihály (2009): *Róma – művészeti és régészeti barangolás a történelmi múltban.* Semmelweis Kiadó, Budapest.

Mertz, G. (1898): *Die Pädagogik der Jesuiten nach den Quellen von der ältesten bis die neueste Zeit.* Heidelberg.

Mészáros István (1964): *A középkori nevelés.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Mészáros István (1972): *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mészáros István (1981): *Az iskolaügy története Magyarországon, 996–1777.* Akadémia Kiadó, Budapest.

Mészáros István (1982): Ars, litteratura, philosophia. Tudományrendszerek Alkuintól Erasmusig. In: *Filológiai Közlöny,* 1. sz. 1–37.

Mészáros István (1984): *A humanizmus és a reformáció–ellenreformáció nevelésügye a 15–16. században.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Mészáros István (szerk., 1996): *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája, 996–1996.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Mészáros István (2010): *Művelődéstörténeti tanulmányok 1960–2009).* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Osiris Kiadó, Budapest.

Mezey Barna (szerk.) (2007): *Magyar jogtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest

Mezey László (1961): *Deákok és lovagok: versek a XI–XII. századból.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Mezey László (1979): *A deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mezey László (1979): Deákság és Európa. In: *A JPM Évkönyve,* 1986, Pécs.

Miethke, Jürgen (1999): Heidelberg. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 147–164.

Mihalovicsné Lengyel Alojzia: Magyar diákok az olasz egyetemi városokban 1220 és 1864 között. In: *Neveléstörténet,* 2005/3–4. sz.

Moholi Ernuszt Hanna (1947): A humanista levél. In: *Egyetemes Philológiai Közlöny, 1947.* 22–35.

Mommsen, Theodor (1851): *Über das Edikt Diokletans.* Berichte d. Königl. Sächs. Ges. d. Wissenschaften.

Moraw, Peter (1993): Der Lebensweg der Studenten. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1. Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 227–254.

Moraw, Peter (1999): Prag. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 127–146.

Müller, Achatz von (2007): Das nützliche Glasperlenspiel. In: Hügli, A. – Küchenhoff, J. – Müller, W. (Hrsg. 2007): *Die Universität der Zukunft. Eine Idee im Umbruch?* Schwabe Verlag, Basel. 30–36.

Müller, Rainer Albert (1996): Studentenkultur und akademischer Alltag. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1996): *Geschichte der Universität in Europa Bd. 2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München. 263–286.

Müller, Rainer Albert (2008): Von der „Libertas philosophandi" zur „Lehrfreiheit". In: Müller, Rainer Albert – Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg. 2008): *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart.* Schwabe Verlag, Basel. 57–69.

Müller, Rainer Albert – Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg. 2008): *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart.* Schwabe Verlag, Basel,

Müller-Lyer, F. (1915): *Phasen der Kultur*. Albert Langen, München.

Nagy Gábor (szerk. 1995): *Magyar középkor az államalapítástól Mohácsig.* Forrásgyűjtemény. Könyves Kálmán Kiadó – Nodus Kiadó, Budapest.

Nardi, Paolo (1993): Hochschulträger. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1. Mittelater.* Verlag C. H. Beck, München. 83–108.

Németh András (2002): *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete.* Osiris Kiadó, Budapest.

Németh András (szerk.) (2004): *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Németh András (2006): Die Universitätspädagogik und Milde Rezeption in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Breinbauer, I. M. – Grimm, G. – Jäggle, M. (Hrsg.): *Milde revisited. Vincenz Eduard Mildes pädagogisches Wirken aus der Sicht der modernen Erziehungswissenschaft*. Lit Verlag, Wien. 143–163.

Németh, András (2006): The relationship between educational science at the universities and educational movements influenced by „new education" outside academia. In: Hofstetter R. – Schneuwly, B. (ed.): *Passion, Fusion, Tension. New Education and Educational sciences.* Peter Lang, Bern. 169–190.

Németh András (2007): Der Philanthropismus- und Rochowrezeption in Ungarn. In: Schmitt, H. – Horlacher, R. – Tröhler, D. (Hrsg.): *Pädagogische Volksaufklärung im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext: Rochow und Pestalozzi im Vergleich*. Haupt Verlag, Bern–Stuttgart–Wien. 198–217.

Németh András (2005): *A magyar neveléstudomány tudománytörténete.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Németh András – Biró Zsuzsanna Hanna (szerk.) (2009): *A magyar neveléstudomány a 20. század második felében.* Gondolat Kiadó, Budapest.

Németh András – Pukánszky Béla (2004): *A pedagógia problématörténete.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Németh György (2003): *Görög történelem szöveggyűjtemény.* Osiris Kiadó, Budapest.
Németh György (2002): *Karthágó és a só. Az ókortörténet babonái.* Korona Kiadó, Budapest.
Nigg, Walter (1988): *Morus Tamás – a lelkiismeret szentje.* Budai Ferences Rendház, Budapest.
North, John (1993): *Die artes liberales. Das quadrivium.* In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1. Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 303–320.
Ohler, Norbert (2002): *Die Kathedrale. Religion–Politik–Architektur.* Pathos Verlag GmbH, Düsseldorf.
Ostrogorsky, Georg (1963): *Geschichte des byzantinischen Staates.* 3. átdolgozott kiadás, München.
Pais István (1988): *A görög filozófia.* Szerzői kiadás, Budapest.
Panofsky, E. (1951): *Gothic Arhitecture and Scholasticism.* Latrobe, Pennsylvania.
Paulsen, Friedrich (1885): *Geschichte des Gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart: mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht.* Veit, Leipzig.
Paulsen, Friedrich (1902*): Die deutschen Universitäten und das Universitatsstudium.* Berlin.
Paulsen, Friedrich (1919–21): *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten von Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. 1–2. kötet.* Leipzig–Berlin.
Petrovich Ede (1967): A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény (a müncheni kódex). In: Csizmadia Andor (szerk. 1967): *Jubileumi tanulmányok. 1. A pécsi egyetem történetéből.* Pécs.
Platón összes művei (1984). III. Törvények. VII. könyv. (Ford.: Kövendi Dénes.) Európa Könyvkiadó, Budapest.
Platón (1999): *A lakoma. Platón összes művei kommentárokkal.* Atlantisz Kiadó, Budapest.
Porter, Roy (1996): Die wissentschaftliche revolution und die Universität. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1996): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München. 425–449.
Prohászka Lajos (2004): *Az európai ókor neveléstörténete.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
Pukánszky Béla (1999): Pedagógiai és pszichológiai tudományos iskolák a szegedi egyetemen. In: Szentirmai László, Ráczné Mojzes Katalin (szerk.): *A szegedi tudományegyetem múltja és jelene, 1921–1998.* JATE, Szeged. 215–223.
Pukánszky Béla (2000): Pedagógiai és pszichológiai tudományos iskolák a kolozsvári–szegedi Egyetemen. In: Németh András – Tenorth, Heinz-Elmar (szerk.): *Neveléstudomány-történeti tanulmányok.* Osiris Kiadó, Budapest. 203–228.
Rabelais, François (1989): *Pantagruel. Középkori francia vidámságok könyve.* Ford.: Faludy György. József Attila Tudományegyetem, Szeged.
Rashdall, Hastings (1988): *The Universities of Europe in the Middle Ages*, *3. kötet.* Oxford.

Rashe, Ulrich (2009): Cornelius relegatus und die Disziplinierung deutschen Studenten. In: Krug-Richter, B. – Mohrmann, R.-E. (Hrsg. 2009): *Frühneuzeitliche Universitäten. Kulturhistorische Perspektiven auf die Hochschulen in Europa.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 157–223.

Rexroth, Fank (1999): Oxford. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 91–109.

Riché, P. (1999): *II. Szilveszter, az ezredik év pápája.* Balassi Kiadó, Budapest.

Ridder-Symoens, Hilde (1993): *Mobilität.* In. Rüegg, Walter (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1: Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 255–275.

Ridder-Symoens, Hilde (1996): Mobilität. In: Rüegg, Walter (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München. 335–358.

Ritoókné Szalay Ágnes (1984): *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században.* In: Dr. Fabiny Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből.* MEE Sajtóosztálya, Budapest. 222–239.

Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1. Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München.

Rüegg, Walter (Hrsg. 1996): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 2. Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München.

Rüegg, Walter (Hrsg. 2004): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 3. Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg (1800–1945).* Verlag C. H. Beck, München.

Rüegg, Walter (Hrsg. 2010): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 4. Vom Zweiten Weltkrieg bis zum Ende des 20. Jahrhunderts.* Verlag C. H. Beck, München.

Sagan, Carl (2010): *Korok és démonok.* Typotex, Budapest.

Salzmann, Chr. G. (1784): *Carl von Carlsberg, oder Über das menschliche Elend*, *6. kötet, harmadik rész.* Carlsruhe.

Schimank, H. (1974): Zur Geschichte der Physikan der Universität Göttingen vor Wilhelm Weber (1734–1830). In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1996): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 2. Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München. 207–252.

Schlange-Schöningen, Heinrich (1999): Konstantinopel. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 39–58.

Schoelen, Eugen (1956): *Pädagogisches Gedankengut der christlichen Mittelalters.* Paderborn.

Scholle, Joseph (1929): *Mittelalterliches Universitätsleben an der Universität Erfurt.* Düsseldorf.

Schneller István (1910): *Pedagógiai dolgozatok. Főiskolai tanügyről.* Hornyánszky, Budapest.

Schrader, W. (1894): *Geschichte der Friedrichts-Universität zu Halle I.* Berlin.

Schrauf Károly (1893): *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen.* Budapest.

Schrauf, Karl (1893): *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis.* Wien.

Schultheisz, Emil (2007): *Kunst und Heilkunst. Medizinische Fragmente. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 67.* Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsba.

Schwinges, Rainer Christoph (1993): Der Student in der Universität. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1: Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 181–222.
Schwinges, Rainer Christoph (2008): Libertas scholastica im Mittelalter. In: Müller, Rainer Albert – Schwinges, Rainer Christoph (Hrsg. 2008): *Wissenschaftsfreiheit in Vergangenheit und Gegenwart.* Schwabe Verlag, Basel. 1–17.
Seidensticker, Bernd (1999): Alexandria. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 15 –37.
Simone, Maria Rosa di (1996): Die Zulassung zur Universität. In: Rüegg, Walter (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 2: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München. 235–262.
Simonyi Károly (2011): *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől a huszadik század végéig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Siraisi, Nancy (1993): Die medizinische Fakultät. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1. Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 321–341.
Sonnenfeld, J. von (1786): Das Bild des Adels, Zum Anfang des Studiums in der k. k. adelichen Savoyschen Akademie. *Gesammelte Schriften VIII,* Wien.
Southern, Richard W. (1987): *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Steiger, Günther – Fläschendräger, Werner (szerk. 1981): *Magister und Scholaren, Professoren und Studenten. Geschichte deutscher Universitäten und Hochschulen im Überblick.* Urania-Verlag, Leipzig–Jena–Berlin.
Stein, Peter (2005): *A római jog európa történetében.* Osiris Kiadó, Budapest.
Stichweh, Rudolf (1991): *Der frühmoderne Staat und die europäische Universität. Zur Interaktion von Politik und Erziehungssystem im Prozeß ihrer Ausdifferenzierung (16–18. Jahrhundert).* Suhrkamp Verlag, Franfurt am Main.
Stone, L. (Hrsg. 1974): *The University in Society. 2. Bde.* Princeton.
Stybe, S. E. (1979): *Copenhagen University, 500 Years of Sciense and Scholarship.* Kopenhagen.
Swiderkowna, Anna (1981): *A hellenizmus kultúrája Nagy Sándortól Augustusig.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Szabó András (2006): Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert. In: Fata, Márta et alii (Hrsg.): *Peregrinatio Hungarica Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis 20. Jahrhundert.* Stuttgart.
Szántó Konrád (1983–1987): *A katolikus egyház története.* Ecclesia, Budapest.
Sz. Jónás Ilona (1999): *Középkori egyetemes szöveggyűjtemény. Európa és Közel-Kelet, IV–XV. század.* Osiris Kiadó, Budapest.
Sz. Jónás Ilona (2010): *Sokszínű középkor. Természet – társadalom – kultúra a középkori Európában.* Szerk. Nagy Balázs – Novák Veronika. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
Szegő Katalin (1995): *Reneszánsz gondolkodók.* Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.
Székely György (1967): *A pécsi egyetem alapítása.* Pécs.
Szeghy Ernő OCD (1921): *Szent Teréz és a kármeliták.* Stephaneum, Budapest.

Székely György (1996): Hazai egyetemalapítási kísérletek és a külföldi egyetemre járás. In: G. Szende Katalin – Szabó Péter (szerk.): *A magyar iskola első évszázadai.* Győr. 79–86.
Szilágyi István (1997): Salmantia docet. A Salamancai Egyetem és az európai kultúra. In: *Valóság,* 1997/7. sz. 77– 88.
Szögi László (szerk. 1995): Régi *magyar egyetemek emlékezete, 1367–1777.* ELTE, Budapest.
Szögi László (2006): *Budai, pesti és óbudai diákok külföldi egyetemjárása. I. 1526–1867.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
Tanaka, M. (1983): *La nation anglo-allemande de l'université de Paris à la fin du moyen âge.* Dissertatio, Paris.
Teufel, Waldemar (1977): *Die Tübinger Universitätsverfassung in vorreformatorischer Zeit (1477–1534).* Tübingen.
Thorndike, Lynn (1923–1958): A *History of Magic and Experimental Science.* Macmillan, New York.
Tonk Sándor (1979): *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
Torrel, Jean-Pierre O. P. (2007): *Aquinói Szent Tamás élete és műve.* Osiris Kiadó, Budapest.
Tóth Tamás (szerk.) 2001: *Az európai egyetem funkcióváltozásai: felsőoktatás-történeti tanulmányok.* Professzorok Háza, Budapest.
Török Gyöngyi (1985): A középkori magyarországi könyvfestészet. In: *Kódexek a középkori Magyarországon.* Katalógus. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest. 35–48.
Török József (1985): *A középkori magyarországi liturgia története.* In: *Kódexek a középkori Magyarországon.* Katalógus. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest. 49–66.
Tusor Péter (2004): *A barokk pápaság (1600–1700).* Gondolat Kiadó, Budapest.
Ungern-Sternberg, Jürgen von (1999): Basel. Die Polis als Universität. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 187–204.
Vandermeersch, P. E. (1996): Die Universtätslehrer. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1996): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 2. Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800).* Verlag C. H. Beck, München. 181–212.
Veress Endre (1915): *A Páduai Egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864).* Stephaneum, Budapest.
Verger, Jacques (1993a): Grundlagen. In. Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1. Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 49–79.
Verger, Jacques (1993b): Die Universitätslehrer. In: Rüegg, Walter (Hrsg. 1993): *Geschichte der Universität in Europa. Bd. 1: Mittelalter.* Verlag C. H. Beck, München. 139–157.
Vischer, Wilhelm (1860): *Geschichte der Universität Basel von der Gründung 1460 bis zur Reformation 1529.* Basel.
Wachter, Rudolf (2007): Universität ohne Universität. Historischer Essai zur 'Hochschulbildung' in der Antike. In: Hügli, A. – Küchenhoff, J. – Müller, W. (Hrsg. 2007): *Die Universität der Zukunft. Eine Idee im Umbruch?* Schwabe Verlag, Basel. 15–30.
Wagener, Silke (1996): *Pedelle, Mägde und Lakaien (Kritische Studien Zur Geschichtswissenschaft).* Vandenhoeck & Ruprecht.

Weber, Christoph (1999–2002): Genealogien zur Papstgeschichte, I–VI. In: *Päpste und Papsttum 29 (I–VI),* Stuttgart.
Weber, Wolfgang E. J. (2002): *Geschichte der europäischen Universität.* Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart.
White, Michael (2002): *Giordano Bruno, az eretnek. Harc a tudatlanság és a dogmák ellen.* Alexandra Kiadó, Pécs.
Wiese, Ludwig (1864): *Das höhere Schulwesen in Preussen I.* Berlin.
Willmann, Otto (1917): *Didaktika. A műveltség és oktatás elmélete. I. A művelődésügy történeti típusai.* Ford. Dr. Schütz József. Kath. Középiskolai Tanáregyesület, Stephaneum Nyomda, Budapest.
Winterhager, Wilhelm E. (1999): Wittenberg. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 165–185.
Zernack, Klaus (1999): Krakau. In: Demandt, Alexander (Hrsg.): *Städten des Geistes. Große Universitäten Europas von der Antike bis zur Gegenwart.* Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 205–221.
Zöllner, Karl-Friedrich (1878–1881): *Wissenschaftliche Abhandlungen. Bd. 1–4.* Leipzig.
http://mek.oszk.hu/04200/04240/04240.htm#1/ (2010. márc. 25.)
http://mek.niif.hu/04700/04714/html/falusantik1602.html/ (2012. márc. 10.)
http://www.konyvtar.elte.hu/magunkrol/szervezet/munkatarsak/cv_szogi.html/ (2012. okt. 26.)
http://www.kaleidoscopehistory.hu/ (2013. dec. 14.)

1. SZ. MELLÉKLET: A KÖZÉPKORI EGYETEMEK AZ ALAPÍTÁS SORRENDJÉBEN

(A zárójelbe tett egyetemek esetében az alapítás időpontja kérdéses.)

(Forrás: Verger, 1993, 70–71.)

Egyetem neve	Alapítás / működés dátuma
(Reggio)	1188, aktív a 12. sz. végéig
Bologna	12. sz. vége
Párizs	13. sz.
Oxford	13. sz.
Montpellier	13. sz.
Vicenza	1204–1209
(Palencia)	1208–1250
Cambridge	1209–1225
Arezzo	1215–1260, újjáalapítva 1355–1373
Salamanca	1218–1219
Pádua	1222
Nápoly	1224
Vercelli	1228–14. sz.
Toulouse	1229
(Salerno) II. Frigyes statutuma	1231
Orléans	1235, studium generale 1306-tól
A római Kúria stúdiuma	1245

Egyetem neve	Alapítás / működés dátuma
Siena	1245–1252, újjáalapítva 1357-ben
(Piacenza)	1248, a paviai egyetem odaköltözése 1398–1402
Angers	1250, studium generale 1337-től
(Sevilla)	1254–1260
Valladolid	13. sz., studium generale 1346-tól
Lisszabon	1290, áthelyezés Coimbrába 1308–1338, 1354–1377
Lérida	1300
Avignon	1303
Róma	1303–14. sz., újjáalapítva 1431-ben
Perugia	1308
Treviso	1318– kb.1407
Cahors	1352
Grenoble	1359–14. sz. közepe
(Verona)	1339–15. sz.
Pisa	1343–1360, újjáalapítva a 15. sz. elején
Prága	1347
Firenze	1349, áthelyezve Pisába 1472-ben
Perpignan	1350
Huesca	1354–15. sz., újjáalapítva 1464-ben
Pavia	1361, áthelyezve Piacenzába 1398-ban, újjáalapítva 1412-ben
Krakkó	1364–1370, újjáalapítva 1397-ben
Orange	1365
Bécs	1365
Pécs	1367, fokozatos visszaesés 1376-tól
(Lucca)	1369
Erfurt	1379
Heidelberg	1385
Köln	1388
Buda	1395–1400, újbóli megnyitás 1410-ben

Egyetem neve	Alapítás / működés dátuma
Ferrara	1391–1394, újbóli megnyitás 1430-ben
Würzburg	1402–1413
Turin	1404
Lipcse	1409
Aix-en-Provence	1409
St. Andrews	1411
(Parma)	1412–1420 studium generale
Rostock	1419
Dole	1422
Löwen	1425
Poitiers	1431
Caen	1432
Bordeaux	1441
Catania	1444
(Gerona)	1446, tényleges kezdet a 16. sz.-ban
Barcelona	1450
Glasgow	1450
Valence	1452
Trier	1454
Greifswald	1456
Freiburg in Breisgau	1457
Bázel	1459
Ingolstadt	1459
Nantes	1460
Bourges	1464
Pozsony	1465–15. sz. végéig
Velence	1470, orvosképzés
(Genua)	1471, tényleges kezdet 1513-ban
Saragossa	1474
Koppenhága	1475
Mainz	1476
Tübingen	1476

Egyetem neve	Alapítás / működés dátuma
Uppsala	1477
Palma Mallorca	1483
Siguenza	1489
Aberdeen	1495
Frankfurt an der Oder	1498, tényleges kezdet 1506-ban
Alcalá	1499
Valencia	1500

2. SZ. MELLÉKLET: EGYETEMTÖRTÉNETI GLOSSZÁRIUM

akadémia – magasabb iskola jelentéssel először I. Ptolemaiosz Szótér (i. e. 367–282) egyiptomi uralkodó használja, de Nagy Károly császár is említi, később többféle szóösszetételben szerepel, pl. nemesi akadémia, de mindig magasabb szintű oktatási intézményként ismert

alexandrinista – az a tanuló, aki Donatus alapkönyvének elsajátítása után Alexander de Villadieu francia szerzetes 2645 hexameteres sorban feldolgozott, szótant, mondattant, verstant és stilisztikát tartalmazó könyvéből tanulta a latin nyelvet. Villadieu Priscianusnak az 5–6. században írt – sokáig használatos – tankönyvét dolgozta át.

antifonalé (teljes) – az egész egyházi évre tartalmazza a zsolozsma énekelt részeit

arche – az egyetemi kassza

aritmetika – a mennyiséget mint számot önmagában vizsgáló tudomány, ahol a számvetést és az alapműveletek gyakorlását számolótáblán, abacuson végzik

ars dictaminis – a művészi fogalmazás tudománya

ars dictandi – a levélbeli és üzleti érintkezés helyes szabályaival foglalkozó tudomány

ars fakultás – francia nyelvterületeken a szabad művészetek vagy szabad mesterségek fakultása, általában az egyetem legnagyobb létszámú, változatos szervezeti felépítésű, a tanulmányaikat elkezdők oktatására specializálódott kara

artes fakultás – a szabad művészetek vagy szabad mesterségek fakultása, általában az egyetem legnagyobb létszámú, változatos szervezeti felépítésű, a tanulmányaikat elkezdők oktatására specializálódott kara

artes liberales – a hét szabad tudomány rendszere (trivium és quadrivium), a 12. századig az alacsonyabb rendűnek tekintett mechanikai ismeretekkel

szemben az oktatás kizárólagos tartalma. Rendszerének kidolgozásában részt vett Capella, Boethius, Sevillai Izidor és még mások. A *trivium* tárgyai: grammatika, retorika és dialektika. A *quadrivium* tárgyai: aritmetika, geometria, zene és asztronómia. Az egyetemek létrejöttével ezeket a tárgyakat oktatták a legalsó egyetemi szinten az artista (ars) vagy szabad művészeteknek nevezett fakultáson. Az arisztotelészi tanok egyetemi megjelenése nyomán jelentősen átalakult a hét szabad művészet tárgyainak szerepe és tartalma. Később a teológia és a filozófia alá rendelődtek.

artes mechanicae – mechanikus (technikai jellegű) ismeretek

artes serviles – szolgáló tudományok/segédtudományok

artista fakultás – a szabad művészetek vagy szabad mesterségek fakultása, általában az egyetem legnagyobb létszámú, változatos szervezeti felépítésű, a tanulmányaikat elkezdők oktatására specializálódott kara

baccalaureus vagy *baccalaureatus* – olyan, csak jelképesen babérkoszorúval ékesített diák, aki az artista fakultáson sikeres vizsgát tett. A baccalaureatussal szembeni követelmények egyetemenként változtak. Bolognában és az angol egyetemeken viszonylag könnyű volt ennek a fokozatnak a megszerzése, Párizsban viszont szigorú vizsgákhoz és oktatási tevékenységhez kötötték. A 17–18. század folyamán egyre kevesebb egyetemen használják, majd hosszú időre teljesen feledésbe merül.

barett – lapos, kezdetben kerek, nagy karimájú sapka, később négyszögletes is lehet

bedellus maior – főpedellus

bedellus minor – segédpedellus

bejani vagy beanus – „Fuchs" német nyelvterületen, az angol College-ban a „fag" elnevezés is használatos

bejani ünnepség – a gólyák (zöldcsőrűek) felvételi procedúrája

beneficiarii – olyan diákok, akik rendszeres támogatásban részesülnek.

birétum – a katolikus papok három- vagy négyágú fövege

bréve – pápai okmány, rendelkezés, a bullánál kevésbé ünnepélyes

bursa – német nyelvterületen az internátusban felügyelet alatt élő, de önkormányzati rendbe szerveződő diákok közössége

bursae magnae et parvae – nagy és kis ösztöndíjak

bursarii – a kollégiumok, diákszállások gazdasági vezetője, nevezik még prokurátornak is

canon (kánon) – előírás

capitulum generale – rendi nagygyűlés a dominikánus rendben

casus – a jogeset összefoglalása

cathedra (katedra) – már az ókorban is használt kifejezés, konkrét értelemben a tanári előadás megtartásához szükséges magas helyet (széket és pultot)

jelenti; kezdetben trónusszerű ülőhely, ahonnan a püspök tanított, később a magiszter helye az előadás idején, használják a tanszék megnevezésére is

cessatio – egyetemi sztrájk. Az egyetemek védekezése privilégiumaik megsértése ellen. Jogi lehetőségét IX. Gergely pápa teremtette meg 1231-es, Parens scientiarium kezdetű bullájával. A 13–14. században gyakran alkalmazták az egyetemek, előfordult, hogy a diákok és a tanárok más városokban telepedtek meg, így alakult meg Cambridge, Pádua és Prága egyeteme.

choristers – elemi ismereteket tanuló diákok, éneklési kötelezettséggel

coderia vagy *domus pauperorum* – szegény diákok ingyenes szálláshelye

Codex Iustinianus – császári törvények hatályos gyűjteménye, tematikus elrendezésben és azon belül kronológiai rendben is. Alapja egy korábbi kodifikáció, a *Codex Theodosianus.*

collactae – a magisztereknek, doktoroknak járó, előre kikötött tandíj

collatio – összegzés

collationes – lapszéli jegyzetek

college – angol nyelvterületen használt kifejezés a diákok szálláshelyére, v. ö.: collegium

collège – diákok szálláshelye, francia nyelven, v. ö.: collegium

collegium (kollégium, college, collège) – a középkorban a diákok rákényszerültek arra, hogy kövessék oktatóikat, vagy csak vándoroltak egyik híres tanártól a másikhoz, közben a legnagyobb gondot a szállás biztosítása jelentette. Sokszor magánházaknál vagy éppen a tanáruknál laktak. Később csoportokba szerveződve közösen béreltek helyiségeket, ez a *hospitia.* Előfordult, hogy gazdag emberek a szegény diákok számára szállást biztosítottak, ez a *collegia.* A kollégiumot szokás szerint az artes fakultás egyik magisztere vagy baccalaureusa vezette, akit *provisor*nak vagy *principalis*nak neveztek. A gazdasági vezetés a *prokuratorok* vagy a *bursarii*k feladata, a kollégiumi tagok (socii) tanulmányait, viselkedését a prior felügyelte, Oxfordban ezt a feladatot a dékán látta el.

collegium doctorum – a professzorok társulása, korporációja

commoners – fizetős diákok angol egyetemen

confraternitas – testvérület, hívek egyházilag jóváhagyott vallásos társulata. Kápolnáikat, ahol összejöveteleiket, tanácskozásaikat tartják, oratóriumnak nevezik.

congregatio generalis, konvent – a középkori egyetem irányításának legfontosabb adminisztratív szervezete, magiszterekből és diákokból áll, a rektor vagy a kancellár irányítja

consiliarii – a nációk vezetői Bolognában

contraria – az ellenérvek felvezetése és feloldása a megkülönböztetés (distinctiones) segítségével, a szövegben előforduló problémák bemutatása és megoldása

Corpus Iuris Civilis – a Justinianus császár idején keletkezett jogi művek gyűjteménye, egy időre elveszettnek hitték, de a 12. században újra felfedezték, és jelentős hatást gyakorolt Európa jogfejlődésére

dan (dominus) – tiszteletbeli cím az angol kollégiumokban azok számára, akik még nem jutottak fokozathoz

defendens – doktorjelölt a disputa résztvevőjeként, a megvitatásra kijelölt tanok védése a feladata

dékán – a fakultás vezetője, ő hívja össze és vezeti a kari gyűléseket. Jogai és kötelezettségei egyetemenként eltérőek.

dekretáliák – az újkori egyházi ediktumok gyűjteménye

dekrétumok – az egyház régi ediktumainak gyűjteménye

determinatio – a lefolytatott vita lezárása a lényegre koncentráló szintézissel, a vita eredményének ismertetése

determinator – a vizsgára jelentkező diák által választott magiszter, aki ellenőrzi a diák tudását, jelentést tesz erről a fakultásnak, és pozitív döntés esetén segítséget nyújt a vizsgára való felkészülésben

dialektika – a gondolkozás logikai kiművelése, az ítélőképesség fejlesztése, képesítés a mondanivaló logikus kifejtésére, logikai világosságot és határozottságot feltételez, fegyelmezett gondolkozásra és beszédre nevel. Cassiodorus szerint a dialektika a kimondott szó és a mögötte álló gondolat, fogalom, szándék egyezését, az ennek megfelelő kifejezés szabályosságát ellenőrizte. Oktatásának célja a dolgok és a fogalmak közötti különbségtétel és a meghatározások képességének fejlesztése. A dialektika toktatásának színvonala sokszor erősen függött az iskolamester képzettségétől.

diákok egyeteme – Bolognában és Páduában jött létre. Itt a professzorok egyszerű, éves jövedelemmel díjazott alkalmazottak, akiket vagy a városi hatóságok, vagy a diákok közössége hív meg.

Digesta vagy *Pandektés* – híres jogtudósok több mint 2000 művéből készült kivonatok 50 kötetes gyűjteménye, segédeszköz jogászok számára a vitás kérdések eldöntéséhez

dignissimus – rektori cím Bolognában a 15. század előtt

disputa – a középkori egyetemi oktatásban a skolasztikus gondolkodás megjelenítési formája, az oktatás és a kutatás legfontosabb módszere. Kezdetben a teológiai karokon gyakorolták, majd onnan vette át a többi kar. A disputa olyan dialektikus jellegű oktatási módszer, amelyen különböző tudományos címekkel rendelkező személyek és diákok vesznek részt. A teológiai karokon két jól elkülöníthető részből áll: kezdésként a tanár felveti a kérdést (quaestio),

majd átadja a szót a respondensnek, ő általában egy baccalaureatus, aki megadja az első általános jellegű választ a kérdésre, amire egy másik baccalaureatus opponensként érvekkel és ellenérvekkel válaszol. A disputa lezárásaként a magiszter minden érv mérlegelése alapján választ ad a felvetett problémára, ez a determinatio aktusa. Az artista fakultáson csak az oktatás során gyakorolják a respondens szerepét a baccalaureatusok, az ünnepélyes disputáción ezt a feladatot magiszterek látják el. A jogi karon a teológiai karhoz hasonló rend van: a magiszter ismerteti a tényállást (casus), amiből a megvitatásra kerülő probléma fakad (quaestio). Az orvosi karokon a respondens szerepét egy licenciátusi fokozattal rendelkező személy gyakorolja, a disputát vezető orvosdoktor pedig dönthet arról, hogy a jelenlevők közül kinek ad hozzászólási lehetőséget.

disputare – megvitatni, vitatkozni, de vitavezetés értelemben is használták

disputatia ordinaria – hetente megtartott rendes vita

divináció – visszaélés az isteni képességekkel

doctor ecclesiae – egyháztanító

doctore bullati – ez a tudományos fokozat azt a különleges helyzetet jelenti, amikor a pápa fenntartja magának a jogot, hogy bulla alapján valakit doktorrá avasson

dominus – tiszteletbeli cím az angol kollégiumokban azok számára, akik még nem jutottak fokozathoz

domus pauperorum vagy *coderia* – szegény diákok ingyenes szálláshelye

domus scholarium – a kollégium megnevezése, csakúgy, mint a hospicium, a paedagogium, a college, a bursa

donatista – az a tanuló, aki Aelius Donatusnak, a 4. században élt római grammatikusnak kérdés-felelet formájában megfogalmazott tankönyvéből ismerkedik meg a latin nyelvtan nyolc szófajával. A diákoknak az egész könyvet kívülről meg kellett tanulniuk.

emanditio – a szöveg kritikai elemzése, ennek során azt vizsgálják, hogy a szöveg szerzője helyesen használta-e a szavakat, jól alkalmazott-e minden kifejezést

enarratio – értelmezés, ami kiterjed a szófajokra, a szófűzésre, a mondattanra, a stílusra, a verstanra. Alkalmazása során figyelnek a földrajzi, a mitológiai, a történeti, a csillagászati és a mértani vonatkozásokra is. Ennek folyamatában oldották meg az alaki és a tárgyi értelmezés során keletkezett problémákat.

ephébia – az ókori Athénben az ifjak politikai és katonai nevelésével foglalkozó intézmény, fizetett tanárokkal, amely egy választott tisztségviselő, a kosmétés irányításával működött

examinatio – vizsga, vizsgáztatás. Az egyetemek azon szabályokkal körülírt törekvése, hogy tanítványaik megbízható tudással rendelkezzenek.

excerptum – középkori másolt, kivonatos, jegyzetekkel ellátott tankönyv

exemplator – a kéziratokat másoló műhely vezetője, a kéziratok másolását végezte és felügyelte

extern migráció – diákok külföldi vándorlása

extraordináriusok – egyetemi rendkívüli tanárok, a középkorban általában olyan doktorok vagy magiszterek, akik az uralkodó vagy a városi hatóságok ajánlására kerülnek az egyetemre, sokszor az ajánlótól kapják a fizetésüket, nincs, vagy korlátozott a szavazati joguk, általában kevéssé jövedelmező kiegészítő jellegű előadásokat tartanak a délutáni órákban a rendes (ordinarii) előadásoktól eltérő időpontban

fakultás – egyrészt tanárok és diákok együttese egy egyetemi karban mint szervezeti egységben összefogva, de jelenti az egy karon oktató, magasabb beosztású tanárokat is, akik szervezik a kar életét, meghatározzák a vizsgáztatás rendjét stb. A középkori egyetem klasszikus karai a bevezető jellegű ars fakultás, a teológiai, a jogi és az orvosi kar. A jogi kar gyakran kánonjogi és római jogi fakultásokra bomlott. A karok viszonylag önálló, saját alapítólevéllel, saját tanáccsal rendelkező szervezeti egységek a dékán vezetésével működtetve.

famuli – a szolgadiák egyik megnevezése

fellows – ösztöndíjas diákok angol egyetemen

florilegiumok vagy *szentenciagyűjtemények* – a Bibliából, az egyházatyáktól vagy a nagy ókori gondolkodóktól vett idézetek mellett kortárs gondolkodók kommentárjait tartalmazzák

geometria – a formák szemléletes leírása. A dolgok térben való helyes elrendezettsége gyakran etikai tanulságokkal is jár, ezért haszna túlterjed a mértani ismeretek közvetlen használatán. Hatása valamelyest erősödik a 12. századtól, amikortól is Euklides újra ismertté válik. Egyébként sokszor az asztronómiához is kapcsolódik.

glossa ordinaria – a Biblia kommentálása sorközi és lapszéli jegyzetekkel

glosszátorok – tágabb értelemben lapszéli jegyzetek, magyarázatok szerzői. Jelenti a jogi szövegek azon értelmezőit is, akik Justinianus teljes törvényszövegét vetik kritikus vizsgálat alá, és szóról szóra haladva, glosszákban fejtik ki e szöveg értelmét.

grammatika – Cassiodorus szerint ez a tudomány a szép beszédben való, híres poétáktól és szónokoktól nyert jártasság. Feladata a prózai és mértékes szólásba szerkesztés. Oktatásának célja a korrekt latinság megtanulása a klasszikusok példáin keresztül. Előfeltétele az olvasás megtanulása. A legismertebb grammatikai kézikönyveinek szerzői Donatus és Priscianus.

hall vagy *hostel* – Angliában diákok szálláshelye a kollégiumi rendszer előtt

hospicium – a kollégium, a diákszállás egyik megnevezése

hospitia – diákszállás, diákok közösen bérelt lakóhelye

hostel vagy *hall* – Angliában diákok szálláshelye a kollégiumi rendszer előtt

in toto orbe terrarium – az egész földkerekségre érvényes tanítási jog
inceptio – az új tanár beiktatása
inceptio magistri – a magiszter bemutatkozó előadása
institutiones – magyarázatok, a rómaiaknál rövidre szabott jogkönyvek; a középkorban azokat az egyetemi előadásokat nevezték így, melyeknek tárgya Justinianus *Institutió*inak magyarázata volt
intern migráció – diákok országon belüli vándorlása
iudicium – egy mű általános méltatása, amit sokszor maga a tanár végzett el összefüggő előadásban
jurati – esküt tett diákok
kámzsa – szerzetesi csuklya, kezdetben a talár kiegészítő része
kancellár – egyetemenként eltérő hatáskörű felső szintű egyetemi vezető. Általában dönt az akadémiai fokozatok megadásáról, ítélkezik az oktatók és a diákok fegyelmi ügyeiben, sőt még az exkommunikáció jogával is élhet. Oxfordban a kancellár képviselte az egyetemet, olyan hatalma volt, mint Párizsban a rektornak.

klerikus – több értelemben használt kifejezés: 1. a 13. században a művelt emberek, az írni tudók, a jegyzők és az írnokok megnevezése; 2. a középkorban általában olyan személy, aki valamilyen magasabb szintű oktatási intézményhez tartozik, nem felszentelt, de tonzúrát visel, megházasodhat, de részt kell vennie a vallási szertartásokon és az egyházi igazságszolgáltatás joghatálya alá tartozik; 3. jelenthet oktatót és diákot is; 4. olyan papi személy, aki 14. életévének betöltése után elvégezte a megfelelő tanulmányokat, és 25 évesen felszentelt miséző pappá válhatott. A klerikus a 11. században a műveltség kizárólagos hordozója, ami sokszor hivatalt is és foglalkozást is jelent és nem csak egyházit. Jelenti a hivatalviseléshez szükséges ismeretek birtoklását. A klerikus a kor írástudója, aki latintudásával – azaz írással és jegyzeteléssel – látta el szolgálatát, nemcsak másol, hanem iratokat is szerkeszt. A 11–12. században a deák még azonos a klerikussal. A Karoling törvényhozás előírta, hogy minden falusi pap mellett legyen egy klerikus. Ennek a neve Magyarországon clericus patrochialis vagy litteratus patrochialis, a szomszéd szláv népeknél ennek a neve gyák. Magyarországon a clericus patrochialis kezdettől fogva ellát iskolamesteri funkciókat is. A 12. századtól kezdve a klerikus funkciója is lassan átvált a literárus megnevezésre és az általa ellátandó feladatokra. (Mezey, 1979, 135.)
konvent – lásd *congregatio generalis*
kosmétés – az ifjak politikai és katonai nevelésével foglalkozó ókori athéni intézmény, az ephébia vezetője
lectio – jelenti egy szöveg interpretálását, ez a lectio publica, a nyilvános előadás során a kifejező, szép, helyesen hangsúlyozott olvasást, de jelentheti egy adott szöveg megbeszélését, a disputát is. Az előadásnak többféle típusa ismert:

a lectio ordinariát a vezető oktatók tartják, a lectio extraordinariae levezetése sokszor a baccalaureatus feladata. Használják még a repetitio megnevezést egy-egy előadás anyagának elmélyítése céljából.

legere – bibliakommentár tartása

legere ad pennam – tollbamondás

legista – római jogot végzett jogász

librarius – könyvtáros

libri extraordinarii – a tananyag rendkívüli, kiegészítő könyvei

libri ordinarii – a tananyag kötelező, rendes könyvei

licenciátus – egyetemi tudományos fokozat, a baccalaureatusi cím megszerzése után következik, elérésének követelményei egyetemenként és korszakonként változnak, gyakran adják jogi karokon, ahol a licenciátus a doktor minden jogával rendelkezik, de nem viselheti a doktori címet. Sokszor azok használják, akik a doktori vizsgát annak költségessége miatt nem tudják letenni.

licentia ubique docendi – az egyetemes, mindenütt érvényes, tehát nemcsak egy-egy püspökségre korlátozódó tanítási jogosultság. A magiszteri vagy doktori cím, a tudományos kompetencia elismerése, függetlenül attól, hogy melyik egyetem adta ki az erről szóló tanúsítványt, mindenütt azonos értékű, és megnyitja az utat a magasabb állások betöltése felé. A középkorban a pápa, a püspök vagy annak a megbízottja adja.

littera – jogi szövegolvasás a nehéz részek magyarázatával

litteratus vagy *literatus* – a klerikustól eltérően a humanizmus idején megjelenő művelt világi személy. A magyar oklevelekben 1420-tól jelenik meg diák vagy deák értelemben. Általában olyan schola maiort végzett és világi pályát választó fiatalembert jelentett, aki elsajátította a trivium tárgyait, és bizonyos fokig jártas a quadriviumban is.

locationes – képességeik különbözősége alapján tanulói csoportokat hoznak létre, és ezek a tanterem különböző sarkaiban helyezkedtek el, a tanár pedig felváltva foglalkozik velük

locus – a jelentkezők vizsgára való besorolása

ludus – szívesen végzett, gyönyörködtető munka, kellemes foglalatosság, játék

magiszter – a 12. század óta többféle értelemben használatos, „mestert" jelentő cím. Kezdetben a vándorló, tanítványokat maga köré gyűjtő oktató megnevezése, később meghatározott egyetemi vizsgák letételéhez kötött, jogokkal és kedvezményekkel járó cím. Bolognában a jogi karon a magiszteri funkciót betöltő személy megnevezése doctores, domini, Itáliában, Franciaországban és Angliában a 14. századtól használják a professzor megnevezést is.

magiszterek egyeteme – a párizsi modell alapján működő egyetemeket értették alatta, ahol a meghatározó szerep a professzoroké volt

magnificus – a rektori cím, a rektor megszólítása

magnus ordinarius – az október elejétől június végéig tartó időszak megnevezése

matricula – a középkori egyetemeken a magisztereknek kötelező volt névsort vezetni a diákjaikról. Itáliában kezdettől fogva a rektor feladata gondoskodni az anyakönyv vezetéséről. Ebbe a regiszterbe az eskü letételével és a beiratkozási díj megfizetésével lehetett bekerülni, ezzel legalizálta az adott személynek az egyetemhez tartozását, ami lehetővé tette számára a privilégiumokhoz való hozzájutást, és élvezhette az egyetemhez tartozásból fakadó védelmet (immunitas).

musica – keresni, kutatni görögül *masenein,* ebből származik a musica szó. A múzsák legfőbb tennivalójából, az állandó keresésből következik a zene léte, ami lényegében nem más, mint különböző mennyiségek arányba állítása. Cassiodorus szerint a zene tudománya az élő beszéd törvényszerűségeinek vizsgálatából keletkezett, ezért osztották három részre a musicát, ilyen: 1. a harmonica a magas és mély hangok megkülönböztetése és a hangsúlyozás a témája; 2. a rhytmica, ami azt vizsgálja, hogy a szavak egymás mellé helyezésekor jól illeszkednek-e a hangok; 3. a methrica a versmértékkel foglalkozik. A középkorban nem vált el egymástól szorosan a verselés és az énekmondás. Aki verset tudott szerezni, képes lehetett dallamot is komponálni.

náció vagy *natio* – a különböző földrajzi helyekről érkező diákok (nemzetek) szerinti beosztási rendje, többnyire az azonos vagy egymással szomszédos országokból érkezők kerültek egy nációba. A nációk összetétele minden egyetemen más és más, sőt egy történeti időszakon belül is változott. Egyes egyetemeken csak a választások idején működtek a nációk, másutt önálló intézményként funkcionáltak az egyetemen belül. Bolognában egy időben 20, Orléansban 10, Párizsban 4 nációba szerveződtek a diákok.

non jurati – esküt nem tett diák

notabilia – utalás jogi szövegekben az előadás legfontosabb tematikai és eszmei eredményére

noták – gondosan strukturált geometriai ábrák, amelyek segítségével a diákok rekonstruálni tudják egy szöveg logikai rendjét

Novellae – Justinianus és az őt követő két utód törvényei új kötetbe szerkesztve, görög nyelven, de készült latin fordítása is

oblatus – kolostorban élő kiskorú személy, akinek a szándékát nagykorúvá váláskor még meg kell erősítenie

oratórium – a confraternitások tanácskozásainak, gyűléseinek helye; imaterem, imaház

ordinarii – rendes előadások

ordinárius – díjazott doktor, egyetemi rendes tanár, ennek megfelelő jogokkal, azaz jelölhető rektori tisztségre, szavazati joga van egyetemi ügyekben, tartja

a rendes *(ordinarii)* előadásokat, amelyek az egyetemi fokozatok elnyeréséhez szükséges könyveket tárgyalják, és ezért jövedelmezőnek számítanak.

paedagogiák vagy *pedagógiák* – a tanítás szempontjából az egyetemhez lazán kötődő, internátus jellegű, elemi oktatást ellátó, általában magánszemélyek által vezetett intézmények

paedagogium – a kollégiumok megnevezése, csakúgy, mint a domus scholarium, a hospicium, a college, a bursa

parvus ordinarius – a júliustól szeptember végéig tartó rövidebb periódus megnevezése

pauperes – szegény diákok

pecia-rendszer – az előadásszövegek másolásának azon módja, amikor a másolandó kéziratot részekre szedik

pensio – féléves vagy éves bérleti díj diákok férőhelyeiért

peregrini – külföldön tanuló, ide-oda vándorló diákok

praedicare – a teológia oktatása és a pasztoráció

praeses – doktorjelölt témavezetője

principalis – a kollégium kinevezett vezetője, általában az artes fakultás egyik vezetője vagy baccalaureusa

processus informativus – a püspökjelöltek alkalmassági vizsgálata, azaz a kánoni per lefolytatása

procurator vagy *prokurátor* – elnök a nációk gyűlésein; a kollégiumok, diákszállások gazdasági vezetője

professzor – a bejelentést tevő jelentésű görög ige latin megfelelőjéből, a profiteor kifejezésből képzett főnév; arra utal, hogy az így megnevezett személy fontos bejelentéseket tesz; az egyetemi tanárok általánosan használt megnevezéseként a professzori cím először a 14–15. században jelenik meg

pronuntiatio vagy modus pronuntiantium – az előadás szövegének lejegyzése diktálással, amikor ügyelnek a helyes kiejtésre

provisor – a kollégium kinevezett irányítója, általában az artes fakultás egyik vezetője vagy baccalaureusa

purgationes – tisztító szertartások „gólyák" számára

quadrivium – a hét szabad művészet tanításának magasabb foka, tárgyai: aritmetika, geometria, zene és asztronómia

quaestiones – azaz a rákérdezés bevezetése a bibliai szövegek kommentálásában

quodlibet disputa – a hetente vagy kéthetente tartott szokványos disputa mellett 1230-tól Párizsban, a teológusoknál vezették be ezt a vitaformát. Abban tért el a korábbi módszertől, hogy itt bárki – még egyetemen kívüli személy is – bármilyen problémát felvethetett. Ez nemcsak nagyon sokféle kérdést jelentett, hanem együtt járt azzal is, hogy a magiszternek bonyolult problémák megoldására kellett gyorsan választ találnia. Következésképpen nem is

minden magiszter vállalta a quodlibet dispután való szereplést. Aki vállalta, és sikeresen szerepelt, az viszont népszerűségre tehetett szert, és jó esélye volt karrierjének kiépítésére. Értelemszerűen nem szervezhettek túl gyakran ilyen jellegű disputát, általában évente kétszer – advent és a nagyböjt idején – került rá sor.

receptores – egyetemi pénztárosok

recordatio – emlékezetbe vésés

rektor – az egyetem vezetője, a szakirodalomban még a következő elnevezésekkel említik: rector scole, magister scole, rector scolarium, regens, rector ludi litterarii, ludi litterarii moderator, ludi moderator, ludimagister, scolasticus, scolaris

repetitio – ismétlés

respondens – a disputák során a felvetett kérdésre válaszoló baccalaureus vagy magiszter

respondent – doktorjelölt

responsa – konzultáció

resumptio – a mindennapi előadások írott összefoglalása

retorika – a nyilvánosság előtt, formásan, világosan és megalapozottan, tehát meggyőzően elmondott beszédre való felkészítés tudománya. Előkészítés a közpályán való szereplésre, ehhez később társul a levélben szólás tudománya – a levélszerkesztés

rotulus – egyetemi névjegyzék

schola – a görög szkólé latin megfelelője, amit a középkorban kezdtek el használni. Eredeti jelentése: szívesen végzett, gyönyörködtető munka, latin megfelelője a ludus: kellemes foglalatosságot, játékot jelent.

schola maior – székesegyházi vagy káptalani iskolák felső tagozata

scolar vagy *scholar* – 12. századi székesegyházi iskola diákja; a 13. századtól az egyetemi polgárok, azaz a tanárok és a diákok közös megnevezése; a baccalaureatus és a többi fokozat bevezetése után a scholaris a még nem graduált egyetemi polgárt jelenti

scriptorium – kolostori másolóműhely

septem artes liberales – tartalma és társadalmi rangja szerint is magasabb rendűnek tartott együttesét Róma Hellastól vette át. Hippias, a szofista, Sokrates kortársa (i. e. V. sz.) már egy zárt művelődési-nevelési rendszerről beszél, amit így is nevez: enkyklios paideia. Az artes tartalma a görög kultúrában némileg ingadozó, a görögök annyi technét számoltak, ahány múzsa volt, a kilencből a két elveszett múzsa a medicina és az architectura. Ez az átfogó és lezárt ismeretanyag lényegében a görög általános műveltséget jelentette, ami végső soron a magasabb rendű ismeretszerzés, a filozófia tanulmányozásának előkészítése volt. A középkorban egy vers segíti a hét szabad művészet tárgyainak

megjegyzését: Gram. Loquitur; Dia. Vera docet; Rhe. Verba ministrat; Mus. canit; Ar. numetat; Geo. Ponderat; As. Colit astra. (Idézve in: Mezey László [1979] 16.) Martianus Capella (410–439) allegorikus költeménye philológia és Merkur házasságáról szól, amelyben Philológia nászajándékul kapja a hét szabad művészetet, a művészetek mindegyikét női alakban ábrázolva. A liber szó könyvet is jelent a latinban, ezért értelmezhető a hét „szabad" művészet úgy is, hogy hét „könyvből is megtanulható" művészetről van szó (Mezey László [1979] 22.) Augustinus a filozófiát átértelmezte patrisztikus teológiává, s mint ilyenben megváltozott nála a hét szabad művészet belső aránya, az vált fontossá, ami a további stúdiumokat, azaz a teológiát szolgálta. Ilyen értelemben például a quadrivium számviszonyokkal foglalkozó részei szinte feleslegessé váltak, egyedüliként a zene maradt meg belőle.

sermo – többféle jelentésű szakkifejezés. Didaktikai értelemben jelenti azt a helyzetet, amikor a tanár megadja és el is magyarázza a tárgyat, azaz kifejti az adott helyzetet, a körülményeket és a tényállást. A teológiai karon a prédikációt is jelenti.

servitores – idősebb diák szolgálatára álló tanuló

similia – utalás más jogforrásokban előforduló párhuzamokra

simplices – kezdők

Sir – tiszteletbeli cím angol egyetemeken azoknak, akik már fokozatot szereztek

socii – ösztöndíjas diákok angol egyetemen

stabilitas loci – helyhez kötöttség például a bencés szerzeteseknél

stationarius – a kéziratokat másoló műhely vezetője; egyetemi könyvkereskedő, alapvetően kéziratok beszerzésével, kereskedelmével foglalkozott

statútum – az egyetem alapító okirata. A pápa ezzel ismerte el egy intézmény státusát, így Montpellier-t 1289-ben, Bolognát 1291-ben, Párizst 1292-ben. Az egyetemi autonómia garanciája a benne foglalt jogosítványok miatt.

studium generale – az „egyetemes tanulmányok" megnevezés többféle értelemben használt szakkifejezés. Jelenthet 1. általános stúdiumot, mert az egész rendből lehet ide novíciusokat küldeni; 2. a kánonjogász Henricus Segusia szerint a studium generale az a hely, ahol a triviumot, a quadriviumot, a teológiát és a szent kánonokat adják elő; 3. Egy ideig ez a korai alapítású egyetemek elnevezése, amelyek olyan, pápai vagy néha császári alapítású, magasabb szintű képzést nyújtó iskolák, melynek tanárai és diákjai univerzális – azaz minden regionális városi, püspöki, hercegi hatalom felett – önálló jogokkal rendelkeznek. Gazdasági szempontból pápai felhatalmazás alapján önállóan rendelkeznek a nekik juttatott adományok felhasználásáról. Az ilyen intézmény hatóköre túlterjed közvetlen vonzáskörzetén. Az itt végzett diákok – a megfelelő fokozatok elnyerésével – a kereszténység egész területére érvényes oktatási jogot szerezhetnek. Az első studium generale Párizsban jött létre,

a dominikánusok alapították. 4. A szakirodalomban így jelölik még azokat a szerzetesrendi iskolákat is, amelyek ugyan magas szintű képzést nyújtottak, de nem voltak jogosultak doktori fokozatot adni. 5. Jelentheti az oktatott tudományok összességét is. Tehát összegezve: a studium generale tanárok és diákok jelentős törvénykezési autonómiával, statútumok felállításának és saját tisztségviselők megválasztásának jogával, valamint a hitelesség elismerésére vonatkozó attribútummal rendelkező céhszerű szerveződése.

summa – a 13. századi értelmiségi azon szándéka, hogy szövegekkel és érvekkel alátámasztott szintézisbe foglalják a teológiától ekkor még el nem vált filozófiát

suspensio – az egyetemi sztrájk egyik megnevezése, v. ö.: *cessatio*

syndicus – az egyetemi pénzügyek kezelője, önállóan vagy professzorokból álló testület felügyelete mellett dolgozik

szecesszió – az egyetemi sztrájk egyik megnevezése, v. ö. *cessatio*

székeskáptalan – a székesegyház papjaiból álló testület, amely bizonyos előírásokat megtartó és követő, eleinte vagyonközösségben élő klerikusokból állt

szentenciás könyvek – lényegében különböző szerzőktől származó, hosszabb-rövidebb idézeteket tartalmazó szöveggyűjtemények

szofizma, sophismata – egy olyan logikus felépítésű mondatra vagy paradoxonra vonatkozó kérdésfeltevés, amelyre a „mellette", „ettől kezdve", „befejezésként" szavakkal kezdődő predikatív szerkezettel logikai és matematikai válasz adható

talár – a taláris (bokáig érő) kifejezésből, kezdetben egyetemi professzorok kötelező – de fakultásonként eltérő színű – viselete, később ünnepi viselet

tanszék – kialakulása fokozatosan történt, ennek alapja az, hogy minden ordinarius meghatározott javadalmat kapott, utódját pedig ugyanazzal díjazták, és ugyanazt az előadást is tartotta, ezért idővel az előadás és a javadalom összekapcsolódott, kizárva vagy korlátozva a tanárok közötti versenyt, így egyfajta állandóságot jelentett az egyetemi életben, és lehetővé tette a specializálódást

taxatores hospiciorum – a jogi egyetemek diákjainak érdekszövetségekbe tömörülése a szállásért járó bérleti díj szabályozása céljából

trivium – a hét szabad művészet tanításának alsó foka, tárgyai: grammatika, retorika és dialektika

undergraduates – alacsonyabb szintű tanulmányokat végző ifjak

universitas – a klasszikus latin nyelvben ez a kifejezés minden létező összességét (universitas rerum) jelentette. A 13. századtól kezdve a fogalom szemantikai tartalma megváltozott, de a 12. századtól a 15. század elejéig többféle értelemben használták. Általában a közös érdekű és jogi státusú emberek csoportját, magát a csoportosulást, de működési területüket is jelenthette. Kezdetben a jogászok ezt a szakkifejezést használták a hasonlóak egységének, azaz

minden közösségnek, így például a céheknek a megnevezésére, de értették alatta olyan személyek korporációját is, akik valamilyen közös tevékenység végzésére szövetkeztek. A 12. század után azon korporációk megnevezése lesz, amelyek tevékenységük tárgyává a szervezett tanulást teszik. Bolognában, Párizsban és Oxfordban az universitas scholarium vagy magistrorum et scholarium elnevezést használják. Az universitas elnevezés használata megkövetelte, hogy az egyetem olyan végzettséget garantáljon, ami külön vizsga nélkül mindenütt feljogosít az oktatásra (licentia ubique docendi). Ezt a jogosultságot kezdetben Bologna, Párizs, Cambridge, valamivel később pedig Toulouse és Salamanca egyeteme nyerte el.

universitas magistrorum – professzorok szövetségbe tömörülése az egyetemen

universitas studiorum – diákok szövetségbe tömörülése az egyetemen

university steward – felerészben egyetemi, másik felében városi polgárokból álló testület

vágáns – mindazon diákok megnevezése a középkorban, akik valamilyen oknál fogva nem telepedtek meg egy adott helyen, és szabadon vándorolva, gyakran énekléssel és verseléssel foglalkozva tartották fenn magukat. Hasonló jelentésű a goliard kifejezés, ami ilyen életmódot folytató diákköltőket jelent.

Ez a monográfia – egy tervezett sorozat első köteteként – arra tesz kísérletet, hogy interdiszciplináris megközelítésben, a legújabb kutatási eredményeket felhasználva mutassa be az európai egyetemek kialakulásának körülményeit és fejlődésüket a felvilágosodás koráig.

Az egyetemek és az egyházak az európai kultúra évszázadok óta folyamatosan létező meghatározó tényezői, melyek közös tulajdonsága, hogy állandóan válságokkal és reformokkal kellett számolniuk. Az egyetemek kiérlelt konfliktuskezelési gyakorlatuk és az e téren szerzett tapasztalataik következtében a legfontosabb társadalmi stabilitást és folytonosságot biztosító tényezők lettek. Az egyetemeknek további fontos sajátosságuk mindenkori privilegizált helyzetük – a kezdetektől napjainkig mindig is a figyelem középpontjában álltak.

Az európai egyetemek mintegy nyolcszáz éves történetében az egyik legfontosabb feladat a tudás és az erények átszármaztatása, az erkölcsi, társadalmi és vallási normák átadása, valamint egy akadémiai képzettséget igénylő hivatásra való felkészítés volt. Az egyetem történetének változása lényegében e legfőbb feladatok megvalósításában jelentkező hangsúlyok elmozdulását jelenti, amit általában a társadalmi elit szokott kezdeményezni és végrehajtani. Ennek az összetett, törésektől sem mentes fejlődési folyamatnak fontos, független térként is elhatárolódó színhelyei az egyetemek, amelyek mintegy katalizátorként felfogják, és irányzatokká, szellemi produktumokká alakítják e sokféle összetevőjű társadalmi és környezeti hatásokat.

Az egyetemeknek mindenkor meg kellett találniuk az optimális arányt az újítások és a tradíció őrzése között, ennek gyakorlati megnyilvánulása pedig nem más, mint a kontinuitás és a diszkontinuitás dinamikájának megnyilvánulása. A monográfia ennek a folyamatnak a részleteit, az ok-okozati összefüggéseket és a változások csomópontjait, trendjeit ismerteti.

ISBN 978-963-284-507-4